THE LIBRARY OF CONGRESS

THE LIBRARY OF CONGRESS

Mahabharata.

श्रीमहाभारतम्।

श्रीमन्महर्षि वेदव्यासविरचितम्।

आदिपर्व्व। Adiparva vol. 1

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

68.756

मूल्यं विना वितीर्णञ्च।

"हस्तपादादिसम्पन्ना यूयं किमवसीदथ"

LIBRARY
AUG 5 1897
U.S. BUREAU of EDUCATION.

तृतीयसंस्करणम्।

कलिकाता वीडन् ष्ट्रीटान्तर्गत
नं १ राजागुरुदास ष्ट्रीट् भारतयन्त्रे
श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८०९।

1809

PK3631
.A2
1887
Vol. 1
Orient
Sans

BY TRANSFER
MAY 8 1908

प्रथमसंस्करणस्य विज्ञप्तिः ।

विज्ञापितपूर्वमेवेदं बहुशो मया यत् पापबाहुल्यवशात् कालवेगाद्वास्मिन् पवित्रभूम्नि भारते धर्माचारविप्लवरूपं महद्भयमापतितमिति । पूर्वेषां धर्माचारादिभिः सम्यक्परिचयाभाव एवास्य निदानमित्यप्युद्घोषितञ्चासीत् । पुराणादिशास्त्रालोचनेनैवेदं महद्भयमपनेष्यति । शास्त्रवितरणमन्तरेण च सर्वशः शास्त्रालोचना दुष्करेति च धिया मया दातव्यभारतकार्य्यालय इति नाम्ना सप्तवर्षाणि यावदयं कार्य्यालयः प्रतिष्ठापितः । देशहितैषिणां धार्मिकानामानुकूल्यमेव मे समुद्दिष्टावलम्बनमासीत् । दिष्ट्या …र्थिता एवास्यानुकूल्याय समुद्युक्ता यथासम्भवं मुक्तहस्ताश्च …देशप्रिया वदान्याः । पवित्रश्लोकानां तेषामेवानुकूल्यमिदं धर्म्यं कर्म पुष्णाति ।

प्रथमं तावत् भारतस्य बङ्गीयानुवाद एव वितरितुमारब्धः । संस्करणत्रयेणास्य च प्रायशो नव सहस्राणि वितरितानि । अतीते च काले बहुविज्ञधियां परामर्शेन विविच्य स्थिरीकृतं यत् परतो मूलमपि प्रतिनिबन्धस्यानुवादेन सह प्रकाशनीयं वितरितव्यञ्च । तदनु रामायणं प्रकाश्यते ।

बहुविज्ञानवारांनिधेर्धर्माचारनिलयभूतस्य भारतस्य मूलप्रचारश्चिरोद्दिष्ट एवासीत् । बहुलव्ययसाध्यतयास्य कर्मणः तत्सिद्धिस्तु सुदूरं पराहता । तेन च वयं मर्मणि तुदिता आसन् । धर्माभिमुख्येन भाग्यवशाच्च तन्महत् कार्य्यमधुनारब्धमभवत् । स्वदेशीयानां भिन्नदेशीयानाञ्च बहूनां कृतधियां वहाग्रहं वारयितुमशक्ता वयं गत्यन्तरमदृष्ट्वा ईदृशं दुर्वहकार्य्यभारमीदृशं दुर्बलस्कन्धमारोपितवन्तः । दुर्बला अपि वयं नावसीदामः । साधा-

रण वदान्यतैव सास्मान् सवलयति। आशास्महे च वयमधुना सर्व्वेषामेवार्य्यतनूजानां भारतीयानामनुकूलतरातिप्रशस्तं हस्तालम्बनम्। निष्किञ्चनीकृतेऽप्यस्मिन् भारते ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनमत्यनर्घं दिव्यं धर्म्मरत्नं नाधुनापि हृतम्। अतस्तद्रक्षणार्थं सर्व्वे समाहिताः सततं यतत। आर्य्याः खलु धर्म्मधनैरेव धनिकाः। धर्म्ममेव ते बहुमन्यन्त। धर्म्म एव तेषां माहात्म्यं गौरवञ्च प्रतिष्ठितम्। यावद्धर्म्मस्तिष्ठति तावत् न तेषां किमपि गतम्। धिगस्मान् यद्वयमेतादृशस्य धर्म्मरत्नस्य प्रभवोऽपि सीदामः। यद्यन्यत् सर्व्वं याति यातु धर्म्मं सर्व्वात्मना रक्षथ नचिरादवश्यमेवेह परत्र च समृद्धाः प्रतिष्ठिताश्च भविष्यथ।

वक्तव्यञ्चैवेदमुपसंहारे यद्धूर्त्तानां वञ्चनावारणार्थं डा[illegible]योगेन प्रकाशितपुस्तकानां प्रेषणनियमो व्यवस्थापितस्तद्[illegible]र्थञ्च प्रतिनिबन्धं किञ्चिद्‌ग्रहीष्यत इत्यलं विस्तरेण।

दातव्यभारतकार्य्यालयः
योड़ासांको कलिकाता।
शकाब्दाः १८०४।

श्रीप्रतापचन्द्र रायः।

द्वितीयसंस्करणस्य विज्ञप्तिः ।

असत्यपि सम्यगर्थसामर्थ्ये सर्वेषामेवार्य्यजातीयानां तथा संस्कृताभिज्ञानां भिन्नदेशीयविदुषामप्युपकाराय प्रतिपत्स्यतीति धिया श्रीमन्महाभारतस्य मूलमपिमुद्रयित्वा वङ्गीयानुवादेन सह वितीर्य्यते । संस्करणे ह्यस्मिन् त्रिसहस्रसंख्यकानि पुस्तकानि मुद्रितान्यासन् । तानि च सर्वाण्येव वर्षत्रयमात्रेण निःशेषतामायातानि । प्रार्थिनस्तु प्रतिदिनं संख्यया विवर्द्धन्ते । असद्भावतया च पुस्तकान्यप्राप्य विमुखीभवन्त्यनुदिनं विबुधाः । तच्च मर्षयितुमशक्यम् । दातव्यभारतकार्य्यालयोऽपि न तादृगाढ्यः । कथमेतद्विषम्वादि पद्द्वयं सङ्गच्छत इति धिया भृशं पर्य्याकुल एवासम् । साम्प्रतञ्च विदुषां विमुखीकरणात् साहसीवरमिति निश्चित्य मूलभारतस्य द्वितीयसंस्करणमारभ्यते । दरिद्रोऽपि स्वतः साधारणानुकूल्येन समृद्धोऽयं कार्य्यालयः । पोषणाय चास्य सर्वे एवार्य्याः साह्यं करिष्यन्तीत्याशास्महे । न केवलं तावदेव ; यथाह्ययं सामान्यतः सर्वभारतीयानामेव साधारणकार्य्यालयो भारतकार्य्यालयः स्वप्रतिपाद्यगौरवाद्दरण्यां सर्वत एव प्रतिष्ठां लेभे तथा सर्वे एव भारतीयाह्यस्य स्थायितापादनाय सम्यक् यतिष्यन्तीत्यप्याशां कुर्महे ।

उपसंह्रियते चास्मिन् द्वितीयसंस्करणे स्वल्पसंख्यकान्येव पुस्तकानि मुद्र्यन्त अतोऽविलम्बे नैवागच्छन्तु प्रार्थिन इति निमन्त्रयामह इति ।

श्रीप्रतापचन्द्र रायः ।

तृतीयसंस्करणस्य विज्ञप्तिः।

द्वितीय संस्करणे यदुक्तम् तृतीय संस्करणेऽस्मिन् तदतिरिक्तं बहु वक्तव्यं नास्ति। एतावतैव बहु भविष्यतीति यत् द्वितीय संस्करणे मुद्रितानि भारतखण्डानि प्रायशः शेषतामुपगतानि। आवेदक संख्याच प्रतिदिनं वर्द्धत एव। अतोऽनुरुद्धा एव वयं तृतीयसंस्करणमारब्धवन्तः। निःशेषित खण्डानि च उभयतो मुद्र्यन्ते। अन्यतश्च प्रथम संस्करणे मुद्रितानि उत्तरखण्डानि तृतीय संस्करणे मुद्रितानां खण्डानां समसंख्यया मुद्र्यन्ते। एवञ्च यथा संस्करणत्रय एव ग्राहकमिश्रा युगपदेव सम्पूर्णं पुस्तकं प्राप्नुवन्ति तथैवास्माकमुद्देशः। अर्थिणस्तूर्णं मावेदयन्त्विति विज्ञापयाम इति।

श्रीप्रतापचन्द्र रायः।

NOTICE.

The "Dātavya Bhārata Kāryālaya" is not in the habit of singing its own pæons of triumph. From time to time, however, it becomes necessary to lay before the public a brief history of its operations. If in recounting the work done by the institution, comparisons are suggested for showing the extent and value of that work, the reader, it is hoped, will, without ascribing it to a spirit of boastfulness, refer it to the true motive, *viz.*, the necessity there is for the "Kāryālaya" to vindicate its existence and its claims to public patronage.

The Sanskrit edition of the *Mahābhārata* was commenced in 1882. That edition is very near completion. Before, however, half the work had been gone through, the numerous applications received from all parts of India that could not be granted from want of copies, made it manifest that a second edition was called for. The earlier fasciculi, therefore, that were exhausted, it was thought proper to reprint. The number of copies, as regards the later fasciculi, was increased so that, if only the exhausted fasciculi could be reprinted the second edition, merging with the first, would be completed at the same time with the first. Before, however, the reprint of the exhausted fasciculi could be completed and the second edition merged with the first as regards all later fasciculi, a third edition of the earlier numbers was called for. It is scarcely necessary to state that this third edition, now begun, will be managed on the same principles as the second. The advantage of this arrangement will be that the cost will be considerably lower than if a new edition had to be printed from beginning to end. Regarding time also, it may be confidently stated that with the continuance of the public support, a little more than a year would be necessary to bring up the arrears, and the third and second editions, accordingly will be in the hands of recipients at the same time in a state of completion.

The great Bengal edition of the Sanskrit text of the *Mahābhàrata*, printed under the auspices of the Royal Asiatic Society of Bengal, was completed in 1843. This edition, of 4 vols, consisted of 5,000 copies. Purchasers were free to buy the whole work at Rs. 80, or as many separate volumes as each liked, at the rate of Rs. 20 a volume. From 1843 to 1888 is a period of about 45 years. Is it not remarkable that although so many years have elapsed since the publication of the Bengal edition, a considerable number of odd volumes should still remain undisposed off? Compared to this, has not the success achieved by the

Kāryālaya been marked? Between the three editions issued by the *Kāryālaya*, the number of copies struck off is about 10,000. No doubt, the success of the *Kàryālaya* is explainable on the ground of the almost gratuitous character of its distribution. For all that, however, a craving for the *Mahābhārata* represented by 10,000 copies of that work, is no ordinary matter, considering that not one among the many splendid editions of much more popular Sanskrit works has, as regards sale, reached even half that figure.

Regarding the small amount of Rs. 6/6/0 charged in India for a complete copy of the Sanskrit *Mahàbhàrata*, it should be stated that the ratio of those charged with that sum to those who are not charged even a single pice is as *five* to *three*. Rs. 6/6 for a complete *Mahābhārata* do not cover even the charges of postal transmission and packing, including those of establishment for keeping and changing addresses and attending to other correspondence and office-rent. An absolutely gratuitous distribution in India, under the present circumstances of the *Kàryālaya*, is an impossibility. With regard to applicants at a distance we have not very often the means of judging about their circumstances, in other words, of judging whether, in view of our limited resources, we would be justified in granting their applications. The amount charged, *viz.*, Rs. 6/6/0, therefore, besides covering a portion of the necessary charges, is also a gurantee of respectability of the applicant and the *bona fides* of the application.

The "Dātavya Bhārata Kāryālaya" has now been known all over the civilised world. It is well known, besides, that it is entirely supported by the liberalilty of the princes and the people of India. The publications in which it is at present engaged will require a considerable sum before they can be brought to a state of completion. The difficulty, though great, is not insurmountable. I do not claim any credit whatever, besides mere industry, for having supervised its operations so long. I have, before now, freely said that whatever credit there may be in those operations, it belongs to my countrymen. Hitherto the progress achieved has been larely due to small sums received from all classes of persons. I will conclude with the assurance that "कपर्द्दकमपि कृपया दत्तं बहुमन्यामहे ॥"

PRATAPA CHANDRA ROY.

श्रीमहाभारतम्।

आदिपर्व्व।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्॥

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये। शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे॥ १॥ सुखासीनानभ्यगच्छन्महर्षीन् संशितव्रतान्। विनयावनतो भूत्वा कदाचित् सूतनन्दनः॥ २॥ तमाश्रममनुप्राप्तं नैमिषारण्यवासिनाम्। चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः॥ ३॥ अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्व्वानेव कृताञ्जलिः। अपृच्छत् स तपोवृद्धिं सद्भिश्चैवाभिपूजितः॥ ४॥ अथ तेषूपविष्टेषु सर्व्वेष्वेव तपस्विषु। निर्द्दिष्टमासनं भेजा विनयाल्लोमहर्षणिः॥ ५॥ सुखासीनं ततस्तन्तु विश्रान्तमुपलक्ष्य च। अथापृच्छदृषिस्तत्र कश्चित् प्रस्तावयन् कथाः॥ ६॥ कुत आगम्यते सौते क्व चायं विहृतस्त्वया। कालः कमलपत्राक्ष शंसैतत् पृच्छतो मम॥ ७॥ एवं पृष्टोऽब्रवीत् सम्यग्यथावल्लोमहर्षणिः। वाक्यं वचनसम्पन्नस्तेषां च चरिताश्रयम्॥ ८॥ तस्मिन् सदसि विस्तीर्णे मुनीनां भावितात्मनाम्।

सौतिरुवाच। जनमेजयस्य राजर्षेः सर्पसत्रे महात्मनः॥९॥ समीपे पार्थिवेन्द्रस्य सम्यक् पारीक्षितस्य च। कृष्णद्वैपायन-

प्रोक्ताः सुपुख्या विविधा कथाः॥ १०॥ कथिताश्चापि विधिवद्या वैशम्पायनेन वै। श्रुत्वाहं ता विचित्रार्था महाभारतसंश्रिताः॥ ११॥ बहूनि सम्परिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च। समन्तपञ्चकं नाम पुण्यं द्विजनिषेवितम्॥ १२॥ गतवानस्मि तं देशं युद्धं यत्राभवत् पुरा। कुरूणां पाण्डवानां च सर्वेषां च महीक्षिताम्॥ १३॥ दिदृक्षुरागतस्तस्मात् समीपं भवतामिह। आयुष्मन्तः सर्व एव ब्रह्मभूता हि मे मताः॥ १४॥ अस्मिन् यज्ञे महाभागाः सूर्यपावकवर्च्चसः। कृताभिषेकाः शुचयः कृतजप्या हुताग्नयः। भवन्त आसने स्वस्था ब्रवीमि किमहं द्विजाः॥ १५॥ पुराणसंश्रिता पुण्याः कथा धर्मार्थसंश्रिताः। इतिवृत्तं नरेन्द्राणामृषीणाञ्च महात्मनाम्॥ १६॥

ऋषय ऊचुः। द्वैपायनेन यत् प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा। सुरैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव श्रुत्वा यदभिपूजितम्॥ १७॥ तस्याख्यानवरिष्ठस्य विचित्रपदपर्वणः। सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषितस्य च॥ १८॥ भारतस्येतिहासस्य पुण्यां ग्रन्थार्थसंयुताम्। संस्कारोपगतां ब्राह्मीं नानाशास्त्रोपबृंहिताम्॥ १९॥ जनमेजयस्य यां राज्ञो वैशम्पायन उक्तवान्। यथावत्स ऋषिस्तुष्ट्या सत्रे द्वैपायनाज्ञया॥ २०॥ वेदैश्चतुर्भिः संयुक्तां व्यासस्याद्भुतकर्म्मणः। संहितां श्रोतुमिच्छामः पुण्यां पापभयापहाम्॥ २१॥

सौतिरुवाच। आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम्। ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्॥ २२॥ असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसत्परम्। परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम्॥ २३॥ मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम्। नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम्॥ २४॥ महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोकैर्महात्मनः। प्रवक्ष्यामि मतं पुण्यं व्यासस्याद्भुतकर्म्मणः॥ २५॥ आचख्युः कवयः केचित् संप्रत्याचक्षते परे।

आख्यास्यन्ति तथैवान्य इतिहासमिमं भुवि ॥ २६ ॥ इदन्तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम्। विस्तरैश्च समासैश्च धार्य्यते यद्द्विजातिभिः ॥ २७॥ अलङ्कृतं शुभैः शब्दैः समयैर्द्दिव्यमानुषैः। छन्दोवृत्तैश्च विविधैरन्वितं विदुषां प्रियम् ॥ २८ ॥ निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोके सर्व्वतस्तमसा वृते। वृहदण्डमभूदेकं प्रजानां वीजमव्ययम् ॥ २९ ॥ युगस्यादौ निमित्तं तन्महद्दिव्यं प्रचक्षते। यस्मिन् संश्रूयते सत्यं ज्योतिर्ब्रह्म सनातनम् ॥ ३० ॥ अद्भुतं चाप्यचिन्त्यञ्च सर्व्वत्र समतां गतम्। अव्यक्तं कारणं सूक्ष्मं यत्तत् सदसदात्मकम् ॥ ३१ ॥ यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः। ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ्यथ ॥ ३२ ॥ प्रचेतसस्तथा दक्षो दक्षपुत्राश्च सप्त वै। ततः प्रजानां पतयः प्राभवन्नेकविंशतिः ॥ ३३ ॥ पुरुषश्चाप्रमेयात्मा यं सर्व्व ऋषयो विदुः। विश्वेदेवास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ३४ ॥ यक्षाः साध्याः पिशाचाश्च गुह्यकाः पितरस्तथा। ततः प्रसूता विद्वांसः शिष्टा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ ३५ ॥ राजर्षयश्च बहवः सर्व्वैः समुदिता गुणैः। आपो द्यौः पृथिवी वायुरन्तरीक्षं दिशस्तथा ॥ ३६ ॥ सम्वत्सरर्त्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात्। यच्चान्यदपि तत्सर्व्वं सम्भूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३७ ॥ यदिदं दृश्यते किञ्चिद्भूतं स्थावरजङ्गमम्। पुनः सङ्क्षिप्यते सर्व्वं जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३८ ॥ यथर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये। दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ३९ ॥ एवमेतदनाद्यन्तं भूतसंहारकारकम्। अनादिनिधनं लोके चक्रं सम्परिवर्त्तते ॥४०॥ त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च। त्रयस्त्रिंशच्च देवानां सृष्टिः संक्षेपलक्षणा ॥४१॥ दिवः पुत्रो वृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः। सविता स ऋचीकोऽर्कों भानुराशावहो रविः ॥ ४२ ॥ पुरा विवस्वतः सर्व्वे मह्यस्तेषां तथावरः। देवभ्राट् तनयस्तस्य

सुभ्राड़िति ततः स्मृतः ॥ ४३ ॥ सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः । दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरेव च ॥ ४४ ॥ दश पुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः । ततो दशगुणाश्चान्ये शतज्योतेरिहात्मजाः ॥४५॥ भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः सुताः । तेभ्योऽयं कुरुवंशश्च यदूनां भरतस्य च ॥ ४६ ॥ ययातीक्ष्वाकुवंशश्च राजर्षीणाञ्च सर्वशः । सम्भूता बहवो वंशा भूतसर्गाः सुविस्तराः ॥ ४७ ॥ भूतस्थानानि सर्वाणि रहस्यं त्रिविधञ्च यत् । वेदा योगः सविज्ञानो धर्मोऽर्थः काम एव च ॥४८॥ धर्मकामार्थयुक्तानि शास्त्राणि विविधानि च । लोकयात्राविधानञ्च सर्वं तद्दृष्टवानृषिः ॥ ४९ ॥ इतिहासाः सवैयाख्या विविधाः श्रुतयोऽपि च । इह सर्वमनुक्रान्तमुक्तं ग्रन्थस्य लक्षणम् ॥ ५० ॥ विस्तीर्य्यैतन्महज्ज्ञानमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत् । इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥ ५१ ॥ मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे । तथोपरिचराद्न्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥ ५२ ॥ विविधं संहिताज्ञानं दीपयन्ति मनीषिणः । व्याख्यातुं कुशलाः केचिद्ग्रन्थान् धारयितुं परे ॥ ५३ ॥ तपसा ब्रह्मचर्य्येण व्यस्य वेदं सनातनम् । इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः ॥ ५४ ॥ पराशरात्मजो विद्वान् ब्रह्मर्षिः संशितव्रतः । तदाख्यानवरिष्ठं स कृत्वा द्वैपायनः प्रभुः ॥ ५५ ॥ कथमध्यापयामीह शिष्यानित्यन्वचिन्तयत् । तस्य तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ऋषेर्द्वैपायनस्य च ॥ ५६ ॥ तत्राजगाम भगवान् ब्रह्मा लोकगुरुः स्वयम् । प्रीत्यर्थं तस्य चैवर्षेर्लोकानां हितकाम्यया ॥५७॥ तं दृष्ट्वा विस्मितो भूत्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । आसनं कल्पयामास सर्वैर्मुनिगणैर्वृतः ॥ ५८ ॥ हिरण्यगर्भमासीनं तस्मिंस्तु परमासने । परिवृत्त्यासनाभ्यासे वासवेयः स्थितोऽभवत् ॥ ५९ ॥ अनुज्ञातोऽथ कृष्णस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना । निष-

शादासनाभ्यासे प्रीयमाणः शुचिस्मितः ॥ ६० ॥ उवाच स महातेजा ब्रह्माणं परमेष्ठिनम्। कृतं मयेदं भगवन् काव्यं परमपूजितम् ॥ ६१ ॥ ब्रह्मन् वेदरहस्यञ्च यच्चान्यत् स्थापितं मया। साङ्गोपनिषदाञ्चैव वेदानां विस्तरक्रियाः ॥ ६२ ॥ इतिहासपुराणानामुन्मेषं निमितञ्च यत्। भूतं भव्यं भविष्यञ्च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ॥ ६३ ॥ जरामृत्युभयव्याधिभावाभावविनिश्चयः। विविधस्य च धर्म्मस्य ह्याश्रमाणाञ्च लक्षणम् ॥ ६४ ॥ चातुर्वर्ण्यविधानञ्च पुराणानाञ्च कृत्स्नशः। तपसो ब्रह्मचर्य्यस्य पृथिव्याश्चन्द्रसूर्य्ययोः ॥ ६५ ॥ ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणञ्च युगैः सह। ऋचो यजूंषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ॥ ६६ ॥ न्यायशिक्षा चिकित्सा च दानं पाशुपतं तथा। हेतुनैव समं जन्म दिव्यमानुषसंज्ञितम् ॥ ६७ ॥ तीर्थानाञ्चैव पुण्यानां देशानाञ्चैव कीर्त्तनम्। नदीनां पर्व्वतानाञ्च वनानां सागरस्य च ॥ ६८ ॥ पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम्। वाक्यजातिविशेषाश्च लोकयात्राक्रमश्च यः ॥ ६९ ॥ यच्चापि सर्व्वगं वस्तु तच्चैव प्रतिपादितम्। परं न लेखकः कश्चिदेतस्य भुवि विद्यते ॥ ७० ॥

ब्रह्मोवाच। तपोविशिष्टादपि वै विशिष्ठात् मुनिसञ्चयात्। मन्ये श्रेष्ठतरं त्वां वै रहस्यज्ञानवेदनात् ॥ ७१ ॥ जन्मप्रभृति सत्यान्ते वेद्मि गां ब्रह्मवादिनीम्। त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात् काव्यं भविष्यति ॥ ७२ ॥ अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे। विशेषणे गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ॥ ७३ ॥ काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्य्यतां मुने।

सौतिरुवाच। एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ७४ ॥ ततः सस्मार हेरम्बं व्यासः सत्यवतीसुतः। स्मृतमात्रो गणेशानो भक्तचिन्तितपूरकः ॥ ७५ ॥ तत्राजगाम विघ्नेशो

वेदव्यासो यतः स्थितः। पूजितश्चोपविष्टश्च व्यासेनोक्तस्तदानघ ॥ ७६ ॥ लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक। मयैव प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च ॥ ७७ ॥ श्रुत्वैतत् प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम्। लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम् ॥ ७८ ॥ व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुध्वा मा लिख क्वचित्। ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः ॥ ७९ ॥ ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात्। यस्मिन् प्रतिज्ञया प्राह मुनिर्द्वैपायनस्त्विदम् ॥ ८० ॥ अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च। अहं वेद्मि शुको वेत्ति सञ्जयो वेत्ति वा न वा ॥ ८१ ॥ तत् श्लोककूटमद्यापि ग्रथितं सुदृढं मुने। भेत्तुं न शक्यतेऽर्थस्य गूढ़त्वात् प्रश्रितस्य च ॥ ८२ ॥ सर्वज्ञोऽपि गणेशो यत् क्षणमास्ते विचारयन्। तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान् बहूनपि ॥८३॥ अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विचेष्टतः। ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्न्नेत्रोन्मीलनकारकम् ॥ ८४ ॥ धर्म्मार्थकाममोक्षार्थैः समासव्यासकीर्त्तनैः। तथा भारतसूर्य्येण नृणां विनिहतं तमः ॥ ८५ ॥ पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः। नृबुद्धिकैरवाणाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम् ॥ ८६ ॥ इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना। लोकगर्भगृहं कृतस्नं यथावत् संप्रकाशितम् ॥ ८७ ॥ संग्रहाध्यायवीजो वै पौलोमास्तीकमूलवान्। सम्भवस्कन्धविस्तारः सभारण्यविटङ्कवान् ॥ ८८ ॥ अरणीपर्वरूपाद्यो विराटोद्योगसारवान्। भीष्मपर्वमहाशाखो द्रोणपर्वपलाशवान् ॥ ८९ ॥ कर्णपर्वसितैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः। स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वमहाफलः ॥ ९० ॥ अश्वमेधामृतरसस्त्वाश्रमस्थानसंश्रयः। मौसलश्रुतिसंक्षेपः शिष्टद्विजनिषेवितः ॥ ९१ ॥ सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति। पर्ज्जन्य इव भूतानामक्षरो भारतद्रुमः ॥ ९२ ॥

सूत उवाच। तस्य वृक्षस्य वक्ष्यामि शश्वत्पुष्पफलोदयम्। स्वादुमेध्यरसोपेतमच्छेद्यममरैरपि ॥ ९३ ॥ मातुर्नियोगाद्धर्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः। क्षेत्रे विचित्रवीर्य्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा। त्रीनग्नीनिव कौरव्यान् जनयामास वीर्य्यवान् ॥ ९४ ॥ उत्पाद्य धृतराष्ट्रञ्च पाण्डुं विदुरमेव च। जगाम तपसे धीमान् पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ९५ ॥ तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम्। अब्रवीद्भारतं लोके मानुषेऽस्मिन्महानृषिः ॥ ९६ ॥ जनमेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रशः। शशास शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके ॥ ९७ ॥ स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम्। कर्म्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ ९८ ॥ विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्य्या धर्म्मशीलताम्। क्षत्तुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यक् द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ९९ ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानाञ्च सत्यताम्। दुर्वृत्तं धार्त्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः ॥ १०० ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम्। उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ १०१ ॥ ततोऽध्यर्द्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः। अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपर्व्वणाम् ॥ १०२ ॥ इदं द्वैपायनः पूर्व्वं पुत्रमध्यापयत् शुकम्। ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ विभुः ॥ १०३ ॥ षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम्। त्रिंशच्छतसहस्रञ्च देवलोके प्रतिष्ठितम् ॥ १०४ ॥ पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं गन्धर्व्वेषु चतुर्द्दश। एकं शतसहस्रन्तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥ १०५ ॥ नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन्। गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः ॥ १०६ ॥ अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशम्पायन उक्तवान्। शिष्यो व्यासस्य धर्म्मात्मा सर्व्ववेदविदाम्वरः। एकं शतसहस्रन्तु मयोक्तं वै निवोधत ॥ १०७ ॥ दुर्य्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः। दुःशासनः फल-

पुष्पे समृद्धे मूलं राजा धृतराष्ट्रो मनीषी॥१०८॥ युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः। माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च॥१०९॥ पाण्डुर्जित्वा बहून् देशान् बुद्ध्या विक्रमणेन च। अरण्ये मृगयाशीलो न्यवसन्मुनिभिः सह॥११०॥ मृगव्यवायनिधनात् कृच्छ्रां प्राप स आपदम्। जन्मप्रभृति पार्थानां तत्राचारविधिक्रमः॥१११॥ मात्रोरभ्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं प्रति। धर्मस्य वायोः शक्रस्य देवयोश्च तथाश्विनोः॥ ११२॥ तापसैः सह संवृद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः। मेध्यारण्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च॥ ११३॥ ऋषिभिर्यत्तदा नीता धार्त्तराष्ट्रान् प्रति स्वयम्। शिशवश्चाभिरूपाश्च जटिला ब्रह्मचारिणः॥ ११४॥ पुत्राश्च भ्रातरश्चेमे शिष्याश्च सुहृदश्च वः। पाण्डवा एत इत्युक्त्वा मुनयोऽन्तर्हितास्ततः॥ ११५॥ तांस्तैर्निवेदितान् दृष्ट्वा पाण्डवान् कौरवास्तदा। शिष्टाश्च वर्णाः पौरा ये ते हर्षाच्चक्रुशुर्भृशम्॥ ११६॥ आहुः केचिन्न तस्यैते तस्यैव इति चापरे। यदा चिरमृतः पाण्डुः कथन्तस्येति चापरे॥ ११७॥ स्वागतं सर्वथा दिष्ट्या पाण्डोः पश्याम सन्ततिम्। उच्यतां स्वागतमिति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः॥ ११८॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे दिशः सर्वा निनादयन्। अन्तर्हितानां भूतानां निःस्वनस्तुमुलोऽभवत्॥ ११९॥ पुष्पवृष्टिः शुभा गन्धाः शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाः। आसन् प्रवेशे पार्थानां तदद्भुतमिवाभवत्॥ १२०॥ तत्प्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां हर्षसम्भवः। शब्द आसीन्महांस्तत्र दिवस्पृक्कीर्त्तिवर्द्धनः॥ १२१॥ तेऽधीत्य निखिलान् वेदांश्छास्त्राणि विविधानि च। न्यवसन् पाण्डवास्तत्र पूजिता अकुतोभयाः॥ १२२॥ युधिष्ठिरस्य शौचेन प्रीताः प्रकृतयोऽभवन्। धृता च भीमसेनस्य विक्रमेणार्जुनस्य च॥ १२३॥ गुरुशुश्रूषया कुन्त्या यमयोर्विनयेन च।

तुतोष लोकः सकलस्तेषां वीर्य्यगुणेन च ॥ १२४ ॥ समवायि ततो राज्ञां कन्यां भर्त्तृ स्वयम्वराम् । प्राप्तवानर्जुनः कृष्णां कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ॥ १२५ ॥ ततःप्रभृति लोकेऽस्मिन् पूज्यः सर्व्वधनुष्मताम् । आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वपि चाभवत् ॥ १२६ ॥ स सर्व्वान् पार्थिवान् जित्वा सर्व्वांश्च महतो गणान् । आजहारार्जुनो राज्ञो राजसूयं महाक्रतुम् ॥१२७॥ अन्नवान् दक्षिणावांश्च सर्व्वैः समुदितो गुणैः । युधिष्ठिरेण संप्राप्तो राजसूयो महाक्रतुः ॥ १२८ ॥ सुनयाद्वासुदेवस्य भीमार्जुनबलेन च । घातयित्वा जरासन्धं चैद्यञ्चबलगर्व्वितम् ॥ १२९ ॥ युधिष्ठिरं समागच्छन्नर्हणानि ततस्ततः । मणिकाञ्चनरत्नानि गोहस्त्यश्वधनानि च ॥ १३० ॥ विचित्राणि च वासांसि प्रावारावरणानि च । कम्बलाजिनरत्नानि राङ्कवास्तरणानि च ॥ १३१ ॥ समृद्धान्तां तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां तदा श्रियम् । ईर्ष्यासमुत्थः सुमहांस्तस्य मन्युरजायत ॥ १३२ ॥ विमानप्रतिमान्तत्र मयेन सुकृतां सभाम् । पाण्डवानामुपहृतां स दृष्ट्वा पर्य्यतप्यत ॥ १३३ ॥ तत्रावहसितश्चासीत् प्रस्कन्दन्निव सम्भ्रमात् । प्रत्यक्षं वासुदेवस्य भीमेनानभिजातवत् ॥ १३४ ॥ स भोगान् विविधान् भुञ्जन् रत्नानि विविधानि च । कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥ १३५ ॥ अन्वजानात्ततो द्यूतं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः । तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य कोपः समभवन्महान् ॥ १३६ ॥ नातिप्रीतमनाश्चासीद्विवादांश्चान्वमोदत । द्यूतादीन् नयान् घोरान् विविधांश्चाप्युपैक्षत ॥१३७॥ निरस्य विदुरं भीष्मं द्रोणं शारद्वतं कृपम् । विग्रहे तुमुले तस्मिन् दहत्क्षत्रं परस्परम् ॥ १३८ ॥ जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् । दुर्य्योधनमतं ज्ञात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा ॥१३९॥ धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् । शृणु सञ्जय सर्व्वं मे न चासूयितुमर्हसि ॥ १४० ॥ श्रुतवानसि

मेधावी बुद्धिमान् प्राज्ञसम्मतः। न विग्रहे मम मतिर्न च प्रीये
कुलक्षये ॥ १४१ ॥ न मे विशेषः पुत्रेषु स्वेषु पाण्डुसुतेषु वा।
वृद्धं मामभ्यसूयन्ति पुत्रा मन्युपरायणाः ॥ १४२ ॥ अहं त्वचक्षुः
कार्पण्यात् पुत्रप्रीत्या सहामि तत। मुह्यन्तं चानुमुह्यामि दुर्य्यो-
धनमचेतनम् ॥ १४३ ॥ राजसूये श्रियं दृष्ट्वा पाण्डवस्य महौ-
जसः। तच्चावहसनं प्राप्य सभारोहणदर्शने ॥ १४४ ॥ अमर्षणः
स्वयं जेतुमशक्तः पाण्डवान् रणे। निरुत्साहश्च संप्राप्तुं सुश्रियं
क्षत्रियोऽपि सन् ॥ १४५ ॥ गान्धारराजसहितश्छद्मद्यूतमम-
न्त्रयत्। तत्र यद्यद्यथा ज्ञातं मया सञ्जय तच्छृणु ॥ १४६ ॥
श्रुत्वा तु मम वाक्यानि बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः। ततो ज्ञास्यसि
मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत ॥ १४७ ॥ यदाश्रौषं धनुरायम्य चित्रं
विद्धं लक्ष्यं पातितं वै पृथिव्याम्। कृष्णां हृतां प्रेक्षतां सर्व-
राज्ञां तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४८ ॥ यदाश्रौषं द्वार-
कायां सुभद्रां प्रसह्योढ़ां माधवीमर्जुनेन। इन्द्रप्रस्थं वृष्णिवीरौ
च यातौ तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४९ ॥ यदाश्रौषं
देवराजं प्रवृष्टं शरैर्दिव्यैर्वारितं चार्जुनेन। अग्निं तदा तर्पितं
खाण्डवे च तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५० ॥ यदाश्रौषं
जातुषाद्वेश्मनस्तान्मुक्तान् पार्थान् पञ्च कुन्त्या समेतान्। युक्त-
ञ्चैषां विदुरं स्वार्थसिद्धौ तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥१५१॥
यदाश्रौषं द्रौपदीं रङ्गमध्ये लक्ष्यं भित्त्वा निर्ज्जितामर्जुनेन।
शूरान् पाञ्चालान् पाण्डवेयांश्च युक्तांस्तदा नाशंसे विजयाय
सञ्जय ॥ १५२ ॥ यदाश्रौषं मागधानाम्वरिष्ठं जरासन्धं क्षत्रमध्ये
ज्वलन्तम्। दोर्भ्यां हतं भीमसेनेन गत्वा तदा नाशंसे विजयाय
सञ्जय ॥ १५३ ॥ यदाश्रौषं दिग्जये पाण्डुपुत्रैर्वशीकृतान् भूमि-
पालान् प्रसह्य। महाक्रतुं राजसूयं कृतञ्च तदा नाशंसे विज-
याय सञ्जय ॥ १५४ ॥ यदाश्रौषं द्रौपदीमश्रुकण्ठीं सभां नीतां

दुःखितामेकवस्त्राम् । रजस्वलां नाथवतीमनाथवत्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५५ ॥ यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं समाक्षिपत्कितवो मन्दबुद्धिः । दुःशासनो गतवान्नैव चान्तं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५६ ॥ यदाश्रौषं हृतराज्यं युधिष्ठिरं पराजितं सौवलेनाक्षवत्याम् । अन्वागतं भ्रातृभिरप्रमेयैस्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५७ ॥ यदाश्रौषं विविधस्तात्र चेष्टा धर्मात्मनां प्रस्थितानां वनाय । ज्येष्ठप्रीत्या क्लिश्यतां पाण्डवानां तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५८ ॥ यदाश्रौषं स्नातकानां सहस्रैरन्वागतं धर्मराजं वनस्थम् । भिक्षाभुजां ब्राह्मणानांमहात्मनां तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५९ ॥ यदाश्रौषमर्जुनं देवदेवं किरातरूपं त्र्यम्बकं तोष्य युद्धे । अवाप्तवन्तं पाशुपतं महास्त्रं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥१६०॥ यदाश्रौषं त्रिदिवस्थं धनञ्जयं शक्रात् साक्षाद्दिव्यमस्त्रं यथावत् । अधीयानं शंसितं सत्यसन्धं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६१ ॥ यदाश्रौषं कालकेयास्ततस्ते पौलोमानो वरदानाच्च दृप्ताः । देवैरजेया निर्ज्जिताश्चार्जुनेन तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥१६२॥ यदाश्रौषमसुराणां वधार्थं किरीटिनं जातममित्रकर्षणम् । कृतार्थं चाप्यागतं शक्रलोकात्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥१६३॥ यदाश्रौषं वैश्रवणेन सार्द्धं समागतं भीममन्यांश्च पार्थान् । तस्मिन्देशे मानुषाणामगम्ये तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६४ ॥ यदाश्रौषं घोषयात्रागतानां बन्धं गन्धर्वैर्मोक्षणं चार्जुनेन । स्वेषां सुतानां कर्णबुद्धौ रतानां तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६५ ॥ यदाश्रौषं यक्षरूपेण धर्मं समागतं धर्मराजेन सूत । प्रश्नान् कांश्चिद्विब्रुवाणञ्च सम्यक् तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६६ ॥ यदाश्रौषं न विदुर्मामकास्तान् प्रच्छन्नरूपान्वसतः पाण्डवेयान् । विराटराष्ट्रे सह कृष्णया तांस्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥१६७॥

यदाश्रौषं मामकानां वरिष्ठान् धनञ्जयेनैकरथेन भग्नान् । विराट-राष्ट्रे वसतां महात्मनां तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६८ ॥ यदाश्रौषं सत्कृतां मत्स्यराज्ञा सुतां दत्तामुत्तरामर्ज्जुनाय । ताञ्चार्ज्जुनः प्रत्यगृह्णात् सुतार्थे तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६९ ॥ यदाश्रौषं निर्ज्जितस्याधनस्य प्रव्राजितस्य स्वजनात् प्रच्युतस्य । अक्षौहिण्यः सप्त युधिष्ठिरस्य तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १७० ॥ यदाश्रौषं माधवं वासुदेवं सर्वात्मना पाण्डवार्थे निविष्टम् । यस्येमां गां विक्रममेकमाहुस्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १७१ ॥ यदाश्रौषं नरनारायणौ तौ कृष्णार्ज्जुनौ वदतो नारदस्य । अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके च सम्यक् तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १७२ ॥ यदाश्रौषं लोकहिताय कृष्णं शमार्थिनमुपयातं कुरूणाम् । शमं कुर्वाणमकृतार्थञ्च यातं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १७३ ॥ यदाश्रौषं कर्णदुर्य्योधनाभ्यां बुद्धिं कृतां निग्रहे केशवस्य । तं चात्मानं बहुधा दर्शयानं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १७४ ॥ यदाश्रौषं वासुदेवे प्रयाते रथस्यैकामग्रतस्तिष्ठमानाम् । आर्त्तां पृथां सान्त्वितां केशवेन तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १७४ ॥ यदाश्रौषं मन्त्रिणं वासुदेवं तथा भीष्मं शान्तनवञ्च तेषाम् । भारद्वाजञ्चाशिषोऽनुब्रुवाणं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १७६ ॥ यदा कर्णो भीष्ममुवाच वाक्यं नाहं योत्स्ये युध्यमाने त्वयीति । हित्वा सेनामपचक्राम चापि तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १७७ ॥ यदाश्रौषं वासुदेवार्ज्जुनौ तौ तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् । त्रीण्युग्रवीर्य्याणि समागतानि तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १७८ ॥ यदाश्रौषं कश्मलेनाभिपन्ने रथोपस्थे सीदमानेऽर्ज्जुने वै । कृष्णं लोकान् दर्शयानं शरीरे तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १७९ ॥ यदाश्रौषं भीष्ममित्रकर्षणं निघ्नन्तमाजावयुतं रथानाम् ।

नैषां कश्चिद्वध्यते ख्यातरूपस्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥१८०॥ यदाश्रौषं चापगेयेन सङ्ख्ये स्वयं मृत्युं विहितं धार्म्मिकेन। तच्चाकर्षुः पाण्डवेयाः प्रहृष्टास्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८१ ॥ यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरं हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम्। शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८२ ॥ यदाश्रौषं शरतल्पे शयानं वृद्धं वीरं सादितं चित्रपुङ्खैः। भीष्मं कृत्वा सोमकानल्पशेषांस्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८३ ॥ यदाश्रौषं शान्तनवे शयाने पानीयार्थे चोदितेनार्ज्जुनेन। भूमिं भित्त्वा तर्पितं तत्र भीष्मं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८४ ॥ यदा वायुः शक्रसूर्य्यौ च युक्तौ कौन्तेयानामनुलोमा जयाय। नित्यं चास्मान् श्वापदा भीषयन्ति तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८५ ॥ यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गान्निदर्शयन् समरे चित्रयोधी। न पाण्डवान् श्रेष्ठतरान्निहन्ति तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८६ ॥ यदाश्रौषं चास्मदीयान्महारथान् व्यवस्थितानर्ज्जुनस्यान्तकाय। संशप्तकान्निहतानर्ज्जुनेन तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८७ ॥ यदाश्रौषं व्यूहमभेद्यमन्यैर्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम्। भित्त्वा सौभद्रं वीरमेकं प्रविष्टं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८८ ॥ यदाभिमन्युं परिवार्य्य बालं सर्वे हत्वा हृष्टरूपा बभूवुः। महारथाः पार्थमशक्नुवन्तस्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८९ ॥ यदाश्रौषमभिमन्युं निहत्य हर्षान्मूढान् क्रोशतो धार्त्तराष्ट्रान्। क्रोधादुक्तं सैन्धवे चार्ज्जुनेन तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १९० ॥ यदाश्रौषं सैन्धवार्थे प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातां तद्वधायार्ज्जुनेन। सत्यां तीर्णां शत्रुमध्ये च तेन तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १९१ ॥ यदाश्रौषं श्रान्तहये धनञ्जये मुक्त्वा हयान् पाययित्वोपवृत्तान्। पुनर्युक्त्वा वासुदेवं प्रयातं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १९२ ॥ यदा-

श्रौषं वाहनेष्वक्षमेषु रथोपस्थे तिष्ठता पाण्डवेन । सर्वान् योधान् वारितानर्जुनेन तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १९३ ॥ यदाश्रौषं नागबलैः सुदुःसहं द्रोणानीकं युयुधानं प्रमथ्य । यातं वार्ष्णेयं यत्र तौ कृष्णपार्थौ तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥१९४॥ यदाश्रौषं कर्णमासाद्य मुक्तं वधाद्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः । धनुःकोट्या तुद्य कर्णेन वीरं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १९५ ॥ यदाश्रौषं द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च कर्णो द्रौणिर्मद्रराजश्च शूरः । अमर्षयन् सैन्धवं बध्यमानं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १९६ ॥ यदाश्रौषं देवराजेन दत्तां दिव्यां शक्तिं व्यंसितां माधवेन । घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १९७ ॥ यदाश्रौषं कर्णघटोत्कचाभ्यां युद्धे मुक्तां सूतपुत्रेण शक्तिम् । यया बध्यः समरे सव्यसाची तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १९८ ॥ यदाश्रौषं द्रोणमाचार्य्यमेकं धृष्टद्युम्नेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम । रथोपस्थे प्रायगतं विशस्तं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १९९ ॥ यदाश्रौषं द्रौणिना द्वैरथस्थं माद्रीसुतं नकुलं लोकमध्ये । समं युद्धे मण्डलशश्चरन्तं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ २०० ॥ यदा द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो नारायणं दिव्यमस्त्रं विकुर्वन् । नैषामन्तं गतवान् पाण्डवानां तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ २०१ ॥ यदाश्रौषं भीमसेनेन पीतं रक्तं भ्रातुर्युधि दुःशासनस्य । निवारितं नान्यतमेन भीमं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ २०२ ॥ यदाश्रौषं कर्णमत्यन्तशूरं हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् । तस्मिन् भ्रातॄणां विग्रहे देवगुह्ये तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ २०३ ॥ यदाश्रौषं द्रोणपुत्रञ्च शूरं दुःशासनं कृतवर्माणमुग्रम् । युधिष्ठिरं धर्मराजं जयन्तं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ २०४ ॥ यदाश्रौषं निहतं मद्रराजं रणे शूरं धर्मराजेन सूत । सदा

सङ्ग्रामे स्पर्द्धते यस्तु कृष्णां तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ २०५ ॥ यदाश्रौषं कलहद्यूतमूलं मायाबलं सौबलं पाण्डवेन। हतं सङ्ग्रामे सहदेवेन पापं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ २०६ ॥ यदाश्रौषं श्रान्तमेकं शयानं ह्रदं गत्वा स्तम्भयित्वा तदम्भः। दुर्य्योधनं विरथं भग्नशक्तिं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥२०७॥ यदाश्रौषं पाण्डवांस्तिष्ठमानान् गत्वा ह्रदे वासुदेवेन सार्द्धम्। अमर्षणं धर्षयतः सुतं मे तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ २०८ ॥ यदाश्रौषं विविधांश्चित्रमार्गान् गदायुद्धे मण्डलशश्चरन्तम्। मिथ्याहतं वासुदेवस्य बुद्ध्या तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥२०९॥ यदाश्रौषं द्रोणपुत्रादिभिस्तैर्हतान् पाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सुप्तान्। कृतं बीभत्समयशस्यञ्च कर्म तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ २१० ॥ यदाश्रौषं भीमसेनानुयातेनाश्वत्थाम्ना परमास्त्रं प्रयुक्तम्। क्रुद्धेनैषीकमवधीद्येन गर्भं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ २११ ॥ यदाश्रौषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन स्वस्तीत्युक्त्वास्त्रमस्त्रेण शान्तम्। अश्वत्थाम्ना मणिरत्नञ्च दत्तं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ २१२ ॥ यदाश्रौषं द्रोणपुत्रेण गर्भे वैराट्या वै पात्यमाने महास्त्रैः। द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं परस्परेणाभिशापैः शशाप ॥ २१३ । शोच्या गान्धारी पुत्रपौत्रैर्विहीना तथा बन्धुभिः पितृभिर्भ्रातृभिश्च। कृतं कार्य्यं दुष्करं पाण्डवेयैः प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥ २१४ ॥ कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता मे त्रयोऽस्माकं पाण्डवानाञ्च सप्त। द्व्यूना विंशतिराहताक्षौहिणीनां तस्मिन् सङ्ग्रामे भैरवे क्षत्रियाणाम् ॥२१५॥ तमस्त्वतीव विस्तीर्णं मोह आविशतीव माम्। संज्ञां नोपलभे सूत मनो विह्वलतीव मे ॥ २१६ ॥

सौतिरुवाच। इत्युक्त्वा धृतराष्ट्रोऽथ विलप्य बहुदुःखितः। मूर्च्छितः पुनराश्वस्तः संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। संजयैवं गते प्राणांस्त्यक्तुमिच्छामि मा चिरम्। स्तोकं ह्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणे॥ २१८॥

सौतिरुवाच। तं तथा वादिनं दीनं विलपन्तं महीपतिम्। निश्वसन्तं यथा नागं मुह्यमानं पुनः पुनः। गावल्गणिरिदं धीमान्महार्थं वाक्यमब्रवीत्॥ २१९॥

सञ्जय उवाच। श्रुतवानसि वै राजन्महोत्साहान्महाबलान्। द्वैपायनस्य वदतो नारदस्य च धीमतः॥ २२०॥ महत्सु राजवंशेषु गुणैः समुदितेषु च। जातान् दिव्यास्त्रविदुषः शक्र-प्रतिमतेजसः॥ २२१॥ धर्मेण पृथिवीं जित्वा यज्ञैरिष्ट्वा सुदक्षिणैः। अस्मिंल्लोके यशः प्राप्य ततः कालवशं गतान्। शैब्यं महारथं वीरं सृंजयं जयताम्वरम्॥ २२२॥ सुहोत्रं रन्तिदेवञ्च काक्षीवन्तं महाद्युतिम्॥ २२३॥ वाह्लीकं दमनञ्चैव शर्यातिमजितं नलम्। विश्वामित्रममित्रघ्नमम्बरीषं महाबलम्॥ २२४॥ मरुत्तं मनुमिक्ष्वाकुं गयं भरतमेव च। रामं दाशरथिञ्चैव शशविन्दुं भगीरथम्॥ २२५॥ कृतवीर्य्यं महाभागं तथैव जनमेजयम्। ययातिं शुभकर्माणं देवैर्यो याजितः स्वयम्॥ २२६॥ चैत्ययूपाङ्किता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा। इति राज्ञां चतुर्विंशं नारदेन सुरर्षिणा॥ २२७॥ पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा शैव्याय कीर्त्तितम्। तेभ्यश्चान्ये गताः पूर्वं राजानो बल-वत्तराः॥ २२८॥ महारथा महात्मानः सर्वैः समुदिता गुणैः। पुरुः कुरुर्यदुः शूरो विश्वगश्वो महाद्युति॥ २२९॥ अणुहो युवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः। विजयो वीतिहोत्रोऽङ्गो भवः श्वेतो वृहद्गुरुः॥ २३०॥ उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्रुमः। दम्भोद्भवः परो वेणः सगरः सङ्कृतिर्निमिः॥ २३१॥ अजेयः परशुः पुन्ड्रः शम्भुर्देवावृधोऽनघः। देवा-ह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको वृहद्रथः॥ २३२॥ महोत्साहो विनी-

तात्मा सुक्रतुर्नैषधो नलः। सत्यव्रतः शान्तभयः सुमित्रः सुबलः प्रभुः ॥ २३३ ॥ जानुजङ्घोऽनरण्योऽर्कः प्रियभृत्यः शुचिव्रतः। बलबन्धुर्निरामर्द्दः केतुशृङ्गो बृहद्बलः ॥ २३४ ॥ धृष्टकेतुर्बृहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः। अविच्चिच्चपलो धूर्त्तः कृतबन्धुर्दृढेषुधिः ॥ ३५ ॥ महापुराणसम्भाव्यः प्रत्यङ्गः परहा श्रुतिः। एते चान्ये च राजानः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३६ ॥ श्रूयन्ते शतशश्चान्ये सङ्ख्यातास्चैव पद्मशः। हित्वा सुविपुलान् भोगान् बुद्धिमन्तो महाबलाः ॥ २३७ ॥ राजानो निधनं प्राप्तास्तव पुत्रा इव प्रभो। येषां दिव्यानि कर्म्माणि विक्रमस्त्याग एव च २३८ ॥ माहात्म्यमपि चास्तिक्यं सत्यं शौचं दयार्ज्जवम्। विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणे कविसत्तमैः ॥ २३९ ॥ सर्व्वर्द्धिगुणसम्पन्नास्ते चापि निधनं गताः। तव पुत्रा दुरात्मानः प्रतप्ताश्चैव मन्युना ॥ २४० ॥ लुब्धा दुर्वृत्तभूयिष्ठा न ताञ्छोचितुमर्हसि। श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान् प्राज्ञसम्मतः ॥२४१॥ येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत। निग्रहानुग्रहौ चापि विदितौ ते नराधिप ॥ २४२ ॥ नात्यन्तमेवानुवृत्तिः कार्य्या ते पुत्ररक्षणे। भवितव्यं तथा तच्च नानुशोचितुमर्हसि ॥ २४२ ॥ दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्त्तितुमर्हति। विधातृविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्त्तते। कालमूलमिदं सर्व्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥ २४४ ॥ कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः। निर्द्दहति प्रजाः कालः कालः शमयते पुनः ॥ २४५ ॥ कालो हि कुरुते भावान् सर्व्वलोके शुभाशुभान्। कालः सङ्क्षिपते सर्व्वाः प्रजा विसृजते पुनः ॥ २४६ ॥ कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः। कालः सर्व्वेषु भूतेषु चरत्यविहतः समः ॥ २४७ ॥ अतीतानागता भावा ये च वर्त्तन्ति साम्प्रतम्। तान् कालनिर्मितान् बुद्धा न संज्ञां हातुमर्हसि ॥ २४८ ॥

सौतिरुवाच। इत्येवं पुत्रशोकार्त्तं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्।
आश्वास्य स्वस्थमकरोत् सूतो गावल्गणिस्तदा ॥ २४९ ॥ अत्रो-
पनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्। विद्वद्भिः कथ्यते लोके
पुराणे कविसत्तमैः ॥ २५० ॥ भारताध्ययनं पुण्यमपि पाद-
मधीयतः। श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ २५१ ॥
देवा देवर्षयो ह्यत्र तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः। कीर्त्त्यन्ते शुभकर्माण-
स्तथा यक्षा महोरगाः ॥ २५२ ॥ भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्त्यते-
ऽत्र सनातनः। स हि सत्यमृतञ्चैव पवित्रं पुण्यमेव च ॥ २५३ ॥
शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम्। यस्य दिव्यानि
कर्माणि कथयन्ति मनीषिणः ॥ २५४ ॥ असच्च सदसच्चैव यस्मा-
द्विश्वं प्रवर्त्तते। सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥ २५५ ॥
अध्यात्मं श्रूयते यच्च पञ्चभूतगुणात्मकम्। अव्यक्तादि परं यच्च
स एव परिगीयते ॥ २५६ ॥ यत्तद्यतिवरा मुक्ता ध्यानयोगबला-
न्विताः। प्रतिबिम्बमिवादर्शे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ २५७ ॥
श्रद्दधानः सदायुक्तः सदाधर्मपरायणः। आसेवन्निममध्यायं नरः
पापात् प्रमुच्यते ॥ २५८ ॥ अनुक्रमणिकाध्यायं भारतस्येममा-
दितः। आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ २५९ ॥ उभे
सन्ध्ये जपन् किञ्चित्सद्यो मुच्येत किल्बिषात्। अनुक्रमण्या यावत्
स्यादह्ना रात्र्या च सञ्चितम् ॥ २६० ॥ भारतस्य वपुर्ह्येतत्सत्यं
चामृतमेव च। नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥२६१॥
आरण्यकं च वेदेभ्यश्चौषधिभ्योऽमृतं यथा। ह्रदानामुदधिः
श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ २६२ ॥ यथैतानीतिहासानां
तथाभारतमुच्यते। यश्चैनं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान् पादमन्ततः।
अक्षय्यमन्नपानं वै पितॄंस्तस्योपतिष्ठते ॥ २६३ ॥ इतिहासपुरा-
णाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥ २६४ ॥ बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं
प्रहरिष्यति। कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते ॥२६५॥

भ्रूणहत्यादिकं चापि पापं दद्यादसंशयम् । य इमं शुचिरध्यायं पठेत् पर्व्वणि पर्व्वणि ॥ २६६ ॥ अधीतं भारतं तेन कृत्स्नं स्यादिति मे मतिः । यश्चैनं शृणुयान्नित्यमार्षं श्रद्धासमन्वितः ॥ २६७ ॥ स दीर्घमायुः कीर्त्तिञ्च स्वर्गतिं चाप्नुयान्नरः । एकतश्चतुरो वेदान् भारतं चैतदेकतः ॥ २६८ ॥ पुरा किल सुरैः सर्व्वैः समेत्य तुलया धृतम् । चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा ॥ २६९ ॥ तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते । महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमानं यतोऽधिकम् ॥२७०॥ महत्त्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७१ ॥ तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः । प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कस्तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥ २७२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आदिपर्व्वण्यनुक्रमणिकाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

ऋषय ऊचुः । समन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सूतनन्दन । एतत् सर्व्वं यथतत्वं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १ ॥

सौतिरुवाच । शृणुध्वं मम भो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः । समन्तपञ्चकाख्यञ्च श्रोतुमर्हथ सत्तमाः ॥ २ ॥ त्रेताद्वापरयोः सन्धौ रामः शस्त्रभृतां वरः । असकृत् पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ॥ ३ ॥ स सर्व्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्य्येणानलद्युतिः । समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् ह्रदान् ॥ ४ ॥ स तेषु रुधिराम्भःसु ह्रदेषु क्रोधमूर्च्छितः । पितॄन् सन्तर्पयामास रुधिरेणेति नः श्रुतम् ॥ ५ ॥ अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् । राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ॥ ६ ॥ अनया पितृ-

भक्त्या च विक्रमेण तव प्रभो। वरं वृणीष्व भद्रं ते यमिच्छसि महाद्युते ॥ ७ ॥

राम उवाच। यदि मे पितरः प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि। यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ॥ ८ ॥ अतश्च पापान्मुच्येऽहमेष मे प्रार्थितो वरः। ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥ ९ ॥ एवं भविष्यतीत्येवं पितरस्तमथाब्रुवन्। तं क्षमस्वेति निषिधुस्ततः स विरराम ह ॥ १० ॥ तेषां समीपे यो देशो ह्रदानां रुधिराम्भसाम्। समस्तपञ्चकमिति पुण्यं तत् परिकीर्त्तितम् ॥ ११ ॥ येन लिङ्गेन यो देशो युक्तःसमुपलक्ष्यते। तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥ १२ ॥ अन्तरे चैव सम्प्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत्। समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ १३ ॥ तस्मिन् परमधर्मिष्ठे देशे भूदोषवर्ज्जिते। अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ॥ १४ ॥ समेत्य तं द्विजास्ताश्च तत्रैव निधनं गताः। एतन्नामाभिनिर्वृत्तं तस्य देशस्य वै द्विजाः ॥ १५ ॥ पुण्यश्च रमणीयश्च स देशो वः प्रकीर्त्तितः। तदेतत् कथितं सर्वं मया ब्राह्मणसत्तमाः। यथा देशः स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु सुव्रताः ॥ १६ ॥

ऋषय ऊचुः। अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन। एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ १७ ॥ अक्षौहिण्याः परीमाणं नराश्वरथदन्तिनाम्। यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ १८ ॥

सौतिरुवाच। एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः। त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ १९ ॥ पत्तिं तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः। त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ २० ॥ त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः। स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥ २१ ॥

चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकिनी। अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः॥ २२॥ अक्षौहिण्यः प्रसंख्याता रथानां द्विजसत्तमाः। सङ्ख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः॥ २३॥ शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः। गजानाञ्च परीमाणमेतदेव विनिर्द्दिशेत्॥ २४॥ ज्ञेयं शतसहस्रन्तु सहस्राणि नवैव तु। नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः॥ २५॥ पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च। दशोत्तराणि षट् प्राहुर्यथावदिह सङ्ख्यया॥ २६॥ एतामक्षौहिणीं प्राहुः सङ्ख्यातत्त्वविदो जनाः। यथा कथितवानस्मि विस्तरेण तपोधनाः॥ २७॥ एतया सङ्ख्यया ह्यासन् कुरुपाण्डवसेनयोः। अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डिताष्टादशैव तु॥ २८॥ समेतास्तत्र वै देशे तत्रैव निधनं गताः। कौरवान् कारणं कृत्वा कालेनाद्भुतकर्म्मणा॥ २९॥ अहानि युयुधे भीष्म दश वै परमास्त्रवित्। अहानि पञ्च द्रोणस्तु ररक्ष कुरुवाहिनीम्॥ ३०॥ अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परबलार्द्दनः। शल्योऽर्द्धदिवसञ्चैव गदायुद्धमतःपरम्॥३१॥ दुर्य्योधनस्य भीमस्य दिनार्द्धमभवत्तयोः। तस्यैव दिवसस्यान्ते द्रौणिहार्द्दिक्यगौतमाः॥ ३२॥ प्रसुप्तं निशि विश्वस्तं जघ्नुर्यौधिष्ठिरं बलम्। यत्तु शौनक सत्रे ते भारताख्यानमुत्तमम्॥ ३३॥ जनमेजयस्य तत्सत्रे व्यासशिष्येण धीमता। कथितं विस्तरार्थञ्च यशो वीर्य्यं महीक्षिताम्॥ ३४॥ पौष्यं तत्र च पौलोममास्तीकं चादितः स्मृतम्। विचित्रार्थपदाख्यानमनेकसमयान्वितम्॥ ३५॥ प्रतिपन्नं नरैः प्राज्ञैर्वैराग्यमिव मोक्षिभिः। आत्मेव वेदितव्येषु प्रियेष्विव हि जीवितम्॥ ३६॥ इतिहासः प्रधानार्थः श्रेष्ठः सर्व्वागमेष्वयम्। अनाश्रित्यैदमाख्यानं कथा भुवि न विद्यते॥ ३७॥ आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम्। तदेतद्भारतं नाम कविभिस्तूपजीव्यते॥३८॥

उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः । इतिहासोत्तमे ह्यस्मि-न्नर्पिता बुद्धिरुत्तमा ॥ ३९ ॥ स्वरव्यञ्जनयोः कृत्स्ना लोक-वेदाश्रयेव वाक् । तस्य प्रज्ञाभिपन्नस्य विचित्रपदपर्वणः ॥ ४० ॥ सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषितस्य च । भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसंग्रहः ॥ ४१ ॥ पर्वानुक्रमणीपूर्वं द्वितीयः पर्व-संग्रहः । पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम् ॥ ४२ ॥ ततः सम्भवपर्वोक्तमद्भुतं रोमहर्षणम् । दाहो जतुगृहस्यात्र हैडिम्बं पर्व चोच्यते ॥४३॥ ततो वकबधः पर्व पर्व चैत्ररथं ततः । ततः स्वयम्वरो देव्याः पाञ्चाल्याः पव चोच्यते ॥ ४४ ॥ क्षात्र धर्मेण निर्ज्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् । विदुरागमनं पर्व राज्यलाभ-स्तथैव च ॥ ४५ ॥ अर्जुनस्य वने वासः सुभद्राहरणं ततः । सुभद्रा हरणादूर्द्ध्वं ज्ञेयं हरणाहारिकम् ॥ ४६ ॥ ततः खाण्डवदाहाख्यं तत्रैव भयदर्शनम् । सभापर्व ततः प्रोक्तं मन्त्रपर्व ततः परम् ॥ ४७ ॥ जरासन्धवधः पर्व पव दिग्विजयं तथा । पर्व दिग्वि-जयादूर्द्ध्वं राजसूयिकमुच्यते ॥ ४८ ॥ ततश्चार्घाभिहरणं शिशु-पालवधस्ततः । द्यूतपर्व ततः प्रोक्तमनुद्यूतमतः परम् ॥ ४९ ॥ तत आरण्यकं पर्व किर्मीरवध एव च । अर्जुनस्याभिगमनं पर्व ज्ञेयमतः परम् ॥ ५० ॥ ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्व कैरातसंज्ञि-तम् । इन्द्रलोकाभिगमनं पर्व ज्ञेयमतः परम् ॥ ५१ ॥ नलो-पाख्यानमपि च धार्मिकं करुणोदयम् । तीर्थयात्रा ततः पर्व कुरुराजस्य धीमतः ॥ ५२ ॥ जटासुरवधः पर्व यक्षयुद्धमतः परम् । निवातकवचै युद्धं पर्व चाजगरं ततः ॥ ५३ ॥ मार्क-ण्डेयसमस्या च पर्वानन्तरमुच्यते । संवादश्च ततः पर्व द्रौपदी-सत्यभागयोः ॥ ५४ ॥ घोषयात्रा ततः पर्व मृगस्वप्नोद्भवस्ततः । ब्रीहिद्रौणिकमाख्यानमैन्द्रद्युम्नं तथैव च ॥ ५५ ॥ द्रौपदीहरणं पर्व जयद्रथविमोक्षणम् । पतिव्रताया माहात्म्यं सावित्र्या-

श्चैवमद्भुतम् ॥ ५६ ॥ रामोपाख्यानमत्रैव पर्व्व ज्ञेयमतः परम्। कुण्डलाहरणं पर्व्व ततः परमिहोच्यते ॥ ५७ ॥ आरणेयं ततः पर्व्व वैराटं तदनन्तरम्। पाण्डवानां प्रवेशश्च समयस्य च पालनम् ॥ ५८ ॥ कीचकानां वधः पर्व्व पर्व्व गोग्रहणं ततः। अभिमन्योश्च वैराट्याः पर्व्व वैवाहिकं स्मृतम् ॥५९॥ उद्योगपर्व्व विज्ञेयमत ऊर्द्ध्वं महाद्भुतम्। ततः सञ्जययानाख्यं पर्व्व ज्ञेयमतः परम् ॥ ६० ॥ प्रजागरस्तथा पर्व्व धृतराष्ट्रस्य चिन्तया। पर्व्व सनत्सुजातं वै गुह्यमध्यात्मदर्शनम् ॥ ६१ ॥ यानसन्धिस्ततः पर्व्व भगवद्यानमेव च। मातलीयमुपाख्यानं चरितं गालवस्य च ॥ ६२ ॥ सावित्रवामदेवञ्च वैण्योपाख्यानमेव च। जामदग्न्यमुपाख्यानं पर्व्व षोड़शराजिकम् ॥ ६३ ॥ सभाप्रवेशः कृष्णस्य विदुलापुत्रशासनम्। उद्योगः सैन्यनिर्य्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च ॥ ६४ ॥ ज्ञेयं विवादपर्व्वात्र कर्णस्यापि महात्मनः। निर्य्याणञ्च ततः पर्व्व कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ६५ ॥ रथातिरथसङ्ख्या च पर्व्वोक्तं तदनन्तरम्। उलूकदूतागमनं पर्व्वामर्षविवर्द्धनम् ॥ ६६ ॥ अम्बोपाख्यानमत्रैव पर्व्व ज्ञेयमतः परम्। भीष्माभिषेचनं पर्व्व ततश्चाद्भुतमुच्यते ॥ ६७ ॥ जम्बूखण्डविनिर्म्माणं पर्व्वोक्तं तदनन्तरम्। भूमिपर्व्व ततः प्रोक्तं द्वीपविस्तारकीर्त्तनम् ॥ ६८ ॥ पर्व्वोक्तं भगवद्गीता पर्व्व भीष्मवधस्ततः। द्रोणाभिषेचनं पर्व्व संसप्तकवधस्ततः ॥ ६९ ॥ अभिमन्युवधः पर्व्व प्रतिज्ञापर्व्व चोच्यते। जयद्रथवधः पर्व्व घटोत्कचवधस्ततः ॥ ७० ॥ ततो द्रोणवधः पर्व्व विज्ञेयं लोमहर्षणम्। मोक्षो नारायणास्त्रस्य पर्व्वानन्तरमुच्यते ॥ ७१ ॥ कर्णपर्व्व ततो ज्ञेयं शल्यपर्व्व ततः परम्। ह्रदप्रवेशनं पर्व्व गदायुद्धमतः परम् ॥ ७२ ॥ सारस्वतं ततःपर्व्व तीर्थवंशानुकीर्त्तनम्। अत ऊर्द्ध्वं सुबीभत्सं पर्व्व सौप्तिकमुच्यते ॥ ७३ ॥ ऐषीकं पर्व्व चोद्दिष्टमत ऊर्द्ध्वं सुदारुणम्। जलप्रदानिकं पर्व्व

स्त्रीविलापस्ततः परम् ॥ ७४ ॥ श्राद्धपर्व ततो ज्ञेयं कुरूणा-मौर्द्ध्वदेहिकम्। चार्वाकस्य वधः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ॥ ७५ ॥ आभिषेचनिकं पर्व धर्मराजस्य धीमतः। प्रविभागो गृहाणाञ्च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ७६ ॥ शान्तिपर्व ततो यत्र राजधर्मा-नुशासनम्। आपद्धर्मश्च पर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः परम् ॥ ७७ ॥ शुकप्रश्नाभिगमनं ब्रह्मप्रश्नानुशासनम्। प्रादुर्भावश्च दुर्वासः संवा-दश्चैव मायया ॥ ७८ ॥ ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम्। स्वर्गारोहणिकञ्चैव ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ७९ ॥ ततोऽश्व-मेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम्। अनुगीता ततः पर्व ज्ञेय-मध्यात्मवाचकम् ॥ ८० ॥ पर्व चाश्रमवासाख्यं पुत्रदर्शनमेव च। नारदागमनं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ८१ ॥ मौसलं पर्व चोद्दिष्टं ततो घोरं सुदारुणम्। महाप्रस्थानिकं पर्व स्वर्गारोहणिकं ततः ॥ ८२ ॥ हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम्। विष्णु-पर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ॥ ८३ ॥ भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिले चैवाद्भुतं महत्। एतत् पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ॥ ८४ ॥ यथावत् सूतपुत्रेण लोमहर्षणिना ततः। उक्तानि नैमिषारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु ॥ ८५ ॥ समासो भार-तस्यायमत्रोक्तः पर्वसंग्रहः। पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशा-वतारणम् ॥ ८६ ॥ सम्भवो जतुवेश्माख्यं हिड़िम्बवकयोर्बधः। तथा चैत्ररथं देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयम्वरः ॥ ८७ ॥ क्षात्रधर्मेण निर्ज्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम्। विदुरागमनञ्चैव राज्यलम्भ-स्तथैव च ॥ ८८ ॥ वनवासोऽर्जुनस्यापि सुभद्राहरणं ततः। हरणाहरणञ्चैव दहनं खाण्डवस्य च ॥ ८९ ॥ मयस्य दर्शनञ्चैव आदिपर्वणि कथ्यते। पौष्ये पर्वणि माहात्म्यमुतङ्कस्योपवर्णि-तम् ॥९०॥ पौलोमे भृगुवंशस्य विस्तारः परिकीर्त्तितः। आस्तीके सर्बनागानां गरुड़स्य च सम्भवः ॥९१॥ क्षीरोदमथनञ्चैव जन्मोच्चैः

श्रवसस्तथा। यजतः सपसत्रेण राज्ञः पारीक्षितस्य च ॥ ९२ ॥ कथेयमभिनिर्वृत्ता भरतानां महात्मनाम्। विविधा सम्भवा राज्ञामुक्ताः सम्भवपर्वणि ॥ ९३ ॥ अन्येषाञ्चैव शूराणामृषे-र्द्वैपायनस्य च। अंशावतारणं चात्र देवानां परिकीर्त्तितम् ॥९४॥ दैत्यानां दानवानाञ्च यक्षाणाञ्च महौजसाम्। नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम् ॥ ९५ ॥ अन्येषाञ्चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः। महर्षेराश्रमपतेः कण्वस्य च तपस्विनः ॥ ९६ ॥ शकुन्तलायां दुष्मन्ताद्भरतश्चापि जज्ञिवान्। यस्य लोकेषु नाम्नेदं प्रथितं भारतं कुलम् ॥ ९७ ॥ वसूनां पुनरुत्-पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम्। शान्तनोर्वेश्मनि पुनस्तेषां चारो-हणं दिवि ॥ ९८ ॥ तेजोंऽशानाञ्च सम्पातो भीष्मस्याप्यत्र सम्भवः। राज्यान्निवर्त्तनं तस्य ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितिः ॥ ९९ ॥ प्रतिज्ञा-पालनञ्चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च। हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्य्यवीयसः ॥ १०० ॥ विचित्रवीर्य्यस्य तथा राज्ये संप्रति-पादनम्। धर्मस्य नृषु सम्भूतिरणीमाण्डव्यशापजा ॥ १०१ ॥ कृष्णद्वैपायनाच्चैव प्रसूतिर्वरदानजा। धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानाञ्च सम्भवः ॥ १०५ ॥ वारणावतयात्रायां मन्त्रो दुर्य्यो-धनस्य च। कूटस्य धार्त्तराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान् प्रति ॥ १०३॥ हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः। विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया ॥ १०४ ॥ विदुरस्य च वाक्येन सुरङ्गोप-क्रमक्रिया। निषाद्याः पञ्चपुत्रायाः सुप्ताया जतुवेश्मनि ॥१०५॥ पुरोचनस्य चात्रैव दहनं संप्रकीर्त्तितम्। पाण्डवानां वने घोरे हिड़िम्बायाश्च दर्शनम् ॥ १०६ ॥ तत्रैव च हिड़िम्बस्य वधो भीमान्महाबलात्। घटोत्कचस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्त्तिता ॥ १०७ ॥ महर्षेर्द्दर्शनञ्चैव व्यासस्यामिततेजसः। तदाज्ञयैक-चक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १०८ ॥ अज्ञातचर्य्यया वासो यत्र

तेषां प्रकीर्त्तितः। वकस्य निधने चैव नागराणाञ्च विस्मयः ॥१०९॥
सम्भवश्चैव कृष्णाया धृष्टद्युम्नस्य चैव हि। ब्राह्मणात् समुपश्रुत्य
व्यासवाक्यप्रचोदिताः ॥ ११० ॥ द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयम्वर-
दिदृक्षया। पाञ्चालानभितो जग्मुर्यत्र कौतूहलान्विताः ॥१११॥
अङ्गारपर्णं निर्ज्जित्य गङ्गाकूलेऽर्जुनस्तदा। सख्यं कृत्वा तत-
स्तेन तस्मादेव च शुश्रुवे ॥११२॥ तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्वं चाख्यान-
मुत्तमम्। भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पाञ्चालानभितो ययौ ॥११३॥
पाञ्चालनगरे चापि लक्ष्यं भित्त्वा धनञ्जयः। द्रौपदीं लब्धवानत्र
मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ॥ ११४ ॥ भीमसेनार्जुनौ यत्र संरब्धान्
पृथिवीपतीन्। शल्यकर्णौ च तरसा जितवन्तौ महामृधे ॥११४॥
दृष्ट्वा तयोश्च तद्वीर्य्यमप्रमेयममानुषम्। शङ्कमानौ पाण्डवांस्तान्
रामकृष्णौ महामती ॥ ११६ ॥ जग्मतुस्तैः समागन्तुं शाला-
म्भार्गववेश्मनि। पञ्चानामेकपत्नीत्वे विमर्षो द्रुपदस्य च ॥११७॥
पञ्चेन्द्राणामुपाख्यानमत्रैवाद्भुतमुच्यते। द्रौपद्या दैवविहितो
विवाहश्चाप्यमानुषः ॥ ११८ ॥ क्षत्तुश्च धार्त्तराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्ड-
वान् प्रति। विदुरस्य च सम्प्राप्तिर्दर्शनं केशवस्य च ॥ ११९ ॥
खाण्डवप्रस्थवासश्च तथा राज्यार्द्धशासनम्। नारदस्याज्ञया चैव
द्रौपद्याः समयक्रिया ॥ १२० ॥ सुन्दोपसुन्दयोस्तद्वदाख्यानं परि-
कीर्त्तितम्। अनन्तरञ्च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् ॥ १२१ ॥
अनुप्रविश्य विप्रार्थे फाल्गुनो गृह्य चायुधम्। मोक्षयित्वा गृहं
गत्वा विप्रार्थं कृतनिश्चयः ॥ १२२ ॥ समयं पालयन् वीरो वनं यत्र
जगाम ह। पार्थस्य वनवासे च उलूप्या पथि सङ्गमः ॥ १२३ ॥
पुण्यतीर्थानुसंयानं वभ्रुवाहनजन्म च। तत्रैव मोक्षयामास पञ्च
सोऽप्सरसः शुभाः ॥ १२४ ॥ शापाद्ग्राहत्वमापन्ना ब्राह्मणस्य
तपस्विनः। प्रभासतीर्थे पार्थेन कृष्णस्य च समागमः ॥ १२५ ॥
द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी। वासुदेवस्यानुमते

प्राप्ता चैव किरीटिना ॥ १२६ ॥ गृहीत्वा हरणं प्राप्ते कृष्णे
देवकिनन्दने । अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः ॥१२७॥
द्रौपद्यास्तनयानाञ्च सम्भवोऽनुप्रकीर्त्तितः । विहारार्थञ्च गतयोः
कृष्णयोर्यमुनामनु ॥ १२८ ॥ सम्प्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च
दाहनम् । मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजङ्गस्य च मोक्षणम् ॥ १२९ ॥
महर्षेर्मन्दपालस्य शार्ङ्ग्यां तनयसम्भवः । इत्येतदादिपर्वोक्तं
प्रथमम्बहुविस्तरम् ॥ १३० ॥ अध्यायानां शते द्वे तु सङ्ख्याते
परमर्षिणा । सप्तविंशतिरध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ १३१ ॥
अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । श्लोकाश्च चतु-
रशीतिर्मुनिनोक्ता महात्मना ॥ १३२ ॥ द्वितीयन्तु सभापर्व बहु-
वृत्तान्तमुच्यते । सभाक्रिमा प्राण्डवानां किङ्कराणाञ्च दर्शनम्
॥ १३३ ॥ लोकपालसभाख्यानं नारदाद्देवदर्शिनः । राजसूयस्य
चारम्भो जरासन्धवधस्तथा ॥ १३४ ॥ गिरिव्रजे निरुद्धानां राज्ञां
कृष्णेण मोक्षणम् । तथा दिग्विजयोऽत्रैव पाण्डवानां प्रकी-
र्त्तितः ॥ १३५ ॥ राज्ञामागमनञ्चैव सार्हणानां महाक्रतौ ।
राजसूयेऽर्घ्यसंवादे शिशुपालवधस्तथा ॥ १३६ ॥ यज्ञसम्भूतिं
तां दृष्ट्वा दुःखामर्षान्वितस्य च । दुर्य्योधनस्यावहासो भीमेन च
सभातले ॥ १३७ ॥ यत्रास्य मन्युरुद्भूतो येन द्यूतमकारयत् ।
यत्र धर्मसुतं द्यूते शकुनिः कितवोऽजयत् ॥ १३८ ॥ यत्र द्यूता-
र्णवे मग्नां द्रौपदीं नौरिवार्णवात् । धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्नुषां
परमदुःखिताम् ॥ १३९ ॥ तारयामास तांस्तीर्णान् ज्ञात्वा दुर्य्यो-
धनो नृपः । पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥ १४० ॥
जित्वा स वनवासाय प्रेषयामास तांस्ततः । एतत् सर्वं सभापर्व
समाख्यातं महात्मना ॥ १४१ ॥ अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा चाष्टौ
प्रसङ्ख्यया । श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्चश्लोकशतानि च ॥ १४२ ॥
श्लोकाश्चैकादश ज्ञेयाः पर्वन्यस्मिन् द्विजोत्तमाः । अतः परं

तृतीयन्तु स्मृतं पर्व्वमारण्यकं महत् ॥ १४३ ॥ वनवासं प्रयातेषु पाण्ड-
वेषु महात्मसु। पौरानुगमनञ्चैव धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ १४४ ॥
अन्नौषधीनाञ्च कृते पाण्डवेन महात्मना। द्विजानां भरणार्थञ्च
कृतमाराधनं रवेः ॥ १४५ ॥ धौम्योपदेशात्तिग्मांशुप्रसादादन्न-
सम्भवः। हितञ्च ब्रुवतः क्षत्तुः परित्यागोऽम्बिकासुतात् ॥ १४६ ॥
त्यक्तस्य पाण्डुपुत्राणां समीपगमनं तथा। पुनरागमनञ्चैव धृत-
राष्ट्रस्य शासनात् ॥ १४७ ॥ कर्णप्रोत्साहनाच्चैव धार्त्तराष्ट्रस्य
दुर्मतेः। वनस्थान् पाण्डवान् हन्तुं मन्त्रो दुर्य्योधनस्य च ॥१४८॥
तं दुष्टभावं विज्ञाय व्यासस्यागमनं द्रुतम्। निर्य्याणप्रतिषेधश्च
सुरभ्याख्यानमेव च ॥ १४९ ॥ मैत्रेयागमनं चात्र राज्ञश्चैवानु-
शासनम्। शापोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्य्योधनस्य च ॥ १५० ॥
किर्मीरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन संयुगे। वृष्णीनामागमश्चात्र
पाञ्चालानाञ्च सर्व्वशः ॥ १५१ ॥ श्रुत्वा शकुनिना द्यूते निकृत्या-
निर्ज्जितांश्च तान्। क्रुद्धस्यानुप्रशमनं हरेश्चैव किरीटिना ॥१५२॥
परिदेवनञ्च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सन्निधौ। आश्वासनञ्च कृष्णेन
दुःखार्त्तायाः प्रकीर्त्तितम् ॥ १५३ ॥ तथा सौभवधाख्यान-
मत्रैवोक्तं महर्षिणा। सुभद्रायाः सपुत्रायाः कृष्णेन द्वारकां
पुरीम् ॥ १५४ ॥ नयनं द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नेन चैव हि।
प्रवेशः पाण्डवेयानां रम्ये द्वैतवने ततः ॥ १५५ ॥ धर्म्मराजस्य
चात्रैव संवादः कृष्णया सह। संवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि
प्रकीर्त्तितः ॥ १५६ ॥ समीपं पाण्डुपुत्राणां व्यासस्यागमनं
तथा। प्रतिस्मृत्याथ विद्याया दानं राज्ञो महर्षिणा ॥ १५७ ॥
गमनं काम्यके चापि व्यासे प्रतिगते ततः। अस्त्रहेतोर्व्विवा-
सश्च पार्थस्यामिततेजसः ॥ १५८ ॥ महादेवेन युद्धञ्च किरात-
वपुषा सह। दर्शनं लोकपालानामस्त्रप्राप्तिस्तथैव च ॥ १५९ ॥
महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः। यत्र चिन्ता समुत्पन्ना

धृतराष्ट्रस्य भूयसी ॥ १६० ॥ दर्शनं बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः। युधिष्ठिरस्य चार्त्तस्य व्यसनं परिदेवनम् ॥ १६१ ॥ नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं करुणोदयम्। दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य चरितं तथा ॥ १६२ ॥ तथाचाक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेव महर्षितः। लोमशस्यागमस्तत्र स्वर्गात् पाण्डुसुतान् प्रति ॥१६३॥ वनवासगतानाञ्च पाण्डवानां महात्मनाम्। स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्जुनस्य वै ॥ १६४ ॥ सन्देशादर्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनक्रिया। तीर्थानाञ्च फलप्राप्तिः पुण्यत्वञ्चापि कीर्त्तितम् ॥ १६४ ॥ पुलस्त्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा। तीर्थयात्रा च तत्रैव पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १६६ ॥ कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात्। तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्त्तिता ॥ १६७ ॥ आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम्। लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेस्तथा ॥ १६८ ॥ ऋष्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः। जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः ॥ १६९ ॥ कार्त्तवीर्य्यवधो यत्र हैहयानाञ्च वर्ण्यते। प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्च समागमः ॥ १७० ॥ सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः। शर्य्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान् सोमपीतिनौ ॥ १७१ ॥ ताभ्याञ्च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः। मान्धातुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्त्तितम् ॥ १७२ ॥ जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः। पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतञ्च सः ॥ १७३ ॥ ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनुत्तमम्। इन्द्राग्नी यत्र धर्मश्चाप्यजिज्ञासञ्छिबिं नृपः ॥ १७४ ॥ अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र वन्दिना। अष्टावक्रस्य विप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत् ॥ १७५ ॥ नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च। पराजितो यत्र वन्दी विवादेन महात्मना ॥ १७६ ॥ विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवा-

न्टषिः। यवक्रीतस्य चाख्यानं रैभ्यस्य च महात्मनः॥ १७७॥ गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे। नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने॥ १७८॥ व्रजन् पथि महावाहुर्दृष्टवान् पवनात्मजम्। कदलीषण्डमध्यस्थं हनूमन्तं महावलम्॥ १७९॥ यत्र सौगन्धिकार्थेऽसौ नलिनीं तामधर्षयत्। यत्रास्य युद्धमभवत् सुमहद्राक्षसैः सह॥ १८०॥ यक्षैश्चैव महावीर्य्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तदा। जटासुरस्य च वधो राक्षसस्य वृकोदरात् ॥ १८१॥ वृषपर्वणो राजर्षेस्ततोऽभिगमनं स्मृतम्। आर्ष्टिषेणाश्रमे चैषां गमनं वास एव च॥ १८२॥ प्रोत्साहनञ्च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महात्मनः। कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यक्षैर्वलोत्कटैः॥ १८३॥ युद्धमासीन्महाघोरं मणिमत्प्रमुखैः सह। अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वर्थं सव्यसाचिना॥ १८४॥ निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः। निवातकवचैर्घोरैर्दानवैः सुरशत्रुभिः॥ १८५॥ पौलोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिनः। वधश्चैषां समाख्यातो राज्ञस्तेनैव धीमता॥ १८६॥ अस्त्रसन्दर्शनारम्भो धर्मराजस्य सन्निधौ। पार्थस्य प्रतिषेधश्च नारदेन सुरर्षिणा॥ १८७॥ पुनश्चैवावरोहणं पाण्डूनां गन्धमादनात्। भीमस्य ग्रहणं चात्र पर्वताभोगवर्ष्मणा॥ १८८॥ भुजगेन्द्रेण वलिना तस्मिन् सुगहने वने। अमोचयद्यत्र चैनं प्रश्नानुक्त्वा युधिष्ठिरः॥ १८९॥ काम्यकागमनञ्चैव पुनस्तेषां महात्मनाम्। ततस्थांश्च पुनर्द्रष्टुं पाण्डवान् पुरुषर्षभान्॥ १९०॥ वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्त्तितम्। मार्कण्डेयसमास्यायामुपाख्यानानि सर्वशः॥ १९१॥ पृथोर्वैन्यस्य यत्रोक्तमाख्यानं परमर्षिणा। संवादश्च सरस्वत्यास्तार्क्ष्यर्षेः सुमहात्मनः॥ १९२॥ मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनन्तरम्। मार्कण्डेयसमास्या च पुराणं परिकीर्त्त्यते॥ १९३॥ ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यानं धौन्धुमारन्तथैव च।

पतिव्रतायाश्चाख्यानं तथैवाङ्गिरसं स्मृतम् ॥ १९४ ॥ द्रौपद्याः कीर्त्तितश्चात्र संवादः सत्यभामया। पुनर्द्वैतवनञ्चैव पाण्डवाः समुपागताः ॥ १९५ ॥ घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र बद्धः सुयोधनः। ह्रियमाणस्तु मन्दात्मा मोचितोऽसौ किरीटिना ॥ १९६ ॥ धर्म-राजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनम्। काम्यके काननश्रेष्ठे पुन-र्गमनमुच्यते ॥ १९७ ॥ व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम्। दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम् ॥ १९८ ॥ जयद्रथेना-पहारो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात्। यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेग-समो जवे ॥ १९९ ॥ चक्रे चैनं पञ्चशिखं यत्र भीमो महाबलः। रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ॥ २०० ॥ यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि। सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम् ॥ २०१ ॥ कर्णस्य परिमोचोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुर-न्दरात्। यत्रास्य शक्तिं शक्रोऽसावदादेकवधाय च ॥ २०२ ॥ आरणेयमुपाख्यानं यत्र धर्मोऽन्वशात् सुतम्। जग्मुर्लब्धवरा यत्र पाण्डवाः पश्चिमां दिशम् ॥ २०३ ॥ एतदारण्यकं पर्व तृतीयं परिकीर्त्तितम्। अत्राध्यायशते द्वे तु सङ्ख्यायाः परि-कीर्त्तिते ॥ २०४ ॥ एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्त्तिताः। एकादश सहस्राणि श्लोकानां षट्शतानि च ॥ २०५ ॥ चतुःषष्टि-स्तथा श्लोकाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः। अतः परं निबोधेदं वैराटं पर्व विस्तरम् ॥ २०६ ॥ विराटनगरे गत्वा श्मशाने विपुलां शमीम्। दृष्ट्वा सन्निदधुस्तत्र पाण्डवा ह्यायुधान्युत ॥२०७॥ यत्र प्रविश्य नगरं छद्मना न्यवसंस्तु ते। पाञ्चालीं प्रार्थयानस्य कामो-पहतचेतसः ॥२०८॥ दुष्टात्मनो वधो यत्र कीचकस्य वृकोदरात्। पाण्डवान्वेषणार्थञ्च राज्ञो दुर्योधनस्य च ॥ २०९ ॥ चराः प्रस्थापिताश्चात्र निपुणाः सर्वतो दिशम्। न च प्रवृत्तिस्तैर्लब्धा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २१० ॥ गोग्रहश्च विराटस्य त्रिगर्त्तैः

प्रथमं कृतः। यत्रास्य युद्धं सुमहत्तैरासील्लोमहर्षणम्॥ २११॥ क्रियमाणश्च यत्रासौ भीमसेनेन मोचितः। गोधनञ्च विराटस्य मोचितं यत्र पाण्डवैः॥ २१२॥ अनन्तरञ्च कुरुभिस्तस्य गोग्रहणं कृतम्। समस्ता यत्र पार्थेन निर्जिताः कुरवो युधि॥ २१३॥ प्रत्याहृतं गोधनञ्च विक्रमेण किरीटिना। विराटेनोत्तरा दत्ता स्नुषा यत्र किरीटिनः॥ २१४॥ अभिमन्युं समुद्दिश्य सौभद्रमरिघातिनम्। चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्व वर्णितम्॥ २१५॥ अत्रापि परिसङ्ख्याता अध्यायाः परमर्षिणा। सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकानामपि मे शृणु॥ २१६॥ श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु। उक्तानि वेदविदुषा पर्वण्यस्मिन्महर्षिणा॥ २१७॥ उद्योगपर्व विज्ञेयं पञ्चमं शृणुतः परम्। उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया॥ २१८॥ दुर्य्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपाश्रितौ। साहाय्यमस्मिन् समरे भवान्नौ कर्त्तुमर्हति॥ २१९॥ इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः। अयुध्यमानमात्मानं मन्त्रिणं पुरुषर्षभौ॥ २२०॥ अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य किं वा ददाम्यहम्। वव्रे दुर्य्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः॥ २२१॥ अयुध्यमानं सचिवं वव्रे कृष्णं धनञ्जयः। मद्रराजञ्च राजानमायान्तं पाण्डवान् प्रति॥ २२२॥ उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः। वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम॥२२३॥ शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान्॥२२३॥ शान्तिपूर्वं चाकथयद्यत्रेन्द्रविजयं नृपः॥ २२४॥ पुरोहितप्रेषणञ्च पाण्डवैः कौरवान् प्रति। वैचित्रवीर्य्यस्य वचः समादाय पुरोधसः॥२२५॥ तथेन्द्रविजयञ्चापि यानञ्चैव पुरोधसः। सञ्जयं प्रेषयामास शमार्थी पाण्डवान् प्रति॥ २२६॥ यत्र दूतं महाराजो धृतराष्ट्रः प्रतापवान्। श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुरोगमान्॥ २२७॥ प्रजागरं संप्रजज्ञे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया।

विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च ॥ २२८ ॥ श्रावयामास राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् । तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम् ॥ २२९ ॥ मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः । प्रभाते राजसमितौ सञ्जयो यत्र वा विभोः ॥ २३० ॥ ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च । यत्र कृष्णोदयापन्नः सन्धिमिच्छन्महामतिः ॥ २३१ ॥ स्वयमागाच्छमं कर्त्तुं नगरं नागसाह्वयम् । प्रत्याख्यानञ्च कृष्णस्य राज्ञा दुर्य्योधनेन वै ॥ २३२ ॥ शमार्थे याचमानस्य पक्षयोरुभयोर्हितम् । दम्भोद्भवस्य चाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम् ॥ २३३ ॥ वरान्वेषणमत्रैव मातलेश्च महात्मनः । महर्षेश्चापि चरितं कथितं गालवस्य वै ॥ २३४ ॥ विदुलायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तं चाप्यनुशासनम् । कर्णदुर्य्योधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मन्त्रितम् ॥ २३५ ॥ योगेश्वरत्वं कृष्णेण यत्र राज्ञां प्रदर्शितम् । रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमन्त्रितः ॥ २३६ ॥ उपायपूर्वं शौटीर्य्यात् प्रत्याख्यातश्च तेन सः । आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दमः ॥ २३७ ॥ पाण्डवानां यथावृत्तं सर्व्वमाख्यातवान् हरिः । ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा च यद्धितम् ॥ २३८ ॥ सांग्रामिकं ततः सर्व्वं सज्जं चक्रुः परन्तपाः । ततो युद्धाय निर्य्याता नराश्वरथदन्तिनः ॥ २३९ ॥ नगराद्धास्तिनपुराद्बलसङ्ख्यानमेव च । यत्र राज्ञा ह्युलूकस्य प्रेषणं पाण्डवान् प्रति ॥ २४० ॥ श्वोभाविनि महायुद्धे दौत्येन कृतवान् प्रभुः । रथातिरथसङ्ख्यानमम्बोपाख्यानमेव च ॥ २४१ ॥ एतत् सुबहुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्व्व भारते । उद्योगपर्व्व निर्द्दिष्टं सन्धिविग्रहमिश्रितम् ॥ २४२ ॥ अध्यायानां शतं प्रोक्तं षड़शीतिर्महर्षिणा । श्लोकानां षट्सहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥ २४२ ॥ श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना । व्यासेनोदारमतिना पर्व्वण्यस्मिंस्तपोधनाः ॥ २४४ ॥ अतः परं विचि-

न्नार्थं भीष्मपर्व प्रचच्यते। जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं सञ्ज-
येन ह॥ २४५॥ यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत्परम्।
यत्र युद्धमभूद्घोरं दशाहानि सुदारुणम्॥ २४६॥ कश्मलं यत्र
पार्थस्य वासुदेवो महामतिः। मोहजं नाशयामास हेतुभि-
र्मोक्षदर्शिभिः॥ २४७॥ समीक्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते
रतः। रथादाप्लुत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः॥ २४८॥ प्रतो-
दपाणिराधावद्भीष्मं हन्तुं व्यपेतभीः। वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र
कृष्णेन पाण्डवः॥२४९॥ गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतांवरः।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः॥ २५०॥ विनिघ्न-
न्निशितैर्बाणैरथाद्भीष्ममपातयत्। शरतल्पगतश्चैव भीष्मो यत्र
बभूव ह॥ २५१॥ षष्ठमे तत्समाख्यातं भारते पर्व विस्तृतम्।
अध्यायानां शतं प्रोक्तं तथा सप्त दशापरे॥ २५२॥ पञ्चश्लोक-
सहस्राणि सङ्ख्ययाष्टौ शतानि च। श्लोकाश्च चतुरशीतिरस्मिन्
पर्वणि कीर्त्तिताः॥ २५३॥ व्यासेन वेदविदुषा सङ्ख्याता भीष्म-
पर्वणि। द्रोणपर्व ततश्चित्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते॥ २५४॥ सैनापत्ये
ऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्य्यः प्रतापवान्। दुर्य्योधनस्य प्रीत्यर्थं
प्रतिजज्ञे महास्त्रवित्॥ २५५॥ ग्रहणं धर्म्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य
धीमतः। यत्र संसप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात्॥ २५६॥
भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि। सुप्रतीकेन नागेन स
हि शान्तः किरीटिना॥ २५७॥ यत्राभिमन्युं बहवो जघ्नुरेकं
महारथाः। जयद्रथमुखा बालं शूरमप्राप्तयौवनम्॥ २५८॥
हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे। अक्षौहिणीः सप्त हत्वा
हतो राजा जयद्रथः॥ २५९॥ यत्र भीमो महाबाहुः सात्य-
किश्च महारथः। अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्ठिरनृपाज्ञया॥२६०॥
प्रविष्टौ भारतीं सेनामप्रधृष्यां सुरैरपि। संसप्तकावशेषञ्च कृतं
निःशेषमाहवे॥ २६१॥ अलम्बुषः श्रुतायुश्च जलसन्धश्च वीर्य्यवान्।

सोमदत्तिर्विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ २६२ ॥ घटोत्कचादय-श्चान्ये निहता द्रोणपर्व्वणि । अश्वत्थामापि चात्रैव द्रोणे युधि निपातिते ॥ २६३ ॥ अस्त्रं प्रादुश्चकारोग्रं नारायणममर्षितः । आग्नेयं कीर्त्त्यते यत्र रुद्रमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ २६४ ॥ व्यासस्य चाप्यागमनं माहात्म्यं कृष्णपार्थयोः । सप्तमं भारते पर्व्व मह-देतदुदाहृतम् ॥ २६५ ॥ यत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः । द्रोणपर्व्वणि ये शूरा निर्द्दिष्टाः पुरुषर्षभाः ॥ २६६ ॥ अत्राध्यायशतं प्रोक्तं तथाध्यायाश्च सप्ततिः । अष्टौ श्लोकसह-स्राणि तथा नवशतानि च ॥२६७॥ श्लोका नव तथैवात्र सङ्ख्याता-स्तत्त्वदर्शिना । पाराशर्य्येण मुनिना सञ्चिन्त्य द्रोणपर्व्वणि ॥ २६८ ॥ अतः परं कर्णपर्व्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् । सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः ॥ २६९ ॥ आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम् । प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः ॥ २७० ॥ हंसकाकीयमाख्यानं तत्रैवाक्षेपसंहितम् । वधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना ॥२७१॥ दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा । द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २७२ ॥ संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्व्वधन्विनाम् । अन्योऽन्यं च प्रति क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः ॥ २७३ ॥ यत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्जुनस्य हि । प्रतिज्ञापूर्व्वकञ्चापि वधो दुःशासनस्य च ॥ २७४ ॥ भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवान् यत्र संयुगे । द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः ॥ २७५ ॥ अष्टमं पर्व्व निर्द्दिष्ट-मेतद्भारतचिन्तकैः । एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्व्वणि ॥ २७६ ॥ चत्वार्य्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च । चतुः-षष्टिस्तथा श्लोकाः पर्व्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः ॥ २७७ ॥ अतः परं विचित्रार्थं शल्यपर्व्व प्रकीर्त्तितम् । हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥ २७८ ॥ वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्त्यन्ते यत्र

भागशः । विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्त्यते ॥ २७९ ॥ शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महात्मनः । शकुनेश्च वधोऽत्रैव सहदेवेन संयुगे ॥ २८० ॥ सैन्ये च हतभूयिष्ठे किञ्चिच्छिष्टे सुयोधनः । ह्रदं प्रविश्य यत्रासौ संस्तभ्यापो व्यवस्थितः ॥ २८१ ॥ प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकैः । क्षेपयुक्तैर्वचोभिश्च धर्मराजस्य धीमतः ॥ २८२ ॥ ह्रदात् समुत्थितो यत्र धार्त्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः । भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान् सह ॥ २८३ ॥ समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम् । सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्त्तिता ॥ २८४ ॥ गदायुद्धञ्च तुमुलमत्रैव परिकीर्त्तितम् । दुर्य्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन संयुगे ॥२८५॥ ऊरु भग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया । नवमं पर्व निर्द्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ॥ २८६ ॥ एकोनषष्टिरध्यायाः पर्वण्यत्र प्रकीर्त्तिताः । सङ्ख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकसङ्ख्यात्र कथ्यते ॥ २८७ ॥ त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा । मुनिना सम्प्रणीतानि कौरवाणां यशोभृता ॥ २८८ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्व दारुणम् । भग्नोरुं यत्र राजानं दुर्य्योधनममर्षणम् ॥ २८९ ॥ अपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथाः । कृतवर्म्मा कृपो द्रौणिः सायाह्ने रुधिरोक्षितम् ॥ २९० ॥ समेत्य ददृशुर्भूमौ पातितं रणमूर्द्धनि । प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः ॥ २९१ ॥ अहत्वा सर्वपाञ्चालान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् । पाण्डवांश्च सहामात्यान्न विमोक्ष्यामि दंशनम् ॥ २९२ ॥ यत्रैव मुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथाः । सूर्य्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् ॥ २९३ ॥ न्यग्रोधस्यात्र महतो यत्राधस्तादवस्थिताः । ततः काकान् बहून् रात्रौ दृष्ट्वोलूकेन हिंसितान् ॥२९४॥ द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्बधमनुस्मरन् । पाञ्चालानां प्रसुप्तानां बधं प्रति मनो दधे ॥ २९५ ॥ गत्वा च शिविरद्वारि दुर्द्दर्शं तत्र

राक्षसम्। घोररूपमपश्यत्स दिवभावृत्य धिष्ठितम्॥ २९६॥
तेन व्याघातमस्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च। द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं
रुद्रमाराध्य सत्वरः॥ २९७॥ प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान्धृष्टद्युम्न-
पुरोगमान्। पाञ्चालान् सपरीवारान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः॥ २९८॥
कृतवर्मणा च सहितः कृपेण च विजघ्निवान्। यत्रामुच्यन्त ते
पार्थाः पञ्च कृष्णबलाश्रयात्॥ २९९॥ सात्यकिश्च महेष्वासः
शेषाश्च निधनं गताः। पाञ्चालानां प्रसुप्तानां यत्र द्रोणसुताद्वधः
॥ ३००॥ धृष्टद्युम्नस्य सूतेन पाण्डवेषु निवेदितः। द्रौपदी
पुत्रशोकार्त्ता पितृभ्रातृवधार्द्दिता॥ ३०१॥ कृतानशनसङ्कल्पा
यत्र भर्तॄनुपाविशत्। द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः
॥ ३०२॥ प्रियं तस्याश्चिकीर्षन् वै गदामादाय वीर्य्यवान्।
अन्वधावत् सुसंक्रुद्धो भारद्वाजगुरोः सुतम्॥ ३०३॥ भीम-
सेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदितः। अपाण्डवायेति रुषा द्रौणि-
रस्त्रमवासृजत्॥ ३०४॥ मैवमित्यब्रवीत् कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः।
यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः॥ ३०५॥ द्रौणेश्च
द्रोहबुद्धित्वं वीक्ष्य पापात्मनस्तदा। द्रौणिद्वैपायनादीनां शापा-
श्चान्योन्यकारिताः॥ ३०६॥ मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रा-
न्महारथात्। पाण्डवाः प्रददुर्हृष्टा द्रौपद्यै जितकाशिनः॥३०७॥
एतद्वै दशमं पर्व सौप्तिकं समुदाहृतम्। अष्टादशास्मिन्नध्यायाः
पर्वण्युक्ता महात्मना॥ ३०८॥ श्लोकानां कथितान्यत्र शतान्यष्टौ
प्रसङ्ख्यया। श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता मुनिना ब्रह्मवादिना॥३६९॥
सौप्तिकैषीकसम्बद्धे पर्वण्युत्तमतेजसा। अत ऊर्द्ध्वमिदं प्राहुः
स्त्रीपर्व करुणोदयम्॥ ३१०॥ पुत्रशोकाभिसन्तप्तः प्रज्ञाचक्षु-
र्नराधिपः। कृष्णोपनीतां यत्रासावायसीं प्रतिमां दृढ़ाम्॥३११॥
भीमसेनद्रोहबुद्धिर्धृतराष्ट्रो बभञ्ज ह। तथा शोकाभितप्तस्य
धृतराष्ट्रस्य धीमतः॥ ३१२॥ संसारगहनं बुद्ध्या हेतुभिर्मोक्ष-

दर्शनैः। विदुरेण च यत्रास्य राज्ञ आश्वासनं कृतम्॥ ३१३॥ धृतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनं तथा। सान्तःपुरस्य गमनं शोकार्त्तस्य प्रकीर्त्तितम्॥ ३१४॥ विलापो वीरपत्नीनां यत्राति-करुणः स्मृतः। क्रोधावेशः प्रमोहश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः॥३१५॥ यत्र तान् क्षत्रियाः शूरान् संग्रामेष्वनिवर्त्तिनः। पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान् रणे॥ ३१६॥ पुत्रपौत्रवधार्त्तायास्तथा-त्रैव प्रकीर्त्तिता। गान्धार्य्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया॥ ३१७॥ यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतांवरः। राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः॥ ३१८॥ तोयकर्मणि चारब्धे राज्ञामुदकदानिके। गूढ़ोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः॥ ३१९॥ सुतस्यैतदिह प्रोक्तं व्यासेन परमर्षिणा। एतदेका-दशं पर्व शोकवैक्लव्यकारकम्॥ ३२०॥ प्रणीतं सज्जनमनोवैक्ल-व्याश्रुप्रवर्त्तकम्। सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः॥ ३२१॥ श्लोकसप्तशती चापि पञ्चसप्ततिसंयुता। सङ्ख्यया भारताख्यानमुक्तं व्यासेन धीमता॥ ३२२॥ अतः परं शान्ति-पर्व द्वादशम्बुद्धिवर्द्धनम्। यत्र निर्व्वेदमापन्नो धर्मराजो युधि-ष्ठिरः॥ ३२३॥ घातयित्वा पितॄन् भ्रातॄन् पुत्रान् सम्बन्धिमातु-लान्। शान्तिपर्वणि धर्माश्च व्याख्याताः शारतल्पिकाः॥ ३२४॥ राजभिर्वेदितव्यास्ते सम्यग्ज्ञानबुभुत्सुभिः। आपद्धर्माश्च तत्रैव कालहेतुप्रदर्शिनः॥ ३२५॥ यान् बुद्ध्वा पुरुषः सम्यक् सर्व-ज्ञत्वमवाप्नुयात्। मोक्षधर्माश्च कथिता विचित्रा बहुविस्तराः॥ ३२६॥ द्वादशं पर्व निर्द्दिष्टमेतत् प्राज्ञजनप्रियम्। अत्र पर्वणि विज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम्॥ ३२७॥ त्रिंशच्चैव तथा-ध्याया नव चैव तपोधनाः। चतुर्द्दशसहस्राणि तथा सप्तशतानि च॥ ३२८॥ सप्तश्लोकास्तथैवात्र पञ्चविंशतिसङ्ख्यया। अत-ऊर्द्धञ्च विज्ञेयमनुशासनमुत्तमम्॥३२९॥ यत्र प्रकृतिमापन्नः श्रुत्वा

धर्म्मविनिश्चयम् । भीष्माद्भागीरथीपुत्रात् कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ व्यवहारोऽत्र कार्त्स्न्येन धर्म्मार्थीयः प्रकीर्त्तितः । विविधानाञ्च दानानां फलयोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३१ ॥ तथा पात्रविशेषाश्च दानानाञ्च परो विधिः । आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः ॥ ३२ ॥ महाभाग्यं गवाञ्चैव ब्राह्मणानां तथैव च । रहस्यञ्चैव धर्म्माणां देशकालोपसंहितम् ॥३३॥ एतत् सुबहुवृत्तान्तमुत्तमं चानुशासनम् । भीष्मस्यात्रैव सम्प्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्त्तिता ॥ ३३४ ॥ एतत्त्रयोदशं पर्व्व धर्म्मनिश्चयकारकम् । अध्यायानां शतन्त्वत्र षट्चत्वारिंशदेव तु ॥ ३३५ ॥ श्लोकानान्तु सहस्राणि प्रोक्तान्यष्टौ प्रसङ्ख्यया । ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व्व प्रोक्तं चतुर्द्दशम् ॥ ३३६ ॥ तत् सम्वर्त्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् । सुवर्णकोषसम्प्राप्तिर्ज्जन्म चोक्तं परीक्षितः ॥ ३३७ ॥ दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्व्वं कृष्णात् सञ्जीवनं पुनः । चर्य्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ॥ ३३८ ॥ तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः । चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनञ्जयः ॥ ३३९ ॥ संग्रामे वभ्रुवाहेण संशयं चात्र दर्शितः । अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥ ३४० ॥ इत्याश्वमेधिकं पर्व्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् । अध्यायानां शतञ्चैव त्रयोऽध्यायाश्चकीर्त्तिता ॥ ३४१ ॥ त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । विंशतिश्च तथा श्लोकाः सङ्ख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ ३४२ ॥ ततश्चाश्रमवासाख्यं पर्व्व पञ्चदशं स्मृतम् । यत्र राज्यं समुत्सृज्य गान्धार्य्या सहितो नृपः ॥ ३४३ ॥ धृतराष्ट्रोऽश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह । यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा ॥ ३४४ ॥ पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे रता । यत्र राजा हतान् पुत्रान् पौत्रानन्यांश्च पार्थिवान् ॥ ३४५ ॥ लोकान्तरगतान् वीरानपश्यत् पुनरागतान् । ऋषेः प्रसादात् कृष्णस्य दृष्ट्वाश्चर्य्यमनुत्तमम् ॥ ३४६ ॥ त्यक्त्वा शोकं

सदारश्च सिद्धिं परमिकां गतः। यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः॥ ३४७॥ सञ्जयश्च महामात्यो विद्वान् गावल्गणि-र्वशी। ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः॥ ३४८॥ नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां कदनं महत्। एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं सुमहाद्भुतम्॥ ३४९॥ द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वैतदभिसङ्ख्यया। सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्चश्लोकशतानि च॥ ३५०॥ षड़ेव च तथा श्लोकाः सङ्ख्यातास्तत्त्वदर्शिना। अतः परं निबोधेदं मौषलं पर्व दारुणम्॥ ३५१॥ यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्र-स्पर्शसहा युधि। ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः॥३५२॥ आपाने पानकलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः। एरकारूपिभिर्वज्रै-र्निजघ्नुरितरेतरम्॥ ३५३॥ यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ राम-केशवौ। नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं महत्॥ ३५४॥ यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम्। दृष्ट्वा विषादमगमत् परां चार्त्तिं नरर्षभः॥ ३५५॥ स संस्कृत्य नरश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः। ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्॥ ३५६॥ शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः। संस्कारं लम्भयामास वृष्णीणां च प्रधानतः॥ ३५७॥ स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम्। ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम्॥ ३५८॥ सर्वेषाञ्चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम्। नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावाणामनित्यताम्॥ ३५९॥ दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्य-प्रचोदितः। धर्मराजं समासाद्य सन्न्यासं समरोचयत्॥ ३६०॥ इत्येतन्मौषलं पर्व षोड़शं परिकीर्त्तितम्। अध्यायाष्टौ समा-ख्याताः श्लोकानाञ्च शतत्रयम्॥ ३६१॥ श्लोकानां विंशतिश्चैव सङ्ख्यातास्तत्त्वदर्शिना। महाप्रास्थानिकं तस्मादूर्द्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ॥ ३६२॥ यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः। द्रौपद्या सहिता देव्या महाप्रस्थानमास्थिताः॥ ३६३॥ यत्र तेऽग्निं दद-

भिरे लौहित्यं प्राप्य सागरम् । यत्राग्निना चोदितश्च पार्थ-
स्तस्मै महात्मने ॥ ३६४ ॥ ददौ सम्पूज्य यद्दिव्यं गाण्डीवं धनु-
रुत्तमम् । यत्र भ्रातॄन्निपतितान्द्रौपदीं च युधिष्ठिरः ॥ ३६५ ॥
दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्व्वाननवलोकयन् । एतत् सप्तदशं पर्व्व
महाप्रास्थानिकं स्मृतम् ॥ ३६६ ॥ यत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः श्लोका-
नाञ्च शतत्रयम् । विंशतिश्च तथा श्लोकाः सङ्ख्यातास्तत्त्वदर्शिना
॥ ३६७ ॥ स्वर्गपर्व्व ततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमानुषम् । प्राप्तं दैव-
रथं स्वर्गान्निष्टवान् यत्र धर्म्मराट् ॥ ३६८ ॥ आरोढुं सुमहाप्राज्ञ
आनृशंस्याच्छुना विना । तामस्याविचलां ज्ञात्वा स्थितिं धर्म्मे
महात्मनः ॥ ३८९ ॥ स्वरूपं यत्र तत्त्यक्त्वा धर्म्मेणासौ समन्वितः ।
स्वर्गं प्राप्तः स च तथा यातनां विपुलां भृशम् ॥३७० ॥ देवदूतेन
नरकं यत्र व्याजेन दर्शितम् । शुश्राव यत्र धर्मात्मा भ्रातॄणां
करुणा गिरः ॥ ३७१ ॥ निदेशे वर्त्तमानानां देशे तत्रैव वर्त्तताम् ।
अनुदर्शितश्च धर्म्मेण देवराज्ञा च पाण्डवः ॥३७२॥ आप्लुत्याकाश-
गङ्गायां देहं त्यक्त्वा समानुषम् । स्वधर्म्मनिर्ज्जितं स्थानं स्वर्गं प्राप्य
स धर्म्मराट् ॥ ३७३ ॥ मुमुदे पूजितः सर्व्वैः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ।
एत दष्टादशं पर्व्व प्रोक्तं व्यासेन धीमता ॥ ३७४ ॥ अध्यायाः पञ्च
सङ्ख्याताः पर्व्वण्यस्मिन्महात्मना । श्लोकानां द्वे शते चैव प्रसङ्ख्याते
तपोधनाः ॥ ३७५ ॥ नव श्लोकास्तथैवान्ये सङ्ख्याताः परमर्षिणा ।
अष्टादशैवमुक्तानि पर्व्वाण्येतान्यशेषतः ॥ ३७६ ॥ खिलेषु हरि-
वंशश्च भविष्यञ्च प्रकीर्त्तितम् । दशश्लोकसहस्राणि विंशत् श्लोक-
शतानि च ॥ ३७७ ॥ खिलेषु हरिवंशे च सङ्ख्यातानि महर्-
षिणा । एतत् सर्व्वं समाख्यातं भारते पर्व्वसंग्रहः ॥ ३७८ ॥
अष्टादश समाजग्मु रक्षौहिण्यो युयुत्सया । तन्महादारुणं
युद्धमहान्यष्टादशाभवत् ॥ ३७९ ॥ यो विद्याच्चतुरो वेदान्
साङ्गोपनिषदो द्विजः । न चाख्यानमिदं विद्यान्नैव स स्याद्वि-

चक्षुषः ॥ ३८० ॥ अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत्। कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ ३८१ ॥ श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्रव्यमन्यन्न रोचते। पुंस्कोकिलगिरं श्रुत्वा रूक्षा ध्वाङ्क्षस्य वागिव ॥ ३८२ ॥ इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कवि-बुद्धयः। पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥ ३८३ ॥ अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्त्तते द्विजाः। अन्तरीक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ॥३८४॥ क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यान-माश्रयः। इन्द्रियाणां समस्तानां चित्रा इव मनःक्रिया ॥ ३८५ ॥ अनाश्रित्यैतदाख्यानं कथा भुवि न विद्यते। आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥ ३८६ ॥ इदं कविवरैः सर्वैराख्यान-मुपजीव्यते। उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ॥ ३८७ ॥ अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे। साधोरिव गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ॥ ३८८ ॥ धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां स ह्येक एव परलोकगतस्य बन्धुः। अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना नैवाप्तभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम् ॥ ३८९ ॥ द्वैपा-यनौष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवञ्च। यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभि-षेचनेन ॥ ३९० ॥ यदह्ना कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विन्द्रियैश्चरन्। महाभारतमाख्याय सन्ध्यां मुच्यति पश्चिमाम्। ३९१ ॥ यद्रात्रौ कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा। महाभारतमाख्याय पूर्वां सन्ध्यां प्रमुच्यते ॥३९२॥ यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय। पुण्याश्च भारतकथाः शृणुयाच्च नित्यं तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥ ३९३ ॥ आख्यानं तदिद-मनुत्तमं महार्थं विज्ञेयं महदिह पर्वसंग्रहेण। श्रुत्वादौ भवति नृणां सुखावगाहं विस्तीर्णं लवणजलं यथा प्लवेन ॥ ३९४ ॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पर्वसंग्रहः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ पौष्यपर्व ।

सौतिरुवाच । जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते ॥ १ ॥ तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति । तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वागच्छत् सारमेयः ॥ २ ॥ स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत् ॥ ३ ॥ तं माता रोरूयमाणमुवाच किं रोदिषि केनास्यभिहत इति ॥ ४ ॥ स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति ॥ ५ ॥ तं माता प्रत्युवाच व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति ॥ ६ ॥ स तां पुनरुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिह इति ॥ ७ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्त्ता तत् सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घं सत्रमुपास्ते ॥ ८ ॥ स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति । नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमर्थमभिहत इति ॥ ९ ॥ न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टन्त्वां भयमागमिष्यतीति ॥ १० ॥ जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं संभ्रान्तो विषण्णश्चासीत् ॥ ११ ॥ स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोत् यो मे पापकृत्यां शमयेदिति ॥ १२ ॥ स कदाचिन्मृगयां गतः पारिक्षितो जनमेजयः । कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रममपश्यत् ॥ १३ ॥ तत्र कश्चिदृषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा नाम तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम ॥ १४ ॥ तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पौरोहितः पौरोहित्याय वव्रे ॥ १५ ॥ स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति ॥ १६ ॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय पुत्रोऽयं मम सर्प्याञ्जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपो-

वीर्य्यसम्भृतो मच्छुक्रपीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ जातः ॥१७॥ समर्थोऽयं भवतः सर्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् ॥ १८ ॥ अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कञ्चिदर्थमभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयं यद्येतदुत्सहसे ततो नयस्वैनमिति ॥ १९ ॥ तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाचभगवं स्तत्तथा भविष्यतीति ॥ २० ॥ स तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातॄनुवाच मयायं वृत उपाध्यायो यदयं ब्रूयात्तत् कार्य्यमविचारयद्भिर्भवद्भिरिति ॥ २१ ॥ तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः । स तथा भ्रातॄन् सन्दिश्य तक्षशिलाम् प्रत्यभिप्रतस्थे तञ्च देशं वशे स्थापयामास ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामायोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुः उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति ॥२३॥ स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास गच्छ केदारखण्डं बधानेति ॥ २४ ॥ स उपाध्यायेन सन्दिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत् केदारखण्डं बद्धुं नाशकत् ॥ २५ ॥ स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायं भवत्येवं करिष्यामीति ॥ २६ ॥ स तत्र संविवेश केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ ॥ २७ ॥ ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् क्व आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति ॥ २८ ॥ ते तं प्रत्यूचुर्भगवंस्त्वयैव प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति । स एवमुक्तस्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात्तत्र सर्वे गच्छामो यत्र स गत इति ॥ २९ ॥ स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दञ्चकार भो आरुणे पाञ्चाल्य क्वासि वत्सैहीति ॥ ३० ॥ स तच्छ्रुत्वारुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहसोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे ॥ ३१ ॥ प्रोवाच चैनमयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य्य केदारखण्डं भवन्तमुपस्थितः ॥ ३२ ॥ तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु भवान्

कमर्थं करवाणीति ॥ ३३ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्माद्भवान् केदारखण्डं विदार्य्योत्थितस्तस्मादुद्दालक एव नाम्ना भवान् भविष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीतः ॥ ३४ ॥ यस्माच्च त्वया मद्वचनमनुष्ठितं तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसि । सर्व एव ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति ॥ ३५ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम । अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदधौम्यस्योपमन्युर्नाम ॥३६॥ तं चोपाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्यो गा रक्षस्वेति ॥ ३७ ॥ स उपाध्यायवचनादरक्षद्गाः स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३८ ॥ तमुपाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चैनं वत्सोपमन्यो केन वृत्तिं कल्पयसि पीवानसि दृढ़मिति ॥ ३९ ॥ स उपाध्यायं प्रत्युवाच भो भैक्ष्येण वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४० ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच मय्यनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यमिति । स तथेत्युक्त्वा भैक्ष्यं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् ॥ ४१ ॥ स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात् । स तथेत्युक्तः पुनररक्षद्गाः अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ४२ ॥ तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सोपमन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४३ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि तेन वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४४ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिरन्येषामपि भैक्ष्योपजीविनां वृत्त्युपरोधं करोषि इत्येवं वर्त्तमानो लुब्धोऽसीति ॥ ४५ ॥ स तथेत्युक्त्वागा अरक्षत् रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ४६ ॥ तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच वत्सोपमन्यो अहं ते सर्वं भैक्ष्यं गृह्णामि न चान्यच्चरसि पीवानसि भृशं केन वृत्तिं कल्पय-

सौति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति तमुवाचोपाध्यायो नैतन्न्याय्यं पय उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति ॥ ४८ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ४९ ॥ तमुपाध्यायः पीवानमेव दृष्ट्वोवाच वत्सोपमन्यो भैक्ष्यं नाश्नासि नवान्यच्चरसि पयो न पिबसि पीवानसि भृशं केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ५० ॥ स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातृणां स्तनात् पिबन्त उद्गिरन्ति ॥ ५१ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति तदेषामपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्त्तमानः फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति स तथेति प्रतिश्रुत्य पुनररक्षद्गाः ॥ ५२ ॥ तथा प्रतिषिद्धो भैक्ष्यं नाश्नाति न चान्यच्चरति पयो न पिबति फेनं नोपयुङ्क्ते स कदाचिदरण्ये क्षुधार्त्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ ५३ ॥ स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव ततः सोऽन्धोऽपि चंक्रम्यमाणः कूपे पपात ॥ ५४ ॥ अथ तस्मिन्ननागच्छति सूर्य्ये चास्ताचलावलम्बिनि उपाध्यायः शिष्यानवोचत् नायात्युपमन्युः त ऊचुर्वनं गतो गा रक्षितुमिति ॥ ५५ ॥ तानाह उपाध्यायः मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः स नियतं कुपितस्ततो नागच्छति चिरं ततोऽन्वेष्य इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः सार्द्धमरण्यं गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार भो उपमन्यो क्वासि वत्सैहीति ॥ ५६ ॥ स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैरयमस्मिन् कूपे पतितोऽहमिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन् कूपे पतित इति ॥ ५७ ॥ स उपाध्यायं प्रत्युवाच अर्कपत्राणि भक्षयित्वान्धीभूतोऽस्म्यतः कूपे पतित इति ॥ ५८ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच अश्विनौ स्तुहि तौ देवभिषजौ त्वां

चक्षुष्मन्तं कर्त्तारावितिः। स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युरश्विनौ स्तोतुमुपचक्रमे देवावश्विनौ वाग्भिर्ऋग्भिः ॥ ५९ ॥ प्रपूर्वगौ पूर्वजौ चित्रभानू गिरावाशंसामि तपसा ह्यनन्तौ दिव्यौ सुपर्णौ विरजौ विमानावधिक्षियन्तौ भुवनानि विश्वा ॥ ६० ॥ हिरण्मयौ शकुनौ साम्परायौ नासत्यदस्रौ सुनसौ वैजयन्तौ। शुक्लं वयन्तौ तरसा सुवेमावधिव्ययन्तावसितं विवस्वतः ॥ ६१ ॥ ग्रस्तां सुपर्णस्य बलेन वर्त्तिकाममुञ्चतामश्विनौ सौभगाय। तावत् सुवृत्तावनमन्त मायया वसत्तमा गा अरुणा उदावहन् ॥ ६२ ॥ षष्टिश्च गावस्त्रिशताश्च धेनव एकं वत्सं सुवते तं दुहन्ति। नानागोष्ठा विहिता एकदोहनास्तावश्विनौ दुहतो घर्ममुक्थ्यम् ॥६३॥ एकां नाभिं सप्तशता अराः श्रिता प्रधिष्वन्या विंशतिरर्पिता अराः। अनेमिचक्रं परिवर्त्ततेऽजरं मायाश्विनौ समनक्ति चर्षणी ॥ ६४ ॥ एकं चक्रं वर्त्तते द्वादशारं षण्नाभिमेकाक्षममृतस्य धारणम्। यस्मिन्देवा अधिविश्वे विषक्तास्तावश्विनौ मुञ्चतो मां विषीदतम् ॥ ६५ ॥ अश्विनाविन्दुममृतं वृत्तभूयौ तिरोधत्तामश्विनौ दासपत्नी। हित्वा गिरिमश्विनौ गासुदा चरन्तौ तद्वृष्टिमह्ना प्रस्थितौ बलस्य ॥ ६६ ॥ युवां दिशो जनयथो दशाग्रे समानं मूर्द्ध्नि रथ यातं वियन्ति। तासां यानमृषयोऽनुप्रयान्ति देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६७ ॥ युवां वर्णान्विकुरुथो विश्वरूपांस्तेऽधिक्षियन्ते भुवनानि विश्वा। ते भानवोऽप्यनुसृताश्चरन्ति देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६८ ॥ तौ नासत्यावश्विनौ वां महेऽहं स्रजं च यां बिभृथः पुष्करस्य। तौ नासत्यावमृतावृतावृधावृते देवास्तत् प्रपदे न सूते ॥ ६९ ॥ मुखेन गर्भं लभेतां युवानौ गतासुरेतत् प्रपदे न सूते। सद्यो जातो मातरमत्ति गर्भस्तावश्विनौ मुञ्चथो जीवसे गाः ॥ ७० ॥ इत्येवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुराहतुश्चैनं प्रीतौ स्व एष ते-

ऽपूपोऽशानैनमिति ॥ ७१ ॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच नानृतपूर्वं-मूचतुर्भगवन्तौ । न त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्येति ॥ ७२ ॥ ततस्तमश्विनावूचतुः आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामपूपो दत्त उपयुक्तः स तेनानिवेद्य गुरवे त्वमपि तथैव कुरुष्व यथाकृतमुपाध्यायेनेति ॥ ७३ ॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच एतत् प्रत्यनुनये भवन्तावश्विनौ नोत्सहेऽह-मनिवेद्य गुरवेऽपूपमेनमुपयोक्तुमिति ॥ ७४ ॥ तमश्विनावाहतुः प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्मया भविष्यन्ति चक्षुष्मांश्च भविष्यसि श्रेयश्चावा-प्स्यसीति ॥७५॥ स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाश-मागम्योपाध्यायमभ्यवादयत् आचचक्षे च स चास्य प्रीतिमान्बभूव आह चैनं यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति ॥ ७६ ॥ सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः ॥ ७७ ॥ अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोद-धौम्यस्य वेदो नाम तमुपाध्यायः समादिदेश वत्स वेद इहास्यतां तावन्मम गृहे कञ्चित्कालं शुश्रूषणा च भवितव्यं श्रेयस्ते भवि-ष्यतीति ॥ ७८ ॥ स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रू-षणपरोऽवसत् गौरिव नित्यं गुरुणा धूर्षु नियोज्यमानः शीतो-ष्णक्षुत्तृष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलस्तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम ॥ ७९ ॥ तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप एष तस्यापि परीक्षा वेदस्य ॥ ८० ॥ स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गुरुकुलवासाद्गृहाश्रमं प्रत्यपद्यत ॥ ८१ ॥ तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रयः शिष्या बभूवुः स शिष्यान्न किञ्चिदुवाच कर्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति ॥ ८२ ॥ दुःखाभिज्ञो हि गुरु-कुलवासस्य शिष्यान् परिक्लेशेन योजयितुं नेयेष ॥ ८३ ॥ अथ कस्मिंश्चित्काले वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्य

वरयित्वोपाध्यायं चक्रतुः ॥ ८४ ॥ स कदाचिद्याज्यकार्य्येणा-
भिप्रस्थित उतङ्कनामानं शिष्यं नियोजयामास ॥ ८५ ॥ भो
यत्किञ्चिदस्मद्गृहे परिहीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीयमानं भवता
क्रियमाणमिति स एवं प्रतिसन्दिश्योतङ्कं वेदः प्रवासं जगाम
॥ ८६ ॥ अथोतङ्क शुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानो गुरुकुले
वसतिस्म । स तत्र वसमान उपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः
॥ ८७ ॥ उपाध्यायानी ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्या
यथायमृतुर्बन्ध्यो न भवति तथा क्रियतामेषा विषीदतीति ॥८८॥
एवमुक्तस्ताः स्त्रियः प्रत्युवाच न मया स्त्रीणां वचनादिदमकार्य्यं
करणीयं न ह्यहमुपाध्यायेन सन्दिष्टोऽकार्य्यमपि त्वया कार्य्य-
मिति ॥ ८९ ॥ तस्य पुनरुपाध्यायः कालान्तरेण गृहमाज-
गाम तस्मात् प्रवासात् स तु तद्वृत्तं तस्याशेषमुपलभ्य प्रीतिमान-
भूत् ॥ ९० ॥ उवाच चैनं वत्सोतङ्क किन्ते प्रियं करवाणीति
धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता तेन प्रीतिः परस्परेण नौ
सम्वृद्धा तदनुजाने भवन्तं सर्वानेव कामानवाप्स्यसि गम्यतामिति
॥ ९१ ॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच किन्ते प्रियं करवाणीति एव-
माहुः ॥ ९२ ॥ यश्चाधर्मेण वै ब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति । तयो-
रन्यतरः प्रैति विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ९३ ॥ सोऽहमनुज्ञातो
भवता इच्छामीष्टं गुर्वर्थमुपहर्त्तुमिति । तेनैवमुक्त उपाध्यायः
प्रत्युवाच वत्सोतङ्क उष्यतां तावदिति ॥ ९४ ॥ स कदाचि-
दुपाध्यायमाहोतङ्कः आज्ञापयतु भवान् किं ते प्रियमुपहरामि
गुर्वर्थमिति ॥ ९५ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच वत्सोतङ्क बहुशो-
माञ्चोदयसि गुर्वर्थमुपहरामीति तद्गच्छैनां प्रविश्योपाध्यायानीं
पृच्छ किमुपहरामीति एषा यद्ब्रवीति तदुपहरस्वेति स एव-
मुक्तो उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत् भगवत्युपाध्यायेनास्म्यनु-
ज्ञातो गृहं गन्तुमिच्छामीष्टं ते गुर्वर्थमुपहृत्यानृणो गन्तुमिति

॥ ९६ ॥ तदाज्ञापयतु भवती किमुपहरामि गुर्वर्थमिति सैव-मुक्तोपाध्यायानी तमुतङ्कं प्रत्युवाच गच्छ पौष्यं प्रति राजानं कुण्डले भिक्षितुं तस्य क्षत्रियया पिनद्धे ॥ ९७ ॥ ते आनयस्व चतुर्थेऽहनि पुण्यकं भविता ताभ्यामावद्धाभ्यां शोभमाना ब्राह्मणान् परिवेष्टुमिच्छामि तत्सम्पादयस्व एवं हि कुर्वतः श्रेयो भवितान्यथा कुतः श्रेय इति ॥ ९८ ॥ स एवमुक्तस्तया प्रातिष्ठतोतङ्कः स पथि गच्छन्नपश्यदृषभमतिप्रमाणं तमधिरूढञ्च पुरुषमतिप्रमाणमेव स पुरुष उतङ्कमभ्यभाषत ॥ ९९ ॥ भो उतङ्कैतत् पुरीषमस्य वृषभस्य भक्षयस्वेति स एवमुक्तो नैच्छत् ॥ १०० ॥ तमाह पुरुषो भूयो भक्षयस्वोतङ्क माविचारयोपाध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वमिति ॥ १०१ ॥ स एवमुक्तो वाढमित्युक्त्वा तदा तदृषभस्य मूत्रं पुरीषञ्च भक्षयित्वोतङ्कः ससंभ्रमादुत्थित एवापोऽपस्पृश्य प्रतस्थे ॥ १०२ ॥ यत्र स क्षत्रियः पौष्यस्तमुपेत्यासीनमपश्यदुतङ्कं स उतङ्कस्तमुपेत्याशीर्भिरभिनन्द्योवाच ॥१०३॥ अर्थी भवन्तमुपागतोऽस्मीति स एनमभिवाद्योवाच भगवन् पौष्यः खल्वहं किङ्करवाणीति ॥ १०४ ॥ स तमुवाच गुर्वर्थं कुण्डलयोरर्थेनाभ्यागतोऽस्मीति ये वै ते क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले ते भवान्दातुमर्हतीति ॥ १०५ ॥ तं प्रत्युवाच पौष्यः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रिया याच्यतामिति स तेनैवमुक्तः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां नापश्यत् ॥ १०६ ॥ स पौष्यं पुनरुवाच न युक्तं भवताहमनृतेनोपचरितुं न हि तेऽन्तःपुरे क्षत्रिया सन्निहिता नैनां पश्यामि ॥ १०७ ॥ स एवमुक्तः पौष्यः क्षणमात्रं विमृश्योतङ्कं प्रत्युवाच नियतं भवानुच्छिष्टः स्मर तावन्न हि सा क्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिना शक्या द्रष्टुं पतिव्रतात्वात् सैषा नाशुचेर्दर्शनमुपैतीति ॥ १०८ ॥ अथैवमुक्त उतङ्कः स्मृत्वोवाचास्ति खलु मयोत्थितेनोपस्पृष्टं शीघ्रं गच्छता चेति। तं पौष्यः प्रत्युवाच एष ते व्यति-

क्रमो नोत्थितेनोपस्पृष्टं भवतीति शीघ्रं गच्छता चेति ॥ १०९ ॥ अथोतङ्कस्तं तथेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवदनो निःशब्दाभिरफेणाभिरनुष्णाभिर्हृद्गताभिरद्भिस्त्रिः पीत्वा द्विः परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृश्य चान्तःपुरं प्रविवेश ॥ ११० ॥ ततस्तां क्षत्रियामपश्यत् सा च दृष्ट्वैवोतङ्कं प्रत्युत्थायाभिवाद्योवाच स्वागतं ते भगवन्नाज्ञापय किङ्करवाणीति ॥ १११ ॥ स तामुवाचैते कुण्डले गुर्वर्थं मे भिक्षिते दातुमर्हसीति सा प्रीता तेन तस्य सद्भावेन पात्रोयमनतिक्रमणीयश्चेति मत्वा ते कुण्डलेऽवमुच्यास्मै प्रायच्छदाह चैनमेते कुण्डले तक्षको नागराजः सुभृशं प्रार्थयत्यप्रमत्तो नेतुमर्हसीति ॥ ११२ ॥ स एवमुक्तस्तां क्षत्रियां प्रत्युवाच भवती सुनिर्वृता भव न मां शक्तस्तक्षको नागराजो धर्षयितुमिति ॥ ११३ ॥ स एवमुक्त्वा तां क्षत्रियामामन्त्र्य पौष्यसकाशमागच्छत् आह चैनं भोः पौष्य प्रीतोऽस्मीति तमुतङ्कं पौष्यः प्रत्युवाच ॥ ११४ ॥ भगवंश्चिरेण पात्रमासाद्यते भवांश्च गुणवानतिथिस्तदिच्छे श्राद्धं कर्त्तुं क्रियतां क्षण इति ॥ ११५ ॥ तमुतङ्कः प्रत्युवाच कृतक्षण एवास्मि शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमुपस्कृतं भवतेति स तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनान्नेनैनं भोजयामास ॥ ११६ ॥ अथोतङ्कः सकेशं शीतमन्नं दृष्ट्वा अशुच्येतदिति मत्वा तं पौष्यमुवाच यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासि तस्मादन्धो भविष्यसीति ॥ ११७ ॥ तं पौष्य प्रत्युवाच यस्मात्त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मात्त्वमनपत्यो भविष्यसीति तमुतङ्क प्रत्युवाच ॥ ११८ ॥ न युक्तं भवतान्नमशुचि दत्त्वा प्रतिशापं दातुं तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु ततः पौष्यस्तदन्नमशुचिं दृष्ट्वा तस्याशुचिभावमपरीक्षयामास ॥ ११९ ॥ अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतमनुष्णं सकेशं चाशुच्येतदिति मत्वा तमृषिमुतङ्कं प्रसादयामास ॥ १२० ॥ भगवन्नेतदज्ञानादन्नं

सर्वेशमुपाहृतं शीतं तत् त्वामद्य भवन्तं न भवेयमन्ध इति तमु-तङ्क प्रत्युवाच ॥ १२१ ॥ न मृषा ब्रवीमि भूत्वा त्वमन्धो न-चिरादनन्धो भविष्यसीति ममापि शापो भवता दत्तो न भवेदिति ॥ १२२ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच न चाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुं न हि मे मन्यूरद्याप्युपशमङ्गच्छति किञ्चैतद्भवता न ज्ञायते यथा ॥ १२३ ॥ नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्ण-धारः । तदुभयमेतद्विपरीतं क्षत्रियस्य वाङ्नवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारमिति ॥१२४॥ तदेवं गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात्तं शापमन्यथाकर्त्तुं गम्यतामिति तमुतङ्कः प्रत्युवाच भवताहमन्न-स्याशुचिभावमालक्ष्य प्रत्यनुनीतः प्राक्तोऽभिहितम् ॥ १२५ ॥ यस्मा-ददुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति । दुष्टे चान्ने नैष मम शापो भविष्यतीति ॥ १२६ ॥ साधयामस्तावदित्युक्त्वा प्रातिष्ठतोतङ्कः ते कुण्डले गृहीत्वा सोऽपश्यदथ पथि नग्नं क्षप-णकमागच्छन्तं मुहुर्मुहुर्दृश्यमानमदृश्यमानञ्च ॥ १२७ ॥ अथो-तङ्कस्ते कुण्डले सन्न्यस्य भूमावुदकार्थं प्रचक्रमे एतस्मिन्नन्तरे स क्षपणकस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा प्राद्रवत् ॥ १२८ ॥ तमुतङ्कोऽभिसृत्य कृतोदककार्य्यः शुचिः प्रयतो नमो देवेभ्यो गुरु-भ्यश्च कृत्वा महता जवेन तमन्वयात् ॥ १२९ ॥ तस्य तक्षको दृढ़मासन्नः स तं जग्राह गृहीतमात्रः स तद्रूपं विहाय तक्षक-स्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं प्रविवेश ॥ १३० ॥ प्रविश्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् अथोतङ्कस्तस्याः क्षत्रियाया वचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्वगच्छत् ॥ १३१ ॥ स तद्बिलं दण्ड-काष्ठेन चखान न चाशकत् तं क्लिश्यमानमिन्द्रोऽपश्यत् स वज्रं प्रेषयामास ॥ १३२ ॥ गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्वेति । अथ वज्रं दण्डकाष्ठमनुप्रविश्य तद्बिलमदारयत् ॥ १३३ ॥ तमु-तङ्कोऽनुविवेश तेनैव बिलेन प्रविश्य च तं नागलोकमपर्य्यन्त-

मनेकविधप्रासादहर्म्यवलभीनिर्य्यूहशतसङ्कुलमुच्चावचक्रीड़ाश्चर्य्य-
स्थानावकीर्णमपश्यत् ॥ १३४ ॥ स तत्र नागांस्तानस्तुवदेभिः
श्लोकैः ये ऐरावतराजानः सर्पाः समितिशोभनाः । क्षरन्त
इव जीमूताः सविद्युत्पवनेरिताः ॥ १३५ ॥ सुरूपा बहुरूपाश्च
तथा कल्माषकुण्डलाः । आदित्यवन्नाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवाः
॥ १३६ ॥ बहूनि नागवेश्मानि गङ्गायास्तीर उत्तरे । तत्र-
स्थानपि संस्तौमि महतः पन्नगानहम् ॥ १३७ ॥ इच्छेत्कोऽर्कांशुः
सेनायां चर्त्तुमैरावतं विना । शतान्यशीतिरष्टौ च सहस्राणि
च विंशतिः । सर्पाणां प्रग्रहा यान्ति धृतराष्ट्रोऽयमेजति ॥१३८॥
ये चैनमुपसर्पन्ति ये च दूरपथङ्गताः । अहमैरावतज्येष्ठभ्रातृभ्यो-
ऽकरवं नमः ॥ १३९ ॥ यस्य वासः कुरुक्षेत्रे खाण्डवे चाभवत्
पुरा । तं नागराजमस्तौषं कुण्डलार्थाय तक्षकम् ॥ १४० ॥
तक्षकश्चाश्वसेनश्च नितंत्र सहचरावुभौ । कुरुक्षेत्रे च वसतां
नदीमिक्षुमतीमनु ॥ १४१ ॥ जघन्यजस्तक्षकस्य श्रुतसेनेति यः
सुतः । अवसद्यो महद्यूम्नि प्रार्थयन्नागमुख्यताम् । करवाणि
सदा चाहं नमस्तस्मै महात्मने ॥१४२॥ एवं स्तुत्वा स विप्रर्षिस्तङ्गो
भुजगोत्तमान् । नैव ते कुण्डले लेभे ततश्चिन्तामुपागमत् ॥१४३॥
एवं स्तुवन्नपि नागान् यदा ते कुण्डले नालभत्तदापश्यत् स्त्रियौ
तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्त्यौ तस्मिंस्तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च
तन्तवश्चक्रं चापश्यत् द्वादशारं षड्भिः कुमारैः परिवर्त्त्यमानं
पुरुषं चापश्यदश्वञ्च दर्शनीयम् । स तान् सर्वांस्तुष्टाव एभि-
र्मन्त्रवादश्लोकैः ॥ १४४ ॥ त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये षष्टिश्च
नितंत्र चरति ध्रुवेऽस्मिन् । यक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगी षड्वै कुमाराः
परिवर्त्तयन्ति ॥ १४५ ॥ तन्त्रञ्चेदं विश्वरूपे युवत्यौ वयतस्तन्तून्
सततं वर्त्तयन्त्यौ । कृष्णान् सितांश्चैव विवर्त्तयन्त्यौ भूतान्यजस्रं
भुवनानि चैव ॥ १४६ ॥ वज्रस्य भर्त्ता भुवनस्य गोप्ता वृत्रस्य

हन्ता नमुचेर्निहन्ता। कृष्णे वसानो वसने महात्मा सत्यानृते यो विविनक्ति लोके॥ १४७॥ यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं वैश्वानरं वाहनमभ्युपैति। नमोऽस्तु तस्मै जगदीश्वराय लोकत्रयेशाय पुरन्दराय॥ १४८॥ ततः स एनं पुरुषः प्राह प्रीतोऽस्मि तेऽहमनेन स्तोत्रेण किन्ते प्रियं करवाणीति॥ १४९॥ स तमुवाच नागा मे वशमीयुरिति स चैनं पुरुषः पुनरुवाच एतमश्वमपाने धमस्वेति॥ १५०॥ ततोऽश्वस्यापानमधमत्ततोऽश्वाद्धम्यमानात् सर्वस्रोतोभ्यः पावकार्चिषः सधूमा निष्पेतुः॥१५१ ताभिर्नागलोक उपधूपितेऽथ संभ्रान्तस्तक्षकोऽग्नेस्तेजोभयाद्विषण्णः कुण्डले गृहीत्वा सहसा भवनान्निष्क्रम्योतङ्कमुवाच॥ १५२॥ इमे कुण्डले गृह्णातु भवानिति स ते प्रतिजग्राहोतङ्कः प्रतिगृह्य च कुण्डलेऽचिन्तयत्॥ १५३॥ अद्य तत् पुण्यकमुपाध्यायान्या दूरं चाहमभ्यागतः स कथं सम्भावयेयमिति तत एनं चिन्तयानमेव स पुरुष उवाच॥ १५४॥ उतङ्क एनमेवाश्वमधिरोह त्वां क्षणेनैवोपाध्यायकुलं प्रापयिष्यतीति॥ १५५॥ स तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुह्य प्रत्याजगामोपाध्यायकुलं उपाध्यायानी च स्नाता केशानावापयन्त्युपविष्टोतङ्को नागच्छतीति शापायास्य मनो दधे॥ १५६॥ अथैतस्मिन्नन्तरे स उतङ्कः प्रविश्योपाध्यायगृहे उपाध्यायानीमभ्यवादयत् द्वे चास्यै कुण्डले प्रायच्छत् सा चैनं प्रत्युवाच॥ १५७॥ उतङ्क देशे कालेऽभ्यागतं स्वागतं ते वत्स त्वमनागसि मया न शप्तः श्रेयस्तवोपस्थितं सिद्धिमाप्नुहीति॥ १५८॥ अथोतङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत्। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच वत्सोतङ्क स्वागतं ते किं चिरं कृतमिति॥ १५९॥ तमुतङ्क उपाध्यायं प्रत्युवाच भोस्तक्षकेण मे नागराजेन विघ्नः कृतोऽस्मिन् कर्मणि तेनास्मि नागलोकं गतः॥ १६०॥ तत्र च मया दृष्टे स्त्रियौ तन्त्रेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यौ तस्मिंश्च कृष्णाः सिताश्च तन्तवः

किं तत्॥ १६१॥ तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारं षट् चैनं कुमाराः परिवर्त्तयन्ति तदपि किं पुरुषश्चापि मया दृष्टः स चापि कः अश्वश्चातिप्रमाणो दृष्टः स चापि कः॥ १६२॥ पथि गच्छता च मया वृषभो दृष्टस्तञ्च पुरुषोऽधिरूढ़स्तेनास्मि सोपचारमुक्तः उतङ्कास्य ऋषभस्य पुरीषं भक्षय उपाध्यायेनापि ते भक्षितमिति॥१६३॥ ततस्तस्य वचनान्मया तदृषभस्य पुरीषमुपयुक्तं स चापि वा कः तदेतद्भवतोपोदिष्टमिच्छेयं श्रोतुं किं तदिति॥१६४ स तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच ये ते स्त्रियौ धाता विधाता च ये च ते कृष्णाः सितास्तन्तवस्ते रात्र्यहनी यदपि तच्चक्रं द्वादशारं षड़् वै कुमाराः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि षडृतवः सम्वत्सरश्चक्रम्॥ १६५॥ यः पुरुषः स पर्ज्जन्यः योऽश्वः सोऽग्निः य ऋषभस्त्वया पथि गच्छता दृष्टः स ऐरावतो नागराट्॥१६६॥ यश्चैनमधिरूढ़ः पुरुषः स चेन्द्रः यदपि ते भक्षितं तस्य ऋषभस्य पुरीषं तदमृतं तेन खल्वसि तस्मिन्नागभवने न व्यापन्नस्त्वम्॥ १६७॥ स हि भगवानिन्द्रो मम सखा त्वदनुक्रोशादिममनुग्रहं कृतवान् तस्मात् कुण्डले गृहीत्वा पुनरागतोऽसि॥१६८॥ तत् सौम्य गम्यतामनुजाने भवन्तं श्रेयोऽवाप्स्यसीति स उपाध्यायेनानुज्ञातोभगवानुतङ्क क्रुद्धस्तक्षकं प्रतिचिकीर्षमाणो हास्तिनपुरं प्रतस्थे॥१६९॥ स हास्तिनपुरं प्राप्य न चिराद्विप्रसत्तमः। समागच्छत् सराजानमुतंको जनमेजयम्॥१७०॥ पुरा तक्षशिलासंस्थं निवृत्तमपराजितम्। सम्यग्विजयिनं दृष्ट्वा समन्तान्मन्त्रिभिर्वृतम्॥१७१॥ तस्मै जयाशिषः पूर्वं यथान्यायं प्रयुज्य सः। उवाचैनं वचःकाले शब्दसम्पन्नया गिरा॥

उतंक उवाच। अन्यस्मिन् करणीये तु कार्य्ये पार्थिवसत्तम। बाल्यादिवान्यदेव त्वं कुरुषे नृपसत्तम॥ १७३॥

सौतिरुवाच। एवमुक्तस्तु विप्रेण स राजा जनमेजयः। अर्च्चयित्वा यथान्यायं प्रत्युवाच द्विजोत्तमम्॥ १७४॥

जनमेजय उवाच। आसां प्रजानां परिपालनेन स्वं क्षत्र-धर्मं परिपालयामि। प्रब्रूहि मे किं करणीयमद्य येनासि कार्य्येण समागतस्त्वम्॥ १७५॥

सौतिरुवाच। स एवमुक्तस्तु नृपोत्तमेन द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः। उवाच राजानमदीनसत्त्वं स्वमेव कार्य्यं नृपते कुरुष्व १७६

उतंक उवाच। तक्षकेण महीन्द्रेन्द्र येन ते हिंसितः पिता। तस्मै प्रतिकुरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने॥ १७७॥ कार्य्यकालं हि मन्येऽहं विधिदृष्टस्य कर्म्मणः। तद्गच्छापचितिं राजन् पितुस्तस्य महात्मनः॥ १७८॥ तेन ह्यनपराधी स दष्टो दुष्टान्तरात्मना। पञ्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रुमः॥ १७९॥ बलदर्पसमुत्सिक्तस्तक्षकः पन्नगाधमः। अकार्य्यं कृतवान् पापो योऽदशत् पितरं तव॥ १८०॥ राजर्षिवंशगोप्तारममरप्रतिमं नृपम्। यियासुः काश्यपञ्चैव न्यवर्त्तयत पापकृत्॥ १८१॥ होतुमर्हसि तं पापं ज्वलिते हव्यवाहने। सर्पसत्रे महाराज त्वरितं तद्विधीयताम्॥ १८२॥ एवं पितुश्चापचितिं कृतवांस्त्वं भविष्यसि। मम प्रियञ्च सुमहत् कृतं राजन् भविष्यति॥ १८३॥ कर्म्मणः पृथिवीपाल मम येन दुरात्मना। विघ्नः कृतो महाराज गुर्व्वर्थं चरतोऽनघ॥ १८४॥

सौतिरुवाच। एतच्छ्रुत्वा तु नृपतिस्तक्षकाय चुकोप ह। उतंकवाक्यहविषा दीप्तोऽग्निर्हविषा यथा॥ १८५॥ अपृच्छत् स तदा राजा मन्त्रिणस्तान् सुदुःखितः। उतंकस्यैव सान्निध्ये पितुः स्वर्गगतिं प्रति॥ १८६॥ तदैव हि स राजेन्द्रो दुःखशोकाप्लुतोऽभवत्। यदैव वृत्तं पितरमुतंकादशृणोत्तदा॥१८७॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्व्वणि पौष्याख्यानं समाप्तं तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

अथ पौलोमपर्व ।

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीनभ्यागतानुपतस्थे ॥१॥ पौराणिकः पुराणे कृतश्रमः स कृताञ्जलिस्तानुवाच किम्भवन्तः श्रोतुमिच्छन्ति किमहं ब्रुवाणीति ॥ २ ॥ तमृषय ऊचुः परमं लौमहर्षणे वक्ष्यामस्त्वां नः प्रतिवक्ष्यसि वचः शुश्रूषतां कथायोगं नः कथायोगे ॥ ३ ॥ तत्र भगवान् कुलपतिस्तु शौनकोऽग्निशरणमध्यास्ते ॥ ४ ॥ योऽसौ दिव्याः कथा वेद देवतासुरसंश्रिताः । मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वशः ॥ ५ ॥ स चाप्यस्मिन्मखे सौते विद्वान् कुलपतिर्द्विजः । दक्षो धृतव्रती धीमाञ्छास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ६ ॥ सत्यवादी शमपरस्तपस्वी नियतव्रतः । सर्वेषामेव नो मान्यः स तावत् प्रतिपाल्यताम् ॥ ७ ॥ तस्मिन्नध्यासति गुरावासनं परमार्चितम् । ततो वक्ष्यसि यत्त्वां स प्रक्ष्यति द्विजसत्तमः ॥ ८ ॥

सौतिरुवाच । एवमस्तु गुरौ तस्मिन्नुपविष्टे महात्मनि । तेन पृष्टः कथाः पुण्या वक्ष्यामि विविधाश्रयाः ॥ ९ ॥ सोऽथ विप्रर्षभः सर्वं कृत्वा कार्यं यथाविधि । देवान्वाग्भिः पितॄनद्भिस्तर्पयित्वाजगाम ह ॥ १० ॥ यत्र ब्रह्मर्षयः सिद्धाः सुमासीना धृतव्रताः । यज्ञायतनमाश्रित्य सूतपुत्रपुरःसराः ॥ ११ ॥ ऋत्विक्ष्वथ सदस्येषु स वै गृहपतिस्तदा । उपविष्टेषूपविष्टः शौनकोऽथाब्रवीदिदम् ॥ १२ ॥

इति आदिपर्वणि कथाप्रवेशो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शौनक उवाच। पुराणमखिलं तात पिता तेऽधीतवान् पुरा। कच्चित्त्वमपि तत् सर्वमधीषे लौमहर्षणे॥ १॥ पुराणे हि कथा दिव्या आदिवंशाश्च धीमताम्। कथ्यन्ते ये पुराऽस्माभिः श्रुतपूर्वाः पितुस्तव॥ २॥ तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम्। कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव॥ ३॥

सूत उवाच। यदधीतं पुरा सम्यक् द्विजश्रेष्ठैर्महात्मभिः। वैशम्पायनविप्राग्र्यैस्तैश्चापि कथितं यथा॥ ४॥ यदधीतञ्च पित्रा मे सम्यक् चैव ततो मया। तावच्छृणुष्व यो देवैः सेन्द्रैः सर्षिमरुद्गणैः॥ ५॥ पूजितः प्रवरो वंशो भार्गवो भृगुनन्दन। इमं वंशमहं पूर्वं भार्गवन्ते महामुने॥ ६॥ निगदामि यथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम्। भृगुर्महर्षिर्भगवान् ब्रह्मणा वै स्वयम्भुवा॥ ७॥ वरुणस्य क्रतौ जातः पावकादिति नः श्रुतम्। भृगोः सुदयितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः॥ ८॥ च्यवनस्य च दायादः प्रमतिर्नाम धार्मिकः। प्रमतेरप्यभूत् पुत्रो घृताच्यां रुरुरित्युत॥ ९॥ रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारगः। प्रमद्वरायां धर्मात्मा तव पूर्वपितामहः॥ १०॥ तपस्वी च यशस्वी च श्रुतवान् ब्रह्मवित्तमः। धार्मिकः सत्यवादी च नियतो नियताशनः॥ ११॥

शौनक उवाच। सूतपुत्र यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः। च्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः॥ १२॥

सौतिरुवाच। भृगोः सुदयिता भार्या पुलोमेत्यभिविश्रुता। तस्यां समभवद्गर्भो भृगुवीर्यसमुद्भवः॥ १३॥ तस्मिन् गर्भेऽथ सम्भूते पुलोमायां भृगूद्वह। समये समशीलिन्यां धर्मपत्न्यां यशस्विनः॥ १४॥ अभिषेकाय निष्क्रान्ते भृगौ धर्मभृताम्वरे। आश्रमं तस्य रक्षोऽथ पुलोमाभ्याजगाम ह॥ १५॥ तं प्रविश्याश्रमं दृष्ट्वा भृगोर्भार्य्यामनिन्दिताम्। हृच्छयेन समाविष्टो विचेताः

समपद्यत ॥ १६ ॥ अभ्यागतन्तु तद्रक्षः पुलोमा चारुदर्शना । न्यमन्त्रयत वन्येन फलमूलादिना तदा ॥ १७ ॥ तान्तु रक्षस्तदा ब्रह्मन् हृच्छयेनाभिपीड़ितः । दृष्ट्वा हृष्टमभूद्राजन् जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ १८ ॥ जातमित्यब्रवीत् कार्य्यं जिहीर्षुर्मुदितः शुभाम् । सा हि पूर्वं वृता तेन पुलोम्ना तु शुचिस्मिता ॥ १९ ॥ तान्तु प्रादात् पिता पश्चाद्भृगवे शास्त्रवत्तदा । तस्य तत् किल्बिषं नित्यं हृदि वर्त्तति भार्गव ॥ २० ॥ इदमन्तरमित्येवं हर्त्तुं चक्रे मनस्तदा । अथाग्निशरणेऽपश्यज्ज्वलन्तं जातवेदसम् ॥ २१ ॥ तमपृच्छत्ततो रक्षः पावकं ज्वलितं तदा । शंस मे कस्य भार्य्येयमग्ने पृच्छे ऋतेन वै ॥ २२ ॥ मुखं त्वमसि देवानां वद पावक पृच्छते । मया ह्यीयं वृता पूर्वम्भार्य्यार्थे वरवर्णिनी ॥ २३ ॥ पश्चादिमां पिता प्रादाद्भृगवेऽनृतकारिणे । सेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्य्या रहोगता ॥ २४ ॥ तथा सत्यं समाख्याहि जिहीर्षाम्याश्रमादिमाम् । स मन्युस्तत्र हृदयं प्रदहन्निव तिष्ठति । मत्पुर्व्वभार्य्यां यदिमां भृगुराप सुमध्यमाम् ॥२५॥

सौतिरुवाच । एवं रक्षस्तमामन्त्र्य ज्वलितं जातवेदसम् । शंकमानो भृगोर्भार्य्यां पुनः पुनरपृच्छत ॥ २६ ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा । साक्षिवत् पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥ २७ ॥ मत्पूर्वापहृता भार्य्या भृगुणानृतकारिणा । सेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ २८ ॥ श्रुत्वा त्वत्तो भृगोर्भार्य्यां हरिष्याम्याश्रमादिमाम् । जातवेदः पश्यतस्ते वद सत्याङ्गिरं मम ॥ २९ ॥

सूत उवाच । तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा सप्तार्च्चिर्दुःखितोऽभवत् । भीतोऽनृताच्च शापाच्च भृगोरित्यब्रवीच्छनैः ॥ ३० ॥

अग्निरुवाच । त्वया वृता पुलोमेयं पूर्वं दानवनन्दन । किं त्वियं विधिना पूर्वं मन्त्रवन्न वृता त्वया ॥ ३१ ॥ पिता तु

भृगवे दत्ता पुलोमेयं यशस्विनी। प्रदत्ता न तु वै तुभ्यं वरलोभाम्महायशाः ॥ ३२ ॥ अथेमां वेददृष्टेन कर्मणा विधिपूर्वकम्। भार्य्यामृषिर्भृगुः प्राप मां पुरस्कृत्य दानव ॥ ३३ ॥ सेयमित्यवगच्छामि नानृतं वक्तुमुत्सहे। नानृतं हि सदा लोके पूज्यते दानवोत्तम ॥ ३४ ॥

इत्यादिपर्वणि पौलोमे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सौतिरुवाच। अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रक्षः प्रजहार ताम्। ब्रह्मन् वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा ॥१॥ ततः स गर्भो निवसन् कुक्षौ भृगुकुलोद्वह। रोषान्मातुश्च्युतः कुक्षेश्च्यवनस्तेन सोऽभवत् ॥२॥ तं दृष्ट्वा मातुरुदराच्च्युतमादित्यवर्च्चसम्। तद्रक्षो भस्मसाद्भूतं पपात परिमुच्य ताम् ॥ ३ ॥ सा तमादाय सुश्रोणी ससार भृगुनन्दन। च्यवनं भार्गवं पुत्रं पुलोमा दुःखमूर्च्छिता ॥ ४ ॥ तां ददर्श स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः। रुदतीं वाष्पपूर्णाक्षीं भृगोर्भार्य्यामनिन्दिताम् ॥ ५ ॥ सान्त्वयामास भगवान् वधूं ब्रह्मा पितामहः। अश्रुविन्दूद्भवा तस्याः प्रावर्त्तत महानदी ॥ ६ ॥ अनुवर्त्मास्थिता तस्या भृगोः पत्न्यास्तपस्विनः। तस्या मार्गं सृतवतीं दृष्ट्वा तु सरितं तदा ॥७॥ नाम तस्यास्तदा नद्याश्चक्रे लोकपितामहः। वधूसरेति भगवांश्च्यवनस्याश्रमं प्रति ॥ ८ ॥ स एवं च्यवनो जज्ञे भृगोः पुत्त्रः प्रतापवान्। तं ददर्श पिता तत्र च्यवनं ताञ्च भाविनीम्। स पुलोमां ततो भार्य्यां पप्रच्छ कुपितो भृगुः ॥९॥

भृगुरुवाच। केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते। न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्य्यां चारुहासिनि ॥ १० ॥ तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा। विभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ ११ ॥

पुलमोवाच। अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता। ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ १२ ॥ साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता। भस्मीभूतं तु तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥ १३ ॥

सूत उवाच। इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान्। शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यसि॥ १४ ॥

इत्यादिपर्वणि पौलोमेऽग्निशापः षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सौतिरुवाच। शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत्। किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति ॥ १ ॥ धर्मे प्रयतमानस्य सत्यञ्च वदतः समम्। पृष्टो यदब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥ २ ॥ पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानानोऽप्यन्यथा वदेत्। स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथापरान् ॥ ३ ॥ यश्च कार्य्यार्थतत्त्वज्ञो जानानोऽपि न भाषते। सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः ॥ ४ ॥ शक्तोऽहमपि शप्तुं त्वां मान्यास्तु ब्राह्मणा मम। जानतोऽपि च ते ब्रह्मन् कथयिष्ये निबोध तत् ॥ ५ ॥ योगेन बहुधात्मानं कृत्वा तिष्ठामि मूर्त्तिषु। अग्निहोत्रेषु सत्रेषु क्रियासु च मखेषु च ॥ ६ ॥ वेदोक्तेन विधानेन मयि यद्धूयते हविः। देवताः पितरश्चैव तेन तृप्ता भवन्ति वै ॥ ७ ॥ आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणास्तथा। दर्शश्च पौर्णमासश्च देवानां पितृभिः सह ॥ ८ ॥ देवताः पितरस्तस्मात्पितरश्चापि देवताः। एकीभूताश्च दृश्यन्ते पृथक्त्वेन च पर्वसु ॥ ९ ॥ देवताः पितरश्चैव भुञ्जते मयि यद्धुतम्। देवतानां पितृणाञ्च मुखमेतदहं स्मृतम् ॥ १० ॥ आमावास्यां हि पितरः

पौर्णमास्यां हि देवताः। मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः। सर्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम्॥ ११॥

सौतिरुवाच। चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः। द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च॥ १२॥ निरोंकारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्जिताः। विनाग्निना प्रजाः सर्वास्तत आसन् सुदुःखिताः॥ १३॥ अथर्षयः समुद्विग्ना देवान् गत्वाब्रुवन् वचः। अग्निनाशात् क्रियाभ्रंशाद्भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः॥ १४॥ विदध्वमत्र यत्कार्य्यं न स्यात्कालात्ययो यथा। अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु॥ १५॥ अग्नेरावेदयञ्छापं क्रियासंहारमेव च। भृगुणा वै महाभाग शप्तोऽग्निः कारणान्तरे॥ १६॥ कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक्तथा। हुतभुक् सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति॥ १७॥ श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय विश्वकृत्। उवाच चैनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम्॥ १८॥ लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च। त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः॥ १९॥ स तथा कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन् यथा क्रियाः। कस्मादेवं विमूढ़स्त्वमीश्वरः सन् हुताशन॥ २०॥ त्वं पवित्रं सदा लोके सर्वभूतगतिश्च ह। न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि॥ २१॥ अपाने ह्यर्च्चिषो यास्ते सर्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन्। क्रव्यादा च तनुर्य्या ते सा सर्वं भक्षयिष्यति। यथा सूर्य्यांशुभि स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते॥ २२॥ तथा त्वदर्च्चिर्भिर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति। त्वमग्ने परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम्॥ २३॥ स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो। देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम्॥ २४॥

सौतिरुवाच। एवमस्त्विति तं वह्निप्रत्युवाच पितामहम्। जगाम शासनं कर्त्तुं देवस्य परमेष्ठिनः॥ २५॥ देवर्षयश्च

मुदितास्ततो जग्मुर्यथागतम् । ऋषयश्च यथापूर्वं क्रियाः सर्वाः प्रचक्रिरे ॥ २६ ॥ दिवि देवा मुमुदिरे भूतसङ्घाश्च लौकिकाः । अग्निश्च परमां प्रीतिमवाप हतकल्मषः ॥ २७ ॥ एवं स भगवाञ्छापं लेभेऽग्निर्भृगुतः पुरा । एवमेष पुरावृत्त इतिहासोऽग्निशापजः । पुलोम्नश्च विनाशोऽयं च्यवनस्य च सम्भवः ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्वणि पौलोमे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सूत उवाच । स चापि च्यवनो ब्रह्मन् भार्गवोऽजनयत् सुतम् । सुकन्यायां महात्मानं प्रमतिं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ प्रमतिस्तु रुरुं नाम घृताच्यां समजीजनत् । रुरुः प्रमद्वरायान्तु शुनकं समजीजनत् ॥ २ ॥ तस्य ब्रह्मन् रुरोः सर्वं चरितं भूरितेजसः । विस्तरेण प्रवक्ष्यामि तच्छृणु त्वमशेषतः ॥ ३ ॥ ऋषिरासीन्महान् पूर्वं तपोविद्यासमन्वितः । स्थूलकेश इति ख्यातः सर्वभूतहिते रतः ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु मेनकायां प्रजज्ञिवान् । गन्धर्वराजो विप्रर्षे विश्वावसुरिति स्मृतः ॥ ५ ॥ अप्सरा मेनका तस्य तं गर्भं भृगुनन्दन । उत्ससर्ज यथाकालं स्थूलकेशाश्रमं प्रति ॥ ६ ॥ उत्सृज्य चैव तं गर्भं नद्यास्तीरं जगाम सा । अप्सरा मेनका ब्रह्मन्निर्दया निरपत्रपा ॥ ७ ॥ कन्याममरगर्भाभां ज्वलन्तीमिव च श्रिया । तान्ददर्श समुत्सृष्टां नदीतीरे महानृषिः ॥ ८ ॥ स्थूलकेशः स तेजस्वी विजने बन्धुवर्जिताम् । स तां दृष्ट्वा तदा कन्यां स्थूलकेशो महाद्विजः ॥ ९ ॥ जग्राह च मुनिश्रेष्ठः कृपाविष्टः पुपोष च । ववृधे सा वरारोहा तस्याश्रमपदे शुभे ॥ १० ॥ जातकाद्याः क्रियाश्चास्या विधिपूर्वं यथाक्रमम् । स्थूलकेशो महाभागश्चकार सुमहानृषिः ॥ ११ ॥ प्रमदाभ्यो वरा सा तु सत्त्वरूपगुणान्विता ।

ततः प्रमद्वरेत्यस्या नाम चक्रे महानृषिः ॥ १२ ॥ तामाश्रमपदे तस्य रुरुर्दृष्ट्वा प्रमद्वराम् । बभूव किल धर्मात्मा मदनोपहतस्तदा ॥ १३ ॥ पितरं सखिभिः सोऽथ श्रावयामास भार्गवम् । प्रमतिश्चाभ्ययाचत्तां स्थूलकेशं यशस्विनम् ॥ १४ ॥ ततः प्रादात्पिता कन्यां रुरवे तां प्रमद्वराम् । विवाहं स्थापयित्वाग्रे नक्षत्रे भगदैवते ॥ १५ ॥ ततः कतिपयाहस्य विवाहे समुपस्थिते । सखीभिः क्रीड़ती सार्द्धं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ १६ ॥ नापश्यत् संप्रसुप्तं वै भुजङ्गं तिर्य्यगायतम् । पदा चैनं समाक्रामन्मुमूर्षुः कालचोदिता ॥ १७ ॥ स तस्याः संप्रमत्तायाश्चोदितः कालधर्मणा । विषोपलिप्तान्दशनान् भृशमङ्गे न्यपातयत् ॥ १८ ॥ सा दष्टा तेन सर्पेण पपात सहसा भुवि । विवर्णा विगतश्रीका भ्रष्टाभरणचेतना ॥ १९ ॥ निरानन्दकरी तेषां बन्धूनां मुक्तमूर्द्धजा । व्यसुरप्रेक्षणीया सा प्रेक्षणीयतमाभवत् ॥ २० ॥ प्रसुप्तेवाभवच्चापि भुवि सर्पविषार्द्दिता । भूयो मनोहरतरा बभूव तनुमध्यमा ॥ २१ ॥ ददर्श तां पिता चैव ये चैवान्ये तपस्विनः । विचेष्टमानां पतितां भूतले पद्मवर्च्चसम् ॥ २२ ॥ ततः सर्वे द्विजवराः समाजग्मुः कृपान्विताः । स्वस्त्यात्रेयो महाजानुः कुशिकः शंखमेखलः ॥ २३ ॥ उद्दालकः कठश्चैव श्वेतश्चैव महायशाः । भरद्वाजः कौणकुत्सत्र आर्ष्टिषेणोऽथ गौतमः ॥ २४ ॥ प्रमतिः सह पुत्रेण तथान्ये वनवासिनः । तां ते कन्यां व्यसुं दृष्ट्वा भुजङ्गस्य विषार्द्दिताम् । रुरुदुः कृपयाविष्टा रुरुस्त्वार्त्तो बहिर्ययौ ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि पौलोमेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सौतिरुवाच। तेषु तत्रोपविष्टेषु ब्राह्मणेषु महात्मसु। रुरुश्चुक्रोश गहनं वनं गत्वातिदुःखितः॥ १ ॥ शोकेनाभिहतः सोऽथ विलपन् करुणं बहु। अब्रवीद्वचनं शोचन् प्रियां स्मृत्वा प्रमद्वराम्॥ २ ॥ शेते सा भुवि तन्वङ्गी मम शोकविवर्द्धिनी। वान्धवानाञ्च सर्व्वेषां किं नु दुःखमतःपरम्॥३॥ यदि दत्तं तपस्तप्तं गुरवो वा मया यदि। सम्यगाराधितास्तेन सञ्जीवतु मम प्रिया॥ ४ ॥ यथा च जन्मप्रभृति यतात्माहं धृतव्रतः। प्रमद्वरा तथाद्यैषा समुत्तिष्ठतु भाविनी॥ ५ ॥ एवं लालप्यतस्तस्य भार्य्यार्थे दुःखितस्य च। देवदूतस्तदाभ्येत्य वाक्यमाह रुरुं वने॥ ६ ॥

देवदूत उवाच। अभिधत्से ह यद्वाक्यं रुरो दुःखेन तन्मृषा। यतो मर्त्तस्य धर्म्मात्मन्नायुरस्ति गतायुषः॥७॥ गतायुरेषा कृपणा गन्धर्व्वाप्सरसोः सुता। तस्माच्छोके मनस्तात मा कृथास्त्वं कथञ्चन॥ ८ ॥ उपायश्चात्र विहितः पूर्व्वं देवैर्महात्मभिः। तं यदीच्छसि कर्त्तुं त्वं प्राप्स्यसीह प्रमद्वराम्॥ ९ ॥

रुरुरुवाच। क उपायः कृतो देवैर्ब्रूहि तत्त्वेन खेचर। करिष्येऽहं तथा श्रुत्वा त्रातुमर्हति मां भवान्॥ १० ॥

देवदूत उवाच। आयुषोऽर्द्धं प्रयच्छ त्वं कन्यायै भृगुनन्दन। एवमुत्थास्यति रुरो तव भार्य्या प्रमद्वरा॥ ११ ॥

रुरुरुवाच। आयुषोऽर्द्धं प्रयच्छामि कन्यायै खेचरोत्तम। शृङ्गाररूपाभरणा समुत्तिष्ठतु मे प्रिया॥ १२ ॥

सूत उवाच। ततो गन्धर्व्वराजश्च देवदूतश्च सत्तमौ। धर्म्मराजमुपेत्येदं वचनं प्रत्यभाषताम्॥ १३ ॥ धर्म्मराजायुषोऽर्द्धेन रुरोर्भार्य्या प्रमद्वरा। समुत्तिष्ठतु कल्याणी मृतैवं यदि मन्यसे॥ १४ ॥

धर्म्मराज उवाच। प्रमद्वरां रुरोर्भार्य्यां देवदूत यदीच्छसि। उत्तिष्ठत्वायुषोऽर्द्धेन रुरोरेव समन्विता॥ १५ ॥

सौतिरुवाच। एवमुक्ते ततः कन्या सोदतिष्ठत् प्रमद्वरा। रुरोस्तस्यायुषोऽर्द्धेन सुप्तेव वरवर्णिनी ॥ १६ ॥ एतद्दृष्टं भविष्येऽहि रुरोरुत्तमतेजसः। आयुषोऽतिप्रवृद्धस्य भार्य्यार्थेऽर्द्धमलुप्यत ॥ १७ ॥ तत इष्टेऽहनि तयोः पितरौ चक्रतुर्मुदा। विवाहं तौ च रेमाते परस्परहितैषिणौ ॥ १८ ॥ स लब्ध्वा दुर्लभां भार्य्यां पद्मकिञ्जल्कसुप्रभाम्। व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥ १९ ॥ स दृष्ट्वा जिह्मगान् सर्वांस्तीव्रकोधसमन्वितः। अभिहन्ति यथासत्त्वं गृह्य प्रहरणं सदा ॥ २० ॥ स कदाचिद्वनं विप्रो रुरुरभ्यागमन्महत्। शयानं तत्र चापश्यत् डुण्डुभं वयसान्वितम् ॥ २१ ॥ तत उद्यम्य दण्डं स कालदण्डोपमं तदा। जिघांसुः कुपितो विप्रस्तमुवाचाथ डुण्डुभः ॥ २२ ॥ नापराध्यामि ते किञ्चिदहमद्य तपोधन। संरम्भाच्च किमर्थं मामभिहंसि रुषान्वितः ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वणि पौलोमे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

रुरुरुवाच। मम प्राणसमा भार्य्या दष्टासीद्भुजगेन ह। तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग वै कृतः ॥ १ ॥ भुजङ्गं वै सदा हन्यां यं यं पश्येयमित्युत। ततोऽहं त्वां जिघांसामि जीवितेनाद्य मोक्ष्यसे ॥ २ ॥

डुण्डुभ उवाच। अन्ये ते भुजगा ब्रह्मन् ये दशन्तीह मानवान्। डुण्डुभानहिगन्धेन न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ३ ॥ एकानर्थान् पृथगर्थाननेकदुःखान् पृथक्सुखान्। डुण्डुभान्धर्मविद्भूत्वा न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ४ ॥

सौतिरुवाच। इति श्रुत्वा वचस्तस्य भुजगस्य रुरुस्तदा। नावधीद्भयसंविग्नमृषिर्मत्वाथ डुण्डुभम् ॥ ५ ॥ उवाच चैनं

भगवान् रुरुः संशमयन्निव । कामं मां भुजग ब्रूहि कोऽसीमां विक्रियां गतः ॥ ६ ॥

डुण्डुभ उवाच । अहं पुरा रुरो नाम्ना ऋषिरासं सहस्रपात् । सोऽहं शापेन विप्रस्य भुजगत्वमुपागतः ॥ ७ ॥

रुरुरुवाच । किमर्थं शप्तवान् क्रुद्धो द्विजस्त्वां भुजगोत्तम । कियन्तं चैव कालं ते वपुरेतद्भविष्यति ॥ ८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि पौलोमे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

डुण्डुभ उवाच । सखा बभूव मे पूर्व्वं खगमो नाम वै द्विजः । भृशं संशितवाक् सोऽथ तपोबलसमन्वितः ॥ १ ॥ स मया क्रीड़ता बाल्ये कृत्वा तार्णं भुजङ्गमत् । अग्निहोत्रे प्रसक्तस्तु भीषितः प्रमुमोह ह ॥ २ ॥ लब्ध्वा स च पुनः संज्ञां मामुवाच तपोधनः । निर्द्दहन्निव कोपेन सत्यवाक् संसितव्रतः ॥ ३ ॥ यथावीर्य्यस्त्वया सर्पः कृतोऽयं मद्विभीषया । तथावीर्य्यो भुजङ्गस्त्वं मम शापाद्भविष्यसि ॥ ४ ॥ तस्याहं तपसो वीर्य्यं जानानस्तत् तपोधन । भृशमुद्विग्नहृदयस्तमवोचमहं तदा ॥ ५ ॥ प्रणतः संभ्रमाच्चैव प्राञ्जलिः पुरतः स्थितः । सखेति हसतेदन्ते नर्म्मार्थं वै कृतं मया ॥ ६ ॥ क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन् शापोऽयं विनिवर्त्यताम् । सोऽथ मामब्रवीद्दृष्ट्वा भृशमुद्विग्नचेतसम् ॥ ७ ॥ मुहुरुष्णं विनिश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः । नानृतं वै मया प्रोक्तम्भवितेदं कथञ्चन ॥ ८ ॥ यत्तु वक्ष्यामि ते वाक्यं शृणु तन्मे तपोधन । श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु सदानघ ॥ ९ ॥ उत्पत्स्यति रुरुर्नाम प्रमतेरात्मजः शुचिः । तं दृष्ट्वा शापमोक्षस्ते भविता नचिरादिव ॥ १० ॥ स त्वं रुरुरिति ख्यातः प्रमते-

रात्मजोऽपि च। स्वं रूपं प्रतिपद्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११ ॥ स डौण्डुभं परित्यज्य रूपं विप्रर्षभस्तदा। स्वरूपं भास्वरं भूयः प्रतिपेदे महायशाः ॥ १२ ॥ इदं चैवाच वचनं रुरुमप्रतिमौजसम्। अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृताम्वर ॥ १३ ॥ तस्मात् प्राणभृतः सर्वान्न हिंस्याद्ब्राह्मणः क्वचित्। ब्राह्मणः सौम्य एवेह भवतीति परा श्रुतिः ॥ १४ ॥ वेदवेदाङ्गविन्नाम सर्वभूताभयप्रदः। अहिंसा सत्यवचनं क्षमा चेति विनिश्चितम् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणस्य परो धर्मो वेदानां धारणापि च। क्षत्रियस्य हि यो धर्मः स हि नेष्येत वै तव ॥ १६ ॥ दण्डधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम्। तदिदं क्षत्रियस्यासीत्कर्म वै शृणु मे रुरो ॥ १७ ॥ जनमेजयस्य यज्ञेऽत्र सर्पाणां हिंसनं पुरा। परित्राणञ्च भीतानां सर्पाणां ब्राह्मणादपि ॥ १८ ॥ तपोवीर्य्यबलोपेताद्वेदवेदाङ्गपारगात्। आस्तीकाद्द्विजमुख्याद्वै सर्पसत्रे द्विजोत्तम ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि पौलोमे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

रुरुरुवाच। कथं हिंसितवान् सर्पान् स राजा जनमेजयः। सर्पा वा हिंसितास्तत्र किमर्थं द्विजसत्तम ॥ १ ॥ किमर्थं मोक्षिताश्चैव पन्नगास्तेन धीमता। आस्तीकेन द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २ ॥

ऋषिरुवाच। श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत्। ब्राह्मणानां कथयतामित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच। रुरुश्चापि वनं सर्वं पर्य्यधावत् समन्ततः। तमृषिं नष्टमन्विच्छन् संश्रान्तो न्यपतद्भुवि ॥ ४ ॥ स मोहं परमं गत्वा नष्टसंज्ञ इवाभवत्। तदृषेर्वचनं तथ्यं चिन्तयानः पुनः पुनः

॥ ५ ॥ लब्धसंज्ञो रुरुश्चायात्तदाचख्यौ पितुस्तदा। पिता चास्य तदाख्यानं पृष्ठः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ६ ॥

इत्यादिपर्वणि सपसत्रप्रस्तावना। पौलोमं समाप्तम्।
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथास्तीकपर्व।

शौनक उवाच। किमर्थं राजशार्दूलः स राजा जनमेजयः। सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे॥ १ ॥ निखिलेन यथातत्त्वं सौते सर्वमशेषतः। आस्तीकश्च द्विजश्रेष्ठः किमर्थं जपतां वरः। मोचयामास भुजगान् प्रदीप्ताद्वसुरेतसः॥ २ ॥ कस्य पुत्रः स राजासीत् सर्पसत्रं य आहरत्। स च द्विजातिप्रवरः कस्य पुत्रोऽभिधत्स्व मे ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच। महदाख्यानमास्तीकं यथैतत् प्रोच्यते द्विज। सर्वमेतदशेषेण शृणु मे वदताम्वर ॥ ४ ॥

शौनक उवाच। श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण कथामेतां मनोरमाम्। आस्तीकस्य पुराणर्षेर्ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ ५ ॥

सौतिरुवाच। इतिहासमिमं विप्राः पुराणं परिचक्षते। कृष्णद्वैपायनप्रोक्तं नैमिषारण्यवासिषु॥ ६ ॥ पूर्वं प्रचोदितः सूतः पिता मे लोमहर्षणः। शिष्यो व्यासस्य मेधावी ब्राह्मणेष्विदमुक्तवान् ॥ ७ ॥ तस्मादहमुपश्रुत्य प्रवक्ष्यामि यथातथम्। इदमास्तीकमाख्यानं तुभ्यं शौनक पृच्छते ॥ ८ ॥ कथयिष्याम्यशेषेण सर्वपापप्रणाशनम्। आस्तीकस्य पिता ह्यासीत् प्रजापतिसमः प्रभुः ॥ ९ ॥ ब्रह्मचारी यताहारस्तपस्युग्रे रतः सदा। जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्द्ध्वरेता महातपाः ॥ १० ॥ यायावराणां प्रवरो धर्मज्ञः शंसितव्रतः। स कदाचिन्महाभागस्तपोबलसम-

न्वितः ॥ ११ ॥ चचार पृथिवीं सर्वां यत्रसायंगृहो मुनिः । तीर्थेषु च समाप्लावं कुर्वन्नटति सर्वशः ॥ १२ ॥ चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः । वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्ननिमिषो मुनिः ॥ १३ ॥ इतस्ततः परिचरन्दीप्तपावकसप्रभः । अटमानः कदाचित् स्वान् स ददर्श पितामहान् ॥ १४ ॥ लम्बमानान्महागर्त्ते पादैरूर्द्धैरवाङ्मुखान् । तानब्रवीत्स दृष्ट्वैव जरत्कारुः पितामहान् ॥ १५ ॥ के भवन्तोऽवलम्बन्ते गर्त्ते ह्यस्मिन्नधोमुखाः । वीरणस्तम्बके लग्नाः सर्वतः परिभक्षिते । मूषिकेण निगूढेन गर्त्तेऽस्मिन्नित्यवासिना ॥ १६ ॥

पितर ऊचुः । यायावरा नाम वयमृषयः शंसितव्रताः । सन्तानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्नधो गच्छाम मेदिनीम् ॥ १७ ॥ अस्माकं सन्ततिस्त्वेको जरत्कारुरिति स्मृतः । मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एकं समास्थितः ॥ १८ ॥ न स पुत्रान् जनयितुं दारान्मूढश्चिकीर्षति । तेन लम्बामहे गर्त्ते सन्तानस्य क्षयादिह ॥ १९ ॥ अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा । कस्त्वं बन्धुरिवास्माकमनुशोचसि सत्तम ॥ २० ॥ ज्ञातुमिच्छामहे ब्रह्मन् को भवानिह नः स्थितः । किमर्थञ्चैव नः शोच्यानतुशोचसि सत्तम ॥ २१ ॥

जरत्कारुरुवाच । मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः । ब्रूत किं करवाण्यद्य जरत्कारुरहं स्वयम् ॥ २२ ॥

पितर ऊचुः । यतस्व यत्नवांस्तात सन्तानाय कुलस्य नः । आत्मनोऽर्थेऽस्मदर्थे च धर्म इत्येव वा विभो ॥ २३ ॥ न हि धर्मफलैस्तात न तपोभिः सुसञ्चितैः । तां गतिं प्राप्नुवन्तीह पुत्रिणो यां व्रजन्ति वै ॥ २४ ॥ तद्दारग्रहणे यत्नं सन्तत्याञ्च मनः कुरु । पुत्रकास्मन्नियोगात्त्वमेतन्नः परमं हितम् ॥ २५ ॥

जरत्कारुरुवाच । न दारान् वै करिष्येऽहं न धनं जीविता

र्थतः । भवतान्तु हितार्थाय करिष्ये दारसंग्रहम् ॥ २६ ॥ सम-
येन च कर्त्ताहमनेथ विधिपूर्वकम् । तया यद्युपलप्स्यामि करिष्ये
नान्यथा ह्यहम् ॥ २७ ॥ सनाम्नी या भवित्री मे दित्सिता
चैव बन्धुभिः । भैक्ष्यवत्तामहं कन्यामुपयंस्ये विधानतः ॥ २८ ॥
दरिद्राय हि भार्य्यां को मे दास्यति विशेषतः । प्रतिग्रहीष्ये
भिक्षान्तु यदि कश्चित् प्रदास्यति ॥ २९ ॥ एवं दारक्रियाहेतोः
प्रयतिष्ये पितामहाः । अनेन विधिना शश्वन्न करिष्येऽहमन्यथा
॥ ३० ॥ तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै । शाश्वतं
स्थानमासाद्य मोदन्तां पितरो मम ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वण्यास्तीके त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सौतिरुवाच । ततो निवेशाय तदा स विप्रः शंसितव्रतः ।
महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥ १ ॥ स कदाचि-
द्वनं गत्वा विप्रः पितृवचः स्मरन् । चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो
वाचः शनैरिव ॥ २ ॥ तं वासुकिः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं
तदा । न स तां प्रतिजग्राह न सनाम्नीति चिन्तयन् ॥ ३ ॥
सनाम्नीं चोद्यतां भार्य्यां गृह्णीयामिति तस्य हि । मनो निविष्ट-
मभवज्जरत्कारोर्महात्मनः ॥ ४ ॥ तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारु-
र्महातपाः । किंनाम्नी भगिनीयं ते ब्रूहि सत्यं भुजङ्गम ॥ ५ ॥
वासुकिरुवाच । जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजा मम ।
प्रतिगृह्णीष्व भार्य्यार्थे मया दत्तां सुमध्यमाम् । त्वदर्थं रक्षिता
पूर्वं प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा ततः प्रादाद्भार्य्यार्थे
वरवर्णिनीम् । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७ ॥

इत्यादि पर्वणि आस्तीके चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सौतिरुवाच। मात्रा हि भुजगाः शप्ताः पूर्वं ब्रह्मविदाम्वर। जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः॥ १॥ तस्य शापस्य शान्त्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तमः। स्वसारमृषये तस्मै सुव्रताय महात्मने॥ २॥ स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा। आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे मनामनाः॥ ३॥ तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः। समः सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापहः॥ ४॥ अथ दीर्घस्य कालस्य पाण्डुपुत्रो नराधिपः। आजहार महायज्ञं सर्पसत्रमिति श्रुतिः॥ ५॥ तस्मिन् प्रवृत्ते सत्रे तु सर्पाणामन्तकाय वै। मोचयामास तान्नागानास्तीकः सुमहातपाः॥ ६॥ भ्रातृंश्च मातुलांश्चैव तथैवान्यान् स पन्नगान्। पितृंश्च तारयामास सन्तत्या तपसा तथा॥ ७॥ व्रतैश्च विविधैर्ब्रह्मन् स्वाध्यायैश्चानृणोऽभवत्। देवांश्च तर्पयामास यज्ञैर्विविधदक्षिणैः॥ ८॥ ऋषींश्च ब्रह्मचर्य्येण सन्तत्या च पितामहान्। अपहृत्य गुरुं भारं पितृणां शंसितव्रतः॥ ९॥ जरत्कारुर्गतः स्वर्गं सहितः स्वैः पितामहैः। आस्तीकञ्च सुतं प्राप्य धर्मं चानुत्तमं मुनिः॥ १०॥ जरत्कारुः सुमहता कालेन स्वर्गमीयिवान्। एतदाख्यानमास्तीकं यथावत् कथितं मया। प्रब्रूहि भृगुशार्दूल किमन्यत् कथयामि ते॥ ११॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके पञ्चदशोऽध्यायः॥ १५॥

शौनक उवाच। सौते त्वं कथयस्वेमां विस्तरेण कथां पुनः। आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषा परमा हि नः॥ १॥ मधुरं कथ्यते सौम्य श्लक्ष्णाक्षरपदं त्वया। प्रीयामहे भृशं तात पितेवेदं प्रभाषसे॥ २॥ अस्मच्छुश्रूषणे नित्यं पिता हि निरतस्तव। आचष्टैतद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद॥ ३॥

सौतिरुवाच। आयुष्मन्निदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते।
यथाश्रुतं कथयतः सकाशाद्वै पितुर्मया ॥ ४ ॥ पुरा देवयुगे ब्रह्मन्
प्रजापतिसुते शुभे। आस्तां भगिन्यौ रूपेण समुपेतेऽद्भुतेऽनघ
॥ ५ ॥ ते भार्य्ये कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता च ह। प्रादा-
त्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ॥ ६ ॥ कश्यपो धर्म्म-
पत्नीभ्यां मुदा परमया युतः। वरातिसर्गं श्रुत्वैवं कश्यपादुत्तमञ्च
ते ॥ ७ ॥ हर्षादप्यधिकां प्रीतिं प्रापतुः स्म वरस्त्रियौ। वव्रे
कद्रूः सुतान्नागान् सहस्रं तुल्यवर्च्चसः ॥ ८ ॥ द्वौ पुत्रौ विनता
वव्रे कद्रूपुत्राधिकौ बले। तेजसा वपुषा चैव विक्रमेणाधिकौ
च तौ ॥ ९ ॥ तस्यै भर्त्ता वरं प्रादादत्यर्थं पुत्रमीप्सितम्।
एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ १० ॥ यथावत्
प्रार्थितं लब्ध्वा वरं तुष्टाभवत्तदा। कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा
वीर्य्याधिकौ सुतौ ॥ ११ ॥ कद्रूश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्य-
वर्च्चसाम्। धार्य्यौ प्रयत्नतो गर्भावित्युक्त्वा स महातपाः। ते
भार्य्ये वरसन्तुष्टे कश्यपो वनमाविशत् ॥ १२ ॥

सौतिरुवाच। कालेन महता कद्रूरण्डानां दशतीर्दश।
जनयामास विप्रेन्द्र द्वे चाण्डे विनता तदा ॥ १३ ॥ तयोरण्डानि
विदधुः प्रहृष्टाः परिचारिकाः। सोपस्वेदेषु भाण्डेषु पञ्चवर्ष-
शतानि च ॥ १४ ॥ ततः पञ्चशते काले कद्रूपुत्रा विनिःसृताः।
अण्डाभ्यां विनतायास्तु मिथुनं न व्यदृश्यत ॥ १५ ॥ ततः पुत्रा-
र्थिनी देवी व्रीड़िता च तपस्विनी। अण्डं बिभेद विनता तत्र
पुत्रमपश्यत ॥ १६ ॥ पूर्व्वार्द्धकायसम्पन्नमितरेणाप्रकाशता। स
पुत्रः क्रोधसंरब्धः शशापैनामिति श्रुतिः ॥ १७ ॥ योऽहमेवं कृतो
मातस्तया लोभपरीतया। शरीरेणासमग्रेण तस्माद्दासी भवि-
ष्यसि ॥ १८ ॥ पञ्चवर्षशतान्यस्या यया विस्पर्द्धसे सह। एष च
त्वां सुतो मातर्द्दासीत्वान्मोचयिष्यति ॥ १९ ॥ यद्येनमपि मातस्त्वं

मामिवाण्डविभेदनात्। न करिष्यस्यनङ्गं वा व्यङ्गं वापि यश-स्विनम्॥ २०॥ प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया। विशिष्टं वलमीप्सन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः॥ २१॥ एवं शप्त्वा ततः पुत्रो विनतामन्तरीक्षगः। अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये सदा॥ २२॥ आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयत्। गरु-ड़ोऽपि यथाकालं जज्ञे पन्नगभोजनः॥ २३॥ स जातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविशत्। आदास्यन्नात्मनो भोज्यमन्नं विहितमस्य यत्। विधाता भृगुशार्दूल क्षुधितः पतगेश्वरः॥२४॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके षोड़शोऽध्यायः॥ १६॥

सूत उवाच। एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन। अपश्यतां समायातमुच्चैःश्रवसमन्तिकात्॥ १॥ यन्तं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपमपूजयन्। मथ्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम्॥ २॥ अमोघबलमश्वानामुत्तमं जगतां वरम्। श्रीमन्तमजरं दिव्यं सर्वलक्षणपूजितम्॥ ३॥

शौनक उवाच। कथं तदमृतं देवैर्मथितं क्व च शंस मे। यत्र जज्ञे महावीर्य्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः॥ ४॥

सौतिरुवाच। ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम्। आक्षिपन्तं प्रभां भानोः स्वशृङ्गैः काञ्चनोज्ज्वलैः॥ ५॥ कनका-भरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम्। अप्रमेयमनाधृष्यमधर्म्मबहुलै-र्ज्जनैः॥ ६॥ व्यालैराचरितं घोरैर्द्दिव्यौषधिविदीपितम्। नाक-मावृत्य तिष्ठन्तमुच्छ्रयेण महागिरिम्॥ ७॥ अगम्यं मनसा-प्यन्यैर्नदीवृक्षसमन्वितम्। नानापतङ्गसङ्घैश्च नादितं सुमनो-हरैः॥ ८॥ तस्य शृङ्गमुपारुह्य बहुरत्नाचितं शुभम्। अनन्त-कल्पमुद्विद्धं सुराः सर्वे महौजसः॥ ९॥ ते मन्त्रयितुमारब्धा-

स्तत्रासीना दिवौकसः । अमृताय समागम्य तपोनियमसंयुताः
॥ १० ॥ तत्र नारायणो देवो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् । चिन्तयत्सु
सुरेष्वेवं मन्त्रयत्सु च सर्व्वशः ॥ ११ ॥ देवैरसुरसङ्घैश्च मथ्यतां
कलशोदधिः । भविष्यत्यमृतं तत्र मथ्यमाने महोदधौ ॥ १२ ॥
सर्व्वौषधीः समावाप्य सर्व्वरत्नानि चैव ह । मथ्नध्वमुदधिं देवा
वेत्स्यध्वममृतं ततः ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि अमृतमन्थने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

सौतिरुवाच । ततोऽभ्रशिखराकारैर्गिरिशृङ्गैरलङ्कृतम् ।
मन्दरं पर्व्वतवरं लताजालसमाकुलम् ॥ १ ॥ नानाविहगसङ्घुष्टं
नानादंष्ट्रिसमाकुलम् । किन्नरैरप्सरोभिश्च देवैरपि च सेवितम्
॥ २ ॥ एकादशसहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् । अधोभूमेः
सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥ तमुद्धर्त्तुमशक्ता वै सर्व्वे
देवगणास्तदा । विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ॥४॥
भवन्तावत्र कुर्व्वातां बुद्धिं नैश्रेयसीं पराम् । मन्दरोद्धरणे यत्नः
क्रियताञ्च हिताय नः ॥ ५ ॥

सौतिरुवाच । तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ।
अचोदयदमेयात्मा फणीन्द्रं पद्मलोचनः ॥ ६ ॥ ततोऽनन्तः समु-
त्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः । नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन् कर्म्मणि
वीर्य्यवान् ॥ ७ ॥ अथ पर्व्वतराजानं ततोऽनन्तो महाबलः ।
उज्जहार बलाद्ब्रह्मन् सवनं सवनौकसम् ॥ ८ ॥ ततस्तेन सुराः
सार्द्धं समुद्रमुपतस्थिरे । तमूचुरमृतस्यार्थे निर्मथिष्यामहे जलम्
॥ ९ ॥ अपाम्पतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः । सोढ़ास्मि
विपुलं मर्द्दं मन्दरभ्रमणादिति ॥ १० ॥ ऊचुश्च कूर्म्मराजान-
मकूपारे सुरासुराः । अधिष्ठानं गिरेरस्य भवान् भवितुमर्हति

॥ ११ ॥ कूर्मेण तु तथेत्युक्ता पृष्ठमस्य समर्पितम्। तं शैलं तस्य पृष्ठस्थं यन्त्रेणेन्द्रो न्यपीड़यत् ॥ १२ ॥ मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रञ्च वासुकिम्। देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् ॥ १३ ॥ अमृतार्थे पुरा ब्रह्मंस्तथैवासुरदानवाः। एकमन्तमुपाश्लिष्टा नागराजो महासुराः ॥ १४ ॥ विबुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः स्थिताः। अनन्तो भगवान्देवो यतो नारायणस्ततः। शिर उत्क्षिप्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत् ॥ १५ ॥ वासुकेरथ नागस्य सहसा क्षिप्यतः सुरैः। सधूमाः सार्च्चिषो वाता निष्पेतुरसकृन्मुखात् ॥ १६ ॥ ते धुमसङ्घाः सम्भूता मेघसङ्घाः सविद्युतः। अभ्यवर्षन् सुरगणान् श्रमसन्तापकर्षितान् ॥ १७ ॥ तस्माच्च गिरिकूटाग्रात् प्रच्युताः पुष्पवृष्टयः। सुरासुरगणान् सर्वान् समन्तात्समवाकिरन् ॥ १८ ॥ बभूवात्र महानादो महामेघरवोपमः। उदधेर्मथ्यमानस्य मन्दरेण सुरासुरैः ॥ १९ ॥ तत्र नानाजलचरा विनिष्पिष्टा महाद्रिणा। विलयं समुपाजग्मुः शतशो लवणाम्भसि ॥ २० ॥ वारुणानि च भूतानि विविधानि महीधरः। पातालतलवासीनि विलयं समुपानयत् ॥ २१ ॥ तस्मिंश्च भ्राम्यमाणेऽद्रौ सङ्घृष्यन्तः परस्परम्। न्यपतन् पतगोपेताः पर्वताग्रान्महाद्रुमाः ॥ २२ ॥ तेषां सङ्घर्षजश्चाग्निरर्च्चिर्भिः प्रज्वलन्मुहुः। विद्युद्भिरिव नीलाभ्रमावृणोन्मन्दरं गिरिम् ॥ २३ ॥ ददाह कुञ्जरांस्तत्र सिंहांश्चैव विनिर्गतान्। विगतासूनि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ २४ ॥ तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहन्तमितस्ततः। वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वशः ॥ २५ ॥ ततो नानाविधास्तत्र सुस्रुवुः सागराम्भसि। महाद्रुमाणां निर्य्यासा बहवश्चौषधीरसाः ॥ २६ ॥ तेषाममृतवीर्य्याणां रसानां पयसैव च। अमरत्वं सुरा जग्मुः काञ्चनस्य च निस्रवात् ॥ २७ ॥ ततस्तस्य समुद्रस्य तज्जात-

सुदकं पयः। रसोत्तमैर्विमिश्रञ्च ततः क्षीरादभूद्घृतम् ॥ २८ ॥
ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमब्रुवन्। श्रान्ताः स्म सुभृशं
ब्रह्मन्नोद्भवत्यमृतञ्च तत् ॥ २९ ॥ विना नारायणं देवं सर्व्वेऽन्ये
देवदानवाः। चिरारब्धमिदञ्चापि सागरस्यापि मन्थनम् ॥ ३० ॥
ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत्। विधत्स्वैषां वलं विष्णो
भवानत्र परायणम् ॥ ३१ ॥

विष्णुरुवाच। वलं ददामि सर्व्वेषां कर्म्मैतद्ये समास्थिताः।
क्षोभ्यतां कलशः सर्व्वैर्मन्दरः परिवर्त्त्यताम् ॥ ३२ ॥

सूत उवाच। नारायणवचः श्रुत्वा वलिनस्ते महोदधेः।
तत्पयः सहिता भूयश्चक्रिरे भृशमाकुलम् ॥ ३३ ॥ ततः शत-
सहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात्। प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः
शीतांशुरुज्ज्वलः ॥३४॥ श्रीरनन्तरमुत्पन्ना घृतात्पाण्डरवासिनी।
सुरादेवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डरस्तथा ॥ ३५ ॥ कौस्तुभस्तु
मणिर्द्दिव्य उत्पन्नो घृतसम्भवः। मरीचिविकचः श्रीमान्नारा-
यण उरोगतः ॥ ३६ ॥ पारिजातस्तु तत्रैव सुरभिस्तु महामुने।
अजायत तदा ब्रह्मन् सर्व्वकामफलप्रदे ॥३७॥ श्रीः सुरा चैव सोमश्च
तुरगश्च मनोजवः। यतो देवास्ततो जग्मुरादित्यपथमाश्रिताः
॥ ३८ ॥ धन्वन्तरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत। श्वेतं कम-
ण्डलुं विभ्रदमृतं यत्र तिष्ठति ॥३९॥ एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दानवानां
समुत्थितः। अमृतार्थे महान्नादो ममेदमितिजल्पताम् ॥ ४० ॥
श्वेतैर्द्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम्। ऐरावणो महानागो-
ऽभवद्वज्रभृता धृतः ॥ ४१ ॥ अतिनिर्म्मथनादेव कालकूटस्तथा-
परः। जगदावृत्य सहसा सधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ४२ ॥
त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमाघ्राय तद्विषम्। प्राग्रसल्लोकरक्षार्थं
ब्रह्मणो वचनाच्छिवः ॥ ४३ ॥ दधार भगवान् कण्ठे मन्त्रमूर्त्ति-
र्महेश्वरः। तदाप्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतिः ॥ ४४ ॥

एतत्तदद्भुतं दृष्ट्वा निराशा दानवा स्थिताः। अमृतार्थे च लक्ष्म्यर्थे महान्तं वैरमास्थिताः॥ ४५॥ ततो नारायणो मायां मोहिनीं समुपास्थितः। स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः॥ ४६॥ ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मूढ़चेतसः। स्त्रियै दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः॥ ४७॥

इत्यादिपर्वण्यमृतमन्थने अष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥

सौतिरुवाच। अथावरणमुख्यानि नानाप्रहरणानि च। प्रगृह्याभ्यद्रवन्देवान् सहिता दैत्यदानवाः॥ १॥ ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्य्यवान्। जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः॥ २॥ ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा। विष्णोः सकाशात् संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सति॥ ३॥ ततः पिवत्सु तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम्। राहुर्विबुधरूपेण दानवः प्रापिवत्तदा॥ ४॥ तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा। आख्यातं चन्द्रसूर्य्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया॥ ५॥ ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलंकृतम्। चक्रायुधेन चक्रेण पिवतोऽमृतमोजसा॥ ६॥ तच्छैलशृङ्गप्रतिमं दानवस्य शिरो महत्। चक्रच्छिन्नं खमुत्पत्य ननादातिभयङ्करम्॥ ७॥ तत्कवन्धं पपातास्य विस्फुरद्धरणीतले। सपर्वतवनद्वीपां दैत्यस्याकम्पयन्महीम्॥ ८॥ ततो वैरविनिर्बन्धः कृतो राहुमुखेन वै। शाश्वतश्चन्द्रसूर्य्याभ्यां ग्रसत्यद्यापि चैव तौ॥ ९॥ विहाय भगवांश्चापि स्त्रीरूपमतुलं हरिः। नानाप्रहरणैर्भीमैर्दानवान् समकम्पयत्॥ १०॥ ततः प्रवृत्तः संग्रामः समीपे लवणाम्भसः। सुराणामसुराणाञ्च सर्वघोरतरो महान्॥ ११॥ प्रासाश्च विपुलास्तीक्ष्णा न्यपतन्त सहस्रशः। तोमराश्च सुतीक्ष्णाग्राः शस्त्राणि विविधानि-

च ॥ १२ ॥ ततोऽसुराश्चक्रभिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु । असि-
शक्तिगदारुग्णा निपेतुर्द्धरणीतले ॥ १३ ॥ छिन्नानि पट्टिशैश्चैव
शिरांसि युधि दारुणैः । तप्तकाञ्चनचित्राणि निपेतुरनिशं तदा
॥ १४ ॥ रुधिरेणानुलिप्ताङ्गा निहताश्च महासुराः । अद्रीणा-
मिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते ॥ १५ ॥ हाहाकारः समभव-
त्तत्र तत्र सहस्रशः । अन्योऽन्यं छिन्दतां शस्त्रैरादित्ये लोहिता-
यति ॥ १६ ॥ परिघैरायसैस्तीक्ष्णैः सन्निकर्षे च मुष्टिभिः ।
निघ्नतां समरेऽन्योऽन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १७ ॥ छिन्धि
भिन्धि प्रधाव त्वं पातयाभिसरेति च । व्यश्रूयन्त महाघोराः
शब्दास्तत्र समन्ततः ॥ १८ ॥ एवं सुतुमुले युद्धे वर्त्तमाने महा-
भये । नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ॥ १९ ॥ तत्र
दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि । चिन्तयामास तच्चक्रं विष्णु-
र्दानवसूदनम् ॥ २० ॥ ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं महाप्रभं
चक्रममित्रतापनम् । विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं सुदर्शनं संयति
भीमदर्शनम् ॥ २१ ॥ तदागतं ज्वलितहुताशनप्रभं भयङ्करं
करिकरबाहुरच्युतः । मुमोच वै प्रबलवदुग्रवेगवान्महाप्रभं पर-
नगरावदारणम् ॥ २२ ॥ तदन्तकज्वलनसमानवर्च्चसं पुनः पुन-
र्न्यपतत वेगवत्तदा । विदारयद्दितिदनुजान् सहस्रशः करेरितं
पुरुषवरेण संयुगे ॥ २३ ॥ दहत् क्वचिज्ज्वलन इवावलेलिहत्
प्रसह्य तानसुरगणान्यकृन्तत । प्रवेरितं वियति मुहुः क्षितौ
तथा पपौ रणे रुधिरमथो पिशाचवत् ॥ २४ ॥ तथासुरा गिरि-
भिरदीनचेतसो मुहुर्मुहुः सुरगणमर्द्दयंस्तदा । महाबला विग-
लितमेघवर्च्चसः सहस्रशो गगनमभिप्रपद्य ह ॥ २५ ॥ अथाम्बरा-
द्भयजननाः प्रपेदिरे सपादपा बहुविधमेघरूपिणः । महाद्रयः
परिगलिताग्रसानवः परस्परं द्रुतमभिहत्य सस्वनाः ॥ २६ ॥ ततो
मही प्रविचलिता सकानना महाद्रिपाताभिहता समन्ततः । पर-

स्वरं भृशमभिगर्ज्जतां मुहुरणाजिरे भृशमभिसम्प्रवर्त्तिते ॥ २७ ॥
नरस्ततो वरकनकाग्रभूषणैर्महेषुभिर्गगनपथं समावृणोत् । विदा-
रयन् गिरिशिखराणि पत्रिभिर्महाभयेऽसुरगणविग्रहे तदा ॥२८॥
ततो महीं लवणजलञ्च सागरं महासुराः प्रविविशुरर्दिताः सुरैः ।
वियद्गतं ज्वलितहुताशनप्रभं सुदर्शनं परिकुपितं निशम्य ते
॥ २९ ॥ ततः सुरैर्विजयमवाप्य मन्दरः स्वमेव देशं गमितः
सुपूजितः । विनाद्य खं दिवमपि चैव सर्वशस्ततो गताः सलिल-
धरा यथागतम् ॥ ३० ॥ ततोऽमृतं सुनिहितमेव चक्रिरे सुराः
परां मुदमभिगम्य पुष्कलाम् । ददौ च तं निधिममृतस्य रक्षितं
किरीटिने बलभिदथामरैः सह ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वण्यमृतमन्थनं समाप्तं एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

सौतिरुवाच । एतत्ते कथितं सर्वममृतं मथितं यथा ।
यत्र सोऽश्वः समुत्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ॥ १ ॥ यं निशम्य
तदा कद्रूर्विनतामिदमब्रवीत् । उच्चैःश्रवा हि किं वर्णो भद्रे
प्रब्रूहि माचिरम् ॥ २ ॥

विनतोवाच । श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ।
ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥ ३ ॥

कद्रूरुवाच । कृष्णवालमहं मन्ये हयमेनं शुचिस्मिते । एहि
सार्द्धं मया दीव्य दासीभावाय भामिनि ॥ ४ ॥

सौतिरुवाच । एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै मिथः ।
जग्मतुः स्वगृहानेव श्वोद्रक्ष्याव इति स्म ह ॥ ५ ॥ ततः पुत्र
सहस्रन्तु कद्रूर्जिह्मं चिकीर्षती । आज्ञापयामास तदा वाला
भूत्वाञ्जनप्रभाः ॥ ६ ॥ आविशध्वं हयं क्षिप्रन्दासी न स्यामहं
यथा । नावपद्यन्त ये वाक्यं तान् शशाप भुजङ्गमान् ॥ ७ ॥

सर्पसत्रे वर्त्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति । जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः ॥ ८ ॥ शापमेनन्तु शुश्राव स्वयमेव पितामहः । अतिक्रूरं समुत्सृष्टं कद्र्वा दैवादतीव हि ॥ ९ ॥ सार्द्धं देवगणैः सर्व्वैर्वाचं तामन्वमोदत । बहुत्वं प्रेक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ १० ॥ तिग्मवीर्य्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः । तेषां तीक्ष्णविषत्वाद्धि प्रजानाञ्च हिताय च ॥ ११ ॥ युक्तं मात्रा कृतं तेषां परपीड़ोपसर्पिणाम् । अन्येषामपि सत्वानां नित्यं दोषपरास्तु ये ॥ १२ ॥ तेषां प्राणान्तिको दण्डो दैवेन विनिपात्यते । एवं सम्भाष्य देवस्तु पूज्य कद्रूञ्च तां तदा ॥ १३ ॥ आहूय कश्यपं देव इदं वचनमब्रवीत् । यदेते दन्दशूकाश्च सर्पा जातास्त्वयानघ ॥ १४ ॥ विषोल्बणा महाभोगा मात्रा शप्ताः परन्तप । तत्र मन्युस्त्वया तात न कर्त्तव्यः कथञ्चन ॥ १५ ॥ दृष्टं पुरातनं ह्येतद्यज्ञे सर्पविनाशनम् । इत्युक्त्वा सृष्टिकृद्देवस्तं प्रसाद्य प्रजापतिम् । प्रादाद्विषहरीं विद्यां कश्यपाय महात्मने ॥१६

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

सौतिरुवाच । ततो रजन्यां व्युष्टायां प्रभातेऽभ्युदिते रवौ । कद्रूश्च विनता चैव भगिन्यौ ते तपोधन ॥ १ ॥ अमर्षिते सुसंरब्धे दास्ये कृतपणे तदा । जग्मतुस्तुरगं द्रष्टुमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ २ ॥ ददृशातेऽथ ते तत्र समुद्रं निधिमम्भसाम् । महान्तमुदकागाधं क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ॥ ३ ॥ तिमिङ्गिलझषाकीर्णं मकरैरावृतं तथा । सत्त्वैश्च बहुसाहस्रैर्नानारूपैः समावृतम् ॥ ४ ॥ भीषणैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा । उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्मग्राहसमाकुलम् ॥ ५ ॥ आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च । नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ६ ॥

पातालज्वलनावासमसुराणाञ्च बान्धवम् । भयङ्करञ्च सत्त्वानां पयसां निधिमव्ययम् ॥ ७ ॥ शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् । अप्रमेयमचिन्त्यञ्च सुपुण्यजलमद्भुतम् ॥ ८ ॥ घोरं जलचरारावरौद्रं भैरवनिःस्वनम् । गम्भीरावर्त्तकलिलं सर्वभूतभयङ्करम् ॥ ९ ॥ वेलान्दोलानिलचलं क्षोभोद्वेगसमुच्छ्रितम् । वीचीहस्तैः प्रचलितैर्नृत्यन्तमिव सर्वतः ॥ १० ॥ चन्द्रवृद्धिक्षयवशादुद्वृत्तोर्मिसमाकुलम् । पाञ्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम् ॥ ११ ॥ गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा । वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मर्षिणा व्रतवता वर्षाणां शतमत्रिणा । अनासादितगाधञ्च पातालतलमव्ययम् ॥१३॥ अध्यात्मयोगनिद्राञ्च पद्मनाभस्य सेवतः । युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः ॥ १४ ॥ वज्रपातनसन्त्रस्तमैनाकस्याभयप्रदम् । डिम्बाहवार्द्दितानाञ्च असुराणां परायणम् ॥ १५ ॥ वड़वामुखदीप्ताग्नेस्तोयहव्यप्रदं शिवम् । अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ १६ ॥ महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्द्धयेव सहस्रशः । अभिसार्य्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम् । आपूर्य्यमाणमत्यर्थं नृत्यमानमिवोर्म्मिभिः ॥ १७ ॥ गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं गर्ज्जन्तं जलचररावरौद्रनादैः । विस्तीर्णं ददृशतुरम्बरप्रकाशं तेऽगाधं निधिमुरुमम्भसामनन्तम् ॥ १८ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सौतिरुवाच । नागाश्च सम्विदं कृत्वा कर्त्तव्यमिति तद्वचः । निःस्नेहा वै दहेन्माता असम्प्राप्तमनोरथा ॥ १ ॥ प्रसन्ना मोक्षयेदस्मांस्तस्माच्छापाच्च भाविनी । कृष्णं पुच्छं करिष्यामस्तुरगस्य न संशयः ॥ २ ॥ तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे बाला इति

सुताः । एतस्मिन्नन्तरे ते तु सपत्न्यौ पणिते तदा ॥ ३ ॥ ततस्तं पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम । जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ॥ ४ ॥ कद्रूश्च विनता चैव दाक्षायण्यौ विहायसा । आलोकयन्त्यावक्षोभ्यं समुद्रं निधिमम्भसाम् ॥ ५ ॥ वायुनातीव सहसा क्षोभ्यमाणं महास्वनम् । तिमिङ्गिलसमाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥ ६ ॥ संयुतं बहुसाहस्रैः सत्त्वैर्नानाविधैरपि । घोरैर्घोरमनाधृष्यं गम्भीरमतिभैरवम् ॥ ७ ॥ आकरं सर्व्वरत्नानामालयं वरुणस्य च । नागानामालयञ्चापि सुरम्यं सरितां पतिम् ॥ ८ ॥ पातालज्वलनावासमसुराणां तथालयम् । भयङ्कराणां सत्त्वानां पयसो निधिमव्ययम् ॥ ९ ॥ शुभं दिव्यममर्त्त्यानाममृतस्याकरं परम् । अप्रमेयमचिन्त्यञ्च सुपुण्यजलसम्मितम् ॥ १० ॥ महानदीभिर्बह्वीभिस्तत्र तत्र सहस्रशः । आपूर्य्यमाणमत्यर्थं नृत्यन्तमिव चोर्म्मिभिः ॥ ११ ॥ इत्येवं तरलतरोर्म्मिसङ्कुलं तं गम्भीरं विकसितमम्बरप्रकाशम् । पातालज्वलनशिखाविदीपिताङ्गं गर्ज्जन्तं द्रुतमभिजग्मतुस्ततस्ते ॥ १२ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सौपर्णे समुद्रदर्शनं नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

सूत उवाच । तं समुद्रमतिक्रम्य कद्रूर्विनतया सह । न्यपतत्तुरगाभ्यासे नचिरादिव शीघ्रगा ॥ १ ॥ ततस्ते तं हयश्रेष्ठं दृदृशाते महाजवम् । शशाङ्ककिरणप्रख्यं कालवालमुभे तदा ॥ २ ॥ निशम्य च बहून् वालान् कृष्णान् पुच्छसमाश्रितान् । विषण्णरूपां विनतां कद्रूर्दास्ये न्ययोजयत् ॥ ३ ॥ ततः सा विनता तस्मिन् पणितेन पराजिता । अभवद्दुःखसन्तप्ता दासीभावसमास्थिता ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुड़ः काले

आगते। विना मात्रा महातेजा विदार्य्याण्डमजायत॥ ५॥
महासत्त्ववलोपेतः सर्वा विद्योतयन्दिशः। कामरूपः कामगमः
कामवीर्य्यो विहङ्गमः॥ ६॥ अग्निराशिरिवोद्भासन् समिद्धो-
ऽतिभयङ्करः। विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः॥ ७॥
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभोगतः। घोरो घोरस्वनो
रौद्रो वह्निरौर्व इवापरः॥ ८॥ तं दृष्ट्वा शरणं जग्मुर्देवाः सर्वे
विभावसुम्। प्रणिपत्याब्रुवंश्चैवमासीनं विश्वरूपिणम्॥ ९॥
अग्ने मा त्वं प्रवर्द्धिष्ठाः कच्चिन्नो न दिधक्षसि। असौ हि राशिः
सुमहान् समिद्धस्तव सर्पति॥ १०॥

अग्निरुवाच। नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वमसुरार्द्दनाः। गरुड़ो
वलवानेष मम तुल्यश्च तेजसा॥ ११॥ जातः परमतेजस्वी
विनतानन्दवर्द्धनः। तेजोराशिमिमं दृष्ट्वा युष्मान्मोहः समा-
विशत्॥ १२॥ नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो वलावलः। देवा-
नाञ्च हिते युक्तस्त्वहितो दैत्यरक्षसाम्॥ १३॥ न भीः कार्य्या
कथं चात्र पश्यध्वं सहिता मम॥१४॥ एवमुक्तास्तदा गत्वा गरुड़ं
वाग्भिरस्तुवन्। ते दूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्षिगणास्तदा॥१५॥

देवा ऊचुः। त्वमृषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः।
त्वं प्रभुस्तपनः सूर्य्यः परमेष्ठी प्रजापतिः॥ १६॥ त्वमिन्द्रस्त्वं
हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः। त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः
पवनस्तथा॥ १७॥ त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुर-
सत्तम। त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः॥ १८॥ त्वं
प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नस्त्राणमनुत्तमम्। वलोर्म्मिमान् साधुरदीन-
सत्त्वः समृद्धिमान् दुर्विषहस्त्वमेव॥ १९॥ त्वत्तः सृतं सर्वमही-
नकीर्त्तिर्ह्यनागतं चोपगतं च सर्वम्। त्वमुत्तमः सर्वमिदं चरा-
चरं गभस्तिभिर्भानुरिवावभाससे॥ २०॥ समाक्षिपन् भानुमतः
प्रभां मुहुस्त्वमन्तकः सर्वमिदं ध्रुवाध्रुवम्। दिवाकरः परि-

कुपितो यथा दहेत् प्रजास्तथा दहसि हुताशनप्रभ ॥ २१ ॥ भयङ्करः प्रलय इवाग्निरुत्थितो विनाशयन् युगपरिवर्त्तनान्तकृत् । खगेश्वरं शरणमुपागता वयं महौजसं ज्वलनसमानवर्च्चसम् ॥ २२ ॥ तड़ित्प्रभं वितिमिरमभ्रगोचरं महाबलं गरुड़मुपेत्य खेचरम् । परावरं वरदमजय्यविक्रमं तवौजसा सर्वमिदं प्रतापितम् ॥२३॥ जगत्प्रभो तप्तसुवर्णवर्च्चसा त्वं पाहि सर्वांश्च सुरान्महात्मनः । भयान्विता नभसि विमानगामिनो विमानिता विपथगतिं प्रयान्ति ते ॥ २४ ॥ ऋषेः सुतस्त्वमसि दयावतः प्रभो महात्मनः खगवर कश्यपस्य ह । स मा क्रुधः कुरु जगतो दयां परां त्वमीश्वरः प्रशममुपैहि पाहि नः ॥ २५ ॥ महाशनिस्फुरित समस्वनेन ते दिशोऽम्बरं त्रिदिवमियञ्च मेदिनी । चलन्ति नः खग हृदयानि चानिशं निगृह्यतां वपुरिदमग्निसन्निभम् ॥ २६ ॥ तव द्युतिं कुपितकृतान्तसन्निभां निशम्य नश्चलति मनोऽव्यवस्थितम् ॥ २७ ॥ प्रसीद नः पतगपते प्रयाचतां शिवश्च नो भव भगवन् सुखावह । एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्षिगणैस्तदा । तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे सौपर्णस्तुतौ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

सौतिरुवाच । स श्रुत्वाथात्मनो देहं सुपर्णः प्रेक्ष्य च स्वयम् । शरीरप्रतिसंहारमात्मनः संप्रचक्रमे ॥ १ ॥

सुपर्ण उवाच । न मे सर्वाणि भूतानि बिभियुर्देहदर्शनात् । भीमरूपात्समुद्विग्नास्तस्मात्तेजस्तु संहरे ॥ २ ॥

सौतिरुवाच । ततः कामगमः पक्षी कामवीर्य्यो विहङ्गमः । अरुणं चात्मनः पृष्ठमारोप्य स पितुर्गृहात् ॥ ३ ॥ मातुरन्तिकमागच्छत् परं तीरं महोदधेः । तत्रारुणश्च निक्षिप्तो दिशं

पूर्वां महाद्युतिः । सूर्य्यस्तेजोभिरत्यग्रैर्लोकान्दग्धुमना यदा ॥ ४ ॥

रुरुरुवाच । किमर्थं भगवान् सूर्य्यो लोकान् दग्धुमनास्तदा । किमस्यापकृतं देवैर्येनेमं मन्युराविशत् ॥ ५ ॥

प्रमतिरुवाच । चन्द्रादित्यैर्यदा राहुराख्यातो ह्यमृतं पिबन् । वैरानुबन्धं कृतवांश्चन्द्रादित्ये तदानघ ॥ ६ ॥ बध्यमाने ग्रहेणाथ आदित्ये मन्युराविशत् । सुरार्थाय समुत्पन्ना रोषो राहोस्तु मां प्रति ॥ ७ ॥ बह्वनर्थकरं पापमेकोऽहं समवाप्नुयाम् । सहाय एव कार्य्येषु न च कृच्छ्रेषु दृश्यते ॥ ८ ॥ पश्यन्ति ग्रस्यमानं मां सहन्ते वै दिवौकसः । तस्माल्लोकविनाशार्थं ह्यवतिष्ठे न संशयः ॥ ९ ॥ एवं कृतमतिः सूर्य्यो ह्यस्तमभ्यगमद्गिरिम् । तस्माल्लोकविनाशाय सन्तापयत भास्करः ॥ १० ॥ ततो देवानुपागम्य प्रोचुरेनं महर्षयः । अद्यार्द्धरात्रसमये सर्वलोकभयावहः । उत्पत्स्यति महान्दाहस्त्रैलोक्यस्य विनाशनः ॥ ११ ॥ ततो देवाः सर्षिगणा उपगम्य पितामहम् । अब्रुवन् किमिवेहाद्य महद्दाहकृतं भयम् ॥ १२ ॥ न तावद्दृश्यते सूर्य्यः क्षयोऽयं प्रतिभाति च । उदिते भगवन् भानौ कथमेतद्भविष्यति ॥ १३ ॥

पितामह उवाच । एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुमुद्यतः । दृश्यन्नेव हि लोकान् स भस्मराशी करिष्यति ॥ १४ ॥ तस्य प्रतिविधानञ्च विहितं पूर्वमेव हि ॥१५॥ कश्यपस्य सुतो धीमानरुणेत्यभिविश्रुतः । महाकायो महातेजाः स स्थास्यति पुरो रवेः ॥ १६ ॥ करिष्यति च सारथ्यं तेजश्चास्य हरिष्यति । लोकानां स्वस्ति चैव स्यादृषीणाञ्च दिवौकसाम् ॥ १७ ॥

प्रमतिरुवाच । ततः पितामहाज्ञातः सर्वं चक्रे तदारुणः । उदितश्चैव सविता ह्यरुणेन समावृतः ॥ १८ ॥ एतत्ते सर्व-

भाख्यातं यत् सूर्य्यं मन्युराविशत्। अरुणश्च यथैवास्य सारथ्यमकरोत् प्रभुः। भूय एवापरं पश्न शृणु पूर्वमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

सौतिरुवाच। ततः कामगमः पक्षी महावीर्य्यो महाबलः। मातुरन्तिकमागच्छत् परं पारं महोदधेः ॥ १ ॥ यत्र सा विनता तस्मिन् पणितेन पराजिता। अतीव दुःखसन्तप्ता दासीभावमुपागता ॥ २ ॥ ततः कदाचिद्विनतां प्रणतां पुत्रसन्निधौ। काले चाहूय वचनं कद्रूरिदमभाषत ॥ ३ ॥ नागानामालयं भद्रे सुरम्यं चारुदर्शनम्। समुद्रकुक्षावेकान्ते तत्र मां विनते नय ॥ ४ ॥ ततः सुपर्णमाता तामवहत् सर्पमातरम्। पन्नगान् गरुड़श्चापि मातुर्वचनचोदितः ॥ ५ ॥ स सूर्य्यमभितो याति वैनतेयो विहङ्गमः। सूर्य्यरश्मिप्रतप्ताश्च मूर्च्छिताः पन्नगाभवन् ॥६॥ तदवस्थान् सुतान् दृष्ट्वा कद्रूः शक्रमथास्तुवत्। नमस्ते सर्वदेवेश नमस्ते बलसूदन ॥ ७ ॥ नमुचिघ्न नमस्तेऽस्तु सहस्राक्ष शचीपते। सर्पाणां सूर्य्यतप्तानां वारिणा त्वं प्लवो भव ॥ ८ ॥ त्वमेव परमं त्राणमस्माकममरोत्तम। ईशो ह्यसि पयः स्रष्टुं त्वमनल्पं पुरन्दर ॥ ९ ॥ त्वमेव वायुस्त्वं मेघस्त्वमग्निर्बिद्युतोऽम्बरे। त्वमभ्रगणविक्षिप्ता त्वामेवाहुर्महाघनम् ॥ १० ॥ त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः। स्रष्टा त्वमेव लोकानां संहर्त्ता चापराजितः ॥ ११ ॥ त्वं ज्योतिः सर्वभूतानां त्वमादित्यो विभावसुः। त्वं महद्भूतमाश्चर्य्यं त्वं राजा त्वं सुरोत्तमः ॥ १२ ॥ त्वं विष्णुस्त्वं सहस्राक्षस्त्वं देवस्त्वं परायणः। त्वं सर्वममृतं देव त्वं सोमः परमार्च्चितः ॥ १३ ॥ त्वं मुहूर्त्तस्तिथिश्च त्वं लवश्च त्वं पुनः क्षणः। शुक्लस्त्वं बहुलस्त्वं च कला काष्ठा

तुटिस्तथा । सम्वत्सरर्त्तवो मासा रजन्यश्च दिनानि च ॥ १४ ॥
त्वमुत्तमा सगिरिवना वसुन्धरा सभास्करं वितिमिरमम्बरं तथा ।
महोदधिः सतिमिङ्गिलस्तथा महोर्म्मिमान्वङ्गमकरोभ्रूषाकुलः
॥ १५ ॥ महायशास्त्वमिति सदाभिपूज्यसे मनीषिभिर्मुदित-
मनोमहर्षिभिः । अभिष्टुतः पिवसि च सोममध्वरे वषट्कृता-
न्यपि च हवींषि भूतये ॥ १६ ॥ त्वं विप्रैः सततमिहेज्यसे फलार्थं
वेदाङ्गेष्वतुलवलौघ गीयसे च । तद्धेतोर्यजनपरायणा द्विजेन्द्रा
वेदाङ्गान्यभिगमयन्ति सर्वयत्नैः ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्वंण्यास्तीके सौपर्णे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सौतिरुवाच । एवं स्तुतस्तदा कद्र्वा भगवान् हरिवाहनः ।
नीलजीमूतसङ्घातैः सर्वमम्बरमावृणोत् ॥ १ ॥ मेघानाज्ञापया-
मास वर्षध्वममृतं शुभम् । ते मेघा मुमुचुस्तोयं प्रभूतं विद्यु-
दुज्ज्वलाः ॥ २ ॥ परस्परमिवात्यर्थं गर्ज्जन्तः सततं दिवि ।
सम्वर्त्तितमिवाकाशं जलदैः सुमहाद्भुतैः ॥ ३ ॥ सृजद्भिरतुलं
तोयमजस्रं सुमहारवैः । संप्रनृत्तमिवाकाशं धारोर्म्मिभिरनेकशः
॥ ४ ॥ मेघस्तनितनिर्घोषैर्विद्युत्पवनकम्पितैः । तैर्मेघैः सतता-
सारं वर्षद्भिरनिशन्तदा ॥ ५ ॥ नष्टचन्द्रार्ककिरणमम्बरं सम-
पद्यत । नागानामुत्तमो हर्षस्तदा वर्षति वासवे ॥ ६ ॥ आपू-
र्य्यत मही चापि सलिलेन समन्ततः । रसातलमनुप्राप्तं शीतलं
विमलं जलम् ॥ ७ ॥ तदा भूरभवच्छन्ना जलोर्म्मिभिरनेकशः ।
रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजङ्गमाः ॥ ८ ॥

इत्यादिपर्वंणि सौपर्णे षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सौतिरुवाच । सम्प्रहृष्टास्ततो नागा जलधाराप्लुतास्तदा । सुपर्णेनोह्यमानास्ते जग्मुस्तं द्वीपमाशु वै ॥ १ ॥ तं द्वीपं मकरावासं विहितं विश्वकर्मणा । तत्र ते लवणं घोरं ददृशुः पूर्व्वमागताः ॥ २ ॥ सुपर्णसहिताः सर्पाः काननञ्च मनोरमम् । सागराम्बुपरिक्षिप्तं पक्षिसङ्घनिनादितम् ॥ ३ ॥ विचित्रफल-पुष्पाभिर्व्वनराजीभिरावृतम् । भवनैरावृतं रम्यैस्तथा पद्माकरै-रपि ॥ ४ ॥ प्रसन्नसलिलैश्चापि ह्रदैर्द्दिव्यैर्व्विभूषितम् । दिव्य-गन्धवहैः पुण्यैर्म्मारुतैरुपवीजितम् ॥ ५ ॥ उत्पतद्भिरिवाकाशं वृक्षैर्म्मलयजैरपि । शोभितं पुष्पवर्षाणि मुञ्चद्भिर्म्मारुतोद्धतैः ॥ ६ ॥ वायुविक्षिप्तकुसुमैस्तथान्यैरपि पादपैः । किरद्भिरिव तत्रस्था-न्नागान् पुष्पाम्बुवृष्टिभिः ॥ ७ ॥ मनःसंहर्षजं दिव्यं गन्धर्व्वा-प्सरसां प्रियम् । मत्तभ्रमरसङ्घुष्टं मनोज्ञाकृतिदर्शनम् ॥ ८ ॥ रमणीयं शिवं पुण्यं सर्व्वैर्ज्जनमनोहरैः । नानापक्षिरुतं रम्यं कद्रूपुत्रप्रहर्षणम् ॥९॥ तत्ते वनं समासाद्य विजह्रुः पन्नगास्तदा । अब्रुवंश्च महावीर्य्यं सुपर्णं पतगेश्वरम् ॥१०॥ वहास्मानपरं द्वीपं सुरम्यं विमलोदकम् । त्वं हि देशान् बहून् रम्यान् व्रजन् पश्यसि खेचर ॥ ११ ॥ स विचिन्त्याब्रवीत्पक्षी मातरं विनतां तदा । किं कारणं मया मातः कर्त्तव्यं सर्पभाषितम् ॥ १२ ॥

विनतोवाच । दासीभूतास्मि दुर्य्योगात्सपत्न्याः पतगोत्तम । पणं वितथमास्थाय सर्पैरुपधिना कृतम् ॥ १३ ॥ तस्मिंस्तु कथिते माता कारणे गगनेचरः । उवाच वचनं सर्पांस्तेन दुःखेन दुःखितः ॥ १४ ॥ किमाहृत्य विदित्वा वा किम्वा कृत्वेह पौरु-षम् । दास्याद्वो विप्रमुच्येयं तथ्यं वदत लेलिहाः ॥ १५ ॥

सौतिरुवाच । श्रुत्वा तमब्रुवन् सर्पा आहरामृतमोजसा । ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर ॥ १६ ॥

इति आदिपर्व्वणि सौपर्णे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सौतिरुवाच। इत्युक्तो गरुड़: सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत्
गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥ १ ॥

विनतोवाच। समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् । निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वामृतमानय॥ २ ॥ न च ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन। अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः॥ ३ ॥ अग्निरर्कों विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः। गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्त्तितः। एवमादिभीरूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः॥ ४ ॥ स ते तात न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्वथा। ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्त्तव्यः कथञ्चन॥ ५ ॥ न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्य्यात्तथानघ। यथा कुर्य्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणः संसितव्रतः॥ ६ ॥ तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्त्वं द्विजोत्तमम्। भूतानामग्रभूर्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः॥ ७ ॥

गरुड़ उवाच। किंरूपो ब्राह्मणो मातः किं शीलः किं पराक्रमः। किं स्विदग्निनिभो भाति किंस्वित् सौम्यप्रदर्शनः॥ ८ ॥ यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः। तन्मे कारणतो मातः पृच्छतो वक्तुमर्हसि॥ ९ ॥

विनतोवाच। यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं वड़िशं यथा। दहेदङ्गारवत् पुत्र तं विद्या ब्राह्मणर्षभम्॥ १० ॥ विप्रस्त्वया न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्वदा। प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्द्दादिदं वचः॥ ११ ॥ जठरे न च जीर्य्येद्यस्तं जानीहि द्विजोत्तमम्। पुनः प्रोवाच विनता पुत्रहार्द्दादिदं वचः॥ १२ ॥ जानन्त्यप्यतुलं वीर्य्यमाशीर्वादपरायणा। प्रीता परमदुःखार्त्ता नागैर्विप्रकृता सती॥ १३ ॥

विनतोवाप। पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्रसूर्य्यौ च पृष्ठतः। शिरश्च पातु वह्निस्ते वसवः सर्वतस्तनुम्॥ १४ ॥ अहञ्च ते सदा

पुत्र शान्तिस्वस्तिपरायणा। इहासीना भविष्यामि स्वस्तिकारे रता सदा। अरिष्टं व्रज पन्थानं पुत्र कार्य्यार्थसिद्धये॥ १५॥

सौतिरुवाच। ततः स मातुर्वचनं निशम्य वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात। ततो निषादान् बलवानुपागतो बुभुक्षितः काल इवान्तकोऽपरः॥ १६॥ स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा रजः समुद्धूय नभःस्पृशं महत्। समुद्रकुक्षौ च विशोषयन् पयः समीपजान् भूधरजान् विचालयन्॥१७॥ ततः स चक्रे महदाननं तदा निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट्। ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजुर्यतो मुखं तस्य भुजङ्गभोजिनः॥ १८॥ तदाननं विवृतमतिप्रमाणवत्समभ्ययुर्गगनमिवार्द्दिताः खगाः। सहस्रशः पवनरजोविमोहिता यथानिलप्रचलितपादपे वने॥ १९॥ ततः खगो वदनममित्रतापनः समाहरत्परिचपलो महाबलः। निसूदयन्बहुविधमत्स्यजीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा॥ २०॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे अष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥

सौतिरुवाच। तस्य कण्ठमनुप्राप्तो ब्राह्मणः सह भार्य्यया। दहन्दीप्त इवाङ्गारस्तमुवाचान्तरीक्षगः॥ १॥ द्विजोत्तम विनिर्गच्छ तूर्णमास्यादपावृतात्। न हि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा॥ २॥ ब्रुवानमेवं गरुड़ं ब्राह्मणः प्रत्यभाषत। निषादी मम भार्य्येयं निर्गच्छतु मया सह॥ ३॥

गरुड़ उवाच। एतामपि निषादीं त्वं परिगृह्याशु निष्पत। तूर्णं सम्भावयात्मानमजीर्णं मम तेजसा॥ ४॥

सौतिरुवाच। ततः स विप्रो निष्क्रान्तो निषादीसहितस्तदा। वर्द्धयित्वा च गरुड़मिष्टं देशं जगाम ह॥ ५॥ सहभार्य्ये विनिष्क्रान्ते तस्मिन् विप्रे च पक्षिराट्। वितत्य पक्षा-

वाकाशमुत्पपात मनोजवः॥ ६॥ ततोऽपश्यत्स पितरं पृष्टश्चाख्यातवान् पितुः। यथान्यायममेयात्मा तञ्चोवाच महानृषिः॥७॥

कश्यप उवाच। कच्चिद्वः कुशलं नित्यं भोजने बहुलं सुत। कच्चिच्च मानुषे लोके तवान्नं विद्यते बहु॥ ८॥

गरुड़ उवाच। माता मे कुशला शश्वत्तथा भ्राता तथा ह्यहम्। न हि मे कुशलं तात भोजने बहुले सदा॥ ९॥ अहं हि सर्पैः प्रहितः सोममाहर्त्तुमुत्तमम्। मातुर्दास्यविमोक्षार्थमाहरिष्ये तमद्य वै॥ १०॥ मात्रा चात्र समादिष्टो निषादान् भक्षयेति ह। न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा सहस्रशः॥ ११॥ तस्माद्भक्ष्यं त्वमपरं भगवन् प्रदिशस्व मे। यद्भुक्त्वामृतमाहर्त्तुं समर्थः स्यामहं प्रभो। क्षुत्पिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे भवान्॥ १२॥

कश्यप उवाच। इदं सरो महापुण्यं देवलोकेऽपि विश्रुतम्। यत्र कूर्मो गजं हस्ती सदा कर्षत्यवाङ्मुखः॥ १३॥ तयोर्जन्मान्तरे वैरं सम्प्रवक्ष्याम्यशेषतः। तन्मे तत्त्वं निबोधस्व यत्प्रमाणौ च तावुभौ॥ १४॥ आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्। भ्राता तस्यानुजश्चासीत् सुप्रतीको महातपाः॥ १५॥ स नेच्छति धनं भ्रात्रा सहैकस्थं महामुनिः। विभागं कीर्त्तयत्येव सुप्रतीको हि नित्यशः॥ १६॥ अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः। विभागं बहवो मोहात् कर्त्तुमिच्छन्ति नित्यशः॥ १७॥ ततो विभक्तास्त्वन्योऽन्यं विरुध्यन्तेऽर्थमोहिताः। ततः स्वार्थपरान्मूढान् पृथग्भूतान् स्वकैर्धनैः॥ १८॥ विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः। विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ॥ १९॥ भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्त्तते। तस्माद्विभागं भ्रातॄणां न प्रशंसन्ति साधवः॥ २०॥ गुरुशास्त्रेऽनिबद्धानामन्योन्येनाभिशङ्किनाम्। नियन्तुं

न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ॥२१॥ यस्मात्तस्मात् सुप्रतीक हस्तित्वं समवाप्स्यसि। शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥ त्वमप्यन्तर्ज्जलचरः कच्छपः सम्भविष्यसि। एवमन्योन्यशापात्तौ सुप्रतीकविभावसू ॥ २३ ॥ गजकच्छपतां प्राप्तावर्थार्थं मूढ़चेतसौ। रोषदोषानुषङ्गेण तिर्य्यग्योनिगतावुभौ ॥ २४ ॥ परस्परद्वेषरतौ प्रमाणबलदर्पितौ। सरस्यस्मिन्महाकायौ पूर्व्ववैरानुसारिणौ ॥ २५ ॥ तयोरन्यतरः श्रीमान् समुपैति महागजः। यस्य वृंहितशब्देन कूर्मोऽप्यन्तर्ज्जलेशयः ॥२६॥ उत्थितोऽसौ महाकायः कृतस्नं विक्षोभयन् सरः। यं दृष्ट्वा वेष्टितकरः पतत्येष गजो जलम् ॥ २७ ॥ दन्तहस्ताग्रलाङ्गूलपादवेगेन वीर्य्यवान्। विक्षोभयंस्ततो नागः सरो बहुझषाकुलम् ॥ २८ ॥ कूर्मोऽप्यभ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्य्यवान्। षडुच्छ्रितो योजनानि गजस्तद्द्विगुणायतः ॥ २९ ॥ कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः। तावुभौ युद्धसम्मत्तौ परस्परवधैषिणौ ॥ ३० ॥ उपयुज्याशु कर्म्मेदं साधयेप्सितमात्मनः। महाभ्रघनसङ्काशं तं भुक्त्वामृतमानय। महागिरिसमप्रख्यं घोररूपञ्च हस्तिनम् ॥३१॥

सौतिरुवाच। इत्युक्त्वा गरुड़ं सोऽथ माङ्गल्यमकरोत्तदा ॥ ३२ ॥ युध्यतः सह देवैस्ते शुभं भवतु मङ्गलम्। पूर्णकुम्भो द्विजा गावो यच्चान्यत्किञ्चिदुत्तमम् ॥ ३३ ॥ शुभं स्वस्त्ययनं चापि भविष्यति तवाण्डज। युध्यमानस्य संग्रामे देवैः सार्द्धं महावल ॥ ३४ ॥ ऋचो यजूंषि सामानि पवित्राणि हवींषि च। रहस्यानि च सर्व्वाणि सर्व्वे वेदाश्च ते वलम् ॥ ३५ ॥ इत्युक्तो गरुड़ः पित्रा गतस्तं ह्रदमन्तिकात्। अपश्यन्निर्म्मलजलं नानापक्षिसमाकुलम् ॥ ३६ ॥ स तत् स्मृत्वा पितुर्वाक्यं भीमवेगोऽन्तरीक्षगः। नखेन गजमेकेन कूर्म्ममेकेन चाक्षिपत् ॥ ३७ ॥ समुत्पपात चाकाशं तत उच्चैर्विहङ्गमः। सोऽलम्बं तीर्थमासाद्य देव-

ह्वानुपागमत् ॥ ३८ ॥ ते भीताः समकम्पन्त तस्य पक्षानिला-
हताः। न नो भञ्ज्यादिति तदा दिव्याः कनकशाखिनः ॥ ३९ ॥
प्रचलाङ्गान् स तान् दृष्ट्वा मनोरथफलद्रुमान्। अन्यानतुलरू-
पाङ्गानुपचक्राम खेचरः ॥ ४० ॥ काञ्चनै राजतैश्चैव फलैर्वैदूर्य्य-
शाखिनः। सागराम्बुपरिक्षिप्तान् भ्राजमानान्महाद्रुमान् ॥४१॥
तमुवाच खगश्रेष्ठं तत्र रौहिणपादपः। अतिप्रवृद्धः सुमहानापतन्तं मनोजवम् ॥ ४२ ॥ यैषा मम महाशाखा शतयोजन-
मायता। एतामास्थाय शाखां त्वं खादेमौ गजकच्छपौ ॥ ४३ ॥
ततो द्रुमं पतगसहस्रसेवितं महीधरप्रतिमवपुः प्रकम्पयन्। खगो-
त्तमो द्रुतमभिपत्य वेगवान् बभञ्ज तामविरलपत्रसञ्चयाम् ॥ ४४ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

सौतिरुवाच। स्पृष्टमात्रा तु पद्भ्यां सा गरुडेन बलीयसा।
अभज्यत तरोः शाखा भग्नां चैनामधारयत् ॥ १ ॥ तां भुक्त्वा स
महाशाखां स्मयमानो विलोकयन्। अथात्र लम्बतोऽपश्यद्वालि-
खिल्यानधोमुखान् ॥ २ ॥ ऋषयो ह्यत्र लम्बन्ते न हन्यामिति
तानृषीन्। तपोरतान् लम्बमानान् ब्रह्मर्षीनभिवीक्ष्य सः ॥ ३ ॥
हन्यादेतान् सम्पतन्ती शाखेत्यथ विचिन्त्य सः। नखैर्दृढतरं
वीरः प्रगृह्य गजकच्छपौ ॥ ४ ॥ स तद्विनाशसन्त्रासादभिपत्य
खगाधिपः। शाखामास्येन जग्राह तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ५ ॥
अतिदैवन्तु तत्तस्य कर्म दृष्ट्वा महर्षयः। विस्मयोत्कम्पहृदया
नाम चक्रुर्महाखगे ॥ ६ ॥ गुरुं भारं समासाद्योड्डीन एष
विहङ्गमः। गरुडस्तु खगश्रेष्ठस्तस्मात्पन्नगभोजनः ॥ ७ ॥ ततः
शनैः पर्य्यपतत् पक्षैः शैलान् प्रकम्पयन्। एवं सोऽभ्यपतद्देशान्
बहून् सगजकच्छपः ॥ ८ ॥ दयार्थं वालिखिल्यानां न च स्थान-

मविन्दत । स गत्वा पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनमञ्जसा ॥ ९ ॥ ददर्श कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम् । ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहङ्गमम् ॥ १० ॥ तेजोवीर्य्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् । शैलशृङ्गप्रतीकाशं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥११॥ अचिन्त्यमनभिध्येयं सर्वभूतभयङ्करम् । महावीर्य्यधरं रौद्रं साक्षादग्निमिवोद्यतम् ॥ १२ ॥ अप्रधृष्यमजेयञ्च देवदानवराक्षसैः । भेत्तारं गिरिशृङ्गाणां समुद्रजलशोषणम् ॥ १३ ॥ लोकसंलोड़नं घोरं कृतान्तसमदर्शनम् । तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान् कश्यपस्तदा । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

कश्यप उवाच । पुत्र मा साहसं कार्षीर्मासद्यो लप्स्यसे व्यथाम् । मा त्वां दहेयुः संक्रुद्धा बालिखिल्या मरीचिपाः ॥१५॥

सौतिरुवाच । ततः प्रसादयामास कश्यपः पुत्रकारणात् । बालिखिल्यान्महाभागांस्तपसा हतकल्मषान् ॥ १६ ॥

कश्यप उवाच । प्रजाहितार्थमारम्भो गरुड़स्य तपोधनाः । चिकीर्षति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १७ ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्ता भगवता मुनयस्ते समभ्ययुः । मुक्त्वा शाखां गिरिं पुण्यं हिमवन्तं तपोऽर्थिनः ॥ १८ ॥ ततस्तेष्वपयातेषु पितरं विनतासुतः । शाखाव्याक्षिप्तवदनः पर्य्यपृच्छत कश्यपम् ॥ १९ ॥ भगवन् क्व विमुञ्चामि तरोः शाखामिमामहम् । वर्ज्जितं मानुषैर्द्देशमाख्यातु भगवान्मम ॥ २० ॥ ततो निष्पुरुषं शैलं हिमसंरुद्धकन्दरम् । अगम्यमनसाप्यन्यैस्तस्याचख्यौ स कश्यपः ॥ २१ ॥ तं पर्वतं महाकुक्षिमुद्दिश्य स महाखगः । जवेनाभ्यपतत्तार्क्ष्यः सशाखागजकच्छपः ॥ २२ ॥ न तां वध्री परिणहेच्छतचर्मा महातनुम् । शाखिनो महतीं शाखां यां प्रगृह्य ययौ खगः ॥ २३ ॥ स ततः शतसाहस्रं योजनान्तरमागतः । कालेन नातिमहता गरुड़ः पतगेश्वरः ॥ २४ ॥

स तं गत्वा क्षणेनैव पर्वतं वचनात् पितुः। अमुञ्चन्महतीं शाखां सस्वनं तत्र खेचरः॥ २५॥ पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट्। मुमोच पुष्पवर्षञ्च समागलितपादपः॥ २६॥ शृङ्गाणि च व्यशीर्य्यन्त गिरेस्तस्य समन्ततः। मणिकाञ्चनचित्राणि शोभयन्ति महागिरिम्॥ २७॥ शाखिनो बहवश्चापि शाखया भिहतास्तया। काञ्चनैः कुसुमैर्भान्ति विद्युत्वन्त इवाम्बुदाः॥२८॥ ते हेमविकचा भूमौ युताः पर्वतधातुभिः। व्यराजञ्छाखिनस्तत्र सूर्य्यांशुप्रतिरञ्जिताः॥ २९॥ ततस्तस्य गिरेः शृङ्गमास्थाय स खगोत्तमः। भक्षयामास गरुड़स्तावुभौ गजकच्छपौ॥ ३०॥ तावुभौ भक्षयित्वा तु स तार्क्ष्यः कूर्मकुञ्जरौ। ततः पर्वतकूटाग्रादुत्पपात महाजवः॥ ३१॥ प्रावर्त्तन्ताथ देवानामुत्पाता भयशंसिनः। इन्द्रस्य वज्रं दयितं प्रजज्वाल भयात्ततः॥ ३२॥ सधूमा न्यपतत्सार्च्चिर्द्दिवोल्का नभसश्च्युता। तथा वसूनां रुद्राणामादित्यानाञ्च सर्वशः॥ ३३॥ साध्यानां मरुताञ्चैव ये चान्ये देवतागणाः। स्वं स्वं प्रहरणं तेषां परस्परमुपाद्रवत्॥ ३४॥ अभूतपूर्वं संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च। ववुर्वाताः सनिर्घाताः पेतुरुल्काः सहस्रशः॥ ३५॥ निरभ्रमेव चाकाशं प्रजगर्ज्ज महास्वनम्। देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षत शोणितम्॥ ३६॥ मम्लुर्माल्यानि देवानां नेशुस्तेजांसि चैव हि। उत्पातमेघा रौद्राश्च ववृषुः शोणितं बहु॥ ३७॥ रजांसि मुकुटान्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन्। ततस्त्राससमुद्विग्नः सह देवैः शतक्रतुः। उत्पातान्दारुणान् पश्यन्नित्युवाच बृहस्पतिम्॥ ३८॥

इन्द्र उवाच। किमर्थं भगवन् घोरा उत्पाताः सहसोत्थिताः। न च शत्रुं प्रपश्यामि युधि यो नः प्रधर्षयेत्॥ ३९॥

बृहस्पतिरुवाच। तवापराधाद्देवेन्द्र प्रमादाच्च शतक्रतो। तपसा वालिखिल्यानां महर्षीणां महात्मनाम्॥ ४०॥ कश्यपस्य

मुनेः पुत्रो विनतायाश्च खेचरः। हर्त्तुं सोममभिप्राप्तो बलवान् कामरूपधृक् ॥४१॥ समर्थों बलिनां श्रेष्ठो हर्त्तुं सोमं विहङ्गमः। सर्वं सम्भावयाम्यस्मिन्नसाध्यमपि साधयेत् ॥ ४२ ॥

सौतिरुवाच। श्रुत्वैतद्वचनं शक्रः प्रोवाचामृतरक्षिणः। महावीर्य्यबलः पक्षी हर्त्तुं सोममिहोद्यतः ॥ ४३ ॥ युष्मान् सम्बोधयाम्येष यथा न स हरेद्बलात्। अतुलं हि बलं तस्य बृहस्पतिरुवाच ह ॥ ४४ ॥ तच्छ्रुत्वा विबुधा वाक्यं विस्मिता यत्नमास्थिताः। परिवार्य्यामृतं तस्थुर्वज्री चेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ४५ ॥ धारयन्तो विचित्राणि काञ्चनानि मनस्विनः। कवचानि महार्हाणि वैदूर्य्यविकृतानि च ॥ ४६ ॥ चर्माण्यपि च गात्रेषु भानुमन्ति दृढ़ानि च। विविधानि च शस्त्राणि घोररूपाण्यनेकशः ॥ ४७ ॥ शिततीक्ष्णाग्रधाराणि समुद्यम्य सुरोत्तमाः। सविस्फुलिङ्गज्वालानि सधूमानि च सर्वशः ॥ ४८ ॥ चक्राणि परिघाश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान्। शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्च निर्मलान्। स्वदेहरूपाण्यादाय गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ ४९ ॥ तैः शस्त्रैर्भानुमद्भिस्ते दिव्याभरणभूषिताः। भानुमन्तः सुरगणास्तस्थुर्विगतकल्मषाः ॥ ५० ॥ अनुपमबलवीर्य्यतेजसो धृतमनसः परिरक्षणेऽमृतस्य। असुरपुरविदारणाः सुरा ज्वलनसमिद्धवपुःप्रकाशिनः ॥५१॥ इति समरवरं सुराः स्थितास्ते परिघसहस्रशतैः समाकुलम्। विगलितमिव चाम्बरान्तरं तपनमरीचिविकाशितं बभासे ॥ ५२ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

शौनक उवाच । कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च सूतज । तपसा वालिखिल्यानां सम्भूतो गरुड़ः कथम् ॥ १ ॥ कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः । अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २ ॥ कथञ्च कामचारी स कामवीर्य्यश्च खेचरः । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणे यदि पठ्यते ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच । विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि । शृणु मे वदतः सर्वमेतत् संक्षेपतो द्विज ॥ ४ ॥ यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः । साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५ ॥ तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह । मुनयो वालिखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ६ ॥ शक्रस्तु वीर्य्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् । समुद्यम्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥ ७ ॥ अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः । पलाशवृन्तिकामेकां वहतः संहतान् पथि ॥ ८ ॥ प्रलीनान् स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् । क्लिश्यमानान्मन्दबलान् गोष्पदे संप्लुतोदके ॥ ९ ॥ तान् सर्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्मत्तः पुरन्दरः । अवहस्याभ्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च ॥ १० ॥ तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः । आरेभिरे महत्कर्म तदा शक्रभयङ्करम् ॥ ११ ॥ जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्जातवेदसम् । मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रा येन कामेन तच्छृणु ॥ १२ ॥ कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः । इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥ १३ ॥ इन्द्राच्छतगुणः शौर्य्ये वीर्य्ये चैव मनोजवः । तपसो नः फलेनाद्य दारुणः सम्भवत्विति ॥ १४ ॥ तद्बुद्ध्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः । जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः । वालिखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥ १६ ॥ एवमस्त्विति तञ्चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः । तान् कश्यप उवा-

चेदं सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः ॥ १७ ॥ अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद् ब्रह्मणः कृतः। इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥१८॥ न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः। भवतां हि न मिथ्यायं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥ १९ ॥ भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान्। प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥ २० ॥ एवमुक्ताः कश्यपेन वालिखिल्यास्तपोधनाः। प्रत्यूचुरभिसम्पूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् ॥ २१ ॥

वालिखिल्या ऊचुः। इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्व्वेषां नः प्रजापते। अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ॥ २२ ॥ तदिदं सफलं कर्म त्वयैव प्रतिगृह्यताम्। तथा चैवं विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि ॥ २३ ॥

सौतिरुवाच। एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा। विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४ ॥ तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः। उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ २५ ॥ आरम्भः सफलो देवि भविता यस्त्वयेप्सितः। जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥ २६ ॥ तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा। भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ ॥ २७ ॥ उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव ह। धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः॥ २८ ॥ एतौ सर्व्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः। लोकसम्भावितौ वीरौ कामरूपौ विहङ्गमौ ॥ २९ ॥ शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः। त्वत्सहायौ महावीर्य्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः ॥ ३० ॥ नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरन्दर। व्येतु ते शक्र सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि ॥ ३१ ॥ न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः। न चावमान्या दर्पात्ते वाग्वज्रा भृशकोपनाः ॥ ३२ ॥ एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्व्विशङ्कः त्रिपिष्टपम्।

सौतिरुवाच। जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः।
प्रविवेश बलात् पक्षी वारिवेग इवार्णवम्॥१॥ स चक्रं क्षुर-
पर्य्यन्तमपश्यदमृतान्तिके। परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमय-
स्मयम्॥२॥ ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम्। घोर-
रूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम्॥३॥ तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव
पर्य्यवर्त्तत खेचरः। अरान्तरेणावपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह॥४॥
अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती। विद्युज्जिह्वौ महावीर्य्यौ
दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ॥५॥ चक्षुर्विषौ महाघोरौ नित्यं क्रुद्धौ
तरस्विनौ। रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ॥६॥ सदा
संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ। तयोरेकोऽपि यं पश्येत् स
तूर्णं भस्मसाद्भवेत्॥७॥ तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णः सहसावृणोत्।
ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः समताड़यत्॥८॥ तयोरङ्गे समा-
क्रम्य वैनतेयोऽन्तरीक्षगः। अच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रव-
त्ततः॥९॥ समुत्पाट्यामृतं तत्र वैनतेयस्ततो वली। उत्-
पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्य्यवान्॥१०॥ अपीत्वैवामृतं पक्षी
परिगृह्याशु निःसृतः। अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां
ततः॥११॥ विष्णुना च तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान्। तस्य
नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा॥१२॥ तमुवाचाव्ययो देवो
वरदोऽस्मीति खेचरम्। स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः
॥१३॥ उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः। अजरश्चा-
मरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम्॥१४॥ एवमस्त्विति तं विष्णु-
रुवाच विनतासुतम्। प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुड़ो विष्णुमब्र-
वीत्॥१५॥ भवतेऽपि वरन्दद्यां वृणोतु भगवानपि। तं वव्रे
वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम्॥१६॥ ध्वजञ्च चक्रे भग-
वानुपरि स्थास्यतीति तम्। एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं
खगः॥१७॥ वव्राज तरसा वेगाद्वायुं स्पर्द्धन्महाजवः। तं

व्रजन्तं खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताड़त्॥ १८ ॥ हरन्तममृतं रोषाद्गरुड़ं पक्षिणां वरम्। तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुड़ः पततां वरः॥ १९ ॥ प्रहसन् श्लक्ष्णया वाचा तथा वज्रसमाहतः। ऋषेर्मानं करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसम्भवम्॥ २० ॥ वज्रस्य च करिष्यामि तवैव च शतक्रतो। एतत् पत्रं त्यजाम्येकं यस्यान्तं नोपलप्स्यसे॥ २१ ॥ न च वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्तीह काचन। एवमुक्त्वा ततः पत्रमुत्ससर्ज्ज स पक्षिराट्॥ २२ ॥ तदुत्सृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम्। हृष्टानि सर्व्वभूतानि नाम चक्रुर्गरुत्मतः॥ २३ ॥ सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भविष्यति। तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं सहस्राक्षः पुरन्दरः। खगो महदिदं भूतमिति मत्वाभ्यभाषत॥ २४ ॥

शक्र उवाच। वलं विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम्। सख्यञ्च चानन्तमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम॥ २५ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सौपर्णे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३३ ॥

गरुड़ उवाच। सख्यञ्च मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरन्दर। वलन्तु मम जानीहि महच्चासह्यमेव च॥ १ ॥ कामं नैतत् प्रशंसन्ति सन्तः स्ववलसंस्तवम्। गुणसङ्कीर्त्तनं चापि स्वयमेव शतक्रतो॥ २ ॥ सखेति कृत्वा तु सखे पृष्टो वक्ष्याम्यहं त्वया। न ह्यात्मस्तवसंयुक्तं वक्तव्यमनिमित्ततः॥३॥ सपर्व्वतवनामूर्व्वीं ससागरजलामिमाम्। वहे पक्षेण वै शक्र त्वामप्यत्रावलम्बिनम्॥४॥ सर्व्वान् सम्पीड़ितान्वापि लोकान् सस्थाणुजङ्गमान्। वहेयमपरिश्रान्तो विद्धीदं मे महद्वलम्॥ ५ ॥

सौतिरुवाच। इत्युक्तवचनं वीरं किरीटी श्रीमतांवरः। आह शौनक देवेन्द्रः सर्व्वलोकहितः प्रभुः॥ ६ ॥ एवमेव यथात्थ

त्वं सर्वं सम्भाव्यते त्वयि। संवृत्ततामिदानीं मे सख्यमत्यन्तमुत्तमम्॥ ७॥ न कार्य्यं यदि सोमेन मम सोमः प्रदीयताम्। अस्मांस्ते हि प्रबाधेयुर्य्येभ्यो दद्याद्भवानिमम्॥ ८॥

गरुड़ उवाच। किञ्चित्कारणमुद्दिश्य सोमोऽयं नीयते मया। न दास्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहम्॥ ९॥ यत्नेमन्तु सहस्राच निक्षिपेयमहं स्वयम्। त्वमादाय ततस्तूर्णं हरेथास्त्रिदिवेश्वर॥ १०॥

शक्र उवाच। वाक्येनानेन तुष्टोऽहं यत्त्वयोक्तमिहाण्डज। यमिच्छसि वरं मत्तस्तं गृहाण खगोत्तम॥

सौतिरुवाच। इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं कद्रूपुत्राननुस्मरन्। स्मृत्वा चैवोपधिकृतं मातुर्द्दास्यं निमित्ततः॥ १२॥ ईशोऽहमपि सर्वस्य करिष्यामि तु तेऽर्थिताम्। भवेयुर्भुजगाः शक्र मम भक्ष्या महाबलाः॥ १३॥ तथेत्युक्त्वान्वगच्छत्तं ततो दानवसूदनः। देवदेवं महात्मानं योगिनामीश्वरं हरिम्॥१४॥ स चाध्वमोदत्तं चार्थं यथोक्तं गरुड़ेन वै। इदं भूयो वचः प्राह भगवांस्त्रिदशेश्वरः॥ १५॥ हरिष्यामि विनिक्षिप्तं सोममित्यनुभाष्य तम्। आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरन्तिके॥ १६॥ अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान् परमहृष्टवत्। इदमानीतममृतं निक्षेप्स्यामि कुशेषु वः॥ १७॥ स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पन्नगाः। भवद्भिरिदमासीनैर्य्यदुक्तं तद्वचस्तदा॥ १८॥ अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे। यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम्॥ १९॥ ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत। शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः॥ २०॥ अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा। स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः॥ २१॥ यत्रैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे। तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत्॥ २२॥ सोमस्थान-

मिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा। ततो द्विधा कृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा॥ २३॥ अभवंश्चामृतस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः। एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च। द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना॥ २४॥ ततः सुपर्णः परमप्रहर्षवान् विहृत्य मात्रा सह तत्र कानने। भुजङ्गभक्षः परमार्चितः खगैरहीनकीर्त्तिर्विनतामनन्दयत्॥ २५॥ इमाङ्कथां यः शृणुयान्नरः सदा पठेत् वा द्विजगणमुख्यसंसदि। असंशयं त्रिदिवमियात्स पुण्यभाङ्महात्मनः पतगपतेः प्रकीर्त्तनात्॥ २६॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके चतुस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३४॥
सौपर्णं समाप्तम्॥

शौनक उवाच। भुजङ्गमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च। विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं सूतनन्दन॥ १॥ वरप्रदानं भर्त्रा च कद्रूविनतयोस्तथा। नामनी चैव ते प्रोक्ते पक्षिणोर्वैनतेययोः॥ २॥ पन्नगानान्तु नामानि न कीर्त्तयसि सूतज। प्राधान्येनापि नामानि श्रोतुमिच्छामहे वयम्॥ ३॥

सौतिरुवाच। बहुत्वान्नामधेयानि पन्नगानां तपोधन। न कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु॥ ४॥ शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम्। ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ॥ ५॥ कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा। नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः॥ ६॥ नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा। आर्य्यकश्चोग्रकश्चैव नागः कलशपोतकः॥ ७॥ सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः। आप्तःकर्कोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा॥ ८॥ निष्टानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा। बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिण्डकः॥ ९॥

कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा। वृत्तसम्वर्त्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥ १० ॥ नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः। क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥ ११ ॥ करवीरः पुष्पदंष्ट्रो बिल्वको बिल्वपाण्डरः। मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णभद्रो हरिद्रकः ॥ १२ ॥ अपराजितो ज्योतिकश्च पन्नगः श्रीवहस्तथा। कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्यवान्। हस्तिपिण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः ॥ १४ ॥ कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः। कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा ॥ १५ ॥ कर्द्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलकः। कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥ १६ ॥ एते प्राधान्यतो नागाः कीर्त्तिता द्विजसत्तम। बहुत्वान्नामधेयानामितरे नानुकीर्त्तिताः ॥ १७ ॥ एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च सन्ततिः। असंख्य इति मत्वा तान्न ब्रवीमि तपोधन ॥ १८ ॥ बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्वुदानि च। अशक्यान्येव संख्यातुं पन्नगानां तपोधन ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

शौनक उवाच। आख्याता भुजगास्तात वीर्य्यवन्तो दुरासदाः। शापं तं तेऽभिविज्ञाय कृतवन्तः किमुत्तरम् ॥ १ ॥

सूत उवाच। तेषान्तु भगवाञ्छेषः कद्रुं त्यक्त्वा महायशाः। उग्रं तपः समातस्थे वायुभक्षो यतव्रतः ॥ २ ॥ गन्धमादनमासाद्य वदर्य्याञ्च तपोरतः। गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥ ३ ॥ तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च। एकान्तशीलो नियतः सततं विजितेन्द्रियः ॥ ४ ॥ तप्यमानं तपो घोरं तं ददर्श पितामहः। संशुष्कमांसत्वक्स्नायुं जटाचीरधरं मुनिम् ॥ ५ ॥

तमब्रवीत् सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः। किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु॥ ६॥ त्वं हि तीव्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनघ। ब्रूहि कामञ्च मे शेष यस्ते हृदि व्यवस्थितः॥ ७॥

शेष उवाच। सोदर्य्या मम सर्व्वे हि भ्रातरो मन्दचेतसः। सह तैर्नोत्सहे वस्तुं तद्भवाननुमन्यताम्॥ ८॥ अभ्यसूयन्ति सततं परस्परममित्रवत्। ततोऽहं तप आतिष्ठं नैतान् पश्येयमित्युत॥ ९॥ न मर्षयन्ति ससुतां सततं विनताञ्च ते। अस्माकं चापरो भ्राता वैनतेयोऽन्तरीक्षगः॥ १०॥ तञ्च द्विषन्ति सततं स चापि बलवत्तरः। वरप्रदानात्स पितुः कश्यपस्य महात्मनः॥ ११॥ सोऽहं तपः समास्थाय मोक्ष्यामीदं कलेवरम्। कथं मे प्रेत्यभावेऽपि न तैः स्यात्सह सङ्गमः॥ १२॥ तमेवंवादिनं शेषं पितामह उवाच ह। जानामि शेष सर्व्वेषां भ्रातॄणां ते विचेष्टितम्॥ १३॥ मातुश्चाप्यपराधाद्वै भ्रातॄणां ते महद्भयम्। कृतोऽत्र परिहारश्च पूर्व्वमेव भुजङ्गम॥ १४॥ भ्रातॄणां तव सर्व्वेषां न शोकं कर्त्तुमर्हसि। वृणीष्व च वरं मत्तः शेष यत्तेऽभिकाङ्क्षितम्॥ १५॥ दास्यामि हि वरं तेऽद्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि। दिष्ट्या बुद्धिश्च ते धर्म्मे निविष्टा पन्नगोत्तम। भूयो भूयश्च ते बुद्धिर्द्धर्म्मे भवतु सुस्थिरा॥ १६॥

शेष उवाच। एष एव वरो देव काङ्क्षितो मे पितामहः। धर्म्मे मे रमतां बुद्धिः शमे तपसि चेश्वर॥ १७॥

ब्रह्मोवाच। प्रीतोऽस्म्यनेन ते शेष दमेन च शमेन च। त्वया त्विदं वचः कार्य्यं मन्नियोगात् प्रजाहितम्॥ १८॥ इमां महीं शैलवनोपपन्नां ससागरग्रामविहारपत्तनाम्। त्वं शेष सम्यक् चलितां यथावत् संगृह्य तिष्ठस्व यथाचला स्यात्॥ १९॥

शेष उवाच। यथाह देवो वरदः प्रजापतिर्मंहीपतिर्भूत-

पतिर्जगत्पतिः। तथा महीं धारयितास्मि निश्चलां प्रयच्छ तां मे शिरसि प्रजापते॥ २०॥

ब्रह्मोवाच। अधो महीं गच्छ भुजङ्गमोत्तम स्वयं तवैषा विवरं प्रदास्यति। इमां धरां धारयता त्वया हि मे महत् प्रियं शेष कृतं भविष्यति॥ २१॥

सौतिरुवाच। तथेति कृत्वा विवरं प्रविश्य स प्रभुर्भुवो भुजगवराग्रजः स्थितः। बिभर्त्ति देवीं शिरसा महीमिमां समुद्रनेमिं परिगृह्य सर्वतः॥ २२॥

ब्रह्मोवाच। शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो महीमिमां धारयसे यदेकः। अनन्तभोगैः परिगृह्य सर्वं यथाहमेवं वलभिद्यथा वा॥ २३॥

सौतिरुवाच। अधोभूमौ वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान्। धारयन् वसुधामेकः शासनाद्ब्रह्मणो विभुः॥ २४॥ सुपर्णञ्च सहायं वै भगवानमरोत्तमः। प्रादादनन्ताय तदा वैनतेयं पितामहः॥ २५॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके षट्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६॥

सौतिरुवाच। मातुः सकाशात्तं शापं श्रुत्वा वै पन्नगोत्तमः। वासुकिश्चिन्तयामास शापोऽयं न भवेत् कथम्॥ १॥ ततः स मन्त्रयामास भ्रातृभिः सह सर्वशः। ऐरावतप्रभृतिभिः सर्वैर्धर्मपरायणैः॥ २॥

वासुकिरुवाच। अयं शापो यथोद्दिष्टो विदितं वस्तथानघाः। तस्य शापस्य मोक्षार्थं मन्त्रयित्वा यतामहे॥ ३॥ सर्वेषामेव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते। न तु मात्राभिशप्तानां मोक्षः क्व च न विद्यते॥ ४॥ अव्ययस्याप्रमेयस्य सत्यस्य च तथाग्रतः।

शप्ता इत्येव मे श्रुत्वा जायते हृदि वेपथुः ॥ ५ ॥ नूनं सर्व्वविनाशो-ऽयमस्माकं समुपागतः । न ह्येतां सोऽव्ययो देवः शपन्तीं प्रत्य-षेधयत् ॥ ६ ॥ तस्मात्संमन्त्रयामोऽद्य भुजङ्गानामनामयम् । यथा भवेद्धि सर्व्वेषां मा नः कालोऽत्यगादयम ॥७॥ सर्व्व एव हि नस्ताव-द्बुद्धिमन्तो विचक्षणाः । अपि मन्त्रयमाणा हि हेतुं पश्याम मोक्षणे ॥ ८ ॥ यथा नष्टं पुरा देवा गूढमग्निं गुहागतम् । यथा स यज्ञो न भवेद्यथा वापि पराभवः । जनमेजयस्य सर्पाणां विनाशकरणाय वै ॥ ९ ॥

सौतिरुवाच । तथेत्युक्ता ततः सर्व्वे काद्रवेयाः समागताः । समयं चक्रिरे तत्र मन्त्रबुद्धिविशारदाः ॥ १० ॥ एके तत्राब्रुव-न्नागा वयं भूत्वा द्विजर्षभाः । जनमेजयं तु भिक्षामो यज्ञस्ते न भवेदिति ॥ ११ ॥ अपरे त्वब्रुवन्नागास्तत्र पण्डितमानिनः । मन्त्रिणोऽस्य वयं सर्व्वे भविष्यामः सुसम्मताः ॥ १२ ॥ स नः प्रक्ष्यति सर्व्वेषु कार्य्येष्वर्थविनिश्चयम् । तत्र बुद्धिं प्रदास्यामो यथा यज्ञो निवर्त्तयति ॥ १३ ॥ स नो बहुमतान् राजा बुद्ध्वा बुद्धिमतां-वरः । यज्ञार्थं प्रक्ष्यति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् ॥ १४ ॥ दर्श-यन्तो बहून् दोषान् प्रेत्य चेह च दारुणान् । हेतुभिः कारणै-श्चैव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ १५ ॥ अथवा य उपाध्यायः क्रतो-स्तस्य भविष्यति । सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्य्यहिते रतः ॥ १६ ॥ तं गत्वा दशतां कश्चिद्भुजङ्गः स मरिष्यति । तस्मिन्मृते यज्ञ-कारे क्रतुः स न भविष्यति ॥ १७ ॥ ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भवि-ष्यन्त्यस्य चर्त्विजः । तांश्च सर्वान् दशिष्यामः कृतमेवं भविष्यति ॥ १८ ॥ अपरे त्वब्रुवन्नागा धर्म्मात्मानो दयालवः । अबुद्धिरेषा भवतां ब्रह्महत्या न शोभनम् ॥ १९ ॥ सम्यक् सद्धर्म्ममूला वै व्यसने शान्तिरुत्तमा । अधर्म्मोत्तरता नाम कृतस्नं व्यापादये-ज्जगत् ॥ २० ॥ अपरे त्वब्रुवन्नागाः समिद्धं जातवेदसम् । वर्षै-

निर्वापयिष्यामो मेघा भूत्वा सविद्युतः ॥ २१ ॥ स्रुग्भाण्डं निशि गत्वा च अपरे भुजगोत्तमाः । प्रमत्तानां हरन्त्वाशु विघ्नमेवं भविष्यति ॥ २२ ॥ यज्ञे वा भुजगास्तस्मिन् शतशोऽथ सहस्रशः । जनान् दशन्तु वै सर्वानेवं त्रासो भविष्यति ॥ २३ ॥ अथवा संस्कृतं भोज्यं दूषयन्तु भुजङ्गमाः । स्वेन मूत्रपुरीषेण सर्व्व-भोज्यविनाशिना ॥ २४ ॥ अपरे त्वब्रुवंस्तत्र ऋत्विजोऽस्य भवामहे । यज्ञविघ्नं करिष्यामो दीयतां दक्षिणा इति ॥ २५ ॥ वश्यताञ्च गतोऽसौ नः करिष्यति यथेप्सितम् । अपरे त्वब्रुवंस्तत्र जले प्रक्रीड़ितं नृपम् ॥ २६ ॥ गृहमानीय बध्नीमः क्रतुरेवं भवेन्न सः । अपरे त्वब्रुवंस्तत्र नागाः पण्डितमानिनः ॥ २७ ॥ दशामस्तं प्रगृह्याशु कृतमेवं भविष्यति । छिन्नं मूलमनर्थानां मृते तस्मिन् भविष्यति ॥ २८ ॥ एषा नो नैष्ठिकी बुद्धिः सर्व्वेषा-मीक्षणश्रवः । अथ यन्मन्यसे राजन् द्रुतं तत् सम्विधीयताम् ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा समुदैक्षन्त वासुकिं पन्नगोत्तमम् । वासुकि-श्चापि सञ्चिन्त्य तानुवाच भुजङ्गमान् ॥ ३० ॥ नैषा वो नैष्ठिकी बुद्धिर्मता कर्त्तुं भुजङ्गमाः । सर्व्वेषामेव मे बुद्धिः पन्नगानां न रोचते ॥ ३१ ॥ किं तत्र सम्विधातव्यं भवतां स्याद्धितं तु यत् । श्रेयः प्रसादनं मन्ये कश्यपस्य महात्मनः ॥ ३२ ॥ ज्ञातिवर्गस्य सौहार्द्दादात्मनश्च भुजङ्गमाः । न च जानाति मे बुद्धिः किञ्चित् कर्त्तुं वचो हि वः ॥ ३३ ॥ मया हीदं विधातव्यं भवतां यद्धितं भवेत् । अनेनाहं भृशं तप्ये गुणदोषौ मदाश्रयौ ॥ ३४ ॥

इत्यादिपर्व्वण्यास्तीके सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

सौतिरुवाच। सर्पाणां तु वचः श्रुत्वा सर्व्वेषामिति चेति च। वासुकेश्च वचः श्रुत्वा एलापत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥ न स यज्ञो न भविता न स राजा तथाविधः। जनमेजयः पाण्डवेयो यतोऽस्माकं महद्भयम् ॥ २ ॥ दैवेनोपहतो राजन् यो भवेदिह पूरुष। स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ३ ॥ तदिदं दैवमस्माकं भयं पन्नगसत्तमाः। दैवमेवाश्रयामोऽत्र शृणुध्वं च वचो मम ॥ ४ ॥ अहं शापे समुत्सृष्टे समश्रौषं वचस्तदा। मातुरुत्सङ्गमारूढो भयात् पन्नगसत्तमाः ॥ ५ ॥ देवानां पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो। पितामहमुपागम्य दुःखार्त्तानां महाद्युते ॥ ६ ॥

देवा ऊचुः। का हि लब्ध्वा प्रियान् पुत्रान् शपेदेवं पितामह। ऋते कद्रूं तीक्ष्णरूपां देवदेव तवाग्रतः ॥ ७ ॥ तथेति च वचस्तस्यास्त्वयाप्युक्तं पितामह। एतदिच्छाम विज्ञातुं कारणं यन्न वारिता ॥ ८ ॥

ब्रह्मोवाच। बहवः पन्नगास्तीक्ष्णा घोररूपा विषोल्बणाः। प्रजानां हितकामोऽहं न च वारितवांस्तदा ॥ ९ ॥ ये दन्दशूकाः क्षुद्राश्च पापाचारा विषोल्बणाः। तेषां विनाशो भविता न तु ये धर्मचारिणः ॥ १० ॥ यन्निमित्तञ्च भविता मोक्षस्तेषां महाभयात्। पन्नगानां निबोधध्वं तस्मिन् काले समागते ॥ ११ ॥ यायावरकुले धीमान् भविष्यति महानृषिः। जरत्कारुरिति-ख्यातस्तपस्वी नियतेन्द्रियः ॥ १२ ॥ तस्य पुत्रो जरत्कारोर्भविष्यति तपोधनः। आस्तीको नाम यज्ञं स प्रतिषेत्स्यति तं तदा। तत्र मोक्ष्यन्ति भुजगा ये भविष्यन्ति धार्म्मिकाः ॥ १३ ॥

देवा ऊचुः। स मुनिप्रवरो ब्रह्मन् जरत्कारुर्महातपाः। कस्यां पुत्रं महात्मानं जनयिष्यति वीर्य्यवान् ॥ १४ ॥

ब्रह्मोवाच। सनामायां सनामा स कन्यायां द्विजसत्तमः।

अपत्यं वीर्य्यसम्पन्नं वीर्य्यवान् जनयिष्यति ॥ १५ ॥ वासुकेः सर्पराजस्य जरत्कारुः स्वसा किल। स तस्यां भविता पुत्रः शापान्नागांश्च मोच्यति ॥ १६ ॥

एलापत्र उवाच। एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथाब्रुवन्। उक्त्वैवं वचनं देवान् विरिञ्चिस्त्रिदिवं ययौ ॥ १७ ॥ सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनी तव। जरत्कारुरितिख्याता तां तस्मै प्रतिपादय ॥ १८ ॥ भैक्षवद्भिक्षमाणाय नागानां भयशान्तये। ऋषये सुव्रतायैनामेष मोक्षः श्रुतो मया ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्व्वण्यास्तीके अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

सौतिरुवाच। एलापत्रवचः श्रुत्वा ते नागा द्विजसत्तम। सर्व्वे प्रहृष्टमनसः साधुसाध्वित्यथाब्रुवन् ॥ १ ॥ ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्य्यरक्षत। जरत्कारुं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ २ ॥ ततो नातिमहान् कालः समतीत इवाभवत्। अथ देवासुराः सर्व्वे ममन्थुर्व्वरुणालयम् ॥ ३ ॥ तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्ब्बलिनांवरः। समाप्यैव च तत् कर्म पितामहमुपागमन् ॥ ४ ॥ देवा वासुकिना सार्द्धं पितामहमथाब्रुवन्। भगवञ्छापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ॥ ५ ॥ अस्यैतन्मानसं शल्यं समुद्धर्त्तुं त्वमर्हसि। जनन्याः शापजं देव ज्ञातीनां हितमिच्छतः ॥ ६ ॥ हितो ह्ययं सदास्माकं प्रियकारी च नागराट्। प्रसादं कुरु देवेश शमयास्य मनोज्वरम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच। मयैवै तद्वितीर्णं वै वचनं मनसामराः। एलापत्रेण नागेन यदस्याभिहितं पुरा ॥ ८ ॥ तत् करोत्वेष नागेन्द्रः प्राप्तकालं वचः स्वयम्। विनश्यिष्यन्ति ये पापा न तु ये धर्म्मचारिणः ॥ ९ ॥ उत्पन्नः स जरत्कारुस्तपस्युग्रे रतो द्विज।

तस्यैव भगिनीं काले जरत्कारुं प्रयच्छतु॥ १०॥ एलापत्रेण यत् प्रोक्तं वचनं भुजगेन ह। पन्नगानां हितं देवास्तत्तथा न तदन्यथा॥ ११॥

सौतिरुवाच। एतच्छ्रुत्वा तु नागेन्द्रः पितामहवचस्तदा। सन्दिश्य पन्नगान् सर्व्वान् वासुकिः शापमोहितः॥ १२॥ स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति। सर्पान् बहून् जरत्कारौ नित्ययुक्तान् समादधत्॥ १३॥ जरत्कारुर्यदा भार्य्यामिच्छेद्वरयितुं प्रभुः। शीघ्रमेत्य तदाख्येयं तन्न श्रेयो भविष्यति॥ १४॥

इत्यादिपर्व्वण्यास्तीके एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९॥

शौनक उवाच। जरत्कारुरिति ख्यातो यस्त्वया सूतनन्दन। इच्छामि तदहं श्रोतुं ऋषेस्तस्य महात्मनः॥ १॥ किं कारणं जरत्कारोर्नामैतत् प्रथितं भुवि। जरत्कारुनिरुक्तिं त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि॥ २॥

सौतिरुवाच। जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम्। शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाञ्छनैः शनैः॥ ३॥ क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते। जरत्कारुरिति ब्रह्मन् वासुकेर्भगिनी तथा॥ ४॥ एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा शौनकः प्राहसत्तदा। उग्रश्रवसमामन्त्र्य उपपन्नमिति ब्रुवन्॥ ५॥

शौनक उवाच। उक्तं नाम यथापूर्व्वं सर्व्वं तच्छ्रुतवानहम्। यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामि वेदितुम्। तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सूतः प्रोवाच शास्त्रतः॥ ६॥

सौतिरुवाच। सन्दिश्य पन्नगान् सर्व्वान् वासुकिः सुसमाहितः। स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति॥ ७॥ अथ कालस्य महतः स मुनिः शंसितव्रतः। तपस्याभिरतो धीमान् स

दारान्नाभ्यकाङ्क्षत ॥ ८ ॥ स तूर्द्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः स्वाध्यायवान् वीतभयः कृतात्मा। चचार सर्व्वां पृथिवीं महात्मा न चापि दारान्मनसाप्यकाङ्क्षत ॥ ९ ॥ ततोऽपरस्मिन् संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेव तु। परीक्षिन्नाम राजासीद्ब्रह्मन् कौरववंशजः ॥ १० ॥ यथा पाण्डुर्महाबाहुर्द्धनुर्द्धरवरो युधि। बभुव मृगयाशीलः पुरास्य प्रपितामहः ॥ ११ ॥ मृगान् विध्यन् वराहांश्च तरक्षून्महिषांस्तथा। अन्यांश्च विविधान् वन्यांश्चचार पृथिवीपतिः ॥ १२ ॥ स कदाचिन्मृगं विद्धा वाणेनानतपर्व्वणा। पृष्ठतो धनुरादाय ससार गहने वने ॥ १३ ॥ यथैव भगवान् रुद्रो विद्धा यज्ञमृगं दिवि। अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः पर्य्यन्वेष्टमितस्ततः ॥ १४ ॥ न हि तेन मृगो विद्धो जीवन् गच्छति वै वने। पूर्व्वरूपन्तु तत्तूर्णं सोऽगात् स्वर्गगतिं प्रति ॥ १५ ॥ परीक्षितो नरेन्द्रस्य विद्धो यन्नष्टवान्मृगः। दूरं चापहृतस्तेन मृगेण स महीपतिः ॥ १६ ॥ परिश्रान्तः पिपासार्त्त आससाद मुनिं वने। गवां प्रचारेष्वासीनं वत्सानां मुखनिःसृतम् ॥ १७ ॥ भूयिष्ठमुपयुञ्जानं फेनमापिवतां पयः। तमभिद्रुत्य वेगेन स राजा संशितव्रतम् ॥१८॥ अपृच्छद्धनुरुद्यम्य तं मुनिं क्षुच्छ्रमान्वितः। भो भो ब्रह्मन्नहं राजा परीक्षिदभिमन्युजः ॥ १९ ॥ मया विद्धो मृगो नष्टः कच्चित्तं दृष्टवानसि। स मुनिस्तं तु नोवाच किञ्चिन्मौनव्रते स्थितः ॥ २० ॥ तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासजत्। समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं समुपैक्षत ॥ २१ ॥ न स किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम्। स राजा क्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्तं तथागतम् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वासीत्तथैव सः। न हि तं राजशार्दूलं क्षमाशीलो महामुनिः ॥ २३ ॥ स्वधर्मनिरतं भूपं समाक्षिप्तोऽप्यधर्षयत्। न हि तं राजशार्दूलस्तथा धर्मपरायणम् ॥ २४ ॥ जानाति भरतश्रेष्ठस्तत एनमधर्षयत्।

तपुत्रस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ॥ २५ ॥ शृङ्गी नाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः । स दरं परमासीनं सर्वभूतहिते रतम् ॥ २६ ॥ ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले सुसंयतः । स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमेयिवान् ॥ २७ ॥ सख्योक्तः क्रीड़मानेन स तत्र हसता किल । संरम्भात्कोपनोऽतीव विषकल्पो मुनेः सुतः ॥ २८ ॥ उद्दिश्य पितरं तस्य यच्छ्रुत्वा रोषमाहरत् । ऋषिपुत्रेण नर्मार्थं कृशेन द्विजसत्तम ॥ २९ ॥

कृश उवाच । तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः । शवं स्कन्धेन वहति मा शृङ्गिन् गर्वितो भव ॥ ३० ॥ व्याहरत्स्वृषिपुत्रेषु मास्म किञ्चिद्वचो वद । अस्मद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मवित्सु तपस्विषु ॥ ३१ ॥ क्व ते पुरुषमानित्वं क्व ते वाचस्तथाविधाः । दर्पजाः पितरं द्रष्टा यस्त्वं शवधरं तथा ॥ ३२ ॥ पित्रा च तव तत् कर्म नानुरूपमिवात्मनः । कृतं मुनिजनश्रेष्ठ येनाहं भृशदुःखितः ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्तः स तेजस्वी शृङ्गी कोपसमन्वितः । मृतधारं गुरुं श्रुत्वा पर्य्यतप्यत मन्युना ॥ १ ॥ स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृतां वाचमुत्सृजन् । अपृच्छत्तं कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः ॥ २ ॥

कृश उवाच । राज्ञा परिक्षिता तात मृगयां परिधावता । अवसक्तः पितुस्तेऽद्य मृतः स्कन्धे भुजङ्गमः ॥ ३ ॥

शृङ्गयुवाच । किं मे पित्रा कृतं तस्य राज्ञोऽनिष्टं दुरात्मनः । ब्रूहि तत् कृश तत्त्वेन पश्य मे तपसो बलम् ॥ ४ ॥

कृश उवाच । स राजा मृगयां यातः परीक्षिदभिमन्युजः ।

ससार मृगमेकाकी विद्धा बाणेन शीघ्रगम् ॥ ५ ॥ न चापश्य-
न्मृगं राजा चरंस्तस्मिन्महावने। पितरं ते स दृष्ट्वैव पप्रच्छा-
नभिभाषणम् ॥ ६ ॥ तं स्थाणुभूतं तिष्ठन्तं क्षुत्पिपासाश्रमा-
तुरः। पुनः पुनर्मृगं नष्टं पप्रच्छ पितरं तव ॥ ७ ॥ स च
मौनव्रतोपेतो नैव तं प्रत्यभाषत। तस्य राजा धनुष्कोट्या सर्पं
स्कन्धे समासृजत् ॥ ८ ॥ शृङ्गिंस्तव पिता सोऽपि तथैवास्ते यत-
व्रतः। सोऽपि राजा स्वनगरं प्रस्थितो गजसाह्वयम् ॥ ९ ॥

सौतिरुवाच। श्रुत्वैवमृषिपुत्रस्तु शवं स्कन्धे प्रतिष्ठितम्।
कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलन्निव मन्युना ॥ १० ॥ आविष्टः स हि
कोपेन शशाप नृपतिं तदा। वार्य्युपस्पृश्य तेजस्वी क्रोधवेग-
बलात् कृतः ॥ ११ ॥

शृङ्गी उवाच। योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य ह।
स्कन्धे मृतं समास्राक्षीत् पन्नगं राजकिल्बिषी ॥ १२ ॥ तं पाप-
मतिसंक्रुद्धस्तक्षकः पन्नगेश्वरः। आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्य-
बलचोदितः ॥ १३ ॥ सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति।
द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम् ॥ १४ ॥

सौतिरुवाच। इति शप्त्वातिसंक्रुद्धः शृङ्गी पितरमभ्यगात्।
आसीनं गोव्रजे तस्मिन् वहन्तं शवपन्नगम् ॥ १५ ॥ स तमालक्ष्य
पितरं शृङ्गी स्कन्धगतेन वै। शवेन भुजगेनासीद्भूयः क्रोध-
समाकुलः ॥ १६ ॥ दुःखाच्चाश्रूणि मुमुचे पितरं चेदमब्रवीत्।
श्रुत्वेमां धर्षणां तात तव तेन दुरात्मना ॥ १७ ॥ राज्ञा परी-
क्षिता कोपादशपं तमहं नृपम्। यथार्हति स एवोग्रं शापं
कुरुकुलाधमः। सप्तमेऽहनि तं पापं तक्षकः पन्नगोत्तमः ॥ १८ ॥
वैवस्वतस्य सदनं नेता परमदारुणम्। तमब्रवीत् पिता ब्रह्मं-
स्तथा कोपसमन्वितम् ॥ १९ ॥

शमीक उवाच। न मे प्रियं कृतं तात नैष धर्मस्तपस्विनाम्।

वयं तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे ॥ २० ॥ न्यायतो रक्षिता-स्तेन तस्य पापं न रोचये। सर्व्वथा वर्त्तमानस्य राज्ञो ह्यस्म-द्विधैः सदा ॥ २१ ॥ क्षन्तव्यं पुत्र धर्मो हि हतो हन्ति न संशयः। यदि राजा न संरक्षेत् पीड़ा नः परमा भवेत् ॥ २२ ॥ न शक्नुयाम चरितुं धर्मं पुत्र यथासुखम्। रक्ष्यमाणा वयं तात राजभिर्धर्मदृष्टिभिः ॥ २३ ॥ चरामो विपुलं धर्मं तेषां भागोऽस्ति धर्मतः। सर्व्वथा वर्त्तमानस्य राज्ञः क्षन्तव्यमेव हि ॥ २४ ॥ परीक्षित्तु विशेषेण यथास्य प्रपितामहः। रक्षत्य-स्मांस्तथा राज्ञा रक्षितव्याः प्रजा विभो ॥ २५ ॥ तेनेह क्षुधिते-नाद्य श्रान्तेन च तपस्विना। अजानता कृतं मन्ये व्रतमेतदिदं मम ॥ २६ ॥ अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा। उद्वृत्तं सततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै ॥ २७ ॥ दण्डात् प्रतिभयं भूयः शान्तिरुत्पद्यते तदा। नोद्विग्नश्चरते धर्मं नो-द्विग्नश्चरते क्रियाम् ॥ २८ ॥ राज्ञा प्रतिष्ठितो धर्मो धर्मात् स्वर्गः प्रतिष्ठितः। राज्ञो यज्ञक्रियाः सर्व्वा यज्ञाद्देवाः प्रति-ष्ठिताः ॥ २९ ॥ देवाद्वृष्टिः प्रवर्त्तेत वृष्टेरोषधयः स्मृताः। ओषधिभ्यो मनुष्याणां धारयेत् सततं हितम् ॥ ३० ॥ मनुष्याणाञ्च यो धाता राजा राज्यकरः पुनः। दशश्रोत्रियसमो राजा इत्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ३१ ॥ तेनेह क्षुधितेनाद्य श्रान्तेन च तपस्विना। अजानता कृतं मन्ये व्रतमेतदिदं मम ॥ ३२ ॥ कस्मादिदं त्वया बाल्यात् सहसा दुष्कृतं कृतम्। न ह्यर्हति नृपः शापमस्मत्तः पुत्र सर्व्वथा ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्व्वण्यास्तीके एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

शृङ्गी उवाच। यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम्।
प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा भवेत्॥ १॥ नैवान्यथेदं भविता पितरेष ब्रवीमि ते। नाहं मृषा ब्रवीम्येव स्वैरेष्वपि कुतः शपन्॥ २॥

शमीक उवाच। जानाम्युग्रप्रभावं त्वां तात सत्यगिरं तथा। नानृतं चोक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति॥ ३॥ पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु। यथा स्याद्गुणसंयुक्तः प्राप्नुयाच्च महद्यशः॥ ४॥ किं पुनर्बाल एव त्वं तपसा भावितः सदा। वर्द्धते च प्रभवतां कोपोऽतीव महात्मनाम्॥ ५॥ सोऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्वयि धर्मभृतां वर। पुत्रत्वं बालताञ्चैव तवावेक्ष्य च साहसम्॥ ६॥ स त्वं शमपरो भूत्वा वन्यमाहारमाचरन्। चर क्रोधमिमं हत्वा नैवं धर्मं प्रहास्यसि॥ ७॥ क्रोधो हि धर्मं हरति यतीनां दुःखसञ्चितम्। ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते॥ ८॥ शम एव यतीनां हि क्षमिणां सिद्धिकारकः। क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम्॥ ९॥ तस्माच्चरेथा सततं क्षमाशीलो जितेन्द्रियः। क्षमया प्राप्स्यसे लोकान् ब्रह्मणः समनन्तरान्॥ १०॥ मया तु शममास्थाय यच्छक्यं कर्त्तुमद्य वै। तत् करिष्याम्यहं तात प्रेषयिष्ये नृपाय वै॥ ११॥ मम पुत्रेण शप्तोऽसि बालेनाकृतबुद्धिना। ममेमां धर्षणां त्वत्तः प्रेक्ष्य राजन्नमर्षिणा॥ १२॥

सौतिरुवाच। एवमादिश्य शिष्यं स प्रेषयामास सुव्रतः। परीक्षिते नृपतये दयापन्नो महातपाः॥ १३॥ सन्दिश्य कुशलप्रश्नं कार्य्यवृत्तान्तमेव च। शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम्॥ १४॥ सोऽभिगम्य ततः शीघ्रं नरेन्द्रं कुरुवर्द्धनम्। विवेश भवनं राज्ञः पूर्वं द्वाःस्थैर्निवेदितः॥ १५॥ पूजितस्तु नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्तदा। आचख्यौ च परिश्रान्तो

राज्ञः सर्व्वमशेषतः। शमीकवचनं घोरं यथोक्तं मन्त्रि-सन्निधौ ॥ १६ ॥

गौरमुख उवाच। शमीको नाम राजेन्द्र विषये वर्त्तते तव ॥ १७ ॥ ऋषिः परमधर्म्मात्मा दान्तः शान्तो महातपाः। तस्य त्वया नरव्याघ्र सर्पः प्राणैर्वियोजितः ॥ १८ ॥ अवसक्तो धनुष्कोट्या स्कन्धे मौनान्वितस्य च। क्षान्तवांस्तव तत्कर्म पुत्त्रस्तस्य न चक्षमे ॥ १९ ॥ तेन शप्तोऽसि राजेन्द्र पितुरज्ञातमद्य वै। तक्षकः सप्तरात्रेण मृत्युस्तव भविष्यति ॥ २० ॥ तत्र रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरथाब्रवीत्। तदन्यथा न शक्यञ्च कर्त्तुं केनचिदप्युत ॥ २१ ॥ न हि शक्नोति तं यन्तुं पुत्त्रं कोपसमन्वितम्। ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजन् हितार्थिना ॥ २२ ॥

सूत उवाच। इति श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरुनन्दनः। पर्य्यतप्यत तत् पापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ २३ ॥ तञ्च मौनव्रतं श्रुत्वा वने मुनिवरं तदा। भूय एवाभवद्राजा शोकसन्तप्तमानसः ॥ २४ ॥ अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य्य च। पर्य्यतप्यत भूयोऽपि कृत्वा तत् किल्बिषं मुनेः ॥ २५ ॥ न हि मृत्युं तथा राजा श्रुत्वा वै सोऽन्वतप्यत। अशोचदमरप्रख्यो यथा कृत्वेह कर्म्म तत् ॥ २६ ॥ ततस्तं प्रेषयामास राजा गौरमुखं तदा। भूयः प्रसादं भगवान् करोत्विह ममेति वै ॥ २७ ॥ तस्मिंश्च गतमात्रेऽथ राजा गौरमुखे तदा। मन्त्रिभिर्मन्त्रयामास सह संविग्नमानसः ॥ २८ ॥ सम्मन्त्र्य मन्त्रिभिश्चैव स तथा मन्त्रतत्त्ववित्। प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरक्षितम् ॥ २९ ॥ रक्षाञ्च विदधे तत्र भिषजश्चौषधानि च। ब्राह्मणान्मन्त्रसिद्धांश्च सर्व्वतो वै न्ययोजयत् ॥ ३० ॥ राजकार्य्याणि तत्रस्थः सर्व्वाण्येवाकरोच्च सः। मन्त्रिभिः सह धर्म्मज्ञः समन्तात् परिरक्षितः ॥ ३१ ॥ न चैनं कश्चिदारूढं लभते राजसत्तमम्। वातोऽपि निश्चरंस्तत्र

प्रवेशे विनिवार्य्यते ॥ ३२ ॥ प्राप्ते च दिवसे तस्मिन् सप्तमे द्विजसत्तमः। काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ॥ ३३ ॥ श्रुतं हि तेन तद्भूद्यथा तं राजसत्तमम्। तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् ॥ ३४ ॥ तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम्। तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन् ॥ ३५ ॥ तं ददर्श स नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि। गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः ॥ ३६ ॥ तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुङ्गवम्। क्व भवांस्त्वरितो याति किञ्च कार्य्यं चिकीर्षति ॥ ३७ ॥

काश्यप उवाच। नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम्। तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति ॥ ३८ ॥ तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा। पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम्। गच्छामि त्वरितं सौम्य सद्यः कर्त्तुमपज्वरम् ॥ ३९ ॥

तक्षक उवाच। अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम्। निवर्त्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम् ॥ ४० ॥

काश्यप उवाच। अहं तं नृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपज्वरम्। करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्याबलसमन्वितः ॥ ४१ ॥

इत्यादिपर्व्वण्यास्तीके द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

तक्षक उवाच। यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिच्चिकित्सितुम्। ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ॥ १ ॥ परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च। न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ २ ॥

काश्यप उवाच। दश नागेन्द्र वृक्षं त्वं यद्येतदभिमन्यसे। अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजङ्गम ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच। एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना।

अदशद्वृत्तमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४ ॥ स वृत्तस्तेन दष्टस्तु पन्नगेन महात्मना । आशीविषविषोपेतः प्रजज्वालः समन्ततः ॥ ५ ॥ तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् । कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ६ ॥

सौतिरुवाच । भस्मीभूतं ततो वृत्तं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा । भस्म सर्व्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽद्य वनस्पतौ । अहं सञ्जीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजङ्गम ॥ ८ ॥ ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः । भस्मराशीकृतं वृत्तं विद्यया समजीवयत् ॥ ९ ॥ अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम् । पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः ॥ १० ॥ तं दृष्ट्वा जीवितं वृत्तं काश्यपेन महात्मना । उवाच तत्तको ब्रह्मन्नेतदित्यद्भुतं त्वयि ॥ ११ ॥ द्विजेन्द्र यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा । कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन ॥ १२ ॥ यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात् । अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्ल्लभम् ॥ १३ ॥ विप्रशापाभिभूते च चीणायुषि नराधिपे । घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संशयिता भवेत् ॥ १४ ॥ ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । निरंशुरिव घर्म्मांशुरन्तर्द्धानमितो व्रजेत् ॥ १५ ॥

काश्यप उवाच । धनार्थी यास्यहं तत्र तन्मे देहि भुजङ्गम । ततोऽहं विनिवर्त्तिष्ये स्वापतेयं प्रगृह्य वै ॥ १६ ॥

तत्तक उवाच । यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम् । अहमेव प्रदास्यामि निवर्त्तस्व द्विजोत्तम ॥ १७ ॥

सौतिरुवाच । तत्तकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः । प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् ॥ १८ ॥ दिव्यज्ञानः स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा । चीणायुषं पाण्डवेयमपावर्त्तत काश्यपः ॥ १९ ॥ लब्ध्वा वित्तं मुनिवरस्तत्तकाद्यावदी-

प्रस्थितम् । निवृत्ते काश्यपे तस्मिन् समयेन महात्मनि । जगाम तक्षकस्तूर्णं नगरं नागसाह्वयम् ॥ २० ॥ अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम् । मन्त्रैर्गदैर्विषहरैरक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥ २१ ॥

सूत उवाच । स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिवः । मया वञ्चयितव्योऽसौ उपायः को भवेदिति ॥ २२ ॥ ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत् स भुजङ्गमान् । फलदर्भोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः ॥ २३ ॥

तक्षक उवाच । गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्य्यवत्तया । फलपुष्पोदकं नाम प्रतिग्राहयितुं नृपम् ॥ २४ ॥

सौतिरुवाच । ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजङ्गमाः । उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानापः फलानि च ॥ २५ ॥ तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्य्यवान् । कृत्वा तेषाञ्च कार्य्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ॥ २६ ॥ गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु । अमात्यान् सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः ॥ २७ ॥ भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः । तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया ॥ २८ ॥ ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत । विधिना सम्प्रयुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु ॥ २९ ॥ यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत् स्वयम् । ततो भक्षयतस्तस्य फलात् कृमिरभूदणुः ॥ ३० ॥ ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रवर्णोऽथ शौनक । स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ अस्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् । सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिर्मान्दशतामयम् ॥ ३२ ॥ तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् । ते चैनमन्ववर्त्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां सन्निवेश्य ह । कृमिकं प्राहसत्तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः ॥ ३४ ॥ प्रहसन्नेव भोगेन तक्षकेण त्ववेष्ट्यत । तस्मात् फलाद्विनिष्क्रम्य तदा राज्ञे

निवेदितम् ॥ ३५ ॥ वेष्टयित्वा च वेगेन विनद्य च महास्वनम् ।
अदशत् पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः ॥ ३६ ॥

इत्यादिपर्व्वण्यास्तीके त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

सूत उवाच । ते तथा मन्त्रिणो दृष्ट्वा भोगेन परिवेष्टितम् ।
विषण्णवदनाः सर्व्वे रुरुदुर्भृशदुःखिता ॥ १ ॥ तन्तु नादं ततः
श्रुत्वा मन्त्रिणस्ते प्रदुद्रुवुः । अपश्यन्त तथा यान्तमाकाशे नाग-
मद्भुतम् ॥ २ ॥ सीमन्तमिव कुर्व्वाणं नभसः पद्मवर्च्चसम् । तक्षकं
पन्नगश्रेष्ठं भृशं शोकपरायणाः ॥ ३ ॥ ततस्तु ते तद्गृहमग्निना-
वृतं प्रदीप्यमानं विषजेन भोगिनः । भयात् परित्यज्य दिशः
प्रपेदिरे पपात राजाशनिताडितो यथा ॥ ४ ॥ ततो नृपे तक्षक-
तेजसा हते प्रयुज्य सर्व्वाः परलोकसत्क्रियाः । शुचिर्द्विजो राज-
पुरोहितस्तदा तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥ ५ ॥ नृपं शिशुं
तस्य सुतं प्रचक्रिरे समेत्य सर्व्वे पुरवासिनो जनाः । नृपं यमाहु-
स्तममित्रघातिनं कुरुप्रवीरं जनमेजयं जनाः ॥ ६ ॥ स बाल
एवार्य्यमतिर्नृपोत्तमः सहैव तैर्मन्त्रिपुरोहितैस्तदा । शशास
राज्यं कुरुपुङ्गवाग्रजो यथास्य वीरः प्रपितामहस्तथा ॥ ७ ॥
ततस्तु राजानममित्रतापनं समीक्ष्य ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ।
सुवर्ण्णवर्म्माणमुपेत्य काशिपं वपुष्टमार्थं वरयाम्प्रचक्रमुः ॥ ८ ॥
ततः स राजा प्रददौ वपुष्टमां कुरुप्रवीराय परीक्ष्य धर्म्मतः । स
चापि तां प्राप्य मुदा युतोऽभून्न चान्यनारीषु मनो दधे क्वचित्
॥ ९ ॥ सरःसु फुल्लेषु वनेषु चैव प्रसन्नचेता विजहार वीर्य्य-
वान् । तथा स राजन्यवरो विजह्रिवान् यथोर्व्वशीं प्राप्य पुरा
पुरूरवाः ॥ १० ॥ वपुष्टमा चापि वरं पतिव्रता प्रतीतरूपा

समवाप्य भूपतिम्। भावेन रामा रमयाम्बभूव तं विहारकालेष्ववरोधसुन्दरी॥ ११॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४४॥

सूत उवाच। एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कारुर्महातपाः। चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्रसायंगृहो मुनिः॥ १॥ चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः। तीर्थेष्वाप्लवनं कृत्वा पुण्येषु विचचार ह॥ २॥ वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः। स ददर्श पितॄन् गर्त्ते लम्बमानानधोमुखान्॥ ३॥ एकतन्त्ववशिष्टं वै वीरणस्तम्बमाश्रितान्। तं तन्तुञ्च शनैराखुमाददानं बिलेशयम्॥ ४॥ निराहारान् कृशान् दीनान् गर्त्ते स्वत्राणमिच्छतः। उपसृत्य स तान्दीनान् दीनरूपोऽभ्यभाषत॥ ५॥ के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः। दुर्बलं खादितैर्मूलैराखुना बिलवासिना॥ ६॥ वीरणस्तम्बके मूलं यदप्येकमिह स्थितम्। तदप्ययं शनैराखुराद्त्ते दशनैः शितैः॥ ७॥ छेत्स्यतेऽल्पावशिष्टत्वादेतदप्यचिरादिव। ततस्तु पतितारोऽत्र गर्त्ते व्यक्तमधोमुखाः॥ ८॥ तस्य मे दुःखमुत्पन्नं दृष्ट्वा युष्मानधोमुखान्। कृच्छ्रमापदमापन्नान् प्रियं किं करवाणि वः॥ ९॥ तपसोऽस्य चतुर्थेन तृतीयेनाथ वा पुनः। अर्द्धेन वापि निस्तर्त्तुमापदं ब्रूत माचिरम्॥ १०॥ अथवापि समग्रेण तरन्तु तपसा मम। भवन्तः सर्व्व एवेह काममेवं विधीयताम्॥ ११॥

पितर ऊचुः। वृद्धो भवान् ब्रह्मचारी यो नस्त्रातुमिहेच्छसि। न तु विप्राग्र्य तपसा शक्यते तदपोहितुम्॥ १२॥ अस्ति नस्तात तपसः फलं प्रवदतांवर। सन्तानप्रक्षयाद्ब्रह्मन् पताम निरयेऽशुचौ॥ १३॥ सन्तानं हि परो धर्म एवमाह

पितामह। लम्बतानिह नस्तात न ज्ञानं प्रतिभाति वै ॥ १४ ॥
येन त्वां नाभिजानीमो लोके विख्यातपौरुषम् । वृद्धो भवा-
न्महाभागो यो नः शोच्यान् सुदुःखितान् ॥ १५ ॥ शोचते चैव
कारुण्याच्छृणु ये वै वयं द्विज । यायावरा नाम वयमृषयः
संशितव्रता ॥ १६ ॥ लोकात् पुण्यादिह भ्रष्टाः सन्तानप्रक्षया-
न्मुने । प्रणष्टं नस्तपस्तीव्रं न हि नस्तन्तुरस्ति वै ॥ १७ ॥ अस्ति
त्वेकोऽद्य नस्तन्तुः सोऽपि नास्ति यथा तथा । मन्दभाग्योऽल्प-
भाग्यानां तप एकं समास्थितः ॥ १८ ॥ जरत्कारुरिति ख्यातो
वेदवेदाङ्गपारगः । नियतात्मा महात्मा च सुव्रतः सुमहातपाः
॥ १९ ॥ तेन स्म तपसो लोभात् कृच्छ्रमापादिता वयम् । न
तस्य भार्य्या पुत्रो वा बान्धवो वास्ति कश्चन ॥ २० ॥ तस्माल्लम्बा-
महे गर्त्ते नष्टसंज्ञा ह्यनाथवत् । स वक्तव्यस्त्वया दृष्ट्वा अस्माकं
नाथवत्तया ॥ २१ ॥ पितरस्तेऽवलम्बन्ते गर्त्ते दीना ह्यधोमुखाः ।
साधु दारान् कुरुष्वेति प्रजामुत्पादयेति च ॥ २२ ॥ कुलतन्तुर्हि
नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन । यस्त्वं पश्यसि नो ब्रह्मन् वीरणस्तम्ब-
माश्रितान् ॥ २३ ॥ एषोऽस्माकं कुलस्तम्ब आस्ते स्वकुलवर्द्धनः ।
यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः ॥ २४ ॥ एते नस्त-
न्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः । यस्त्वेतत् पश्यसि ब्रह्मन्मूल-
मस्यार्द्धभक्षितम् ॥ २५ ॥ यत्र लम्बामहे गर्त्ते सोऽप्येकस्तप
आस्थितः । यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन् काल एष महाबलः ॥ २६ ॥
स तं तपोरतं मन्दं शनैः क्षपयते तुदन् । जरत्कारुं तपो-
लुब्धं मन्दात्मानमचेतसम् ॥ २७ ॥ न हि नस्तत्तपस्तस्य तारयि-
ष्यति सत्तम । छिन्नमूलान् परिभ्रष्टान् कालोपहतचेतसः ॥ २८ ॥
अधःप्रविष्टान् पश्यास्मान् यथा दुष्कृतिनस्तथा । अस्मासु पति-
तेष्वत्र सह सर्वैः सबान्धवैः ॥ २९ ॥ छिन्नः कालेन सोऽप्यत्र गन्ता
वै नरकं ततः । तपो वाप्यथवा यज्ञो यच्चान्यत् पावनं

महत् ॥ ३० ॥ तत् सर्वमपरं तात न सन्तत्या समं मतम्। स तात दृष्ट्वा ब्रूयास्तं जरत्कारुं तपोधनम॥ ३१॥ यथा दृष्टमिदं वात्र त्वयाखिलमशेषतः। यथा दारान् प्रकुर्य्यात्स पुत्रानुत्पादयेद्यथा ॥ ३२ ॥ तथा ब्रह्मंस्त्वया वाच्यः सोऽस्माकं नाथवत्तया। बान्धवानां हि तस्येह यथा चात्मकुलं तथा ॥ ३३ ॥ कस्त्वं बन्धुमिवास्माकमनुशोचसि सत्तम। श्रोतुमिच्छाम सर्वेषां को भवानिह तिष्ठति ॥ ३४ ॥

इत्यादिपर्वण्यास्तीके पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

सौतिरुवाच। एतच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्भृशं शोकपरायणः। उवाच तान् पितॄन् दुःखाद्बाष्पसन्दिग्धया गिरा ॥ १ ॥

जरत्कारुरुवाच। मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः। तद्ब्रूत यन्मया कार्य्यं भवतां प्रियकाम्यया ॥ २ ॥ अहमेव जरत्कारुः किल्बिषी भवतां सुतः। ते दण्डं धारयत मे दुष्कृतेरकृतात्मना ॥ ३ ॥

पितर ऊचुः। पुत्र दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया। किमर्थञ्च त्वया ब्रह्मन्नकृतो दारसंग्रहः ॥ ४ ॥

जरत्कारुरुवाच। ममायं पितरो नित्यं हृद्यर्थः परिवर्त्तते। ऊर्द्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ॥ ५ ॥ न दारान् वै करिष्येऽहमिति मे भावितं मनः। एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ॥ ६ ॥ मया निवर्त्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्य्यात् पितामहाः। करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्येऽहमसंशयम् ॥ ७ ॥ सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन। भविष्यति च या काचिद्भैक्षवत् स्वयमुद्यता ॥ ८ ॥ प्रतिगृह्णीता तामस्मि न भरेयञ्च यामहम्। एवंविधमहं कुर्य्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ॥ ९ ॥ अन्यथा न करि-

ष्येहं सत्यमेतत् पितामहाः। तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै शाश्वताश्चाव्ययाश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम॥ १०॥

सूत उवाच। एवमुक्त्वा तु स पितॄंश्चचार पृथिवीं मुनिः। न च स्म लभते भार्य्यां वृद्धोऽयमिति शौनक॥ ११॥ यदा निर्व्वेदमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा। तदारण्यं स गत्वोच्चैश्चुक्रोश भृशदुःखित॥ १२॥ स त्वरण्यगतः प्राज्ञः पितॄणां हितकाम्यया। उवाच कन्यां याचामि तिस्रो वाचः शनैरिमाः॥ १३॥ यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च। अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः॥ १४॥ उग्रे तपसि वर्त्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम्। निविशस्वेति दुःखार्त्ताः सन्तानस्य चिकीर्षया॥ १५॥ निवेशायाखिलां भूमिं कन्याभैक्षं चरामि भोः। दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः सन्नियोजितः॥ १६॥ यस्य कन्यास्ति भूतस्य ये मयेह प्रकीर्त्तिताः। ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु चरतः सर्वतो दिशम्॥ १७॥ मम कन्या सनाम्नी या भैक्षवच्चोद्यता भवेत्। भरेयच्चैव यां नाहं तां मे कन्यां प्रयच्छत॥ १८॥ ततस्ते पन्नगा ये वै जरत्कारौ समाहिताः। तामादाय प्रवृत्तिं ते वासुकेः प्रत्यवेदयन्॥ १९॥ तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रस्तां कन्यां समलङ्कृताम्। प्रगृह्यारण्यमगमत् समीपं तस्य पन्नगः॥ २०॥ तत्र तां भैक्षवत् कन्यां प्रादात्तस्मै महात्मने। नागेन्द्रो वासुकिर्ब्रह्मन् स तां प्रत्यगृह्णत॥ २१॥ असनामेति वै मत्वा भरणे चाविचारिते। मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वन्द्वीभूतः परिग्रहे॥ २२॥ ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ भृगुनन्दन। वासुकिं भरणं चास्या न कुर्य्यामित्युवाच ह॥ २३॥

इत्यादिपर्व्वणि आस्तीके षट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६॥

सौतिरुवाच। वासुकिस्त्वब्रवीद्वाक्यं जरत्कारुमृषिं तदा।
सनाम्नी तव कन्येयं स्वसा मे तपसान्विता॥ १॥ भरिष्यामि
च ते भार्य्यां प्रतिच्छेमां द्विजोत्तम। रक्षणञ्च करिष्येऽस्याः
सर्वशक्त्या तपोधन। त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया मुनिवरोत्तम॥२॥

ऋषिरुवाच। न भरिष्येऽहमेतां वै एष वै समयः कृतः।
अप्रियञ्च न कर्त्तव्यं कृते चैनां त्यजाम्यहम्॥ ३॥

सौतिरुवाच। प्रतिश्रुते तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति।
जरत्कारुस्तदा वेश्म भुजगस्य जगाम ह॥ ४॥ तत्र मन्त्रविदां
श्रेष्ठस्तपो वृद्धो महाव्रतः। जग्राह पाणिं धर्मात्मा विधिमन्त्रैः
पुरस्कृतम्॥ ५॥ ततो वासगृहं रम्यं पन्नगेन्द्रस्य सम्मतम्।
जगाम भार्य्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभिः॥ ६॥ शयनं तत्र
संक्लृप्तं स्पर्द्ध्यास्तरणसंवृतम्। तत्र भार्य्यासहायो वै जरत्कारु-
रुवास ह॥ ७॥ स तत्र समयं चक्रे भार्य्यया सह सत्तमः।
विप्रियं मे न कर्त्तव्यं न च वाच्यं कदाचन॥ ८॥ त्यजेयं
विप्रिये च त्वां कृते वासञ्च ते गृहे। एतद्गृहाण वचनं मया
यत्समुदीरितम्॥ ९॥ ततः परमसंविग्ना स्वसा नागपते-
स्तदा। अतिदुःखान्विता वाक्यं तामुवाचैवमस्त्विति॥ १०॥
तथैव सा च भर्त्तारं दुःखशीलमुपाचरत्। उपायैः श्वेतका-
कीयैः प्रियकामा यशस्विनी॥ ११॥ ऋतुकाले ततः स्नाता
कदाचिद्वासुकेः स्वसा। भर्त्तारं वै यथान्यायमुपतस्थे महा-
मुनिम्॥ १२॥ तत्र तस्याः समभवद्गर्भो ज्वलनसन्निभः। अतीव
तेजसा युक्तो वैश्वानरसमद्युतिः॥ १३॥ शुक्लपक्षे यथा सोमो
व्यवर्द्धत तथैव सः। ततः कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महायशाः
॥ १४॥ उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत्। तस्मिंश्च
सुप्ते विप्रेन्द्रे सवितास्तमियाद्गिरिम्॥ १५॥ अह्नः परिक्षये
ब्रह्मंस्ततः साचिन्तयत्तदा। वासुकेर्भगिनी भीता धर्मलोपान्

मनस्विनी ॥ १६ ॥ किन्नु मे सुकृतं भूयाद्भर्त्तुरुत्थापनं न वा ।
दुःखशीलो हि धर्म्मात्मा कथं नास्यापराध्नुयाम् ॥ १७ ॥ कोपो
वा धर्म्मशीलस्य धर्म्मलोपोऽथवा पुनः । धर्म्मलोपो गरीयान् वै
स्यादित्यत्राकरोन्मतिम् ॥ १८ ॥ उत्थापयिष्ये यद्येनं ध्रुवं कोपं
करिष्यति । धर्म्मलोपो भवेदस्य सन्ध्यातिक्रमणे ध्रुवम् ॥ १९ ॥
इति निश्चित्य मनसा जरत्कारुर्भुजङ्गमा । तमृषिं दीप्ततपसं
शयानमनलोपमम् ॥ २० ॥ उवाचेदं वचः श्लक्ष्णं ततो मधुर-
भाषिणी । उत्तिष्ठ त्वं महाभाग सूर्य्योऽस्तमुपगच्छति ॥ २१ ॥
सन्ध्यामुपास्व भगवन्नपः स्पृष्ट्वा यतव्रत । प्रादुष्कृताग्निहोत्रोऽयं
मुहूर्त्तो रम्यदारुणः ॥ २२ ॥ सन्ध्या प्रवर्त्तते चेयं पश्चिमस्यां
दिशि प्रभो । एवमुक्तः स भगवान् जरत्कारुर्म्महातपाः ॥ २३ ॥
भार्य्यां प्रस्फुरमाणौष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । अवमानः प्रयुक्तोऽयं
त्वया मम भुजङ्गमे ॥ २४ ॥ समीपे ते न वत्स्यामि गमिष्यामि
यथागतम् । शक्तिरस्ति न वामोरु मयि सुप्ते विभावसोः ॥ २५ ॥
अस्तं गन्तुं यथाकालमिति मे हृदि वर्त्तते । न चाप्यवमतस्येह
वासो रोचेत कस्यचित् ॥ २६ ॥ किं पुनर्द्धर्म्मशीलस्य मम वा
मद्विधस्य वा । एवमुक्ता जरत्कारुर्भर्त्रा हृदयकम्पनम् ॥ २७ ॥
अब्रवीद्भगिनी तत्र वासुकेः सन्निवेशने । नावमानात् कृतवती
तवाहं विप्र बोधनम् ॥ २८ ॥ धर्म्मलोपो न ते विप्र स्यादित्ये-
तत्तया कृतम् । उवाच भार्य्यामित्युक्तो जरत्कारुर्म्महातपाः ॥ २९ ॥
ऋषिः कोपसमाविष्टस्त्यक्तुकामो भुजङ्गमाम् । न मे वागनृतं प्राह
गमिष्येऽहं भुजङ्गमे ॥ ३० ॥ समयो ह्येष मे पूर्वं त्वया सह
मिथः कृतः । सुखमस्म्युषितो भद्रे ब्रूयास्त्वं भ्रातरं शुभे ॥ ३१ ॥
इतो मयि गते भीरु गतः स भगवानिति । त्वं चापि मयि
निष्क्रान्ते न शोकं कर्त्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥ इत्युक्ता सानवद्याङ्गी
प्रत्युवाच मुनिं तदा । जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा

॥ ३३ ॥ वाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता। कृताञ्जलि-र्वरारोहा पर्य्यश्रुनयना ततः ॥ ३४ ॥ धैर्य्यमालम्ब्य वामोरू-र्हृदयेन प्रवेपता। न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ॥ ३५ ॥ धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा प्रियहिते रताम्। प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ॥ ३६ ॥ तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः। मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ॥ ३७ ॥ अपत्यमीप्सितं लब्धस्तच्च तावन्न दृश्यते। लब्धो ह्य-पत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् ॥ ३८ ॥ संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज। ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसा-दये ॥ ३९ ॥ इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम। कथं त्यक्त्वा महात्मा सन् गन्तुमिच्छस्यनागसम् ॥ ४० ॥ एवमुक्तस्तु स मुनि-र्भार्य्यां वचनमब्रवीत्। यद्युक्तमनुरूपञ्च जरत्कारुं तपोधनः ॥ ४१ ॥ अस्त्ययं सुभगे गर्भस्तव वैश्वानरोपमः। ऋषिः परम-धर्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्-कारुर्महानृषिः उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः ॥ ४३ ॥

इत्यादिपर्वण्यास्तीके सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

सौतिरुवाच। गतमात्रं तु भर्त्तारं जरत्कारुरवेदयत्। भ्रातुः सकाशमागम्य यथातथ्यं तपोधन ॥ १ ॥ ततः स भुजग-श्रेष्ठः श्रुत्वा सुमहदप्रियम्। उवाच भगिनीं दीनां तदा दीन-तरः स्वयम् ॥ २ ॥

वासुकिरुवाच। जानासि भद्रे यत् कार्य्यं प्रदाने कारणञ्च यत्। पन्नगानां हितार्थाय पुत्रस्ते स्यात्ततो यदि ॥ ३ ॥ स सर्पसत्रात् किल नो मोचयिष्यति वीर्य्यवान्। एवं पितामहः पूर्वमुक्तवांस्तु सुरैः सह ॥ ४ ॥ अप्यस्ति गर्भः सुभगे तस्मात्ते मुनि-

सत्तमात्। न चेच्छाम्यफलं तस्य दानकर्म्म मनीषिणः ॥ ५ ॥ कामञ्च मम न न्याय्यं प्रष्टुं त्वां कार्य्यमीदृशम्। किन्तु कार्य्य-गरीयस्त्वात्ततस्त्वाहमचूचुदम् ॥ ६ ॥ दुर्वार्य्यतां विदित्वा च भर्त्तुस्तेऽतितपस्विनः। नैनमन्वागमिष्यामि कदाचिद्धि शपेत् स माम् ॥ ७ ॥ आचच्व भद्रे भर्त्तुस्त्वं सर्व्वमेव विचेष्टितम्। उद्धरस्व च शल्यं मे घोरं हृदि चिरस्थितम् ॥ ८ ॥ जरत्कारुस्ततो वाक्य-मित्युक्ता प्रत्यभाषत। आश्वासयन्ती सततं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ॥ ८ ॥

जरत्कारुरुवाच। पृष्टो मयापत्यहेतोः स महात्मा महा-तपाः। अस्तीत्युत्तरमुद्दिश्य ममेदं गतवांश्च सः ॥ १० ॥ स्वैरे-ष्वपि न तेनाहं स्मरामि वितथं वचः। उक्तपूर्व्वं कुतो राजन् साम्पराये स वक्ष्यति ॥ ११ ॥ न सन्तापस्त्वया कार्य्यः कार्य्यं प्रति भुजङ्गमे। उत्पत्स्यति च ते पुत्रो ज्वलनार्कसमप्रभः ॥ १२ ॥ इत्युक्ता स हि मां भ्रातर्गतो भर्त्ता तपोधनः। तस्माद्व्येतु परं दुःखं तवेदं मनसि स्थितम् ॥ १३ ॥

सौतिरुवाच। एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रो वासुकिः परया मुदा। एवमस्त्विति तद्वाक्यं भगिन्याः प्रत्यगृह्णत ॥ १४ ॥ सान्त्वमानार्थ-दानैश्च पूजया चानुरूपया। सोदर्य्यां पूजयामास स्वसारं पन्नगोत्तमः ॥ १५ ॥ ततः प्रववृधे गर्भो महातेजा महाप्रभः। यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षोदितो दिवि ॥ १६ ॥ अथ काले तु सा ब्रह्मन् प्रजज्ञे भुजगस्वसा। कुमारं देवगर्भाभं पितृ-मातृभयापहम् ॥ १७ ॥ ववृधे स तु तत्रैव नागराजनिवेशने। वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् भार्गवाच्च्यवनान्मुनेः ॥ १८ ॥ चीर्णव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः। नाम चास्याभवत् ख्यातं लोके-ष्वास्तीक इत्युत ॥ १९ ॥ अस्तीत्युक्ता गतो यस्मात् पिता गर्भस्थ-मेव तम्। वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम् ॥ २० ॥

स बाल एव तत्रस्थश्चरन्नमितबुद्धिमान्। गृहे पन्नगराजस्य प्रयत्नात् परिरक्षितः॥ २१॥ भगवानिव देवेशः शूलपाणिर्हिरण्मयः। विवर्द्धमानः सर्वांस्तान् पन्नगानभ्यहर्षयत्॥ २२॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके अष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४८॥

शौनक उवाच। यदपृच्छत्तदा राजा मन्त्रिणो जनमेजयः। पितुः स्वर्गगतिं तन्मे विस्तरेण पुनर्वद॥ १॥

सौतिरुवाच। शृणु ब्रह्मन्यथापृच्छन् मन्त्रिणो नृपतिस्तदा। यथा चाख्यातवन्तस्ते निधनं तत्परीक्षितः॥ २॥

जनमेजय उवाच। जानन्ति भवन्तस्तद्यथावृत्तं पितुर्मम। आसीद्यथा स निधनं गतः काले महायशाः॥ ३॥ श्रुत्वा भवत्सकाशाद्धि पितृवृत्तमशेषतः। कल्याणं प्रतिपत्स्यामि विपरीतं न जातुचित्॥ ४॥

सौतिरुवाच। मन्त्रिणोऽथाब्रुवन् वाक्यं पृष्टास्तेन महात्मना। सर्वे धर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम्॥ ५॥

मन्त्रिण ऊचुः। शृणु पार्थिव यद्ब्रूषे पितुस्तव महात्मनः। चरितं पार्थिवेन्द्रस्य यथा निष्ठां गतश्च सः॥ ६॥ धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव। आसीदिह यथावृत्तः स महात्मा शृणुष्व तत्॥ ७॥ चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्य्यरक्षत। धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव॥ ८॥ ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः। द्वेष्टारस्तस्य नैवासन् स च द्वेष्टि न कञ्चन॥ ९॥ समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवाभवत्। ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु॥ १०॥ स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वधिष्ठिताः। विधवानाथविकलान् कृपणांश्च बभार सः॥ ११॥ सुदर्शः सर्वभूतानामासीत् सोम इवापरः।

तुष्टपुष्टजनः श्रीमान् सत्यवाग्दृढविक्रमः ॥ १२ ॥ धनुर्वेदे तु
शिष्योऽभून्नृपः शारद्वतस्य सः । गोविन्दस्य प्रियश्चासीत् पिता ते
जनमेजय ॥ १३ ॥ लोकस्य चैव सर्व्वस्य प्रिय आसीन्महायशाः ।
परिक्षीणेषु कुरुषु सोत्तरायामजीजनत् ॥ १४ ॥ परीक्षिदभव-
त्तेन सौभद्रस्यात्मजो बली । राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्व्वगुणै-
र्वृतः ॥ १५ ॥ जितेन्द्रियश्चात्मवांश्च मेधावी धर्म्मसेविता । षड्-
वर्गजिन्महाबुद्धिर्नीतिशास्त्रविदुत्तमः ॥ १६ ॥ प्रजा इमास्तव
पिता षष्टिवर्षाण्यपालयत् । ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्व्वेषां दुःख-
मावहन् । ततस्त्वं पुरुषश्रेष्ठं धर्म्मेण प्रतिपेदिवान् ॥ १७ ॥ इदं
वर्षसहस्राणि राज्यं कुरुकुलागतम् । बाल एवाभिषिक्तस्त्वं
सर्व्वभूतानुपालकः ॥ १८ ॥

जनमेजय उवाच । नास्मिन् कुले जातु बभूव राजा यो न
प्रजानां प्रियकृत् प्रियश्च । विशेषतः प्रेक्ष्य पितामहानां वृत्तं
महद्वृत्तपरायणानाम् ॥ १९ ॥ कथं निधनमापन्नः पिता मम
तथाविधः । आचक्षध्वं यथावन्मे श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥

सौतिरुवाच । एवं सञ्चोदिता राज्ञा मन्त्रिणस्ते नरा-
धिपम् । ऊचुः सर्व्वं यथावृत्तं राज्ञः प्रियहितैषिणः ॥ २१ ॥

मन्त्रिण ऊचुः । स राजा पृथिवीपालः सर्व्वशस्त्रभृतां वरः ।
बभूव मृगया शीलस्तव राजन् पिता सदा ॥ २२ ॥ यथा पाण्डु-
र्महाबाहुर्द्धनुर्द्धरवरो युधि । अस्मास्वासज्य सर्व्वाणि राजकार्य्या-
ण्यशेषतः ॥ २३ ॥ स कदाचिद्वनगतो मृगं विव्याध पत्रिणा ।
विद्धाचान्वसरत्तूर्णं तं मृगं गहने वने ॥ २४ ॥ पदातिर्बद्ध-
निस्त्रिंशस्ततायुधकलापवान् । न चाससाद गहने मृगं नष्टं
पिता तव ॥ २५ ॥ परिश्रान्तो वयस्थश्च षष्टिवर्षो जरान्वितः ।
क्षुधितः स महारण्ये ददर्श मुनिसत्तमम् ॥ २६ ॥ स तं पप्रच्छ
राजेन्द्रो मुनिं मौनव्रते स्थितम् । न च किञ्चिदुवाचेदं पृष्टोऽपि

स मुनिस्तदा ॥ २७ ॥ ततो राजा चुक्रमार्त्तस्तं मुनिं स्थाणुवत् स्थितम्। मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्युवशं गतः ॥ २८ ॥ न बुबोध च तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम्। स तं क्रोधसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता ॥ २९ ॥ मृतं सर्पं धनुष्कोट्या समुत्क्षिप्य धरातलात्। तस्य शुद्धात्मनः प्रादात् स्कन्धे भरतसत्तमम् ॥ ३० ॥ न चोवाच स मेधावी तमथो साध्वसाधु वा। तस्थौ तथैव चाक्रुद्धः सर्पं स्कन्धेन धारयन् ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वण्यास्तीके एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

मन्त्रिण ऊचुः। ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भुजङ्गमम्। मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुरं प्रययौ पुनः ॥ १ ॥ ऋषिस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्गवि जातो महायशाः। शृङ्गी नाम महातेजास्तिग्मवीर्य्योऽतिकोपनः ॥ २ ॥ ब्रह्माणं समुपागम्य मुनिः पूजां चकार ह। सोऽनुज्ञातस्तत्रतत्र शृङ्गी शुश्राव तं तदा ॥ ३ ॥ सख्युः सकाशात् पितरं पित्रा ते धर्षितं पुरा। मृतं सर्पं समासक्तं स्थाणुभूतस्य तस्य तम् ॥ ४ ॥ वहन्तं राजशार्दूल स्कन्धेनानपकारिणम्। तपस्विनमतीवायतं मुनिप्रवरं नृप ॥ ५ ॥ जितेन्द्रियं विशुद्धञ्च स्थितं कर्मण्यथाद्भुतम्। तपसा द्योतितात्मानं स्वेष्वङ्गेषु यतं सदा ॥ ६ ॥ शुभाचारं शुभकथं सुस्थितं तमलोलुपम्। अक्षुद्रमनसूयञ्च वृद्धं मौनव्रते स्थितम् ॥ ७ ॥ शरण्यं सर्वभूतानां पित्रा विनिकृतं तव। शशापाथ महातेजाः पितरं ते रुषान्वितः ॥ ८ ॥ ऋषेः पुत्रो महातेजा बालोऽपि स्थविरद्युतिः। स क्षिप्रमुदकं स्पृष्ट्वा रोषादिदमुवाच च ॥ ९ ॥ पितरं तेऽभिसन्धाय तेजसा प्रज्वलन्निव। अनागसि गुरौ यो मे मृतसर्पमवासृजत् ॥ १० ॥ तं नागस्तक्षकः क्रुद्धस्तेजसा प्रदहिष्यति।

आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ॥ ११ ॥ सप्तरात्रादितः पापं पश्य मे तपसो बलम्। इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र पिता यत्रास्य सोऽभवत् ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा च पितरं तस्मै तं शापं प्रत्यवेदयत्। स चापि मुनिशार्दूलः प्रेषयामास ते पितुः ॥ १३ ॥ शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं गुणान्वितम्। आचख्यौ स च विश्रान्तो राज्ञः सर्व्वमशेषतः ॥ १४ ॥ शप्तोऽसि मम पुत्रेण यत्तो भव महीपते। तक्षकस्त्वां महाराज तेजसासौ दहिष्यति ॥ १५ ॥ श्रुत्वा च तद्वचो घोरं पिता ते जनमेजय। यत्तोऽभवत् परित्रस्तस्तक्षकात् पन्नगोत्तमात् ॥ १६ ॥ ततस्तस्मिंस्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते। राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गन्तुमैच्छत ॥ १७ ॥ तं ददर्शाथ नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं तदा। तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं त्वरितं द्विजम्। क्व भवांस्त्वरितो याति किञ्च कार्य्यं चिकीर्षति ॥ १८ ॥

काश्यप उवाच। यत्र राजा कुरुश्रेष्ठः परीक्षिन्नाम वै द्विज। तक्षकेण भुजङ्गेन धक्ष्यते किल सोऽद्य वै ॥ १९ ॥ गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्त्तुमपज्वरम्। मयाभिपन्नं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति ॥ २० ॥

तक्षक उवाच। किमर्थं तं मया दष्टं सञ्जीवयितुमिच्छसि। अहं स तक्षको ब्रह्मन् पश्य मे वीर्य्यमद्भुतम् ॥ २१ ॥ न शक्तस्त्वं मया दष्टं तं सञ्जीवयितुं नृपम्। इत्युक्त्वा तक्षकस्तत्र सोऽदशद्वै वनस्पतिम् ॥ २२ ॥ स दष्टमात्रो नागेन भस्मीभूतोऽभवन्नगः। काश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत तं नगम् ॥२३॥ ततस्तं लोभयामास कामं ब्रूहीति तक्षकः। स एवमुक्तस्तं प्राह काश्यपस्तक्षकं पुनः ॥ २४ ॥ धनलिप्सुरहं तत्र यामीत्युक्तश्च तेन सः। तमुवाच महात्मनं तक्षकः श्लक्ष्णया गिरा ॥ २५ ॥ यावद्धनं प्रार्थयसे राज्ञस्तस्मात्ततोऽधिकम्। गृहाण मत्त एव त्वं सन्निवर्त्तस्व चानघ ॥ २६ ॥ स एवमुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः। लब्ध्वा वित्तं निव-

वृते तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ २७ ॥ तस्मिन् प्रतिगते विप्रे छद्म-
नोपेत्य तक्षकः। तं नृपं नृपतिश्रेष्ठ पितरं धार्मिकं तव ॥ २८ ॥
प्रासादस्थं यत्तमपि दग्धवान् विषवह्निना। ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र
विजयायाभिषिचितः ॥ २९ ॥ एतद्दृष्टं श्रुतं चापि यथावन्नृप-
सत्तम। अस्माभि र्निखिलं सर्वं कथितं तेऽतिदारुणम् ॥ ३० ॥
श्रुत्वा चैतन्नरश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम्। अस्य चर्षेरुतङ्कस्य
विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ३१ ॥

सौतिरुवाच। एतस्मिन्नेव काले तु स राजा जनमेजयः।
उवाच मन्त्रिणः सर्वानिदं वाक्यमरिन्दमः ॥ ३२ ॥

जनमेजय उवाच। अथ तत्कथितं केन यद्वृत्तं तद्वनस्पतौ।
आश्चर्य्यभूतं लोकस्य भस्मराशीकृतं तदा ॥ ३३ ॥ यद्वृक्षं जीवया-
मास काश्यपस्तक्षकेण वै। नूनं मन्त्रैर्हतविषो न प्रणश्येत
काश्यपात् ॥ ३४ ॥ चिन्तयामास पापात्मा मनसा पन्नगाधमः।
दष्टं यदि मया विप्रः पार्थिवं जीवयिष्यति ॥ ३५ ॥ तक्षकः
संहृतविषो लोके यास्यति हास्यताम्। विचिन्त्यैवं कृता तेन
ध्रुवं तुष्टिर्द्विजस्य वै ॥ ३६ ॥ भविष्यति ह्युपायेन यस्य दास्यामि
यातनाम्। एवन्तु श्रोतुमिच्छामि तद्वृत्तं निर्ज्जने वने ॥ ३७ ॥
सम्वादं पन्नगेन्द्रस्य काश्यपस्य वचस्तथा। श्रुतवान् दृष्टवांश्चापि
भवत॥ कथमागतम्। श्रुत्वा तस्य विधास्येऽहं पन्नगान्तकरीं
मतिम् ॥ ३८ ॥

मन्त्रिण ऊचुः। शृणु राजन्यथास्माकं येन तत्कथितं पुरा।
समागतं द्विजेन्द्रस्य पन्नगेन्द्रस्य चाध्वनि ॥ ३९ ॥ तस्मिन् वृक्षे
नरः कश्चिदिन्धनार्थाय पार्थिव। विचिन्वन् पूर्वमारूढः शुष्क-
शाखां वनस्पतौ ॥ ४० ॥ न बुध्येतामुभौ तौ च नगस्थं पन्नग-
द्विजौ। सह तेनैव वृक्षेण भस्मीभूतोऽभवन्नृप ॥ ४१ ॥ द्विज-
प्रभावाद्राजेन्द्र व्यजीवत् स वनस्पतिः। तेनागम्य द्विजश्रेष्ठ पुंसा

ख्यातु निवेदितम् ॥ ४२ ॥ यथावृत्तन्तु तत् सर्वं तक्षकस्य द्विजस्य च। एतत्तु कथितं राजन् यथा दृष्टं श्रुतञ्च यत्। श्रुत्वा च नृपशार्दूल विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ४३ ॥

सूत उवाच। मन्त्रिणान्तु वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः। पर्य्यतप्यत दुःखार्त्तः प्रत्यपिंषत्करं करे ॥ ४४ ॥ निःश्वासमुष्ण-मसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः। मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्ररुदन्नृपः ॥ ४५ ॥ दुर्धरं वाष्पमुत्सृज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि। मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसा नृपः ॥ ४६ ॥ अमर्षी मन्त्रिणः सर्व्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४६ ॥

जनमेजय उवाच। श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्म्मे स्वर्गतिं प्रति ॥ ४७ ॥ निश्चितेयं मम मतिर्या च तां मे निबोधत। अनन्तरञ्च मन्येऽहं तक्षकाय दुरात्मने ॥ ४८ ॥ प्रतिकर्त्तव्यमित्येवं येन मे हिंसितः पिता। शृङ्गिणं हेतुमात्रं यः कृत्वा दग्धा च पार्थिवम् ॥ ४९ ॥ इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं यो न्यवर्त्तयत। यद्यागच्छेत् स वै विप्रो ननु जीवेत्पिता मम ॥ ५० ॥ परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत् स पार्थिवः। काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां विनयेन च ॥ ५१ ॥ स तु वारितवान्मोहात्काश्यपं द्विजसत्तमम्। सञ्जिजीवयिषुं प्राप्तं राजानमपराजितम् ॥ ४२ ॥ महानतिक्रमो ह्येष तक्षकस्य दुरात्मनः। द्विजस्य योऽददद्द्रव्यं मा नृपं जीवयेदिति ॥ ५३ ॥ उतङ्कस्य प्रियं कर्त्तुमात्मनश्च महत् प्रियम्। भवतां चैव सर्व्वेषां गच्छाम्यपचितिं पितुः ॥ ५४ ॥

इत्यादिपर्व्वण्यास्तीके पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मन्त्रिभिश्चानुमोदितः ।
आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः ॥ १ ॥ ब्रह्मन् भरत-
शार्दूलो राजा पारीक्षितस्तदा । पुरोहितमथाहूय ऋत्विजो
वसुधाधिपः ॥ २ ॥ अब्रवीद्वाक्यसम्पन्नः कार्य्यसम्पत्करं वचः ।
यो मे हिंसितवांस्तातं तक्षकः स दुरात्मवान् ॥ ३ ॥ प्रतिकुर्य्यां
यथा तस्य तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे । अपि तत्कर्म विदितं भवतां येन
पन्नगम् ॥ ४ ॥ तक्षकं संप्रदीप्तेऽग्नौ प्रक्षिपेयं सबान्धवम् । यथा
तेन पिता मह्यं पूर्वं दग्धो विषाग्निना । तथाहमपि तं पापं
दग्धुमिच्छामि पन्नगम् ॥ ५ ॥

ऋत्विज ऊचुः । अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् ।
सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे परिपठ्यते ॥ ६ ॥ आहर्त्ता तस्य
सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप । इति पौराणिकाः प्राहुरस्माकं
चास्ति स क्रतुः ॥ ७ ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने दग्धं हि तक्षकम् ।
हुताशनमुखे दीप्ते प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीन्मन्त्र-
विदस्तान् राजा ब्राह्मणांस्तदा । आहरिष्यामि तत्सत्रं सम्भाराः
संभ्रियन्तु मे ॥ ९ ॥ ततस्तु ऋत्विजस्तस्य शास्त्रतो द्विजसत्तम ।
तं देशं मापयामासुर्य्यज्ञायतनकारणात् ॥ १० ॥ यथावद्वेद-
विद्वांसः सर्व्वे बुद्धेः परं गताः । ऋद्ध्या परमया युक्तमिष्टं द्विज-
गणैर्युतम् ॥ ११ ॥ प्रभूतधनधान्याढ्यमृत्विग्भिः सुनिषेवितम् ।
निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीप्सितम् ॥ १२ ॥ राजानं
दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा । इदं चासीत्तत्र पूर्वं सर्पसत्रे
भविष्यति ॥ १३ ॥ निमित्तं महदुत्पन्नं यज्ञविघ्नकरं तदा ।
यज्ञस्यायतने तस्मिन् क्रियमाणे वचोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ स्थपति-
र्बुद्धिसम्पन्नो वास्तुविद्याविशारदः । इत्यब्रवीत् सूत्रधारः सूतः
पौराणिकस्तदा ॥ १५ ॥ यस्मिन्देशे च काले च मापनेयं प्रव-

न्तिता। ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नायं संस्थास्यते क्रतुः॥ १६॥
एतच्छ्रुत्वा तु राजासौ प्राग्दीक्षाकालमब्रवीत्। क्षत्तारं न हि
मे कश्चिदज्ञातः प्रविशेदिति॥ १७॥

इत्यादिपर्व्वण्यास्तीके एकपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५१॥

सौतिरुवाच। ततः कर्म प्रववृते सर्पसत्रविधानतः। पर्य्य-
क्रामंश्च विधिवत् स्वे स्वे कर्मणि याजकाः॥ १॥ प्रावृत्य कृष्ण-
वासांसि धूमसंरक्तलोचनाः। जुहुवुर्मन्त्रवच्चैव समिद्धं जात-
वेदसम्॥ २॥ कम्पयन्तश्च सर्व्वेषामुरगाणां मनांसि च। सर्पा-
नाजुहुवुस्तत्र सर्व्वानग्निमुखे तदा॥ ३॥ ततः सर्पाः समापेतुः
प्रदीप्ते हव्यवाहने। विचेष्टमानाः कृपणमाह्वयन्तः परस्परम्॥ ४॥
विस्फुरन्तः श्वसन्तश्च वेष्टयन्तः परस्परम्। पुच्छैः शिरोभिश्च
भृशं चित्रभानुं प्रपेदिरे॥ ५॥ श्वेताः कृष्णाश्च नीलाश्च स्थविराः
शिशवस्तथा। नदन्तो विविधान्नादान् पेतुर्दीप्ते विभावसौ॥ ६॥
क्रोशयोजनमात्रा हि गोकर्णस्य प्रमाणतः। पतन्त्यजस्रं वेगेन
वह्नावग्निमतां वर॥ ७॥ एवं शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्व्वुदानि
च। अवशानि विनष्टानि पन्नगानान्तु तत्र वै॥ ८॥ तुरगा
इव तत्रान्ये हस्तिहस्ता इवापरे। मत्ता इव च मातङ्गा महा-
काया महाबलाः॥ ९॥ उच्चावचाश्च बहवो नानावर्णा विषो-
ल्वणाः। घोराश्च परिघप्रख्या दन्दशूका महाबलाः। प्रपेतु-
रग्नावुरगा मातृवाग्दण्डपीड़िताः॥ १०॥

इत्यादिपर्व्वण्यास्तीके द्विपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५२॥

शौनक उवाच। सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः।
जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्षयः॥ १॥ के सदस्या बभू-

युश्च सर्पसत्रे सुदारुणे। विषादजननेऽत्यर्थं पन्नगानां महाभये
॥ २ ॥ सर्वं विस्तरशस्तात भवाञ्छंसितुमर्हति। सर्पसत्रविधा-
नज्ञा विज्ञेयाः के च सूतज ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच। हन्त ते कथयिष्यामि नामानीह मनीषि-
णाम्। ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासन्नृपतेस्तदा ॥ ४ ॥ तत्र
होता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः। च्यवनस्यान्वये ख्यातो विप्रो
वेदविदांवरः ॥ ५ ॥ उद्गाता ब्राह्मणो वृद्धो विद्वान् कौत्सोऽथ
जैमिनिः। ब्रह्माभवत्शार्ङ्गरवो अध्वर्य्युश्चापि पिङ्गलः ॥६॥ सदस्य
श्चाभवद्व्यासः पुत्रशिष्यसहायवान्। उद्दालकः प्रमतकः श्वेत-
केतुश्च पिङ्गलः ॥ ७ ॥ असितो देवलश्चैव नारदः पर्वतस्तथा।
आत्रेयः कुण्डजठरो द्विजः कालघटस्तथा ॥ ८ ॥ वात्स्यः श्रुत-
श्रवा वृद्धो जपस्वाध्यायशीलवान्। कोहलो देवशर्मा च मौद्गल्यः
समसौरभः ॥ ९ ॥ एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणा वेदपारगाः।
सदस्याश्चभवंस्तत्र सत्रे पारीक्षितस्य ह ॥ १० ॥ जुह्वत्स्वृत्वि-
क्ष्वथ तदा सर्पसत्रे महाक्रतौ। अहयः प्रापतंस्तत्र घोराः
प्राणिभयावहाः ॥ ११ ॥ वसामेदोवहाः कुल्या नागानां सम्प्र-
वर्त्तिताः। ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा ॥ १२ ॥
पतताञ्चैव नागानां विष्ठितानां तथाम्बरे। अश्रूयतानिशं शब्दः
पच्यतां चाग्निना भृशम् ॥ १३ ॥ तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरन्दर-
निवेशनम्। गतः श्रुत्वैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४ ॥
ततः सर्वं यथावृत्तमाख्याय भुजगोत्तमः। अगच्छच्छरणं भीत
आगस्कृत्वा पुरन्दरम् ॥ १५ ॥ तमिन्द्रः प्राह सुप्रीतो न तवा-
स्तीह तक्षक। भयं नागेन्द्र तस्माद्वै सर्पसत्रात् कदाचन ॥ १६ ॥
प्रसादितो मया पूर्वं तवार्थाय पितामहः। तस्मात्तव भयं नास्ति
व्येतु ते मनसो ज्वरः ॥ १७ ॥

सौतिरुवाच। एवमाश्वासितस्तेन ततः स भुजगोत्तमः।

उवास भवने तस्मिन् शक्रस्य मुदितः सुखी ॥ १८ ॥ अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः । अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्य्यतप्यत ॥ १९ ॥ कश्मलं चाविशद्घोरं वासुकिं पन्नगोत्तमम् । स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ दह्यन्त्यङ्गानि मे भद्रे न दिशः प्रतिभान्ति च । सीदामीव च सम्मोहात् घूर्णतीव च मे मनः ॥ २१ ॥ दृष्टिर्भ्राम्यति मेऽतीव हृदयं दीर्य्यतीव च । पतिष्याम्यवशोऽद्याहं तस्मिन्दीप्ते विभावसौ ॥ २२ ॥ पारीक्षितस्य यज्ञोऽसौ वर्त्ततेऽस्मज्जिघांसया । व्यक्तं मयापि गन्तव्यं प्रेतराजनिवेशनम् ॥ २३ ॥ अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थमसि मे स्वसः । जरत्कारौ मया दत्ता त्रायस्वास्मान् सबान्धवान् ॥ २४ ॥ आस्तीकः किल यज्ञं तं वर्त्तन्तं भुजगोत्तमे । प्रतिपत्स्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ २५ ॥ तद्वत्से ब्रूहि ते वत्सं कुमारं वृद्धसम्मतम् । ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

सौतिरुवाच । तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजङ्गमा । वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अहं तव पितुः पुत्र भ्रात्रा दत्ता निमित्ततः । कालः स चायं सम्प्राप्तस्तत्कुरुष्व यथातथम् ॥ २ ॥

आस्तीक उवाच । किं निमित्तं मम पितुर्दत्ता त्वं मातुलेन मे । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन श्रुत्वा कर्त्तास्मि तत्तथा ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच । तत आचष्ट सा तस्मै बान्धवानां हितैषिणी । भगिनी नागराजस्य जरत्कारुरविक्लवा ॥ ४ ॥

जरत्कारुरुवाच । पन्नगानामशेषाणां माता कद्रूरिति

शुता। तया शप्ता रुषितया सुता यस्मान्निबोध तत् ॥ ५ ॥ उच्चैःश्रवाः सोऽश्वराजो यन्मिथ्या न कृतो मम। विनतार्थाय पणितं दासभावाय पुत्रकाः ॥ ६ ॥ जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः। तत्र पञ्चत्वमापन्नाः प्रेतलोकं गमिष्यथ ॥७॥ तान्‌श्च शप्तवतीं देवः साक्षाल्लोकपितामहः। एवमस्त्विति तद्वाक्यं प्रोवाचानुममोद च ॥ ८ ॥ वासुकिश्चापि तच्छ्रुत्वा पितामहवचस्तदा। अमृते मथिते तात देवाञ्छरणमीयिवान् ॥ ९ ॥ सिद्धार्थाश्च सुराः सर्वे प्राप्यामृतमनुत्तमम्। भ्रातरं मे पुरस्कृत्य पितामहमुपागमन् ॥ १० ॥ ते तं प्रसादयामासुः सुराः सर्वेऽब्जसम्भवम्। राज्ञा वासुकिना सार्द्धं शापोऽसौ न भवेदिति ॥ ११ ॥

देवा ऊचुः। वासुकिर्नागराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकारणात्। अभिशापः स मातुस्तु भगवन्न भवेत् कथम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मोवाच। जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्य्यां समवाप्स्यति। तत्र जातो द्विजः शापान्मोचयिष्यति पन्नगान् ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुकिः पन्नगोत्तमः। प्रादान्माममरप्रख्य तव पित्रे महात्मने ॥ १४ ॥ प्रागेवानागते काले तस्मात्त्वं मय्यजायथाः। अयं स कालः सम्प्राप्तो भयान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ १५ ॥ भ्रातरञ्चापि मे तस्मात्त्रातुमर्हसि पावकात्। न मोघन्तु कृतं तत् स्याद्यदहं तव धीमते। पित्रे दत्ता विमोक्षार्थं कथं वा पुत्र मन्यसे ॥ १६ ॥

सौतिरुवाच। एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽस्तीको मातरं तदा। अब्रवीद्दुःखसन्तप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ १७ ॥ अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम। तस्माच्छापान्महासत्त्व सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम्। प्रयतिष्ये तथा राजन्यथा श्रेयो भविष्यति ॥ १९ ॥ न मे वागनृतं प्राह स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा। तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं

जनमेजयम् ॥ २० ॥ वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोषयिष्येऽद्य मातुल । यथा स यज्ञो नृपतेर्निर्वर्त्तिष्यति सत्तम ॥ २१ ॥ स सम्भावय नागेन्द्र मयि सर्वं महामते । न ते मयि मनो जातु मिथ्या भवितुमर्हति ॥ २२ ॥

वासुकिरुवाच । आस्तीक परिघूर्णामि हृदयं मे विदीर्य्यते । दिशो न प्रतिजानामि ब्रह्मदण्डनिपीड़ितः ॥ २३ ॥

आस्तीक उवाच । न सन्तापस्त्वया कार्य्यः कथञ्चित् पन्नगोत्तम । प्रदीप्ताग्नेः समुत्पन्नं नाशयिष्यामि ते भयम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम् । नाशयिष्यामि मात्र त्वं भयं कार्षीः कथञ्चन ॥ २५ ॥

सौतिरुवाच । ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् । आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥ २६ ॥ जनमेजयस्य तं यज्ञं सर्वैः समुदितं गुणैः । मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २७ ॥ स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् । वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्य्यवह्निसमप्रभैः ॥ २८ ॥ स तत्र वारितो द्वास्थैः प्रविशन्द्विजसत्तमः । अभितुष्टाव तं यज्ञं प्रवेशार्थी परन्तपः ॥ २९ ॥ स प्राप्य यज्ञायतनं वरिष्ठं द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः । तुष्टाव राजानमनन्तकीर्त्तिमृत्विक् सदस्यांश्च तथैव चाग्निम् ॥ ३० ॥

इत्यादिपर्वण्यास्तीके चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

आस्तीक उवाच । सोमस्य यज्ञो वरुणस्य यज्ञः प्रजापतेर्यज्ञ आसीत् प्रयागे । यथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ १ ॥ शक्रस्य यज्ञः शतसङ्ख्य उक्तस्तथापरं तुल्यसंख्यं शतं वै । तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य पारी-

क्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः॥ २॥ यमस्य यज्ञो हरिमेधसश्च यथा यज्ञो रन्तिदेवस्य राज्ञः। तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः॥ ३॥ गयस्य यज्ञः शशबिन्दोश्च राज्ञो यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः। तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः॥ ४॥ नृपस्य यज्ञस्त्वजमीढस्य चासीद्यथा यज्ञो दाशरथेश्च राज्ञः। तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः॥ ५॥ यज्ञः श्रुतो दिविदेवस्य सूनोर्युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः। तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः॥ ६॥ कृष्णस्य यज्ञः सत्यवत्याः सुतस्य स्वयञ्च कर्म प्रचचार यत्र। यथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः॥ ७॥ इमे च ते सूर्य्यसमानवर्च्चसः समासते वृत्रहनः क्रतुं यथा। नैषां ज्ञातुं विद्यते ज्ञानमद्य दत्तं येभ्यो न प्रणश्येत् कदाचित्॥ ८॥ ऋत्विक् समो नास्ति लोकेषु चैव द्वैपायनेनेति विनिश्चितं मे। एतस्य शिष्या हि क्षितिं चरन्ति सर्वर्त्विजः कर्मसु स्वेषु दक्षाः॥ ९॥ विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा हिरण्यरेता हुतभुक् कृष्णवर्त्मा। प्रदक्षिणावर्त्तशिखः प्रदीप्तो हव्यं तवेदं हुतभुग्वष्टि देवान्॥ १०॥ नेह त्वदन्यो विद्यते जीवलोके समो नृपः पालयिता प्रजानाम्। धृत्या च ते प्रीतमनाः सदाहं त्वं वा वरुणो धर्मराजो यमो वा॥ ११॥ शक्रः साक्षाद्वज्रपाणिर्य्यथेह त्राता लोकेऽस्मिंस्त्वं तथेह प्रजानाम्। मतस्त्वं नः पुरुषेन्द्रेह लोके न च त्वदन्यो भूपतिरस्ति यज्ञे॥ १२॥ खट्टाङ्गनाभागदिलीपकल्प ययातिमान्धातृसमप्रभाव। आदित्यतेजःप्रतिमानतेजा भीष्मो यथा राजसि सुव्रतस्त्वम्॥ १३॥ वाल्मीकिवत्ते निभृतं स्ववीर्य्यं वसिष्ठवत्ते नियतश्च कोपः। प्रभुत्वमिन्द्रत्वसमं मतं मे द्युतिश्च नारायणवद्विभाति॥ १४॥ यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः कृष्णो

यथा सर्वगुणोपपन्नः। श्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां निधानभूतोऽसि तथा क्रतूनाम्॥ १५॥ दम्भोद्भवेनासि समो बलेन रामो यथा शास्त्रविदस्त्रविच्च। और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यतेजा दुष्प्रेक्षणीयोऽसि भगीरथेन॥ १६॥

सौतिरुवाच। एवं स्तुताः सर्व्व एव प्रसन्ना राजा सदस्या ऋत्विजो हव्यवाहः। तेषां दृष्ट्वा भावितानीङ्गितानि प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ॥ १७॥

इत्यादिपर्व्वणि आस्तीके पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५५॥

जनमेजय उवाच। बालोऽप्ययं स्थविर इवावभाषते नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे। इच्छाम्यहं वरमस्मै प्रदातुं तन्मे विप्राः संविदध्वं यथावत्॥ १॥

सदस्या ऊचुः। बालोऽपि विप्रो मान्य एवेह राज्ञां विद्वान्यो वै स पुनर्वै यथावत्। सर्वान् कामांस्त्वत्त एवार्हतेऽद्य यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम्॥ २॥

सौतिरुवाच। व्याहर्त्तुकामे वरदे नृपे द्विजं वरम्वृणीष्वेति ततोऽभ्युवाच। होता वाक्यं नातिहृष्टान्तरात्मा कर्म्मण्यस्मिंस्तक्षको नैति तावत्॥ ३॥

जनमेजय उवाच। यथा चेदं कर्म्म समाप्यते मे यथा च वै तक्षक एति शीघ्रम्। तथा भवन्तः प्रयतन्तु सर्व्वे परं शक्त्या स हि मे विद्विषाणः॥ ४॥

ऋत्विज ऊचुः। यथा शास्त्राणि नः प्राहुर्यथा शंसति पावकः। इन्द्रस्य भवने राजंस्तक्षको भयपीड़ितः॥ ५॥ यथा सूतो लोहिताक्षो महात्मा पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात्। स राजानं प्राह पृष्टस्तदानीं यथाहुर्विप्रास्तद्वदेतन्नदेव॥ ६॥

पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं दत्तं तस्मै वरमिन्द्रेण राजन् ।
वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्तो न पावकस्त्वां प्रदहिष्यतीति ॥ ७ ॥
एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्तप्यमान आस्ते होतारं चोदयन् कर्मकाले ।
होता च यत्तोऽस्याजुहावाथ मन्त्रैरथामरेन्द्रः स्वयमाजगाम ॥ ८ ॥
विमानमारुह्य महानुभावः सर्वैर्देवैः परिसंस्तूयमानः । बला-
हकैश्चाप्यनुगम्यमानो विद्याधरैरप्सरसां गणैश्च ॥ ९ ॥ तस्यो-
त्तरीये निहितः स नागो भयोद्विग्नः शर्म नैवाभ्यगच्छत् । ततो
राजा मन्त्रविदोऽब्रवीत्पुनः क्रुद्धो वाक्यं तक्षकस्यान्तमिच्छन् ॥१०॥

जनमेजय उवाच । इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नागः स तक्षकः । तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ॥ ११ ॥

सौतिरुवाच । जनमेजयेन राज्ञा तु चोदितस्तक्षकं प्रति । होता जुहाव तत्रस्थं तक्षकं पन्नगं तथा ॥ १२ ॥ हूयमाने तथा चैव तक्षकः सपुरन्दरः । आकाशे ददृशे चैव क्षणेन व्यथितस्तदा ॥ १३ ॥ पुरन्दरस्तु तं यज्ञं दृष्ट्वोरुभयमाविशत् । हित्वा तु तक्षकं त्रस्तः स्वमेव भवनं ययौ ॥ १४ ॥ इन्द्रे गते तु राजेन्द्र तक्षको भयमोहितः । मन्त्रशक्त्या पावकार्चिः समीपमवशो गतः ॥ १५ ॥

ऋत्विज ऊचुः । वर्त्तते तव राजेन्द्र कर्मैतद्विधिवत् प्रभो । अस्मै तु विप्रमुख्याय वरं त्वं दातुमर्हसि ॥ १६ ॥

जनमेजय उवाच । बालाभिरूपस्य तवाप्रमेय वरं प्रयच्छामि तथानुरूपम् । वृणीष्व यत्तेऽभिमतं हृदि स्थितं तत्ते प्रदास्याम्यपि चेददेयम् ॥ १७ ॥

ऋत्विज ऊचुः । अयमायाति तूर्णं स तक्षकस्ते वशं नृप । श्रूयतेऽस्य महान्नादो नदतो भैरवं रवम् ॥ १८ ॥ नूनं मुक्तो वज्रभृता स नागो भ्रष्टो नाकान्मन्त्रविस्रस्तकायः । घूर्णन्नाकाशे नष्टसंज्ञोऽभ्युपैति तीव्रान्निश्वासान्निश्वसन् पन्नगेन्द्रः ॥ १९ ॥

सौतिरुवाच । पतिष्यमाणे नागेन्द्रे तक्षके जातवेदसि ।
इदमन्तरमित्येवं तदास्तीकोऽभ्यचोदयत् ॥ २० ॥

आस्तीक उवाच । वरं ददासि चेन्मह्यं वृणोमि जनमेजय ।
सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तदा तेन
ब्रह्मन् पारीक्षितस्तु सः । नातिहृष्टमनाश्चेदमास्तीकं वाक्यमब्रवीत्
॥ २२ ॥ सुवर्णं रजतं गाश्च यच्चान्यन्मन्यसे विभो । तं ते दद्यां
वरं विप्र न निवर्त्तेत् क्रतुर्मम ॥ २३ ॥

आस्तीक उवाच । सुवर्णं रजतं गाश्च न त्वां राजन् वृणो-
म्यहम् । सत्रं ते विरमत्वेतत् स्वस्ति मातृकुलस्य नः ॥ २४ ॥

सौतिरुवाच । आस्तीकेनैवमुक्तस्तु राजा पारीक्षितस्तदा ।
पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतांवरः ॥ २५ ॥ अन्यं वरय भद्रं
ते वरं द्विजवरोत्तम । अयाचत न चाप्यन्यं वरं स भृगुनन्दन
॥ २६ ॥ ततो वेदविदस्तात सदस्याः सर्व्व एव तम् । राजान-
मूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्व्वण्यास्तीके षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

शौनक उवाच । ये सर्पाः सर्पसत्रेऽस्मिन् पतिता हव्यवाहने ।
तेषां नामानि सर्व्वेषां श्रोतुमिच्छामि सूतज ॥ १ ॥

सौतिरुवाच । सहस्राणि बहून्यस्मिन् प्रयुतान्यर्व्वुदानि च ।
न शक्यं परिसङ्ख्यातुं बहुत्वाद्द्विजसत्तम ॥ २ ॥ यथास्मृति तु
नामानि पन्नगानां निबोध मे । उच्यमानानि मुख्यानां हुतानां
जातवेदसि ॥ ३ ॥ वासुकेः कुलजातांस्तु प्राधान्येन निबोध मे ।
नीलरक्तान् सितान् घोरान्महाकायान् विषोल्वणान् ॥ ४ ॥ अव-
शान्मातृवाग्दण्डपीड़ितान् कृपणान् हुतान् । कोटिशो मानसः
पूर्णः शलः पालो हलीमकः ॥ ५ ॥ पिच्छलः कौणपश्चक्रः काल-

वेगः प्रकालनः । हिरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदन्तकः ॥ ६ ॥ एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहने । अन्ये च बहवो विप्र तथा वै कुलसम्भवाः ॥ ७ ॥ प्रदीप्ताग्नौ हुताः सर्वे घोररूपा महाबलाः । तक्षकस्य कुले जाता प्रवक्ष्यामि निबोध तान् ॥ ८ ॥ पुच्छाण्डको मण्डलकः पिण्डसेक्ता रभेणकः । उच्छिखः शरभो भङ्गो बिल्वतेजा विरोहणः ॥ ९ ॥ शिली शलकरो मूकः सुकुमारः प्रवेपनः । मुद्गरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः ॥ १० ॥ एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् । पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ॥ ११ ॥ विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः । ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १२ ॥ कौरव्यकुलजान्नागाञ्छृणु मे त्वं द्विजोत्तम । एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः ॥ १३ ॥ बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ । कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १४ ॥ धृतराष्ट्रकुले जाताञ्छृणु नागान् यथातथम् । कीर्त्त्यमानान्मया ब्रह्मन् वातवेगान् विषोल्बणान् ॥ १५ ॥ शङ्कुकर्णः पिठरकः कुठारमुखसेचकौ । पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहासः शकुनिर्दरिः ॥ १६ ॥ अमाहठः कामठकः सुषेणो मानसो व्ययः । भैरवो मुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्रपारकः ॥ १७ ॥ ऋषभो वेगवान्नागः पिण्डारकमहाहनू । रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः समृद्धः पठवासकौ ॥ १८ ॥ वराहको वीरणकः सुचित्रश्चित्रवेगिकः । पराशरस्तरुणको मणिस्कन्धस्तथारुणिः ॥१९॥ इति नागा मया ब्रह्मन् कीर्त्तिताः कीर्त्तिवर्द्धनाः । प्राधान्येन बहुत्वात्तु न सर्वे परिकीर्त्तिताः ॥ २० ॥ एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च सन्ततिः । न शक्यं परिसङ्ख्यातुं ये दीप्तं पावकं गताः ॥ २१ ॥ त्रिशीर्षाः सप्तशीर्षाश्च दशशीर्षास्तथापरे । कालानलविषा घोरा हुताः शतसहस्रशः ॥ २२ ॥ महाकाया महावेगाः शैलशृङ्गसमुच्छ्रयाः ।

योजनायामविस्तारा द्वियोजनसमायताः ॥ २३ ॥ कामरूपाः कामबला दीप्तानलविषोल्बणाः । दग्धास्तत्र महासत्रे ब्रह्मदण्डनिपीड़िताः ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्व्वण्यास्तीके सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

सौतिरुवाच । इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुम । तथा वरैश्छन्द्यमाने राज्ञा पारीक्षितेन हि ॥ १ ॥ इन्द्रहस्ताच्च्युतो नागः ख एव यदतिष्ठत । ततश्चिन्तापरो राजा बभूव जनमेजयः ॥ २ ॥ हूयमाने भृशन्दीप्ते विधिवद्वसुरेतसि । न स्म स प्रापतद्वह्नौ तक्षको भयपीड़ितः ॥ ३ ॥

शौनक उवाच । किं सूत तेषां विप्राणां मन्त्रग्रामो मनीषिणाम् । न प्रत्यभात्तदाग्नौ यत् स पपात न तक्षकः ॥ ४ ॥

सौतिरुवाच । तमिन्द्रहस्ताद्विस्रस्तं विसंज्ञं पन्नगोत्तमम् । आस्तीकस्तिष्ठतिष्ठेति वाचस्तिस्रोऽभ्युदीरयत् ॥ ५ ॥ वितस्थे सोऽन्तरीक्षे च हृदयेन विदूयता । यथा तिष्ठति वै कश्चित् खञ्च गां चान्तरा नरः ॥ ६ ॥ ततो राजाब्रवीद्वाक्यं सदस्यैश्चोदितो भृशम् । काममेतद्भवत्वेवं यथास्तीकस्य भाषितम् ॥ ७ ॥ समाप्यतामिदं कर्म पन्नगाः सन्त्वनामयाः । प्रीयतामयमास्तीकः सत्यं सूतवचोऽस्तु तत् ॥ ८ ॥ ततो हलहलाशब्दः प्रीतिदः समजायत । आस्तीकस्य वरे दत्ते तथैवोपरराम ह ॥ ९ ॥ स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारीक्षितस्य ह । प्रीतिमांश्चाभवद्राजा भारतो जनमेजयः ॥ १० ॥ ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन् समागताः । तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११ ॥ लोहिताक्षाय सूताय तथा स्थपतये विभुः । येनोक्तं तस्य तत्राग्रे सर्पसत्रनिवर्त्तने ॥ १२ ॥ निमित्तं ब्राह्मण इति तस्मै वित्तं ददौ

बहु। दत्त्वा द्रव्यं यथान्यायं भोजनाच्छादनान्वितम्॥ १३॥ प्रीतस्तस्मै नरपतिरप्रमेयपराक्रमः। ततश्चकारावभृथं विधिदृष्टेन कर्मणा॥ १४॥ आस्तीकं प्रेषयामास गृहानेव सुसंस्कृतम्। राजा प्रीतमनाः प्रीतं कृतकृत्यं मनीषिणम्॥ १५॥ पुनरागमनं कार्य्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत्। भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ॥ १६॥ तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव तदास्तीको मुदा युतः। कृत्वा स्वकार्य्यमतुलं तोषयित्वा च पार्थिवम्॥ १७॥ स गत्वा परमप्रीतो मातुलं मातरञ्च ताम्। अभिगम्योपसंगृह्य यथावृत्तं न्यवेदयत्॥ १८॥

सौतिरुवाच। एतच्छ्रुत्वा प्रीयमाणाः समेता ये तत्रासन् पन्नगा वीतमोहाः। आस्तीके वै प्रीतिमन्तो बभूवुरूचुश्चैनं वरमिष्टं वृणीष्व॥ १९॥ भूयोभूयः सर्वशस्तेऽब्रुवंस्तं किं ते प्रियं करवामाद्य विद्वन्। प्रीता वयं मोक्षिताश्चैव सर्वे कामं किं ते करवामाद्य वत्स॥ २०॥

आस्तीक उवाच। सायं प्रातर्य्ये प्रसन्नात्मरूपा लोके विप्रा मानवा ये परेऽपि। धर्माख्यानं ये पठेयुर्ममेदं तेषां युष्मन्नैव किञ्चिद्भयं स्यात्॥ २१॥ तैश्चाप्युक्तो भागिनेयः प्रसन्नैरेतत्सत्यं काममेवं वरं ते। प्रीत्या युक्ताः कामितं सर्वशस्ते कर्त्तारः स्म प्रवणा भागिनेय॥ २२॥ असितं चार्त्तिमनन्तञ्च सुनीथं चापि यः स्मरेत्। दिवा वा यदि रात्रौ वा नास्य सर्पभयं भवेत्॥ २३॥ यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायशाः। आस्तीकः सर्पसत्रे वः पन्नगान्योऽभ्यरक्षत। तं स्मरन्तं महाभागा न मां हिंसितुमर्हथ॥ २४॥ सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प महाविष। जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर॥ २५॥ आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते। शतधा भिद्यते मूर्द्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा॥ २६॥

सूत उवाच। स एवमुक्तस्तु तदा द्विजेन्द्रः समागतैस्तैर्भुजगेन्द्र-मुख्यैः। संप्राप्य प्रीतिं विपुलां महात्मा ततो मनो वै गमनायाथ दध्रे ॥ २७ ॥ मोचयित्वा तु भुजगान् सर्पसत्राद्विजोत्तमः। जगाम काले धर्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान् ॥ २८ ॥ इत्याख्यानं मयास्तीकं यथावत्तव कीर्त्तितम्। यत् कीर्त्तयित्वा सर्पेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २९ ॥ यथा कथितवान् ब्रह्मन् प्रमतिः पूर्वजस्तव। पुत्राय रुरवे प्रीतः पृच्छते भार्गवोत्तम ॥ ३० ॥ यद्वाक्यं श्रुतवांश्चाहं तथा च कथितं मया। आस्तीकस्य कवेर्विप्र श्रीमच्चरितमादितः ॥ ३१ ॥ श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकं पुण्य-वर्द्धनम्। यन्मां त्वं पृष्टवान् ब्रह्मन् श्रुत्वा डुण्डुभभाषितम् । व्येतु ते सुमहद्ब्रह्मन् कौतूहलमरिन्दम ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्वणि सर्पसत्रं समाप्तं समाप्तश्चास्तीकपर्व अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

अथादिवंशावतारणपर्व ॥

शौनक उवाच। भृगुवंशात् प्रभृत्येव त्वया मे कीर्त्तितं महत्। आख्यानमखिलं तात सौते प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ १ ॥ वक्ष्यामि चैव भूयस्त्वां यथावत् सूतनन्दन। याः कथा व्यास-सम्पन्नास्ताश्च भूयो विचक्ष्व मे ॥ २ ॥ तस्मिन् परमदुष्पारे सर्प-सत्रे महात्मनाम्। कर्मान्तरेषु यज्ञस्य सदस्यानां तथाध्वरे ॥ ३ ॥ या बभूवुः कथाश्चित्रा येष्वर्थेषु यथातथम्। त्वत्त इच्छामहे श्रोतुं सौते त्वं वै प्रचक्ष्व नः ॥ ४ ॥

सौतिरुवाच। कर्मान्तरेष्वकथयन् द्विजा वेदाश्रयाः कथाः। व्यासस्त्वकथयच्चित्रमाख्यानं भारतं महत् ॥ ५ ॥

शौनक उवाच। महाभारतमाख्यानं पाण्डवानां यशस्करम्।

जनमेजयेन पृष्टः सन् कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ६ ॥ श्रावयामास विधिवत्तदा कर्मान्तरे तु सः। तामहं विधिवत् पुण्यां श्रोतुमिच्छामि वै कथाम् ॥ ७ ॥ मनःसागरसम्भूतां महर्षेर्भावितात्मनः। कथयस्व सतां श्रेष्ठ न हि तृप्यामि सूतज ॥ ८ ॥

सौतिरुवाच। हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम्। कृष्णद्वैपायनमतं महाभारतमादितः ॥ ९ ॥ शृणु सर्वमशेषेण कथ्यमानं मया द्विज। शंसितुं तन्महान् हर्षो ममापीह प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

इत्यादिपर्वण्यादिवंशावतारणपर्वणि कथारम्भे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

सौतिरुवाच। श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम्। अभ्यगच्छदृषिर्विद्वान् कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १ ॥ जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात् पराशरात्। कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् ॥ २ ॥ जातमात्रश्च यः सद्य इष्टया देहमवीवृधत्। वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् सेतिहासान्महायशाः ॥ ३ ॥ यन्नाति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च। न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना ॥ ४ ॥ विव्यासैकं चतुर्द्धा यो वेदं वेदविदांवरः। परावरज्ञो ब्रह्मर्षिः कविः सत्यव्रतः शुचिः ॥ ५ ॥ यः पाण्डुं धृतराष्ट्रञ्च विदुरं चाप्यजीजनत्। शान्तनोः सन्ततिं तन्वन् पुण्यकीर्त्तिर्महायशाः ॥ ६ ॥ जनमेजयस्य राजर्षेः स महात्मा सदस्तदा। विवेश सहितः शिष्यैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ७ ॥ तत्र राजानमासीनं ददर्श जनमेजयम्। वृतं सदस्यैर्बहुभिर्देवैरिव पुरन्दरम् ॥ ८ ॥ तथा मूर्द्धाभिषिक्तैश्च नानाजनपदेश्वरैः। ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्च कुशलैर्यज्ञसंस्तरे ॥९॥ जनमेजयस्तु राजर्षि-

दृष्ट्वा तमृषिमागतम् । सगणोऽभ्युद्ययौ पूर्णं प्रीत्या भरतसत्तमः
॥ १० ॥ काञ्चनं विष्टरं तस्मै सदस्यानुमतः प्रभुः । आसनं
कल्पयामास यथा शक्रो बृहस्पतेः ॥ ११ ॥ तत्रोपविष्टं वरदं
देवर्षिगणपूजितम् । पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा
॥ १२ ॥ पाद्यमाचमनीयञ्च अर्घ्यं गाञ्च विधानतः । पिता-
महाय कृष्णाय तदर्हाय न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ प्रतिगृह्य तु तां
पूजां पाण्डवाज्जनमेजयात् । गाञ्चैव समनुज्ञाप्य व्यासः प्रीतो-
ऽभवत्तदा ॥ १४ ॥ तथा च पूजयित्वा तं प्रणयात् प्रपितामहम् ।
उपोपविश्य प्रीतात्मा पर्य्यपृच्छदनामयम् ॥ १५ ॥ भगवानपि तं
दृष्ट्वा कुशलं प्रतिवेद्य च । सदस्यैः पूजितः सर्वैः सदस्यान् प्रत्य-
पूजयत् ॥ १६ ॥ ततस्तु सहितः सर्वैः सदस्यैर्जनमेजयः । इदं
पश्चाद्द्विजश्रेष्ठं पर्य्यपृच्छत् कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥

जनमेजय उवाच । कुरूणां पाण्डवानाञ्च भवान् प्रत्यक्ष-
दर्शिवान् । तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ॥ १८ ॥
कथं समभवद्भेदस्तेषामक्लिष्टकर्मणाम् । तच्च युद्धं कथं वृत्तं
भूतान्तकरणं महत् ॥ १९ ॥ पितामहानां सर्व्वेषां दैवेनाविष्ट-
चेतसाम् । कार्त्स्न्येनैतन्ममाचक्ष्व यथावृत्तं द्विजोत्तम ॥ २० ॥

सौतिरुवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा । शशास
शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके ॥ २१ ॥

व्यास उवाच । कुरूणां पाण्डवानाञ्च यथा भेदोऽभवत् पुरा ।
तदस्मै सर्व्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ॥ २२ ॥ गुरोर्व्वचनमाज्ञाय
स तु विप्रर्षभस्तदा । आचचक्षे ततः सर्व्वमितिहासं पुरातनम्
॥ २३ ॥ राज्ञे तस्मै सदस्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च सर्व्वशः । भेदं सर्व्व-
विनाशञ्च कुरुपाण्डवयोस्तदा ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्व्वण्यादिवंशावतारणपर्व्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच। गुरवे प्राङ्नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः। सम्पूज्य च द्विजान् सर्वांस्तथान्यान् विदुषो जनान्॥ १॥ महर्षेर्विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु धीमतः। प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यास्य महात्मनः॥ २॥ श्रोतुं पात्रञ्च राजंस्त्वं प्राप्येमां भारतीं कथाम्। गुरोर्वक्त्रपरिस्पन्दो मनः प्रोत्साहतीव मे॥ ३॥ शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत्। राज्यार्थे द्यूतसम्भूतो वनवासस्तथैव च॥ ४॥ यथाच युद्धमभवत् पृथिवीक्षयकारकम्। तत्तेऽहं कथयिष्यामि पृच्छते भरतर्षभ॥ ५॥ मृते पितरि ते वीरा वनादेत्य स्वमन्दिरम्। न चिरादेवविद्वांसो वेदे धनुषि चाभवन्॥ ६॥ तांस्तथा सत्त्ववीर्य्यौजःसम्पन्नान् पौरसम्मतान्। नामृषन् कुरवो दृष्ट्वा पाण्डवान् श्रीयशोभृतः॥ ७॥ ततो दुर्य्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौवलः। तेषां निग्रहनिर्वासान् विविधांस्ते समारभन्॥ ८॥ ततो दुर्य्योधनः क्रूरः कुलिङ्गस्य मते स्थितः। पाण्डवान् विविधोपायैराज्यहेतोरपीड़यत्॥ ९॥ ददावथ विषं पापो भीमाय धृतराष्ट्रजः। जरयामास तद्वीरः सहान्नेन वृकोदरः॥ १०॥ प्रमाणकोट्यां संसुप्तं पुनर्बद्ध्वा वृकोदरम्। तोयेषु भीमं गङ्गायाः प्रक्षिप्य पुरमाव्रजत्॥ ११॥ यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा सञ्छिद्य बन्धनम्। उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो गतव्यथः॥ १२॥ आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत्। सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा॥ १३॥ तेषान्तु विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः। मोक्षणे प्रतिकारे च विदुरोऽवहितोऽभवत्॥ १४॥ स्वर्गस्थो जीवलोकस्य यथा शक्रः सुखावहः। पाण्डवानां तथा नित्यं विदुरोऽपि सुखावहः॥ १५॥ यदा तु विविधोपायैः संवृतैर्विवृतैरपि। नाशकद्विनिहन्तुं तान्दैवभाव्यर्थरक्षितान्॥ १६॥ ततः सम्मन्त्र्य सचिवैर्वृषदुःशासनादिभिः। धृतराष्ट्रमनुज्ञाप्य जातुषं गृह-

माद्रिमत् ॥ १७ ॥ सुतप्रियैषी तान्राजा पाण्डवानम्बिकासुतः। ततो विवासयामास राज्यभोगबुभुक्षया ॥ १८ ॥ ते प्रातिष्ठन्त सहिता नगरान्नागसाह्वयात्। प्रस्थाने चाभवन्मन्त्री क्षत्ता तेषां महात्मनाम् ॥ १९ ॥ तेन मुक्ता जतुगृहान्निशीथे प्राद्रवन् वनम्। ततः सम्प्राप्य कौन्तेया नगरं वारणावतम् ॥ २० ॥ न्यवसन्त महात्मानो मात्रा सह परन्तपाः। धृतराष्ट्रेण चाज्ञप्ता उषिता जातुषे गृहे ॥ २१ ॥ पुरोचनात् रक्षमाणाः सम्वत्सरमतन्द्रिताः। सुरङ्गाङ्कारयित्वा ते विदुरेण प्रचोदिताः ॥ २२ ॥ आदीप्य जातुषं वेश्म दग्ध्वा चैव पुरोचनम्। प्राद्रवन् भयसम्विग्ना मात्रा सह परन्तपाः ॥ २३ ॥ ददृशुर्द्दारुणं रक्षो हिड़िम्बं वननिर्झरे। हत्वा च तं राक्षसेन्द्रं भीताः समवबोनात् ॥ २४ ॥ निशि सम्प्राद्रवन् पार्था धार्त्तराष्ट्रभयार्द्दिताः। प्राप्ता हिड़िम्बा भीमेन यत्र जातो घटोत्कचः ॥ २५ ॥ एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवाः संशितव्रताः। वेदाध्ययनसम्पन्नास्तेऽभवन् ब्रह्मचारिणः ॥ २६ ॥ ते तत्र नियताः कालं कञ्चिदूषुर्नरर्षभाः। मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥२७॥ तत्राससार क्षुधितं पुरुषादं वृकोदरः। भीमसेनो महाबाहुर्वकं नाम महाबलम् ॥ २८ ॥ तञ्चापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्य्येण पाण्डवः। निहत्य तरसा वीरो नागरान् पर्य्यसान्त्वयत् ॥ २९ ॥ ततस्ते शुश्रुवुः कृष्णां पाञ्चाल्येषु स्वयम्वराम्। श्रुत्वा चैवाभ्यगच्छन्त गत्वा चैवालभन्त ताम् ॥ ३० ॥ ते तत्र द्रौपदीं लब्ध्वा परिसम्वत्सरोषिताः। विदिता हास्तिनपुरं प्रत्याजग्मुररिन्दमाः ॥ ३१ ॥ त उक्ता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च। भ्रातृभिर्विग्रहस्तात कथं वो न भवेदिति ॥ ३२ ॥ अस्माभिः खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽनुचिन्तितः। तस्माज्जनपदोपेतं सुविभक्तमहापथम् ॥ ३३ ॥ वासाय खाण्डवप्रस्थं व्रजध्वं गतमत्सराः। तयोस्ते वचनाज्जग्मुः

सह सर्वैः सुहृज्जनैः॥ ३४॥ नगरं खाण्डवप्रस्थं रत्नान्यादाय सर्वशः। तत्र ते न्यवसन् पार्थाः सम्वत्सरगणान् बहून्॥ ३५॥ वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीभृतः। एवं धर्मप्रधानास्ते सत्यव्रतपरायणाः॥ ३६॥ अप्रमत्तोत्थिताः चान्ताः प्रतपन्तोऽहितान् बहून्। अजयद्भीमसेनस्तु दिशं प्राचीं महायशाः॥ ३७॥ उदीचीमर्ज्जुनो वीरः प्रतीचीं नकुलस्तथा। दक्षिणां सहदेवस्तु विजिग्ये परवीरहा॥ ३८॥ एवं चक्रुरिमां सर्वे वशे कृत्स्नां वसुन्धराम्। पञ्चभिः सूर्य्यसङ्काशैः सूर्य्येण च विराजता॥ ३९॥ षट्सूर्य्येवाभवत् पृथ्वी पाण्डवैः सत्यविक्रमैः। ततो निमित्ते कस्मिंश्चिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः॥ ४०॥ वनं प्रस्थापयामास तेजस्वी सत्यविक्रमः। प्राणेभ्योऽपि प्रियतरं भ्रातरं सव्यसाचिनम्॥ ४१॥ अर्ज्जुनं पुरुषव्याघ्रं स्थिरात्मानं गुणैर्युतम्। स वै सम्वत्सरं पूर्णं मासं चैकं वनेऽवसत्॥४२॥ ततोऽगच्छद्धृषीकेशं द्वारवत्यां कदाचन। लब्धवांस्तत्र वीभत्सुर्भार्य्यां राजीवलोचनाम्॥ ४३॥ अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम्। सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनेव सङ्गता॥ ४४॥ सुभद्रा युयुजे प्रीत्या पाण्डवेनार्ज्जुनेन ह। अतर्पयच्च कौन्तेयः खाण्डवे हव्यवाहनम्॥ ४५॥ वीभत्सुर्वासुदेवेन सहितो नृपसत्तम। नातिभारो हि पार्थस्य केशवेन सहाभवत्॥ ४६॥ व्यवसायसहायस्य विष्णोः शत्रुवधेष्विव। पार्थायाग्निर्ददौ चापि गाण्डीवं धनुरुत्तमम्॥ ४७॥ इषुधिं चाक्षयैर्वाणै रथञ्च कपिलक्षणम्। मोक्षयामास वीभत्सुर्मयं यत्र महासुरम्॥ ४८॥ स चकार सभां दिव्यां सर्वरत्नसमन्विताम्। तस्यां दुर्य्योधनो मन्दो लोभं चक्रे सुदुर्मतिः॥ ४९॥ ततोऽक्षैर्वञ्चयित्वा च सौवलेन युधिष्ठिरम्। वनं प्रस्थापयामास सप्तवर्षाणि पञ्च च॥ ५०॥ अज्ञातमेकं राष्ट्रे च ततो वर्षं त्रयोदशम्। ततश्चतुर्द्दशे वर्षे याचमानः स्वकं

वसु ॥ ५१ ॥ नालभन्त महाराज ततो युद्धमवर्त्तत । ततस्ते चावमुत्साद्य हत्वा दुर्य्योधनं नृपम् ॥ ५२ ॥ राज्यं विहतभूयिष्ठं प्रत्यपद्यन्त पाण्डवाः । एवमेतत् पुरावृत्तं तेषामक्लिष्टकर्मणाम् । भेदो राज्यविनाशाय जयश्च जयतांर ॥ ५३ ॥

इत्यादिपर्वण्यादिवंशावतरणपर्वणि एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

जनमेजय उवाच । कथितं वै समासेन त्वया सर्व्वं द्विजोत्तम । महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १ ॥ कथा त्वमद्य चित्रार्थां कथयस्व तपोधन । विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे ॥ २ ॥ स भवान् विस्तरेणेमां पुनराख्यातुमर्हति । न हि तृप्यामि पूर्व्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ३ ॥ न तत् कारणमल्पं वै धर्म्मज्ञा यत्र पाण्डवाः । अबध्यान् सर्व्वशो जघ्नुः प्रशस्यन्ते च मानवैः ॥ ४ ॥ किमर्थं ते नरव्याघ्राः शक्ताः शन्तो ह्यनागसः । प्रयुज्यमानान् संक्लेशान् क्षान्तवन्तो दुरात्मनाम् ॥ ५ ॥ कथं नागायुतप्राणो बाहुशाली वृकोदरः । परिक्लिश्यन्नपि क्रोधं धृतवान् वै द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ कथं सा द्रौपदी कृष्णा क्लिश्यमाना दुरात्मभिः । शक्ता सती धार्त्तराष्ट्रान्नादहत् क्रोधचक्षुषा ॥ ७ ॥ कथं व्यसनिनं द्यूते पार्थौ माद्रीसुतौ तदा । अन्वयुस्ते नरव्याघ्रा बाध्यमाना दुरात्मभिः ॥ ८ ॥ कथं धर्म्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्म्मस्य धर्म्मभृत् । अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान् स युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ कथं च बहुलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारथिः । अस्यन्नेकोऽनयत् सर्व्वाः पितृलोकं धनञ्जयः ॥ १० ॥ एतदाचक्ष्व मे सर्व्वं यथावृत्तं तपोधन । यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । क्षणं कुरु महाराज विपुलोऽयमनुक्रमः । पुण्याख्यानस्य वक्तव्यः कृष्णद्वैपायनेरितः ॥ १२ ॥ महर्षेः

सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः। प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १३ ॥ इदं शतसहस्रं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणा। सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातममितौजसा ॥ १४ ॥ य इदं श्रावयेद्विद्वान् ये चेदं शृणुयुर्नराः। ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देवतुल्यताम् ॥ १५ ॥ इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम्। श्रव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १६ ॥ अस्मिन्नर्थश्च कामश्च निखिलेनोपदिश्यते। इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ॥ १७ ॥ अक्षुद्रान् दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान्। कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते ॥ १८ ॥ भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यादसंशयम्। इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥ १९ ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा। जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ॥ २० ॥ महीं विजयते राजा शत्रूंश्चापि पराजयेत्। इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ॥ २१ ॥ महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा। वीरं जनयते पुत्रं कन्यां वा राज्यभागिनीम् ॥ २२ ॥ धर्मशास्त्रमिदं पुण्यमर्थशास्त्रमिदं परम्। मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २३ ॥ सम्प्रत्याचक्षते चेदं तथा श्रोष्यन्ति चापरे। पुत्राः शुश्रूषवः सन्ति प्रेष्याश्च प्रियकारिणः ॥ २४ ॥ शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च। सर्वं स त्यजति क्षिप्रं य इदं शृणुयान्नरः ॥ २५ ॥ भरतानां महज्जन्म शृण्वतामनसूयताम्। नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कुतः ॥ २६ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यं तथैव च। कृष्णद्वैपायनेनेदं कृतं पुण्यं चिकीर्षुणा ॥ २७ ॥ कीर्त्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम्। अन्येषां क्षत्रियाणाञ्च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ २८ ॥ सर्वविद्यावदातनां लोके प्रथितकर्मणाम्। य इदं मानवो लोके पुण्यार्थं ब्राह्मणान् शुचीन् ॥ २९ ॥ श्रावयेत महा-

पुख्यं तस्य धर्मः सनातनः । कुरूणां प्रथितं वंशं कीर्त्तयन् सततं शुचिः ॥ ३० ॥ वंशमाप्नोति विपुलं लोके पूज्यतमो भवेत् । योऽधीते भारतं पुख्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ॥ ३१ ॥ चतुरो वार्षिकान् मासान् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । विज्ञेयः स च वेदानां पारगो भारतं पठन् ॥ ३२ ॥ देवा राजर्षयो ह्यत्र पुन्या ब्रह्मर्षयस्तथा । कीर्त्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्त्यते केशवस्तथा ॥ ३३ ॥ भगवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्त्यते । अनेकजननो यत्र कार्त्तिकेयस्य सम्भवः ॥ ३४ ॥ ब्राह्मणानां गवाञ्चैव माहात्म्यं यत्र कीर्त्त्यते । सर्व्वश्रुतिसमूहोऽयं श्रोतव्यो धर्मबुद्धिभिः ॥ ३५ ॥ य इदं श्रावयेद्विद्वान् ब्राह्मणानिह पर्वसु । धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्म गच्छति शाश्वतम् ॥ ३६ ॥ श्रावयेद्ब्राह्मणान् श्राद्धे यश्चेदं पादमन्ततः । अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धमुपावर्त्तेत् पितॄनिह ॥ ३७ ॥ अह्ना यदेनः क्रियते इन्द्रियैर्मनसापि वा । ज्ञानादज्ञानतो वापि प्रकरोति नरश्च यत् ॥ ३८ ॥ तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविलीयते । भरतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ॥ ३९ ॥ निरुक्तमस्य यो वेद सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । भरतानां यतश्चायमितिहासो महाद्भुतः ॥ ४० ॥ महतो ह्येनसो मर्त्त्यान्मोचयेदनुकीर्त्तितः । त्रिभिर्व्वर्षैर्लब्धकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ ४१ ॥ नित्योत्थितः शुचिः शक्तो महाभारतमादितः । तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा ॥ ४२ ॥ तस्मान्नियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् । कृष्णप्रोक्तामिमां पुख्यां भारतीमुत्तमां कथाम् ॥ ४३ ॥ श्रावयिष्यन्ति ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मानवाः । सर्व्वथा वर्त्तमाना वै न ते शोच्याः कृताकृतैः ॥ ४४ ॥ नरेण धर्मकामेन सर्व्वः श्रोतव्य इत्यपि । निखिलेनेतिहासोऽयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४५ ॥ न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः । यां श्रुत्वैव महापुख्यमितिहासमुपाश्नुते ॥ ४६ ॥ शृण्वञ्छ्राद्धः पुख्यशील श्रावयं-

श्चेदमद्भुतम्। नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ४७ ॥ यथा समुद्रो भगवान् यथा मेरुर्महागिरिः। उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ ४८ ॥ इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम्। श्रव्यं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्द्धनम् ॥ ४९ ॥ य इदं भारतं राजन् याचकाय प्रयच्छति। तेन सर्वा मही दत्ता भवेत् सागरमेखला ॥ ५० ॥ पारीक्षित कथां दिव्यां पुण्याय विजयाय च। कथ्यमानां मया कृत्स्नां शृणु हर्षकरीमिमाम् ॥ ५१ ॥ त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः। महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमद्भुतम् ॥ ५२ ॥ धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ। यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥ ५३ ॥

इत्यादिपर्वण्यादिवंशावतारणे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच। राजोपरिचरो नाम धर्मनित्यो महीपतिः। बभूव मृगयां गन्तुं सदा किल धृतव्रतः ॥ १ ॥ स चेदिविषयं रम्यं वसु पौरवनन्दनः। इन्द्रोपदेशाज्जग्राह रमणीयं महीपतिः ॥ २ ॥ तमाश्रमे न्यस्तशस्त्रं निवसन्तं तपोनिधिम्। देवाः शक्रपुरोगा वै राजानमुपतस्थिरे ॥ ३ ॥ इन्द्रत्वमर्हो राजायं तपसेत्यनुचिन्त्य वै। तं सान्त्वेन नृपं साक्षात्तपसः हंन्यवर्त्तयन् ॥ ४ ॥

देवा ऊचुः। न सङ्कीर्य्येत धर्मोऽयं पृथिव्यां पृथिवीपते। त्वया हि धर्मो विधृतः कृत्स्नं धारयते जगत् ॥ ५ ॥

इन्द्र उवाच। लोके धर्मं पालय त्वं नित्ययुक्तः समाहितः। धर्मयुक्तस्ततो लोकान् पुण्यान् पश्यसि शाश्वतान् ॥ ६ ॥ दिविष्ठस्य भुविष्ठस्त्वं सखाभूतो मम प्रियः। रम्यः पृथिव्यां यो देश-

स्वमावस नराधिप ॥ ७ ॥ पशव्यश्चैव पुण्यश्च प्रभूतधनधान्यवान्। स्वारच्यश्चैव सौम्यश्च भोगैर्भूमिगुणैर्युतः ॥ ८ ॥ अर्थवानेष देशो हि धनरत्नादिभिर्युतः। वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिप ॥ ९ ॥ धर्मशीला जनपदाः सुसन्तोषाश्च साधवः। न च मिथ्याप्रलापोऽत्र स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १० ॥ न च पित्रा विभज्यन्ते पुत्रा गुरुहिते रताः। युञ्जते धुरि नो गाश्च कृशान् सन्धुक्षयन्ति च ॥ ११ ॥ सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद। न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु यद्भवेत् ॥ १२ ॥ देवोपभोग्यं दिव्यं त्वामाकाशे स्फाटिकं महत्। आकाशगं त्वां मद्दत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥ १३ ॥ त्वमेकः सर्वमर्त्त्येषु विमानवरमास्थितः। चरिष्यस्युपरिस्थो हि देवो विग्रहवानिव ॥ १४ ॥ ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम्। धारयिष्यति सङ्ग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम् ॥ १५ ॥ लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप। इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। यष्टिञ्च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिसूदनः। इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालनीम् ॥ १७ ॥ तस्याः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा। प्रवेशं कारयामास गते सम्वत्सरे तदा ॥ १८ ॥ ततः प्रभृति चाद्यापि यष्टेः क्षितिपसत्तमैः प्रवेशः क्रियते राजन्यथा तेन प्रवर्त्तितः ॥ १९ ॥ अपरेद्युस्ततस्तस्याः क्रियतेऽत्युच्छ्रयो नृपैः। अलङ्कृतायाः पिटकैर्गन्धैर्माल्यैश्च भूषणैः ॥ २० ॥ माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत् क्रियतेऽपि च। भगवान् पूज्यते चात्र हंसरूपेण चेश्वरः ॥ २१ ॥ स्वयमेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मनः। स तां पूजां महेन्द्रस्तु दृष्ट्वा देवः कृतां शुभाम् ॥ २२ ॥ वसुना राजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीत् प्रभुः। ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम ॥ २३ ॥

कारयिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः। तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराष्ट्राणां भविष्यति॥ २४॥ तथा स्फीतो जनपदो मुदितश्च भविष्यति। । एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिप॥ २५॥ वसुः प्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः। उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः॥ २६॥ भूमिरत्नादिभिर्दानैस्तथा पूज्या भवन्ति ते। वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च॥ २७॥ सम्पूजितो मघवता वसुश्चेदीश्वरो नृपः। पालयामास धर्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम्॥ २८॥ इन्द्रप्रीत्या चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः। पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितौजसः॥ २९॥ नानाराज्येषु च सुतान् स सम्राड़भ्यषिचयत्। महारथो मागधानां विश्रुतो यो वृहद्रथः॥ ३०॥ प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम्। मावेल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः॥ ३१॥ एते तस्य सुता राजन्राजर्षेर्भूरितेजसः। न्यवेशयन्नामभिः स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च॥ ३२॥ वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः। वसन्तमिन्द्रप्रासाद आकाशे स्फाटिके च तम्॥ ३३॥ उपतस्थुर्महात्मानं गन्धर्वाप्सरसो नृपम्। राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम्॥ ३४॥ पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः। अरौत्सीच्चेतनायुक्तः कामात्कोलाहलः किल॥३५॥ गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताड़यत्। निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा॥ ३६॥ तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम्। तस्मात् विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत्॥ ३७॥ यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः। वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः॥ ३८॥ चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः। वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदयत्॥ ३९॥ ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः। तदहः पितरश्चैनमूचुर्जहि मृगानिति॥ ४०॥ तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा मति-

ताम्बर। स पितॄणां नियोगन्तमनतिक्रम्य पार्थिवः॥ ४१॥ चचार मृगयां कामी गिरिकामेव संस्मरन्। अतीवरूपसम्पन्नां साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ ४२ ॥ अशोकैश्चम्पकैश्चूतैरनेकैरतिमुक्तकैः। पुन्नागैः कर्णिकारैश्च वकुलैर्दिव्यपाटलैः ॥ ४३ ॥ पाटलैर्नारिकेलैश्च चन्दनैश्चार्जुनैस्तथा। एतैरम्यैर्महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्युतम् ॥ ४४ ॥ कोकिलाकुलसन्नादं मत्तभ्रमरनादितम्। वसन्तकाले तत्तस्य वनञ्चैत्ररथोपमम् ॥ ४५ ॥ मन्मथाभिपरीतात्मा नापश्यद्गिरिकां तदा। अपश्यन् कामसन्तप्तश्चरमाणो यदृच्छया ॥ ४६ ॥ पुष्पसञ्छन्नशाखाग्रं पल्लवैरुपशोभितम्। अशोकं स्तवकैश्छन्नं रमणीयमपश्यत ॥ ४७ ॥ अधस्तात्तस्य छायायां सुखासीनो नराधिपः। मधुगन्धैश्च संयुक्तं पुष्पगन्धं मनोहरम् ॥ ४८ ॥ वायुना प्रेर्य्यमाणन्तमाघ्राय मुदमन्वगात्। तस्य रेतः प्रचस्कन्द चरतो गहने वने ॥ ४९ ॥ स्कन्नमात्रञ्च तद्रेतो वृक्षपत्रेण भूमिपः। प्रतिजग्राह मिथ्या मे न पतेद्रेत इत्युत ॥ ५० ॥ इदं मिथ्यापरिस्कन्नं रेतो मे न भवेदिति। ऋतुश्च तस्याः पत्न्या मे न मोघः स्यादिति प्रभुः ॥ ५१ ॥ सञ्चिन्त्यैवं तदा राजा विचार्य्य च पुनः पुनः। अमोघत्वञ्च विज्ञाय रेतसो राजसत्तमः ॥ ५२ ॥ शुक्रप्रस्थापने कालं महिष्याः प्रसमीक्ष्य वै। अभिमन्त्र्याथ तच्छुक्रमारात्तिष्ठन्तमाशुगम्। सूक्ष्मधर्म्मार्थतत्त्वज्ञो गत्वा श्येनं ततोऽब्रवीत् ॥ ५३ ॥ मत्प्रियार्थमिदं सौम्य शुक्रं मम गृहं नय। गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्त्तवमद्य वै ॥ ५४ ॥ गृहीत्वा तत्तदा श्येनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान्। जवं परममास्थाय प्रदुद्राव विहङ्गमः ॥ ५५ ॥ तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः। अभ्यद्रवच्च तं सद्यो दृष्ट्वैवामिषशङ्कया ॥ ५६ ॥ तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ सम्प्रचक्रतुः। युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनाम्भसि ॥ ५७ ॥ तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः।

मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ॥ ५८ ॥ श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्य्यमथ वासवम् । जग्राह तरसोपेत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ॥ ५९ ॥ कदाचिदपि मत्सीं तां बबन्धुर्मत्स्यजीविनः । मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ॥ ६० ॥ उज्जह्रुरुदरात्तस्याः स्त्रीं पुमांसञ्च मानुषम् । आश्चर्य्यभूतं तद्गत्वा राज्ञेऽथ प्रत्यवेदयन् ॥ ६१ ॥ काये मत्स्या इमौ राजन् सम्भूतौ मानुषाविति । तयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा ॥ ६२ ॥ स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्मिकः सत्यसङ्गरः । साप्सरा मुक्तशापा च क्षणेन समपद्यत ॥ ६३ ॥ या पुरोक्ता भगवता तिर्य्यग्योनिगता शुभा । मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षमवाप्स्यसि ॥ ६४ ॥ ततः सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना । सन्त्यज्य मत्स्यरूपं सा दिव्यं रूपमवाप्य च ॥ ६५ ॥ सिद्धर्षिचारणपथं जगामाथ वराप्सराः । सा कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी ॥ ६६ ॥ राज्ञा दत्ता च दाशाय कन्येयं ते भवत्विति । रूपसत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ६७ ॥ सा तु सत्यवती नाम मत्स्यघात्यभिसंश्रयात् । आसीत् सा मत्स्यगन्धैव कञ्चित्कालं शुचिस्मिता ॥ ६८ ॥ शुश्रूषार्थं पितुर्नावं वाहयन्तीं जले च ताम् । तीर्थयात्रां परिक्रामन्नपश्यद्वै पराशरः ॥ ॥ ६९ ॥ अतीव रूपसम्पन्नां सिद्धानामपि काङ्क्षिताम् । दृष्ट्वैव च स तां धीमांश्चकमे चारुहासिनीम् ॥ ७० ॥ दिव्यां तां वासवीं कन्यां रम्भोरुं मुनिपुङ्गवः । सङ्गमं मम कल्याणि कुरुष्वेत्यभ्यभाषत ॥ ७१ ॥ साब्रवीत् पश्य भगवन् पारावारे स्थितानृषीन् । आवयोर्दृष्टयोरेभिः कथं तु स्यात्समागमः ॥ ७२ ॥ एवं तयोक्तो भगवान्नीहारमसृजत् प्रभुः । येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत् ॥ ७३ ॥ दृष्ट्वा सृष्टन्तु नीहारं ततस्तं परमर्षिणा । विस्मिता साभवत् कन्या व्रीडिता च तपस्विनी ॥ ७४ ॥

सत्यवत्युवाच। विद्धि मां भगवन् कन्यां सदा पितृवशा-
नुगाम्। त्वत्संयोगाच्च दुष्येत कन्याभावो ममानघ ॥ ७५ ॥
कन्यात्वे दूषिते चापि कथं शक्ष्ये द्विजोत्तम। गृहं गन्तुमृषे
चाहं धीमन्न स्थातुमुत्सहे। एतत् सञ्चिन्त्य भगवन् विधत्स्व
यदनन्तरम् ॥ ७६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तवतीं तान्तु प्रीतिमानृषिसत्तमः।
उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ७७ ॥ वृणीष्व च
वरं भीरु यं त्वमिच्छसि भाविनि। वृथा हि न प्रसादो मे
भूतपूर्व्वः शुचिस्मिते ॥ ७८ ॥ एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्य-
मुत्तमम्। स चास्यै भगवान् प्रादान्मनसः काङ्क्षितं भुवि ॥ ७९ ॥
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता। जगाम सह संसर्ग-
मृषिणाद्भुतकर्म्मणा ॥ ८० ॥ तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं
भुवि। तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्त नरा भुवि ॥ ८१ ॥ तस्या
योजनगन्धेति ततो नामापरं स्मृतम्। पराशरोऽपि भगवान्
जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ८२ ॥ इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा
वरमनुत्तमम्। पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा ॥ ८३ ॥
यज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्य्यः स वीर्य्यवान्। स मातरमनु-
ज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे ॥ ८४ ॥ स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्ये-
ष्विति च सोऽब्रवीत्। एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां परा-
शरात् ॥ ८५ ॥ न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनः स्मृतः।
पादापसारिणं धर्मं स तु विद्वान् युगे युगे ॥ ८६ ॥ आयुः शक्तिञ्च
मर्त्यानां युगानुगमवेक्ष्य च। ब्राह्मणो ब्राह्मणानाञ्च तथानुग्रह-
काङ्क्षया ॥ ८७ ॥ विव्यास वेदान् यस्मात्स तस्माद्व्यास इति
स्मृतः। वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ॥ ८८ ॥ सुमन्तुं
जैमिनिं पैलं शुकञ्चैव स्वमात्मजम्। प्रभुर्व्वरिष्ठो वरदो वैशम्पाय-
नमेव च ॥ ८९ ॥ संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः।

तथा भीष्मः शान्तनवो गङ्गायाममितद्युतिः ॥ ९० ॥ वसुवीर्य्यात्समभवन्महावीर्य्यो महायशाः । वेदार्थविच्च भगवानृषिर्विप्रो महायशाः ॥ ९१ ॥ शूले प्रोतः पुराणर्षिरचौरश्चौरशङ्कया अणीमाण्डव्य इत्येवं विख्यातः स महायशाः ॥ ९२ ॥ स धर्ममाहूय पुरा महर्षिरिदमुक्तवान् । इषीकया मया बाल्यादिहा ह्येका शकुन्तिका ॥ ९३ ॥ तत्किल्विषं स्मरे धर्म नान्यत् पापमहं स्मरे। तन्मे सहस्रसमितं कस्मान्नेहाजयत्तपः ॥ ९४ ॥ गरीयान् ब्राह्मणवधः सर्वभूतवधाद्यतः । तस्मात्त्वं किल्विषी धर्म शूद्रयोनौ जनिष्यसि ॥ ९५ ॥ तेन शापेन धर्मोऽपि शूद्रयोनावजायत। विद्वान् विदुररूपेण धार्मी तनुरकिल्विषी ॥ ९६ ॥ सञ्जयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे सूतो गवल्गणात्। सूर्य्याच्च कुन्तिकन्यायां यज्ञे कर्णो महाबलः ॥ ९७ ॥ सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्योतिताननः । अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुर्लोकनमस्कृतः ॥ ९८ ॥ वसुदेवात्तु देवक्यां प्रादुर्भूतो महायशाः। अनादिनिधनो देवः स कर्त्ता जगतः प्रभुः ॥ ९९ ॥ अव्यक्तमक्षरं ब्रह्मप्रधानं त्रिगुणात्मकम् । आत्मानमव्ययञ्चैव प्रकृतिं प्रभवं प्रभुम् ॥ १०० ॥ पुरुषं विश्वकर्माणं सत्त्वयोगं ध्रुवाक्षरम् । अनन्तमचलं देवं हंसं नरायणं प्रभुम् ॥ १०१ ॥ धातारमजमव्यक्तं यमाहुः परमव्ययम्। कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमव्ययम् ॥ १०२ ॥ पुरुषः स विभुः कर्त्ता सर्वभूतपितामहः। धर्मसंवर्द्धनार्थाय प्रजज्ञेऽन्धकवृष्णिषु ॥ १०३ ॥ अस्त्रज्ञौ तु महावीर्य्यौ सर्वशास्त्रविशारदौ। सात्यकिः कृतवर्मा च नारायणमनुव्रतौ ॥ १०४ ॥ सत्यकाद्धृदिकाच्चैव जज्ञातेऽस्त्रविशारदौ । भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्द्धत ॥ १०५ ॥ महर्षेरुग्रतपसस्तस्माद् द्रोणो व्यजायत। गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ॥ १०६ ॥ अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः।

अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादेव महाबलः ॥ १०७ ॥ तथैव धृष्ट-
द्युम्नोऽपि साक्षादग्निसमद्युतिः। वैताने कर्मणि तते पावकात्
समजायत ॥ १०८ ॥ वीरो द्रोणविनाशाय धनुरादाय वीर्य्य-
वान्। तत्रैव वेद्यां कृष्णापि जज्ञे तेजस्विनी शुभा ॥ १०९ ॥
विभ्राजमाना वपुषा बिभ्रती रूपमुत्तमम्। प्रह्लादशिष्यो
नग्नजित् सुबलश्चाभवत्ततः ॥ ११० ॥ तस्य प्रजा धर्म्महन्त्री जज्ञे
देवप्रकोपनात्। गान्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौबलस्तथा ॥१११॥
दुर्य्योधनस्य जननी जज्ञातेऽर्थविशारदौ। कृष्णद्वैपायनाज्जज्ञे
धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ ११२ ॥ क्षेत्रे विचित्रवीर्य्यस्य पाण्डुश्चैव
महाबलः। धर्म्मार्थकुशलो धीमान्मेधावी धूतकल्मषः ॥ ११३ ॥
विदुरः शूद्रयोनौ तु जज्ञे द्वैपायनादपि। पाण्डोस्तु जज्ञिरे पञ्च
पुत्रा देवसमाः पृथक् ॥ ११४ ॥ द्वयोः स्त्रियोर्गुणज्येष्ठस्तेषामासी-
द्युधिष्ठिरः। धर्म्माद्युधिष्ठिरो जज्ञे मारुताच्च वृकोदरः ॥ ११५ ॥
इन्द्राद्धनञ्जयः श्रीमान् सर्वशस्त्रभृतां वरः। जज्ञाते रूपसम्पन्ना-
वश्विभ्याञ्च यमावपि ॥ ११६ ॥ नकुलः सहदेवश्च गुरुशुश्रूषणे
रतौ। तथा पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ ११७ ॥
दुर्य्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा। ततो दुःशासनश्चैव
दुःसहश्चापि भारत ॥ ११८ ॥ दुर्मर्षणो विकर्णश्च चित्रसेनो
विविंशति। जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ॥ ११९ ॥
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च एकादश महारथाः। अभिमन्युः सुभद्राया-
मर्जुनादभ्यजायत ॥ १२० ॥ स्वस्रीयो वासुदेवस्य पौत्रः पाण्डो-
र्महात्मनः। पाण्डवेभ्यो हि पाञ्चाल्यां द्रौपद्यां पञ्च जज्ञिरे
॥ १२१ ॥ कुमारा रूपसम्पन्नाः सर्वशास्त्रविशारदाः। प्रति-
विन्ध्यो युधिष्ठिरात् सुतसोमो वृकोदरात् ॥ १२२ ॥ अर्जुनाच्छ्रुत-
कीर्त्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः। तथैव सहदेवाच्च श्रुतसेन
प्रतापवान् ॥ १२३ ॥ हिड़िम्बायाञ्च भीमेन वने जज्ञे घटोत्-

कचः। शिखण्डी द्रुपदाज्जज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता ॥ १२४ ॥ यां यक्षः पुरुषं चक्रे स्थूणः प्रियचिकीर्षया। कुरूणां विग्रहे तस्मिन् समागच्छन् बहून्यथ ॥ १२५ ॥ राज्ञां शतसहस्राणि योत्स्यमानानि संयुगे। तेषामपरिमेयानां नामधेयानि सर्वशः ॥ १२६ ॥ न शक्यानि समाख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि। एते तु कीर्त्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम् ॥ १२७ ॥

इत्यादिपर्वण्यादिवंशावतरणे त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

जनमेजय उवाच। य एते कीर्त्तिता ब्रह्मन् ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः। सम्यक् तां श्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान् सहस्रशः ॥ १ ॥ यदर्थमिह सम्भूता देवकल्पा महारथाः। भुवि तन्मे महाभाग सम्यगाख्यातुमर्हति ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। रहस्यं खल्विदं राजन्देवानामिति नः श्रुतम्। तत्तु ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे ॥ ३ ॥ त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा। जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४ ॥ तदा निःक्षत्रिये लोके भार्गवेण कृते सति। ब्राह्मणान् क्षत्रिया राजन् सुतार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ५ ॥ ताभिः सह समापेतुर्ब्राह्मणाः शंसितव्रताः। ऋतावृतौ नरव्याघ्र न कामान्नानृतौ तथा ॥ ६ ॥ तेभ्यश्च लेभिरे गर्भं क्षत्रियास्ताः सहस्रशः। ततः सुषुविरे राजन् क्षत्रियान् वीर्य्यवत्तरान् ॥ ७ ॥ कुमारांश्च कुमारीश्च पुनः क्षत्राभिवृद्धये। एवं तद्ब्राह्मणैः क्षत्रं क्षत्रियासु तपस्विभिः ॥ ८ ॥ जातं वृद्धञ्च धर्म्मेण सुदीर्घेणायुषान्वितम्। चत्वारोऽपि ततो वर्णा बभूवुर्ब्राह्मणोत्तराः ॥ ९ ॥ अभ्यगच्छन्नृतौ नारीं न कामान्नानृतौ तथा। तथैवान्यानि भूतानि तिर्य्यग्योनिगतान्यपि ॥ १० ॥

ऋतौ दारांश्च गच्छन्ति तत्तथा भरतर्षभ। ततो वर्द्धन्त धर्म्मेण सहस्रशतजीविनः ॥ ११ ॥ ताः प्रजाः पृथिवीपाल धर्म्मव्रतपरायणाः। आधिभिर्व्याधिभिश्चैव विमुक्ताः सर्व्वशो नराः ॥ १२ ॥ अथेमां सागरापाङ्गीं गाङ्गजेन्द्रगताखिलाम्। अध्यतिष्ठत् पुनः क्षत्रं सशैलवनपत्तनाम् ॥ १३ ॥ प्रशासति पुनः क्षत्रे धर्म्मेणेमां वसुन्धराम्। ब्राह्मणाद्यास्ततो वर्णा लेभिरे मुदमुत्तमाम् ॥ १४ ॥ कामक्रोधोद्भवान्दोषान्निरस्य च नराधिपाः। धर्म्मेण दण्डं दण्ड्येषु प्रणयन्तोऽन्वपालयन् ॥ १५ ॥ तथा धर्म्मपरे क्षत्रे सहस्राक्षः शतक्रतुः। स्वादु देशे च काले च वर्षेणापालयत् प्रजाः ॥ १६ ॥ न बाल एव म्रियते तदा कश्चिज्जनाधिप। न च स्त्रियं प्रजानाति कश्चिदप्राप्तयौवनः ॥ १७ ॥ एवमायुष्मतीभिस्तु प्रजाभिर्भरतर्षभ। इयं सागरपर्य्यन्ता समापूर्य्यत मेदिनी ॥ १८ ॥ ईजिरे च महायज्ञैः क्षत्रिया बहुदक्षिणैः। साङ्गोपनिषदान् वेदान् विप्राश्चाधीयते तदा ॥ १९ ॥ न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाश्च तदा नृप। न च शूद्रसमाभ्यासे वेदानुच्चारयन्त्युत ॥ २० ॥ कारयन्तः कृषिं गोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह। युञ्जते धुरि नो गाश्च कृशाङ्गांश्चाप्यजीवयन् ॥ २१ ॥ फेनपांश्च तथा वत्सान्न दुहन्ति स्म मानवाः। न कूटमानैर्व्वणिजः पण्यं विक्रीणते तदा ॥ २२ ॥ कर्म्माणि च नरव्याघ्र धर्म्मोपेतानि मानवा। धर्म्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्द्धर्म्मपरायणाः ॥ २३ ॥ स्वकर्म्मनिरताश्चासन् सर्व्वे वर्णा नराधिप। एवं तदा नरव्याघ्र धर्म्मो न ह्रसते क्वचित् ॥ २४ ॥ काले गावः प्रसूयन्ते नार्य्यश्च भरतर्षभ। भवन्त्यृतुषु वृक्षाणां पुष्पाणि च फलानि च ॥ २५ ॥ एवं कृतयुगे सम्यग्वर्त्तमाने तदा नृप। आपूर्य्यत मही कृत्स्ना प्राणिभिर्बहुभिर्भृशम् ॥ २६ ॥ एवं समुदिते लोके मानुषे भरतर्षभ। असुरा जज्ञिरे क्षेत्रे राज्ञान्तु मनुजेश्वर ॥ २७ ॥ आदि-

स्त्वैर्हि तदा दैत्या बहुशो निर्ज्जिता युधि। ऐश्वर्य्याद्भ्रंशिताः स्वर्गात्संबभूवुः क्षिताविह ॥ २८ ॥ इह देवत्वमिच्छन्तो मानुषेषु मनस्विनः। जज्ञिरे भुवि भूतेषु तेषु तेष्वसुरा विभो ॥ २९ ॥ गोष्वश्वेषु च राजेन्द्र खरोष्ट्रमहिषेषु च। क्रव्यात्सु चैव भूतेषु गजेषु च मृगेषु च ॥ ३० ॥ जातैरिह महीपाल जायमानैश्च तैर्मही। न शशाकात्मनात्मानमियं धारयितुं धरा ॥ ३१ ॥ अथ-जाता महीपालाः केचिद्बहुमदान्विताः। दितेः पुत्रा दनोश्चैव तदा लोक इहाच्युताः ॥ ३२ ॥ वीर्य्यवन्तोऽवलिप्तास्ते नाना-रूपधरा महीम्। इमां सागरपर्य्यन्तां परीयुररिमर्द्दनाः ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्चैवाप्यपीड़यन्। अन्यानि चैव सत्त्वानि पीड़यामासुरोजसा ॥ ३४ ॥ त्रासयन्तोऽभिनि-घ्नन्तः सर्वभूतगणांश्च ते। विचेरुः सर्वशो राजन्महीं शतसह-स्रशः ॥ ३५ ॥ आश्रमस्थान्महर्षींश्च धर्षयन्तस्ततस्ततः। अब्र-ह्मण्या वीर्य्यमदा मत्ता मदबलेन च ॥ ३६ ॥ एवं वीर्य्यबलोत्-सिक्तैर्भूरियत्नैर्महासुरैः। पीडग्रमाना मही राजन् ब्रह्माण-मुपचक्रमे ॥ ३७ ॥ न ह्यमी भूतसत्त्वौघाः पन्नगाः सनगां महीम्। तदा धारयितुं शेकुः संक्रान्तां दानवैर्बलात् ॥ ३८ ॥ ततो मही महीपाल भारार्त्ता भयपीड़िता। जगाम शरणं देवं सर्वभूतपितामहम् ॥ ३९ ॥ सा संवृतं महाभागैर्देवद्विजमह-र्षिभिः। ददर्श देवं ब्रह्माणं लोककर्त्तारमव्ययम् ॥ ४० ॥ गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवकर्मसु निष्ठितैः। विद्यमानं मुदोपेतै-र्ववन्दे चैनमेत्य सा ॥ ४१ ॥ अथ विज्ञापयामास भूमिस्तं शर-णार्थिनी। सन्निधौ लोकपालानां सर्वेषामेव भारत ॥ ४२ ॥ तत् प्रधानात्मनस्तस्य भूमेः कृत्यं स्वयम्भुवः। पूर्वमेवाभवद्राजन् विदितं परमेष्ठिनः ॥ ४३ ॥ स्रष्टा हि जगतः कस्मान्न संबु-ध्येत भारत। सुरासुरलोकानामशेषेण मनोगतम् ॥ ४४ ॥

तामुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिः प्रभुः। प्रभवः सर्व्वभूताना-मीशः शम्भुः प्रजापतिः॥ ४५॥

ब्रह्मोवाच। यदर्थमसि संप्राप्ता मत्सकाशं वसुन्धरे। तदर्थं सन्नियोक्ष्यामि सर्वानेव दिवौकसः॥ ४६॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन् विसृज्य च। आदिदेश तदा सर्वान् विबुधान् भूतकृत् स्वयम्॥ ४७॥ अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक् पृथक्। अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत्॥ ४८॥ तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां गणान्। उवाच भगवान् सर्वानिदं वचनमर्थवत्॥ ४९॥

ब्रह्मोवाच। स्वैः स्वैरंशैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च। अथ शक्रादयः सर्व्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः। तथ्यमर्थ्यञ्च पथ्यञ्च तस्य ते जगृहुस्तदा॥ ५०॥ अथ ते सर्व्वेऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः। नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः॥ ५१॥ यः स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः। पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुवक्षाञ्चितेक्षणः॥ ५२॥ प्रजापतिपतिर्द्देवः सुरनाथो महाबलः। श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः॥ ५३॥ तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम्। अंशेनावतरेत्येवं तथेत्याह च तं हरिः॥ ५४॥

इत्यादिपर्वण्यादिवंशावतरणपर्वणि चतुःषष्टोऽध्यायः॥ ६४॥

समाप्तञ्चेदमादिवंशावतारणपर्व॥

अथ सम्भवपर्व।

वैशम्पायन उवाच। अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम्। अवतर्त्तुं मही स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः ॥ १॥ आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्वानेव दिवौकसः। निर्ज्जगाम पुनस्तस्मात् क्षया-न्नारायणस्य ह ॥ २ ॥ तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च। अवतेरुः क्रमेणैव महीं स्वर्गाद्दिवौकसः ॥ ३ ॥ ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च। जज्ञिरे राजशार्दूल यथा-कामं दिवौकसः ॥ ४ ॥ दानवान् राक्षसांश्चैव गन्धर्वान् पन्नगां-स्तथा। पुरुषादानि चान्यानि जघ्नुः सत्त्वान्यनेकशः ॥ ५ ॥ दानवा राक्षसाश्चैव गन्धर्वाः पन्नगास्तथा। न तान् बलस्थान् बाल्येऽपि जघ्नुर्भरतसत्तम ॥ ६ ॥

जनमेजय उवाच। देवदानवसङ्घानां गन्धर्वाप्सरसां तथा। मानवानाञ्च सर्वेषां तथा वै यक्षरक्षसाम् ॥ ७॥ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन सम्भवं कृत्स्नमादितः। प्राणिनाञ्चैव सर्वेषां सम्भवं वक्तु-मर्हसि ॥ ८॥

वैशम्पायन उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्य स्वय-म्भुवे। सुरादीनामहं सम्यक् लोकानां प्रभवाप्ययम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः। मरीचिरत्र्यङ्गि-रसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १० ॥ मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्य-पात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ ११ ॥ अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः ॥ १२ ॥ कद्रूश्च मनुजव्याघ्र दक्षकन्यैव भारत। एतासां वीर्य्यसम्पन्नं पुत्रपौत्र-मनन्तकम् ॥ १३ ॥ अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः। ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ॥ १४ ॥ धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च। भगो विवस्वान् पूषा च

सविता दशमस्तथा ॥ १५ ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते । जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥ १६ ॥ एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः । नाम्ना ख्यातास्तु तस्येमे पञ्च पुत्रा महात्मनः ॥ १७ ॥ प्रह्लादः पूर्वजस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् । अनुह्लादस्तृतीयोभूत्तस्माच्च शिविवाष्कलौ ॥ १८ ॥ प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत । विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥ १९ ॥ विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्बलिरेकः प्रतापवान् । बलेश्च प्रथितः पुत्रो वाणो नाम महासुरः ॥ २० ॥ रुद्रस्यानुचरः श्रीमान्महाकालेति यं विदुः । चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ॥ २१ ॥ तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः । शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ॥ २२ ॥ असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः । अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्य्यवान् ॥ २३ ॥ तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च सः । स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्वाजकस्तथा ॥ २४ ॥ अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः । एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ ॥ २५ ॥ निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा । शरभः शलभश्चैव सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा ॥ २६ ॥ एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः । अन्यौ तु खलु देवानां सूर्य्याचन्द्रमसौ स्मृतौ ॥ २७ ॥ अन्यौ दानवमुख्यानां सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा । इमे च वंशाः प्रथिताः सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ २८ ॥ दनुपुत्रा महाराज दशदानववंशजाः । एकाक्षोऽमृतपो वीरः प्रलम्बनरकावपि ॥ २९ ॥ वातापी शत्रुतपनः शटश्चैव महासुरः । गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥ ३० ॥ असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत । सिंहिका सुषुवे पुत्रं राहुं चन्द्रार्कमर्द्दनम् ॥ ३१ ॥ सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रप्रमर्द्दनम् । क्रूरस्वभावं क्रूरायाः पुत्र-

पौत्रमनन्तकम् ॥ ३२ ॥ गणः क्रोधवशो नाम क्रूरकर्माऽरिमर्द्दनः। दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ॥ ३३ ॥ विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः। कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ॥ ३४ ॥ प्रविख्याता महावीर्य्या दानवेषु परन्तपाः। विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ॥ ३५ ॥ क्रोधः शत्रु-स्तथैवान्ये कालकेया इति श्रुताः। असुराणामुपाध्यायः शुक्रस्त्वृषिसुतोऽभवत् ॥ ३६ ॥ ख्याताश्चोशनसः पुत्राश्चत्वारोऽसुरयाजकाः। त्वष्टा धरस्तथात्रिश्च द्वावन्यौ रौद्रकर्मिणौ ॥ ३७ ॥ तेजसा सूर्य्यसङ्काशा ब्रह्मलोकपरायणाः। इत्येष वंशप्रभवः कथितस्ते तरस्विनाम् ॥ ३८ ॥ असुराणां सुराणाञ्च पुराणे संश्रुतो मया। एतेषां यदपत्यन्तु न शक्यं तदशेषतः ॥ ३९ ॥ प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम्। तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुड़ारुणौ ॥ ४० ॥ आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेयाः प्रकीर्त्तिताः। शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः ॥ ४१ ॥ कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः। भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा ॥ ४२ ॥ गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यवर्चाश्च सप्तमः। सत्यवागर्कपर्णश्च प्रयुतश्चापि विश्रुतः ॥ ४३ ॥ भीम-श्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी। तथा शालिशिरा राजन् पर्ज्जन्यश्च चतुर्द्दशः ॥ ४४ ॥ कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोड़शः। इत्येते देवगन्धर्व्वा मौनेयाः परिकीर्त्तिताः ॥ ४५ ॥ अथ प्रसूतान्यन्यानि कीर्त्तयिष्यामि भारत। अनवद्यां मनुं वंशा-मसुरां मार्गणप्रियाम् ॥ ४६ ॥ अनूपां सुभगां भासीमिति प्राधा व्यजायत। सिद्धः पूर्णश्च बर्हो च पूर्णायुश्च महायशाः ॥ ४७ ॥ ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः। विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४८ ॥ इत्येते देवगन्धर्व्वाः प्राधेयाः परिकीर्त्तिताः। इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् ॥ ४९ ॥

प्राधासूत महाभागा देवी देवर्षितः पुरा। अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ॥ ५० ॥ अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा। केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरजा तथा ॥ ५१ ॥ सुप्रिया चातिबाहुश्च विख्यातौ च हाहाहूहूः। तुम्बुरुश्चेति चत्वारः स्मृता गन्धर्वसत्तमाः ॥ ५२ ॥ अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा। अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्त्तितम् ॥ ५३ ॥ इति ते सर्वभूतानां सम्भवः कथितो मया। यथावत् सम्परिख्यातो गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ५४ ॥ भुजगानां सुपर्णानां रुद्राणां मरुतां तथा। गवाञ्च ब्राह्मणानाञ्च श्रीमतां पुण्यकर्मणाम् ॥ ५५ ॥ आयुष्यश्चैव पुण्यश्च धन्यः श्रुतिसुखावहः। श्रोतव्यश्चैव सततं श्राव्यश्चैवानसूयता ॥ ५६ ॥ इमन्तु वंशं नियमेन यः पठेन्महात्मनां ब्राह्मणदेवसन्निधौ। अपत्यलाभं लभते स पुष्कलं श्रियं यशः प्रेत्य च शोभनाङ्गतिम् ॥ ५७ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्यंशावतारणे पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः। एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परमतेजसः ॥१ ॥ मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महायशाः। अजैकपादहिर्बुध्नः पिनाकी च परन्तपः ॥ २ ॥ दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः। स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ ३ ॥ मरिचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। षड़ेते ब्रह्मणः पुत्राः वीर्य्यवन्तो महर्षयः ॥ ४ ॥ त्रयस्त्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुताः। वृहस्पतिरुतथ्यश्च सम्वर्त्तश्च धृतव्रतः ॥ ५ ॥ अत्रेस्तु बहवः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप। सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः ॥ ६ ॥ राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरा-

स्तथा। यज्ञाश्च मनुजव्याघ्र पुत्रास्तस्य च धीमतः॥ ७॥ पुलहस्य सुता राजञ्छलभाः परिकीर्त्तिताः। सिंहाः किंपुरुषा व्याघ्रा यक्षा ईहामृगास्तथा॥ ८॥ क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतङ्गसहचारिणः। विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः॥ ९॥ दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः। ब्रह्मणः पृथिवीपाल शान्तात्मा सुमहातपाः॥ १०॥ वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्य्या तस्य महात्मनः। तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयन्मुनिः॥ ११॥ ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः। पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः॥ १२॥ ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे। दिव्येन विधिना राजन् कश्यपाय त्रयोदश॥ १३॥ नामतो धर्मपत्न्यस्ताः कीर्त्त्यमाना निबोध मे। कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया तथा॥ १४॥ बुद्धिर्लज्जा मतिश्चैव पत्न्यो धर्मस्य ता दश। द्वाराण्येतानि धर्मस्य विहितानि स्वयम्भुवा॥ १५॥ सप्तविंशति सोमस्य पत्न्यो लोकेषु विश्रुताः। कालस्य नयने युक्ताः सोमपत्न्यः शुचिव्रताः॥ १६॥ सर्वा नक्षत्रयोगिन्यो लोकयात्राविधानतः। पैतामहो मनुर्देवस्तस्य पुत्रः प्रजापतिः॥ १७॥ तस्याष्टौ वसवः पुत्रास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम्। धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः॥ १८॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः। धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा॥ १९॥ चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वसायाः श्वसनस्तथा। रतायाश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुताशनः॥ २०॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ। धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा॥ २१॥ ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः। सोमस्य तु सुतो वर्चा वर्चस्वी येन जायते॥ २२॥ मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा। अह्नः सुतस्तथा ज्योतिः शमः शान्तस्तथा मुनिः॥ २३॥ अग्नेः पुत्रः

कुमारस्तु श्रीमाञ्छरवनालयः । तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः ॥ २४ ॥ कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्त्तिकेय इति स्मृतः । अनिलस्य शिवा भार्य्या तस्याः पुत्रो मनोजवः ॥ २५ ॥ अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु । प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाथ देवलम् ॥ २६ ॥ द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ । वृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मवादिनी ॥ २७ ॥ योगसक्ता जगत् कृत्स्नमसक्ता विचचार ह । प्रभासस्य तु भार्य्या सा वसूनामष्टमस्य ह ॥ २८ ॥ विश्वकर्म्मा महाभागो जज्ञे शिल्पप्रजापतिः । कर्त्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानाञ्च वर्द्धकिः ॥ २९ ॥ भूषणानाञ्च सर्व्वेषां कर्त्ता शिल्पवतां वरः । यो दिव्यानि विमानानि त्रिदशानां चकार ह ॥ ३० ॥ मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः । पूजयन्ति च यं नित्यं विश्वकर्म्माणमव्ययम् ॥ ३१ ॥ स्तनन्तु दक्षिणं भित्वा ब्राह्मणो नरविग्रहः । निःसृतो भगवान्धर्म्मः सर्व्वलोकसुखावहः ॥ ३२ ॥ त्रयस्तस्य वराः पुत्राः सर्व्वभूतमनोहराः । शमः कामश्च हर्षश्च तेजसा लोकधारिणः ॥ ३३ ॥ कामस्य तु रतिर्भार्य्या शमस्य प्राप्तिरङ्गना । नन्दा तु भार्य्या हर्षस्य यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३४ ॥ मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य सुरासुराः । जज्ञिरे नृपशार्दूल लोकानां प्रभवस्तु सः ॥ ३५ ॥ त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या वड़वारूपधारिणी । असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ ॥ ३६ ॥ द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप । तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३७ ॥ त्रयस्त्रिंशत इत्येते देवास्तेषामहं तव । अन्वयं सम्प्रवक्ष्यामि पक्षैश्च कुलतो गणान् ॥ ३८ ॥ रुद्राणामपरः पक्षः साध्यानां मरुतां तथा । वसूनां भार्गवं विद्याद्विश्वेदेवांस्तथैव च ॥ ३९ ॥ वैनतेयस्तु गरुड़ो बलवानरुणस्तथा । वृहस्पतिश्च भगवानादित्ये-

ब्धेव गच्छते ॥ ४० ॥ अश्विनौ गुह्यकान् विद्धि सर्वौषध्यस्तथा पशून्। एते देवगणा राजन् कीर्त्तितास्तेऽनुपूर्व्वशः ॥ ४१ ॥ यान् कीर्त्तयित्वा मनुजः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। ब्राह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान् भृगुः ॥ ४२ ॥ भृगोः पुत्रः कविर्विद्वां-ञ्छुक्रः कविसुतो ग्रहः। त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थं वर्षावर्षे भया-भये ॥ ४३ ॥ स्वयम्भुवा नियुक्तः सन् भुवनं परिधावति। योगा-चार्य्यो महाबुद्धिर्दैत्यानामभवद्गुरुः। सुराणां चापि मेधावी ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥ ४४ ॥ तस्मिन्नियुक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे। अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥ ४५ ॥ च्यवनं दीप्ततपसं धर्म्मात्मानं यशस्विनम्। यः स रोषाच्च्युतो गर्भान्मातु-र्मोक्षाय भारत ॥ ४६ ॥ आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः। और्व्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः ॥ ४७ ॥ महातेजा महावीर्य्यो बाल एव गुणैर्युतः। ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥ ४८ ॥ जमदग्नेस्तु चत्वार आसन् पुत्रा महात्मनः। रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ॥ ४९ ॥ सर्व्व-शस्त्रेषु कुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी। और्व्वस्यासीत् पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् ॥ ५० ॥ तेषां पुत्रसहस्राणि बभूवुर्भुवि विस्तरः। द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ॥ ५१ ॥ लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह। तयोरेव स्वसा देवी लक्ष्मी पद्मगृहा शुभा ॥ ५२ ॥ तस्यास्तु मानसाः पुत्रास्तुरगा व्योमचारिणः। वरुणस्य भार्य्या या ज्येष्ठा शुक्राद्देवी व्यजायत ॥ ५३ ॥ तस्याः पुत्रं बलं विद्धि सुराञ्च सुरनन्दिनीम्। प्रजा-नामन्नकामानामन्योऽन्यपरिभक्षणात् ॥ ५४ ॥ अधर्म्मस्तत्र सञ्जातः सर्व्वभूतविनाशकः। तस्यापि निर्ऋतिर्भार्य्या नैर्ऋता येन राक्षसाः ॥ ५५ ॥ घोरास्तस्यास्त्रयः पुत्राः पापकर्म्मरताः सदा। भयो महाभयश्चैव मृत्युर्भूतान्तकस्तथा ॥ ५६ ॥ न तस्य भार्य्या

पुत्त्रो वा कश्चिदस्त्यन्तको हि सः। काकीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ॥ ५७ ॥ ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः। उलूकान् सुषुवे काकी श्येनी श्येनान् व्यजायत ॥ ५८ ॥ भासी भासानजनयद्गृध्रांश्चैव जनाधिप। धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्व्वशः ॥ ५९ ॥ चक्रवाकांश्च भद्रा तु जनयामास सैव तु। शुकी च जनयामास शुकानेव यशस्विनी ॥ ६० ॥ कल्याणगुणसम्पन्ना सर्व्वलक्षणपूजिता। नव क्रोधवशा नारीः प्रजज्ञे क्रोधसम्भवाः ॥ ६१ ॥ मृगी च मृगमन्दा च हरी भद्रमना अपि। मातङ्गी त्वथ शार्दूली श्वेता सुरभिरेव च ॥ ६२ ॥ सर्व्वलक्षणसम्पन्ना सुरसा चैव भामिनी। अपत्यं तु मृगाः सर्व्वे मृग्या नरवरोत्तम ॥ ६३ ॥ ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्च परन्तप। ततस्त्वैरावतं नागं जज्ञे भद्रमनाः सुतम् ॥ ६४ ॥ ऐरावतः सुतस्तस्या देवनागो महागजः। हर्य्याश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्विनः ॥ ६५ ॥ गोलाङ्गूलंश्च भद्रन्ते हर्य्याः पुत्रान् प्रचक्षते। प्रजज्ञे त्वथा शार्दूली सिंहान् व्याघ्रा- नशेषतः ॥ ६६ ॥ द्वीपिनश्च महासत्त्वान् सर्व्वानेव न संशयः। मातङ्ग्यपि च मातङ्गानपत्यानि नराधिप ॥ ६७ ॥ दिशां गजांस्तु श्वेताख्यां श्वेताजनयदाशुगान्। तथा दुहितरौ राजन् सुरभिर्व्वै व्यजायत ॥ ६८ ॥ रोहिणीं चैव भद्रा तु गन्धर्व्वीं तु यश- स्विनी। विमलामपि भद्रन्ते अनलामपि भारत ॥ ६९ ॥ रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्व्यां वाजिनः सुताः। सप्तपिण्ड- फलान् वृक्षाननलापि व्यजायत ॥ ७० ॥ अनलायाः शुकी पुत्त्री कङ्कस्तु सुरसासुतः। अरुणस्य भार्य्या श्येनी तु वीर्य्यवन्तौ महाबलौ ॥ ७१ ॥ सम्पातिं जनयामास वीर्य्यवन्तं जटायुषम्। सुरसाजनयन्नागान् कद्रूः पुत्रांस्तु पन्नगान् ॥ ७२ ॥ द्वौ पुत्त्रौ विनतायास्तु विख्यातौ गरुड़ारुणौ। दूत्येष सर्व्वभूतानां महता

मनुजाधिप। प्रभवः कीर्त्तितः सम्यङ्मया मतिमतां वर ॥ ७३ ॥ यं श्रुत्वा पुरुषः सम्यङ्मुक्तो भवति पाप्मनः। सर्वज्ञताञ्च लभते गतिमग्र्याञ्च विन्दति ॥ ७४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्यंशावतरणे षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

जनमेजय उवाच। देवानां दानवानाञ्च गन्धर्वोरगरक्षसाम्। सिंहव्याघ्रमृगाणाञ्च पन्नगानां पतत्त्रिणाम् ॥ १ ॥ सर्वेषाञ्चैव भूतानां सम्भवं भगवन्नहम्। श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन मानुषेषु महात्मनाम्। जन्म कर्म च भूतानामेतेषामनुपूर्वशः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। मानुषेषु मनुष्येन्द्र सम्भूता ये दिवौकसः। प्रथमं दानवांश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ॥ ३ ॥ विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः। जरासन्ध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः ॥ ४ ॥ दितेः पुत्रस्तु यो राजन् हिरण्यकशिपुः स्मृतः। स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभ ॥ ५ ॥ संह्लाद इति विख्यातः प्रह्लादस्यानुजस्तु यः। स शल्य इति विख्यातो जज्ञे वाह्लीकपुङ्गवः ॥ ६ ॥ अनुह्लादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो जघन्यजः। धृष्टकेतुरिति ख्याताः स बभूव नरेश्वरः ॥ ७ ॥ यस्तु राजञ्छिविर्नाम दैतेयः परिकीर्त्तितः। द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥ ८ ॥ वाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः। भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्य्यवान्। तथा गगनमूर्द्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः ॥ १० ॥ पञ्चैते जज्ञिरे राजन् वीर्य्यवन्तो महासुराः। कैकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः ॥ ११ ॥ केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान्। अमितौजा इति ख्यातः सोग्रकर्मा नराधिपः ॥ १२ ॥ स्वर्भानुरिति

विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः । उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्म्मा नराधिपः ॥ १३ ॥ यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाभून्महावीर्य्योऽपराजितः ॥ १४ ॥ तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्द्दिक्यो मनुजर्षभः ॥ १५ ॥ वृषपर्व्वेति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १६ ॥ अजकस्त्ववरो राजन्य आसीद्वृषपर्व्वणः । स शाल्व इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः ॥ १७ ॥ अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान्यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १८ ॥ सूक्ष्मस्तु मतिमान् राजन् कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । वृहद्रथ इति ख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः ॥ १९ ॥ तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । सेनाविन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः ॥ २० ॥ इषुपो नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः । नग्नजिन्नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः ॥ २१ ॥ एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ ॥ २२ ॥ विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः । चित्रधर्म्मेति विख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः ॥ २३ ॥ हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः । सुबाहुरिति विख्यातः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ॥२४॥ सुहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयङ्करः । वाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ ॥ २५ ॥ निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । मुञ्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः ॥ २६ ॥ निकुम्भस्त्वजितः सङ्ख्ये महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति स्मृतः ॥ २७ ॥ शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः । पौरवो नाम राजर्षिः स बभूव नरोत्तमः ॥ २८ ॥ कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्महासुरः ।

सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः॥ २९॥ क्रथस्तु राजन् राजर्षिः क्षितौ जज्ञे महासुरः। पार्वतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः॥ ३०॥ द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव ह। प्रह्लादो नाम वाह्लीकः स बभूव नराधिपः॥ ३१॥ चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोपमः। चन्द्रवर्मेति विख्यातः काम्बोजानां नराधिपः॥३२॥ अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुङ्गवः। ऋषिको नाम राजार्षिर्बभूव नृपसत्तमः॥ ३३॥ मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः। पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं नृपसत्तम॥ ३४॥ गरिष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः। द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः॥ ३५॥ मयूर इति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः। स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः॥ ३६॥ सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु यः। कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः॥ ३७॥ चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः। शुनको नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः॥ ३८॥ विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः। जानकिर्नाम विख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः॥ ३९॥ दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभः। काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते॥ ४०॥ ग्रहन्तु सुषुवे यन्तु सिंहिकार्केन्दुमर्द्दनम्। स क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः॥ ४१॥ अनायुषस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः। विक्षरो नाम तेजस्वी वसुमित्रो नृपः स्मृतः॥ ४२॥ द्वितीयो विक्षराद्यस्तु नराधिपः महासुरः। पाण्ड्यराष्ट्राधिप इति विख्यातः सोऽभवन्नृपः॥ ४३॥ बलीन इति विख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः। पौण्ड्रमत्स्यक इत्येवं बभूव स नराधिपः॥ ४४॥ वृत्र इत्यभिविख्यातो यस्तु राजन्महासुरः। मणिमान्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः॥ ४५॥ क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजो-

ऽसुरः । दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥ ४६ ॥
क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः । दण्डधार इति ख्यातः
सोऽभवन्मनुजर्षभः ॥ ४७ ॥ कालेयानान्तु ये पुत्रास्तेषामष्टौ
नराधिपाः । जज्ञिरे राजशार्दूल शार्दूलसमविक्रमाः ॥ ४८ ॥
मगधेषु जयत्सेनस्तेषानासीत्स पार्थिवः । अष्टानाम्प्रवरस्तेषां
कालेयानां महासुरः ॥ ४९ ॥ द्वितीयस्तु ततस्तेषां श्रीमान्
हरिहरोपमः । अपराजित इत्येवं स बभूव नराधिपः ॥ ५० ॥
तृतीयस्तु महातेजा महामायो महासुरः । निषादाधिपति-
र्ज्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः ॥ ५१ ॥ तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः
परिकीर्त्तितः । श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः
॥ ५२ ॥ पञ्चमस्त्वभवत्तेषां प्रवरो यो महासुरः । महौजा
इति विख्यातो बभूवेह परन्तपः ॥ ५३ ॥ षष्ठस्तु मतिमान्यो
वै तेषामासीन्महासुरः । अभीरुरिति विख्यातः क्षितौ राजर्षि-
सत्तमः ॥ ५४ ॥ समुद्रसेनस्तु नृपस्तेषामेवाभवद्गणात् । विश्रुतः
सागरान्तायां क्षितौ धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५५ ॥ बृहन्नामाष्टम-
स्तेषां कालयानां नराधिप । बभूव राजा धर्मात्मा सर्वभूतहिते
रतः ॥ ५६ ॥ कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः ।
पार्वतीय इति ख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः ॥ ५७ ॥ क्रथनश्च
महावीर्य्यः श्रीमान्राजन्महासुरः । सूर्य्याक्ष इति विख्यातः
क्षितौ जज्ञे महीपतिः ॥ ५८ ॥ असुराणान्तु यः सूर्य्यः श्रीमां-
श्चैव महासुरः । दरदो नाम बाह्लीको वरः सर्वमहीक्षिताम्
॥ ५९ ॥ गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन् प्रकीर्त्तितः ।
ततः सञ्जज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिः ॥ ६० ॥ मद्रकः
कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा । सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ
वाह्लिकः ॥ ६१ ॥ क्रथो विचित्रः सुरथः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः ।
चीरवासाश्च कौरव्य भूमिपालश्च नामतः ॥ ६२ ॥ दन्तवक्राश्च

नमासीद्दुर्जयश्चैव दानवः। रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा स जनमेजय॥ ६३॥ आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च। एकलव्यः सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः॥ ६४॥ कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च। श्रुतायुरुद्दहश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च॥ ६५॥ क्षेमोग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः। मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः॥ ६६॥ गणात् क्रोधवशादेष राजपूगोऽभवत् क्षितौ। जातः पुरा महाभागो महाकीर्त्तिर्महाबलः॥ ६७॥ कालनेमिरिति ख्यातो दानावानां महाबलः। स कंस इति विख्यात उग्रसेनसुतो बली॥ ६८॥ यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः। स गन्धर्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः॥ ६९॥ बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत। अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम्॥ ७०॥ धन्विनां नृपशार्दूल यः सर्वास्त्रविदुत्तमः। महाकीर्त्तिर्महातेजाः स जज्ञे मनुजेश्वरः॥ ७१॥ धनुर्वेदे च वेदे च यं तं वेदविदो विदुः। वरिष्ठं चित्रकर्माणं द्रोणं स्वकुलवर्द्धनम्॥ ७२॥ महादेवान्तकाभ्याञ्च कामात् क्रोधाच्च भारत। एकत्वमुपपन्नानां जज्ञे शूरः परन्तपः॥ ७३॥ अश्वत्थामा महावीर्य्यः शत्रुपक्षक्षयावहः। वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावासीन्नराधिप॥ ७४॥ जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः। वशिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च॥ ७५॥ तेषामवरजो भीष्मः कुरूणामभयङ्करः। मतिमान्वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्षक्षयङ्करः॥ ७६॥ जामदग्न्येन रामेण सर्वास्त्रविदुषां वरः। योऽयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना॥ ७७॥ यस्तु राजन् कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ। रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि सम्भूतमतिपौरुषम्॥ ७८॥ शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः। द्वापरं विद्धि तं राजन् सम्भूतमरिमर्द्दनम्॥ ७९॥ सात्यकिः सत्यसन्धश्च योऽसौ

वृष्णिकुलोद्वहः। पश्चात्स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दन ॥ ८० ॥ द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात् । मानुषे नृप लोकेऽस्मिन् सर्व्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ८१ ॥ ततश्च कृतवर्म्माणं विद्धि राजन् जनाधिपम्। तमप्रतिमकर्म्माणं चत्रियर्षभसत्तमम् ॥ ८२ ॥ मरुतान्तु गणाद्विद्धि सञ्जातमरिमर्द्दनम्। विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ८३ ॥ अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः। स गन्धर्व्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः ॥ ८४ ॥ धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनात्मजः। दीर्घबाहुर्म्महातेजा प्रज्ञाचक्षुर्न्नराधिपः ॥ ८५ ॥ मातुर्दोषादृषेः कोपादन्ध एव व्यजायत। तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः। स पाण्डुरिति विख्यातः सत्यधर्म्मरतः शुचिः ॥ ८६ ॥ अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतांवरम्। विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धिमतांवरम् ॥ ८७ ॥ कलेरंशस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्य्योधनो नृपः। दुर्बुद्धिर्दुर्म्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ॥ ८८ ॥ जगतो यस्तु सर्व्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः। यः सर्व्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ८९ ॥ उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत्। पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह ॥ ९० ॥ शतं दुःशासनादीनां सर्व्वेषां क्रूरकर्म्मणाम्। दुर्म्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः ॥ ९१ ॥ दुर्य्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ। वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्त्तराष्ट्रः शताधिकः ॥ ९२ ॥

जनमेजय उवाच। ज्येष्ठानुज्येष्ठतामेषां नामधेयानि वा विभो। धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्वेण कीर्त्तय ॥ ९३ ॥

वैशम्पायन उवाच। दुर्य्योधनो युयुत्सुश्च राजन्दुःशासनस्तथा। दुःसहो दुःशलश्चैव दुर्म्मुखश्च तथा परः ॥ ९४ ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च जलसन्धः सुलोचनः। विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः ॥ ९५ ॥ दुर्म्मर्षणो दुर्म्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च।

नाम रूपेणासदृशी भुवि। पितुः स्वस्रीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्य्यवान्॥ १३०॥ अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा। अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया॥ १३१॥ अददत् कुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा। सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने॥ १३२॥ उग्रम्पर्य्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम्। निगूढनिश्चयं धर्मे यन्तं दुर्वाससं विदुः॥ १३३॥ तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत्। तुष्टोऽभिचारसंयुक्तामाचचक्षे यथाविधि॥ १३४॥ उवाच चैनां भगवान् प्रीतोऽस्मि सुभगे तव। यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि॥ १३५॥ तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि पुत्रान् जनिष्यसि। एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता॥ १३६॥ कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी। प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा॥ १३७॥ अजीजनत् सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम्। सकुण्डलं सकवचं देवगर्भश्रियान्वितम्॥ १३८॥ दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषितम्। निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा॥ १३९॥ उत्ससर्ज्ज जले कुन्ती तङ्कुमारं यशस्विनम्। तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः॥ १४०॥ राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा। चक्रतुर्न्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ॥ १४१॥ दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम्। स वर्द्धमानो बलवान् सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत्॥ १४२॥ वेदाङ्गानि च सर्वाणि जजाप जयतां वरः। यस्मिन् काले जपन्नास्ते धीमान् सत्यपराक्रमः॥ १४३॥ नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन् काले महात्मनः। तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः॥ १४४॥ ययाचे कुण्डले वीरं कवचञ्च सहाङ्गजम्। उत्कृत्य कर्णो ह्यददात् कवचं कुण्डले तथा॥ १४५॥ शक्तिं शक्रो ददौ तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत्। देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वो-

रगरचसाम् ॥ १४६ ॥ यस्मिन् चेपस्यसि दुर्द्धर्षं स एको न भविष्यति । पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति चितौ ॥ १४७ ॥ ततो वैकर्त्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशाः ॥ १४८ ॥ स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः । स तु सूतकुले वीरो ववृधे राजसत्तम ॥ १४९ ॥ कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्य्योधनस्य सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् ॥ १५० ॥ दिवाकरस्य तं विद्धि जारन्नं- शमनुत्तमम् । यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ॥ १५१ ॥ तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् । शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबलः ॥ १५२ ॥ सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि राज- न्महौजसम् । एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहवोंऽशा दिवौकसाम् ॥ १५३ ॥ जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्द्धनाः । गणस्त्वप्सरसां यो वै मया राजन् प्रकीर्त्तितः ॥ १५४ ॥ तस्य भागः चितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य ह । तानि षोड़श देवीनां सहस्राणि नरा- धिप ॥ १५५ ॥ बभूवुर्मानुषे लोके वासुदेवपरिग्रहाः । श्रियस्तु भागः सञ्जज्ञे रत्यर्थं पृथिवीतले ॥ १५६ ॥ भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः । द्रौपदी त्वथ सञ्जज्ञे शची- भागादनिन्दिता ॥ १५७ ॥ द्रुपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनि- न्दिता । नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी ॥ १५८ ॥ पद्मायताक्षी सुश्रोणी स्वसिताञ्चितमूर्द्धजा । सर्वलक्षणसम्पन्ना वैदूर्य्यमणिसन्निभा ॥ १५९ ॥ पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथनी रहः । सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानाम्मातरौ तु ते ॥ १६० ॥ कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा । इति देवासुराणां ते गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १६१ ॥ अंशावतरणं राजन्राक्षसानाञ्च कीर्त्तितम् । ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः ॥ १६२ ॥ महात्मानो यदूनाञ्च ये जाता विपुले कुले । ब्राह्मणाः चत्रिया

प्रतिमं मत्तवारणधूर्गतम् । द्विजक्षत्रियविट्शूद्रा निर्यान्तमनु-
जग्मिरे ॥ १३ ॥ ददृशुर्वर्द्धयानास्ते आशीर्भिश्च जयेन च ।
सुदूरमनुजग्मुस्तं पौरजानपदास्तथा ॥ १४ ॥ न्यवर्त्तन्त ततः
पश्चादनुज्ञाता नृपेण ह । सुपर्णप्रतिमेनाथ रथेन वसुधाधिपः
॥ १५ ॥ महीमापूरयामास घोषेण त्रिदिवं तथा । स गच्छन्
ददृशे धीमान् नन्दनप्रतिमं वनम् ॥ १६ ॥ विल्वार्क्कखदिराकीर्णं
कपित्थधवसङ्कुलम् । विषमं पर्वतप्रस्थैरश्मभिश्च समावृतम् ॥ १७ ॥
निर्जलं निर्मनुष्यञ्च बहुयोजनमायतम् । मृगसिंहैर्वृतं घोरै-
रन्यैश्चापि वनेचरैः ॥ १८ ॥ तद्वनं मनुजव्याघ्रः सभृत्यबल-
वाहनः । लोड़यामास दुष्मन्तः सूदयन् विविधान्मृगान् ॥ १९ ॥
बाणगोचरसम्प्राप्तांस्तत्र व्याघ्रगणान् बहून् । पातयामास दुष्यन्तो
निर्बिभेद च सायकैः ॥ २० ॥ दूरस्थान् सायकैः कांश्चिदभिनत्स
नराधिपः । अभ्यासमागतांश्चान्यान् खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१ ॥
कांश्चिदेणान् समाजघ्ने शक्त्या शक्तिमतांवरः । गदामण्डल-
तत्त्वज्ञश्चचारामितविक्रमः ॥ २२ ॥ तोमरैरसिभिश्चापि गदा-
मुषलकम्पनैः । चचार स विनिघ्नन्वै वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ॥ २३ ॥
राज्ञाचाद्भुतवीर्य्येण योधैश्च समरप्रियैः । लोड्यमानं महारण्यं
तत्यजुः स्म मृगाधिपाः ॥ २४ ॥ तत्र विद्रुतयूथानि हतयूथ-
पतीनि च । मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छब्दञ्चक्रुस्ततस्ततः ॥ २५ ॥
शुष्काश्चापि नदीर्गत्वा जलनैराश्यकर्षिताः । व्यायामक्लान्त-
हृदयाः पतन्ति स्म विचेतसः ॥ २६ ॥ क्षुत्पिपासापरीताश्च
श्रान्ताश्च पतिता भुवि । केचित्तत्र नरा व्याघ्रैरभक्ष्यन्त बुभुक्षितैः
॥ २७ ॥ केचिदग्निमथोत्पाद्य सं साध्य च वनेचराः । भक्ष-
यन्ति स्म मांसानि प्रकुट्य विधिवत्तदा ॥ २८ ॥ तत्र केचिद्गजा
मत्ता बलिनः शस्त्रविक्षताः । सङ्कोच्याग्रकरान् भीताः प्रद्रवन्ति
स्म वेगिताः ॥ २९ ॥ शकृन्मूत्रं सृजन्तश्च क्षरन्तः शोणितं

बहु । वन्या गजवरास्तत्र ममृदुर्मनुजान् बहून् ॥ ३० ॥ तद्वनं बलमेघेन शरधारेण सम्वृतम् । व्यरोचत मृगाकीर्णं राज्ञा हतमृगाधिपम् ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि शकुन्तलोपाख्याने एकोन-
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो मृगसहस्राणि हत्वा सबल-
वाहनः । राजा मृगप्रसङ्गेन वनमन्यद्विवेश ह ॥ १ ॥ एक
एवोत्तमबलः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः । स वनस्यान्तमासाद्य मह-
च्छून्यं समासदत् ॥ २ ॥ तच्चाप्यतीत्य नृपतिरुत्तमाश्रमसंयुतम् ।
मनःप्रह्लादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ॥ ३ ॥ शीतमारुतसंयुक्तं
जगामान्यन्महद्वनम् । पुष्पितैः पादपैः कीर्णमतीव सुखशाद्वलम्
॥ ४ ॥ विपुलं मधुरारावैर्न्नादितं विहगैस्तथा । पुंस्कोकिल-
निनादैश्च झिल्लीकगणनादितम् ॥ ५ ॥ प्रवृद्धविटपैर्वृक्षैः सुख-
च्छायैः समावृतम् । षट्पदाघूर्णिततलं लक्ष्म्या परमया युतम्
॥ ६ ॥ नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी । षट्-
पदैर्न्नाप्यनाकीर्णस्तस्मिन् वै काननेऽभवत् ॥ ७ ॥ विहगैर्न्नादितं
पुष्पैरलङ्कृतमतीव च । सर्व्वर्त्तुकुसुमैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समा-
वृतम् ॥ ८ ॥ मनोरमं महेष्वासो विवेश वनमुत्तमम् । मारुता-
कुलितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशालिनः ॥ ९ ॥ पुष्पवृष्टिं विचित्रान्तु
व्यसृजंस्ते पुनः पुनः । दिवस्पृशोऽथ सङ्घुष्टाः पक्षिभिर्मधुर-
स्वनैः ॥ १० ॥ विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाम्बराः । तेषां
तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ॥ ११ ॥ रुवन्ति रावान्मधुरान्
षट्पदा मधुलिप्सवः । तत्र प्रदेशांश्च बहून् कुसुमोत्करमण्डि-
तान् ॥ १२ ॥ लतागृहपरिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्द्धनान् । सम्प-

श्वन् सुमहातेजा बभूव मुदितस्तदा ॥ १३ ॥ परस्पराश्लिष्टशाखैः
पादपैः कुसुमान्वितैः। अशोभत वनं तत्तु महेन्द्रध्वजसन्निभैः
॥ १४ ॥ सिद्धचारणसङ्घैश्च गन्धर्वाप्सरसाङ्गणैः। सेवितं वन-
मत्यर्थं मत्तवानरकिन्नरम् ॥ १५ ॥ सुखः शीतः सुगन्धी च पुष्प-
रेणुवहोऽनिलः। परिक्रामन् वने वृक्षानुपैतीव रिरंसया ॥ १६ ॥
एवं गुणसमायुक्तं ददर्श स वनं नृपः। नदीकच्छोद्भवं कान्त-
मुच्छ्रितध्वजसन्निभम् ॥ १७ ॥ प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्ट-
विहङ्गमम्। आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ १८ ॥
नानावृक्षसमाकीर्णं सम्प्रज्वलितपावकम्। तं तदाप्रतिमं श्रीमा-
नाश्रमं प्रत्यपूजयत् ॥ १९ ॥ यतिभिर्वालिखिल्यैश्च वृतं मुनि-
गणान्वितम्। अग्न्यागारैश्च बहुभिः पुष्पसंस्तरसंस्तृतम् ॥ २० ॥
महाकच्छैर्वृहद्भिश्च विभ्राजितमतीव च। मालिनीमभितो
राजन्नदीं पुण्यां सुखोदकाम् ॥ २१ ॥ नैकपक्षिगणाकीर्णां
तपोधनमनोरमाम्। तत्र व्यालमृगान् सौम्यान् पश्यन् प्रीति-
मवाप सः ॥ २२ ॥ तं चाप्रतिरथः श्रीमानाश्रमं प्रत्यपद्यत।
देवलोकप्रतीकाशं सर्वतः सुमनोहरम् ॥ २३ ॥ नदीञ्चाश्रम-
संश्लिष्टां पुण्यतोयां ददर्श सः। सर्वप्राणभृतां तत्र जननीमिव
धिष्ठिताम् ॥ २४ ॥ सचक्रवाकपुलिनां पुष्पफेनप्रवाहिनीम्।
सकिन्नरगणावासां वानरर्क्षनिषेविताम् ॥ २५ ॥ पुण्यस्वाध्याय-
सङ्घुष्टां पुलिनैरुपशोभिताम्। मत्तवारणशार्दूलभुजगेन्द्रनिषे-
विताम् ॥ २६ ॥ तस्यास्तीरे भगवतः काश्यपस्य महात्मनः।
आश्रमप्रवरं रम्यं महर्षिगणसेवितम् ॥ २७ ॥ नदीमाश्रमसम्बद्धां
दृष्ट्वाश्रमपदं तथा। चकाराभिप्रवेशाय मतिं स नृपतिस्तदा
॥ २८ ॥ अलङ्कृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया। नर-
नारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ॥ २९ ॥ मत्तबर्हिणसङ्घुष्टं
प्रविवेश महद्वनम्। तत्र चैत्ररथप्रख्ये समुपेत्य नरर्षभः ॥ ३० ॥

अतीवगुणसम्पन्नमनिर्द्देश्यञ्च वर्च्चसा। महर्षिं काश्यपं द्रष्टु-मथ कण्वं तपोधनम्॥ २१॥ ध्वजिनीमश्वसम्बाधां पदातिगज-सङ्कुलाम्। अवस्थाप्य वनद्वारि सेनामिदमुवाच सः॥ २२॥ मुनिं विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोधनम्। काश्यपं स्थीयता-मत्र यावदागमनं मम॥ २३॥ तद्वनं नन्दनप्रख्यमासाद्य मनुजे-श्वरः। क्षुत्पिपासे जहौ राजा मुदं चावाप पुष्कलाम्॥ २४॥ सामात्यो राजलिङ्गानि सोऽपनीय नराधिपः। पुरोहितसहा-यश्च जगामाश्रममुत्तमम्॥ २५॥ दिदृक्षुस्तत्र तमृषिं तपो-राशिमथाव्ययम्। ब्रह्मलोकप्रतीकाशमाश्रमं सोऽभिवीक्ष्य ह॥ २६॥ षट्पदोद्गीतसङ्घुष्टं नानाद्विजगणायुतम्। ऋचो बह्वृचमुख्यैश्च प्रेर्य्यमाणाः पदक्रमैः। शुश्राव मनुजव्याघ्रो विततेष्विह कर्म्मसु॥ २७॥ यज्ञविद्याङ्गविद्भिश्च यजुर्व्विद्भिश्च शोभितम्। मधुरैः सामगीतैश्च ऋषिभिर्नियतव्रतैः॥ २८॥ भारुण्डसामगीताभिरथर्व्वशिरसोद्गतैः। यतात्मभिः सुनियतैः शुशुभे स तदाश्रमः॥ २९॥ अथर्ववेदप्रवराः पूगयज्ञीयसामगाः। संहितामीरयन्ति स्म पदक्रमयुतां तु ते॥ ४०॥ शब्दसंस्कार-संयुक्तैर्ब्रुवद्भिश्चापरैर्द्विजैः। नादितः स बभौ श्रीमान् ब्रह्मलोक इवापरः॥ ४१॥ यज्ञसंस्तरविद्भिश्च क्रमशिक्षाविशारदैः। न्यायतत्त्वात्मविज्ञानसम्पन्नैर्व्वेदपारगैः॥ ४२॥ नानावाक्यसमा-हारसमवायविशारदैः। विशेषकार्य्यविद्भिश्च मोक्षधर्म्मपरायणैः॥ ४३॥ स्थापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थज्ञतां गतैः। शब्दच्छन्दो-निरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदैः॥ ४४॥ द्रव्यकर्म्मगुणज्ञैश्च कार्य्यकारणवेदिभिः। कपिपक्षिरुतज्ञैश्च व्यासग्रन्थसमाश्रितैः॥ ४५॥ नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम्। लोका-यतिकमुख्यैश्च समन्तादनुनादितम्॥ ४६॥ तत्र तत्र च विप्रेन्द्रा-न्नियतान् संशितव्रतान्। जपहोमपरान् विप्रान् ददर्श पर-

वीरहा ॥ ४७ ॥ आसनानि विचित्राणि रुचिराणि महीपतिः । प्रयत्नोपहितानि स्म दृष्ट्वा विस्मयमागतः ॥ ४८ ॥ देवतायतनानाञ्च प्रेक्ष्य पूजा कृता द्विजैः । ब्रह्मलोकस्थमात्मानं मेने स नृपसत्तमः ॥ ४९ ॥ स काश्यपतपोगुप्तमाश्रमप्रवरं शुभम् । नातृप्यत् प्रेक्षमाणो वै तपोबलगुणैर्युतम् ॥ ५० ॥ स काश्यपस्यायतनं महाव्रतैर्वृतं समन्तादृषिभिस्तपोधनैः । विवेश सामात्यपुरोहितोऽरिहा विविक्तमत्यर्थमनोहरं शुभम् ॥ ५१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो गच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान् विसृज्य तान् । नापश्यच्चाश्रमे तस्मिंस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ १ ॥ सोऽपश्यमानस्तमृषिं शून्यं दृष्ट्वा तथाश्रमम् । उवाच क इहेत्युच्चैर्वनं सन्नादयन्निव ॥ २ ॥ श्रुत्वाथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव रूपिणी । निश्चक्रामाश्रमात्तस्मात्तापसीवेशधारिणी ॥ ३ ॥ सा तन्दृष्ट्वैव राजानं दुष्मन्तमसितेक्षणा । स्वागतन्त इति क्षिप्रमुवाच प्रतिपूज्य च ॥ ४ ॥ आसनेनार्च्चयित्वा च पाद्येनार्घ्येण चैव हि । पप्रच्छानामयं राजन् कुशलञ्च नराधिपम् ॥ ५ ॥ यथावदर्च्चयित्वाथ पृष्ट्वा चानामयं तदा । उवाच स्मयमानेव किङ्कार्य्यं क्रियतामिति ॥ ६ ॥ तामब्रवीत्ततो राजा कन्यां मधुरभाषिणीम् । दृष्ट्वा चैवानवद्याङ्गीं यथावत् प्रतिपूजितः ॥ ७ ॥ आगतोऽहं महाभागमृषिं कण्वमुपासितुम् । क्व गतो भगवान् भद्रे तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥ ८ ॥

शकुन्तलोवाच । गतः पिता मे भगवान् फलान्याहर्त्तुमाश्रमात् । मुहूर्त्तं सम्प्रतीक्षस्व द्रष्टास्येनमुपागतम् ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अपश्यमानस्तमृषिं तथाचोक्तस्तया च
सः । तां दृष्ट्वा च वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीम् ॥ १० ॥
विभ्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च । रूपयौवनसम्पन्ना-
मित्युवाच महीपतिः ॥ ११ ॥ का त्वं कस्यासि सुश्रोणि किमर्थं
चागता वनम् । एवंरूपगुणोपेता कुतस्त्वमसि शोभने ॥ १२ ॥
दर्शनादेव हि शुभे त्वया मेऽपहृतं मनः । इच्छामि त्वामहं
ज्ञातुं तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥ १३ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या तेन
राज्ञा तमाश्रमे । उवाच हसती वाक्यमिदं सुमधुराक्षरम् ॥ १४ ॥
कण्वस्याहं भगवतो दुष्मन्त दुहिता मता । तपस्विनो धृतिमतो
धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ १५ ॥

दुष्मन्त उवाच । ऊर्द्ध्वरेता महाभागो भगवान् लोक-
पूजितः । चलेद्धि वृत्ताद्धर्मोऽपि न चलेत्संशितव्रतः ॥ १६ ॥
कथं त्वं तस्य दुहिता सम्भूता वरवर्णिनी । संशयो मे महानत्र
तन्मे छेत्तुमिहार्हसि ॥ १७ ॥

शकुन्तलोवाच । यथायमागमो मह्यं यथाचेदमभूत् पुरा ।
शृणु राजन् यथातत्त्वं यथास्मि दुहिता मुनेः ॥ १८ ॥ ऋषिः
कश्चिदिहागम्य मम जन्माभ्यचोदयत् । तस्मै प्रोवाच भगवान्
यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ १९ ॥

कण्व उवाच । तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः ।
सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ॥ २० ॥ तपसा दीप्त-
वीर्य्योऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति । भीतः पुरन्दरस्तस्मान्मेनका-
मिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ गुणैरप्सरसां दिव्यैर्मेनके त्वं विशिष्यसे ।
श्रेयो मे कुरु कल्याणि यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२ ॥ असा-
वादित्यसङ्काशो विश्वामित्रो महातपाः । तप्यमानस्तपो घोरं
मम कम्पयते मनः ॥ २३ ॥ मेनके तव भारोऽयं विश्वामित्रः
सुमध्यमे । शंसितात्मा सुदुर्द्धर्ष उग्रे तपसि वर्त्तते ॥ २४ ॥

स मां न च्यवयेत् स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय। चर तस्य तपोविघ्नं कुरु मेऽविघ्नमुत्तमम् ॥ २५ ॥ रूपयौवनमाधुर्य्यचेष्टितस्मितभाषितैः। लोभयित्वा वरारोहे तपसस्तं निवर्त्तय ॥ २६ ॥

मेनकोवाच । महातेजाः स भगवांस्तथैव च महातपाः। कोपनश्च तथा ह्येनं जानाति भगवानपि ॥ २७ ॥ तेजसस्तपसश्चैव कोपस्य च महात्मनः। त्वमप्युद्विजसे यस्य नोद्विजेयमहं कथम् ॥ २८ ॥ महाभागं वशिष्ठं यः पुत्रैरिष्टैर्व्ययोजयत् । चत्रजातश्च यः पूर्वमभवद्ब्राह्मणो बलात् ॥ २९ ॥ शौचार्थं यो नदीं चक्रे दुर्गमां बहुभिर्जलैः। यां तां पुण्यतमां लोके कौशिकीति विदुर्जनाः ॥ ३० ॥ बभार यत्रास्य पुरा काले दुर्गे महात्मनः। दारान्मतङ्गो धर्मात्मा राजर्षिर्व्याधतां गतः ॥ ३१ ॥ अतीतकाले दुर्भिक्षे अभ्येत्य पुनराश्रमम्। मुनिः पारेति नद्या वै नाम चक्रे तदा प्रभुः ॥ ३२ ॥ मतङ्गं याजयाञ्चक्रे यत्र प्रीतमनाः स्वयम्। त्वञ्च सोमं भयाद्यस्य गतः पातुं सुरेश्वर ॥ ३३ ॥ चकारान्यञ्च लोकं वै क्रुद्धो नचत्रसम्पदा । प्रतिश्रवणपूर्वाणि नचत्राणि चकार यः। गुरुशापहतस्यापि त्रिशङ्कोः शरणं ददौ ॥ ३४ ॥ एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्विजे। यथासौ न दहेत् क्रुद्धस्तथाज्ञापय मां विभो ॥ ३५ ॥ तेजसा निर्द्दहेल्लोकान् कम्पयेद्धरणीं पदा। सङ्क्षिपेच्च महामेरुं तूर्णमावर्त्तयेद्दिशः ॥ ३६ ॥ तादृशं तपसा युक्तं प्रदीप्तमिव पावकम्। कथमस्मद्विधा नारी जितेन्द्रियमभिस्पृशेत् ॥ ३७ ॥ हुताशनमुखं दीप्तं सूर्य्यचन्द्राक्षितारकम् । कालजिह्वं सुरश्रेष्ठ कथमस्मद्विधा स्पृशेत् ॥ ३८ ॥ यमश्च सोमश्च महर्षयश्च साध्या विश्वे वालिखिल्याश्च सर्वे। एतेऽपि यस्योद्विजन्ते प्रभावात्तस्मात् कस्मान्मादृशी नोद्विजेत ॥ ३९ ॥ त्वयैवमुक्ता च कथं समीपमृषेर्न गच्छेयमहं सुरेन्द्र। रक्षान्तु मे चिन्तय देवराज यथा त्वदर्थं

रक्षिताहं चरेयम् ॥ ४० ॥ कामन्तु मे मारुतस्तत्र वासः प्रक्रीडिताया विवृणोतु देव। भवेच्च मे मन्मथस्तत्र कार्य्ये सहायभूतस्तु तव प्रसादात् ॥ ४१ ॥ वनाच्च वायुः सुरभिः प्रवायात्तस्मिन् काले तमृषिं लोभयन्त्याः। तथेत्युक्त्वा विहिते चैव तस्मिंस्ततो ययौ साश्रमं कौशिकस्य ॥ ४२ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि शकुन्तलोपाख्याने एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

कण्व उवाच। एवमुक्तस्तया शक्रः सन्दिदेश सदागतिम्। प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥ १ ॥ अथापश्यद्वरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम्। विश्वामित्रं तप्यमानं मेनका भीरुराश्रमे ॥ २ ॥ अभिवाद्य ततः सा तं प्राक्रीड़दृषिसन्निधौ। अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसन्निभम् ॥ ३ ॥ सागच्छत्त्वरिता भूमिं वासस्तदभिलिप्सती। स्मयमानेव सव्रीड़ं मारुतं वरवर्णिनी ॥ ४ ॥ पश्यतस्तस्य तत्रर्षेरप्यग्निसमतेजसः। विश्वामित्रस्ततस्तां तु विषमस्थामनिन्दिताम् ॥ ५ ॥ गृद्धां वाससि संभ्रान्तां मेनकां मुनिसत्तमः। अनिर्द्देश्यवयोरूपामपश्यद्विवृतां तदा ॥ ६ ॥ तस्या रूपगुणान् दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा। चकार भावं संसर्गात्तया कामवशं गतः ॥ ७ ॥ न्यमन्त्रयत चाप्येनां सा चाप्यैच्छदनिन्दिता। तौ तत्र सुचिरं कालमुभौ व्याहरतां तदा ॥ ८ ॥ रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा। जनयामास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ॥ ९ ॥ प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम्। जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु ॥ १० ॥ कृतकार्य्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम्। तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा शयानं शकुनाः

समन्तात् पर्य्यवारयन्। नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः॥ १२॥ पर्य्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम्। उपस्प्रष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम्॥ १३॥ निर्ज्जने विपिने रम्ये शकुन्तैः परिवारिताम्। आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्यवेशयम्॥ १४॥ शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते। क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्म्मशासने॥ १५॥ निर्ज्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिपालिता। शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया॥ १६॥ एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र शकुन्तलाम्। शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता॥ १७॥

शकुन्तलोवाच। एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्षये। सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप॥ १८॥ कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती। इति ते कथितं राजन् यथा वृत्तं श्रुतं मया॥ १९॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि शकुन्तलोपाख्याने
द्विसप्ततोऽध्यायः॥ ७२॥

दुष्मन्त उवाच। सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे। भार्य्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते॥ १॥ सुवर्णमालां वासांसि कुण्डले परिहाटके। नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्ने च शोभने॥ २॥ आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च। सर्व्वराज्यं तवाद्यास्तु भार्य्या मे भव शोभने॥ ३॥ गान्धर्व्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि। विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्व्वः श्रेष्ठ उच्यते॥ ४॥

शकुन्तलोवाच। फलाहारो गतो राजन् पिता मे इत आश्रमात्। मुहूर्त्तं सम्प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति॥ ५॥

दुष्मन्त उवाच। इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनि-
न्दिते। त्वदर्थं मां स्थितं विद्धि तद्गतं हि मनो मम ॥ ६ ॥
आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः। आत्मनैवात्मनो दानं
कर्त्तुमर्हसि धर्मतः ॥ ७ ॥ अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः
स्मृताः। ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ ८ ॥ गान्धर्वो
राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः। तेषां धर्म्यान्यथापूर्वं मनुः
स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ प्रशस्तांश्चतुरः पूर्वान् ब्राह्मणस्योप-
धारय। षड़ानुपूर्व्या क्षत्रस्य विद्धि धर्म्याननिन्दिते ॥ १० ॥
राज्ञान्तु राक्षसोऽप्युक्तो विट्शूद्रेष्वासुरः स्मृतः। पञ्चानान्तु त्रयो
धर्म्या अधर्म्यौ द्वौ स्मृताविह ॥ ११ ॥ पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ
कदाचन। अनेन विधिना कार्य्यो धर्मस्यैषा गतिः स्मृता ॥ १२ ॥
गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रे धर्म्यौ तौ मा विशङ्किथाः। पृथग्वा यदि वा
मिश्रौ कर्त्तव्यौ नात्र संशयः ॥ १३ ॥ सा त्वं मम सकामस्य सकामा
वरवर्णिनी। गान्धर्वेण विवाहेन भार्य्या भवितुमर्हसि ॥ १४ ॥

शकुन्तलोवाच। यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम।
प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ १५ ॥ सत्यं मे प्रति-
जानीहि यथा वक्ष्याम्यहं रहः। मयि जायेत यः पुत्रः स भवे-
त्त्वदनन्तरः ॥ १६ ॥ युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीमि ते।
यद्येतदेवं दुष्मन्त अस्तु मे सङ्गमस्त्वया ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचा-
रयन्। अपि च त्वां हि नेष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते ॥ १८ ॥
यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते। एवमुक्त्वा स राजर्षि-
स्तामनिन्दितगामिनीम् ॥ १९ ॥ जग्राह विधिवत् पाणावुवास च
तया सह। विश्वास्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ॥ २० ॥
प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम्। तया त्वानाययि-
ष्यामि निवासं स्वं शुचिस्मिते ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। इति तस्याः प्रतिश्रुत्य स नृपो जनमेजय। मनसा चिन्तयन् प्रायात् काश्यपं प्रति पार्थिवः ॥ २२ ॥ भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किन्नु करिष्यति। एवं स चिन्तयन्नेव प्रविवेश स्वकं पुरम् ॥ २३ ॥ मुहूर्त्तयाते तस्मिंस्तु कण्वोऽप्याश्रममागमत्। शकुन्तला च पितरं ह्रिया नोपजगाम तम् ॥ २४ ॥ विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः। उवाच भगवान् प्रीतः पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ॥ २५ ॥ त्वयाद्य भद्रे रहसि मामनादृत्य यः कृतः। पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः ॥ २६ ॥ क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते। सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः ॥ २८ ॥ धर्मात्मा च महात्मा च दुष्मन्तः पुरुषोत्तमः। अभ्यगच्छः पतिं यत्त्वं भजमानं शकुन्तले ॥ २८ ॥ महात्मा जनिता लोके पुत्रस्तव महाबलः। य इमां सागरापाङ्गीं कृत्स्नां भोक्ष्यति मेदिनीम् ॥ २९ ॥ परञ्चाभिप्रयातस्य चक्रं तस्य महात्मनः। भविष्यत्यप्रतिहतं सततं चक्रवर्त्तिनः ॥ ३० ॥ ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं मुनिमब्रवीत्। विनिधाय ततो भारं सन्निधाय फलानि च ॥ ३१ ॥

शकुन्तलोवाच। मया पतिर्वृतो राजा दुष्मन्तः पुरुषोत्तमः। तस्मै ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

कण्व उवाच। प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि। गृहाण च वरं मत्तस्त्वं शुभे यदभीप्सितम् ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो धर्मिष्ठतां वव्रे राज्याच्चास्खलनं तथा। शकुन्तला पौरवाणां दुष्मन्तहितकाम्यया ॥ ३४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने त्रिसप्तोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रतिज्ञाय तु दुष्मन्ते प्रतियाते शकुन्तला। गर्भं सुषाव वामोरुः कुमारममितौजसम् ॥ १ ॥ त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम्। रूपौदार्य्यगुणोपेतं दौष्मन्तिं जनमेजय ॥ २ ॥ जातकर्मादिसंस्कारं कण्वः पुण्यकृतांवरः। विधिवत् कारयामास बर्द्धमानस्य धीमतः ॥ ३ ॥ दन्तैः शुक्लैः शिखरिभिः सिंहसंहननो महान्। चक्राङ्कितकरः श्रीमान्महामूर्द्धा महाबलः ॥ ४ ॥ कुमारो देवगर्भाभः स तत्राशु व्यवर्द्धत ॥ ४ ॥ षड्‌वर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति। सिंहव्याघ्रान् वराहांश्च महिषांश्च गजांस्तथा। वबन्ध वृक्षे बलवानाश्रमस्य समीपतः ॥ ५ ॥ आरोहन्दमयंश्चैव क्रीड़ंश्च परिधावति। ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः। अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्यसौ ॥ ६ ॥ स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत। विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ ७ ॥ तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्मचास्यातिमानुषम्। समयो यौवराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ॥ ८ ॥ तस्य तद्‌बलमाज्ञाय कण्वः शिष्याऩुवाच ह। शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितो गृहात्। भर्त्तुः प्रापयतागारं सर्वलक्षणपूजितम् ॥ ९ ॥ नारीणां चिरवासो हि वान्धवेषु न रोचते। कीर्त्तिचारित्रधर्मघ्नस्तस्मान्नयत मा चिरम् ॥ १० ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्त महौजसः। शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ॥ ११ ॥ गृहीलामरगर्भाभं पुत्रं कमललोचनम। आजगाम ततः सुभ्रूर्दुष्मन्तं विदिताहनात् ॥ १२ ॥ अभिसृत्य च राजानं विदिता च प्रवेशिता। सह तेनैव पुत्रेण बालार्कसमतेजसा ॥ १३ ॥ निवेदयित्वा ते सर्वे आश्रमं पुनरागताः। पूजयित्वा यथान्यायमब्रवीच्च शकुन्तला ॥ १४ ॥ अयं पुत्रस्त्वया राजन् यौवराज्येऽभिषिच्यताम्। त्वया ह्ययं सुतो राजन्मय्युत्पन्नः सुरोपमः। यथा-

समयमेतस्मिन् वर्त्तस्व पुरुषोत्तम॥ १५॥ यथा मत्सङ्गमे पूर्वं यः कृतः समयस्त्वया। तं स्मरस्व महाभाग कण्वाश्रमपदं प्रति॥ १६॥ सोऽथ श्रुत्वैव तद्वाक्यं तस्या राजा स्मरन्नपि। अब्रवीन्न स्मरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि॥ १७॥ धर्मकामार्थसम्बन्धं न स्मरामि त्वया सह। गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छसि तत् कुरु॥ १८॥ सैवमुक्ता वरारोहा व्रीड़ितेव तपस्विनी। निःसंज्ञेव च दुःखेन तस्थौ स्थूणेव निश्चला॥ १९॥ संरम्भामर्षताम्राक्षी स्फुरमाणौष्ठसंपुटा। कटाक्षैर्निर्द्दहन्तीव तिर्य्यग्राजानमैक्षत॥ २०॥ आकारं गूहमाना च मन्युना च समीरिता। तपसा सम्भृतं तेजो धारयामास वै तदा॥ २१॥ सा मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता। भर्त्तारमभिसम्प्रेच्य क्रुद्धा वचनमब्रवीत्॥ २२॥ जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे। न जानामीति निःशङ्कं यथान्यः प्राकृतो जनः॥ २३॥ अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च। कल्याणं वद साक्ष्येण मात्मानमवमन्यथाः॥ २४॥ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा॥ २५॥ एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम्। यो वेदिता कर्मणः पापकस्य तस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि॥ २६॥ मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति। विदन्ति चैनं देवाश्च यश्चैवान्तरपूरुषः॥ २७॥ आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भुमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥ २८॥ यमो वैवस्वतस्तस्य निर्य्यातयति दुष्कृतम्। हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति॥ २९॥ न तु तुष्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मनः। तं यमः पापकर्माणं विघातयति दुष्कृतम्॥ ३०॥ योऽवमन्यात्मनात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। न तस्य देवाः श्रेयांसो यस्यात्मापि

न कारणम् ॥ ३१ ॥ स्वयं प्राप्तेति मामेवं मावमंस्था पति-
व्रताम् । अर्घ्यार्हां नार्च्चयसि मां स्वयं भार्य्यामुपस्थिताम् ॥ ३२ ॥
किमर्थं मां प्राकृतवदुपप्रेक्षसि संसदि । न खल्वहमिदं शून्ये
रौमि किं न शृणोषि मे ॥ ३३ ॥ यदि मे याचमानाया वचनं
न करिष्यसि । दुष्मन्त शतधा मूर्द्धा ततस्तेऽद्य स्फुटिष्यति ॥ ३४ ॥
भार्य्यां पतिः सम्प्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः । जायायास्तद्धि
जायात्वं पौराणाः कवयो विदुः ॥ ३५ ॥ यदागमवतः पुंस-
स्तदपत्यं प्रजायते । तत्तारयति सन्तत्या पूर्व्वप्रेतान् पितामहान्
॥ ३६ ॥ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र
इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ ३७ ॥ पुत्रेण लोकान् जयति
पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पौत्रस्य पुत्रेण मोदन्ते प्रपिता-
महाः ॥ ३८ ॥ सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रजा-
वती । सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पतिव्रता
॥ ३९ ॥ अर्द्धं भार्य्या मनुष्यस्य भार्य्या श्रेष्ठतमः सखा । भार्य्या
मूलं त्रिवर्गस्य भार्य्या मूलं तरिष्यतः ॥ ४० ॥ भार्य्यावन्तः
क्रियावन्तः सभार्य्या गृहमेधिनः । भार्य्यावन्तः प्रमोदन्ते
भार्य्यावन्तः श्रियान्विताः ॥ ४१ ॥ सखायः प्रविविक्तेषु भव-
न्त्येताः प्रियम्बदाः । पितरो धर्म्मकार्य्येषु भवन्त्यार्त्तस्य मातरः
॥ ४२ ॥ कान्तारेष्वपि विश्रामो जनस्याध्वनिकस्य वै । यः
सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्दाराः पराः गतिः ॥ ४३ ॥ संसरन्त-
मपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् । भार्य्यैवान्वेति भर्त्तारं सततं
या पतिव्रता ॥ ४४ ॥ प्रथमं संस्थिता भार्य्या पतिं प्रेत्य प्रती-
क्षते । पूर्व्वं मृतञ्च भर्त्तारं पश्चात् साध्व्यनुगच्छति ॥ ४५ ॥ एत-
स्मात् कारणाद्राजन् पाणिग्रहणमिष्यते । यदाप्नोति पतिर्भार्य्या-
मिह लोके परत्र च ॥ ४६ ॥ आत्मात्मनैव जनितः पुत्रः इत्यु-
च्यते बुधैः । तस्माद्भार्य्यां नरः पश्येन्मातृवत् पुत्रमातरम् ॥ ४७ ॥

भार्य्यायां जनितं पुत्रमादर्शेष्विव चाननम् । ह्लादते जनिता प्रेच्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४८ ॥ दह्यमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः । ह्लादन्ते स्वेषु दारेषु घर्मार्त्ताः सलिलेष्विव ॥ ४९ ॥ सुसंरब्धोऽपि रामाणां न कुर्य्यादप्रियं नरः । रतिं प्रीतिञ्च धर्मञ्च तास्वायत्तमवेच्य हि ॥ ५० ॥ आत्मनो जन्मनः चेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् । ऋषीणामपि का शक्तिः स्रष्टुं रामामृते प्रजाम् ॥ ५१ ॥ प्रतिपद्य यदा सूनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः । पितुराश्लिष्यतेऽङ्गानि किमस्त्यभ्यधिकं ततः ॥ ५२ ॥ स त्वं स्वयमभिप्राप्तं साभिलाषमिमं सुतम् । प्रेचमाणं कटाचेण किमर्थमवमन्यसे ॥ ५३ ॥ अण्डानि विभ्रति स्वानि न भिन्दन्ति पिपीलिकाः । न भरेथाः कथन्नु त्वं धर्मज्ञः सन् स्वमात्मजम् ॥ ५४ ॥ न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथाविधः । शिशोरालिङ्गयमानस्य स्पर्शः सुनोर्यथा सुखः ॥ ५५ ॥ ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठश्चतुष्पदाम् । गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥ ५६ ॥ स्पृशतु त्वां समाश्लिष्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः । पुत्रस्पर्शात् सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥ ५७ ॥ त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताहमरिन्दम । इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकविनाशनम् ॥ ५८ ॥ आहर्त्ता वाजिमेधस्य शतसङ्ख्यस्य पौरव । इति वागन्तरीचे मां सूतकेऽभ्यवदत् पुरा ॥ ५९ ॥ ननु नामाङ्कमारोप्य स्नेहाद्ग्रामान्तरं गताः । मूर्द्धि पुत्रानुपाघ्राय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥ ६० ॥ वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रग्रामं द्विजातयः । जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥ ६१ ॥ अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ६२ ॥ जीवितं त्वदधीनं मे सन्तानमपि चाचयम् । तस्मात्त्वं जीव मे पुत्र सुसुखी शरदां शतम् ॥ ६३ ॥ त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात् पुरुषोऽपरः ।

सरसीवामलेऽत्मानं द्वितीयं पश्य वै सुतम् ॥ ६४ ॥ यथा ह्याह्वनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात् प्रणीयते । तथा त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन् द्विधाकृतः ॥ ६५ ॥ मृगावकृष्टेन पुरा मृगयां परिधावता । अहमासादिता राजन् कुमारी पितुराश्रमे ॥ ६६ ॥ उर्व्वशी पूर्व्वचित्तिश्च सहजन्या च मेनका । विश्वाची च घृताची च षड़ेवाप्सरसां वराः ॥ ६७ ॥ तासां सा मेनका नाम ब्रह्मयोनिर्वराप्सराः । दिवः सम्प्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥ ६८ ॥ सा मां हिमवतः प्रस्थे सुषुवे मेनकाप्सराः । अवकीर्य्य च मां याता परात्मजमिवासती ॥ ६९ ॥ किन्नु कर्माशुभं पूर्व्वं कृतवत्यन्यजन्मनि । यदहं बान्धवैस्त्यक्ता बाल्ये सम्प्रति च त्वया ॥ ७० ॥ कामं त्वया परित्यक्ता गमिष्यामि स्वमाश्रमम् । इमन्तु बालं सन्त्यक्तुं नार्हस्यात्मजमात्मनः ॥ ७१ ॥

दुष्मन्त उवाच । न पुत्रमभिजानामि त्वयि जातं शकुन्तले । असत्यवचना नार्य्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ॥ ७२ ॥ मेनका निरनुक्रोशा बन्धकी जननी तव । यया हिमवतः पृष्ठे निर्माल्यमिव चोज्झिता ॥ ७३ ॥ स चापि निरनुक्रोशः चत्रयोनिः पिता तव । विश्वामित्रो ब्राह्मणत्वे लुब्धः कामवशं गतः ॥ ७४ ॥ मेनकाप्सरसां श्रेष्ठा महर्षीणां पिता च ते । तयोरपत्यं कस्मात्त्वं पुंश्चलीव प्रभाषसे ॥ ७५ ॥ अश्रद्धेयमिदं वाक्यं कथयन्ती न लज्जसे । विशेषतो मत्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ॥ ७६ ॥ क्व महर्षिः स चैवाग्र्यः साप्सराः क्व च मेनका । क्व च त्वमेवं कृपणा तापसीवेशधारिणी ॥ ७७ ॥ अतिकायश्च ते पुत्रो बालोऽतिबलवानयम् । कथमल्पेन कालेन शालस्तम्भ इवोद्गतः ॥ ७८ ॥ सुनिकृष्टा च ते योनिः पुंश्चलीव प्रभाषसे । यदृच्छया कामरागाज्जाता मेनकया ह्यसि ॥ ७९ ॥ सर्व्वमेतत् परोक्षं मे यत्त्वं वदसि तापसि । नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥ ८० ॥

शकुन्तलोवाच। राजन् सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि। आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥ ८१ ॥ मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्चानुमेनकाम्। ममैवोद्रिच्यते जन्म दुष्मन्त तव जन्मनः ॥ ८२ ॥ क्षिताविटसि राजेन्द्र अन्तरीक्षे चराम्यहम्। आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्षपयोरिव ॥ ८३ ॥ महेन्द्रस्य कुवेरस्य यमस्य वरुणस्य च। भवनान्यनुसंयामि प्रभावं पश्य मे नृप ॥ ८४ ॥ सत्यश्चापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि तेऽनघ। निदर्शनार्थं न द्वेषाच्छ्रुत्वा तं क्षन्तुमर्हसि ॥ ८५ ॥ विरूपो यावदादर्शे नात्मनः पश्यते मुखम्। मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ॥ ८६ ॥ यदा स्वमुखमादर्शे विकृतं सोऽभिवीक्षते। तदान्तरं विजानीते आत्मानं चेतरं जनम् ॥ ८७ ॥ अतीव रूपसम्पन्नो न कश्चिदवमन्यते। अतीव जल्पन् दुर्वाचो भवतीह विहेटकः ॥८८॥ मूर्खो हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः। अशुभं वाक्यमादत्ते पुरीषमिव शूकरः ॥ ८९ ॥ प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः। गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरमिवाम्भसः ॥ ९० ॥ अन्यान् परिवदन् साधुर्यथा हि परितप्यते। तथा परिवदन्नन्यांस्तुष्टो भवति दुर्ज्जनः ॥ ९१ ॥ अभिवाद्य यथा वृद्धान् सन्तो गच्छन्ति निर्वृतिम्। एवं सज्जनमाक्रुश्य मूर्खो भवति निर्वृतः ॥ ९२ ॥ सुखं जीवन्त्यदोषज्ञा मूर्खा दोषानुदर्शिनः। यत्र वाच्याः परैः सन्तः परानाहुस्तथाविधान् ॥ ९३ ॥ अतो हास्यतरं लोके किञ्चिदन्यन्न विद्यते। यत्र दुर्ज्जनमित्याह दुर्ज्जनः सज्जनं स्वयम् ॥ ९४ ॥ सत्यधर्मच्युतात् पुंसः क्रुद्धादाशीविषादिव। अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किम्पुनरास्तिकः ॥ ९५ ॥ स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं यो न मन्यते। तस्य देवाः श्रियं घ्नन्ति न च लोकानुपाश्नुते ॥ ९६ ॥ कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन्। उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात् पुत्रं न

सन्त्यजत् ॥ ९७ ॥ स्वपत्नीप्रभवान् पञ्च लब्धान् क्रीतान् विवर्द्धितान्। कृतानन्यासु चोत्पन्नान् पुत्रान् वै मनुरब्रवीत् ॥ ९८ ॥ धर्मकीर्त्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्द्धनाः। त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितॄन् ॥ ९९ ॥ स त्वं नृपतिशार्दूल पुत्रं न त्यक्तुमर्हसि। आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयन् पृथिवीपते ॥ १०० ॥ नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि। वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात् क्रतुः। वरं क्रतुशतात् पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ १०१ ॥ अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम्। अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ १०२ ॥ सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम्। सत्यञ्च वचनं राजन् समं वास्यान्नवा समम् ॥ १०३ ॥ नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम्। न हि तीव्रतरं किञ्चिदनृतादिह विद्यते ॥ १०४ ॥ राजन् सत्यं परं ब्रह्म सत्यञ्च समयः परः। मात्याक्षीः समयं राजन् सत्यं सङ्गतमस्तु ते ॥ १०५ ॥ अनृते चेत् प्रसङ्गस्ते श्रद्दधासि न चेत् स्वयम्। आत्मना हन्त गच्छामि त्वादृशे नास्ति सङ्गतम् ॥ १०६ ॥ त्वामृतेऽपि च दुष्मन्त शैलराजावतंसिकाम्। चतुरन्तामिमामुर्वीं पुत्रो मे पालयिष्यति ॥ १०७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतावदुक्त्वा राजानं प्रातिष्ठत शकुन्तला। अथान्तरीक्षात् दुष्मन्तं वागुवाचाशरीरिणी। ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यैर्मन्त्रिभिश्च वृतं तदा ॥ १०८ ॥ भस्त्रा माता पितुः पुत्रो तेन जातः स एव सः। भरस्व पुत्रं दुष्मन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ १०९ ॥ रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात्। त्वञ्चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ११० ॥ जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधाकृतम्। तस्माद्भरस्व दुष्मन्त पुत्रं शाकुन्तलं नृप ॥ १११ ॥ अभूतिरेषा यत्त्यक्त्वा जीवेज्जीवन्तमात्मजम्। शाकुन्तलं महात्मानं दौष्मन्तिं भर पौरव ॥ ११२ ॥

भर्त्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि। तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥ ११३ ॥ तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं त्रिदिवौकसाम्। पुरोहितममात्यांश्च सम्प्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ ११४ ॥ शृण्वन्त्वेतद्भवन्तोऽस्य देवदूतस्य भाषितम्। अहं चाप्येवमेवैनं जानामि स्वयमात्मजम् ॥ ११५ ॥ यद्यहं वचनादेव गृह्णीयामि ममात्मजम्। भवेद्धि शङ्की लोकस्य नैव शुद्धो भवेदयम् ॥ ११६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तं विशोध्य तदा राजा देवदूतेन भारत। हृष्टः प्रमुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥ ११७ ॥ ततस्तस्य तदा राजा पितृकर्माणि सर्वशः। कारयामास मुदितः प्रीतिमानात्मजस्य ह ॥ ११८ ॥ मूर्द्ध्नि चैनमुपाघ्राय सस्नेहं परिषस्वजे। सभाज्यमानो विप्रैश्च स्तूयमानश्च वन्दिभिः ॥ ११९ ॥ स मुदं परमां लेभे पुत्रसंस्पर्शजां नृपः। तांश्चैव भार्य्यां दुष्मन्तः पूजयामास धर्मतः। अब्रवीच्चैव तां राजा सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १२० ॥ कृतो लोकपरोक्षोऽयं सम्बन्धोऽयं त्वया सह। तस्मादेतन्मया देवि तच्छुद्ध्यर्थं विचारितम् ॥ १२१ ॥ मन्यते चैव लोकस्ते स्त्रीभावान्मयि सङ्गतम्। पुत्रश्चायं वृतो राज्ये मया तस्माद्विचारितम् ॥ १२२ ॥ यच्च कोपितयात्यर्थं त्वयोक्तोऽस्म्यप्रियं प्रिये। प्रणयिन्या विशालाक्षि तत् क्षान्तं ते मया शुभे ॥ १२३ ॥ तामेवमुक्त्वा राजर्षिर्दुष्मन्तो महिषीं प्रियाम्। वासोभिरन्नपानैश्च पूजयामास भारत ॥ १२४ ॥ दुष्मन्तस्तु ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा। भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ १२५ ॥ तस्य तत् प्रथितं चक्रं प्रावर्त्तत महात्मनः। भास्वरं दिव्यमजितं लोकसन्नादनं महत् ॥ १२६ ॥ स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्त्तिनः। चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ॥ १२७ ॥ स राजा चक्रवर्त्त्यासीत् सार्वभौमः प्रताप-

वान्। ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ १२८ ॥ याजयामास तं कण्वो विधिवद्भूरिदक्षिणम्। श्रीमान् गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः ॥ १२९ ॥ यस्मिन् सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ। भरताद्भारती कीर्त्तिर्येनेदं भारतं कुलम् ॥ १३० ॥ अपरे ये च पूर्व्वे वै भारता इति विश्रुताः। भरतस्यान्ववाये हि देवकल्पा महौजसः ॥ १३१ ॥ बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च बहवो राजसत्तमाः। येषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्व्वशः ॥ १३२ ॥ तेषान्तु ते यथा मुख्यं कीर्त्तयिष्यामि भारत। महाभागान्देवकल्पान् सत्यार्ज्जवपरायणान् ॥ १३३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि शाकुन्तलं समाप्तमिति
चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रजापतेस्तु दक्षस्य मनोर्वैवस्वतस्य च। भरतस्य कुरोः पूरोराजमीढस्य चानघ ॥ १ ॥ यादवानामिमं वंशं कौरवाणाञ्च सर्व्वशः। तथैव भरतानाञ्च पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ २ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ। तेजोभिरुदिताः सर्व्वे महर्षिसमतेजसः ॥ ३ ॥ दश प्राचेतसः पुत्राः सन्तः पुण्यजनाः स्मृता। मुखजेनाग्निना यैस्ते पूर्व्वं दग्धा महौजसः ॥ ४ ॥ तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः। सम्भूताः पुरुषव्याघ्र स हि लोकपितामहः ॥ ५ ॥ वीरिण्या सह सङ्गम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः। आत्मतुल्यानजनयत् सहस्रं शंसितव्रतान् ॥ ६ ॥ सहस्रसङ्ख्यान् सम्भूतान् दक्षपुत्रांश्च नारदः। मोक्षमध्यापयामास साङ्ख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ७ ॥

ततः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसन्दधे। प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिसृक्षुर्ज्जनमेजय॥ ८॥ ददौ दश स धर्माय कश्यपाय त्रयोदश। कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे॥ ९॥ त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा। मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान् समजीजनत्॥ १०॥ इन्द्रादीन् वीर्य्यसम्पन्नान् विवस्वन्तमथापि च। विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः॥ ११॥ मार्त्तण्डस्य मनुर्धीमानजायतः सुतः प्रभुः। यमश्चापि सुतो जज्ञे ख्यातस्तस्यानुजः प्रभुः॥ १२॥ धर्मात्मा स मनुर्द्धीमान् यत्र वंशः प्रतिष्ठितः। मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत्॥ १३॥ ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्ज्जातास्तु मानवाः। ततोऽभवन्महाराज ब्रह्म क्षत्रेण सङ्गतम्॥ १४॥ ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमधारयन्। वेणं धृष्णुं नरिष्यन्तं नामागेक्ष्वाकुमेव च॥ १५॥ कारूषमथ शर्य्यातिं तथा चैवाष्टमीमिलाम्। पृषध्रं नवमं प्राहुः क्षत्रधर्मपरायणम्॥ १६॥ नाभागारिष्टदशमान्मनोः पुत्रान् प्रचक्षते। पञ्चाशत्तु मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन् क्षितौ॥ १७॥ अन्योऽन्यभेदात्ते सर्व्वे विनेशुरिति नः श्रुतम्। पुरूरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत॥ १८॥ सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति नः श्रुतम्। त्रयोदश समुद्रस्य द्वीपानश्नन् पुरूरवाः। अमानुषैर्वृतः सर्वैर्मानुषः सन्महायशाः॥ १९॥ विप्रैः स विग्रहं चक्रे वीर्य्योन्मत्तः पुरूरवाः। जहार च स विप्राणां रत्नान्युत्क्रोशतामपि॥ २०॥ सनत्कुमारस्तं राजन् ब्रह्मलोकादुपेत्य ह। अनुदर्शं ततश्चक्रे प्रत्यगृह्णान्नचाप्यसौ॥ २१॥ ततो महर्षिभिः क्रुद्धः सद्यः शप्तो व्यनश्यत। लोभान्वितो बलमदान्नष्टसंज्ञो नराधिपः॥ २२॥ स हि गन्धर्वलोकस्थानुर्वश्या सहितो विराट्। आनिनाय क्रियार्थेऽग्नीन् यथावद्विहितांस्त्रिधा॥ २३॥ षट् सुता जज्ञिरे

ऐलादायुर्धीमानमावसुः । दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः ॥ २४ ॥ नहुषं वृद्धशर्माणं राजिं रम्भमनेनसम् । स्वर्भानवीसुतानेतानायोः पुत्रान् प्रचक्षते ॥ २५ ॥ आयुषो नहुषः पुत्रो धीमान् सत्यपराक्रमः । राज्यं शशास सुमहद्धर्मेण पृथिवीपते ॥ २६ ॥ पितॄन्देवानृषीन् विप्रान् गन्धर्वोरगराक्षसान् । नहुषः पालयामास ब्रह्म क्षत्रमथो विशः ॥ २७ ॥ स हत्वा दस्युसङ्घातानृषीन् करमदापयत् । पशुवच्चैव तान् पृष्ठे वाहयामास वीर्य्यवान् ॥ २८ ॥ कारयामास चैन्द्रत्वमभिभूय दिवौकसः । तेजसा तपसा चैव विक्रमेणौजसा तथा ॥ २९ ॥ यतिं ययातिं संयातिमयातिमयतिं ध्रुवम् । नहुषो जनयामास षट् सुतान् प्रियवादिनः ॥ ३० ॥ यतिस्तु योगमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः । ययातिर्नाहुषः सम्राड़ासीत् सत्यपराक्रमः ॥ ३१ ॥ स पालयामास महीमीजे च बहुभिर्मखैः । अतिभक्त्या पितॄनर्च्चैन्देवांश्च प्रयतः सदा ॥ ३२ ॥ अन्वगृह्णात् प्रजां सर्वां ययातिरपराजितः । तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ३३ ॥ देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे । देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च ॥ ३४ ॥ द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे । स शाश्वतीः समा राजन् प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३५ ॥ जरामार्छन्महाघोरां नाहुषो रूपनाशिनीम् । जराभिभूतः पुत्रान् स राजा वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ यदुं पूरुं तुर्वसुञ्च द्रुह्युं चानुञ्च भारत । यौवनेन चरन् कामान्युवा युवतिभिः सह ॥ ३७ ॥ विहर्त्तुमहमिच्छामि साह्यं कुरुत पुत्रकाः । तं पुत्रो देवयानेयः पूर्व्वजो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ किं कार्य्यं भवतः कार्य्यमस्माकं यौवनेन ते । ययातिरब्रवीत्तं वै जरा मे प्रतिगृह्यताम् ॥ ३९ ॥ यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् । यजतो दीर्घसत्रैर्मे शापाच्चोशनसो मुनेः । कामार्थः परिहीणोऽयं तप्येयं तेन

पुत्रकाः ॥ ४० ॥ मामकेन शरीरेण राज्यमेकः प्रशास्तु वः।
अहं तन्वाभिनवया युवा काममवाप्नुयाम् ॥ ४१ ॥ ते न तस्य
प्रत्यगृह्णन् यदुप्रभृतयो जराम्। तमब्रवीत्ततः पूरुः कनीयान्
सत्यविक्रमः ॥ ४२ ॥ राजंश्चराभिनवया तन्वा यौवनगोचरः।
अहं जरां समादाय राज्ये स्थास्यामि तेऽज्ञया ॥ ४३ ॥ एव-
मुक्तः स राजर्षिस्तपोवीर्य्यसमाश्रयात्। सञ्चारयामास जरां तदा
पुत्रे महात्मनि ॥ ४४ ॥ पौरवेणाथ वयसा राजा यौवनमास्थितः।
यायातेनापि वयसा राज्यं पूरुरकारयत् ॥ ४५ ॥ ततो वर्षसह-
स्रान्ते ययातिरपराजितः। स्थितः स नृपशार्दूलः शार्दूलसम-
विक्रमः ॥ ४६ ॥ ययातिरपि पत्नीभ्यां दीर्घकालं विहृत्य च।
विश्वाच्या सहितो रेमे पुनश्चैत्ररथे वने ॥ ४७ ॥ नाध्यगच्छ-
त्तदा तृप्तिं कामानां स महायशाः। अवेत्य मनसा राजन्निमां
गाथां तदा जगौ ॥ ४८ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन
शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ४९ ॥
पृथिवी रत्नसम्पूर्णा हिरण्यं पशवः स्त्रियः। नालमेकस्य तत्सर्व-
मिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥ ५० ॥ यदा न कुरुते पापं सर्वभूतेषु
कर्हिचित्। कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ५१ ॥
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति। यदा नेच्छति
न द्वेष्टि ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ५२ ॥ इत्यवेक्ष्य महाप्राज्ञः कामानां
फल्गुतां नृप। समाधाय मनो बुद्ध्या प्रत्यगृह्णाज्जरां सुतात् ॥ ५३ ॥
दत्त्वा च यौवनं राजा पूरुं राज्येऽभिषिच्य च। अतृप्त एव
कामानां पूरुं पुत्रमुवाच ह ॥ ५४ ॥ त्वया दायादवानस्मि त्वं मे
वंशकरः सुतः। पौरवो वंश इति ते ख्यातिं लोके गमिष्यति
॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः स नृपशार्दूल पूरुं राज्येऽभि-
षिच्य च। तपः सुचरितं कृत्वा भृगुतुङ्गे महातपाः ॥ ५६ ॥

कालेन महता पश्चात् कालधर्ममुपेयिवान् । कारयित्वा त्वनशनं सदारः स्वर्गमाप्तवान् ॥ ५७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि ययात्युपाख्याने
पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

जनमेजय उवाच । ययातिः पूर्व्वजोऽस्माकं दशमो यः प्रजापतेः । कथं स शुक्रतनयां लेभे परमदुर्लभाम् ॥ १ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन । आनुपूर्व्व्या च मे शंस राज्ञो वंशकरान् पृथक् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । ययातिरासीन्नृपतिर्देवराजसमद्युतिः । तं शुक्रवृषपर्व्वाणौ वव्राते वै यथा पुरा ॥ ३ ॥ तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि पृच्छते जनमेजय । देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुषस्य च ॥ ४ ॥ सुराणामसुराणाञ्च समजायत वै मिथः । ऐश्वर्य्यं प्रतिसङ्घर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ५ ॥ जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् । पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे ॥ ६ ॥ ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योऽन्यस्पर्द्धिनौ भृशम् । तत्र देवा निजघ्नुर्यान्दानवान् युधि सङ्गतान् ॥ ७ ॥ तान् पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् । ततस्ते पुनरुत्थाय योधयाञ्चक्रिरे सुरान् ॥ ८ ॥ असुरास्तु निजघ्नुर्यान् सुरान् समरमूर्द्धनि । न तान् सञ्जीवयामास बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ९ ॥ न हि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेत्ति वीर्य्यवान् । सञ्जीवनीं ततो देवा विषादमगमन् परम् ॥ १० ॥ ते तु देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुशनसस्तदा । ऊचुः कचमुपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः ॥ ११ ॥ भजमानान् भजस्वास्मान् कुरु नः साह्यमुत्तमम् । या सा विद्या निवसति ब्राह्मणेऽमिततेजसि ॥ १२ ॥ शुक्रे तामा-

हर क्षिप्रं भागभाङ्गो भविष्यसि। वृषपर्वसमीपे हि शक्यो द्रष्टुं त्वया द्विजः॥ १३॥ रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान्। तमाराधयितुं शक्तो भवान् पूर्ववया कविम्॥ १४॥ देवयानीञ्च दयितां सुतां तस्य महात्मनः। त्वामाराधयितुं शक्तो नान्यः कश्चन विद्यते॥ १५॥ शीलदाक्षिण्यमाधुर्य्यैराचारेण दमेन च। देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्स्यसि ध्रुवम्॥ १६॥ तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्‌बृहस्पतिसुतः कचः। तदाभिपूजितो देवैः समीपे वृषपर्वणः॥ १७॥ स गत्वा त्वरितो राजन् देवैः सम्प्रेषितः कचः। असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह॥ १८॥ ऋषेरङ्गिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षाद्‌बृहस्पतेः। नाम्ना कचमिति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान्॥ १९॥ ब्रह्मचर्य्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ। अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन् सहस्रं परिवत्सरान्॥ २०॥

शुक्र उवाच। कच सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः। अर्चयिष्येऽहमर्च्यं त्वामर्चितोऽस्तु बृहस्पतिः॥ २१॥

वैशम्पायन उवाच। कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्‌व्रतम्। आदिष्टं कविपुत्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम्॥ २२॥ व्रतस्य प्राप्तकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत। आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीञ्च भारत॥ २३॥ नित्यमाराधयिष्यंस्तौ युवा यौवनगोचरे। गायन्नृत्यन् वादयंश्च देवयानीमतोषयत्॥ २४॥ स शीलयन्देवयानीं कन्यां सम्प्राप्तयौवनाम्। पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत॥ २५॥ देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतधारिणम्। गायन्ती च ललन्ती च रहःपर्य्यचरत्तया॥ २६॥ पञ्चवर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम्। तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम्॥ २७॥ गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः। जघ्नुर्बृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च॥ २८॥ हत्वा

शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंल्लवशः कृतम्। ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वं निवेशनम् ॥ २९ ॥ सा दृष्ट्वा रहिता गाश्च कचे-नाभ्यागता वनात्। उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ॥ ३० ॥

देवयान्युवाच। आहुतं चाग्निहोत्रं ते सूर्य्यश्चास्तं गतः प्रभो। अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ॥ ३१ ॥ व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति। तं विना न च जीवेयमिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३२ ॥

शुक्र उवाच। अयमेहीति संशब्द्य मृतं सञ्जीवयाम्यहम्। ततः सञ्जीवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत् ॥ ३३ ॥ भित्त्वा भित्त्वा शरीराणि वृकाणां स विनिर्गतः। आहूतः प्रादुरभवत् कचो हृष्टोऽथ विद्यया ॥ ३४ ॥ कस्माच्चिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह भार्गवीम्। समिधश्च कुशादीनि काष्ठभारञ्च भाविनि ॥ ३५ ॥ गृहीत्वाश्रमभारात्तं वटवृक्षं समाश्रितः। गावश्च सहिताः सर्व्वा वृक्षच्छायामुपाश्रिताः ॥ ३६ ॥ असुरास्तत्र मां दृष्ट्वा कस्त्वमित्य-भ्यचोदयन्। बृहस्पतिसुतश्चाहं कच इत्यभिविश्रुतः ॥ ३७ ॥ इत्युक्तमात्रे मां हत्वा पेषीकृत्वा तु दानवाः। दत्त्वा शाला-वृकेभ्यस्तु सुखं जग्मुः स्वमालयम् ॥ ३८ ॥ आहूतो विद्यया भद्रे भार्गवेण महात्मना। त्वत्समीपमिहायातः कथञ्चित् सम-जीवितः ॥ ३९ ॥ स पुनर्द्देवयान्योक्तः पुष्पाहारी यदृच्छया। वनं ययौ कचो विप्रो ददृशुर्दानवाश्च ते। पुनस्तं पेषयित्वा तु समुद्राम्भस्यमिश्रयन् ॥ ४० ॥ चिरङ्गतं पुनः कन्या पित्रे तं संन्यवेदयत्। विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः। पुन-रावृत्य तद्वृत्तं न्यवेदयत तद्यथा ॥ ४१ ॥ ततस्तृतीयं हत्वा तं दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः। प्रायच्छन् ब्राह्मणायैव सुरायामसुरा-स्तथा ॥ ४२ ॥ देवयान्यथ भूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत्। पुष्पा-हारः प्रेषणकृत् कचस्तात न दृश्यते ॥ ४३ ॥ व्यक्तं हतो मृतो

वापि कचस्तात् भविष्यति । तं विना न च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ४४ ॥

शुक्र उवाच । बृहस्पते सुतः पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः । विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाम किम् ॥ ४५ ॥ मैवं शुचो मारुद देवयानि न त्वादृशी मर्त्यं मनुप्रशोचते । यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च ॥ ४६ ॥ सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्वमुपस्थाने सन्नमन्ति प्रभावात् । अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः सञ्जीवितो बध्यते चैव भूयः ॥ ४७ ॥

देवयान्युवाच । यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो बृहस्पतिश्चापि पिता तपोनिधिः । ऋषेः पुत्रं तमथोवापि पौत्रं कथं न शोचेयमहं न रुद्याम् ॥ ४८ ॥ स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः । कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥ ४९ ॥

वैशम्पायन उवाच । स पीड़ितो देवयान्या महर्षिः समाह्वयत् संरम्भाच्चैव काव्यः । असंशयं मामसुरा द्विषन्ति ये मे शिष्यानागतान् सूदयन्ति ॥ ५० ॥ अब्राह्मणं कर्त्तुमिच्छन्ति रौद्रास्ते मां यथा व्यभिचरन्ति नित्यम् । अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम् । गुरोर्हि भीतो विद्यया चोपहूतः शनैर्वाक्यं जठरे व्याजहार ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमब्रवीत् केन पथोपनीतस्त्वं चोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र ।

कच उवाच । तव प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः स्मरामि सर्वं यच्च यथा च वृत्तम् । नत्वेवं स्यात्तपसः सङ्क्षयो मे ततः क्लेशं घोरमिमं सहामि ॥ ५२ ॥ असुरैः सुरायां भवतोऽस्मि दत्तो हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य । ब्राह्मीं मायां चासुरीं विप्र मायां त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्त्तते ॥ ५३ ॥

शुक्र उवाच । किन्ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से वधेन मे जीवितं स्यात् कचस्य । नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन दृश्येत् कचो मद्गतो देवयानि ॥ ५४ ॥

देवयान्युवाच । द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः । कचस्य नाशे मम शर्म नास्ति तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता ॥ ५५ ॥

शुक्र उवाच । संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत यत्त्वां भक्तं भजते देवयानि । विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं नचेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य ॥ ५६ ॥ न निवर्त्तेत् पुनर्ज्जीवन् कश्चिदन्यो ममोदरात् । ब्राह्मणं वर्ज्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ॥ ५७ ॥ पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मामस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात । समी-क्षेथा धर्म्मवतीमवेक्षां गुरोः सकाशात् प्राप्य विद्यां सविद्यः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । गुरोः सकाशात् समवाप्य विद्यां भित्त्वा कुक्षिं निर्व्विचक्राम विप्रः । कचोऽभिरूपस्तत्क्षणाद्ब्राह्मणस्य शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्म-राशिमुत्थापयामास मृतं कचोऽपि । विद्यां सिद्धां तामवाप्या-भिवाद्य ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच ॥ ६० ॥ यः श्रोत्रयोरमृतं स निषिञ्चेद्यो मे नविद्यस्य यथा ममायम् । तं मन्येऽहं पितरं मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् ॥ ६१ ॥ ऋतस्य दाता-रमनुत्तमस्य निधिं निधीनामपि लब्धविद्याः । ये नाद्रियन्ते गुरु-मर्च्चनीयं पापाल्लोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठाः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । सुरापानाद्वञ्चनां प्राप्य विद्वान् संज्ञा-नाशञ्चैव महातिघोरम् । दृष्ट्वा कचं चापि तथाभिरूपं पीतं तदा सुरया मोहितेन ॥ ६३ ॥ समनुस्मृत्योत्थाय महानुभावस्तदो-शना विप्रहितं चिकीर्षुः । सुरापानं प्रति सञ्जातमन्युः काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद ॥ ६४ ॥ यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चि-

न्मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः। अपेतधर्मा ब्रह्महा चैव स स्यादस्मिन् लोके गर्हितः स्यात् परे च॥ ६५॥ मया चैतां विप्रधर्मोक्तिसीमां मर्य्यादां वै स्थापितां सर्वलोके। सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्वे॥ ६६॥ इतीदमुक्त्वा स महानुभावस्तपोनिधीनां निधिरप्रमेयः। तान्दानवान्दैववविमुढबुद्धीनिदं समाहूय वचोऽभ्युवाच॥ ६७॥ आचक्षे वो दानवा बालिशाः स्थ सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे। सञ्जीवनीं प्राप्य विद्यां महात्मा तुल्यप्रभावो ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः॥ ६८॥ एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स भार्गवः। दानवा विस्मयाविष्टाः प्रययुः स्वं निवेशनम्॥ ६९॥ गुरोरुष्य सकाशे तु दशवर्षशतानि सः। अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम्॥ ७०॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने षट्सप्ततोऽध्यायः॥ ७६॥

वैशम्पायन उवाच। समावृत्तव्रतं तन्तु विसृष्टं गुरुणा तदा। प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम्॥ १॥ ऋषेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च। भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च॥ २॥ ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायशाः। तथा मान्यश्च पूज्यश्च मम भूयो बृहस्पतिः॥ ३॥ एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन। व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्त्ताम्यहं त्वयि॥ ४॥ स समावृत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि। गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम्॥ ५॥

कच उवाच। पूज्यो मान्यश्च भगवान् यथा तव पिता मम। तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयतरा मम॥ ६॥ प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्गवस्य महात्मनः। त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा

मम ॥ ७ ॥ यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यः शुक्रः पिता तव। देवयानि तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥

देवयान्युवाच। गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै न त्वं पुत्रश्च मे पितुः। तस्मात् पूज्यश्च मान्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम ॥ ९ ॥ असुरैर्हन्यमाने च कच त्वयि पुनः पुनः। तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमद्य स्मरस्व मे ॥ १० ॥ सौहार्द्दे चानुरागे च वेत्थमे भक्तिमुत्तमाम्। न मामर्हसि धर्मज्ञ त्यक्तुं भक्तामनागसम् ॥ ११ ॥

कच उवाच। अनियोज्ये नियोगे मां नियुनक्षि शुभव्रते। प्रसीद सुभ्रु त्वं मह्यं गुरोर्गुरुतरा शुभे ॥ १२ ॥ यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने। तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भाविनि ॥ १३ ॥ भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं वोचः सुमध्यमे। सुखमस्म्युषितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम ॥ १४ ॥ आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे पथि। अविरोधेन धर्मस्य स्मर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरे। अप्रमत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरुं मम ॥ १५ ॥

देवयान्युवाच। यदि मां धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि याचितः। ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति ॥ १६ ॥

कच उवाच। गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः। गुरुणा चाननुज्ञातः काममेवं शपस्व माम् ॥ १७ ॥ आर्षं धर्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया। शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्मतः ॥ १८ ॥ तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति। ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ॥ १९ ॥ फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा। अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा। त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः ॥ २१ ॥ तमा-

गतमभिप्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमाः। बृहस्पतिं सभाज्येदं कचं वचनमब्रुवन्॥ २२॥

देवा ऊचुः। यत्त्वयास्मद्धितं कर्म कृतं वै परमाद्भुतम्। न ते यशः प्रणशिता भागभाक्त्वं भविष्यसि॥ २३॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने
सप्तसप्ततोऽध्यायः॥ ७७॥

वैशम्पायन उवाच। कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः। कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ॥ १॥ सर्व एव समागम्य शतक्रतुमथाब्रुवन्। कालस्ते विक्रमस्याद्य जहि शत्रून् पुरन्दर॥ २॥ एवमुक्तस्तु सहितैस्त्रिदशैर्मघवांस्तदा। तथेत्युक्त्वा प्रचक्राम सोऽपश्यत वने स्त्रियः॥ ३॥ क्रीड़न्तीनान्तु कन्यानां वने चैत्ररथोपमे। वायुभूतः स वस्त्राणि सर्वाण्येव व्यमिश्रयत्॥ ४॥ ततो जलात् समुत्तीर्य्य कन्यास्ताः सहितास्तदा। वस्त्राणि जगृहुस्तानि यथासन्नान्यनेकशः॥ ५॥ तत्र वासो देवयान्याः शर्मिष्ठा जगृहे तदा। व्यतिमिश्रमजानन्ती दुहिता वृषपर्वणः॥ ६॥ ततस्तयोर्मिथस्तत्र विरोधः समजायत। देवयान्याश्च राजेन्द्र शर्मिष्ठायाश्च तत्कृते॥ ७॥

देवयानुरुवाच। कस्माद्गृह्णासि मे वस्त्रं शिष्या भूत्वा ममासुरि। समुदाचारहीनाया न ते साधु भविष्यति॥ ८॥

शर्मिष्ठोवाच। आसीनञ्च शयानञ्च पिता ते पितरं मम। स्तौति वन्दीव चाभीक्ष्णं नीचैः स्थित्वा विनीतवत्॥ ९॥ याचतस्त्वं हि दुहिता स्तुवतः प्रतिगृह्णतः। सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः॥ १०॥ आदुन्वस्व विदुन्वस्व द्रुह्य कुप्यस्व

याचकि । अनायुधा सायुधाया रिक्ता क्षुभ्यसि भिक्षुकि ॥ ११ ॥
लप्स्यसे प्रतियोद्धारं न हि त्वां गणयाम्यहम् ।

वैशम्पायन उवाच । समुच्छ्रयं देवयानीं गतां सक्ताञ्च वाससि । शर्म्मिष्ठा प्राक्षिपत् कूपे ततः स्वपुरमागमत् ॥ १२ ॥ हतेयमिति विज्ञाय शर्म्मिष्ठा पापनिश्चया । अनवेक्ष्य ययौ वेश्म क्रोधवेगपरायणा ॥ १३ ॥ अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मजः । श्रान्तयुग्यः श्रान्तहयो मृगलिप्सुः पिपासितः ॥ १४ ॥ स नाहुषः प्रेक्षमाण उदपानं गतोदकम् । ददर्श राजा तां तत्र कन्यामग्निशिखामिव ॥ १५ ॥ तामपृच्छत स दृष्ट्वैव कन्यामरवर्णिनीम् । सान्त्वयित्वा नृपश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ १६ ॥ का त्वं ताम्रनखी श्यामा सुमृष्टमणिकुण्डला । दीर्घं ध्यायसि चात्यर्थं कस्माच्छोचसि चातुरा ॥ १७ ॥ कथञ्च पतितास्यस्मिन् कूपेवीरुत्तृणावृते । दुहिता चैव कस्य त्वं वद सत्य सुमध्यमे ॥ १८ ॥

देवयान्युवाच । योऽसौ देवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया । तस्य शुक्रस्य कन्याहं स मां नूनं न बुध्यते ॥ १९ ॥ एष मे दक्षिणो राजन् पाणिस्ताम्रनखाङ्गुलिः । समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥ २० ॥ जानामि त्वामहं शान्तं वीर्य्यवन्तं यशस्विनम् । तस्मान्मां पतितामस्मात् कूपादुद्धर्त्तुमर्हसि ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तामथो ब्राह्मणीं राजा विज्ञाय नहुषात्मजः । गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहार ततोऽवटात् ॥ २२ ॥ उद्धृत्य चैनां तरसा तस्मात् कूपान्नराधिपः । आमन्त्रयित्वा सुश्रोणीं ययातिः स्वपुरं ययौ ॥ २३ ॥ गते तु नाहुषे तस्मिन् देवयान्यप्यनिन्दिता । उवाच शोकसन्तप्ता घूर्णिकामागतां पुरः ॥ २४ ॥

देवयानुवाच। त्वरितं घूर्णिके गच्छ शीघ्रमाचक्ष्व मे पितुः। नेदानीं सम्प्रवेक्ष्यामि नगरं वृषपर्वणः॥ २५॥

वैशम्पायन उवाच। सा तत्र त्वरितं गत्वा घूर्णिकासुरमन्दिरम्। दृष्ट्वा काव्यमुवाचेदं सम्भ्रमाविष्टचेतना॥ २६॥ आचक्षे ते महाब्रह्मन्देवयानीं वने हताम्। शर्मिष्ठया महाभाग दुहित्रा वृषपर्वणः॥ २७॥ श्रुत्वा दुहितरं काव्यस्तत्र शर्मिष्ठया हताम्। त्वरया निर्ययौ दुःखान्मार्गमाणः सुतां वने॥ २८॥ दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने। बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत्॥२९॥ आत्मदोषैर्नियच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः। मन्ये दुश्चरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता॥ ३०॥

देवयानुवाच। निष्कृतिर्मेऽस्तु वा मास्तु शृणुष्वावहितो मम। शर्मिष्ठया यदुक्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः॥ ३१॥ सत्यं किलैतत् सा प्राह दैत्यानामसि गायनः। एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी॥ ३२॥ वचनं तीक्ष्णपरुषं क्रोधरक्तेक्षणा भृशम्। स्तुवतो दुहिता नित्यं याचतः प्रतिगृह्णतः॥ ३३॥ अहन्तु स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः। इदं मामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः। क्रोधसंरक्तनयना दर्पपूर्णा पुनः पुनः॥ ३४॥ यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्णतः। प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता तु सखी मया॥ ३५॥

शुक्र उवाच। स्तुवतो दुहिता न त्वं याचतः प्रतिगृह्णतः। अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि॥ ३६॥ वृषपर्वैव तद्वेद शक्रो राजा च नाहुषः। अचिन्त्यं ब्रह्म निर्द्वन्द्वमैश्वरं हि बलं मम॥ ३७॥ यच्च किञ्चित् सर्वगतं भूमौ वा यदि वा दिवि। तस्याहमीश्वरो नित्यं तुष्टेनोक्तः स्वयम्भुवा॥ ३८॥ अहं जलं विमुञ्चामि प्रजानां हितकाम्यया। पुष्णाम्योषधयः सर्वा इति सत्यं ब्रवीमि ते॥ ३९॥

वैशम्पायन उवाच। एवं विषादमापन्नां मन्युना सम्प्रपीड़िताम्। वचनैर्मधुरैः स्निग्धैः सान्त्वयामास तां पिता॥ ४०॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने
अष्टसप्ततोऽध्यायः॥ ७८॥

शुक्र उवाच। यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्तितिक्षते। देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम्॥ १॥ यः समुत्पतितं क्रोधं निगृह्णाति हयं यथा। स यन्तेत्युच्यते सद्भिर्न यो रश्मिषु लम्बते॥ २॥ यः समुत्पतितं क्रोधमक्रोधेन निरस्यति। देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम्॥ ३॥ यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयेह निरस्यति। यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते॥ ४॥ यः सन्धारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितिक्षते। यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम्॥ ५॥ यो यजेदपरिश्रान्तो मासि मासि गतं समाः। न क्रुध्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः॥ ६॥ यत् कुमाराः कुमार्य्यश्च वैरं कुर्य्युरचेतसः। न तत् प्राज्ञोऽनुकुर्वीत न विदुस्ते बलाबलम्॥ ७॥

देवयान्युवाच। वेदाहं तात बालापि धर्माणां यदिहान्तरम्। अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलाबलम्॥ ८॥ शिष्यस्याशिष्यवृत्तेस्तु न क्षन्तव्यं बुभूषता। तस्मात् सङ्कीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते॥ ९॥ पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च। न तेषु निवसेत् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु॥ १०॥ ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन वा। तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते॥ ११॥ वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः। मम मथ्नाति हृदयमग्निकाम इवारणिम्॥ १२॥ न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु।

यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्य्युपासते। मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जना विदुः॥ १३॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने एकोनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९॥

वैशम्पायन उवाच। ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्य ह। वृषपर्वाणमासीनमित्युवाचाविचारयन्॥ १॥ नाधर्मश्चरितो राजन् सद्यः फलति गौरिव। शनैरावर्त्तमानो हि कर्त्तुर्मूलानि कृन्तति॥ २॥ पुत्रेषु वा नप्तृषु वा नचेदात्मनि पश्यति। फलत्येव ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे॥ ३॥ यद्घातयिथा विप्रं कचमाङ्गिरसं तदा। अपापशीलं धर्मज्ञं शुश्रूषुं मद्गृहेरतम्॥ ४॥ बधादनर्हतस्तस्य बधाच्च दुहितुर्मम। वृषपर्वन्निबोधेदं त्यच्यामि त्वां सबान्धवम्॥ ५॥ स्थातुं तद्विषये राजन्नशक्ष्यामि त्वया सह। अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्या प्रलापिनम्। यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे॥ ६॥

वृषपर्वोवाच। नाधर्मं न मृषा वादं त्वयि जानामि भार्गव। त्वयि धर्मश्च सत्यञ्च तत् प्रसीदतु मे भवान्॥ ७॥ यद्यस्मानपहाय त्वमितो गच्छसि भार्गव। समुद्रं सम्प्रवेच्यामो नान्यदस्ति परायणम्॥ ८॥

शुक्र उवाच। समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः। दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्तोऽहं दयिता हि मे॥ ९॥ प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं यत्र मे स्थितम्। योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्येव बृहस्पतिः॥ १०॥

वृषपर्वोवाच। यत् किञ्चिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव। भुवि हस्तिगवाश्वञ्च तस्य त्वं मम चेश्वरः॥ ११॥

शुक्र उवाच। यत्किञ्चिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर।
तस्येश्वरोऽस्मि यद्येषा देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तथेत्याह वृषपर्वा महाकविः।
देवयान्यन्तिकं गत्वा तमर्थं प्राह भार्गवः ॥ १३ ॥

देवयान्युवाच। यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भार्गव।
नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम् ॥ १४ ॥

वृषपर्वोवाच। यं काममभिकामासि देवयानि शुचिस्मिते।
तं तेऽहं सम्प्रदास्यामि यदि वापिहि दुर्लभम् ॥ १५ ॥

देवयान्युवाच। दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामभिकामये।
अनु मां तत्र गच्छेत् सा यत्र दद्याच्च मे पिता ॥ १६ ॥

वृषपर्वोवाच। उत्तिष्ठ त्वं गच्छ धात्रि शर्मिष्ठां शीघ्रमानय।
यञ्च कामयते कामं देवयानी करोतु तम् ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो धात्री तत्र गत्वा शर्मिष्ठां वाक्यमब्रवीत्। उत्तिष्ठ भद्रे शर्मिष्ठे ज्ञातीनां सुखमावह ॥ १८ ॥
त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान्देवयान्या प्रचोदितः। सा यं कामयते कामं स कार्य्योऽद्य त्वयानघे ॥ १९ ॥

शर्मिष्ठोवाच। यं सा कामयते कामं करवाण्यहमद्य तम्।
यद्येवमाह्वयेच्छुक्रो देवयानीकृते हि माम्। मद्दोषान्मागमच्छुक्रो देवयानी च मत्कृते ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कन्यासहस्रेण वृता शिविकया तदा। पितुर्नियोगात्त्वरिता निश्चक्राम पुरोत्तमात् ॥ २१ ॥

शर्मिष्ठोवाच। अहं दासीसहस्रेण दासी ते परिचारिका।
अनु त्वां तत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २२ ॥

देवयान्युवाच। स्तुवतो दुहिताहं ते याचतः प्रतिगृह्णतः।
स्तूयमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यसि ॥ २३ ॥

शर्मिष्ठोवाच। येन केनचिदार्त्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत्। अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता॥ २४॥

वैशम्पायन उवाच। प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्रा वृषपर्वणः। देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत्॥ २५॥

देवयान्युवाच। प्रविशामि पुरं तात तुष्टास्मि द्विजसत्तम। अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्याबलञ्च ते॥ २६॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशाः। प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः॥ २७॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्यानेऽशीतितमोऽध्यायः॥ ८०॥

वैशम्पायन उवाच। अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम। वनन्तदेव निर्याता क्रीड़ार्थं वरवर्णिनी॥ १॥ तेन दासीसहस्रेण सार्द्धं शर्मिष्ठया तदा। तमेव देशं सम्प्राप्ता यथाकामं चचार सा॥ २॥ ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम्। क्रीड़न्त्योऽभिरताः सर्वाः पिबन्त्यो मधुमाधवीम्॥ ३॥ खादन्त्यो विविधान् भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च। पुनश्च नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया॥ ४॥ तमेव देशं सम्प्राप्तो जलार्थी श्रमकर्षितः। ददृशे देवयानीं स शर्मिष्ठां ताश्च योषितः॥ ५॥ पिबन्तीर्ललमानाश्च दिव्याभरणभूषिताः। उपविष्टाञ्च ददृशे देवयानीं शुचिस्मिताम्॥ ६॥ रूपेणाप्रतिमां तासां स्त्रीणां मध्ये वराङ्गनाम्। शर्मिष्ठया सेव्यमानां पादसंवाहनादिभिः॥ ७॥

ययातिरुवाच। द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां हे कन्ये परिवारिते। गोत्रे च नामनी चैव द्वयोः पृच्छाम्यहं शुभे॥ ८॥

देवयान्युवाच। आख्यास्याम्यहमादत्स्व वचनं मे नराधिप। शुक्रो नामासुरगुरुः सुतां जानीहि तस्य माम्॥ ९॥ इयञ्च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी। दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः॥ १०॥

ययातिरुवाच। कथन्नु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी। असुरेन्द्रसुता सुभ्रुः परङ्कौतूहलं हि मे॥ ११॥

देवयान्युवाच। सर्व्व एव नरश्रेष्ठ विधानमनुवर्त्तते। विधान-विहितं मत्वा मा विचित्राः कथाः कृथा॥ १२॥ राजवद्रूप-वेशौ ते ब्राह्मीं वाचं बिभर्षि च। को नाम त्वं कुतश्चासि कस्य पुत्रश्च शंस मे॥ १३॥

ययातिरुवाच। ब्रह्मचर्य्येण वेदो मे कृतस्नः श्रुतिपथं गताः। राजाहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः॥ १४॥

देवयान्युवाच। केनास्यर्थेन नृपते इमं देशमुपागतः। जिघृक्षुर्वारिजं किञ्चिदथ वा मृगलिप्सया॥ १५॥

ययातिरुवाच। मृगलिप्सुरहं भद्रे पानीयार्थमुपागतः। बहुधाप्यनुयुक्तोऽस्मि तदनुज्ञातुमर्हसि॥ १६॥

देवयान्युवाच। द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दास्या शर्मिष्ठया सह। त्वदधीनास्मि भद्रं ते सखा भर्त्ता च मे भव॥ १७॥

ययातिरुवाच। विद्ध्यौशनसि भद्रन्ते न त्वामर्होऽस्मि भाविनि। अविवाह्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव॥ १८॥

देवयान्युवाच। संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रेण ब्रह्म संहितम्। ऋषिश्चाप्यृषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्व माम्॥ १९॥

ययातिरुवाच। एकदेहोद्भवा वर्णाश्चत्वारोऽपि वराङ्गने। पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेषान्तु ब्राह्मणो वरः॥ २०॥

देवयान्युवाच। पाणिधर्मो नाहुषायं न पुंभिः सेवितः पुरा। तं मे त्वमग्रहीरग्रे वृणोमि त्वामहं ततः॥ २१॥ कथं

तु मे मनस्विन्याः पाणिमन्यः पुमान् स्पृशेत्। गृहीतमृषिपुत्रेण स्वयं वाप्यृषिणा त्वया ॥ २२ ॥

ययातिरुवाच। क्रुद्धादाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात्। दुराधर्षतरो विप्रो ज्ञेयः पुंसा विजानता ॥ २३ ॥

देवयान्युवाच। कथमाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात्। दुराधर्षतरो विप्र इत्यात्थ पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥

ययातिरुवाच। एकमाशीविषो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते। हन्ति विप्रः सराष्ट्राणि पुराण्यपि हि कोपितः ॥ २५ ॥ दुराधर्षतरो विप्रस्तस्माद्भीरु मतो मम। अतोऽदत्तांश्च पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहम् ॥ २६ ॥

देवयान्युवाच। दत्तां वहस्व तन्मां त्वं पित्रा राजन् वृतो मया। अयाचतो भयं नास्ति दत्तांश्च प्रतिगृह्णतः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। त्वरितं देवयान्याथ सन्दिष्टं पितुरात्मनः। सर्वं निवेदयामास धात्री तस्मै यथातथम् ॥ २८ ॥ श्रुत्वैव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः। दृष्ट्वैव चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः। ववन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ २९ ॥

देवयान्युवाच। राजायं नाहुषस्तात दुर्गमे पाणिमग्रहीत्। नमस्ते देहि मामस्मै लोके नान्यं पतिं वृणे ॥ ३० ॥

शुक्र उवाच। वृतोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया। गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुषात्मज ॥ ३१ ॥

ययातिरुवाच। अधर्मो न स्पृशेदेष महान्मामिह भार्गव। वर्णसङ्करजो ब्रह्मन्निति त्वां न वृणोम्यहम् ॥ ३२ ॥

शुक्र उवाच। अधर्मात्त्वां विमुञ्चामि वृणु त्वं वरमीप्सितम्। अस्मिन् विवाहे माग्लासीरहं पापं नुदामि ते ॥ ३३ ॥ वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम्। अनया सह

सम्प्रीतिमतुलां समवाप्नुहि ॥ ३४ ॥ इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी। सम्पूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने ह्वये ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम्। शास्त्रोक्तविधिना राजा विवाहमकरोच्छुभम् ॥ ३६ ॥ लब्ध्वा शुक्रान्महद्वित्तं देवयानीं तदोत्तमाम्। द्विसहस्रेण कन्यानां तथा शर्मिष्ठया सह ॥ ३७ ॥ सम्पूजितश्च शुक्रेण दैत्यैश्च नृपसत्तम। जगाम स्वपुरं हृष्टोऽनुज्ञातोऽथ महात्मना ॥ ३८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि ययात्युपाख्याने एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ययातिः स्वपुरं प्राप्य महेन्द्रपुरसन्निभम्। प्रविश्यान्तःपुरं तत्र देवयानीं न्यवेशयत् ॥ १ ॥ देवयान्याश्चानुमते सुतां तां वृषपर्व्वणः। अशोकवनिकाभ्यासे गृहं कृत्वा न्यवेशयत् ॥ २ ॥ वृतां दासीसहस्रेण शर्मिष्ठां वार्षपर्व्वणीम्। वासोभिरन्नपानैश्च संविभज्य सुसत्कृताम् ॥ ३ ॥ देवयान्या तु सहितः स नृपो नहुषात्मजः। विजहार बहून्नब्दान्देववन्मुदितः सुखी ॥ ४ ॥ ऋतुकाले तु संप्राप्ते देवयानी वराङ्गना। लेभे गर्भं प्रथमतः कुमारञ्च व्यजायत ॥ ५ ॥ गते वर्षसहस्रे तु शर्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी। ददर्श यौवनं प्राप्ता ऋतुं सा चान्वचिन्तयत् ॥ ६ ॥ ऋतुकालश्च संप्राप्तो न च मेऽस्ति पतिर्वृतः। किं प्राप्तं किन्नु कर्त्तव्यं किम्वा कृत्वा कृतं भवेत् ॥ ७ ॥ देवयानी प्रजातासौ वृथाहं प्राप्तयौवना। यथा तया वृतो भर्त्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ८ ॥ राज्ञा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मतिः। अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९ ॥ अथ निष्क्रम्य राजासौ तस्मिन् काले यदृच्छया। अशोकवनिकाभ्यासे

शर्मिष्ठां प्रेच्य धिष्ठितः ॥ १० ॥ तमेकं रहिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी। प्रत्युद्गम्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥

शर्मिष्ठोवाच। सोमस्येन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य च। तव वा नाहुष गृहे कः स्त्रियं द्रष्टुमर्हति ॥ १२ ॥ रूपाभिजनशीलैर्हि त्वं राजन् वेत्थ मां सदा। सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतुं देहि नराधिप ॥ १३ ॥

ययातिरुवाच। वेद्मि त्वां शीलसम्पन्नां दैत्यकन्यामनिन्दिताम्। रूपञ्च ते न पश्यामि सूच्यग्रमपि निन्दितम् ॥ १४ ॥ अब्रवीदुशनाः काव्यो देवयानीं यदावहम्। नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्वणी ॥ १५ ॥

शर्मिष्ठोवाच। न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ १६ ॥ पृष्टन्तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा वदन्ति मिथ्या पतितं नरेन्द्र। एकार्थतायान्तु समाहितायां मिथ्यावदन्तं त्वनृतं हिनस्ति ॥ १७ ॥

ययातिरुवाच। राजा प्रमाणं भूतानां स नश्येत मृषा वदन्। अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥ १८ ॥

शर्मिष्ठोवाच। समावेतौ मतौ राजन् पतिः सख्याश्च यः पतिः। समं विवाहमित्याहुः सख्या मेऽसि वृतः पतिः ॥ १९ ॥

ययातिरुवाच। दातव्यं याचमानेभ्य इति मे व्रतमाहितम्। त्वञ्च याचसि मां कामं ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ २० ॥

शर्मिष्ठोवाच। अधर्मात् पाहि मां राजन् धर्मञ्च प्रतिपालय। त्वत्तोऽपत्यवती लोके चरेयं धर्ममुत्तमम् ॥ २१ ॥ त्रय एवाधना राजन् भार्य्या दासस्तथा सुतः। यत्ते समाधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥ २२ ॥ देवयान्या भुजिष्यास्मि वश्या च तव भार्गवी। सा चाहञ्च त्वया राजन् भजनीये भजस्व माम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजा स तथ्यमित्यभिजज्ञि-
वान् । पूजयामास शर्म्मिष्ठां धर्म्मञ्च प्रत्यपादयत् ॥ २४ ॥ स
समागम्य शर्म्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च । अन्योन्यं चापि सम्पूज्य
जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ २५ ॥ तस्मिन् समागमे सुभ्रूः शर्म्मिष्ठा
चारुहासिनी । लेभे गर्भं प्रथमतस्तस्मान्नृपतिसत्तमात् ॥ २६ ॥
प्रजज्ञे च ततः काले राजन्राजीवलोचना । कुमारं देवगर्भाभं
राजीवनिभलोचनम् ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने
द्व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा कुमारं जातन्तु देवयानी शुचि-
स्मिता । चिन्तयामास दुःखार्त्ता शर्म्मिष्ठां प्रति भारत । अभि-
गम्य च शर्म्मिष्ठां देवयान्यब्रवीदिदम् ॥ १ ॥

देवयान्युवाच । किमिदं वृजिनं सुभ्रु कृतं वै कामलुब्धया ॥२॥

शर्म्मिष्ठोवाच । ऋषिरभ्यागतः कश्चिद्धर्म्मात्मा वेदपारगः ।
स मया वरदः कामं याचितो धर्म्मसंहितम् ॥ ३ ॥ नाहमन्यायतः
काममाचरामि शुचिस्मिते । तस्मादृषेर्ममापत्यमिति सत्यं ब्रवीमि
ते ॥ ४ ॥

देवयान्युवाच । शोभनं भीरु यद्येवमथ स ज्ञायते द्विजः ।
गोत्रनामाभिजनतो वेत्तुमिच्छामि तं द्विजम् ॥ ५ ॥

शर्म्मिष्ठोवाच । तपसा तेजसा चैव दीप्यमानं यथा रविम् ।
तं दृष्ट्वा मम सम्प्रष्टुं शक्तिर्नासीच्छुचिस्मिते ॥ ६ ॥

देवयान्युवाच । यद्येतदेवं शर्म्मिष्ठे न मन्युर्विद्यते मम ।
अपत्यं यदि ते लब्धं ज्येष्ठाच्छ्रेष्ठाच्च वै द्विजात् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । अन्योन्यमेवमुक्त्वा तु सम्प्रहस्य च ते

मिथः। जगाम भार्गवो वेश्म तथ्यमित्यवजग्मुषी ॥८॥ ययाति-र्देवयान्यान्तु पुत्रावजनयन्नृपः। यदुञ्च तुर्वसुञ्चैव शक्रविष्णू इवा-परौ ॥ ९ ॥ तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणि। द्रुह्युं चानुञ्च पूरुञ्च त्रीन् कुमारानजीजनत् ॥ १० ॥ ततः काले तु कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता। ययातिसहिता राजन् जगाम रहितं वनम् ॥ ११ ॥ ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः। क्रीड़मानान् सुविश्रब्धान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥ १२ ॥

देवयान्युवाच। कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः शुभाः। वर्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं पृष्ट्वा तु राजानं कुमारान् पर्य्य-पृच्छत ॥ १४ ॥

देवयान्युवाच। किं नामधेयं वंशो वः पुत्रकाः कश्च वः पिता। प्रब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ १५ ॥ तेऽदर्शयन् प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम्। शर्मिष्ठां मातरञ्चैव तथाचख्युश्च दारकाः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानमुप-चक्रमुः। नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदन्तिके ॥ १७ ॥ रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्बालकास्ततः। श्रुत्वा तु तेषां बालानां सव्रीड़ इव पार्थिवः ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा तु तेषां बालानां प्रणयं पार्थिवं प्रति। बुद्ध्वा च तत्त्वं सा देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

देवयान्युवाच। मदधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम। तमेवासुरधर्मं त्वमास्थिता न बिभेषि मे ॥ २० ॥

शर्मिष्ठोवाच। यदुक्तमृषिरित्येव तत् सत्यं चारुहासिनि। न्यायतो धर्मतश्चैव चरन्ती न बिभेमि ते ॥ २१ ॥ यदा त्वया वृतो भर्त्ता वृत एव तदा मया। सखीभर्त्ता हि धर्मेण भर्त्ता भवति शोभने ॥ २२ ॥ पूज्यासि मम मान्या च ज्येष्ठा च ब्राह्मणी

च्छसि। त्वत्तोऽपि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्थ तत् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम्। राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे कृतं त्वया ॥ २४ ॥ सहसोत्पतितां श्यामां दृष्ट्वा तां साश्रुलोचनाम्। तूर्णं सकाशं काव्यस्य प्रस्थितां व्यथितस्तदा ॥ २५ ॥ अनुवव्राज संभ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयन्नृपः। न्यवर्त्तत न चैव स्म क्रोधसंरक्तलोचना ॥२७॥ अविब्रुवन्ती किञ्चित्सा राजानं साश्रुलोचना। अचिरादेव सम्प्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥२८॥ सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याग्रतः स्थिता। अनन्तरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ २९ ॥

देवयान्युवाच। अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम्। शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्व्वणः ॥ ३० ॥ त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञा तेन ययातिना। दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ ३१ ॥ धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह। अतिक्रान्तश्च मर्य्यादां काव्यैतत् कथयामि ते ॥ ३१ ॥

शुक्र उवाच। धर्म्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्म्ममकृथाः प्रियम्। तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्ज्जया ॥ ३३ ॥

ययातिरुवाच। ऋतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा। दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्ममेतत् कृतं मया ॥ ३४ ॥ ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमानृतुम्। भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन् स इह ब्रह्मवादिभिः ॥ ३५ ॥ अभिकामां स्त्रियं यश्च गम्यां रहसि याचितः। नोपैति स च धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ ३६ ॥ इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगूद्वह। अधर्म्मभयसम्विग्नः शर्मिष्ठामुपजग्मिवान् ॥ ३७ ॥

शुक्र उवाच। नन्वहं प्रत्यवेक्ष्यस्ते मदधीनोऽसि पार्थिव। मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्य्यं भवति नाहुष ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। क्रुद्धेनोशनसा शप्तो ययातिर्नाहुषस्तदा। पूर्वं वयः परित्यज्य जरां सद्योऽन्वपद्यत ॥ ३९ ॥

ययातिरुवाच। अतृप्तो यौवनस्याहं देवयान्यां भृगूद्वह। प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् जरेयं न विशेच्च माम् ॥ ४० ॥

शुक्र उवाच। नाहं मृषा ब्रवीम्येतज्जरां प्राप्तोऽसि भूमिप। जरां त्वेतां त्वमन्यस्मिन् संक्रामय यदीच्छसि ॥ ४१ ॥

ययातिरुवाच। राज्यभाक् स भवेद्ब्रह्मन् पुण्यभाक्कीर्त्तिभाक्तथा। यो मे दद्याद्वयः पुत्रस्तद्भवाननुमान्यताम् ॥ ४२ ॥

शुक्र उवाच। संक्रामयिष्यसि जरां यथेष्टं नहुषात्मज। मामनुध्याय भावेन न च पापमवाप्स्यसि ॥ ४३ ॥ वयो दास्यति ते पुत्रो यः स राजा भविष्यति। आयुष्मान् कीर्त्तिमांश्चैव बह्वपत्यस्तथैव च ॥ ४४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वैशम्पायन उवाच। जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि। पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ १ ॥

ययातिरुवाच। जरा वली च मां तात पलितानि च पर्य्यगुः। काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २ ॥ त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह। यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम्। दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ४ ॥

यदुरुवाच। जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः। तस्माज्जरां न ते राजन् ग्रहीष्य इति मे मतिः ॥ ५ ॥ सितश्मश्रुर्निरानन्दो जरया शिथिलीकृतः। वलीसङ्गतगात्रस्तु दुर्द्दर्शो

दुर्व्वलः कृशः ॥ ६ ॥ अशक्तः कार्य्यकरणे परिभूतः सयौवनैः । सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥ ७ ॥ सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप । जरां ग्रहीतुं धर्म्मज्ञ तस्मादन्यं वृणीष्व वै ॥ ८ ॥

ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा तव भविष्यति ॥ ९ ॥ तुर्व्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रकः ॥ १० ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् । स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ११ ॥

तुर्व्वसुरुवाच । न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् । बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणप्रणाशिनीम् ॥ १२ ॥

ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्व्वसो तव यास्यति ॥ १३ ॥ सङ्कीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च । पिशिताशिषु चान्त्येषु मूढ़ राजा भविष्यसि ॥ १४ ॥ गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च । पशुधर्म्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु त्वं भविष्यसि ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स तुर्व्वसुं शप्त्वा ययाति सुतमात्मनः । शर्म्मिष्ठायाः सुतं द्रुह्युमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥

ययातिरुवाच । द्रुह्यो त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् । जरां वर्षसहस्रं मे यौवनं स्वन्ददस्व च ॥ १७ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्द्दास्यामि यौवनम् । स्वं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह ॥ १८ ॥

द्रुह्युरुवाच । न गजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् । वागभङ्गश्चास्य भवति तां जरां नाभिकामये ॥ १९ ॥

ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते क्वचित् ॥२०॥

यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानां स्याद्गतं न च। हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्द्दभानान्तथैव च। वस्तनाञ्च गवाञ्चैव शिविकायास्तथैव च ॥ २१ ॥ उडुपप्लवसन्तारो यत्र नित्यं भविष्यति। अराजभाजः शब्दन्तं तत्र प्राप्स्यसि सान्वयः ॥ २२ ॥

ययातिरुवाच। अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह। एकं वर्षसहस्रन्तु चरेयं यौवनेन ते ॥ २३ ॥

अनुरुवाच। जीर्णः शिशुवदादत्ते कालेऽन्नमशुचिर्यथा। न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये ॥ २४ ॥

ययातिरुवाच। यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि। जरादोषस्त्वया प्रोक्तस्तस्मात्त्वं प्रतिलप्स्यसे ॥ २५ ॥ प्रजाश्च यौवनं प्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव। अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥ २६ ॥

ययातिरुवाच। पूरो त्वं मे प्रियः पुत्रस्त्वं वरीयान् भविष्यसि। जरा वली च मां तात पलितानि च पर्य्यगुः ॥ २७ ॥ काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने। पूरो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह। कञ्चित्कालं चरेयं वै विषयान् वयसा तव ॥ २८ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्द्दास्यामि यौवनम्। स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा। यथात्थ मां महाराज तत् करिष्यामि ते वचः ॥ ३० ॥ प्रतिपत्स्यामि ते राजन् पाप्मानं जरया सह। गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान्यथेप्सितान् ॥ ३१ ॥ जरयाहं प्रतिच्छन्नो वयोरूपधरस्तव। यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथात्थ माम् ॥ ३२ ॥

ययातिरुवाच। पूरो प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते। सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥ ३३ ॥ एव-

मुक्ता ययातिस्तु स्मृत्वा काव्यं महातपाः । संक्रामयामास जरां तदा पूरौ महात्मनि ॥ ३४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि ययात्युपाख्याने
चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच । पौरवेणाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः । प्रीतियुक्तो नृपश्रेष्ठश्चचार विषयान् प्रियान् ॥ १ ॥ यथाकामं यथोत्साहं यथाकालं यथासुखम् । धर्म्माविरुद्धं राजेन्द्र यथार्हति स एव हि ॥ २ ॥ देवानतर्पयद्यज्ञैः श्राद्धैस्तद्वत् पितॄनपि । दीनाननुग्रहैरिष्टैः कामैश्च द्विजसत्तमान् ॥ ३ ॥ अतिथीनन्नपानैश्च विशश्च परिपालनैः । आनृशंस्येन शूद्रांश्च दस्यून् स निग्रहेण च ॥ ४ ॥ धर्म्मेण च प्रजाः सर्वा यथावदनुरञ्जयन् । ययातिः पालयामास साक्षादिन्द्र इवापरः ॥ ५ ॥ स राजा सिंहविक्रान्तो युवा विषयगोचरः । अविरोधेन धर्म्मस्य चचार सुखमुत्तमम् ॥ ६ ॥ स संप्राप्य शुभान् कामांस्तृप्तः खिन्नश्च पार्थिवः । कालं वर्षसहस्रान्तं सस्मार मनुजाधिपः ॥ ७ ॥ परिसङ्ख्याय कालज्ञः कलाः काष्ठाश्च वीर्य्यवान् । यौवनं प्राप्य राजर्षिः सहस्रपरिवत्सरान् ॥ ८ ॥ विश्वाच्या सहितो रेमे व्यभ्राजन्नन्दने वने । अलकायां स कालन्तु मेरुशृङ्गे तथोत्तरे ॥ ९ ॥ तदा स पश्यते कालं धर्म्मात्मा तं महीपतिः । पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच ह ॥ १० ॥ यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम । सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥ ११ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ १२ ॥ यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्य्याप्तं तस्मात्तृष्णां परित्यजेत्

॥ १३ ॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः। योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ १४ ॥ पूर्णं वर्ष-सहस्रं मे विषयासक्तचेतसः। तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वभि-जायते ॥ १५ ॥ तस्मादेनामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम्। निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह ॥ १६ ॥ पूरो प्रीतोऽस्मि भद्रन्ते गृहाणेदं स्वयौवनम्। राज्यं चेदं गृहाण त्वं त्वं हि मे प्रियकृत् सुतः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नाहुष-स्तदा। यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः ॥ १८ ॥ अभि-षेक्तुकामं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम्। ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् ॥ १९ ॥ कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं प्रभो। ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रयच्छसि ॥ २० ॥ यदुर्ज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः। शर्मिष्ठाया सुतो द्रुह्यु-स्ततोऽनुः पुरुरेव च ॥ २१ ॥ कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान्राज्य-मर्हति। एतत् सम्बोधयामस्त्वां धर्मं त्वं प्रतिपालय ॥ २२ ॥

ययातिरुवाच। ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वन्तु मे वचः। ज्येष्ठं प्रति यथाराज्यं न देयं मे कथञ्चन ॥ २२ ॥ मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः। प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः ॥ २४ ॥ मातापित्रोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः। स पुत्रः पुत्रवद्यश्च वर्त्तते पितृमातृषु ॥ २५ ॥ यदु-नाहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनापि च। द्रुह्युना चानुना चैव मय्य-वज्ञा कृता भृशम् ॥ २६ ॥ पुरुणा तु कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः। कनीयान्ममदायादो धृता येन जरा मम ॥ २७ ॥ मम कामः स च कृतः पूरुणा मित्ररूपिणा। शुक्रेण च वरो दत्तो काव्येनोशनसा स्वयम् ॥ २८ ॥ पुत्रो यस्त्वानुवर्त्तेत स राजा पृथिवीपतिः। भवतोऽनुनयाम्येवं पूरूराज्ये ऽभिषिच्यताम् ॥ २९ ॥

प्रकृतय ऊचुः। यः पुत्त्रो गुणसम्पन्नो मातापित्रोर्हितः सदा। सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि सत्तम॥ ३०॥ अर्हः पूरुरिदं राज्यं यः सुतः प्रियकृत्तव। वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम्॥ ३१॥

वैशम्पायन उवाच। पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा। अभ्यषिञ्चत्ततः पूरुं राज्ये स्वे सुतमात्मनः॥ ३२॥ दत्त्वा च पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः। पुरात् स निर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसैः सह॥ ३३॥ यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः स्मृताः। द्रुह्योः सुतास्तु वै भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः॥ ३४॥ पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव। इदं वर्षसहस्राणि राज्यं कारयितुं वशी॥ ३५॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पूर्वययात्युपाख्यानं समाप्तमिति पञ्चाशीतितमोऽध्यायः॥ ८५॥

वैशम्पायन उवाच। एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितम्। राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः॥ १॥ उषित्वा च वने वासं ब्राह्मणैः शंसितव्रतः। फलमूलाशनो दान्तस्ततः स्वर्गमितो गतः॥ २॥ स गतः स्वर्निवासन्तं निवसन्मुदितः सुखी। कालेन नातिमहता पुनः शक्रेण पातितः॥ ३॥ निपतन् प्रच्युतः स्वर्गादप्राप्तो मेदिनीतलम्। स्थित आसीदन्तरीक्षे स तदेति श्रुतं मया॥ ४॥ तत एव पुनश्चापि गतः स्वर्गमिति श्रुतम्। राज्ञा वसुमता सार्द्धमष्टकेन च वीर्य्यवान्। प्रतर्द्दनेन शिविना समेत्य किल संसदि॥ ५॥

जनमेजय उवाच। कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो महीपतिः। सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥ ६॥ कथ्य-

मानं त्वया विप्र विप्रर्षिगणसन्निधौ। देवराजसमो ह्यासीद्‌-
ययातिः पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥ वर्द्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसम-
द्युतिः। तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्त्तेर्महात्मनः। चरितं
श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तमां
कथाम्। दिवि चेह च पुण्यार्थां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ९ ॥
ययातिर्नाहुषो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम्। राज्येऽभिषिच्य
मुदितः प्रवव्राज वनं तदा ॥ १० ॥ अन्त्येषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्
यदुपुरोगमान्। फलमूलाशनो राजा वने स न्यवसच्चिरम् ॥ ११ ॥
शंसितात्मा जितक्रोधस्तर्पयन् पितृदेवताः। अग्नींश्च विधिव-
ज्जुह्वन् वानप्रस्थविधानतः ॥ १२ ॥ अतिथीन् पूजयामास वन्येन
हविषा विभुः। शिलोञ्छवृत्तिमास्थाय शेषान्नकृतभोजनः ॥१३॥
पूर्णं वर्षसहस्रञ्च एवंवृत्तिरभून्नृपः। अब्भक्षः शरदस्त्रिंशदासी-
न्नियतवाङ्मनाः ॥ १४ ॥ ततश्च वायुभक्षोऽभूत् सम्वत्सरमत-
न्द्रितः। तथा पञ्चाग्निमध्ये च तपस्तेपे स वत्सरम् ॥ १५ ॥
एकपादस्थितश्चासीत् षण्मासाननिलाशनः। पुण्यकीर्त्तिस्ततः स्वर्गं
जगामावृत्य रोदसी ॥ १६ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्याने
षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

वैशम्पायन उवाच। स्वर्गतः स तु राजेन्द्रो निवसन्देव-
वेश्मनि। पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा ॥ १ ॥ देव-
लोकं ब्रह्मलोकं सञ्चरन् पुण्यकृद्वशी। अवसत् पृथिवीपालो
दीर्घकालमिति श्रुतिः ॥ २ ॥ स कदाचिन्नृपश्रेष्ठो ययातिः शक्र-
मागमत्। कथान्ते तत्र शक्रेण स पृष्टः पृथिवीपतिः ॥ ३ ॥

शक्र उवाच। यदा स पूरुस्तव रूपेण राजन् जरां गृहीत्वा प्रचचार भूमौ। तदा च राज्यं सम्प्रदायैव तस्मै त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यम् ॥ ४ ॥

ययातिरुवाच। गङ्गायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव। मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽन्त्याधिपास्तव ॥ ५ ॥ अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्टस्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः। अमानुषेभ्यो मानुषाश्च प्रधाना विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ ६ ॥ आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः। आक्रोष्टारं निर्द्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ७ ॥ नारुन्तुदः स्यान्न नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत। ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम् ॥ ८ ॥ अरुन्तुदं परुषं तीक्ष्णवाचं वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यम्। विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां मुखे-निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ९ ॥ सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः स्यात्सद्भिस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्यात्। सदा सतामतिवादांस्तितिक्षेत् सतां वृत्तं चाददीतार्य्यवृत्तः ॥ १० ॥ वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि। परस्य नाममर्मसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेषु ॥ ११ ॥ न हीदृशं सम्वदनं त्रिषु लोकेषु विद्यते। दया मैत्री च भूतेषु दानञ्च मधुरा च वाक् ॥ १२ ॥ तस्मात्सान्त्वं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित्। पूज्यान् सम्पूजयेद्दद्यान्न च याचेत् कदाचन ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्याने
सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

इन्द्र उवाच। सर्वाणि कर्माणि समाप्य राजन् गृहं परित्यज्य वनं गतोऽसि। तत्त्वां पृच्छामि नहुषस्य पुत्र केनासि तुल्यस्तपसा ययाते॥ १॥

ययातिरुवाच। नाहं देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु महर्षिषु। आत्मनस्तपसा तुल्यं कञ्चित् पश्यामि वासव॥ २॥

इन्द्र उवाच। यदावमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च अल्पीयसश्चाविदितप्रभावः। तस्माल्लोकास्त्वन्तवन्तस्तवेमे क्षीणे पुण्ये पतितास्यद्य राजन्॥ ३॥

ययातिरुवाच। सुरर्षिगन्धर्वनरावमानात् क्षयं गता मे यदि शक्र लोकाः। इच्छेयं वै सुरलोकाद्विहीनः सतां मध्ये पतितुं देवराज॥ ४॥

इन्द्र उवाच। सतां सकाशे पतितासि राजंश्च्युतः प्रतिष्ठां यत्र लब्धासि भूयः। एतद्विदित्वा च पुनर्ययाते त्वं मावमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च॥ ५॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रहायामरराजजुष्टान् पुण्यांल्लोकान् पतमानं ययातिम्। संप्रेक्ष्य राजर्षिवरोऽष्टकस्तमुवाच सद्धर्मविधानगोप्ता॥ ६॥

अष्टक उवाच। कस्त्वं युवा वासवतुल्यरूपः स्वतेजसा दीप्यमानो यथाग्निः। पतस्युदीर्णाम्बुधरान्धकारात् खात् खेचराणां प्रवरो यथार्कः॥ ७॥ दृष्ट्वा च त्वां सूर्य्यपथात् पतन्तं वैश्वानरार्कद्युतिमप्रमेयम्। किन्नु स्विदेतत् पततीति सर्वे वितर्कयन्तः परमोहिताः स्मः॥ ८॥ दृष्ट्वा च त्वां धिष्ठितं देवमार्गे शक्रार्कविष्णुप्रतिमप्रभावम्। अभ्युद्गतास्त्वां वयमद्य सर्वे तत्त्वञ्च पाते तव जिज्ञासमानाः॥ ९॥ न चापि त्वां धृष्णुमः प्रष्टुमग्रे न च तमस्मान् पृच्छसि ये वयं स्मः। तत्त्वां पृच्छामि स्पृहणीयरूप कस्य त्वं वा किं निमित्तं त्वमागाः॥ १०॥ भवन्तु ते व्येतु

विषादमोहौ त्यजाशु चैवेन्द्रसमप्रभाव। त्वां वर्त्तमानं हि सतां सकाशे नालं प्रसोढुं बलहापि शक्रः ॥ ११ ॥ सन्तः प्रतिष्ठा हि सुखच्युतानां सतां सदैवामरराजकल्प। ते सङ्गताः स्थावरजङ्गमेशाः प्रतिष्ठितस्त्वं सदृशेषु सत्सु ॥ १२ ॥ प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः। प्रभुः सूर्य्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वण्युत्तरययात्युपाख्याने
अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

ययातिरुवाच। अहं ययातिर्नहुषस्य पुत्रः पूरोः पिता सर्व्वभूतावमानात्। प्रभ्रंशितः सुरसिद्धर्षिलोकात् परिच्युतः प्रपताम्यल्पपुण्यः ॥ १ ॥ अहं हि पूर्व्वो वयसा भवद्भ्यस्तेनाभिवादं भवतां न प्रयुञ्ज्ये। यो विद्यया तपसा जन्मना वा वृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ २ ॥

अष्टक उवाच। अवादीस्त्वं वयसा यः प्रवृद्धः स वै राजन् नाभ्यधिकः कथ्यते च। यो विद्यया तपसा संप्रवृद्धः स एवं पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ ३ ॥

ययातिरुवाच। प्रतिकूलं कर्म्मणां पापमाहुस्तद्वर्त्तते प्रवणे पापलोक्यम्। सन्तोऽसतां नानुवर्त्तन्ति चैतद्यथा चैषामनुकूलास्तथासन् ॥ ४ ॥ अभूद्धनं मे विपुलं गतं तद्विचेष्टमानो नाधिगन्ता तदस्मि। एवं प्रधार्य्यात्महिते निविष्टो यो वर्त्तते स विजानाति धीरः ॥ ५ ॥ महाधनो यो यजते सुयज्ञैर्यः सर्व्वविद्यासु विनीतबुद्धिः। वेदानधीत्य तपसा योज्य देहं दिवं समायात् पुरुषो वीतमोहः ॥ ६ ॥ न जातु हृष्येन्महता धनेन वेदानधीयीतानहङ्कृतः स्यात्। नानाभावा बहवो जीवलोके

दैवाधीना नष्टचेष्टाधिकाराः। तत्तत् प्राप्य न विहन्येत धीरो दिष्टं बलीय इति मत्वात्मबुद्ध्या॥ ७॥ सुखं हि जन्तुर्यदिवापि दुःखं दैवाधीनं विन्दते नात्मशक्त्या। तस्माद्दिष्टं बलवन्मन्यमानो न संज्वरेन्नापि हृष्येत् कथञ्चित्॥ ८॥ दुःखैर्न तप्येन्न सुखैः प्रहृष्येत् समेन वर्त्तेत सदैव धीरः। दिष्टं बलीह इति मन्यमानो न संज्वरेन्नापिहृष्येत् कथञ्चित्॥ ९॥ भये न मुह्याम्यष्टकाहं कदाचित् सन्तापो मे मानसो नास्ति कश्चित्। धाता यथा मां विदधीत लोके ध्रुवं तथाहं भवितेति मत्वा॥ १०॥ संस्वेदजा अण्डजा उद्भिदश्च सरीसृपाः कृमयोऽथाप्सु मत्स्याः। यथात्मानस्तृणकाष्ठञ्च सर्वं दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ति॥ ११॥ अनित्यतां सुखदुःखस्य बुद्ध्वा कस्मात् सन्तापमष्टकाहं भजेयम्। किं कुर्य्यां वै किञ्च कृत्वा न तप्ये तस्मात्सन्तापं वर्ज्जयाम्यप्रमत्तः॥१२॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवाणं नृपतिं ययातिमथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छत्। मातामहं सर्वगुणोपपन्नं तत्र स्थितं स्वर्गलोके यथावत्॥ १३॥

अष्टक उवाच। ये ये लोकाः पार्थिवेन्द्र प्रधानास्त्वया भुक्ता यञ्च कालं यथावत्। तान्मे राजन् ब्रूहि सर्वान्यथावत् क्षेत्रज्ञवत् भाषसे त्वं हि धर्मान्॥ १४॥

ययातिरुवाच। राजाहमासमिह सार्वभौमस्ततो लोकान्महतश्चाजयं वै। तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः॥ १५॥ ततः पुरीं पुरुहूतस्य रम्यां सहस्रद्वारां शतयोजनायताम्। अध्यावसं वर्षसहस्रमात्रं ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः॥ १६॥ ततो दिव्यमजरं प्राप्य लोकं प्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापम्। तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः॥ १७॥ स देवदेवस्य निवेशने च विहृत्य लोकानवसं यथेष्टम्। सम्पूज्यमानस्त्रिदशैः समस्तैस्तुल्यप्रभावद्युतिरीश्वराणाम्

॥ १८ ॥ तथावसन्नन्दने कामरूपी संवत्सराणामयुतं शतानाम्। सहाप्सरोभिर्विहरन् पुण्यगन्धान् पश्यन्नगान् पुष्पितांश्चारुरूपान् ॥ १९ ॥ तत्र स्थितं मां देवसुखेषु सक्तं कालेऽतीते महति ततोऽतिमात्रम्। दूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपो ध्वंसेत्युच्चैस्त्रिः प्लुतेन स्वरेण ॥ २० ॥ एतावन्मे विदितं राजसिंह ततो भ्रष्टोऽहं नन्दनात् क्षीणपुण्यः। वाचोऽश्रौषं चान्तरीक्षे सुराणां सानुक्रोशाः शोचतां मां नरेन्द्र ॥ २१ ॥ अहो कष्टं क्षीणपुण्यो ययातिः पतत्यसौ पुण्यकृत् पुण्यकीर्त्तिः। तानब्रुवं पतमानस्ततोऽहं सतां मध्ये निपतेयं कथन्नु ॥ २२ ॥ तैराख्याता भवतां यज्ञभूमिः समीक्ष्य चैमां त्वरितमुपागतोऽस्मि। हविर्गन्धं दैशिकं यज्ञभूमेर्धूमापाङ्गं प्रतिगृह्य प्रतीतः ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वण्युत्तरययात्युपाख्याने एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

अष्टक उवाच। यदावसो नन्दने कामरूपी सम्वत्सराणामयुतं शतानाम्। किङ्कारणं कार्त्तयुगप्रधान हित्वा च त्वं वसुधामन्वपद्य ॥ १ ॥

ययातिरुवाच। ज्ञातिः सुहृत् स्वजनो वा यथेह क्षीणे वित्ते त्यज्यते मानवैर्हि। तथा तत्र क्षीणपुण्यं मनुष्यं त्यजन्ति सद्यः सेश्वरा देवसङ्घाः ॥ २ ॥

अष्टक उवाच। तस्मिन् कथं क्षीणपुण्या भवन्ति संमुह्यते मेऽत्र मनोऽतिमात्रम्। किं वा विशिष्टाः कस्य धामोपयान्ति तद्वै ब्रूहि क्षेत्रवित्त्वं मतो मे ॥ ३ ॥

ययातिरुवाच। इमं भौमं नरकं ते पतन्ति लालप्यमाना नरदेव सर्व्वे। ते कङ्कगोमायुबलाशनार्थं क्षीणा विवृद्धिं बहुधा

व्रजन्ति ॥ ४ ॥ तस्मादेतद्वर्जनीयं नरेन्द्र दुष्टं लोके गर्हणीयञ्च कर्म्म। आख्यातं ते पार्थिव सर्वमेव भूयश्चेदानीं वद किं ते वदामि ॥ ५ ॥

अष्टक उवाच। यदा तु तान्वितुदन्ते वयांसि तथा गृध्राः शितिकण्ठाः पतङ्गाः। कथं भवन्ति कथमाभवन्ति न भौमकर्म्यं नरकं शृणोमि ॥ ६ ॥

ययातिरुवाच। ऊर्द्धं देहात् कर्मणा जृम्भमाणाद्व्यक्तं पृथिव्यामनुसञ्चरन्ति। इमं भौमं नरकं ते पतन्ति नावेक्षन्ते वर्षपूगाननेकान् ॥ ७ ॥ षष्टिं सहस्राणि पतन्ति व्योम्नि तथा अशीतिं परिवत्सराणि। तान् वै तुदन्ति पततः प्रपातं भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ ८ ॥

अष्टक उवाच। यदेनसस्ते पततस्तुदन्ति भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः। कथं भवन्ति कथमाभवन्ति कथंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ९ ॥

ययातिरुवाच। अस्त्रं रेतः पुष्पफलानुपृक्तमन्वेति तद्वै पुरुषेण सृष्टम्। स वै तस्या रज आपद्यते वै स गर्भभूतः समुपैति तत्र ॥ १० ॥ वनस्पतीनोषधींश्चाविशन्ति आपो वायुं पृथिवीं चान्तरीक्षम्। चतुष्पदं द्विपदं चापि सर्वमेवं भूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ११ ॥

अष्टक उवाच। अन्यद्वपुर्विदधातीह गर्भमुताहोस्वित् स्वेन कायेन याति। आपद्यमानो नरयोनिमेतामाचक्ष्व मे संशयात् प्रब्रवीमि ॥ १२ ॥ शरीरभेदाभिसमुच्छ्रयञ्च चक्षुःश्रोत्रे लभते केन संज्ञाम्। एतत्तत्त्वं सर्वमाचक्ष्व पृष्टः क्षेत्रज्ञं त्वां तात मन्याम सर्वे ॥ १३ ॥

ययातिरुवाच। वायुः समुत्कर्षति गर्भयोनिमृतौ रेतः पुष्परसानुपृक्तम्। स तत्र तन्मात्रकृताधिकारः क्रमेण सम्वर्द्धय-

तीह गर्भम् ॥ १४ ॥ स जायमानो विगृहीतमात्रः संज्ञामधिष्ठाय ततो मनुष्यः । स श्रोत्राभ्यां वेदयतीह शब्दं स वै रूपं पश्यति चक्षुषा च ॥ १५ ॥ घ्राणेन गन्धं जिह्वयाथो रसञ्च त्वचा स्पर्शं मनसा वेद भावम् । इत्यष्टकेहोपचितं हि विद्धि महात्मनः प्राणभृतां शरीरे ॥ १६ ॥

अष्टक उवाच । यः संस्थितः पुरुषो दह्यते वा निखन्यते वापि निघृष्यते वा । अभावभूतः स विनाशमेत्य केनात्मना चेतयते परस्तात् ॥ १७ ॥

ययातिरुवाच । हित्वा सोऽसून सुप्तवन्निष्टनित्वा पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं वा । अन्यां योनिं पवनाग्रानुसारी हित्वा देहं भजते राजसिंह ॥ १८ ॥ पुण्यां योनिं पुण्यकृतोव्रजन्ति पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति । कीटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा न मे विवक्षास्ति महानुभाव ॥ १९ ॥ चतुष्पदा द्विपदाः षट्पदाश्च तथाभूता गर्भभूता भवन्ति । आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वं भूयस्तु किं पृच्छसि राजसिंह ॥ २० ॥

अष्टक उवाच । किं स्वित् कृत्वा लभते तात लोकान्मर्त्त्यः श्रेष्ठांस्तपसा विद्यया वा । तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथावच्छुभांल्लोकान्येन गच्छेत् क्रमेण ॥ २१ ॥

ययातिरुवाच । तपश्च दानञ्च शमो दमश्च ह्रीरार्ज्जवं सर्वभूतानुकम्पा । स्वर्गस्य लोकस्य वदन्ति सन्तो द्वाराणि सप्तैव महान्ति पुंसाम् । नश्यन्ति मानेन तमोऽभिभूताः पुंसः सदैवेति वदन्ति सन्तः ॥ २२ ॥ अधीयमानः पण्डितं मन्यमानो यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् । तस्यान्तवन्तश्च भवन्ति लोका न चास्य तद्ब्रह्म फलं ददाति ॥ २३ ॥ चत्वारि कर्म्माण्यभयंकराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि । मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ २४ ॥ न मानमान्यो मुदमा-

ददीत न सन्तापं प्राप्नुयाच्चावमानात्। सन्तः सतः पूजयन्तीह लोके नासाधवः साधुबुद्धिं लभन्ते। इत्थं दद्यामिति यज इत्यधीय इति व्रतम्। इत्येतानि भयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि सर्वशः॥ २५॥ ये चाश्रयं वेदयन्ते पुराणं मनीषिणो मानसमार्गरुद्धम्। तन्नः श्रेयस्तेन संयोगमेत्य परां शान्तिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह॥ २६॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्याने
नवतितमोऽध्यायः॥ ९०॥

अष्टक उवाच। चरन् गृहस्थः कथमेति धर्मान् कथं भिक्षुः कथमाचार्य्यकर्मा। वानप्रस्थः सत्पथे सन्निविष्टो बहूत् यस्मिन् संप्रतिवेदयन्ति॥ १॥

ययातिरुवाच। आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी। मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी॥ २॥ धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत दद्यात् सदैवातिथीन् भोजयेच्च। अनाददानश्च परैरदत्तं सैषा गृहस्थोपनिषत् पुराणी॥ ३॥ स्ववीर्य्यजीवी वृजिनान्निवृत्तो दाता परेभ्यो न परोपतापी। तादृङ्मुनिः सिद्धिमुपैति मुख्यां वसन्नरण्ये नियताहारचेष्टः॥ ४॥ अशिल्पजीवी गुणवांश्चैव नित्यं जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रमुक्तः। अनोकशायी लघुरल्पप्रचारश्चरन्देशानेकचरः स भिक्षुः॥ ५॥ रात्र्या यया वाभिजिताश्च लोका भवन्ति कामाभिजिताः सुखाश्च। तामेव रात्रिं प्रयतेत विद्वानरण्यसंस्थो भवितुं यतात्मा॥ ६॥ दशैव पूर्वान् दश चापरांश्च ज्ञातीनथात्मानमथैकविंशम्। अरण्यवासी सुकृते दधाति विमुच्यारण्ये स्वशरीरधातून्॥ ७॥

अष्टक उवाच । कतिस्विदेव मुनयः कति मौनानि चाप्युत ।
भवन्तीति तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ८ ॥

ययातिरुवाच । अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्यं स मुनिः स्याज्जनाधिप ॥ ९ ॥

अष्टक उवाच । कथंस्विद्वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्यं कथं भवति पृष्ठतः ॥ १० ॥

ययातिरुवाच । न ग्राम्यमुपयुञ्जीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् । तथास्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ११ ॥ अनग्निरनिकेतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः । कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥ १२ ॥ यावत् प्राणाभिसन्धानं तावदिच्छेच्च भोजनम् । तथास्य वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठतः ॥ १३ ॥ यस्तु कामान् परित्यज्य त्यक्तकर्मा जितेन्द्रियः । आतिष्ठेच्च मुनिर्मौनं स लोके सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १४ ॥ धौतदन्तं कृत्तनखं सदा स्नातमलङ्कृतम् । असितं सितकर्माणं कस्तमर्हति नार्चितुम् ॥१५॥ तपसा कर्षितः क्षामः क्षीणमांसास्थिशोणितः । स च लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् ॥ १६ ॥ यदा भवति निर्द्वन्द्वो मुनिर्मौनं समास्थितः । अथ लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् ॥ १७ ॥ आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः । अथास्य लोकः सर्व्वोऽयं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वण्युत्तरययात्युपाख्याने
एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

अष्टक उवाच। कतरस्त्वनयोः पूर्वं देवानामिति सात्मताम्। उभयोर्धावतो राजन् सूर्य्याचन्द्रमसोरिव॥ १॥

ययातिरुवाच। अनिकेतो गृहस्थेषु कामवृत्तेषु संयतः। ग्राम एव वसन् भिक्षुस्तयोः पूर्वतरं गतः॥ २॥ अप्राप्य दीर्घमायुस्तु यः प्राप्तो विकृतिं चरेत्। तप्यते यदि तत् कृत्वा चरेत् सोऽन्यत्तपस्ततः॥ ३॥ पापानां कर्मणां नित्यं विभ्ययाद्यस्तु मानवः। सुखमप्याचरन्नित्यं सोऽत्यन्तं सुखमेधते॥ ४॥ यद्वै नृशंसं तदसत्यमाहुर्यः सेवते धर्ममनर्थबुद्धिः। अर्थोऽप्यनीशस्य तथैव राजंस्तदार्ज्जवं स समाधिस्तदार्य्यम्॥ ५॥

अष्टक उवाच। केनासि दूतः प्रहितोऽद्य राजन् युवा स्रग्वी दर्शनीयः सुवर्च्चाः। कुत आयातः कतरस्यां दिशि त्वमुताहोस्वित् पार्थिवं स्थानमस्ति॥ ६॥

ययातिरुवाच। इमं भौमं नरकं क्षीणपुण्यः प्रवेष्टुमुर्वीं गगनाद्विप्रहीणः। उक्त्वाहं वः प्रपतिष्याम्यनन्तरं त्वरन्ति मां लोकपा ब्राह्मणा ये॥ ७॥ सतां सकाशे तु वृतः प्रपातस्ते सङ्गता गुणवन्तस्तु सर्वे। शक्राच्च लब्धो हि वरो मयैष पतिष्यता भूमितलं नरेन्द्र॥ ८॥

अष्टक उवाच। पृच्छामि त्वां मा प्रपत प्रपातं यदि लोकाः पार्थिव सन्ति मेऽत्र। यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि स्थिताः क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये॥ ९॥

ययातिरुवाच। यावत् पृथिव्यां विहितं गवाश्वं महारण्यैः पशुभिः पार्वतैश्च। तावल्लोका दिवि ते संस्थिता वै तथा विजानीहि नरेन्द्रसिंह॥ १०॥

अष्टक उवाच। तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोका दिवि राजेन्द्र सन्ति। यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिविश्रितास्तानाक्रम क्षिप्रमपेतमोहः॥ ११॥

ययातिरुवाच। नास्मविधो ब्राह्मणो ब्रह्मविच्च प्रतिग्रहे वर्त्तते राजमुख्य। यथा प्रदेयं सततं द्विजेभ्यस्तथाददं पूर्वमहं नरेन्द्र ॥ १२ ॥ नाब्राह्मणः कृपणो जातु जीवेद्या चापि स्याद्द्- ब्राह्मणी वीरपत्नी। सोऽहं नैवाकृतं पूर्वं चरेयं विधित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १३ ॥

प्रतर्द्दन उवाच। पृच्छामि त्वां स्पृहणीयरूप प्रतर्द्दनोऽहं यदि मे सन्ति लोकाः। यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि श्रिताः क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १४ ॥

ययातिरुवाच। सन्ति लोका बहवस्ते नरेन्द्र अप्येकैकं सप्तसप्ताप्यहानि। मधुच्युतो घृतपृक्ता विशोकास्ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ १५ ॥

प्रतर्द्दन उवाच। तांस्ते ददानि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु। यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि श्रितास्ता- नाक्रम क्षिप्रमपेतमोहः ॥ १६ ॥

ययातिरुवाच। न तुल्यतेजाः सुकृतं कामयेत योगक्षेमं पार्थिव पार्थिवः सन्। दैवादेशादापदं प्राप्य विद्वांश्चरेन्नृशंसं न हि जातु राजा ॥ १७ ॥ धर्म्यं मार्गं यतमानो यशस्यं कुर्य्या- न्नृपो धर्ममवेक्षमाणः। न मद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजानन् कुर्य्यादेवं कृपणं मां यथात्थ ॥ १८ ॥ कुर्य्यामपूर्वं न कृतं यदन्यैर्विधित्स- मानः किमु तत्र साधु। ब्रुवाणमेवं नृपतिं ययातिं नृपोत्तमो वसुमानब्रवीत्तम् ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्याने
द्विनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

वसुमानुवाच। पृच्छामि त्वां वसुमानौषदश्विर्यद्यस्ति लोको दिवि मे नरेन्द्र। यद्यन्तरीक्षे प्रथितो महात्मन् क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये॥ १॥

ययातिरुवाच। यदन्तरीक्षं पृथिवी दिशश्च यत्तेजसा तपते भानुमांश्च। लोकास्तावन्तो दिवि संस्थिता वै ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति॥ २॥

वसुमानुवाच। तांस्ते ददानि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु। क्रीणीष्वैतांस्तृणकेनापि राजन् प्रतिग्रहस्ते यदि धीमन् प्रदुष्टः॥ ३॥

ययातिरुवाच। न मिथ्याहं विक्रयं वै स्मरामि वृथागृहीतं शिशुकाच्छङ्कमानः। कुर्य्यां न चैवाकृतपूर्वमन्यैर्विधित्समानः किमु तत्र साधु॥ ४॥

वसुमानुवाच। तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते। अहं न तान् वै प्रतिगन्ता नरेन्द्र सर्वे लोकास्तव ते वै भवन्तु॥ ५॥

शिविरुवाच। पृच्छामि त्वां शिबिरौशीनरोऽहं ममापि लोका यदि सन्तीह तात। यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि श्रिताः क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये॥ ६॥

ययातिरुवाच। यस्त्वं वाचा हृदयेनापि साधून् परीप्समानान्नावमंस्था नरेन्द्र। तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते विद्युद्रूपाः स्वनवन्तो महान्तः॥ ७॥

शिविरुवाच। तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते। न चाहं तान् प्रतिपत्स्ये ह दत्वा यत्र गत्वा नानुशोचन्ति धीराः॥ ८॥

ययातिरुवाच। तथा तमिन्द्रप्रतिमप्रभावस्ते चाप्यनन्ता नरदेव

लोकाः। तथाद्य लोके न रमेऽन्यदत्ते तस्माच्छिवे नाभिनन्दामि देयम्॥ ९॥

अष्टक उवाच। न चेदेकैकशो राजंल्लोकान्नः प्रतिनन्दसि। सर्वं प्रदाय भवते गन्तारो नरकं वयम्॥ १०॥

ययातिरुवाच। यदर्होऽहं तद्यतध्वं सन्तः सत्याभिनन्दिनः। अहं तन्नाभिजानामि यत् कृतं न मया पुरा॥ ११॥

अष्टक उवाच। कस्यैते प्रतिदृश्यन्ते रथाः पञ्च हिरण्मयाः। यानारुह्य नरा लोकानभिवाञ्छन्ति शाश्वतान्॥ १२॥

ययातिरुवाच। युष्मानेते वहिष्यन्ति रथाः पञ्च हिरण्मयाः। उच्चैः सन्तः प्रकाशन्ते ज्वलन्तोऽग्निशिखा इव॥ १३॥

अष्टक उवाच आतिष्ठस्व रथान्राजन् विक्रमस्व विहायसम्। वयमप्यनुयास्यामो यदा कालो भविष्यति॥ १४॥

ययातिरुवाच। सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सह स्वर्गजितो वयम्। एष नो विरजाः पन्था दृश्यते देवसद्मनः॥ १५॥

वैशम्पायन उवाच। तेऽधिरुह्य रथान् सर्वे प्रयाता नृपसत्तमाः। आक्रामन्तो दिवम्भाभिर्धर्म्मेणावृत्य रोदसी॥ १६॥

अष्टक उवाच। अहं मन्ये पूर्व्वमेकोऽस्मि गन्ता सखा चेन्द्रः सर्व्वथा मे महात्मा। कस्मादेवं शिविरौशीनरोऽयमेकोऽत्यगात् सर्व्ववेगेन वाहान्॥ १७॥

ययातिरुवाच। अददद्देवयानाय यावद्वित्तमविन्दत। उशीनरस्य पुत्त्रोऽयं तस्माच्छ्रेष्ठो हि वः शिविः॥ १८॥ दानं तपः सत्यमथापि धर्म्मो ह्रीः श्रीः क्षमा सौम्यमथो विधित्सा। राजन्नेतान्यप्रमेयाणि राज्ञः शिवेः स्थितान्यप्रतिमस्य बुद्ध्या। एवंवृत्तो ह्रीनिषेवश्च यस्मात्तस्माच्छिविरत्यगाद्वै रथेन॥ १९॥

वैशम्पायन उवाच। अथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छन्मातामहं कौतुकेनेन्द्रकल्पम्। पृच्छामि त्वां नृपते ब्रूहि सत्यं कुतश्च

कश्चासि सुतश्च कस्य ॥ २० ॥ कृतन्त्वया यद्धि न तस्य कर्त्ता लोके त्वदन्यः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा ॥ २१ ॥

ययातिरुवाच। ययातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः पुरोः पिता सार्वभौमस्त्विहासम्। गुह्यं चार्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि माता-महोऽहं भवतां प्रकाशम् ॥ २१ ॥ सर्वामिमां पृथिवीं निर्ज्जि-गाय प्रादामहं छादनं ब्राह्मणेभ्यः। मेध्यानश्वानेकशतान् सुरूपांस्तदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति ॥ २२ ॥ अदामहं पृथिवीं ब्राह्मणेभ्य पूर्णामिमामखिलां वाहनेन। गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मुख्यैस्तदाददं गाः शतमर्वुदानि ॥ २३ ॥ सत्येन मे द्यौश्च वसु-न्धरा च तथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु। न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं सत्यं हि सन्तः प्रतिपूजयन्ति ॥ २४ ॥ यदष्टक प्रब्रवीमीह सत्यं प्रतर्द्दनं चौषदश्विन्तथैव। सर्वे च लोका मुनयश्च देवाः सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम् ॥ २५ ॥ यो नः स्वर्गं जितः सर्वान् यथावृत्तं निवेदयेत्। अनसूयुर्द्विजाग्रेभ्यः स लभेन्नः सलोकताम् ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं राजा स महात्मा ह्यतीव स्वैर्दौ-हित्रैस्तारितो मित्रसाहः। त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वण्युत्तरययात्युपाख्यानं समाप्तमिति त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

जनमेजय उवाच। भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि पूरोर्वंशकरा-न्नृपान्। यद्वीर्य्यान् यादृशांश्चापि यावतो यत्पराक्रमान् ॥ १ ॥ न ह्यस्मिन् शीलहीनो वा निर्वीर्य्यो वा नराधिपः। प्रजाविर-हितो वापि भूतपूर्वः कथञ्चन ॥ २ ॥ तेषां प्रथितवृत्तानां

राज्ञां विज्ञानशालिनाम् । चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि । पूरोर्वंशधरान् वीरान् शक्रप्रतिमतेजसः । भूरिद्रविणविक्रान्तान् सर्व्वलक्षणपूजितान् ॥ ४ ॥ प्रवीरेश्वररौद्राश्वास्त्रयः पुत्रा महारथाः । पूरोः पौष्ट्यामजायन्त प्रवीरो वंशकृत्ततः ॥ ५ ॥ मनस्युरभवत्तस्माच्छूरसेनीसुतः प्रभुः । पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता राजीवलोचनः ॥ ६ ॥ शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः । मनस्योरभवन् पुत्राः शूराः सर्व्वे महारथाः ॥ ७ ॥ अन्वग्भानुप्रभृतयो मिश्रकेश्यां मनस्विनः । रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः ॥ ८ ॥ यज्वानो जज्ञिरे शूराः प्रजावन्तो बहुश्रुताः । सर्व्वे सर्व्वास्त्रविद्वांसः सर्व्वे धर्म्मपरायणाः ॥ ९ ॥ ऋचेयुरथ कक्षेयुः कृकणेयुश्च वीर्य्यवान् । स्थण्डिलेयुर्वनेयुश्च जलेयुश्च महायशाः ॥ १० ॥ तेजेयुर्बलवान् धीमान् सत्येयुश्चेन्द्रविक्रमः । धर्म्मेयुः सन्नतेयुश्च दशमो देवविक्रमः ॥ ११ ॥ अनाधृष्टिरभूत्तेषां विद्वान् भुवि तथैकराट् । ऋचेयुरथ विक्रान्तो देवानामिव वासवः ॥ १२ ॥ अनाधृष्टिसुतस्त्वासीद्राजसूयाश्वमेधकृत् । मतिनार इति ख्यातो राजा परमधार्म्मिकः ॥ १३ ॥ मतिनारसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः । तंसुर्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः ॥ १४ ॥ तेषां तंसुर्महावीर्य्यः पौरवं वंशमुद्वहन् । आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुन्धराम् ॥ १५ ॥ ईलिनन्तु सुतं तंसुर्जनयामास वीर्य्यवान् । सोऽपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः ॥ १६ ॥ रथन्तर्य्यां सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः । ईलिनो जनयामास दुष्मन्तप्रभृतीन्नृपान् ॥ १७ ॥ दुष्मन्तं शूरभीमौ च प्रवसुं वसुमेव च । तेषां ज्येष्ठोऽभवद्राजा दुष्मन्तो जनमेजय ॥ १८ ॥

दुष्मन्ताद्भरतो जज्ञे विद्वान् शाकुन्तलो नृपः। तस्माद्भारत-वंशस्य विप्रतस्थे महद्यशः॥ १९॥ भरतस्तिसृषु स्त्रीषु नव पुत्रानजीजनत्। नाभ्यनन्दत तान् राजा नानुरूपा ममेत्युत॥२०॥ ततस्तान्मातरः क्रुद्धाः पुत्रान्निन्युर्यमक्षयम्। ततस्तस्य नरेन्द्रस्य वितथं पुत्रजन्म तत्॥ २१॥ ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा। लेभे पुत्रं भरद्वाजाद्भुमन्युं नाम भारत॥ २२॥ ततः पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवनन्दनः। भुमन्युं भरतश्रेष्ठ यौवराज्येऽभ्यषिचयत्॥ २३॥ ततो दिविरथो नाम भुमन्योरभवत् सुतः। सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा॥ २४॥ पुष्करिण्यामृचीकश्च भुमन्योरभवन् सुताः। तेषां ज्येष्ठः सुहोत्रस्तु राज्यमाप महीक्षिताम्॥ २५॥ राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽयजद्बहुभिर्मखैः। सुहोत्रः पृथिवीं कृत्स्नां बुभुजे सागराम्बराम्॥ २६॥ पूर्णां हस्तिगजाश्वैश्च बहुरत्नसमाकुलाम्। ममज्जेव मही तस्य भूरिभारावपीड़िता॥ २७॥ हस्त्यश्वरथसम्पूर्णा मनुष्यकलिला भृशम्। सुहोत्रे राजनि तदा धर्मतः शासति प्रजाः॥ २८॥ चैत्ययूपाङ्किता चासीद्भूमिः शतसहस्रशः। प्रवृद्धजनशस्या च सर्वदैव व्यरोचत॥ २९॥ ऐक्ष्वाकी जनयामास सुहोत्रात् पृथिवीपते। अजमीढं सुमीढ़ञ्च पुरुमीढञ्च भारत॥ ३०॥ अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः। षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु भारत॥ ३१॥ ऋक्षं धूमिन्यथो नीली दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ। केशिन्यजनयज्जह्नुं सुतौ च जलरूपिणौ॥ ३२॥ तथेमे सर्वपाञ्चाला दुष्मन्तपरमेष्ठिनोः। अन्वयाः कुशिका राजञ्जह्नोरमिततेजसः॥ ३३॥ जलरूपिणयोर्ज्य ष्ठमृक्षमाहुर्जनाधिपम्। ऋक्षात् सम्वरणो जज्ञे राजवंशकरः सुतः॥ ३४॥ आर्क्षे सम्वरणे राजन् प्रशासति वसुन्धराम्। संक्षयः सुमहानासीत् प्रजानामिति नः श्रुतम्॥ ३५॥

व्यपीड्यत ततो राष्ट्रं क्षयैर्नानाविधैस्तदा । क्षुन्मृत्युभ्यामना-
वृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहतम् ॥ ३६ ॥ अभ्यघ्नन् भारतांश्चैव सप-
त्नानां बलानि च । चालयन् वसुधाञ्चेमां बलेन चतुरङ्गिणा
॥ ३७ ॥ अभ्ययात्तञ्च पाञ्चाल्यो विजित्य तरसा महीम् । अक्षौ-
हिणीभिर्द्दशभिः स एनं समरेऽजयत् ॥ ३८ ॥ ततः सदारः
सामात्यः सपुत्रः ससुहृज्जनः । राजा सम्वरणस्तस्मात् पलायत
महाभयात् ॥ ३९ ॥ सिन्धोर्न्नदस्य महतो निकुञ्जे न्यवसत्तदा ।
नदीविषयपर्य्यन्ते पर्व्वतस्य समीपतः ॥ ४० ॥ तत्रावसन् बहून्
कालान् भारता दुर्गमाश्रिताः । तेषां निवसतां तत्र सहस्रं
परिवत्सरान् ॥ ४१ ॥ अथाभ्यगच्छद्भरतान् वशिष्ठो भगवा-
नृषिः । तमागतं प्रयत्नेन प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ॥ ४२ ॥ अर्घ्य-
मभ्याहरंस्तस्मै ते सर्व्वे भारतास्तदा । निवेद्य सर्व्वमृषये सत्कारेण
सुवर्च्चसे ॥ ४३ ॥ तमासने चोपविष्टं राजा वव्रे स्वयं तदा ।
पुरोहितो भवान्नोऽस्तु राज्याय प्रयतेमहि ॥ ४४ ॥ ओमित्येवं
वशिष्ठोऽपि भारतान् प्रत्यपद्यत । अथाभ्यषिञ्चत्साम्राज्ये सर्व्व-
क्षत्रस्य पौरवम् ॥ ४५ ॥ विषाणभूतं सर्व्वस्यां पृथिव्यामिति नः
श्रुतम् । भरताध्युषितं पूर्व्वं सोऽध्यतिष्ठत् पुरोत्तमम् ॥ ४६ ॥
पुनर्बलिभृतश्चैव चक्रे सर्व्वमहीक्षितः । ततः स पृथिवीं प्राप्य
पुनरीजे महाबलः ॥ ४७ ॥ आजमीढो महायज्ञै र्बहुभिर्भूरि-
दक्षिणैः । ततः सम्वरणात्सौरी तपती सुषुवे कुरुम् ॥ ४८ ॥
राजत्वे तं प्रजाः सर्व्वा धर्म्मज्ञ इति वव्रिरे । तस्य नाम्नाभि-
विख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् ॥ ४९ ॥ कुरुक्षेत्रं स तपसा
पुण्यं चक्रे महातपाः । अविक्षितमभिष्यन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम्
॥ ५० ॥ मनसेजयञ्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुमः । पञ्चैतान्
वाहिनी पुत्रान् व्यजायत मनस्विनी ॥ ५१ ॥ अविक्षितः परि-
क्षित्तु शवलाश्वश्च वीर्य्यवान् । आदिराजो विरजाश्च शाल्मलिश्च

महाबलः। उच्चैःश्रवा भङ्गकारी जितारिश्चाष्टमः स्मृतः॥ ५२॥ एतेषामन्ववाये तु मुख्यास्ते कर्मजैर्गुणैः। जनमेजयादयः सप्त तथैवान्ये महारथाः॥ ५३॥ परीक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्व्वे धर्मार्थकोविदाः। कक्षसेनोग्रसेनौ तु चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् ॥ ५४॥ इन्द्रसेनः सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः। जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलः॥ ५५॥ धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्वाह्लीक एव च। निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली॥ ५६॥ कुण्डोदरः पदातिश्च वसातिश्चाष्टमः स्मृतः। सर्व्वे धर्मार्थकुशलाः सर्व्वभूतहिते रताः॥ ५७॥ धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत्तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः। हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः॥ ५८॥ हविःश्रवास्तथेन्द्राभः भुमन्युश्चापराजितः। धार्त्तराष्ट्रसुतानाहुस्त्रीनेतान् प्रथितान् भुवि॥ ५९॥ प्रतीपं धर्मनेत्रञ्च सुनेत्रं चापि भारत। प्रतीपः प्रथितस्तेषां बभूवाप्रतिमो भुवि॥ ६०॥ प्रतीपस्य त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ। देवापिः शान्तनुश्चैव वाह्लीकश्च महारथः॥ ६१॥ देवापिश्च प्रवव्राज तेषां धर्महितेप्सया। शान्तनुश्च महीं लेभे वाह्लीकश्च महारथः॥ ६२॥ भरतस्यान्वये जाताः सत्त्ववन्तो नराधिपाः। देवर्षिकल्पा नृपते बहवो राजसत्तमाः॥ ६३॥ एवंविधाश्चाप्यपरे देवकल्पा महारथाः। जाता मनोरन्ववाये ऐलवंशविवर्द्धनाः॥ ६४॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि पूरुवंशानुकीर्त्तने
चतुर्नवतोऽध्यायः॥ ९४॥

जनमेजय उवाच। श्रुतस्त्वत्तो मया ब्रह्मन् पूर्व्वेषां सम्भवो महान्। उदाराश्चापि वंशेऽस्मिन्राजानो मे परिश्रुताः॥ १॥ किन्तु लघ्वर्थसंयुक्तं प्रियाख्यानं न मामति। प्रीणात्यतो भवान् भूयो विस्तरेण ब्रवीतु मे॥ २॥ एतामेव कथां दिव्यामाप्रजापतितो मनोः। तेषामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीतिमावहेत् ॥ ३॥ सद्धर्मगुणमाहात्म्यैरभिवर्द्धितमुत्तमम्। विष्टभ्य लोकांस्त्रीनेषां यशः स्फीतमवस्थितम्॥ ४॥ गुणप्रभाववीर्य्यौजःसत्त्वोत्साहवतामहम्। न तृप्यामि कथां शृण्वन्नमृतास्वादसम्मिताम्॥ ५॥

वैशम्पायन उवाच। शृणु राजन् पुरा सम्यङ्मया द्वैपायनाच्छ्रुतम्। प्रोच्यमानं मया कृत्स्नं स्ववंशजननं शुभम्॥६॥ दक्षाददितिरदितेर्विवस्वान् विवस्वतो मनुर्मनोरिला इलायाः पुरूरवाः। पुरूरवस आयुरायुषो नहुषो नहुषाद्ययातिर्ययातेर्द्वे भार्य्ये बभूवतुः॥ ७॥ उशनसो दुहिता देवयानी वृषपर्व्वणश्च दुहिता शर्म्मिष्ठा नाम। अत्रानुवंशश्लोको भवति॥ ८॥ यदुञ्च तुर्व्वसुञ्चैव देवयानी व्यजायत। द्रुह्युं चानुञ्च पूरुञ्च शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी। तत्र यदोर्यादवाः पूरोः पौरवाः॥ ९॥ पूरोस्तु भार्य्या कौशल्या नाम तस्यामस्य यज्ञे जनमेजयो नाम। यस्त्रीनश्वमेधानाजहार विश्वजिता चेष्ट्वा वनं विवेश॥ १०॥ जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान्। यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत् सूर्य्योदयात् ततस्तस्य प्राचिन्वत्त्वम्॥ ११॥ प्राचिन्वान् खल्वश्मकीमुपयेमे यादवीं तस्यामस्य जज्ञे संयातिः॥ १२॥ संयातिः खलु दृषद्वतो दुहितरं वराङ्गीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे अहंयातिः ॥ १३॥ अहंयातिः खलु कृतवीर्य्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम तस्यामस्य जज्ञे सार्व्वभौमः॥ १४॥ सार्व्वभौमः खलु

जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्दां नाम तामुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनो नाम ॥ १५ ॥ जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुश्रवां नाम तस्यामस्य जज्ञे अवाचीनः ॥ १६ ॥ अवाचीनोऽपि वैदर्भीमपरामेवोपयेमे मर्य्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहः ॥ १७ ॥ अरिहः खल्वाङ्गीमुपयेमे तस्यामस्य यज्ञे महाभौमः ॥ १८ ॥ महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे सुयज्ञां नाम तस्यामस्य जज्ञे अयुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमानयत् तेनास्यायुतनायित्वम् ॥ १९ ॥ अयुतनायी खलु पृथुश्रवसो दुहितरमुपयेमे कामां नाम तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः ॥ २० ॥ स खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः ॥ २१ ॥ देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्य्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञेऽरिहो नाम ॥ २२ ॥ अरिहः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजीजनदृक्षम् ॥ २३ ॥ ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥ २४ ॥ मतिनारः खलु सरस्वत्यां गुणसमन्वितं द्वादशवार्षिकं सत्रमाहरत्। समाप्ते च सत्रे सरस्वत्यभिगम्य तं भर्त्तारं वरयामास। स तस्यां पुत्रमजीजनत्तंसुं नाम ॥२५॥ अत्रानुवंशश्लोको भवति। तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत्। ईलिनं जनयामास कालिङ्ग्यां तंसुरात्मजम् ॥ २६ ॥ ईलिनस्तु रथन्तर्य्यां दुष्मन्ताद्यान् पञ्च पुत्रानजीजनत् ॥ २७ ॥ दुष्मन्तः खलु विश्वामित्रदुहितरं शकुन्तलां नामोपयेमे यस्यामस्य यज्ञे भरतः ॥ २८ ॥ अत्रानुवंशश्लोकौ भवतः। भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः। भरस्व पुत्रं दुष्मन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २९ ॥ रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात्। त्वञ्चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३० ॥ ततोऽस्य भरतत्वं। भरतः खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां नाम तस्यामस्य जज्ञे

भुमन्युः ॥ ३१ ॥ भुमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे विजयां नाम तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥ ३२ ॥ सुहोत्रः खल्विक्ष्वाकुकन्या-मुपयेमे सुवर्णां नाम तस्यामस्य जज्ञे हस्ती य इदं हास्तिन-पुरं स्थापयामास एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३३ ॥ हस्ती खलु त्रैगर्त्तीमुपयेमे यशोधरां नाम तस्यामस्य यज्ञे विकु-ण्ठनो नाम ॥ ३४ ॥ विकुण्ठनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यामस्य जज्ञे आजमीढो नाम ॥३५॥ आजमीढस्य चतु-र्विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां गान्धार्य्यां विशालायामृक्षायां चेति । पृथक् पृथग्वंशधरा नृपतयः तत्र वंशकरः संवरणः ॥ ३६ ॥ सम्वरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे कुरुः ॥ ३७ ॥ कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः ॥ ३८ ॥ विदूरथस्तु माधवीमुपयेमे संप्रियां नाम तस्यामस्य यज्ञे अनश्वा नाम ॥ ३९ ॥ अनश्वा खलु मागधी-मुपयेमे अमृतां नाम तस्यामस्य यज्ञे परीक्षित् ॥४०॥ परीक्षित् खलु वाहुदामुपयेमे सुयशां नाम तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ ४१ ॥ भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम ॥ ४२ ॥ प्रतिश्रवसः प्रतीपः । प्रतीपः खल शैव्यामुपयेमे सुनन्दां नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं वाह्लीकं चेति ॥ ४३ ॥ देवापिः खलु वाल एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूव ॥ ४४ ॥ अत्रानुवंशश्लोको भवति । यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते । पुन-र्युवा च भवति तस्मात्तं शान्तनुं विदुः इति तदस्य शान्तनुत्वम् ॥ ४५ ॥ शान्तनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे देवव्रतो नाम यमाहुर्भीष्ममिति ॥ ४६ ॥ भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाहुर्गन्धकाली-मिति ॥ ४७ ॥ तस्यां पूर्वं कानीनो गर्भः पराशराद्द्वैपायनो-

ऽभवत्। तस्यामेव शान्ततोरन्यौ द्वौ पुत्रौ वभूवतुः॥ ४८॥ विचित्रवीर्य्यश्चित्राङ्गदश्च तयोरप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः विचित्रवीर्य्यस्तु राजासीत्॥ ४९॥ विचित्रवीर्य्यः खलु कौशल्यात्मजेऽम्बिकाम्वालिके काशिराजदुहितरावुपयेमे॥ ५०॥ विचित्रवीर्य्यस्त्वनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः ततः सत्यवत्यचिन्तयन्मा दौष्मन्तो वंश उच्छेदं व्रजेदिति॥ २१॥ सा द्वैपायनमृषिं मनसा चिन्तयामास। स तस्याः पुरतः स्थितः किङ्करवाणीति॥ ५२॥ सा तमुवाच भ्राता तवानपत्य एव स्वर्यातो विचित्रवीर्य्यः साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति॥ ५३॥ स तथेत्युक्त्वा त्रीन् पुत्रानुत्पादयामास। धृतराष्ट्रं पाण्डुं विदुरञ्चेति॥ ५४॥ तत्र धृतराष्ट्रस्य राज्ञः पुत्रशतं वभूव गान्धार्य्यां वरदानाद्वैपायनस्य॥ ५५॥ तेषां धृतराष्टस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना वभूवुः। दुर्य्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्रसेनश्चेति॥ ५६॥ पाण्डोस्तु द्वे भार्य्ये वभूवतुः कुन्ती पृथा नाम माद्री चेत्युभे स्त्रीरत्ने॥ ५७॥ अथ पाण्डुर्मृगयां चरन्मैथुनगतमृषिमपश्यन्मृग्यां वर्त्तमानं तथैवाद्भुतमनासादितकामरसमतृप्तञ्च वाणेनाजघान॥ ५८॥ स वाणविद्ध उवाच पाण्डुं चरताधर्ममिमं येन त्वयाभिज्ञेन कामरसस्याहमनवाप्तकामरसो निहतस्तस्मात्त्वमप्येतामवस्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्रमेवेति स विवर्णरूपस्तथा पाण्डुः शापं परिहरमाणो नोपसर्पत भार्य्ये वाक्यंचोव ाच॥ ५९॥ स्वचापत्यादिदं प्राप्तवानहं शृणोमि च नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति सा त्वं मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुन्तीमुवाच सा तथोक्ता पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युधिष्ठिरं मारुताद्भीमसेनं शक्रादर्ज्जुनमिति॥ ६०॥ तां संहृष्टः पाण्डुरुवाच इयं ते सपत्न्यनपत्या साध्वस्या अपत्यमुत्पाद्यतामिति॥ ६१॥ एवमस्त्विति कुन्ती तां विद्यां माद्र्याः प्रायच्छत। माद्र्यामश्विभ्यां

नकुलसहदेवावुत्पादितौ ॥ ६२ ॥ माद्रीं खल्वलङ्कृतां दृष्ट्वा पाण्डुर्भावं चक्रे स तां स्पृष्ट्वैव विदेयत्वं प्राप्तः ॥ ६३ ॥ तत्रैनं चिताग्निस्थं माद्री समन्वारुरोह उवाच कुन्तीं यमयोरप्रमत्तया त्वया भवितव्यमिति ॥ ६४ ॥ ततस्ते पाण्डवाः कुन्त्या सहिता हस्तिनपुरमानीय तापसैर्भीष्मस्य विदुरस्य च निवेदिताः । सर्व-वर्णानाञ्च निवेद्यान्तर्हितास्तापसा बभूवुः प्रेक्षमाणानामेव तेषाम् ॥ ६५ ॥ तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवतामन्तरीक्षात् पुष्पवृष्टिः पपात देवदुन्दुभयश्च प्रणेदुः ॥ ६६ ॥ प्रतिगृहीताश्च पाण्डवाः पितुर्निधनमावेदयंस्तस्यौर्द्ध्वदेहिकं न्यायतश्च कृतवन्तस्तांस्तत्र निवसतः पाण्डवान् वाल्यात् प्रभृति दुर्य्योधनो नामर्षयत ॥ ६७ ॥ पापाचारो राक्षसीं बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्त्तुञ्च व्यवसितो भावित्वाच्चार्थस्य न शकितास्ते समुद्धर्त्तुम् ॥ ६८ ॥ ततश्च धृतराष्ट्रेण व्याजेन वारणावतमनुप्रेषिता गमनमरोचयत् ॥ ६८ ॥ तत्रापि जतुगृहे दग्धुं समारब्धा न शकिता विदुरमन्त्रि-तेनेति ॥ ७० ॥ तस्माच्च हिड़िम्बमन्तरा हत्वा एकचक्रां गताः ॥ ७१ ॥ तस्यामप्येकचक्रायां वकं नाम राक्षसं हत्वा पाञ्चाल-नगरमधिगताः ॥ ७२ ॥ तत्र द्रौपदीं भार्य्यामविन्दन् स्वविषयं चाभिजग्मुः ॥ ७३ ॥ कुशलिनः पुत्रांश्चोत्पादयामासुः प्रति-विन्ध्यं युधिष्ठिरः सुतसोमं वृकोदरः । श्रुतकीर्त्तिमर्ज्जुनः शतानीकं नकुलः श्रुतकर्म्माणं सहदेव इति ॥ ७४ ॥ युधि-ष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैव्यस्य देविकां नाम कन्यां स्वयम्वरां लेभे तस्यां पुत्रं जनयामास यौधेयं नाम ॥ ७५ ॥ भीम-सेनोऽपि काश्यां वलन्धरां नामोपयेमे वीर्य्यशुल्कां तस्यां पुत्रं सर्वगं नामोत्पादयामास ॥ ७६ ॥ अर्ज्जुनः खलु द्वारवतीं गत्वा भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीं भार्य्यामुद्वा-वहत् । स्वविषयं चाभ्याजगाम कुशली तस्यां पुत्रमभिमन्युं

अतीवगुणसम्पन्नं दयितं वासुदेवस्याजनयत् ॥ ७७ ॥ नकुलस्तु चैद्यां करेणुमतीं नाम भार्य्यामुदावहत्तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत् ॥ ७८ ॥ सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयम्वरे विजयां नामोपयेमे मद्रराजस्य द्युतिमतो दुहितरं तस्यां पुत्रमजनयत् सुहोत्रं नाम ॥ ७९ ॥ भीमसेनस्तु पूर्वमेव हिड़िम्बायां राक्षसं घटोत्कचं पुत्रमुत्पादयामास ॥ ८० ॥ इत्येते एकादश पाण्डवानां पुत्रास्तेषां वंशकरोऽभिमन्युः ॥ ८१ ॥ स विराटस्य दुहितरमुपयेमे उत्तरां नाम। तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽभवत्तमुत्सङ्गेन प्रतिजग्राह पृथा नियोगात्। पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य षाण्मासिकं गर्भमहमेनं जीवयिष्यामीति ॥ ८२ ॥ स भगवता वासुदेवेनासञ्जातबलवीर्य्यपराक्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन स जीवितः जीवयित्वा चैनमुवाच परिक्षीणे कुले जातो भवत्वयं परीक्षिन्नामेति ॥ ८३ ॥ परीक्षित् खलु माद्रवतीं नामोपयेमे त्वन्मातरं तस्यां भवान् जज्ञे जनमेजयः ॥ ८४ ॥ भवतो वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ जज्ञाते शतानीकः शङ्कुकर्णश्च शतानीकस्य वैदेह्यां पुत्र उत्पन्नोऽश्वमेधदत्त इति ॥ ८५ ॥ एष पूरोर्वंशः पाण्डवानाञ्च कीर्त्तितो धन्यः पुण्यः परमपवित्रः सततं श्रोतव्यो ब्राह्मणैर्नियमवद्भिरनन्तरं क्षत्रियैः स्वधर्मनिरतैः प्रजापालनतत्परैः। वैश्यैरपि च श्रोतव्योऽधिगम्यश्च। तथा शूद्रैरपि त्रिवर्णशुश्रुषुभिः श्रद्दधानैरिति ॥ ८६ ॥ इतिहासमिमं पुण्यमशेषतः श्रावयिष्यन्ति ये नराः। श्रोष्यन्ति वा नियतात्मानो विमत्सरा मैत्रा वेदपरास्तेऽपि स्वर्गजितः पुण्यलोका भवन्ति सततं देवब्राह्मणमनुष्याणां मान्याः सम्पूज्याश्च ॥ ८७ ॥ परं हीदं भारतं भगवता व्यासेन प्रोक्तं पावनं ये ब्राह्मणादयो वर्णाः श्रद्दधाना अमत्सरा मैत्रा वेदसम्पन्नाः श्रोष्यन्ति तेऽपि स्वर्गजितः सुकृतिनोऽशोच्याः कृताकृते भवन्ति ॥ ८८ ॥ भवतिचात्र श्लोकः। इदं हि

वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम्। धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥ ८९ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि पूरुवंशानुकीर्त्तने
पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

वैशम्पायन उवाच। इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजासीत् पृथिवीपतिः। महाभिष इति ख्यातः सत्यवाक् सत्यविक्रमः ॥ १ ॥ सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च। तोषयामास देवेशं स्वर्गं लेभे ततः प्रभुः ॥२॥ ततः कदाचिद्ब्रह्माणमुपासाञ्चक्रिरे सुराः। तत्र राजर्षयो ह्यासन् स च राजा महाभिषः ॥ ३ ॥ अथ गङ्गा सरिच्छ्रेष्ठा समुपायात्पितामहम्। तस्या वासः समुद्भूतं मारुतेन शशिप्रभम् ॥ ४ ॥ ततोऽभवन् सुरगणाः सहसावाङ्मुखास्तदा। महाभिषस्तु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्नदीम् ॥ ५ ॥ सोपध्यातो भगवता ब्रह्मणा तु महाभिषः। उक्तश्च जातो मर्त्येषु पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ ६ ॥ स चिन्तयित्वा नृपतिर्नृपानन्यांस्तपोधनान्। प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरितेजसम् ॥ ७ ॥ महाभिषन्तु तं दृष्ट्वा नदी धैर्य्याच्च्युतं नृपम्। तमेव मनसा ध्यायन्त्युपावर्त्तत् सरिद्वरा ॥ ८ ॥ सा तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहतान्नृप। ददर्श पथि गच्छन्ती वसून्देवान् दिवौकसः ॥ ९ ॥ तथारूपांश्च तान् दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितांवरा। किमिदं नष्टरूपाः स्थ कच्चित् क्षेमं दिवौकसाम् ॥ १० ॥ तामूचुर्वसवो देवाः शप्ताः स्मो वै महानदि। अल्पेऽपराधे संरम्भाद्वशिष्ठेन महात्मना ॥ ११ ॥ विमूढा हि वयं सर्व्वे प्रच्छन्नमृषिसत्तमम्। सन्ध्यां वशिष्ठमासीनं तमत्यभिसृताः पुरा। तेन कोपाद्वयं शप्ता योनौ सम्भवतेति ह ॥१२॥ न तच्छक्यं निवर्त्तयितुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना। त्वमस्मान्मानुषी

भूत्वा सृज पुत्रान् वसून् भुवि॥ १३॥ न मानुषीणां जठरं प्रविशेम वयं शुभे। इत्युक्ता तैश्च वसुभिस्तथेत्युक्त्वाब्रवीदिदम् ॥ १४॥

गङ्गोवाच। मर्त्त्येषु पुरुषश्रेष्ठः को वः कर्त्ता भविष्यति॥१५॥

वसव ऊचुः। प्रतीपस्य सुतो राजा शान्तनुर्लोकविश्रुतः। भविता मानुषे लोके स नः कर्त्ता भविष्यति॥ १६॥

गङ्गोवाच। ममाप्येवं मतं देवा यथा मां वदतानघाः। प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकञ्चैतदीप्सितम्॥ १७॥

वसव ऊचुः। जातान् कुमारान् स्वानप्सु प्रक्षेप्तुं वै त्वमर्हसि। यथा न चिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्त्रिलोकगे॥ १८॥

गङ्गोवाच। एवमेतत् करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम्। नास्य मोघः सङ्गमः स्यात् पुत्रहेतोर्मया सह॥ १९॥

वसव ऊचुः। तुरीयार्द्धं प्रदास्यामो वीर्य्यस्यैकैकशो वयम्। तेन वीर्य्येण पुत्रस्ते भविता तस्य चेप्सितः॥ २०॥ न सम्पत्स्यति मर्त्त्येषु पुनस्तस्य तु सन्ततिः। तस्मादपुत्रः पुत्रस्ते भविष्यति स वीर्य्यवान्॥ २१॥ एवं ते समयं कृत्वा गङ्गया वसवः सह। जग्मुः प्रहृष्टमनसो यथासङ्कल्पमञ्जसा॥ २२॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि महाभिषोपाख्याने षण्णवतोऽध्यायः॥ ९६॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रतीपो राजासीत् सर्वभूतहितः सदा। निषसाद समा बह्वीर्गङ्गाद्वारगतो जपन्॥ १॥ तस्य रूपगुणोपेता गङ्गा स्त्रीरूपधारिणी। उत्तीर्य्य सलिलात्तस्माल्लोभनीयतमाकृतिः॥ २॥ अधीयानस्य राजर्षेर्दिव्यरूपा मनस्विनी। दक्षिणं शालसङ्काशमूरुं भेजे शुभानना॥ ३॥ प्रती-

यस्तु मही पालस्तामुवाच यशस्विनीम्। करोमि किं ते कल्याणि प्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ ४ ॥

स्त्र्युवाच। त्वामहं कामये राजन् भजमानां भजस्व माम्। त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ॥ ५ ॥

प्रतीप उवाच। नाहं परस्त्रियं कामाद्गच्छेयं वरवर्णिनि। न चासवर्णां कल्याणि धर्म्ममेतद्धि मे व्रतम् ॥ ६ ॥

स्त्र्युवाच। नाश्रेयस्यस्मि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित्। भजन्ती भज मां राजन् दिव्यां कन्यां वरस्त्रियम् ॥ ७ ॥

प्रतीप उवाच। मया निवृत्तमेतत्तु यन्मां चोदयसि प्रियम्। अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाशयेद्धर्म्मविप्लवः ॥ ८ ॥ प्राप्य दक्षिणमूरुं मे त्वमाश्लिष्टा वराङ्गने। अपत्यानां स्नुषाणाञ्च भीरु विद्ध्येतदासनम् ॥ ९ ॥ सव्योरुः कामिनीभोग्यस्त्वया स च विवर्ज्जितः। तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वराङ्गने ॥ १० ॥ स्नुषा मे भव सुश्रोणि पुत्रार्थं त्वां वृणोम्यहम्। स्नुषापक्षं हि वामोरु त्वमागम्य समाश्रिता ॥ ११ ॥

स्त्र्युवाच। एवमप्यस्तु धर्म्मज्ञ संयुज्येयं सुतेन ते। तद्भक्त्या तु भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् ॥ १२ ॥ पृथिव्यां पार्थिवा ये च तेषां यूयं परायणम्। गुणा न हि मया शक्या वक्तुं वर्ष-शतैरपि ॥ १३ ॥ कुलस्य ये वः प्रथितास्तत् साधुत्वमथोत्तमम्। समयेनेह धर्म्मज्ञ आचरेयञ्च यद्विभो। तत् सर्व्वमेव पुत्रस्ते न समासेत कर्हिचित् ॥ १४ ॥ एवं वसन्ती पुत्रे ते वर्द्धयिष्याम्यहं रतिम्। पुत्रैः पुण्यैः प्रियस्वैव स्वर्गं प्राप्स्यति ते सुतः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथेत्युक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तर-धीयत। पुत्रजन्म प्रतीक्षन् वै स राजा तदधारयत् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः। तपस्तेपे सुतस्यार्थे स भार्य्यः कुरुनन्दनः ॥ १७ ॥ तयोः समभवत् पुत्रो वृद्धयोः स

महामिषः। शान्तस्य जज्ञे सन्तानस्तस्मादासीत्स शान्तनुः॥ १८॥ संस्मरंश्चाक्षयान् लोकान् विजितान् स्वेन कर्मणा। पुण्यकर्मकृदेवासीच्छान्तनुः कुरुसत्तमः॥ १९॥ प्रतीप शान्तनुं पुत्रं यौवनस्थं ततोऽन्वशात्। पुरा स्त्री मां समभ्यागाच्छान्तनो भूतये तव॥ २०॥ त्वामाव्रजद्यदि रहः सा पुत्र वरवर्णिनी। कामयानाभिरूपाढ्या दिव्यस्त्री पुत्रकाम्यया॥ २१॥ सा त्वया नानुयोक्तव्या कासि कस्यासि चाङ्गने। यच्च कुर्य्यान्न तत्कर्म सा प्रष्टव्या त्वयानघ। मन्नियोगाद्भजन्तीं तां भजेथ इत्युवाच तम्॥ २२॥

वैशम्पायन उवाच। एवं सन्दिश्य तनयं प्रतीपः शान्तनुं तदा। स्वे च राज्येऽभिषिच्यैनं वनं राजा विवेश ह॥ २३॥ स राजा शान्तनुर्धीमान्देवराजसमद्युतिः। बभूव मृगयाशीलः सततं वनगोचरः॥ २४॥ स मृगान्महिषांश्चैव विनिघ्नन् राजसत्तमः। गङ्गामनु चचारैकः सिद्धचारणसेविताम्॥ २५॥ स कदाचिन्महाराज ददर्श परमां स्त्रियम्। जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षाच्छ्रियमिवापराम्॥ २६॥ सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम्। सूक्ष्माम्बरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम्॥२७॥ तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभूद्विस्मितो रूपसम्पदा। पिबन्निव च नेत्राभ्यां नातृप्यत नराधिपः॥ २८॥ सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं महाद्युतिम्। स्नेहादागतसौहार्द्दा नातृप्यत विलासिनी॥ २९॥ तामुवाच ततो राजा सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा। देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्व्वी चाथवाप्सराः॥३०॥ यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी वा सुमध्यमे। याचे त्वां सुरगर्भाभे भार्य्या मे भव शोभने॥ ३१॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि शान्तनोपाख्याने सप्तनवतोऽध्यायः॥ ९७॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः स्मितं मृदु वल्गु च। वसूनां समयं स्मृत्वाथाभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ १ ॥ उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा। भविष्यामि महीपाल महिषी ते वशानुगा ॥ २ ॥ यत्तु कुर्य्यामहं राजन् शुभं वा यदि वाशुभम्। न तद्वारयितव्यास्मि न वक्तव्या तथाप्रियम् ॥ ३ ॥ एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव। वारिता विप्रियं चोक्ता त्यज्येयं त्वामसंशयम् ॥ ४ ॥ तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम। प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् ॥ ५ ॥ आसाद्य शान्तनुस्ताञ्च बुभुजे कामतो वशी। न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदूचिवान् ॥ ६ ॥ स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्य्यगुणेन च। उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः ॥७॥ दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगामिनी। मानुषं विग्रहं कृत्वा श्रीमन्तं वरवर्णिनी ॥ ८ ॥ भाग्योपनतकामस्य भार्य्या चोपनताभवत्। शान्तनोर्नृपसिंहस्य देवराजसमद्युतेः ॥ ९ ॥ सम्भोगस्नेहचातुर्य्यैर्हावलास्यमनोहरैः। राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ॥ १० ॥ स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः। सम्वत्सरानृतून्मासान् बुबुधे न बहून् गतान् ॥ ११ ॥ रममाणस्तया सार्द्धं यथाकामं नरेश्वरः। अष्टावजनयत् पुत्रांस्तस्याममरसन्निभान् ॥ १२ ॥ जातं जातञ्च सा पुत्रं क्षिप्रत्यम्भसि भारत। प्रीणाम्यहं त्वामित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत् ॥ १३ ॥ तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शान्तनोरभवत्तदा। न च तां किञ्चनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः ॥ १४ ॥ अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसतीमिव। उवाच राजा दुःखार्त्तः परीप्सन् पुत्रमात्मनः ॥ १५ ॥ मा वधीः कस्य कासीति किं हिनस्सि सुतानिति। पुत्रघ्नि सुमहत्पापं सम्प्राप्तं ते सुगर्हितम् ॥ १६ ॥

स्त्र्युवाच। पुत्रकाम न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर। जीर्णोऽस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः॥ १७॥ अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता। देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताहं त्वया सह॥ १८॥ इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः। वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः॥ १९॥ तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते। मद्विधा मानुषी धात्री लोके नास्तीह काचन॥ २०॥ तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता। जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाक्षयाः॥ २१॥ देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया। जातं जातं मोचयिष्ये जन्मतो मानुषादिति॥ २२॥ तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम्॥ २३॥ एष पर्य्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः। मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम्॥ २४॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीष्मोत्पत्तावष्टनवतोऽध्यायः॥ ९८॥

शान्तनुरुवाच। आपवो नाम को न्वेष वसूनां किञ्च दुष्कृतम्। यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषीं योनिमागताः॥ १॥ अनेन च कुमारेण त्वया दत्तेन किं कृतम्। यस्य चैव कृतेनायं मानुषेषु निवत्स्यति॥ २॥ ईशा वै सर्वलोकस्य वसवस्ते च वै कथम्। मानुषेषूदपद्यन्त तन्ममाचक्ष्व जाह्नवि॥ ३॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता तदा गङ्गा राजानमिदमब्रवीत्। भर्त्तारं जाह्नवी देवी शान्तनुं पुरुषर्षभम्॥ ४॥

गङ्गोवाच। यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम। वशिष्ठनामा स मुनिः ख्यात आपव इत्युत॥ ५॥ तस्याश्रमपदं

पुण्यं मृगपक्षिसमन्वितम्। मेरोः पार्श्वे नरेन्द्रस्य सर्वर्त्तु-
कुसुमावृतम्॥ ६॥ स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन् भरतसत्तम।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके॥ ७॥ दक्षस्य दुहिता
या तु सुरभीत्यभिशब्दिता। गां प्रजाता तु सा देवी कश्यपा-
द्भरतर्षभ॥ ८॥ अनुग्रहार्थं जगतः सर्वकामदुहा वरा। तां
लेभे गां तु धर्मात्मा होमधेनुं स वारुणिः॥ ९॥ सा तस्मिंस्ताप-
सारण्ये वसन्ती मुनिसेविते। चचार पुण्ये रम्ये च गौरपेत-
भया तदा॥ १०॥ अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ।
पृथ्वाद्या वसवः सर्वे देवा देवर्षिसेवितम्॥ ११॥ ते सदारा वनं
तच्च व्यचरन्त समन्ततः। रेमिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च
॥ १२॥ तत्रैकस्याथ भार्य्या तु वसोर्वासवविक्रम। सञ्चरन्ती
वने तस्मिन् गां ददर्श सुमध्यमा॥ १३॥ नन्दिनीं नाम राजेन्द्र
सर्वकामधुगुत्तमाम्। सा विस्मयसमाविष्टा शीलद्रविणसम्पदा
॥ १४॥ द्यवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षणाम्। आपी-
नाञ्च सुदोग्ध्रीञ्च सुवालधिखुरां शुभाम्। उपपन्नां गुणैः सर्वैः
शीलेनानुत्तमेन च॥ १५॥ एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी।
दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन॥ १६॥ द्यौस्तदा तां
तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम। उवाच राजंस्तां देवीं तस्या
रूपगुणान् वदन्॥ १७॥ एषा गौरुत्तमा देवी वारुणेरसिते-
क्षणा। ऋषेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमम्॥ १८॥ अस्याः
क्षीरं पिबेन्मर्त्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे। दशवर्षसहस्राणि स
जीवेत् स्थिरयौवनः॥ १९॥ एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी नृपोत्तम
सुमध्यमा। तमुवाचानवद्याङ्गी भर्त्तारं दीप्ततेजसम्॥ २०॥
अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी। नाम्ना जितवती
नाम रूपयौवनशालिनी॥ २१॥ उशीनरस्य राजर्षेः सत्य-
सन्धस्य धीमतः। दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा

॥ २२ ॥ तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां ममेप्सिताम् । आनयस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवर्द्धन ॥ २३ ॥ यावदस्याः पयः पीत्वा सा सखी मम मानद । मानुषेषु भवत्येका जरारोगविवर्ज्जिता ॥ २४ ॥ एतन्मम महाभाग कर्त्तुमर्हस्यनिन्दित । प्रियं प्रियतरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत् कथञ्चन ॥ २५ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या देव्याः प्रियचिकीर्षया । पृथ्वाद्यैर्भ्रातृभिः सार्द्धं द्यौस्तदा तां जहार गाम् ॥ २६ ॥ तया कमलपत्राक्ष्या नियुक्तो द्यौस्तदा नृप । ऋषिस्तस्य तपस्तीव्रं न शशाक निरीक्षितुम् । हृता गौः सा तदा तेन प्रपातस्तु न तर्कितः ॥ २७ ॥ अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः । न चापश्यत् स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे ॥ २८ ॥ ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः । नाध्यागमच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः ॥ २९ ॥ ज्ञात्वा तथापनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः । ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा ॥ ३० ॥ यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम् । तस्मात् सर्व्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ३१ ॥ एवं शशाप भगवान् वसूंस्तान् भरतर्षभ । वशं क्रोधस्य सम्प्राप्त आपवो मुनिसत्तमः ॥ ३२ ॥ शप्त्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे । एवं स शप्तवान् राजन् वसूनष्टौ तपोधनः । महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितः ॥ ३३ ॥ अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः । शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः ॥ ३४ ॥ प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ । लेभिरे न च तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात् ॥ ३५ ॥ आपवात् पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशारदात् ॥ ३६ ॥ उवाच च स धर्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः । अनुसम्वत्सरात्सर्व्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ ॥ ३७ ॥ अयन्तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति । द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्मणा ॥ ३८ ॥ नानृतं तच्चिकीर्षामि क्रुद्धो युष्मान् यद-

ध्रुवम्। न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः॥ ३९॥ भविष्यति च धर्म्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः। पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्ज्जयिष्यति॥ ४०॥ एवमुक्त्वा वसून् सर्व्वान् स जगाम महानृषिः। ततो मामुपजग्मुस्ते समेता वसवस्तदा॥ ४१॥ अयाचन्त च मां राजन् वरं तच्च मया कृतम्। जातान् जातान् प्रक्षिपास्मान् स्वयं गङ्गे त्वमम्भसि॥ ४२॥ एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम। मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत् कृतवत्यहम्॥ ४३॥ अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम। द्यौराजन्मानुषं लोके चिरं वत्स्यति भारत॥ ४४॥

वैशम्पायन उवाच। एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत। आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम्॥ ४५॥ स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत्। द्युनामा शान्तनोः पुत्रः शान्तनोरधिको गुणैः॥ ४६॥ शान्तनुश्चापि शोकार्त्तो जगाम स्वपुरं ततः। तस्याहं कीर्त्तयिष्यामि शान्तनोरधिकान् गुणान्॥ ४७॥ महाभाग्यञ्च नृपतेर्भारतस्य महात्मनः। यस्येतिहासो द्युतिमान् महाभारतमुच्यते॥ ४८॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वण्यापवोपाख्याने
नवनवतोऽध्यायः॥ ९९॥

वैशम्पायन उवाच। स राजा शान्तनुर्धीमान्देवराजर्षिसत्कृतः। धर्म्मात्मा सर्व्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः॥ १॥ दमो दानं क्षमा बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम्। नित्यान्यासन्महासत्त्वे शान्तनौ पुरुषर्षभे॥ २॥ एवं स गुणसम्पन्नो धर्म्मार्थकुशलो नृपः। आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता सर्व्वजनस्य च॥ ३॥ कम्बुग्रीवः पृथ्वंसो मत्तवारणविक्रमः। अन्वितः परिपूर्णार्थैः सर्व्वैर्नृपति-

लक्षणैः ॥ ४ ॥ तस्य कीर्त्तिमतो वृत्तमवेच्य सततं नराः । धर्म एव परः कामादर्थाच्चेति व्यवस्थिताः ॥ ५ ॥ एतान्यासन्महासत्त्वे शान्तनौ पुरुषर्षभे । न चास्य सदृशः कश्चिद्धर्मतः पार्थिवोऽभवत् ॥ ६ ॥ वर्त्तमानं हि धर्मेषु सर्वधर्मभृताम्वरम् । तं महीपा महीपालं राजराज्येऽभ्यषिचयन् ॥ ७ ॥ वीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः । पतिं भारतगोप्तारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ८ ॥ तेन कीर्त्तिमता शिष्टाः शक्रप्रतिमतेजसा । यज्ञदानक्रियाशीलाः समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ९ ॥ शान्तनुप्रमुखैर्गुप्ते लोके नृपतिभिस्तदा । नियमात् सर्ववर्णानां धर्मोत्तरमवर्त्तत ॥ १० ॥ ब्रह्म पर्य्यचरत् क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः । ब्रह्मक्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पर्य्यचरन् विशः ॥ ११ ॥ स हास्तिनपुरे रम्ये कुरूणां पुटभेदने । वसन् सागरपर्य्यन्तामन्वशासद्वसुन्धराम् ॥ १२ ॥ स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवागृजुः । दानधर्मतपोयोगात् श्रिया परमया युतः ॥ १३ ॥ अरागद्वेषसंयुक्तः सोऽभवत् प्रियदर्शनः । तेजसा सूर्य्यकल्पोऽभूद्वायुवेगसमो जवे । अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १४ ॥ वधः पशुवराहाणां तथैव मृगपक्षिणाम् । शान्तनौ पृथिवीपाले नावर्त्तत वृथा नृप ॥ १५ ॥ ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्ये शान्तनुर्विनयात्मवान् । समं शशास भूतानि कामरागविवर्ज्जितः ॥ १६ ॥ देवर्षिपितृयज्ञार्थमारभ्यन्त तदा क्रियाः । न चाधर्मेण केषाञ्चित् प्राणिनामभवद्वधः ॥ १७ ॥ असुखानामनाथानां तिर्य्यग्योनिषु वर्त्तताम् । स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवत् पिता ॥ १८ ॥ तस्मिन् कुरुपतिश्रेष्ठे राजराजेश्वरे सति । श्रिता वागभवत्सत्यं दानधर्माश्रितं मनः ॥ १९ ॥ स समाः षोड़शाष्टौ च चतस्रोऽष्टौ तथापराः । रतिमप्राप्नुवन् स्त्रीषु बभूव वनगोचरः ॥२०॥ तथारूपस्तथाचारस्तथावृत्तस्तथाश्रुतः । गाङ्गेयस्तस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना

देवव्रती वसुः ॥ २१ ॥ सर्वास्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वितरेषु च । महाबलो महासत्त्वो महावीर्य्यो महारथः ॥ २२ ॥ स कदाचिन्मृगं विद्धा गङ्गामनुसरन्नदीम् । भागीरथीमल्पजलां शान्तनुर्द्दृष्टवान्नृपः ॥ २३ ॥ तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शान्तनुः पुरुषर्षभः । स्यन्दते किं त्वियं नाद्य सरिच्छ्रेष्ठा यथा पुरा ॥२४॥ ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श स महामनाः । कुमारं रूपसम्पन्नं वृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ २५ ॥ दिव्यमस्त्रं विकुर्व्वाणं यथा देवं पुरन्दरम् । कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥२६॥ तां शरैराचितां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके । अभवद्विस्मितो राजा दृष्ट्वा कर्मातिमानुषम ॥ २७ ॥ जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा तं पुत्रं शान्तनुस्तदा । नोपलेभे स्मृतिं धीमानभिज्ञातु तमात्मजम् ॥ २८ ॥ स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया । संमोह्य तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥ तदद्भुतं ततो दृष्ट्वा तत्र राजा स शान्तनुः । शङ्कमानः सुतं गङ्गामब्रवीद्दर्शयेति ह ॥३०॥ दर्शयामास तं गङ्गा बिभ्रती रूपमुत्तमम् । गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ तं कुमारमलङ्कृतम् ॥ ३१ ॥ अलङ्कृतामाभरणैर्विरजोऽम्बरसंवृताम् । दृष्टपूर्व्वामपि स तां नाभ्यजानात्स शान्तनुः ॥३२॥

गङ्गोवाच । यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मय्यविन्दथाः । स चायं पुरुषव्याघ्र सर्व्वास्त्रविदनुत्तमः ॥ ३३ ॥ गृहाणेमं महाराज मया संवर्द्धितं सुतम् । आदाय पुरुषव्याघ्र नयस्वेनं गृहं विभो ॥ ३४ ॥ वेदानधिजगे साङ्गान् वशिष्ठादेष वीर्य्यवान् । कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३५ ॥ सुराणां सम्मतो नित्यमसुराणाञ्च भारत । उशना वेद यच्छास्त्रमयं तद्वेद सर्व्वशः ॥ ३५ ॥ तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः । यद्वेद शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ ३६ ॥ तव पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि । ऋषिः परैरनाधृष्यो जाम-

दन्नः प्रतापवान्॥ ३७॥ यदस्त्रं वेद रामश्च तदेतस्मिन् प्रतिष्ठितम्। महेष्वासमिमं राजन् राजधर्मार्थकोविदम्। मया दत्तं निजं पुत्रं वीरं वीर गृहं नय॥ ३८॥

वैशम्पायन उवाच। तयैवं समनुज्ञातः पुत्रमादाय शान्तनुः। भ्राजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति॥ ३९॥ पौरवस्तु पुरीं गत्वा पुरन्दरपुरोपमाम्। सर्वकामसमृद्धार्थं मेने चात्मानमात्मना॥ ४०॥ पौरवेषु ततः पुत्रं राज्यार्थमभयप्रदम्। गुणवन्तं महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषिञ्चयत्॥ ४१॥ पौरवाञ्छान्तनोः पुत्र पितरञ्च महायशाः। राष्ट्रञ्च रञ्जयामास वृत्तेन भरतर्षभ॥ ४२॥ स तथा सह पुत्रेण रममाणो महीपतिः। वर्त्तयामास वर्षाणि चत्वार्य्यमितविक्रमः॥ ४३॥ स कदाचिद्वनं यातो यमुनामभितो नदीम्। महीपतिरनिर्द्देश्यमाजिघ्रद्गन्धमुत्तमम्॥ ४४॥ तस्य प्रभवमन्विच्छन् विचचार समन्ततः। स ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम्॥ ४५॥ तामपृच्छत् स दृष्ट्वैव कन्यामसितलोचनाम्। कस्य त्वमसि का चासि किञ्च भीरु चिकीर्षसि॥ ४६॥ साब्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्मार्थं वाहये तरिम्। पितुर्न्नियोगाद्भद्रं ते दाशराज्ञो महात्मनः॥ ४७॥ रूपमाधुर्य्यगन्धैस्तां संयुक्तां देवरूपिणीम्। समीक्ष्य राजा दाशेयीं कामयामास शान्तनुः॥ ४८॥ स गत्वा पितरं तस्या वरयामास तां तदा। पर्य्यपृच्छत्ततस्तस्याः पितरं चात्मकारणात्॥ ४९॥ स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराजो महीपतिम्। जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी। हृदि कामस्तु मे कश्चित्तं निबोध जनेश्वर॥ ५०॥ यदीमां धर्मपत्नीं त्वं मत्तः प्रार्थयसेऽनघ। सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः॥ ५१॥ समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां नृप। न हि मे त्वत्समः कश्चिद्वरो जातु भविष्यति॥ ५२॥

शान्तनुरुवाच। श्रुत्वा तव वरं दाश व्यवसेयमहं तव। दातव्यं चेत् प्रदास्यामि न त्वदेयं कथञ्चन ॥ ५३ ॥

दाश उवाच। अस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपते। त्वदूर्द्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच। नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय शान्तनुः। शरीरजेन तीव्रेण दह्यमानोऽपि भारत ॥ ५५ ॥ स चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः। प्रत्ययाद्धास्तिनपुरं कामोपहतचेतनः ॥ ५६ ॥ ततः कदाचिच्छोचन्तं शान्तनुं ध्यानमास्थितम्। पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७ ॥ सर्व्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्व्वपार्थिवाः। तत्किमर्थमिहाभीक्ष्णं परिशोचसि दुःखितः ॥ ५८ ॥ ध्यायन्निव च मां राजन्नाभिभाषसि किञ्चन। न चाश्वेन विनिर्यासि विवर्णो हरिणः कृशः ॥ ५९ ॥ व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुं प्रतिकुर्य्यां हि तत्र वै। एवमुक्तः स पुत्रेण शान्तनुः प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥ असंशयं ध्यानपरो यथावत् स तथा शृणु। अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ॥ ६१ ॥ शस्त्रनित्यश्च सततं पौरुषे पर्य्यवस्थितः। अनित्यताञ्च लोकानामनुशोचामि पुत्रक ॥ ६२ ॥ कथञ्चित्तव गाङ्गेय विपत्तौ नास्ति नः कुलम्। असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः सुतः ॥ ६३ ॥ न चाप्यहं वृथा भूयो दारान् कर्त्तुमिहोत्सहे। सन्तानस्याविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ॥ ६४ ॥ अनपत्यन्त्येकपुत्रमित्याहुर्द्धर्म्मवादिनः। अग्निहोत्रं त्रयी विद्या सन्तानमपि चाक्षयम् ॥ ६५ ॥ सर्व्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्। एवमेतन्मनुष्येषु तच्च सर्व्वं प्रजास्विति ॥ ६६ ॥ यदपत्यं महाप्राज्ञ तत्र मे नास्ति संशयः। एष त्रयी पुराणानां देवतानाञ्च शाश्वती ॥ ६७ ॥ त्वञ्च शूरः सदामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत। नान्यत्र युद्धात्तस्मात्ते निधनं विद्यते क्वचित् ॥ ६८ ॥ सोऽस्मि

संशयमापन्नस्त्वयि शान्ते कथं भवेत्। इति ते कारणं तात दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ६९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तत् कारणं राज्ञो ज्ञात्वा सर्वमशेषतः। देवव्रतो महाबुद्धिः प्रज्ञया चान्वचिन्तयत् ॥ ७० ॥ अभ्यगच्छत्तदैवाशु वृद्धामात्यं पितुर्हितम्। तमपृच्छत्तदाभ्येत्य पितुस्तच्छोककारणम् ॥ ७१ ॥ तस्मै स कुरुमुख्याय यथावत् परिपृच्छते। वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ७२ ॥ ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा। अभिगम्य दाशराजं कन्यां वव्रे पितुः स्वयम् ॥ ७३ ॥ तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत् प्रतिपूज्य च। अब्रवीच्चैनमासीनं राजसंसदि भारत ॥ ७४ ॥ त्वमेव नाथः पर्य्याप्तः शान्तनोर्भरतर्षभ। पुत्रः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः किन्तु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ७५ ॥ को हि सम्बन्धकं श्लाघ्यमीप्सितं यौनमीदृशम्। अतिक्रामन्नतप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७६ ॥ अपत्यं चैतदार्य्यस्य यो युष्माकं समो गुणैः। यस्य शुक्रात् सत्यवती सम्भूता वरवर्णिनी ॥ ७७ ॥ तेन मे बहुशस्तात पिता ते परिकीर्त्तितः। अर्हः सत्यवतीं वोढुं धर्म्मज्ञः स नराधिपः ॥७८॥ असिता ह्यसि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया। सत्यवत्या भृशं चार्थी स आसीदृषिसत्तमः ॥ ७९ ॥ कन्यापितृत्वात् किञ्चित्तु वक्ष्यामि त्वां नराधिप। बलवत् सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि केवलम् ॥ ८० ॥ यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्यासुरस्य वा। न स जातु चिरं जीवेत्त्वयि क्रुद्धे परन्तप ॥ ८१ ॥ एतावानत्र दोषो हि नान्यः कश्चन पार्थिव। एतज्जानीहि भद्रन्ते दानादाने परन्तप ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्युक्तं प्रत्यभाषत। शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारतः ॥ ८३ ॥ इदं मे व्रतमादत्स्व सत्यं सत्यवतांवर। नैवजातो नवाजात ईदृशं

वत्सुमुत्सहेत् ॥ ८४ ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे । योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ८५ ॥ इत्युक्तः पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत । चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म्म राज्यार्थे भरतर्षभ ॥ ८६ ॥ त्वमेव नाथः सम्प्राप्तः शान्तनोरमितद्युतेः । कन्यायाश्चैव धर्म्मात्मन् प्रभुर्दानाय चेश्वरः ॥ ८७ ॥ इदं तु वचनं सौम्य कार्य्यं चैव निबोध मे । कौमारिकाणां शीलेन वच्याम्यहमरिन्दम ॥ ८८ ॥ यस्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्म्मपरायण । राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥ ८९ ॥ नान्यथा तन्महा-बाहो संशयोऽत्र न कश्चन । तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो महान् ॥ ९० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्यैतन्मतमाज्ञाय सत्यधर्म्मपरायणः । प्रत्यजानात्तदा राजन् पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ९१ ॥

गाङ्गेय उवाच । दाशराज निबोधेदं वचनं मे नृपोत्तम । शृखतां भूमिपालानां यद्ब्रवीमि पितुः कृते ॥९२॥ राज्यं तावत् पूर्व्वमेव मया त्यक्तं नराधिपाः । अपत्यहेतोरपि च करिष्येऽद्य विनिश्चयम् ॥ ९३ ॥ अद्यप्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्य्यं भविष्यति । अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ९४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूरुहः । ददानीत्येव तं दाशो धर्म्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ९५ ॥ ततोऽन्त-रीक्षेऽप्सरसो देवाः सर्षिगणास्तदा । अभ्यवर्षन्त कुसुमैर्भीष्मो-ऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९६ ॥ ततः स पितुरर्थाय तामुवाच यश-स्विनीम् । अधिरोह रथं मातर्गच्छावः स्वगृहानिति ॥ ९७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु भीष्मस्तां रथमारोप्य भाविनीम् । आगम्य हास्तिनपुरं शान्तनोः संन्यवेदयत् ॥ ९८ ॥ तस्य तद्दुष्करं कर्म्म प्रशशंसुर्नराधिपाः । समेताश्च पृथक् चैव भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९९ ॥ तच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म्म कृतं

भीष्मेण शान्तनुः। स्वच्छन्दमरणं तुष्टो ददौ तस्मै महात्मने ॥ १०० ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि सत्यवतीलाभोपाख्याने शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा शान्तनुर्नृप। तां कन्यां रूपसम्पन्नां स्वगृहे सन्न्यवेशयत् ॥ १ ॥ ततः शान्तनवो धीमान् सत्यवत्यामजायत। वीरश्चित्राङ्गदो नाम वीर्य्यवान् पुरुषेश्वरः ॥ २ ॥ अथापरं महेष्वासं सत्यवत्यां सुतं प्रभुः। विचित्रवीर्य्यं राजानं जनयामास वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥ अप्राप्तवति तस्मिंस्तु यौवनं पुरुषर्षभे। स राजा शान्तनुर्धीमान् कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४ ॥ स्वर्गते शान्तनौ भीष्मश्चित्राङ्गदमरिन्दमम्। स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः ॥ ५ ॥ स तु चित्राङ्गदः शौर्य्यात्सर्वांश्चिक्षेप पार्थिवान्। मनुष्यं न हि मेने स कञ्चित् सदृशमात्मनः ॥ ६ ॥ तं क्षिपन्तं सुरांश्चैव मनुष्यानसुरांस्तथा। गन्धर्वराजो बलवांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा ॥ ७ ॥ तेनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव ह। तयोर्बलवतोस्तत्र गन्धर्वकुरुमुख्ययोः। नद्यास्तीरे सरस्वत्याः समास्तिस्रोऽभवद्रणः ॥ ८ ॥ तस्मिन् विमर्द्दे तुमुले शस्त्रवर्षसमाकुले। मायाधिकोऽवधीद्वीरं गन्धर्वः कुरुसत्तमम् ॥ ९ ॥ स हत्वा तु नरश्रेष्ठं चित्राङ्गदमरिन्दमम्। अन्ताय कृत्वा गन्धर्वो दिवमाचक्रमे ततः ॥ १० ॥ तस्मिन् पुरुषशार्दूले निहते भूरितेजसि। भीष्मः शान्तनवो राजा प्रेतकार्य्याण्यकारयत् ॥ ११ ॥ विचित्रवीर्य्यञ्च तदा बालमप्राप्तयौवनम्। कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यषिञ्चदनन्तरम् ॥ १२ ॥ विचित्रवीर्य्यः स तदा भीष्मस्य वचने स्थितः।

अन्वशासन्महाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ १३ ॥ स धर्म्मशास्त्र-
कुशलं भीष्मं शान्तनवं नृपः । पूजयामास धर्म्मेण स चैनं प्रत्य-
पालयत् ॥ १४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि चित्राङ्गदोपाख्याने
एकाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

वैशम्पायन उवाच । हते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि
कौरव । पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥ १ ॥
संप्राप्तयौवनं दृष्ट्वा भ्रातरं धीमतांवरः । भीष्मो विचित्रवीर्य्यस्य
विवाहायाकरोन्मतिम् ॥ २ ॥ अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रो-
ऽप्सरोपमाः । शुश्राव सहिता राजन् वृण्वाना वै स्वयम्वरम्
॥ ३ ॥ ततः स रथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन शत्रुजित् । जगामा-
नुमते मातुः पुरीं वाराणसीं प्रभुः ॥ ४ ॥ तत्र राज्ञः समुदितान्
सर्व्वतः समुपागतान् । ददर्श कन्यास्ताश्चैव भीष्मः शान्तनुनन्दनः
॥५॥ कीर्त्त्यमानेषु राज्ञान्तु तदा नामसु सर्व्वशः । भीष्मस्तदा
स्वयं कन्या वरयामास ताः प्रभुः ॥ ६ ॥ उवाच च महीपालान्
राजन् जलदनिस्वनः । रथमारोप्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां
वरः ॥ ७ ॥ आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भ्यः स्मृतं बुधैः । अल-
ङ्कृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥ ८ ॥ प्रयच्छन्त्यपरे कन्यां
मिथुनेन गवामपि । वित्तेन कथितेनान्ये बलेनान्येऽनुमान्य च
॥ ९ ॥ प्रमत्तामुपयान्त्यन्ये स्वयमन्ये च विन्दते । आर्षं विधिं
पुरस्कृत्य दारान् विन्दन्ति चापरे ॥ १० ॥ अष्टमं तमथो वित्त
विवाहं कविभिर्वृतम् । स्वयम्वरन्तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति
च । प्रमथ्य तु हृतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः ॥ ११ ॥ ता
इमाः पृथिवीपाला जिहीर्षामि बलादितः । ते यतध्वं परं

शक्त्या विजयायेतराय वा ॥ १२ ॥ स्थितोऽहं पृथिवीपाला युद्धाय कृतनिश्चयः । एवमुक्त्वा महीपालान् काशिराजञ्च वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ सर्वाः कन्याः स कौरव्यो रथमारोप्य च स्वकम् । आमन्त्र्य च स तान् प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रगृह्य ताः ॥ १४ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्पेतुरमर्षिताः । संस्पृशन्तः स्वकान् बाहून्दशन्तो दशनच्छदान् ॥ १५ ॥ तेषामाभरणान्याशु त्वरितानां विमुञ्चताम् । आमुञ्चताञ्च वर्माणि सम्भ्रमः सुमहानभूत् ॥ १६ ॥ ताराणामिव सम्पातो बभूव जनमेजय । भूषणानाञ्च सर्वेषां कवचानाञ्च सर्वशः ॥ १७ ॥ सवर्मभिर्भूषणैश्च प्रकीर्य्यद्भिरितस्ततः । सक्रोधामर्षजिह्मभ्रूकषायीकृतलोचनाः ॥ १८ ॥ सूतोपक्लृप्तान् रुचिरान् सदश्वैरुपकल्पितान् । रथानास्थाय ते वीराः सर्वप्रहरणान्विताः ॥ १९ ॥ प्रयान्तमुपकौरव्यमनुसस्रुरुदायुधाः । ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च भारत ॥ २० ॥ एकस्य च बहूनाञ्च तुमुलं लोमहर्षणम् । तेत्विषून्दशसाहस्रांस्तस्मिन् युगपदाक्षिपन् । अप्राप्तांश्चैव तानाशु भीष्मः सर्वांस्तथान्तरा ॥ २१ ॥ अच्छिनच्छरवर्षेण महता लोमवाहिना ॥ २२ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सर्वतः परिवार्य्य तम् । ववृषुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः ॥ २३ ॥ स तं बाणमयं वर्षं शरैरावर्य्य सर्वतः । ततः सर्वान्महीपालान् पर्य्यविध्यत्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २४ ॥ एकैकस्तु ततो भीष्मं राजन् विव्याध पञ्चभिः । स च तान् प्रतिविव्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमन् ॥ २५ ॥ तद्युद्धमासीत्तुमुलं घोरं देवासुरोपमम् । पश्यतां लोकवीराणां शरशक्तिसमाकुलम् ॥ २६ ॥ स धनूंषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरांसि च । चिच्छेद समरे भीष्मः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७ ॥ तस्यातिपुरुषानन्याल्लाघवं रथचारिणः । रक्षणं चात्मनः सङ्ख्ये शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ २८ ॥

तान् विनिर्ज्जित्य तु रणे सर्व्वशस्त्रभृतां वरः । कन्याभिः सहितः प्रायाद्भारतो भारतान् प्रति ॥ २९ ॥ ततस्तं पृष्ठतो राजञ्छाल्वराजो महारथः । अभ्यगच्छदमेयात्मा भीष्मं शान्तनवं रणे ॥ ३० ॥ वारणं जघने भिन्दन्दन्ताभ्यामपरो यथा । वासितामनुसम्प्राप्तो यूथपो बलिनांवरः ॥ ३१ ॥ स्त्रीकामस्तिष्ठ तिष्ठेति भीष्ममाह स पार्थिवः । शाल्वराजो महाबाहुरमर्षेण प्रचोदितः ॥ ३२ ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रो भीष्मः परबलार्द्दनः । तद्वाक्याकुलितः क्रोधाद्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ३३ ॥ विततेषु धनुष्पाणि र्विकुञ्चितललाटभृत् । क्षत्रधर्म्मं समास्थाय व्यपेतभयसम्भ्रमः ॥३४॥ निवर्त्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः । निवर्त्तमानं तं दृष्ट्वा राजानः सर्व्वे एव ते । प्रेक्षकाः समपद्यन्त भीष्मशाल्वसमागमम् ॥ ३५ ॥ तौ वृषाविव नर्द्दन्तौ बलिनौ वासितान्तरे । अन्योन्यमभिवर्त्तेतां बलविक्रमशालिनौ ॥ ३६ ॥ ततो भीष्मं शान्तनवं शरैः शतसहस्रशः । शाल्वराजो नरश्रेष्ठः समवाकिरदाशुगैः ॥ ३७ ॥ पूर्व्वमभ्यर्द्दितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते नृपाः । विस्मिताः समपद्यन्त साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ ३८ ॥ लाघवं तस्य ते दृष्ट्वा समरे सर्व्वपार्थिवाः । अपूजयन्त संहृष्टा वाग्भिः शाल्वं नराधिपम् ॥ ३९ ॥ क्षत्रियाणां ततो वाचः श्रुत्वा परपुरञ्जयः । क्रुद्धः शान्तनवो भीष्मस्तिष्ठ तिष्ठेत्यभाषत ॥ ४० ॥ सारथिं चाब्रवीत् क्रुद्धो याहि यत्रैष पार्थिवः । यावदेनं निहन्म्यद्य भुजङ्गमिव पक्षिराट् ॥ ४१ ॥ ततोऽस्त्रं वारुणं सम्यग्योजयामास कौरवः । तेनाश्वांश्चतुरोऽमृद्नाच्छाल्वराजस्य भूपतेः ॥४२॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य शाल्वराजस्य कौरवः । भीष्मो नृपतिशार्दूल न्यवधीत्तस्य सारथिम् ॥ ४३ ॥ अस्त्रेण चाप्यथैन्द्रेण न्यवधीत्तुरगोत्तमान् । कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठो भीष्मः शान्तनवस्तदा ॥ ४४ ॥ जित्वा विसर्ज्जयामास जीवन्तं नृपसत्तमम् । ततः शाल्वः

स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ स्वराज्यमन्वशाच्चैव धर्मेण नृपतिस्तदा। राजानो ये च तत्रासन् स्वयम्वरदिदृक्षवः। स्वान्येव तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरञ्जयाः ॥ ४६ ॥ एवं विजित्य ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः। प्रययौ हास्तिनपुरं यत्र राजा स कौरवः ॥ ४७ ॥ विचित्रवीर्य्यो धर्मात्मा प्रशास्ति वसुधामिमाम्। यथा पितास्य कौरव्यः शान्तनुर्नृपसत्तमः ॥ ४८ ॥ सोऽचिरेणैव कालेन अत्यक्रामन्नराधिप। वनानि सरितश्चैव शैलांश्च विविधान् द्रुमान् ॥ ४९ ॥ अक्षतः क्षपयित्वारीन् सङ्ख्येऽसंख्येयविक्रमः। आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः ॥ ५० ॥ स्नुषा इव स धर्मात्मा भगिनीरिव चानुजाः। यथा दुहितरश्चैव परिगृह्य ययौ कुरून् ॥ ५१ ॥ आनिन्ये स महाबाहुर्भ्रातुः प्रियचिकीर्षया। ताः सर्वगुणसम्पन्ना भ्राता भ्रात्रे यवीयसे ॥ १२ ॥ भीष्मो विचित्रवीर्य्याय प्रददौ विक्रमाहृताः। एवं धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुषम् ॥ ५३ ॥ भ्रातुर्विचित्रवीर्य्यस्य विवाहायोपचक्रमे। सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चयमात्मवान् ॥ ५४ ॥ विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशिपतेः सुता। ज्यैष्ठा तासामिदं वाक्यमब्रवीद्धसती तदा ॥ ५५ ॥ मया सौभपतिः पूर्वं मनसा हि वृतः पतिः। तेन चास्मि वृता पूर्वमेष कामश्च मे पितुः ॥ ५६ ॥ मया वरयितव्योऽभूच्छाल्वस्तस्मिन् स्वयम्वरे। एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ धर्मतत्त्वं समाचर ॥ ५७ ॥ एवमुक्तस्तया भीष्मः कन्यया विप्रसंसदि। चिन्तामभ्यगमद्वीरो युक्तां तस्यैव कर्म्मणः ॥ ५८ ॥ विनिश्चित्य स धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः। अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपतेः सुताम् ॥ ५९ ॥ अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे। भीष्मो विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ६० ॥ तयोः पाणी गृहीत्वा तु रूपयौवनदर्पितः। विचित्रवीर्य्यो धर्मात्मा कामात्मा समपद्यत

॥ ६१ ॥ ते चापि वृहतीश्यामे नीलकुञ्चितमूर्द्धजे। रक्ततुङ्गनखोपेते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ६२ ॥ आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः पतिरिति स्थिते। विचित्रवीर्य्यं कल्याण्यौ पूजयामासतुः शुभे ॥ ६३ ॥ स चाश्विरूपसदृशो देवतुल्यपराक्रमः। सर्व्वासामेव नारीणां चित्तप्रमथनो रहः ॥ ६४ ॥ ताभ्यां सह समाः सप्त विहरन् पृथिवीपतिः। विचित्रवीर्य्यस्तरुणो यक्ष्मणा समगृह्यत ॥ ६५ ॥ सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः। जगामस्तमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ६६ ॥ धर्म्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरायणः। प्रेतकार्य्याणि सर्व्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ॥ ६७ ॥ राज्ञो विचित्रवीर्य्यस्य सत्यवत्या मते स्थितः। ऋत्विग्भिः सहितो भीष्मः सर्व्वैश्च कुरुपुङ्गवैः ॥ ६८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि विचित्रवीर्य्योपरमे द्व्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्रगृद्धिनी। पुत्रस्य कृत्वा कार्य्याणि स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ १ ॥ समाश्वास्य स्नुषे ते च भीष्मं शस्त्रभृतांवरम्। धर्म्मञ्च पितृवंशञ्च मातृवंशञ्च भाविनी। प्रसमीक्ष्य महाभागा गाङ्गेयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ शान्तनोर्धर्म्मनित्यस्य कौरवस्य यशस्विनः। त्वयि पिण्डश्च कीर्त्तिश्च सन्तानञ्च प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥ यथा कर्म्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं ध्रुवम्। यथा चायुर्ध्रुवं सत्ये त्वयि धर्म्मस्तथा ध्रुवः ॥ ४ ॥ वेत्थ धर्म्मांश्च धर्म्मज्ञ समासेनेतरेण च। विविधास्त्वं श्रुतीर्वेत्थ वेदाङ्गानि च सर्व्वशः ॥ ५ ॥ व्यवस्थानञ्च ते धर्म्मे कुलाचारञ्च लक्षये। प्रतिपत्तिश्च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव ॥ ६ ॥ तस्मात् सुभृशमाश्वस्य त्वयि धर्म्मभृतांवर। कार्य्यं त्वां

विनियोच्यामि तच्छ्रुत्वा कर्त्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ मम पुत्रस्तव भ्राता वीर्य्यवान् सुप्रियश्च ते। बाल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे। रूप-यौवनसम्पन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९ ॥ तयोरुत्पादयापत्यं सन्तानाय कुलस्य नः। मन्नियोगान्महाबाहो धर्मं कर्त्तुमिहा-र्हसि ॥ १० ॥ राज्ये वै चाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च। दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथोच्यमानो मात्रा स सुहृद्भिश्च पर-न्तपः। इत्युवाचाथ धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२ ॥ असं-शयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः। त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां वेत्थ वै पराम् ॥ १३ ॥ जानासि च यथावृत्तं शुल्कहेतोस्त्वद-न्तरे। स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४ ॥ परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः। यद्वाप्यधिकमेताभ्यां न तु सत्यं कथञ्चन ॥ १५ ॥ त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापश्च रस-मात्मनः। ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥ १६ ॥ प्रभां समुत्सृजेदर्को धूमकेतुस्तथोष्मताम्। त्यजेच्छब्दं तथा-काशं सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ १७ ॥ विक्रमं वृत्रहा जह्या-द्धर्मं जह्याच्च धर्मराट्। न त्वहं सत्यमुत्स्रष्टुं व्यवस्येयं कथञ्चन ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तु पुत्रेण भूरिद्रविणतेजसा। माता सत्य-वती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९ ॥ जानामि ते स्थितिं सत्ये परां सत्यपराक्रम। इच्छन् सृजेथास्त्रींल्लोकानन्यांस्त्वं स्वेन तेजसा ॥ २० ॥ जानामि चैवं सत्यं तन्मदर्थं यच्च भाषि-तम्। आपद्धर्मं समावेक्ष्य वह पैतामहीं धुरम् ॥ २१ ॥ यथा ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत्। सुहृदश्च प्रहृष्येरंस्तथा कुरु परन्तप ॥ २२ ॥ लालप्यमानां तामेवं कृपणां पुत्रगृद्धिनीम्। धर्मादपेतं ब्रुवतीं भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३ ॥ राज्ञि

धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वान् व्यनीनशः । सत्याच्च्युतिः क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ २४ ॥ शान्तनोरपि सन्तानं यथा स्यादक्षयं भुवि । तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं राज्ञि सनातनम् ॥ २५ ॥ श्रुत्वा तां प्रतिपद्यस्व प्राज्ञैः सह पुरोहितैः । आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि भीष्मसत्यवतीसंवादे
त्र्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

भीष्म उवाच । जामदग्न्येन रामेण पितुर्व्वधममृष्यता । राजा परशुना पूर्व्वं हैहयाधिपतिर्हतः ॥ १ ॥ शतानि दश बाहूनां निकृत्तान्यर्जुनस्य वै । लोकस्याचरितो धर्मस्तेनाति किल दुश्चरः ॥ २ ॥ पुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता । निर्द्दग्धं क्षत्रमसकृद्रथेन जयता महीम् ॥ ३ ॥ एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना । त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ४ ॥ एवं निःक्षत्रिये लोके कृते तेन महर्षिणा । उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्व्वेदपारगैः ॥ ५ ॥ पाणिग्राहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् । धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांस्ताः समभ्ययुः ॥ ६ ॥ लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः । ततः पुनः समुदितं क्षत्रं समभवत्तदा । इममेवात्र वक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ॥ ७ ॥ अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा । ममता नाम तस्यासीद्भार्य्या परमसम्मता ॥ ८ ॥ उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् । बृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममतामन्वपद्यत ॥ ९ ॥ उवाच ममता तन्तु देवरं वदतां वरम् । अन्तर्व्वत्नी त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥ १० ॥ अयञ्च मे महाभाग कुक्षावेव बृहस्पते । औतथ्यो वेदमत्रापि

षड़ङ्गं प्रत्यधीयत ॥ ११ ॥ अमोघरेतास्त्वञ्चापि द्वयोर्नास्त्यत्र सम्भवः। तस्मादेवङ्गते न त्वमुपारमितुमर्हसि ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तदा सम्यग्बृहस्पतिरुदारधीः। कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम् ॥ १३ ॥ स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया। उत्सृजन्तन्तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥ भोस्तात मागमः कामं द्वयोर्नास्तीह सम्भवः। अल्पावकाशो भगवन् पूर्वं चाहमिहागतः ॥ १५ ॥ अमोघरेताश्च भवान्न पीड़ां कर्त्तुमर्हसि। अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य बृहस्पतिः ॥ १६ ॥ जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम्। शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः। पद्भ्यामरोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पतेः ॥ १७ ॥ स्थानमप्राप्तमथ तद्रेतः प्रतिहतं तदा। पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः ॥ १८ ॥ तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स रुषान्वितः। उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः ॥१९॥ यन्मां त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति। एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ २० ॥ स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत। बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तिर्बृहस्पतिरिवौजसा ॥२१॥ जात्यन्धो वेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया। तरुणीं रूपसम्पन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ॥ २२ ॥ स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन्महायशाः। ऋषिरुतथ्यस्य तदा सन्तानकुलवृद्धये। लोभमोहाभिभूतास्तु पुत्रास्ते गौतमादयः ॥ २३ ॥ धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः। गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनिः। प्रावर्त्तत तदा कर्त्तुं श्रद्धावांस्तमशङ्कया ॥ २४ ॥ ततो वितथमर्य्यादं तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमाः। क्रुद्धा मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकसः ॥ २५ ॥ अहोऽयं भिन्नमर्य्यादो नाश्रमे वस्तुमर्हति। तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥ २६ ॥ इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम्।

पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तदा । प्रद्विषन्तीं पति-भार्य्यां किं मां द्वेक्षीति चाब्रवीत् ॥ २७ ॥

प्रद्वेषुवाच । भार्य्याया भरणाद्भर्त्ता पालनाच्च पतिः स्मृतः । अहं त्वां भरणं कृत्वा जात्यन्धं ससुतं तदा । नित्यकालं श्रमेणार्त्ता न भरेयं महातपाः ॥ २८ ॥

भीष्म उवाच । तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः । प्रत्युवाच ततः पत्नीं प्रद्वेषीं ससुतां तदा । नीयतां क्षत्रियकुले धनार्थी त्वं भविष्यसि ॥ २९ ॥

प्रद्वेष्युवाच । त्वया दत्तं धनं विप्र नेच्छेयं दुःखकारणम् । यथेष्टं कुरु विप्रेन्द्र न भरेयं पुरा यथा ॥ ३० ॥

दीर्घतमा उवाच । अद्यप्रभृति मर्य्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता । एक एव पतिर्नार्य्या यावज्जीवं परायणम् ॥ ३१ ॥ मृते जीवति वा तस्मिन्नापरं प्राप्नुयान्नरम् । अभिगम्य परं नारी पतिष्यति न संशयः । अपतीनान्तु नारीणामद्यप्रभृति पातकम् । यद्यस्ति चेद्धनं सर्वं वृथाभोगा भवन्तु ताः ॥ ३२ ॥ अकीर्त्तिः परिवादाश्च नित्यं तासां भवन्तु वै । इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता । गङ्गायां नीयतामेष पुत्रा इत्येवमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः । वद्धोडुपे परिक्षिप्य गङ्गायां समवासृजन् ॥ ३४ ॥ कस्मादन्धश्च वृद्धश्च भर्त्तव्योऽयमिति स्म ते । चिन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रतिजग्मुरथो गृहान् ॥ ३५ ॥ सोऽनुस्रोतस्तदा विप्रः प्लवमानो यदृच्छया । जगाम सुबहून्देशानन्धस्तेनोडुपेन ह ॥ ३६ ॥ तन्तु राजा वलिर्नाम सर्वधर्मविदांवरः । अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्यासमागतम् ॥ ३७ ॥ जग्राह चैनं धर्मात्मा वलिः सत्यपराक्रमः । ज्ञात्वैवं स च वव्रेऽथ पुत्रार्थं भरतर्षभ ॥ ३८ ॥ सन्तानार्थं महाभाग भार्य्यासु मम मानद । पुत्रान्धर्मार्थकुशला-

नुत्पादयितुमर्हसि ॥ ३९ ॥ एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः । तस्मै स राजा स्वां भार्य्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा ॥ ४० ॥ अन्धं वृद्धञ्च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह । स्वान्तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा ॥ ४१ ॥ तस्यां काक्षीवदादीन् स शूद्रयोनावृषिस्तदा । जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥ ४२ ॥ काक्षीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्वानधीयतः । उवाच तमृषिं राजा ममैम इति भारत ॥ ४३ ॥ नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैम इति चाब्रवीत् । शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः ॥ ४४ ॥ अन्धं वृद्धञ्च मां दृष्ट्वा सुदेष्णा महिषी तव । अवमन्य ददौ मूढ़ा शूद्रां धात्रेयिकां मम ॥ ४५ ॥ ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् । बलिः सुदेष्णां स्वां भार्य्यां तस्मै स प्राहिणोत् पुनः ॥ ४६ ॥ तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् । भविष्यन्ति कुमारास्ते तेजसादित्यवर्च्चसः ॥ ४७ ॥ अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च ते सुताः । तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामकथिता भुवि ॥ ४८ ॥ अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः । कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ॥ ४९ ॥ पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्माः सुह्मस्य च स्मृताः । एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ॥ ५० ॥ एवमन्ये महेष्वासा ब्राह्मणैः क्षत्रिया भुवि । जाताः परमधर्मज्ञा वीर्य्यवन्तो महाबलाः । एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेप्सितम् ॥ ५१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीष्मसत्यवतीसंवादे
चतुरधिकशततोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

भीष्म उवाच। पुनर्भरतवंशस्य हेतुं सन्तानवृद्धये। वक्ष्यामि नियतं मातस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १ ॥ ब्राह्मणो गुणवान् कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यताम्। विचित्रवीर्य्यक्षेत्रेषु यः समुत्पादयेत् प्रजाः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सत्यवती भीष्मं वाचा संसज्जमानया। विहसन्तीव सव्रीड़मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ सत्यमेतन्महाबाहो यथावदसि भारत। विश्वासात्ते प्रवक्ष्यामि सन्तानाय कुलस्य नः ॥ ४ ॥ न ते शक्यमनाख्यातुमापद्धर्मं तथाविधम्। त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं परा गतिः ॥ ५ ॥ तस्मान्निशम्य सत्यं मे कुरुष्व यदनन्तरम्। धर्मयुक्तस्य धर्मार्थं पितुरासीत्तरी मम ॥ ६ ॥ सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवनम्। अथ धर्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः। आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम् ॥ ६ ॥ स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा। सान्त्वपूर्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः ॥ ७ ॥ तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत। वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ ८ ॥ अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत्। तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ॥ ९ ॥ मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः। तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे मुनिः ॥ १० ॥ ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम्। द्वीपेऽस्य एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ११ ॥ पाराशर्य्यो महायोगी स बभूव महानृषिः। कन्यापुत्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः ॥ १२ ॥ यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः। लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च ॥ १३ ॥ सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः। सद्योत्पन्नः स तु महान् सह पित्रा ततो गतः ॥ १४ ॥ स नियुक्तो मया व्यक्तं त्वया चाप्रतिमद्युतिः। भ्रातुः क्षेत्रेषु

कल्याणमपत्यं जनयिष्यति ॥ १५ ॥ स हि मामुक्तवांस्तत्र स्मरेः कृच्छ्रेषु मामिति। तं स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्म त्वमिच्छसि ॥ १६ ॥ तव ह्यनुमते भीष्म नियतं स महातपाः। विचित्रवीर्य्य-क्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। महर्षेः कीर्त्तने तस्य भीष्मः प्राञ्जलिरब्रवीत्। धर्ममर्थञ्च कामञ्च त्रीनेतान् योऽनुपश्यति। अर्थमर्थानुबन्धञ्च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ॥ १८ ॥ कामं कामानुबन्धञ्च विपरीतान् पृथक् पृथक्। यो विचिन्त्य धिया धीरो व्यवस्यति स बुद्धिमान् ॥ १९ ॥ तदिदं धर्मयुक्तञ्च हितं चैव कुलस्य नः। उक्तम्भवतया यच्छ्रेयस्तन्मह्यं रोचते भृशम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन। कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम् ॥ २१ ॥ स वेदान्विब्रुवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम्। प्रादुर्बभूवाविदितः क्षणेन कुरुनन्दन ॥ २२ ॥ तस्मै पूजां ततः कृत्वा सुताय विधिपूर्वकम्। परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रस्रवैरभ्यषिञ्चत ॥ २३ ॥ मुमोच वाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तु। तामद्भिः परिषिच्यार्त्तां महर्षिरभिवाद्य च। मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्त्तुमागतः। शाधि मां धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रियं तव ॥ २५ ॥ तस्मै पूजां ततोऽकार्षीत् पुरोधाः परमर्षये। स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ २६ ॥ पूजितो मन्त्रपूर्वं तु विधिवत् प्रीतिमाप सः। तमासनगतं माता पृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ॥ २७ ॥ सत्यवत्यथ वीक्ष्यैनमुवाचेदमनन्तरम्। मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ॥ २८ ॥ तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः। विधानविहितः स त्वं यथा मे प्रथमः सुतः ॥ २९ ॥ विचित्रवीर्य्यो ब्रह्मर्षे तथा मेऽवरजः सुतः। यथा च पितृतो भीष्मस्तथा

त्वमसि मातृतः॥ ३०॥ भ्राता विचित्रवीर्य्यस्य यथा वा पुत्र मन्यसे। अयं शान्तनवः सत्यं पालयन् सत्यविक्रमः। बुद्धिं न कुरुतेऽपत्ये तथा राज्यानुशासने॥ ३१॥ स त्वं व्यपेक्षया भ्रातुः सन्तानाय कुलस्य च। भीष्मस्य चास्य वचनान्नियोगाच्च ममानघ॥ ३२॥ अनुक्रोशाच्च भूतानां सर्व्वेषां रक्षणाय च। आनृशंस्याच्च यद्ब्रूयां तच्छ्रुत्वा कर्त्तुमर्हसि। यवीयसस्तव भ्रातुर्भार्य्ये सुरसुतोपमे॥ ३३॥ रूपयौवनसम्पन्ने पुत्रकामे च धर्मतः। तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक। अनुरूपं कुलस्यास्य सन्तत्याः प्रसवस्य च॥ ३४॥

व्यास उवाच। वेत्थ धर्म्मं सत्यवति परं चापरमेव च। तथा तव महाप्राज्ञे धर्म्मे प्रणिहिता मतिः॥ ३५॥ तस्मादहं त्वन्नियोगाद्धर्म्ममुद्दिश्य कारणम्। ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं ह्येतत् सनातनम्॥ ३६॥ भ्रातुः पुत्रान् प्रदास्यामि मित्रावरुणयोः समान्॥ व्रतं चरेतां ते देव्यौ निर्द्दिष्टमिह यन्मया॥३७॥ सम्वत्सरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः। न हि मामव्रतोपेता उपेयात् काचिदङ्गना॥ ३८॥

सत्यवत्युवाच। सद्यो यथा प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु। अराजकेषु राष्ट्रेषु प्रजानाथा विनश्यति। नश्यन्ति च क्रियाः सर्वा नास्ति वृष्टिर्न देवता॥ ३९॥ कथं चाराजकं राष्ट्रं शक्यं धारयितुं प्रभो। तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मः संवर्द्धयिष्यति॥४०॥

व्यास उवाच। यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया भ्रातुरकालिकः। विरूपतां मे सहतां तयोरेतत् परं व्रतम्॥ ४१॥ यदि मे सहते गन्धं रूपं वेशं तथा वपुः। अद्यैव गर्भं कौशल्या विशिष्टं प्रतिपद्यताम्॥ ४२॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा महातेजा व्यासः सत्यवतीं तदा। शयने सा च कौशल्या शुचिवस्त्रा ह्यलङ्कृता॥ ४३॥

समागमनमाकाङ्क्षेदिति सोऽन्तर्हितो मुनिः। ततोऽभिगम्य सा देवी स्नुषां रहसि सङ्गताम् ॥ ४४ ॥ धर्म्यमर्थसमायुक्तमुवाच वचनं हितम्। कौशल्ये धर्मतन्त्रं त्वां यद्ब्रवीमि निबोध तत् ॥ ३५ ॥ भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यसंक्षयात्। व्यथितां माञ्च संप्रेक्ष्य पितृवंशञ्च पीड़ितम् ॥ ४६ ॥ भीष्मो बुद्धिमदान्मह्यं कुलस्यास्य विवृद्धये। सा च बुद्धिस्त्वय्यधीना पुत्रि प्रापय मां तथा। नष्टञ्च भारतं वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ ४७ ॥ पुत्रं जनय सुश्रोणि देवराजसमप्रभम्। स हि राज्यधुरं गुर्वीमुद्वक्ष्यति कुलस्य नः ॥ ४८ ॥ सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथञ्चिद्धर्मचारिणीम्। भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीनतिथींस्तथा ॥ ४९ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि सत्यवत्युपदेशे
पञ्चाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सत्यवती काले वधूं स्नातामृतौ तदा। संवेशयन्ती शयने शनैर्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ कौशल्ये देवरस्तेऽस्ति सोऽद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति। अप्रमत्ता प्रतीक्षैनं निशीथे ह्यागमिष्यति ॥ २ ॥ श्वश्र्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे। साचिन्तयत्तदा भीष्ममन्यांश्च कुरुपुङ्गवान् ॥ ३ ॥ ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः। दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह ॥ ४ ॥ तस्य कृष्णस्य कपिला जटां दीप्ते च लोचने। बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ॥ ५ ॥ संबभूव तया सार्द्धं मातुः प्रियचिकीर्षया। भयात् काशिसुता तन्तु नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥ ततो निष्क्रान्तमागम्य माता पुत्रमुवाच ह। अप्यस्यां गुणवान् पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ७ ॥ निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः सत्यवतीसुतः। प्रोवाचातीन्द्रिय-

ज्ञानी विधिना संप्रचोदितः ॥ ८ ॥ नागायुतसमप्राणो विद्वान् राजर्षिसत्तमः । महाभागो महावीर्य्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥९॥ तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः । किन्तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माता पुत्रमथाब्रवीत् । नान्धः कुरूणां नृपतिरनुरूपस्तपोधन ॥ ११ ॥ ज्ञातिवंशस्य गोप्तारं पितॄणां वंशवर्द्धनम् । द्वितीयं कुरुवंशस्य राजानं दातुमर्हसि ॥ १२ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चक्राम महायशाः । सापि कालेन कौशल्या सुषुवेऽन्धं तमात्मजम् ॥१३॥ पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्नुषां ततः । ऋषिमावाहयत्सत्या यथा पूर्वमरिन्दम ॥१४॥ ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत । अम्बालिकामथाभ्यागादृषिं दृष्ट्वा च सापि तम् ॥ १५ ॥ विवर्णा पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारत । तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विषण्णां प्रेक्ष्य भारत ॥ १६ ॥ व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् । यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह ॥ १७ ॥ तस्मादेष सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति । नाम चास्यैतदेवेह भविष्यति शुभानने ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा स निराक्रामद्भगवानृषिसत्तमः । ततो निष्क्रान्तमालोक्य सत्या पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १९ ॥ शशंस स पुनर्मात्रे तस्य बालस्य पाण्डुताम् । तं माता पुनरेवान्यमेकं पुत्रमयाचत ॥ २० ॥ तथेति च महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत । ततः कुमारं सा देवी प्राप्तकालमजीजनत् ॥ २१ ॥ पाण्डुलक्षणसम्पन्नं दीप्यमानं वरश्रिया । यस्य पुत्रा महेष्वासा जज्ञिरे पञ्च पाण्डवाः ॥ २२ ॥ ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां वधूं तस्मै न्ययोजयत् । सा तु रूपञ्च गन्धञ्च महर्षेः प्रविचिन्त्य तम् ॥ २३ ॥ नाकरोद्वचनं देव्या भयात् सुरसुतोपमा । ततः स्वैर्भूषणैर्दासीं भूषयित्वाप्सरोपमाम् ॥ २४ ॥ प्रेषयामास कृष्णाय ततः काशिपतेः सुता । सा तं ऋषिमनुप्राप्तं प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ॥ २५ ॥

संविवेशाभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह । कामोपभोगेन रह-
स्तस्यां तुष्टिमगादृषिः । तया सहोषितो राजन्महर्षिः संशित-
व्रतः ॥ २६ ॥ उत्तिष्ठन्नब्रवीच्चैनामभुजिष्या भविष्यसि । अयञ्च
ते शुभे गर्भः श्रेयानुदरमागतः । धर्मात्मा भविता लोके सर्व-
बुद्धिमतां वरः ॥ २७ ॥ स जज्ञे विदुरो नाम कृष्णद्वैपायना-
त्मजः । धृतराष्ट्रस्य वै भ्राता पाण्डोश्चैव महात्मनः ॥ २८ ॥ धर्मो
विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मनः । माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः काम-
क्रोधविवर्ज्जितः । कृष्णद्वैपायनोऽप्येतत् सत्यवत्यै न्यवेदयत् ॥२९॥
प्रलम्भमात्मनश्चैव शूद्रायाः पुत्रजन्म च । स धर्मस्यानृणो भूत्वा
पुनर्मात्रा समेत्य च । तस्यै गर्भं समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत ॥३०॥
एते विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि । जज्ञिरे देवगर्भाभाः
कुरुवंशविवर्द्धनाः ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि विचित्रवीर्य्यसुतोत्पत्तौ
षड़धिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

जनमेजय उवाच । किं कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेयि-
वान् । कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षेः शूद्रयोनावजायत ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति
विश्रुतः । धृतिमान् सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ २ ॥
स आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः । ऊर्द्ध्ववाहुर्महायोगी
तस्थौ मौनव्रतान्वितः ॥ ३ ॥ तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि
वर्त्ततः । तमाश्रमपदंप्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिणः ॥ ४ ॥ अनु-
साय्यमाणा बहुभीरक्षिभिर्भरतर्षभ । ते तस्यावसथे लोप्त्रं
दस्यवः कुरुसत्तम ॥ ५ ॥ निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवानागते
बले । तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां वलम् ॥ ६ ॥ आज-

गाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्करानुगाः । तमपृच्छंस्ततो राजं-स्तथावृत्तं तपोधनम् ॥ ७ ॥ कतमेन पथा याता दस्यवो द्विज-सत्तम । तेन गच्छामहे ब्रह्मन् यथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ८ ॥ तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः । न किञ्चिद्वचनं राजन्नब्रवीत् साध्वसाधु वा ॥ ९ ॥ ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वा-नास्तमाश्रमम् । ददृशुस्तत्र लीनांस्तांश्चोरांस्तद्द्रव्यमेव च ॥ १० ॥ ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति । संयम्यैनं ततो राज्ञे दस्यूंश्चैव न्यवेदयन् ॥ ११ ॥ तं राजा सह तैश्चोरैरन्वशाद्वध्यता-मिति । स रक्षिभिस्तैरज्ञातः शूले प्रोतो महातपाः ॥ १२ ॥ ततस्ते शूल आरोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा । प्रतिजग्मुर्मही-पालं धनान्यादाय तान्यथ ॥ १३ ॥ शूलस्थः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः । निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्यपद्यत ॥ १४ ॥ धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत् । शूलाग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना ॥ १५ ॥ सन्तापं परमं जग्मु-र्मुनयस्तपसान्विताः । ते रात्रौ शकुना भूत्वा सन्निपत्य तु भारत ॥ १६ ॥ दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन् द्विजोत्तमम् । श्रोतु-मिच्छामहे ब्रह्मन् किं पापं कृतवानसि । येनेह समनुप्राप्तं शूले दुःखभयं महत् ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि अणीमाण्डव्योपाख्याने
सप्ताधिकशततोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपो-धनान् । दोषतः कङ्गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा बहुतिथेऽहनि । न्यवेदयंस्तथा राज्ञे

यथावृत्तं नराधिप ॥ २ ॥ श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सह मन्त्रिभिः । प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम् ॥ ३ ॥

राजोवाच । यन्मयापकृतं मोहादज्ञानादृषिसत्तम । प्रसादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुमर्हसि ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः । कृतप्रसादं राजा तं ततः समवतारयत् ॥ ५ ॥ अवतार्य्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चकर्ष ह । अशक्नुवंश्च निष्क्रष्टुं शूलं मूले स चिच्छिदे ॥ ६ ॥ स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः । तेनातितपसा लोकान् विजिग्ये दुर्लभान् परैः ॥ ७ ॥ अणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु गीयते । स गत्वा सदनं विप्रो धर्मस्य परमात्मवित् ॥ ८ ॥ आसनस्थं ततो धर्मं दृष्ट्वोपालभत प्रभुः । किन्नु तद्दुष्कृतं कर्म मया कृतमजानता ॥ ९ ॥ यस्येयं फलनिर्वृत्तिरीदृश्यासादिता मया । शीघ्रमाचक्ष्व मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ १० ॥

धर्म उवाच । पतङ्गिकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता । कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ ११ ॥

अणीमाण्डव्य उवाच । अल्पेऽपराधेऽपि महान्मम दण्डस्त्वया धृतः । शूद्रयोनावतो धर्म मानुषः सम्भविष्यसि ॥ १२ ॥ मर्य्यादां स्थापयाम्यद्य लोके धर्मफलोदयाम् । आचतुर्द्दशकाद्वर्षान्न भविष्यति पापकम् । परतः कुर्वतामेव दोष एव भविष्यति ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतेन त्वपराधेन शापात्तस्य महात्मनः । धर्मो विदुररूपेण शूद्रयोनावजायत ॥१४॥ धर्मे चार्थे च कुशलो लोभक्रोधविवर्ज्जितः । दीर्घदर्शी शमपरः कुरूणाञ्च हिते रतः ॥ १५ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि अणीमाण्डव्योपाख्याने अष्टाधिकशततोऽध्यायः॥ १०८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुजाङ्गलम्। कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्द्धत ॥ १ ॥ ऊर्द्ध्वशस्याभवद्भूमिः शस्यानि रसवन्ति च। यथर्त्तुवर्षी पर्ज्जन्यो बहुपुष्पफला द्रुमाः ॥ २ ॥ वाहनानि प्रहृष्टानि मुदिता मृगपक्षिणः। गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३ ॥ वणिग्भिश्चान्वकीर्य्यन्त नगराण्यथ शिल्पिभिः। शूराश्च कृतविद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ४ ॥ नाभवन् दस्यवः केचिन्नाधर्म्मरुचयो जनाः। प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृतं युगमवर्त्तत ॥ ५ ॥ धर्म्मक्रिया यज्ञशीलाः सत्यव्रतपरायणाः। अन्योन्यप्रीतिसंयुक्ता व्यवर्द्धन्त प्रजास्तदा ॥ ६ ॥ मानक्रोधविहीनाश्च नरा लोभविवर्ज्जिताः। अन्योन्यमभ्यनन्दन्त धर्म्मोत्तरमवर्त्तत ॥ ७ ॥ तन्महोदधिवत् पूर्णं नगरं वै व्यरोचत। द्वारतोरणनिर्यूहैर्युक्तमभ्रचयोपमैः ॥ ८ ॥ प्रासादशतसम्बाधं महेन्द्रपुरसन्निभम्। नदीषु वनखण्डेषु वापीपल्वलसानुषु। काननेषु च रम्येषु विजह्रुर्मुदिता जनाः ॥ ९ ॥ उत्तरैः कुरुभिः सार्द्धं दक्षिणाः कुरवस्तथा। विस्पर्द्धमाना व्यचरंस्तथा देवर्षिचारणैः ॥ १० ॥ नाभवत् कृपणः कश्चिन्नाभवन् विधवाः स्त्रियः। तस्मिन् जनपदे रम्ये कुरुभिर्बहुलीकृते ॥ ११ ॥ कूपारामसभावाप्यो ब्राह्मणावसथास्तथा। बभूवुः सर्व्वर्द्धियुतास्तस्मिन्राष्ट्रे सदोत्सवाः ॥ १२ ॥ भीष्मेण धर्म्मतो राजन् सर्व्वतः परिरक्षिते। बभूव रमणीयश्च चैत्ययूपशताङ्कितः ॥ १३ ॥ स देशः परराष्ट्राणि विसृज्याभिप्रवर्द्धितः। भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्म्मचक्रमवर्त्तत ॥ १४ ॥ क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमाराणां महात्मनाम्। पौरजानपदाः सर्व्वे बभूवुः परमोत्सुकाः ॥ १५ ॥ गृहेषु कुरुमुख्यानां पौराणाञ्च नराधिप। दीयतां भुज्यतां चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्व्वशः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः। जन्मप्रभृति

भीष्मेण पुत्रवत् परिपालिताः ॥ १७ ॥ संस्कारैः संस्कृतास्ते तु ततोऽध्ययनसंयुताः। श्रमव्यायामकुशलाः समपद्यन्त यौवनम् ॥ १८ ॥ धनुर्वेदे च वेदे च गदायुद्धेऽसिचर्मणि। तथैव गजशिक्षायां नीतिशास्त्रेषु पारगाः ॥ १९ ॥ इतिहासपुराणेषु नानाशिक्षासु बोधिताः। वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्र कृतनिश्चयाः ॥ २० ॥ पाण्डुर्धनुषि विक्रान्तो नरेष्वभ्यधिकोऽभवत्। अन्येभ्यो बलवानासीद्धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ २१ ॥ त्रिषु लोकेषु न त्वासीत् कश्चिद्विदुरसम्मितः। धर्मनित्यस्तथा राजन् धर्मे च परमं गतः ॥ २२ ॥ प्रनष्टं शान्तनोर्वंशं समीक्ष्य पुनरुद्धृतम्। ततो निर्वचनं लोके सर्वराष्ट्रेष्ववर्त्तत ॥ २३ ॥ वीरसूनां काशिसुते देशानां कुरुजाङ्गलम्। सर्वधर्मविदां भीष्मः पुराणां गजसाह्वयम् ॥ २४ ॥ धृतराष्ट्रस्त्वचक्षुष्ट्वाद्राज्यं न प्रत्यपद्यत। पारशवत्वाद्विदुरो राजा पाण्डुर्बभूव ह ॥ २५ ॥ कदाचिदथ गाङ्गेयः सर्वनीतिमतां वरः। विदुरं धर्मतत्त्वज्ञं वाक्यमाह यथोचितम् ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुराज्याभिषेके
नवाधिकशततोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

भीष्म उवाच। गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम्। अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभाक् ॥ १ ॥ रक्षितं राजभिः पूर्वं धर्मविद्भिर्महात्मभिः। नोत्सीदमगमच्चेदं कदाचिदिह नः कुलम् ॥ २ ॥ मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना। समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ॥ ३ ॥

तच्चैतद्वर्द्धते भूयः कुलं सागरवद्यथा। तथा मया विधातव्यं त्वया चैव न संशयः॥ ४॥ श्रूयते यादवी कन्या स्वनुरूपा कुलस्य नः। सुबलस्यात्मजा चैव तथा मद्रेश्वरस्य च॥ ५॥ कुलीना रूपवत्यश्च ताः कन्याः पुत्र सर्व्वशः। उचिताश्चैव सम्बन्धे त्वस्माकं क्षत्रियर्षभाः॥ ६॥ मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर। सन्तानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे॥ ७॥

विदुर उवाच। भवान् पिता भवान् माता भवान्नः परमो गुरुः। तस्मात् स्वयं कुलस्यास्य विचार्य्य कुरु यद्धितम् ॥ ८॥

वैशम्पायन उवाच। अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम्। आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम्॥ ९॥ गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा। इति शुश्राव तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः॥ १०॥ ततो गान्धारराजस्य प्रेषयामास भारत। अचक्षुरिति तत्रासीत् सुबलस्य विचारणा॥ ११॥ कुलं ख्यातिञ्च वृत्तञ्च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः। ददौ तां धृतराष्ट्राय गान्धारीं धर्मचारिणीम्॥ १२॥ गान्धारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम्। आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रा मात्रा च भारत ॥ १४॥ ततः सा पटमादाय कृत्वा बहुगुणं तदा। बबन्ध नेत्रे स्वे राजन् पतिव्रतपरायणा॥ १५॥ नाभ्यसूयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया। ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ॥ १६॥ स्वसारं वयसा लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान्। तां तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम्॥ १७॥ भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत्। दत्त्वा स भगिनीं वीरो यथार्हञ्च परिच्छदम्। पुनरायात् स्वनगरं भीष्मेण प्रति पूजितः॥ १८॥ गान्धार्य्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः। तुष्टिं कुरूणां सर्व्वेषां जनयामास भारत॥ १९॥ वृत्तेनाराध्य तान् सर्व्वान्

गुरून् पतिपरायणा। वाचापि पुरुषानन्यान् सुव्रता नान्वकीर्त्तयत् ॥ २० ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि धृतराष्ट्रविवाहे
दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

वैशम्पायन उवाच। शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताभवत्। तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ १ ॥ पितृस्वस्रीयाय सुतामनपत्याय भारत। अग्रमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक् ॥ २ ॥ अग्रजामथ तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षिणे। प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ३ ॥ नियुक्ता सा पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने। उग्रं पर्य्यचरत्तत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् ॥ ४ ॥ निगूढ़निश्चयं धर्म्मे यन्तं दुर्व्वाससं विदुः। तमुग्रं शंसितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयत् ॥ ५ ॥ तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्म्मान्ववेक्षया। अभिचाराभिसंयुक्तमब्रवीच्चैव तां मुनिः। यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि। तस्य तस्य प्रभावेण तव पुत्रो भविष्यति ॥ ७ ॥ तथोक्ता सा तु विप्रेण कुन्ती कौतूहलान्विता। कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥ ८ ॥ सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम्। विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९ ॥ तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत्। अयमस्म्यसितापाङ्गि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १० ॥

कुन्त्युवाच। कश्चिन्मे ब्राह्मणः प्रादाद्वरं विद्याञ्च शत्रुहन्। तद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाहं प्रसादये। योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वपराद्धापि नित्यशः ॥ १२ ॥

सूर्य्य उवाच। वेदाहं सर्व्वमेवैतद्यद्दुर्व्वासा वरं ददौ। सन्त्यज्य भयमेवेह क्रियतां सङ्गमो मम ॥ १३ ॥ अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे। वृथाह्वानेऽपि ते भीरु दोषः स्यान्नात्र संशयः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता। सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति भारत ॥ १५ ॥ बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी। तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ॥ १५ ॥ मत्प्रसादान्न ते राज्ञि भविता दोष इत्युत। एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां तदा ॥ १७ ॥ प्रकाशकर्त्ता तपनः सम्बभूव तया सह। तत्र वीरः समभवत् सर्व्वशस्त्रभृतां वरः। आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियान्वितः ॥ १८ ॥ सहजं कवचं बिभ्रत् कुण्डलोद्योतिताननः। अजायत सुतः कर्णः सर्व्वलोकेषु विश्रुतः ॥ १९ ॥ प्रादाच्च तस्यै कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः। दत्त्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा। एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ॥ २१ ॥ गूहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा। उत्ससर्ज्ज कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम् ॥ २२ ॥ तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः। पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्य्यः सूतनन्दनः ॥ २३ ॥ नामधेयञ्च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ। वसुना सह जातोऽयं वसुषेणो भवत्विति ॥ २४ ॥ स बर्द्धमानो बलवान् सर्व्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत्। आपृष्ठतापादादित्यमुपातिष्ठत वीर्य्यवान् ॥ २५ ॥ तस्मिन् काले तु जपतस्तस्य वीरस्य धीमतः। नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत् किञ्चिद्वसु महीतले ॥ २६ ॥ तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षार्थी समुपागमत्। कवचं प्रार्थयामास फाल्गुनस्य हितेरतः ॥ २७ ॥ स्वशरीरात् समुत्कृत्य कवचं स्वनिसर्गजम्।

विप्ररूपाय शक्राय ददौ कर्णः कृताञ्जलिः ॥ २८ ॥ प्रतिगृह्य तु देवेशस्तुष्टस्तेनास्य कर्मणा। ददौ शक्तिं सुरपतिर्वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २९ ॥ देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्। यमेकं जेतुमिच्छेथाः सोऽनया न भविष्यति ॥ ३० ॥ प्राङ्नाम तस्य कथितं वसुषेण इति क्षितौ। कर्णो वैकर्त्तनश्चैव कर्मणा तेन सोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ऐन्द्रशक्तिलाभे एकादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ १११ ॥

वैशम्पायन उवाच। सत्त्वरूपगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता। दुहिता कुन्तिभोजस्य पृथा पृथुललोचना ॥ १ ॥ तान्तु तेजस्विनीं कन्यां रूपयौवनशालिनीम्। नाव्रृणन् पार्थिवाः केचिद्तीवस्त्रीगुणैर्युताम् ॥ २ ॥ ततः सा कुन्तिभोजेन राज्ञाहूय नराधिपान्। पित्रा स्वयम्वरे दत्ता दुहिता राजसत्तम ॥ ३ ॥ ततः सा रङ्गमध्यस्थं तेषां राज्ञां मनस्विनी। ददर्श राजशार्दूलं पाण्डुं भरतसत्तमम् ॥ ४ ॥ सिंहदर्पं महोरस्कं वृषभाक्षं महाबलम्। आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञां प्रच्छाद्य वै प्रभाः ॥ ५ ॥ तिष्ठन्तं राजसमितौ पुरन्दरमिवापरम्। तं दृष्ट्वा सानवद्याङ्गी कुन्तिभोजसुता शुभा। पाण्डुं नरवरं रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत् ॥ ६ ॥ ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा। व्रीड़माना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासजत् ॥ ७ ॥ तं निशम्य वृतं पाण्डुं कुन्त्या सर्वे नराधिपाः। यथागतं समाजग्मुर्गजैरश्वै रथैस्तथा ॥ ८ ॥ ततस्तस्याः पिता राजन् विवाहमकारोत् प्रभुः। स तया कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरुनन्दनः ॥ ९ ॥ युयुजेऽमितसौभाग्यः पौलोम्या मघवानिव। कुन्त्या पाण्डोश्च राजेन्द्र

कुन्तिभोजो महीपतिः॥१०॥ अलोढाहं तदा तन्तु नाना-
वसुभिरर्च्चितम्। स्वपुरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तम॥११॥
ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना। स्तूयमानः स चाशी-
र्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः॥ १२ ॥ संप्राप्य नगरं राजा पाण्डुः
कौरवनन्दनः। न्यवेशयत तां भार्य्यां कुन्तीं स्वभवने प्रभुः॥१३॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि कुन्तीविवाहे द्वादशा-
धिकशततोऽध्यायः॥११२॥

वैशम्पायन उवाच। ततः शान्तनवो भीष्मो राज्ञः पाण्डो-
र्य्यशस्विनः। विवाहस्यापरस्यार्थे चकार मतिमान्मतिम्॥१॥
सोऽमात्यैः स्थविरैः सार्द्धं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः। बलेन चतुरङ्गेण
ययौ मद्रपतेः पुरम्॥२॥ तमागतमभिश्रुत्य भीष्मं वाह्लीक-
पुङ्गवः। प्रत्युद्गम्यार्च्चयित्वा च पुरं प्रावेशयन्नृपः॥३॥ दत्त्वा
तस्यासनं शुभ्रं पाद्यमर्घ्यं तथैव च। मधुपर्कञ्च मद्रेशः पप्रच्छा-
गमनेऽर्थिताम्॥४॥ तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं कुरूद्वहः।
आगतं मां विजानीहि कन्यार्थिनमरिन्दम॥५॥ श्रूयते भवतः
साध्वी स्वसा माद्री यशस्विनी। तामहं वरयिष्यामि पाण्डो-
रर्थे यशस्विनीम्॥६॥ युक्तरूपो हि सम्बन्धे त्वं नो राजन्
वयं तव। एतत् सञ्चिन्त्य मद्रेश गृहाणास्मान् यथाविधि॥७॥
तमेवं वादिनं भीष्मं प्रत्यभाषत मद्रपः। न हि मेऽन्यो वर-
स्त्वत्तः श्रेयानिति मतिर्मम॥ ८ ॥ पूर्व्वैः प्रवर्त्तितं किञ्चित्
कुलेऽस्मिन्नृपसत्तमैः। साधु वा यदि वासाधु तन्नातिक्रान्तुमुत्-
सहे॥ ९ ॥ व्यक्तं तद्भवतश्चापि विदितं नात्र संशयः। न
चायुक्तं तथा वक्तुं भवान्देहीति सत्तम॥१०॥ कुलधर्मः स
नो वीर प्रमाणं परमञ्च तत्। तेन त्वां न ब्रवीम्येतदसन्दिग्धं

वचोऽरिहन् ॥ ११ ॥ तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं जनाधिपः । धर्म एष परो राजन् स्वयमुक्तः स्वयम्भुवा ॥ १२ ॥ नात्र कश्चन दोषोऽस्ति पूर्वैर्विधिरयं कृतः । विदितेयञ्च ते शल्य मर्य्यादा साधुसम्मता ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा स महातेजाः शातकुम्भं कृताकृतम् । रत्नानि च विचित्राणि शल्यायादात् सहस्रशः ॥ १४ ॥ गजानश्वान् रथांश्चैव वासांस्याभरणानि च । मणिमुक्ताप्रवालञ्च गाङ्गेयो व्यसृजच्छुभम् ॥ १५ ॥ तत् प्रगृह्य धनं सर्वं शल्यः सम्प्रीतमानसः । ददौ तां समलङ्कृत्य स्वसारं कौरवर्षभे ॥ १६ ॥ स तां माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगासुतः । आजगाम पुरीं धीमान् प्रविष्टो गजसाह्वयम् ॥ १७ ॥ तत इष्टेऽहनि प्राप्ते मुहूर्त्ते साधुसम्मते । जग्राह विधिवत् पाणिं माद्र्याः पाण्डुर्नराधिपः ॥ १८ ॥ ततो विवाहे निर्वृत्ते स राजा कुरुनन्दन । स्थापयामास तां भार्य्यां शुभे वेश्मनि भाविनीम् ॥ १९ ॥ स ताभ्यां व्यचरत् सार्द्धं भार्य्याभ्यां राजसत्तमः । कुन्त्या माद्र्या च राजेन्द्रो यथाकामं यथासुखम् ॥ २० ॥ ततः स कौरवो राजा विहृत्य त्रिदशा निशाः । जिगीषया महीं पाण्डुर्निरक्रामत् पुरात् प्रभो ॥ २१ ॥ स भीष्मप्रमुखान् वृद्धानभिवाद्य प्रणम्य च । धृतराष्ट्रञ्च कौरव्यं तथान्यान् कुरुसत्तमान् ॥ २२ ॥ आमन्त्र्य प्रययौ राजा तैश्चैवाभ्यनुमोदितः । मङ्गलाचारयुक्ताभिराशीर्भिरभिनन्दितः ॥ २३ ॥ गजवाजिरथौघेन बलेन महतागमत् । स राजा देवगर्भाभो विजिगीषुर्वसुन्धराम् ॥ २४ ॥ हृष्टपुष्टबलैः प्रायात् पाण्डुः शत्रूननेकशः । पूर्वमागस्कृतो गत्वा दशार्णाः समरे जिताः । पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशोभृता ॥ २५ ॥ ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् । प्रभूतहस्त्यश्वयुतां पदातिरथसङ्कुलाम् ॥ २६ ॥ आगस्कारी महीपानां बहूनाम्बलदर्पितः । गोप्ता मगधराष्ट्रस्य दीर्घो राजगृहे

ह्रतः ॥ २७ ॥ ततः कोषं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाण्डुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥ २८ ॥ तथा
काशिषु सुह्मेषु पुण्ड्रेषु च नरर्षभ । स्ववाहुबलवीर्य्येण कुरू-
णामकरोद्यशः ॥ २९ ॥ तं शरौघमहाज्वालं शस्त्रार्च्चिषमरि-
न्दमम् । पाण्डुपावकमासाद्य न्यदह्यन्त नराधिपाः ॥ ३० ॥ ते
ससेनाः ससैनेन विध्वंसितबला नृपाः । पाण्डुना वशगाः कृत्वा
कुरुकर्मसु योजिताः ॥ ३१ ॥ तेन ते निर्ज्जिताः सर्व्वे पृथिव्यां सर्व्व-
पार्थिवाः । तमेकं मेनिरे शूरं देवेष्विव पुरन्दरम् ॥ ३२ ॥ तं
कृताञ्जलयः सर्व्वे प्रणता वसुधाधिपाः । उपाजग्मुर्धनं गृह्य
रत्नानि विविधानि च ॥ ३३ ॥ मणिमुक्ताप्रवालञ्च सुवर्णं रजतं
वहु । गोरत्नान्यश्वरत्नानि रथरत्नानि कुञ्जरान् ॥ ३४ ॥ खरोष्ट्र-
महिषांश्चैव यच्च किञ्चिदजाविकम् । कम्बलाजिनरत्नानि राङ्कु-
वास्तरणानि च । तत्सर्व्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिपः ॥३५॥
तदादाय ययौ पाण्डुः पुनर्मुदितवाहनः । हर्षयिष्यन् स्वरा-
ष्ट्राणि पुरञ्च गजसाह्वयम् ॥ ३६ ॥ शान्तनो राजसिंहस्य भरतस्य
च धीमतः । प्रनष्टः कीर्त्तिजः शब्दः पाण्डुना पुनराहृतः ॥ ३७ ॥
ये पुरा कुरुराष्ट्राणि जह्रुः कुरुधनानि च । ते नागपुरसिंहेन
पाण्डुना करदीकृताः ॥ ३८ ॥ इत्यभाषन्त राजानो राजा-
मात्याश्च सङ्गताः । प्रतीतमनसो हृष्टाः पौरजानपदैः सह ॥ ३९ ॥
प्रत्युद्ययुश्च तं प्राप्तं सर्व्वे भीष्मपुरोगमाः । तेन दूरमिवाध्वानं
गत्वा नागपुरालयात् ॥ ४० ॥ आवृतं ददृशुर्हृष्टा लोकं बहु-
विधैर्धनैः । नानायानसमानीतै रत्नै रुच्चावचैस्तदा ॥ ४१ ॥ हस्त्य-
श्वरथरत्नैश्च गोभिरुष्ट्रैस्तथाविभिः । नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण
सह कौरवाः ॥ ४२ ॥ सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौशल्यानन्द-
वर्द्धनः । यथार्हं मानयामास पौरजानपदानपि ॥ ४३ ॥ प्रमृद्य
पुराष्ट्राणि कृतार्थं पुनरागतम् । पुत्रमाश्लिष्य भीष्मस्तु हर्षा-

दश्रूष्यवर्त्तयत् ॥ ४४ ॥ स तूर्य्यशतशङ्खानां भेरीणाञ्च महास्वनैः । हर्षयन् सर्वशः पौरान् विवेश गजसाह्वयम् ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुदिग्विजये
त्रयोदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः स्वबाहुविजितं धनम् । भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोपजहार सः ॥ १ ॥ विदुराय च वै पाण्डुः प्रेषयामास तद्धनम् । सुहृदश्चापि धर्मात्मा धनेन समतर्पयत् ॥ २ ॥ ततः सत्यवतीं भीष्मं कौशल्याञ्च यशस्विनीम् । शुभैः पाण्डुजितैरर्थैस्तोषयामास भारत ॥ ३ ॥ ननन्द माता कौशल्या तमप्रतिमतेजसम् । जयन्तमिव पौलोमी परिष्वज्य नरर्षभम् ॥ ४ ॥ तस्य वीरस्य विक्रान्तैः सहस्रशतदक्षिणैः । अश्वमेधशतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥ ५ ॥ संप्रयुक्तस्तु कुन्त्या च माद्र्या च भरतर्षभ । जिततन्द्रीस्तदा पाण्डुर्बभूव वनगोचरः ॥ ६ ॥ हित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शयनानि च । अरण्यनित्यः सततं बभूव मृगयापरः ॥ ७ ॥ स चरन्दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतो गिरेः । उवास गिरिपृष्ठेषु महाशालवनेषु च ॥ ८ ॥ रराज कुन्त्या माद्र्या च पाण्डुः सह वने चरन् । करेण्वोरिव मध्यस्थः श्रीमान् पौरन्दरो गजः ॥ ९ ॥ भारतं सह भार्य्याभ्यां खड्गवाणधनुर्द्धरम् । विचित्रकवचं वीरं परमास्त्रविदं नृपम् ॥ १० ॥ देवोऽयमित्यमन्यन्त चरन्तं वनवासिनः । तस्य कामांश्च भोगांश्च नरा नित्यमतन्द्रिताः । उपजह्रुर्वनान्तेषु धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ ११ ॥ अथ पारसवीं कन्यां देवकस्य महीपतेः । रूपयौवनसम्पन्नां स शुश्रावापगासुतः ॥ १२ ॥ ततस्तु वरयित्वा तामानीय भरतर्षभः । विवाहं

कारयामास विदुरस्य महामतेः ॥ १३ ॥ तस्यां चोत्पादयामास विदुरः कुरुनन्दनः। पुत्रान् विनयसम्पन्नानात्मनः सदृशान् गुणैः ॥ १४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि विदुरपरिणये
चतुर्द्दशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्य्यां जनमेजय। धृतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्परः ॥ १ ॥ पाण्डोः कुन्त्याञ्च माद्र्याञ्च पुत्राः पञ्च महारथाः। देवेभ्यः समपद्यन्त सन्तानाय कुलस्य वै ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच। कथं पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्य्यां द्विजसत्तम। कियता चैव कालेन तेषामायुश्च किं परम् ॥ ३ ॥ कथं चैकः स वैश्यायां धृतराष्ट्रसुतोऽभवत्। कथञ्च सदृशीं भार्य्यां गान्धारीं धर्मचारिणीम्। आनुकूल्ये वर्त्तमानां धृतराष्ट्रोऽभ्यवर्त्तत ॥ ४ ॥ कथञ्च शप्तस्य सतः पाण्डोस्तेन महात्मना। समुत्पन्ना दैवतेभ्यः पुत्राः पञ्च महारथाः ॥ ५ ॥ एतद्विद्वन्यथान्यायं विस्तरेण तपोधन। कथयस्व न मे तृप्तिः कथ्यमानेषु वन्धुषु ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। क्षुच्छ्रमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम्। तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ ॥ ७ ॥ सा वव्रे सदृशं भर्त्तुः पुत्राणां शतमात्मनः। ततः कालेन सा गर्भं धृतराष्ट्रादथाग्रहीत् ॥ ८ ॥ सम्वत्सरद्वये तन्तु गान्धारी गर्भमाहितम्। अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं वालार्कसमतेजसम्। उदरस्यात्मनः स्थैर्य्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ॥ १० ॥ अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन

महता ततः। सोदरं घातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता ॥११॥ ततो यज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता। द्विवर्षसम्भृतां कुक्षौ तामुत्स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १२ ॥ अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः समुपागमत्। तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जयतां वरः ॥ १३ ॥ ततोऽब्रवीत् सौबलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम्। सा चात्मनो मतं सत्यं शशंस परमर्षये ॥ १४ ॥

गान्धार्य्युवाच। ज्येष्ठं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसमप्रभम्। दुःखेन परमेणेदमुदरं घातितं मया ॥ १५ ॥ शतञ्च किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा। इयञ्च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय वै ॥ १६ ॥

व्यास उवाच। एवमेतत् सौबलेयि नैतज्जात्वन्यथा भवेत्। वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १७ ॥ घृतपूर्णं कुम्भशतं क्षिप्रमेव विधीयताम्। सुगुप्तेषु च देशेषु रक्षा चैव विधीयताम्। शीताभिरद्भिरष्ठीलामिमाञ्च परिषिञ्चय ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा सिच्यमाना त्वष्ठीला बभूव शतधा तदा। अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु ॥ १९ ॥ एकाधिकशतं पूर्णं यथायोगं विशाम्पते। मांसपेश्यास्तदा राजन् क्रमशः कालपर्य्ययात् ॥ २० ॥ ततस्तांस्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे तदा। स्वनुगुप्तेषु देशेषु रक्षां वै व्यदधात्ततः ॥ २१ ॥ शशंस चैव भगवान् कालेनैतावता पुनः। उद्घाटनीयान्येतानि कुम्भानीति च सौबलीम् ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् व्यासस्तथा प्रतिविधाय च। जगाम तपसे धीमान् हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ २२ ॥ जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्य्योधनो नृपः। जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ तदाख्यातन्तु भीष्माय विदुराय च धीमते। यस्मिन्नहनि दुर्द्धर्षो जज्ञे दुर्य्योधनस्तदा। तस्मिन्नेव महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि वीर्य्यवान् ॥ २५ ॥ स जात-

सात एवाथ धृतराष्ट्रसुतो नृप । रासभारावसदृशं रुराव च ननाद च ॥ २६ ॥ तं खराः प्रत्यभाषन्त गृध्रगोमायुवायसाः । वाताश्च प्रववुश्चापि दिग्दाहश्चाभवत्तदा ॥ २७ ॥ ततस्तु भीतवद्राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् । समानीय बहून् विप्रान् भीष्मं विदुरमेव च ॥ २८ ॥ अन्यांश्च सुहृदो राजन् कुरून् सर्वांस्तथैव च । युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्द्धनः । प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन् वाच्यमस्ति नः ॥ २९ ॥ अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति । एतद्धि ब्रूत मे तथ्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥ ३० ॥ वाक्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत । क्रव्यादाः प्राणदन् घोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः ॥ ३१ ॥ लक्षयित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः । तेऽब्रुवन् ब्राह्मणा राजन् विदुरश्च महामतिः ॥ ३२ ॥ यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप । उत्थितानि सुते ज्येष्ठे तानि ते पुरुषर्षभ ॥ ३३ ॥ व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव । तस्य शान्तिः परित्यागे गुप्तावपनयो महान् ॥ ३४ ॥ शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते । त्यजैनमेकं शान्तिं चेत् कुलस्येच्छसि भारत । एकेन कुरु वै क्षेमं कुलस्य जगतस्तथा ॥३५॥ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥३६॥ स तथा विदुरेणोक्तस्तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः । न चकार तथा राजा पुत्रस्नेहसमन्वितः ॥३७॥ ततः पुत्रशतं पूर्णं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव । मासमात्रेण सञ्जज्ञे कन्या चैका शताधिका ॥ ३८ ॥ गान्धार्य्यां क्लिश्यमानायामुदरेण विवर्द्धता । धृतराष्ट्रं महाराजं वैश्या पर्य्यचरत् किल ॥ ३९ ॥ तस्मिन् सम्वत्सरे राजन् धृतराष्ट्रान्महायशाः । जज्ञे धीमांस्ततस्तस्यां युयुत्सुः करणो नृप ॥ ४० ॥ एवं पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः । महारथानां वीराणां

कन्या चैका शताधिका। युयुत्सुश्च महातेजा वैश्यापुत्रः प्रतापवान् ॥ ४१ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि गान्धारीपुत्रोत्पत्तौ
पञ्चदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

जनमेजय उवाच। धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादितः कथितं त्वया। ऋषेः प्रसादात्तु शतं न च कन्या प्रकीर्त्तिता ॥ १ ॥ वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च कन्या चैका शताधिका। गान्धारराजदुहिता शतपुत्रेति चानघ ॥ २ ॥ उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामिततेजसा। कथं त्विदानीं भगवन् कन्यां त्वं तु ब्रवीषि मे ॥ ३ ॥ यदि भागशतं पेशी कृता तेन महर्षिणा। न प्रजास्यति चेद्भूयः सौबलेयी कथञ्चन ॥ ४ ॥ कथन्तु सम्भवस्तस्या दुःशलाया वदस्व मे। यथावदिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कुतूहलम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। साध्वयं प्रश्न उद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि ते। तां मांसपेशीं भगवान् स्वयमेव महातपाः ॥ ६ ॥ शीताभिरद्भिरासिच्य भागं भागमकल्पयत्। यो यथा कल्पितो भागस्तं तं धात्र्या तथा नृप। घृतपूर्णेषु कुम्भेषु एकैकं प्राक्षिपत्तदा ॥७॥ एतस्मिन्नन्तरे साध्वी गान्धारी सुदृढ़व्रता। दुहितुः स्नेहसंयोगमनुध्याय वराङ्गना ॥ ८ ॥ मनसाचिन्तयद्देवी एतत् पुत्रशतं मम। भविष्यति न सन्देहो न ब्रवीत्यन्यथा मुनिः ॥ ९ ॥ ममेयं परमा तुष्टिर्दुहिता मे भवेद्यदि। एका शताधिका बाला भविष्यति कनीयसी ॥ १० ॥ ततो दौहित्रजांल्लोकादवाह्योऽसौ पतिर्मम। अधिका किल नारीणां प्रीतिर्ज्जामातृजा भवेत् ॥ ११ ॥ यदि नाम ममापि स्याद्दुहितैका शताधिका। कृतकृत्या भवेयं वै पुत्रदौहित्रसंवृता ॥ १२ ॥ यदि सत्यं तपस्तप्तं

दत्तं वाप्यथ वा हुतम्। गुरवस्तोषिता वापि तथास्तु दुहिता मम ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णद्वैपायनः स्वयम्। व्यभजत् स तदा पेशीं भगवानृषिसत्तमः। गणयित्वा शतं पूर्णमंशानामाह सौबलीम् ॥ १४ ॥

व्यास उवाच। पूर्णं पुत्त्रशतं त्वेतन्न मिथ्या वागुदाहृता। दौहित्रयोगाय भाग एकः शिष्टः शतात् परः ॥ १५ ॥ एषा ते सुभगा कन्या भविष्यति यथेप्सिता। ततोऽन्यं घृतकुम्भञ्च समानाय्य महातपाः ॥ १६ ॥ तञ्चापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभागं तपोधनः। एतत्ते कथितं राजन् दुःशलाजन्म भारत। ब्रूहि राजेन्द्र किम्भूयो कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि दुःशलोत्पत्तौ षोड़शाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

जनमेजय उवाच। ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामानि च पृथक् पृथक्। धृतराष्ट्रस्य पुत्त्राणामानुपूर्व्यां प्रकीर्त्तय ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। दुर्य्योधनो युयुत्सुश्च राजा दुःशासनस्तथा। दुःसहो दुःशलश्चैव जलसन्धः समः सहः ॥ २ ॥ विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुबाहुर्द्दुष्प्रधर्षणः। दुर्म्मर्षणो दुर्म्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च ॥ ३ ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च शलः सत्त्वः सुलोचनः। चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्रः शरासनः ॥ ४ ॥ दुर्म्मदो दुर्विगाहश्च विवित्सुर्विकटाननः। ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ ५ ॥ चित्रबाणश्चित्रवर्म्मा सुवर्म्मा दुर्विमोचनः। अयोबाहुर्म्महाबाहुश्चित्राङ्गश्चित्रकुण्डलः ॥ ६ ॥ भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवर्द्धनः। उग्रायुधः सुषेणश्च भीमकर्म्मा महो-

दरः ॥ ७ ॥ चित्रायुधो निषङ्गी च पाशी वृन्दारकस्तथा। दृढ़-
वर्मा दृढ़क्षत्रः सोमकीर्त्तिरनूदरः ॥ ८ ॥ दृढ़सन्धो जरासन्धः
सत्यसन्धः सदःसुवाक्। उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः
॥ ९ ॥ अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुराधरः। दृढ़-
हस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ ॥ १० ॥ आदित्यकेतुर्वह्वाशी
नागदत्तोग्रयाय्यपि। कवची क्रथनः कुण्डो कुण्डधारो धनुर्द्धरः
॥ ११ ॥ उग्रभीमरथौ वीरौ वीरवाहुरलोलुपः। अभयो रौद्र-
कर्मा च तथा दृढ़रथाश्रयः ॥ १२ ॥ अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी-
चित्रकुण्डलः। प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥
दीर्घवाहुर्महावाहुर्व्यूढोरुः कनकध्वजः। कुण्डाशी विरजाश्चैव
दुःशला च शताधिका ॥ १४ ॥ इति पुत्रशतं राजन् कन्या चैव
शताधिका। नामधेयानुपूर्व्वेण विद्धि जन्मक्रमं नृप ॥ १५ ॥
सर्व्वे त्वतिरथाः शूराः सर्व्वे युद्धविशारदाः। सर्व्वे वेदविदश्चैव सर्व्वे
सर्व्वास्त्रकोविदाः ॥ १६ ॥ सर्व्वेषामनुरूपाश्च कृता दारा मही-
पते। धृतराष्ट्रेण समये परीक्ष्य विधिवन्नृप ॥ १७ ॥ दुःशलां
चापि समये धृतराष्ट्रो नराधिपः। जयद्रथाय प्रददौ विधिना
भरतर्षभ ॥ १८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने
सप्तदशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

जनमेजय उवाच। कथितो धार्त्तराष्ट्राणामार्षः सम्भव
उत्तमः। अमनुष्यो मनुष्याणां भवता ब्रह्मवादिना ॥ १ ॥
नामधेयानि चाप्येषां कथ्यमानानि भागशः। त्वत्तः श्रुतानि मे
ब्रह्मन् पाण्डवानान्तु कीर्त्तय ॥ ४ ॥ ते हि सर्व्वे महात्मानो

देवराजपराक्रमाः । त्वयैवांशावतरणे देवभागाः प्रकीर्त्तिताः ॥३॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुमतिमानुषकर्म्मणाम् । तेषामाजननं सर्वं वैशम्पायन कीर्त्तय ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते । चरन्मैथुनधर्मस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ५ ॥ ततस्ताञ्च मृगीं तञ्च रुक्मपुङ्खैः सुपत्रिभिः । निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः पञ्चभिराशुगैः ॥ ६ ॥ स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः । भार्य्यया सह तेजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः ॥ ७ ॥ संसक्तश्च तया मृग्या मानुषीमीरयन् गिरम् । क्षणेन पतितो भूमौ विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ८ ॥

मृग उवाच । काममन्युपरीता हि बुद्ध्या विरहिता अपि । वर्ज्जयन्ति नृशंसानि पापेष्वपि रता नराः ॥ ९ ॥ न विधिं ग्रसते प्रज्ञा प्रज्ञान्तु ग्रसते विधिः । विधिपर्य्यागतानर्थान् प्राज्ञो न प्रतिपद्यते ॥ १० ॥ शश्वद्धर्मात्मनां मुख्ये कुले जातस्य भारत । कामलोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ११ ॥

पाण्डुरुवाच । शत्रूणां या वधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे स्मृता । राज्ञां मृग न मां मोहात्त्वं गर्हयितुमर्हसि ॥ १२ ॥ अच्छद्मना मायया च मृगाणां वध इष्यते । स एव धर्मो राज्ञान्तु तद्वित्त्वं किं नु गर्हसे ॥ १३ ॥ अगस्त्यः सत्रमासीनश्चकार मृगयामृषिः । आरण्यान् सर्वदैवत्यान्मृगान् प्रोक्ष्य महावने ॥ १४ ॥ प्रमाणदृष्टधर्मेण कथमस्मान् विगर्हसे । अगस्त्यस्याभिचारेण युष्माकञ्च वपा हुता ॥ १५ ॥

मृग उवाच । न रिपून् वै समुद्दिश्य विमुञ्चन्ति नराः शरान् । रन्ध्र एषां विशेषेण वधकालः प्रशस्यते ॥ १६ ॥

पाण्डुरुवाच । प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृतं घ्नन्ति चौजसा । उपायैर्विविधैस्तीक्ष्णैः कस्मान्मृग विगर्हसे ॥ १७ ॥

मृग उवाच । नाहं घ्नन्तं मृगान् राजन् विगर्हे चात्मकारणात् । मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यानृशंस्यतः ॥ १८ ॥ सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेप्सिते तथा । को हि विद्वान्मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने ॥ १९ ॥ अस्यां मृग्याञ्च राजेन्द्र हर्षान्मैथुनमाचरम् । पुरुषार्थफलं कर्त्तुं तत्त्वया विफलीकृतम् ॥ २० ॥ पौरवाणां महाराज तेषामक्लिष्टकर्मणाम् । वंशे जातस्य कौरव्य नानुरूपमिदं तव ॥ २१ ॥ नृशंसं कर्म सुमहत् सर्वलोकविगर्हितम् । अस्वर्ग्यमयशस्यं चाप्यधर्मिष्ठञ्च भारत ॥ २२ ॥ स्त्रीभोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् । नार्हस्त्वं सुरसङ्काश कर्त्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ २३ ॥ त्वया नृशंसकर्त्तारः पापाचाराश्च मानवाः । निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्ज्जिताः ॥ २४ ॥ किं कृतं ते नरश्रेष्ठ मामिहानागसं घ्नता । मुनिं मूलफलाहारं मृगवेशधरं नृप ॥ २५ ॥ वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् । त्वयाहं हिंसितो यस्मात्तस्मात्त्वामप्यहं शपे ॥ २६ ॥ द्वयोर्नृशंसकर्त्तारमवशं काममोहितम् । जीवितान्तकरो भाव एवमेवागमिष्यति ॥ २७ ॥ अहं हि किन्दमो नाम तपसा भावितो मुनिः । व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्यां मैथुनमाचरम् ॥ २८ ॥ मृगो भूत्वा मृगैः सार्द्धं चरामि गहने वने । न तु ते ब्रह्महत्येयं भविष्यत्यविजानतः ॥ २९ ॥ मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् । अस्य तु त्वं फलं मूढ़ प्राप्स्यसीदृशमेव हि ॥ ३० ॥ प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः । त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥ ३१ ॥ अन्तकाले हि संवासं यया गन्तासि कान्तया । प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्वभूतदुरत्ययम् । भक्त्या मतिमतां श्रेष्ठ सैव त्वामनुगमिष्यति ॥ ३२ ॥ वर्त्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया । तथा त्वाञ्च सुखं प्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता सुदुःखार्त्तो जीवितात् स व्यमुच्यत। मृगः पाण्डुश्च दुःखार्त्तः क्षणेन समपद्यत ॥ ३४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि पाण्डुमृगशापेऽष्टादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तं व्यतीतमतिक्रम्य राजा स्वमिव बान्धवम्। सभार्य्यः शोकदुःखार्त्तः पर्य्यदेवयदातुरः ॥ १ ॥

पाण्डुरुवाच। सतामपि कुले जाताः कर्म्मणा वत दुर्गतिम्। प्राप्नुवन्त्यकृतात्मानः कामजालविमोहिताः ॥ २ ॥ शश्वद्धर्म्मात्मना जातो बाल एव पिता मम। जीवितान्तमनुप्राप्तः कामात्मैवेति नः श्रुतम् ॥ ३ ॥ तस्य कामात्मनः क्षेत्रे राज्ञः संयतवागृषिः। कृष्णद्वैपायनः साक्षाद्भगवान्मामजीजनत् ॥ ४ ॥ तस्याद्य व्यसने बुद्धिः सञ्जातेयं ममाधमा। त्यक्तस्य देवैरनयान् मृगयां परिधावतः ॥ ५ ॥ मोक्षमेव व्यवस्यामि बन्धो हि व्यसनं महत्। सुवृत्तिमनुवर्त्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ ६ ॥ अतीव तपसात्मानं योजयिष्याम्यसंशयम्। तस्मादेकोऽहमेकाकी एकैकस्मिन् वनस्पतौ। चरन् भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामाश्रमानिमान् ॥ ७ ॥ पांशुना समवच्छन्नः शून्यागारकृतालयः। वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्व्वप्रियाप्रियः ॥ ८ ॥ न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः। निराशीर्निर्नमस्कारो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ ९ ॥ न चाप्यवहसन् कञ्चिन्न कुर्व्वन् भ्रूकुटीं क्वचित्। प्रसन्नवदनो नित्यं सर्व्वभूतहिते रतः ॥ १० ॥ जङ्गमाजङ्गमं सर्व्वमविहिंसंश्चतुर्विधम्। स्वासु प्रजास्विव सदा समः प्राणभृतः प्रति ॥ ११ ॥ एककालञ्चरन् भैक्ष्यं कुलानि दश पञ्च वा। असम्भवे वा भैक्ष्यस्य चरन्ननशनान्यपि। अल्पमल्पञ्च भुञ्जानः

पूर्वालाभे न जातु चित्॥ १२॥ अन्यानविचरन् लोभादलाभ सप्त पूरयन्। अलाभे यदि वा लाभे समदर्शी महातपाः॥ १३॥ वास्यैकं तक्षतो वाह्नं चन्दनेनैकमुक्षतः। नाकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः॥ १४॥ न जिजीविषुवत् किञ्चिन्नमुमूर्षुवदाचरन्। जीवितं मरणञ्चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन्॥ १५॥ याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्त्तुमभ्युदयक्रियाः। ताः सर्वाः समतिक्रम्य निमेषादिव्यवस्थिताः॥ १६॥ तासु चाप्यनवस्थासु त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः। सम्परित्यक्तधर्मार्थः सुनिर्मुक्तात्मकल्मषः॥ १७॥ निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः। न वशे कस्यचित्तिष्ठन् सधर्मा मातरिश्वनः॥ १८॥ एतया सततं वृत्त्या चरन्नेवंप्रकारया। देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः॥ १९॥ नाहं सुकृपणे मार्गे स्ववीर्य्यक्षयशोचिते। स्वधर्मात् सततोपेते चरेयं वीर्य्यवर्ज्जितः॥ २०॥ सत्कृतोऽसत्कृतो वापि योऽन्यं कृपणचक्षुषा। उपैति वृत्तिं कामात्मा स शुनां वर्त्तते पथि॥ २१॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा सुदुःखार्त्तो निश्वासपरमो नृपः। अवेक्ष्यमाणः कुन्तीञ्च माद्रीञ्च समभाषत॥ २२॥ कौशल्या विदुरं क्षत्ता राजा च सह बन्धुभिः। आर्य्या सत्यवती भीष्मस्ते च राजपुरोहिताः॥ २३॥ ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः संशितव्रताः। पौरवृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यस्मदाश्रयाः। प्रसाद्य सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः प्रव्रजितो वनम्॥ २४॥ निशम्य वचनं भर्त्तुर्वनवासे धृतात्मनः। तत् समं वचनं कुन्ती माद्री च समभाषताम्॥ २५॥ अन्येपि ह्याश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ। आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तप्तुं तपो महत्॥ २६॥ शरीरस्यापि मोक्षाय स्वर्गं प्राप्य महाफलम्। त्वमेव भविता भर्त्ता स्वर्गस्यापि न संशयः॥ २७॥ प्रणिधायेन्द्रियग्रामं भर्त्तृलोक-

परायणे । त्यक्त्वा कामसुखे ह्यावां तप्स्यावो विपुलं तपः ॥२८॥ यदि चावां महाप्राज्ञ त्यक्ष्यसि त्वं विशाम्पते । अद्यैवावां प्रहास्यावो जीवितं नात्र संशयः ॥ २९ ॥

पाण्डुरुवाच । यदि व्यवसितं ह्येतद्युवयोर्धर्मसंहितम् । स्ववृत्तिमनुवर्त्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ ३० ॥ त्यक्त्वा ग्राम्यसुखाहारं तप्यमानो महत्तपः । वल्कली फलमूलाशी चरिष्यामि महावने ॥ ३१ ॥ अग्नौ जुह्वदुभौ कालावुभौ कालावुपस्पृशन् । कृशः परिमिताहारश्चीरचर्मजटाधरः ॥ ३२ ॥ शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासानवेक्षकः । तपसा दुश्चरेणेदं शरीरमुपशोषयन् ॥ ३३ ॥ एकान्तशीलो विमृषन् पक्वापक्वेन वर्त्तयन् । पितॄन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥ ३४ ॥ वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनाम् । नाप्रियाण्याचरिष्यामि किम्पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ३५ ॥ एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् । काङ्क्षमाणोऽहमास्थास्ये देहस्यास्य समापनात् ॥३६॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा भार्य्ये ते राजा कौरवनन्दनः । ततश्चूड़ामणिं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ॥ ३७ ॥ वासांसि च महार्हाणि स्त्रीणामाभरणानि च । प्रदाय सर्वं विप्रेभ्यः पाण्डुः पुनरभाषत ॥ ३८ ॥ गत्वा नागपुरं वाच्यं पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् । अर्थं कामं सुखञ्चैव रतिञ्च परमात्मिकाम् ॥ ३९ ॥ प्रतस्थे सर्वमुत्सृज्य सभार्य्यः कुरुनन्दनः । ततस्तस्यानुयातारस्ते चैव परिचारिकाः ॥ ४० ॥ श्रुत्वा भरतसिंहस्य विविधाः करुणा गिरः । भीममार्त्तस्वरं कृत्वा हाहेति परिचुक्रुशुः ॥ ४१ ॥ उष्णमश्रु विमुञ्चन्तन्तं विहाय महीपतिम् । ययुर्नागपुरं तूर्णं सर्वमादाय तद्वनम् ॥ ४२ ॥ ते गत्वा नगरं राज्ञो यथावृत्तं महात्मनः । कथयाञ्चक्रिरे राज्ञस्तद्धनं विविधं ददुः ॥ ४३ ॥ श्रुत्वा तेभ्यस्ततः सर्वं यथावृत्तं महावने । धृत-

राज्ञो नरश्रेष्ठः पाण्डुमेवान्वशोचत ॥ ४४ ॥ न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् । भ्रातृशोकसमाविष्टस्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ ४५ ॥ राजपुत्रस्तु कौरव्यः पाण्डुर्मूलफलाशनः । जगाम सह पत्नीभ्यां ततो नागशतं गिरिम् ॥ ४६ ॥ स चैत्ररथमासाद्य कालकूटमतीत्य च । हिमवन्तमतिक्रम्य प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ४७ ॥ रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः । उवास स महाराज समेषु विषमेषु च ॥ ४८ ॥ इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च । शतशृङ्गे महाराज तापसः समतप्यत ॥४९॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुचरिते ऊनविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्त्तमानः स वीर्य्यवान् । सिद्धचारणसङ्घानां बभूव प्रियदर्शनः ॥ १ ॥ शुश्रूषुरनहंवादी संयतात्मा जितेन्द्रियः । स्वर्गं गन्तुं पराक्रान्तः स्वेन वीर्य्येण भारत ॥ २ ॥ केषाञ्चिदभवद्भ्राता केषाञ्चिदभत् सखा । ऋषयस्त्वपरे चैनं पुत्रवत् परिपालयन् ॥ ३ ॥ स तु कालेन महता प्राप्य निष्कल्मषं तपः । ब्रह्मर्षिसदृशः पाण्डुर्बभूव भरतर्षभ ॥ ४ ॥ अमावास्यान्तु सहिता ऋषयः शंसितव्रताः । ब्रह्माणं द्रष्टुकामास्ते सम्प्रतस्थुर्महर्षयः ॥ ५ ॥ सम्प्रयातानृषीन् दृष्ट्वा पाण्डुर्वचनमब्रवीत् । भवन्तः क्व गमिष्यन्ति ब्रूत मे वदतांवराः ॥ ६ ॥

ऋषय ऊचुः । समवायो महानद्य ब्रह्मलोके महात्मनाम् । देवानाञ्च ऋषीणाञ्च पितॄणाञ्च महात्मनाम् । वयं तत्र गमिष्यामो द्रष्टुकामाः स्वयम्भुवम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डुरुत्थाय सहसा गन्तुकामो मह-

र्षिभिः। स्वर्गपारं तितीर्षुः स शतशृङ्गादुदङ्मुखः। प्रतस्थे सह पत्नीभ्यामब्रुवंस्तत्र तापसाः॥ ८॥ उपर्य्युपरि गच्छन्तः शैलराजमुदङ्मुखाः। दृष्टवन्तो गिरौ रम्ये दुर्गान् देशान् बहून् वयम्॥९॥ विमानशतसम्बाधां गीतस्वरनिनादिताम्। आक्रीड़भूमिं देवानां गन्धर्व्वाप्सरसां तथा॥ १०॥ उद्यानानि कुवेरस्य समानि विषमाणि च। महानदीनितम्बांश्च गहनान् गिरिगह्वरान्॥ ११॥ सन्ति नित्यहिमा देशा निर्वृक्षमृगपक्षिणः। सन्ति क्वचिन्महादर्य्यो दुर्गाः केचिद्दुरासदाः॥ १२॥ नातिक्रमेत पक्षी यान् कुत एवेतरे मृगाः। वायुरेको हि यात्यत्र सिद्धाश्च परमर्षयः॥ १३॥ गच्छन्त्यौ शैलराजेऽस्मिन् राजपुत्रौ कथं त्विमे। न सीदेतामदुःखार्हे मागमो भरतर्षभ॥ १३॥

पाण्डुरुवाच। अप्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते। स्वर्गे तेनाभितप्तोऽहमप्रजस्तु ब्रवीमि वः॥ १४॥ पितृऋणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः। देहनाशे ध्रुवो नाशः पितॄणामेष निश्चयः॥ १५॥ ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मानवा भुवि। पितृदेवर्षिमनुजैर्देयं तेभ्यश्च धर्म्मतः॥ १६॥ एतानि तु यथाकालं यो न वुध्यति मानवः। न तस्य लोकाः सन्तीति धर्म्मविद्भिः प्रतिष्ठितम्॥ १७॥ यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन्। पुत्रैः श्राद्धैः पितॄंश्चापि आनृशंस्येन मानवान्॥ १८॥ ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽस्मि धर्म्मतः। त्रयाणामितरेषान्तु नाश आत्मनि नश्यति॥ १९॥ पितृऋणादनिर्मुक्त इदानीमस्मि तापसाः। इह तस्मात् प्रजाहेतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः॥ २०॥ यथैवाहं पितुः क्षेत्रे जातस्तेन महर्षिणा। तथैवास्मिन्मम क्षेत्रे कथं वै सम्भवेत् प्रजा॥ २१॥

ऋषय ऊचुः। अस्ति वै तव धर्म्मात्मन् विद्मो देवोपमं शुभम्। अपत्यमनघं राजन्वयं दिव्येन चक्षुषा॥ २२॥ देवोद्दिष्टं नर-

व्याघ्र कर्मणेहोपपादय। अक्लिष्टं फलमव्यग्रो विन्दते बुद्धि-
मान्नरः ॥ २३ ॥ तस्मिन् दृष्टे फले राजन् प्रयत्नं कर्त्तुमर्हसि।
अपत्यं गुणसम्पन्नं लब्ध्वा प्रीतिकरं ह्यसि ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चिन्तापरो-
ऽभवत्। आत्मनो मृगशापेन जानन्नुपहतां क्रियाम् ॥ २५ ॥
सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम्। अपत्योत्पादने
यत्नमापदि त्वं समर्थय ॥ २६ ॥ अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा
धर्मसंहिता। इति कुन्ति विदुर्धीराः शाश्वतं धर्मवादिनः ॥२७॥
इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च स्वनुष्ठितः। सर्वमेवानपत्यस्य न
पावनमिहोच्यते ॥ २८ ॥ सोऽहमेवं विदित्वैतत् प्रपश्यामि शुचि-
स्मिते। अनपत्यः शुभांल्लोकान्न प्राप्स्यामीति चिन्तयन् ॥ २९ ॥
मृगाभिशापान्नष्टं मे जननं ह्यकृतात्मनः। नृशंसकारिणो भीरु
यथैवोपहतं पुरा ॥ ३० ॥ इमे वै बन्धुदायादाः षट् पुत्रा धर्म-
दर्शने। षड़ेवाबन्धुदायादाः पुत्रास्तान् शृणु मे पृथे ॥ ३१ ॥
स्वयं जातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः। पौनर्भवश्च कानीनः
स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥ ३२ ॥ दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्
स्वयञ्च यः। सहोढो ज्ञातिरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥ ३३ ॥
पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम्। उत्तमाद्देवरात् पुंसः
काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ३४ ॥ अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति
मानवाः। आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३५ ॥
तस्मात् प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात् स्वयम्। सदृशाच्छ्रेयसो
वा त्वं विद्ध्यपत्यं यशस्विनम् ॥ ३६ ॥ शृणु कुन्ति यथामेतां
शारदण्डायनीं प्रति। सा वीरपत्नी गुरुणा नियुक्ता पुत्रजन्मनि
॥ ३७ ॥ पुष्पेण प्रयता स्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे। वर-
यित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥ ३८ ॥ कर्मण्यवसिते
तस्मिन् सा तेनैव सहावसत्। तत्र त्रीन् जनयामास दुर्जया-

दीर्म्महारथान् ॥ ३९ ॥ तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात् तपसाधिकात्। मन्नियोगाद्यत क्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ४० ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि पाण्डुपृथासंवादे
विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता महाराज कुन्ती पाण्डुमभाषत। कुरूणामृषभं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १ ॥ न मामर्हसि धर्म्मज्ञ वक्तुमेवं कथञ्चन। धर्म्मपत्नीमभिरतां त्वयि राजीवलोचने ॥ २ ॥ त्वमेव तु महाबाहो मय्यपत्यानि भारत। वीर वीर्य्योपपन्नानि धर्म्मतो जनयिष्यसि ॥ ३ ॥ स्वर्गं मनुजशार्द्दूल गच्छेयं सहिता त्वया। अपत्याय च माङ्गच्छ त्वमेव कुरुनन्दन ॥ ४ ॥ न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वदृते नरम्। त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कोऽन्योऽस्ति भुवि मानवः ॥ ५ ॥ इमाञ्च तावद्धर्म्मात्मन् पौराणीं शृणु मे कथाम्। परिश्रुतां विशालाक्ष कीर्त्तयिष्यामि यामहम् ॥ ६ ॥ व्युषिताश्व इति ख्यातो बभूव किल पार्थिवः। पुरा परमधर्म्मिष्ठः पूरोर्वंशविवर्द्धनः ॥ ७ ॥ तस्मिंश्च यजमाने वै धर्म्मात्मनि महाभुजे। उपागमंस्ततो देवाः सेन्द्रा देवर्षिभिः सह ॥ ८ ॥ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः। व्युषिताश्वस्य राजर्षेस्ततो यज्ञे महात्मनः। देवा ब्रह्मर्षयश्चैव चक्रुः कर्म्म स्वयं तदा ॥ ९ ॥ व्युषिताश्वस्ततो राजन्नतिमर्त्यान् व्यरोचत। सर्व्वभूतान् प्रति यथा तपनः शिशिरात्यये ॥ १० ॥ स विजित्य गृहीत्वा च नृपतीन्राजसत्तम। प्राच्यानुदीच्यान् पाश्चात्यान् दाक्षिणात्यानकालयत् ॥ ११ ॥ अश्वमेधे महायज्ञे व्युषिताश्वः प्रतापवान्। बभूव स हि राजेन्द्रो दशनागबलान्वितः ॥ १२ ॥ अप्यत्र गाथां गायन्ति ये पुराण-

विदो जनाः। व्युषिताश्वे यशोवृद्धे मनुष्येन्द्रे कुरूद्वह ॥ १३ ॥ व्युषिताश्वः समुद्रान्तां विजित्येमां वसुन्धराम्। अपालयत्सर्व्व-वर्णान् पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ १४ ॥ यजमानो महायज्ञै-र्ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ। अनन्तरत्नान्यादाय स जहार महा-क्रतून् ॥ १५ ॥ सुषाव च बहून् सोमान् सोमसंस्थास्ततान च। आसीत् काक्षीवती चास्य भार्य्या परमसम्मता। भद्रा नाम मनुष्येन्द्र रूपेणासदृशी भुवि ॥ १६ ॥ कामयामासतुस्तौ च परस्परमिति श्रुतम्। स तस्यां कामसम्पन्नो यक्ष्मणा समपद्यत ॥ १७ ॥ तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान्। तस्मिन् प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्य्यास्य भृशदुःखिता ॥ १८ ॥ अपुत्रा पुरुष-व्याघ्र विललापेति नः श्रुतम्। भद्रा परमदुःखार्त्ता तन्निबोध जनाधिप ॥ १९ ॥

भद्रोवाच। नारी परमधर्मज्ञ सर्वा भर्त्तृविनाकृता। पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता ॥ २० ॥ पतिं विना मृतं श्रेयो नार्य्याः क्षत्रियपुङ्गव। त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसी-दस्व नयस्व माम् ॥ २१ ॥ त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितु-मुत्सहे। प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम् ॥ २२ ॥ पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च। त्वामहं नरशार्दूल गच्छन्तमनिवर्त्तितुम् ॥ २३ ॥ छायेवानुगता राजन् सततं वश-वर्त्तिनी। भविष्यामि नरव्याघ्र नित्यं प्रियहिते रता ॥ २४ ॥ अद्य प्रभृति मां राजन् कष्टा हृदयशोषणाः। आधयोऽभिभवि-ष्यन्ति त्वामृते पुष्करेक्षण ॥ २५ ॥ अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः। तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह ॥ २६ ॥ विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्त्तमपि जीवति। दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ॥ २७ ॥ संयुक्ता विप्रयुक्ताश्च पूर्वदेहे कृता मया। तमोभिः कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु सञ्चितम् ॥ २८ ॥

दुःखं मामनुसम्प्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम्। अद्यप्रभृत्यहं राजन् कुशसंस्तरशायिनी ॥ २९ ॥ भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा। दर्शयस्व नरव्याघ्र शाधि मामसुखान्विताम्। कृपणां नाथ करुणां विलपन्तीं नरेश्वर ॥ ३० ॥

कुन्त्युवाच। एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः। तं शवं सम्परिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ॥ ३१ ॥ उत्तिष्ठ भद्रे गच्छ त्वं ददानीह वरं तव। जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ॥ ३२ ॥ आत्मकीये वरारोहे शयनीये चतुर्द्दशीम्। अष्टमीं वा ऋतुस्नाता संविशेथा मया सह ॥ ३३ ॥ एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता। यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा ॥ ३४ ॥ सा तेन सुषुवे देवी शवेन भरतर्षभ। त्रीन् शाल्वांश्चतुरो मद्रान् सुतान् भरतसत्तम ॥ ३५ ॥ तथा त्वमपि मय्येवं मनसा भरतर्षभ। शक्तो जनयितुं पुत्रांस्तपोयोगबलान्वितः ॥ ३६ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि व्युषिताश्वसंवादे एकविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तया राजा तां देवीं पुनरब्रवीत्। धर्मविद्धर्मसंयुक्तमिदं वचनमुत्तमम् ॥ १ ॥

पाण्डुरुवाच। एवमेतत् पुरा कुन्ति व्युषिताश्वश्चकार ह। यथा त्वयोक्तं कल्याणि स ह्यासीदमरोपमः ॥ २ ॥ अथ त्विदं प्रवक्ष्यामि धर्मतत्त्वं निबोध मे। पुराणमृषिभिर्दृष्टं धर्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ ३ ॥ अनावृताः किल पुरा स्त्रिय आसन् वरानने। कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राश्चारुहासिनि ॥ ४ ॥ तासां व्युच्चरमाणानां कौमारात् सुभगे पतीन्। नाधर्मोऽभूद्वरारोहे स हि

धर्मः पुराभवत् ॥ ५ ॥ तञ्चैव धर्मं पौराणं तिर्य्यग्योनिगताः प्रजाः। अद्याप्यनुविधीयन्ते कामक्रोधविवर्ज्जिताः ॥ ६ ॥ प्रमाणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः। उत्तरेषु च रम्भोरु कुरुष्वद्यापि पूज्यते ॥ ७ ॥ स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि धर्म्मः सनातनः। अस्मिंस्तु लोके न चिरान्मर्य्यादेयं शुचिस्मिते। स्थापिता येन यस्माच्च तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ८ ॥ बभूवोद्दालको नाम महर्षिरिति नः श्रुतम्। श्वेतकेतुरितिख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः ॥ ९ ॥ मर्य्यादेयं कृता तेन धर्म्या वै श्वेतकेतुना। कोपात् कमलपत्राक्षि यदर्थं तं निबोध मे ॥ १० ॥ श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः। जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ॥ ११ ॥ ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षचोदितः। मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिव ॥ १२ ॥ क्रुद्धं तन्तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह। मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेष धर्म्मः सनातनः ॥ १३ ॥ अनावृता हि सर्व्वेषां वर्णानामङ्गना भुवि। यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः ॥ १४ ॥ ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे। चकार चैव मर्य्यादामिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ १५ ॥ मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु। तदाप्रभृति मर्य्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ॥ १६ ॥ व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्य्या अद्यप्रभृति पातकम्। भ्रूणहत्यासमं घोरं भविष्यत्यसुखावहम् ॥१७॥ भार्य्यां तथा व्युच्चरतः कौमारब्रह्मचारिणीम्। पतिव्रतामेतदेव भविता पातकं भुवि ॥ १८ ॥ पत्या नियुक्ता या चैव पत्नी पुत्रार्थमेव च। न करिष्यति तस्याश्च भविष्यति तदेव हि ॥ १९ ॥ इति तेन पुरा भीरु मर्य्यादा स्थापिता बलात्। उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ॥ २० ॥ सौदासेन च रम्भोरु नियुक्ता पुत्रजन्मनि। मदयन्ती जगामर्षिं वशिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥ २१ ॥ तस्माल्लेभे च सा

पुत्रमश्मकं नाम भाविनी । भर्य्या कल्माषपादस्य भर्त्तुः प्रियचिकीर्षया ॥ २२ ॥ अस्माकमपि ते जन्म विदितं कमलेक्षणे । कृष्णद्वैपायनाद्भीरु कुरूणां वंशवृद्धये ॥२३॥ अत एतानि सर्व्वाणि कारणानि समीक्ष्य वै । ममैतद्वचनं धर्म्यं कर्त्तुमर्हस्यनिन्दिते ॥ २४ ॥ ऋतावृतौ राजपुत्त्रि स्त्रिया भर्त्ता पतिव्रते । नातिवर्त्तव्य इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥ २५ ॥ शेषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री किलार्हति । धर्ममेवं जनाः सन्तः पुराणं परिचक्षते ॥ २६ ॥ भर्त्ता भार्य्यां राजपुत्त्रि धर्म्यं वाधर्म्यमेव वा । यद्ब्रूयात्तत्तथा कार्य्यमिति वेदविदो विदुः ॥ २७ ॥ विशेषतः पुत्त्रगृद्धी हीनः प्रजननात् स्वयम् । यथाहमनवद्याङ्गि पुत्त्रदर्शनलालसः ॥ २८ ॥ तथा रक्ताङ्गुलियुतः पद्मपत्त्रनिभः शुभे । प्रसादार्थं मया तेऽयं शिरस्यभ्युद्यतोऽञ्जलिः ॥ २९ ॥ मन्नियोगात् सुकेशान्ते द्विजातेस्तपसाधिकात् । पुत्त्रान् गुणसमायुक्तानुत्पादयितुमर्हसि । त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रोणि गच्छेयं पुत्त्रिणां गतिम् ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरञ्जयम् । प्रत्युवाच वरारोहा भर्त्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१ ॥ पितृवेश्मन्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरं तत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् ॥ ३२ ॥ निगूढनिश्चयं धर्मे यन्तं दुर्वाससं विदुः । तमहं शंसितात्मानं सर्व्वयत्नैरतोषयम् ॥ ३३ ॥ स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान् वरम् । मन्त्रं त्विमञ्च मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् ॥ ३४ ॥ यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । अकामो वा सकामो वा वशं ते समुपैष्यति ॥ ३५ ॥ तस्य तस्य प्रसादात्ते राज्ञि पुत्त्रो भविष्यति । इत्युक्ताहं तदा तेन पितृवेश्मनि भारत ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः । अनुज्ञाता त्वया देवानाह्वयेयमहं नृप ॥ ३७ ॥ तेन

मन्त्रेण राजर्षे यथास्यन्नो प्रजा हिता। आवाहयामि कं देवं ब्रूहि सत्यवतां वर। त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विद्ध्यस्मिन् कर्मणि स्थिताम् ॥ ३८ ॥

पाण्डुरुवाच। अद्यैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि। धर्ममावाहय शुभे स हि लोकेषु पुण्यभाक् ॥ ३९ ॥ अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत कथञ्चन। लोकश्चायं वरारोहे धर्मोऽयमिति मन्यते ॥ ४० ॥ धार्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः। धर्मेण चापि दत्तस्य नाधर्मे रंस्यते मनः ॥ ४१ ॥ तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते। उपचाराभिचाराभ्यां धर्ममावाहयस्व वै ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच। सा तथोक्ता तथेत्युक्त्वा तेन भर्त्रा वराङ्गना। अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्त्तत ॥ ४३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि कुन्तीपुत्रोत्पत्त्यनुज्ञाने द्वाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

वैशम्पायन उवाच। सम्वत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्या जनमेजय। आह्वयामास वै कुन्ती धर्मार्थं धर्ममच्युतम् ॥१॥ सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह। जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्वाससा पुरा ॥ २ ॥ आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात्ततः। विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता ॥ ३ ॥ विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति किन्ते ददाम्यहम्। सा तं विहस्यमानापि पुत्रं देह्य-ब्रवीदिदम् ॥ ४ ॥ संयुक्ता सा हि धर्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह। लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां हितम् ॥ ५ ॥ ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे। दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते ॥ ६ ॥ समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम्।

जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी ॥ ७ ॥ एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः। विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति ॥ ८ ॥ युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः। भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ९ ॥ यशसा तेजसा चैव व्रतेन च समन्वितः। धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ॥ १० ॥ प्राहुः चत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु। ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा ॥ ११ ॥ ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढ़ो महाबलः। किन्ते कुन्ति ददान्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् ॥ १२ ॥ सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम। बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ॥१३॥ तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः। तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी ॥ १४ ॥ सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत। इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ॥ १५ ॥ यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैर्व्यचूर्णयत्। कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ॥ १६ ॥ नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम्। ततः स वज्रसंघातः कुमारो न्यपतद्गिरौ ॥ १७ ॥ पपात तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता। तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः ॥ १८ ॥ यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम। दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिपः ॥ १९ ॥ जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत्। कथं नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥ २० ॥ दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः। तत्र दैवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥ २१ ॥ इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम्। अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः ॥ २२ ॥ तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम्। यं दास्यति स मे पुत्रं स वरीयान् भविष्यति ॥ २३ ॥ अमानुषान्मानुषांश्च संग्रामे

स हनिष्यति। कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः ॥२४॥ ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः। दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं सम्वत्सरं शुभम् ॥ २५ ॥ आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत्। उग्रं स तप आस्थाय परमेण समाधिना ॥ २६ ॥ आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम्। सूर्य्येण सह धर्मात्मा पर्य्यतप्यत भारत। तं तु कालेन महता वासवः प्रत्यपद्यत ॥ २७ ॥

शक्र उवाच। पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। ब्राह्मणानां गवाञ्चैव सुहृदां चार्थसाधकम् ॥ २८ ॥ दुर्हृदां शोकजननं सर्वबान्धवनन्दनम्। सुतं तेऽग्र्यं प्रदास्यामि सर्वामित्रविनाशनम् ॥ २९ ॥ इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना। उवाच कुन्तीं धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥ ३० ॥ उदर्कस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः। दातुमिच्छति ते पुत्रं यथासङ्कल्पितं त्वया ॥ ३१ ॥ अतिमानुषकर्माणं यशस्विनमरिन्दमम्। नीतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ॥ ३२ ॥ दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम्। पुत्रं जनय सुश्रोणि धाम क्षत्रियतेजसाम्। लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात्तमाह्वय शुचिस्मिते ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी। अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् ॥ ३४ ॥ जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी। महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥ ३५ ॥ शृण्वतां सर्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम्। कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् ॥ ३६ ॥ कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति शिवतुल्यपराक्रमः। एष शक्र इवाजय्यो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥ ३७ ॥ अदित्या विष्णुना प्रीतिर्य्यथाभूदभिवर्द्धिता। तथा विष्णुसमः प्रीतिं

वर्द्धयिष्यति तेऽर्जुनः ॥ ३८ ॥ एष मद्रान् वशे कृत्वा कुरूंश्च सह सोमकैः । चेदिकाशिककरूषांश्च कुरुलक्ष्मीं वहिष्यति ॥ ३९ ॥ एतस्य भुजवीर्य्येण खाण्डवे हव्यवाहनः । मेदसा सर्व्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥ ४० ॥ ग्रामणीश्च महीपालानेष जित्वा महाबलः । भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ४१ ॥ जामदग्न्यसमः कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रमः । एष वीर्य्यवतां श्रेष्ठो भविष्यति महायशाः ॥ ४२ ॥ एष युद्धे महादेवं तोषयिष्यति शङ्करम् । अस्त्रं पाशुपतं नाम तस्मात्तुष्टादवाप्स्यति ॥ ४३ ॥ निवातकवचा नाम दैत्या विबुधविद्विषः । शक्राज्ञया महाबाहुस्तान् वधिष्यति ते सुतः ॥ ४४ ॥ तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति । विप्रनष्टां श्रियं चायमाहर्त्ता पुरुषर्षभः ॥ ४५ ॥ एतामत्यद्भुतां वाचं कुन्ती शुश्राव सूतके । वाचमुच्चरितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विताम् ॥ ४६ ॥ बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् । तथा देवनिकायानां सेन्द्राणाञ्च दिवौकसाम् ॥ ४७ ॥ आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुलस्वनः । उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ॥ ४८ ॥ समवेत्य च देवानां गणाः पार्थमपूजयन् । काद्रवेया वैनतेया गन्धर्व्वाप्सरसस्तथा ॥ ४९ ॥ प्रजानां पतयः सर्व्वे सप्त चैव महर्षयः । भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च विश्वामित्रो जमदग्निर्वशिष्ठः । यश्चोदितो भास्करेऽभूत् प्रनष्टे सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ ५० ॥ मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्धर्व्वाप्सरसस्तथा ॥ ५१ ॥ दिव्यमाल्याम्बरधराः सर्व्वालङ्कारभूषिताः । उपगायन्ति बीभत्सुं नृत्यन्त्यप्सरसाङ्गणाः ॥ ५२ ॥ तथा महर्षयश्चापि जेपुस्तत्र समन्ततः । गन्धर्व्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ५३ ॥ भीमसेनोग्रसेनौ च ऊर्णायुरनघस्तथा । गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यवर्च्चास्तथाष्टमः ॥ ५४ ॥ युग-

पस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा । त्रयोदशः शालिशिराः पर्ज्जन्यश्च चतुर्द्दशः ॥ ५५ ॥ कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चात्र षोड़शः । सद्वा बृहद्वा बृहकः करालश्च महामनाः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मचारी बहुगुणः सुवर्णश्चेति विश्रुतः । विश्वावसुः भुमन्युश्च सुचन्द्रश्च शरुस्तथा ॥ ५७ ॥ गीतमाधुर्य्यसम्पन्नौ विख्यातौ च हाहाहुहू । इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नराधिप ॥ ५८ ॥ तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालङ्कारभूषिताः । ननृतुर्वै महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ ५९ ॥ अनूचानानवद्या च गुणमुख्या गुणावरा । अद्रिका च तथा सोमा मिश्रकेशी त्वलम्बुषा ॥ ६० ॥ मरीचिः शुचिका चैव विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा । अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ६१ ॥ असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया च वपुस्तथा । पुण्डरीका सुगन्धा च सुरसा च प्रमाथिनी ॥६२॥ काम्या शारद्वती चैव ननृतुस्तत्र सङ्घशः । मेनका सहजन्या च कर्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ६३ ॥ ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्यपि । उम्लोचेति च विख्याता प्रम्लो चेति च तादश ॥ ६४ ॥ उर्वश्येकादशी तासां जगुश्चायतलोचनाः । धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ॥ ६५ ॥ इन्द्रो विवस्वान् पूषा च त्वष्टा च सविता तथा । पर्ज्जन्यश्चैव विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ६६ ॥ महिमानं पाण्डवस्य वर्द्धयन्तोऽम्बरे स्थिताः । मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ॥ ६७ ॥ अजैकपादहिर्बुध्नः पिनाकी च परन्तप । दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पते । स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ॥ ६८ ॥ अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः । विश्वेदेवास्तथा साध्यास्तत्रासन् परिसंस्थिताः ॥ ६९ ॥ कर्कोटकोऽथ सर्पश्च वासुकिश्च भुजङ्गमः । कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः ॥ ७० ॥ आययुस्तपसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः । एते चान्ये

च बहवस्तत्र नागा व्यवस्थिताः ॥ ७१ ॥ तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुड़श्चासितध्वजः । आरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया व्यवस्थिताः ॥ ७२ ॥ तांश्च देवगणान् सर्व्वांस्तपःसिद्धा महर्षयः । विमानगिर्य्यग्रगतान्ददृशुर्नेतरे जनाः ॥ ७३ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं विस्मिता मुनिसत्तमाः । अधिकां स्म ततो वृत्तिमवर्त्तन् पाण्डवान् प्रति ॥ ७४ ॥ पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रलोभान्महायशाः । वक्तुमैच्छद्धर्मपत्नीं कुन्तीं त्वेनमथाब्रवीत् ॥ ७५ ॥ नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत । अतःपरं स्वैरिणी स्याद्बन्धकी पञ्चमे भवेत् ॥ ७६ ॥ स त्वं विद्वन्धर्ममिममधिगम्य कथं नु माम् । अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भाषसे ॥ ७७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि पाण्डवोत्पत्तौ त्रयोविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

वैशम्पायन उवाच । कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च । मद्रराजसुता पाण्डुं रहो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ न मेऽस्ति त्वयि सन्तापो विगुणेऽपि परन्तप । नावरत्वे वरार्हायाः स्थित्वा चानघ नित्यदा ॥ २ ॥ गान्धार्य्याश्चैव नृपते जातं पुत्रशतं तथा । श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत् कुरुनन्दन ॥ ३ ॥ इदन्तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता । दिष्ट्या त्विदानीं भर्त्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति सन्ततिः ॥ ४ ॥ यदि त्वपत्यसन्तानं कुन्तिराजसुता मयि । कुर्य्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥ ५ ॥ संरम्भो हि सपत्नीत्वाद्वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति । यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥ ६ ॥

पाण्डुरुवाच । ममाप्येष सदा माद्रि हृद्यर्थः परिवर्त्तते । न तु त्वां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥ ७ ॥ तव त्विदं मतं

मत्वा प्रयतिष्याम्यतः परम्। मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यते॥ ८॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कुन्तीं पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत्। कुलस्य मम सन्तानं लोकस्य च कुरु प्रियम्॥ ९॥ मम चापिण्डनाशाय पूर्व्वेषामपि चात्मनः। मत्प्रियार्थञ्च कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम्॥ १०॥ यशसोऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम्। प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्टं यशोऽर्थिना॥ ११॥ तथा मन्त्रविदो विप्रास्तपस्तप्त्वा सुदुष्करम्। गुरूनभ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भाविनि॥ १२॥ तथा राजर्षयः सर्व्वे ब्राह्मणाश्च तपोधनाः। चक्रुरुच्चावचं कर्म यशसोऽर्थाय दुष्करम्॥ १३॥ सा त्वं माद्रीं प्लवेनेव तारयैनामनिन्दिते। अपत्यसंविभागेन पराङ्कीर्त्तिमवाप्नुहि॥ १४॥ एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम्। तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम्॥ १५॥ ततो माद्री विचार्य्यैव जगाम मनसाश्विनौ। तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ॥ १६॥ नकुलं सहदेवञ्च रूपेणाप्रतिमो भुवि। तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी॥ १७॥ सत्त्वरूपगुणोपेतौ भवतोऽत्यश्विनाविति। भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसम्पदा॥ १८॥ नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः। भक्त्या च कर्मणा चैव तथाशीर्भिर्विशाम्पते॥ १९॥ ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्येवं भीमसेनेति मध्यमम्। अर्जुनेति तृतीयञ्च कुन्तीपुत्रानकल्पयन्॥ २०॥ पूर्व्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम्। माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः॥ २१॥ अनुसम्वत्सरं जाता अपि ते कुरुसत्तमाः। पाण्डुपुत्रा व्यराजन्त पञ्च सम्वत्सरा इव॥ २२॥ महासत्त्वा महावीर्य्या महाबलपराक्रमाः। पाण्डुर्दृष्ट्वा सुतांस्तांस्तु देवरूपान्महौजसः॥ २४॥ मुदं परमिकां लेभे ननन्द

च नराधिपः । ऋषीणामपि सर्व्वेषां शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥२५॥ प्रिया बभूवुस्तासाञ्च तथैव मुनियोषिताम् । कुन्तीमथ पुनः पाण्डुर्माद्र्यर्थे समचोदयत् ॥ २६ ॥ तमुवाच पृथा राजन्रहस्युक्ता तदा सती । उक्ता सकृद्द्वन्द्वमेषा लेभे तेनास्मि वञ्चिता ॥ २७ ॥ बिभेम्यस्याः परिभवात् कुस्त्रीणां गतिरीदृशी । नाज्ञासिषमहं मूढ़ा द्वन्द्वाह्वाने फलद्वयम् ॥ २८ ॥ तस्मान्नाहं नियोक्तव्या त्वयैषोऽस्तु वरो मम । एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाबलाः ॥ २९ ॥ सम्भूताः कीर्त्तिमन्तश्च कुरुवंशविवर्द्धनाः । शुभलक्षणसम्पन्नाः सोमवत् प्रियदर्शनाः ॥ ३० ॥ सिंहदर्पा महेष्वासाः सिंहविक्रान्तगामिनः । सिंहग्रीवा मनुष्येन्द्रा ववृधुर्देवविक्रमाः ॥ ३१ ॥ विवर्द्धमानास्ते तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ । विस्मयं जनयामासुर्महर्षीणां समेयुषाम् ॥ ३२ ॥ ते च पञ्च शतञ्चैव कुरुवंशविवर्द्धनाः । सर्व्वे ववृधुरल्पेन कालेनाप्स्विव नीरजाः ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि पाण्डवोत्पत्तौ चतुर्विंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

वैशम्पायन उवाच । दर्शनीयांस्ततः पुत्रान् पाण्डुः पञ्च महावने । तान् पश्यन् पर्व्वते रम्ये स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १ ॥ सुपुष्पित वने काले कदाचिन्मधुमाधवे । भूतसम्मोहने राजा सभार्य्यो व्यचरद्वनम् ॥ २ ॥ पलाशैस्तिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभद्रकैः । कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः ॥ ३ ॥ तथा कुरुवकैश्चैव मत्तभ्रमरनादितैः । वृतैर्मञ्जरितैश्चैव पारिजातवनैः शुभैः ॥ ४ ॥ कलकण्ठकलोद्घुष्टं षट्पदैः प्रतिकूजितम् । अन्यैश्च बहुभिर्वृक्षैः फल-

पुष्पसमृद्धिभिः ॥ ५ ॥ जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभितम्। पाण्डोर्वनं तत् संप्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्मथः ॥ ६ ॥ प्रहृष्टमनसं तत्र विचरन्तं यथामरम्। तं माद्र्यनुजगामैका वसनं बिभ्रती शुभम् ॥ ७ ॥ समीक्षमाणः स तु तां वयःस्थां तनुवाससम्। तस्य कामः प्रववृते गहनेऽग्निरिवोद्गतः ॥ ८ ॥ रहस्येकान्तु तां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम्। शशाक न नियन्तुं तं कामं कामवशीकृतः ॥ ९ ॥ तत एनां बलाद्राजा निजग्राह रहोगताम्। वार्य्यमाणस्तया देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम् ॥ १० ॥ स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत। माद्रीं मैथुनधर्म्मेण सोऽन्वगच्छद्बलादिव ॥ ११ ॥ जीवितान्ताय कौरव्य मन्मथस्य वशङ्गतः। शापजं भयमुत्सृज्य विधिना संप्रचोदितः ॥ १२ ॥ तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात् कालेन मोहिता। संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ १३ ॥ स तया सह सङ्गम्य भार्य्यया कुरुनन्दनः। पाण्डुः परमधर्म्मात्मा युयुजे कालधर्म्मणा ॥ १४ ॥ ततो माद्री समालिङ्ग्य राजानं गतचेतसम्। मुमोच दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव हि ॥ १५ ॥ सह पुत्रैस्ततः कुन्ती माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ। आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तथागतः ॥ १६ ॥ ततो माद्र्यब्रवीद्राजन्नार्त्ता कुन्तीमिदं वचः। एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः ॥१७॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवाधाय दारकान्। हताहमिति विक्रुश्य सहसैवाजगाम सा ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा पाण्डुञ्च माद्रीञ्च शयानौ धरणीतले। कुन्ती शोकपरीताङ्गी विललाप सुदुःखिता ॥ १९ ॥ रक्ष्यमाणो मया नित्यं वीरः सततमात्मवान्। कथं त्वामत्यतिक्रान्तः शापं जानन्वनौकसः ॥ २० ॥ ननु नाम त्वया माद्रि रक्षितव्यो नराधिपः। सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ २१ ॥ कथं दीनस्य सततं त्वामासाद्य रहोगताम्। तं विचिन्तयतः शापं

प्रहर्षः समजायत ॥ २२ ॥ धन्या त्वमसि वाह्लीकि मत्तो भाग्यतरा तथा । दृष्टवत्यसि यद्वक्त्रं प्रहृष्टस्य महीपतेः ॥ २३ ॥

माद्र्युवाच । विलपन्त्या मया देवि वार्य्यमाणेन चासकृत् । आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षुणा ॥ २४ ॥

कुन्त्युवाच । अहं ज्येष्ठा धर्म्मपत्नी ज्येष्ठं धर्म्मफलं मम । अवश्यम्भाविनो भावान्मा मां माद्रि निवर्त्तय ॥ २५ ॥ अन्विष्यामीह भर्त्तारमहं प्रेतवशं गतम् । उत्तिष्ठ त्वं विसृज्यैनमिमान् पालय दारकान् ॥ २६ ॥

माद्र्युवाच । अहमेवानुयास्यामि भर्त्तारमपलायिनम् । न हि तृप्तास्मि कामानां ज्येष्ठा मामनुमन्यताम् ॥ २७ ॥ मां चाभिगम्य क्षीणोऽयं कामाद्भरतसत्तमः । तमुच्छिन्द्यामस्य कामं कथं नु यमसादने ॥ २८ ॥ न चाप्यहं वर्त्तयन्ती निर्व्विशेषं सुतेषु ते । वृत्तिमार्य्ये चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा च माम् ॥ २९ ॥ तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्त्तितव्यं स्वपुत्रवत् । माञ्च कामयमानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ ३० ॥ राज्ञः शरीरेण सह ममापीदं कलेवरम् । दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्नमेतदार्य्ये प्रियं कुरु ॥ ३१ ॥ दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम । अतोऽन्यं न प्रपश्यामि सन्देष्टव्यं हि किञ्चन ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं चिताग्निस्थं धर्म्मपत्नी नरर्षभम् । मद्रराजसुता तूर्णमन्वारोहद्यशस्विनी ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि पाण्डूपरमे पञ्चविंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

वैशम्पायन उवाच। पाण्डोरुपरमं दृष्ट्वा देवकल्पा महर्षयः। ततो मन्त्रविदः सर्वे मन्त्रयाञ्चक्रिरे मिथः ॥ १ ॥

तापसा ऊचुः। हित्वा राज्यञ्च राष्ट्रञ्च स महात्मा महायशाः। अस्मिन् स्थाने तपस्तप्तुं तापसान् शरणं गतः ॥ २ ॥ स जातमात्रान् पुत्रांश्च दारांश्च भवतामिह। प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥३॥ तस्येमानात्मजान्देहं भार्य्याञ्च सुमहात्मनः। स्वराष्ट्रं गृह्य गच्छामो धर्म एष हि नः स्मृतः ॥४॥

वैशम्पायन उवाच। ते परस्परमामन्त्य देवकल्पा महर्षयः। पाण्डोः पुत्रान् पुरस्कृत्य नगरं नागसाह्वयम् ॥ ५ ॥ उदारमनसः सिद्धा गमने चक्रिरे मनः। भीष्माय पाण्डवान् दातुं धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ६ ॥ तस्मिन्नेव क्षणे सर्वे तानादाय प्रतस्थिरे। पाण्डोर्दारांश्च पुत्रांश्च शरीरे ते च तापसाः ॥ ७ ॥ सुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला। प्रपन्ना दीर्घमध्वानं सङ्क्षिप्तं तदमन्यत ॥ ८ ॥ सा त्वदीर्घेण कालेन सम्प्राप्ता कुरुजाङ्गलम्। वर्द्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनी ॥ ९ ॥ द्वारिणं तापसा ऊचू राजानञ्च प्रकाशय। ते तु गत्वा क्षणेनैव सभायां विनिवेदिताः ॥ १० ॥ तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा। श्रुत्वा नागपुरे नृणां विस्मयः समपद्यत ॥ ११ ॥ मुहूर्त्तोदित आदित्ये सर्वे बालपुरस्कृताः। सदारास्तापसान्द्रष्टुं निर्ययुः पुरवासिनः ॥ १२ ॥ स्त्रीसङ्घाः क्षत्रसङ्घाश्च यानसङ्घसमास्थिताः। ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानाञ्च योषितः ॥ १३ ॥ तथा विट्शूद्रसङ्घानां महान् व्यतिकरोऽभवत्। न कश्चिदकरोदीर्ष्यामभवन् धर्मबुद्धयः ॥ १४ ॥ तथा भीष्मः शान्तनवः सोमदत्तोऽथ वाह्लिकः। प्रज्ञाचक्षुश्च राजर्षिः क्षत्ता च विदुरः स्वयम् ॥१५॥ सा च सत्यवती देवी कौशल्या च यशस्विनी। राजदारैः परिवृता गान्धारी चापि निर्ययौ ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रस्य दायादा

दुर्य्योधनपुरोगमाः। भूषिता भूषणैश्चित्रैः शतसङ्ख्या विनिर्ययुः ॥ १७ ॥ तान्महर्षिगणान् दृष्ट्वा शिरोभिरभिवाद्य च। उपोपविविशुः सर्व्वे कौरव्याः सपुरोहिताः ॥ १८ ॥ तथैव शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च। उपोपविविशुः सर्व्वे पौरजानपदा अपि ॥ १९ ॥ तमकूजमभिज्ञाय जनौघं सर्व्वशस्तदा। पूजयित्वा यथान्यायं पाद्येनार्घ्येण च प्रभो ॥ २० ॥ भीष्मो राज्यञ्च राष्ट्रञ्च महर्षिभ्यो न्यवेदयत्। तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्थाय जटाजिनी ॥ २१ ॥ ऋषीणां मतमाज्ञाय महर्षिरिदमब्रवीत्। यः स कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः। कामभोगान् परित्यज्य शतशृङ्गमितो गतः ॥ २२ ॥ ब्रह्मचर्य्यव्रतस्थस्य तस्य दिव्येन हेतुना। साक्षाद्धर्म्मादयं पुत्रस्तत्र जातो युधिष्ठिरः ॥ २३ ॥ तथैनं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः। मातरिश्वा ददौ पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ २४ ॥ पुरुहूतादयं जज्ञे कुन्त्यामेव धनञ्जयः। यस्य कीर्त्तिर्महेष्वासान् सर्व्वानभिभविष्यति ॥२५॥ यौ तु माद्री महेष्वासावसूत पुरुषोत्तमौ। अश्विभ्यां पुरुषव्याघ्राविमौ तावपि पश्यत ॥ २६ ॥ चरता धर्म्मनित्येन वनवासं यशस्विना। नष्टः पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धृतः ॥ २७ ॥ पुत्राणां जन्म वृद्धिञ्च वैदिकाध्ययनानि च। पश्यन्तः सततं पाण्डोः परां प्रीतिमवाप्स्यथ ॥ २८ ॥ वर्त्तमानः सतां वृत्ते पुत्रलाभमवाप्य च। पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशेऽहनि ॥२९॥ तं चितागतमाज्ञाय वैश्वानरमुखे हुतम्। प्रविष्टा पावकं माद्री हित्वा जीवितमात्मनः ॥ ३० ॥ सा गता सह तेनैव पतिलोकमनुव्रता। तस्यास्तस्य च यत्कार्य्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥ ३१ ॥ इमे तयोः शरीरे द्वे पुत्राश्चेमे तयोर्वराः। क्रियाभिरनुगृह्यन्तां सह मात्रा परन्तपाः ॥ ३२ ॥ प्रेतकार्य्ये निवृत्ते तु पितृमेधं महायशाः। लभतां सर्व्वधर्म्मज्ञः पाण्डुः कुरुकुलोद्वहः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा कुरून् सर्वान् कुरूणामेव पश्यताम्। क्षणेनान्तर्हिताः सर्वे तापसा गुह्यकैः सह ॥ ४४ ॥ गन्धर्वनगराकारं तथैवान्तर्हितं पुनः। ऋषिसिद्धगणान् दृष्ट्वा विस्मयं ते परं ययुः ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ऋषिसंवादे षड्विंश-
त्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्य्याणि कारय। राजवद्राजसिंहस्य माद्र्याश्चैव विशेषतः ॥ १ ॥ पशून् वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च। पाण्डोः प्रयच्छ माद्र्याश्च येभ्यो यावच्च वाञ्छितम् ॥ २ ॥ यथा च कुन्ती सत्कारं कुर्य्यान्माद्र्यास्तथा कुरु। यथा न वायुर्नादित्यः पश्येतां तां सुसंवृताम् ॥ ३ ॥ न शोच्यः पाण्डुरनघः प्रशस्यः स नराधिपः। यस्य पञ्च सुता वीरा जाताः सुरसुतोपमाः ॥ ४ ॥

वैशम्पातन उवाच। विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेण सह भारत। पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमपूजिते ॥ ५ ॥ ततस्तु नगरात्तूर्णमाज्यगन्धपुरस्कृताः। निर्हृताः पावका दीप्ताः पाण्डो राजन् पुरोहितैः ॥ ६ ॥ अथैनमार्त्तवैः पुष्पैर्गन्धैश्च विविधैर्वरैः। शिविकां तामलङ्कृत्य वाससाच्छाद्य सर्वशः ॥ ७ ॥ तां तथा शोभितां माल्यैर्वासोभिश्च महाधनैः। अमात्या ज्ञातयश्चैनं सुहृदश्चोपतस्थिरे ॥ ८ ॥ नृसिंहं नरयुक्तेन परमालङ्कृतेन यम्। अवहद्यानमुख्येन सह माद्र्या सुसंवृतम् ॥ ९ ॥ पाण्डरेणातपत्रेण चामरव्यजनेन च। सर्ववादित्रनादैश्च समलञ्चक्रिरे ततः ॥ १० ॥ रत्नानि चाप्युपादाय बहूनि शतशो नराः। प्रददुः काङ्क्षमाणेभ्यः पाण्डोस्तस्यौर्द्ध्वदेहिके ॥११॥ अथच्छत्राणि

शुभ्राणि चामराणि वहन्ति च। आजह्रुः कौरवस्यार्थे वासांसि रुचिराणि च ॥ १२ ॥ याजकैः शुक्लवासोभिर्ह्रूयमाना हुताशनाः। अगच्छन्नग्रतस्तस्य दीप्यमानाः स्वलङ्कृताः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव सहस्रशः। रुदन्तः शोकसन्तप्ता अनुजग्मुर्नराधिपम् ॥ १४ ॥ अयमस्मानपाहाय दुःखे चाधाय शाश्वते। कृत्वा चास्माननाथांश्च क्व यास्यसि नराधिप ॥ १५ ॥ क्रोशन्तः पाण्डवाः सर्व्वे भीष्मो विदुर एव च। रमणीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ १६ ॥ न्यासयामासुरथ तां शिबिकां सत्यवादिनः। सभार्य्यस्य नृसिंहस्य पाण्डोरक्लिष्टकर्म्मणः ॥ १७ ॥ ततस्तस्य शरीरन्तु सर्व्वगन्धाधिवासितम्। शुचिकालीयकादिग्धं दिव्यचन्दनरूषितम् ॥ १८ ॥ पर्य्यषिञ्चन् जलेनाशु शातकुम्भमयैर्घटैः। चन्दनेन च शुक्लेन सर्व्वतः समलेपयन् ॥ १९ ॥ कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च। अथैनं देशजैः शुक्लैर्वासोभिः समयोजयन् ॥ २० ॥ संच्छन्नः स तु वासोभिर्जीवन्निव नराधिपः। शुशुभे स नरव्याघ्रो महार्हशयनोचितः ॥ २१ ॥ याजकैरभ्यनुज्ञाते प्रेतकर्म्मण्यनुष्ठिते। घृतावसिक्तं राजानं सह माद्र्या स्वलङ्कृतम् ॥ २२ ॥ तुङ्गपद्मविमिश्रेण चन्दनेन सुगन्धिना। अन्यैश्च विविधैर्गन्धैर्विधिना समदाहयन् ॥ २३ ॥ ततस्तयोः शरीरे द्वे दृष्ट्वा मोहवशं गता। हाहा पुत्रेति कौशल्या पपात सहसा भुवि ॥ २४ ॥ तां प्रेक्ष्य पतितामार्त्तां पौरजानपदो जनः। रुरोद दुःखसन्तप्तो राजभक्त्या कृपान्वितः ॥ २५ ॥ कुन्त्याश्चैवार्त्तनादेन सर्व्वाणि च विचुक्रुशुः। मानुषैः सह भूतानि तिर्य्यग्योनिगतान्यपि ॥ २६ ॥ तथा भीष्मः शान्तनवो विदुरश्च महामतिः। सर्व्वशः कौरवाश्चैव प्राणदन् भृशदुःखिताः ॥ २७ ॥ ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा च सह पाण्डवैः। उदकं चक्रिरे तस्य सर्व्वाश्च कुरुयोषितः ॥२८॥

चुक्रुशुः पाण्डवाः सर्वे भीष्मः शान्तनवस्तथा। विदुरो ज्ञातयश्चैव चक्रुश्चाप्युदकक्रियाः॥ २९ ॥ कृतोदकांस्तानादाय पाण्डवाञ्छोककर्षितान्। सर्वाः प्रकृतयो राजञ्छोचमाना न्यवारयन् ॥ ३० ॥ यथैव पाण्डवा भूमौ सुषुपुः सह बान्धवैः। तथैव नागरा राजन् शिश्यिरे ब्राह्मणादयः॥ ३१ ॥ तद्गतानन्दमस्वस्थमाकुमारमहृष्टवत्। बभूव पाण्डवैः सार्द्धं नगरं द्वादश क्षपाः॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुदाहे सप्तविंशत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १२७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कुन्ती च राजा च भीष्मश्च सह बन्धुभिः। ददुः श्राद्धन्तदा पाण्डोः स्वधामृतमयं तदा॥ १ ॥ कुरूंश्च विप्रमुख्यांश्च भोजयित्वा सहस्रशः। रत्नौघान्विप्रमुख्येभ्यो दत्त्वा ग्रामवरांस्तथा॥ २ ॥ कृतशौचांस्ततस्तास्तु पाण्डवान् भरतर्षभान्। आदाय विविशुः सर्वे पुरं वारणसाह्वयम्॥ ३ ॥ सततं चानुशोचन्तस्तमेव भरतर्षभम्। पौरजानपदाः सर्वे मृतं स्वमिव बान्धवम्॥ ४ ॥ श्राद्धावसाने तु तदा दृष्ट्वा तं दुःखितं जनम्। सम्मूढां दुःखशोकार्त्तां व्यासो मातरमब्रवीत्॥ ५ ॥ अतिक्रान्तसुखाः कालाः पर्य्युपस्थितदारुणाः। श्वः श्वः पापिष्ठदिवसाः पृथिवी गतयौवना॥ ६ ॥ बहुमायासमाकीर्णो नानादोषसमाकुलः। लुप्तधर्मक्रियाचारो घोरः कालो भविष्यति॥ ७॥ कुरूणामनयाच्चापि पृथिवी न भविष्यति। गच्छ त्वं योगमास्थाय युक्ता वस तपोवने॥ ८ ॥ माद्राक्षीस्त्वं कुलस्यास्य घोरं सङ्क्षयमात्मनः। तथेति समनुज्ञाय सा प्रविश्याब्रवीत् स्नुषाम् ॥ ९ ॥ अम्बिके तव पौत्रस्य दुर्नयात् किल भारताः। सानुबन्धा

विनङ्क्ष्यन्ति पौराश्चेति नः श्रुतम् ॥ १० ॥ तत्कौशल्यामिमामार्त्तां पुत्रशोकाभिपीड़िताम् । वनमादाय भद्रं ते गच्छामि यदि मन्यसे ॥ ११ ॥ तथेत्युक्ता त्वम्बिकया भीष्ममामन्त्र्य सुव्रता । वनं ययौ सत्यवती स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ १२ ॥ ताः सुघोरं तपस्तप्त्वा देव्यो भरतसत्तम । देहं त्यक्त्वा महाराज गतिमिष्टां ययुस्तदा ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाप्तवन्तो वेदोक्तान् संस्कारान् पाण्डवास्तदा । संव्यवर्द्धन्त भोगांस्ते भुञ्जानाः पितृवेश्मनि ॥ १४ ॥ धार्त्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीड़न्तो मुदिताः सुखम् । बालक्रीड़ासु सर्वासु विशिष्टास्तेजसाभवन् ॥ १५ ॥ जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये पांशुविकर्षणे । धार्त्तराष्ट्रान् भीमसेनः सर्वान् स परिमर्द्दति ॥ १६ ॥ हर्षात् प्रक्रीड़मानांस्तान् गृह्य राजन्निलीयते । शिरःसु विनिगृह्यैतान् योधयामास पाण्डवः ॥ १७ ॥ शतमेकोत्तरं तेषां कुमाराणां महौजसाम् । एक एव निगृह्णाति नातिकृच्छ्राद्वृकोदरः ॥ १८ ॥ कचेषु च निगृह्यैनान् विनिहत्य बलाद्बली । चकर्ष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोऽसकान् ॥ १९ ॥ दशबालान् जले क्रीड़न् भुजाभ्यां परिगृह्य सः । आस्ते स्म सलिले मग्नो मृतकल्पान् विमुञ्चति ॥ २० ॥ फलानि वृक्षमारुह्य विचिन्वन्ति च ते यदा । तदा पादप्रहारेण भीमः कम्पयते द्रुमान् ॥ २१ ॥ प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः । सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं त्रस्ताः कुमारकाः ॥ २२ ॥ न ते नियुद्धे न जवे न योग्यासु कदाचन । कुमारा उत्तरं चक्रुः स्पर्द्धमाना वृकोदरम् ॥ २३ ॥ एवं स धार्त्तराष्ट्रांश्च स्पर्द्धमानो वृकोदरः । अप्रियेऽतिष्ठदत्यन्तं बाल्यान्न द्रोहचेतसा ॥ २४ ॥ ततो बलमतिख्यातं धार्त्तराष्ट्रः प्रतापवान् । भीमसेनस्य तज्ज्ञात्वा दुष्टभावमदर्शयत् ॥ २५ ॥ तस्य धर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।

मोहादैश्वर्य्यलोभाच्च पापा मतिरजायत ॥ २६ ॥ अयं बलवतां श्रेष्ठः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः। मध्यमः पाण्डुपुत्राणां निकृत्या संनिगृह्यताम् ॥ २७ ॥ प्राणवान् विक्रमी चैव शौर्य्येण महतान्वितः। स्पर्द्धते चापि सहितानस्मानेको वृकोदरः ॥ २८ ॥ तन्तु सुप्तं पुरोद्याने गङ्गायां प्रक्षिपामहे। अथ तस्मादवरजं श्रेष्ठं चैव युधिष्ठिरम् ॥ २९ ॥ प्रसह्य बन्धने बद्धा प्रशासिष्ये वसुन्धराम्। एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्य्योधनस्तदा। नित्यमेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ ३० ॥ ततो जलविहारार्थं कारयामास भारत। चैलकम्बलवेश्मानि विचित्राणि महान्ति च ॥ ३१ ॥ सर्वकामैः सुपूर्णानि पताकोच्छ्रायवन्ति च। तत्र सञ्जनयामास नानागाराण्यनेकशः ॥ ३२ ॥ उदकक्रीड़नं नाम कारयामास भारत। प्रमाणकोटयां तं देशं स्थलं किञ्चिदुपेत्य ह ॥ ३३ ॥ भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च चोष्यं लेह्यमथापि च। उपाहृतं नरैस्तत्र कुशलैः सूदकर्मणि ॥ ३४ ॥ न्यवेदयंस्तत् पुरुषा धार्त्तराष्ट्राय वै तदा। ततो दुर्य्योधनस्तत्र पाण्डवानाह दुर्मतिः ॥ ३५ ॥ गङ्गां चैवानुयास्याम उद्यानवनशोभिताम्। सहिता भ्रातरः सर्वे जलक्रीड़ामवाप्नुमः ॥ ३६ ॥ एवमस्त्विति तं चापि प्रत्युवाच युधिष्ठिरः। ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च गजोत्तमैः ॥ ३७ ॥ निर्ययुर्नगराच्छूराः कौरवाः पाण्डवैः सह। उद्यानवनमासाद्य विसृज्य च महाजनम् ॥ ३८ ॥ विशन्ति स्म तदा वीराः सिंहा इव गिरेर्गुहाम्। उद्यानमभिपश्यन्तो भ्रातरः सर्व एव ते ॥ ३९ ॥ उपस्थानगृहैः शुभ्रैर्वलभीभिश्च शोभितम्। गवाक्षकैस्तथा जालैर्यन्त्रैः साञ्चारिकैरपि ॥ ४० ॥ संमार्ज्जितं सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम्। दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीभिर्हि ॥ ४१ ॥ जलं तच्छुशुभे छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा। उपच्छन्ना वसुमती तथा पुष्पैर्यथर्त्तुकैः ॥ ४२ ॥ तत्र

प्रविष्टास्ते सर्व्वे पाण्डवाः कौरवाश्च ह। उपच्छन्नान् बहून् कामांस्ते भुञ्जन्ति ततस्ततः ॥ ४३ ॥ अथोद्यानवरे तस्मिंस्तथा क्रीड़ागताश्च ते। परस्परस्य वक्त्रेभ्यो ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ॥ ४४ ॥ ततो दुर्य्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम्। विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ॥ ४५ ॥ स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः। स वाचामृतकल्पश्च भ्रातृवच्च सुहृद्यथा ॥ ४६ ॥ स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्यं बहु भीमस्य पापकृत्। प्रतीक्षितं स्म भीमेन तं वै दोषमजानता ॥ ४७ ॥ ततो दुर्य्योधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव। कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते पुरुषाधमः ॥ ४८ ॥ ततस्ते सहिताः सर्व्वे जलक्रीड़ामकुर्व्वत। पाण्डवा धार्त्तराष्ट्राश्च तदा मुदितमानसाः ॥ ४९ ॥ क्रीड़ावसाने ते सर्व्वे शुचिवस्त्राः स्वलङ्कृताः। दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरूद्वहाः ॥ ५० ॥ विहारावसथेष्वेव वीरा वासमरोचयन्। खिन्नस्तु बलवान् भीमो व्यायामाभ्यधिकं तदा ॥ ५१ ॥ वाहयित्वा कुमारांस्तान् जलक्रीड़ागतांस्तदा। प्रमाणकोट्यां वासार्थी सुष्वापावाप्य तत् स्थलम् ॥ ५२ ॥ शीतं वातं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः। विषेण च परीताङ्गो निश्चेष्टः पाण्डुनन्दनः ॥ ५३ ॥ ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्य्योधनः स्वयम्। मृतकल्पं तदा वीरं स्थलाज्जलमपातयत् ॥ ५४ ॥ स निःसंज्ञो जलस्यान्तमथ वै पाण्डवोऽविशत्। आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ॥ ५५ ॥ ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः। अदश्यत भृशं भीमो महादंष्ट्रैर्विषोल्बणैः ॥ ५६ ॥ ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम्। हतं सर्पविषेणैव स्थावरं जङ्गमेन तु ॥ ५७ ॥ दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां तेषां मर्म्मस्वपि निपातिताः। त्वचं नैवास्य विभिदुः सारत्वात् पृथुवक्षसः ॥ ५८ ॥ ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्व्वं सञ्छिद्य बन्धनम्। पोथयामास तान् सर्व्वान् केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः ॥ ५९ ॥

हतावशेषा भीमेन सर्वे वासुकिमभ्ययुः । जग्मुश्च सर्पराजानं वासुकिं वासवोपमम् ॥ ६० ॥ अयं नरो वै नागेन्द्र ह्यप्सु बद्धा प्रवेशितः । यथा च नो मतिर्वीर विषपीतो भविष्यति ॥ ६१ ॥ निश्चेष्टोऽस्मानतुप्राप्तः स च दष्टोऽन्वबुध्यत । ससंज्ञश्चापि संवृत्त-श्छित्वा बन्धनमाशु नः ॥ ६२ ॥ पोथयन्तं महाबाहुं त्वं चैनं ज्ञातुमर्हसि । ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा ॥ ६३ ॥ पश्यति स्म महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् । आर्य्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्य्यकेण च ॥ ६४ ॥ तदा दौहित्रदौहित्रः परिष्वक्तः सुपीड़ितम् । सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहायशाः ॥ ६५ ॥ अब्रवीत्तञ्च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतां प्रियम् । धनौघो रत्ननिचयो वसु चास्य प्रदीयताम् ॥ ६६ ॥ एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं प्रत्यभाषत । यदि नागेन्द्र तुष्टोऽसि किमस्य धनसञ्चयैः ॥ ६७ ॥ रसम्पिबेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः । बलं नागसहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ ६८ ॥ यावत् पिबति बालोऽयं तावदस्मै प्रदीयताम् । एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः प्रत्यभाषत ॥ ६९ ॥ ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्वस्त्ययनः शुचिः । प्राङ्मुखश्चोपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः ॥ ७० ॥ एकोच्छ्वासात्ततः कुण्डं पिबति स्म महाबलः । एवमष्टौ स कुण्डानि ह्यपिबत् पाण्डुनन्दनः ॥ ७१ ॥ ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः । अशेत भीमसेनस्तु यथासुखमरिन्दमः ॥ ७२ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीमसेनरसपाने अष्टाविंश-त्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते कौरवाः सर्व्वे विना भीमञ्च पाण्डवाः। वृत्तक्रीड़ाविहारास्तु प्रतस्थुर्गजसाह्वयम्॥ १॥ रथैर्गजैस्तथा चाश्वैर्यानैश्चान्यैरनेकशः। ब्रुवन्तो भीमसेनस्तु यातो ह्यग्रत एव नः॥ २॥ ततो दुर्य्योधनः पापस्तत्रापश्यन् वृकोदरम्। भ्रातृभिः सहितो हृष्टो नगरं प्रविवेश ह॥ ३॥ युधिष्ठिरस्तु धर्म्मात्मा ह्यविदन् पापमात्मनि। स्वेनानुमानेन परं साधुं समनुपश्यति॥ ४॥ सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातरं भ्रातृवत्सलः। अभिवाद्याब्रवीत् कुन्तीमम्ब भीम इहागतः॥ ५॥ क्व गतो भविता मातर्नेह पश्यामि तं शुभे। उद्यानानि वनञ्चैव विचितानि समन्ततः॥ ६॥ तदर्थं न च तं वीरं दृष्टवन्तो वृकोदरम्। मन्यमानास्ततः सर्व्वे यातो नः पूर्व्वमेव सः॥ ७॥ आगताः स्म महाभागे व्याकुलेनान्तरात्मना। इहागम्य क्व नु गतस्त्वया वा प्रेषितः क्व नु॥ ८॥ कथयस्व महाबाहुं भीमसेनं यशस्विनि। न हि मे शुध्यते भावस्तं वीरं प्रति शोभने॥ ९॥ यतः प्रसुप्तं मन्येऽहं भीमं नेति हतस्तु सः। इत्युक्ता च ततः कुन्ती धर्म्मराजेन धीमता॥ १०॥ हाहेति कृत्वा संभ्रान्ता प्रत्युवाच युधिष्ठिरम्। न पुत्र भीमं पश्यामि न मामभ्येत्यसाविति॥ ११॥ शीघ्रमन्वेषणे यत्नं कुरु तस्यानुजैः सह। इत्युक्त्वा तनयं ज्येष्ठं हृदयेन विदूयता॥ १२॥ चत्तारमानाय्य तदा कुन्ती वचनमब्रवीत्। क्व गतो भगवन् चत्तर्भीमसेनो न दृश्यते॥ १३॥ उद्यानान्निर्गताः सर्व्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह। तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह॥ १४॥ न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्य्योधनस्य सः। क्रूरोऽसौ दुर्मतिः चुद्रो राज्यलुब्धोऽनपत्रपः॥ १५॥ निहन्यादपि तं वीरं जातमन्युः सुयोधनः। तेन मे व्याकुलं चित्तं हृदयं दह्यतीव च॥ १६॥

विदुर उवाच। मैवं वदस्व कल्याणि शेषसंरचणं कुरु।

प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव ॥ १७ ॥ दीर्घायुष-
स्तव सुता यथोवाच महामुनिः। आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं
चोत्पादयिष्यति ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा ययौ विद्वान् विदुरः स्वं निवे-
शनम्। कुन्ती चिन्तापरा भूत्वा सहासीना सुतैर्गृहे ॥ १९ ॥
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डवः। तस्मिंस्तदा रसे जीर्णे
सोऽप्रमेयबलो बली ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते
भुजङ्गमाः। सान्त्वयामासुरव्यग्रा वचनं चेदमब्रुवन् ॥ २१ ॥ यत्ते
पीतो महाबाहो रसोऽयं वीर्यसम्भृतः। तस्मान्नागायुतबलो
रणेऽधृष्यो भविष्यसि ॥ २२ ॥ गच्छाद्य सगृहं स्नातो दिव्यैरेभिः
शुभैर्जलैः। भ्रातरस्तेऽनुतप्यन्ति त्वां विना कुरुपुङ्गव ॥ २३ ॥
ततः स्नातो महाबाहुः शुचिः शुक्लाम्बरस्रजः। ततो नागस्य
भवने कृतकौतुकमङ्गलः ॥ २४ ॥ ओषधीभिर्विषघ्नीभिः सुरभीभि-
र्विशेषतः। भुक्तवान् परमान्नञ्च नागैर्दत्तं महाबलैः ॥ २५ ॥
पूजितो भुजगैर्वीर आशीर्भिश्चाभिनन्दितः। दिव्याभरणसंच्छन्नो
नागानामन्त्र्य पाण्डवः ॥ २६ ॥ उदतिष्ठत् प्रहृष्टात्मा नाग-
लोकादरिन्दमः। उत्क्षिप्तः स तु नागेन जलात् जलरुहे-
क्षणः ॥ २७ ॥ तस्मिन्नेव वनोद्देशे स्थापितः कुरुनन्दनः। ते
चान्तर्दधिरे नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ॥ २८ ॥ तत उत्थाय
कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः। आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिक-
मञ्जसा ॥ २९ ॥ ततोऽभिवाद्य जननीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च।
कनीयसः समाघ्राय शिरःस्वरिविमर्द्दनः ॥ ३० ॥ तैश्चापि सम्प-
रिष्वक्तः सह मात्रा नरर्षभैः। अन्योऽन्यगतसौहार्द्दाद्दिष्ट्या-
दिष्ट्येति चाब्रुवन् ॥ ३१ ॥ ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्य्योधनविचेष्टितम्।
भ्रातॄणां भीमसेनश्च महाबलपराक्रमः ॥ ३२ ॥ नागलोके च
यद्वृत्तं गुणदोषमशेषतः। तच्च सर्वमशेषेण कथयामास पाण्डवः

॥ ३३ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थवत्। तूष्णीं भव न ते जल्प्यमिदं कार्य्यं कथञ्चन ॥ ३४ ॥ इतःप्रभृति कौन्तेया रक्षतान्योऽन्यमादृताः। एवमुक्त्वा महाबाहुर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥ भ्रातृभिः सहितः सर्व्वरप्रमत्तोऽभवत्तदा। धर्मात्मा विदुरस्तेषां पार्थानां प्रददौ रतिम् ॥ ३६ ॥ ततो दुर्य्योधनस्तस्य पुनः प्राक्षिपयद्विषम्। कालकूटं नवं तीक्ष्णं सम्भृतं लोमहर्षणम् ॥ ३७ ॥ वैश्यापुत्रस्तदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया। तच्चापि भुक्त्वाजरयदविकारं वृकोदरः ॥ ३८ ॥ विकारं नह्यजनयत् सुतीक्ष्णमपि तद्विषम्। भीमसंहननं भीमं तदप्यजरयत्ततः ॥ ३९ ॥ एवं दुर्य्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः। अनेकैरभ्युपायैस्तान् जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ४० ॥ पाण्डवा अपि तत् सर्वं प्रत्यजानन्नमर्षिताः। उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ ४१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीमप्रत्यागमने ऊनत्रिंशत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

जनमेजय उवाच। कृपस्यापि मम ब्रह्मन् सम्भवं वक्तुमर्हसि। शरस्तम्बात्कथं जज्ञे कथं वास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतमः। पुत्रः किल महराज जातः सह शरैर्विभो ॥ २ ॥ न तस्य वेदाध्ययने तथा बुद्धिरजायत। यथास्य बुद्धिरभवद्धनुर्वेदे परन्तप ॥ ३ ॥ अधिजग्मुर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः। तथा स तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप ह ॥ ४ ॥ धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा विपुलेन च। भृशं सन्तापयामास देवराजं स गौतमः ॥ ५ ॥

ततो जानपदीं नाम देवकन्यां सुरेश्वरः। प्राहिणोत्तपसो विघ्नं कुरु तस्येति कौरव ॥ ६ ॥ सा हि गत्वाश्रमं तस्य रमणीयं शरद्वतः। धनुर्बाणधरं बाला लोभयामास गौतमम् ॥ ७ ॥ तामेकवसनां दृष्ट्वा गौतमोऽप्सरसं वने। लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत् ॥ ८ ॥ धनुश्च हि शरास्तस्य कराभ्यामपतन्भुवि। वेपथुश्चापि तां दृष्ट्वा शरीरे समजायत ॥ ९ ॥ स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च समर्थनात्। अवतस्थे महाप्राज्ञो धैर्य्येण परमेण ह ॥ १० ॥ यस्तस्य सहसा राजन् विकारः समदृश्यत। तेन सुस्राव रेतोऽस्य स च तं नावबुध्यत ॥ ११ ॥ धनुश्च सशरं त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च। स विहायाश्रमं तच्च तां चैवाप्सरसं मुनिः। जगाम रेतस्तत्तस्य शरस्तम्बे पपात च ॥ १२ ॥ शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप। तस्याथ मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ॥ १३ ॥ मृगयाञ्चरतो राज्ञः शान्तनोस्तु यदृच्छया। कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत ॥ १४ ॥ धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च। ज्ञात्वा द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य ह ॥ १५ ॥ स राज्ञे दर्शयामास मिथुनं सशरं धनुः। स तदादाय मिथुनं राजा च कृपयान्वितः ॥ १६ ॥ आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन्। ततः संवर्द्धयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् ॥ १७ ॥ प्रातीपेयो नरश्रेष्ठो मिथुनं गौतमस्य तत्। गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ १८ ॥ कृपया यन्मया बालाविमौ संवर्द्धिताविति। तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः ॥ १९ ॥ गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत। आगत्य तस्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ २० ॥ चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च। निखिलेनास्य तत्सर्वं गुह्यमाख्यातवांस्तदा ॥ २१ ॥ सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्य्यतां गतः। ततोऽधिजग्मुः

सर्वें ते धनुर्वेदं महारथाः ॥ २२ ॥ धृतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डवाः सह यादवैः । वृष्णयश्च नृपाश्चान्ये नानादिग्भ्यसमागताः ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि कृपोत्पत्तौ त्रिंश-दधिकशततोऽध्यायः ॥ १३० ॥

वैशम्पायन उवाच विशेषार्थी ततो भीष्मः पौत्राणां विनयेप्सया । इष्वस्त्रज्ञान् पर्य्यपृच्छदाचार्य्यान् वीर्य्यसंमतान् ॥ १ ॥ नाल्पधीर्नामहाभागस्तथानानास्त्रकोविदः । नादेवसत्त्वो विनयेत् कुरूनस्त्रे महाबलान् ॥ २ ॥ इति सञ्चिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भरतसत्तमः । द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ॥ ३ ॥ पाण्डवान् कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ । शास्त्रतः पूजितश्चैव सम्यक्तेन महात्मना ॥ ४ ॥ स भीष्मेण महाभागस्तुष्टोऽस्त्रविदुषां वरः । प्रतिजग्राह तान् सर्वाञ्छिष्यत्वेन महायशाः ॥ ५ ॥ शिक्षयामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषतः । तेऽचिरेणैव कालेन सर्वशास्त्रविशारदाः । बभूवुः कौरवा राजन् पाण्डवाश्चामितौजसः ॥ ६ ॥

जनमेजय उवाच । कथं समभवद्द्रोणः कथं चास्त्राण्यवाप्तवन् । कथञ्चागात् कुरून् ब्रह्मन् कस्य पुत्रः स वीर्य्यवान् ॥ ७ ॥ कथं चास्य सुतो जातः सोऽश्वत्थामास्त्रवित्तमः । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण प्रकीर्त्तय ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवानृषिः । भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः ॥ ९ ॥ सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् । महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्द्धाने चरन् पुरा ॥ १० ॥ ददर्शाप्सरसं साक्षाद्घृताचीमाप्लुतामृषिः । रूपयौवनसम्पन्नां मददृप्तां मदालसाम् ॥ ११ ॥ तस्याः

पुनर्नदीतीरे वसनं पर्य्यवर्त्तत। व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥ १२ ॥ तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः। ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ १३ ॥ ततः समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः। अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ १४ ॥ अग्निवेशं महाभागं भरद्वाजः प्रतापवान्। प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ १५ ॥ अग्नेस्तु जातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम। भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ १६ ॥ भरद्वाजसखा चासीत् पृषतो नाम पार्थिवः। तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुतः ॥ १७ ॥ स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्थिवः। चिक्रीड़ाध्ययनञ्चैव चकार क्षत्रियर्षभः ॥ १८ ॥ ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत्। पाञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वर ॥ १९ ॥ भरद्वाजोऽपि भगवानारुरोह दिवं तदा। तत्रैव च वसन् द्रोणस्तपस्तेपे महातपाः ॥ २० ॥ वेदवेदाङ्गविद्वान् स तपसा दग्धकिल्विषः। ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महायशाः ॥ २१ ॥ शारद्वतीं ततो भार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत। अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रताम् ॥ २२ ॥ अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च। स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत्। अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् ॥ २४ ॥ अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति। सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् ॥ २५ ॥ तत्रैव च वसन् धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत्। स शुश्राव महात्मानं जामदग्न्यं परन्तपम् ॥ २६ ॥ सर्वज्ञानविदं विप्रं सर्वशस्त्रभृतां वरम्। ब्राह्मणेभ्यस्तदा राजन्दित्सन्तं वसु सर्वशः ॥ २७ ॥ स रामस्य धनुर्वेदं दिव्यान्यस्त्राणि चैव ह। श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे नीतिशास्त्रे तथैव च ॥ २८ ॥ ततः स व्रतिभिः शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महातपाः।

व्रतः प्रायान्म हावाङ्गमंहेन्द्रं पर्व्वतोत्तमम् ॥ २९ ॥ ततो महेन्द्रमा-
साद्य भारद्वाजो महातपाः । चान्तं दान्तममित्रघ्नमपश्यद्भृगुनन्दनम्
॥ ३० ॥ ततो द्रोणो व्रतः शिष्यैरुपगम्य भृगूद्वहम् । आचख्य
चात्मनो नाम जन्म चाङ्गिरसःकुले ॥ ३१ ॥ निवेद्य शिरसा
भूमौ पादौ चैवाभ्यवादयत् । ततस्तं सर्व्वमुत्सृज्य वनं जिगमिषुं
तदा ॥ ३२ ॥ जामदग्न्यं महात्मानं भारद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।
भरद्वाजात् समुत्पन्नं तथा त्वं मामयोनिजम् ॥ ३३ ॥ आगतं
वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजोत्तमम् । तमब्रवीन्महात्मा
स सर्व्वचत्रियमर्द्दनः ॥ ३४ ॥ स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ यदिच्छसि
वदस्व मे । एवमुक्तस्तु रामेण भारद्वाजोऽब्रवीद्वचः ॥ ३५ ॥
रामं प्रहरतां श्रेष्ठं दित्सन्तं विविधं वसु । अहं धनमनन्तं
हि प्रार्थये विपुलव्रत ॥ ३६ ॥

राम उवाच । हिरण्यं मम यच्चान्यद्वसु किञ्चिदिह स्थितम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्व्वमेतत्तपोधन ॥ ३७ ॥ तथैवेयं धरा
देवी सागरान्ता सपत्तना । कश्यपाय मया दत्ता कृत्स्ना नगर-
मालिनी ॥ ३८ ॥ शरीरमात्रमेवाद्य ममेदमवशेषितम् । अस्त्राणि
च महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ॥ ३९ ॥ अस्त्राणि वा
शरीरं वा वरयैतन्मयोद्यतम् । वृणीष्व किं प्रयच्छामि तुभ्यं
द्रोण वदाशु तत् ॥ ४० ॥

द्रोण उवाच । अस्त्राणि मे समग्राणि ससंहाराणि भार्गव ।
सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः ॥ ४१ ॥ तथेत्युक्त्वा तत-
स्तस्मै प्रादादस्त्राणि भार्गवः । सरहस्यव्रतञ्चैव धनुर्व्वेदमशेषतः
॥ ४२ ॥ प्रतिगृह्य तु तत् सर्व्वं कृतास्त्रो द्विजसत्तमः । प्रियं
सखायं सुप्रीतो जगाम द्रुपदं प्रति ॥ ४३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि द्रोणभार्गवसंवादे एक-
त्रिंशदधिकशततोऽध्याय ॥ १३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान्। अब्रवीत् पार्थिवं राजन् सखायं विद्धि मामिह ॥ १ ॥ इत्येवमुक्तः सख्या स प्रीतिपूर्वं जनेश्वरः। भारद्वाजेन पाञ्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत् ॥ २ ॥ स क्रोधामर्षजिह्मभ्रूः कषायीकृतलोचनः। ऐश्वर्य्यमदसम्पन्नो द्रोणं राजाब्रवीदिदम् ॥ ३ ॥

द्रुपद उवाच। अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी। यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ४ ॥ न हि राज्ञामुदीर्णानामेवं भूतैर्नरैः क्वचित्। सख्यं भवति मन्दात्मन् श्रिया हीनैर्धनच्युतैः ॥ ५ ॥ सौहृदान्यपि जीर्य्यन्ते कालेन परिजीर्य्यता। सौहृदं मे त्वया ह्यासीत् पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ॥ ६ ॥ न सख्यमजरं लोके हृदि तिष्ठति कस्यचित्। कालो ह्येनं विहरति क्रोधो वैनं हरत्युत ॥ ७ ॥ मैवं जीर्णमुपास्स्व त्वं सख्यं भवदुपाकुरु। आसीत् सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥ ८ ॥ न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान् विदुषः सखा। न शूरस्य सखा क्लीवः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ९ ॥ ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम्। तयोर्विवाहः सख्यञ्च नतु पुष्टविपुष्टयोः ॥ १० ॥ नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा। नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वजः प्रतापवान्। मुहूर्त्तं चिन्तयित्वा तु मन्युनाभिपरिप्लुतः ॥ १२ ॥ स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान्। जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि द्रोणद्रुपदसंवादे द्वात्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। स नागपुरमागम्य गौतमस्य निवेशने। भारद्वाजोऽवसत्तत्र प्रच्छन्नं द्विजसत्तमः॥ १ ॥ ततोऽस्य तनुजः पार्थान् कृपस्यानन्तरं प्रभुः। अस्त्राणि शिक्षयामास नाबुध्यन्त च तं जनाः॥ २ ॥ एवं स तत्र गूढात्मा कञ्चित् कालमुवास ह। कुमारास्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात्॥३॥ क्रीड़न्तो वीटया तत्र वीराः पर्य्यचरन्मुदा। पपात कूपे सा वीटा तेषां वै क्रीड़तां तदा॥ ४ ॥ ततस्ते यत्नमातिष्ठन् वीटामुद्धर्त्तुमादृताः। न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये॥ ५ ॥ ततोऽन्योन्यमवैक्षन्त व्रीड़यावनताननाः। तस्या योगमविन्दन्तो भृशं चोत्कण्ठिताभवन्॥ ६ ॥ तेऽपश्यन् ब्राह्मणं श्याममापन्नं पलितं कृशम्। कृत्यवन्तमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम्॥ ७ ॥ ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपागम्य कुमारकाः। भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्॥ ८ ॥ अथ द्रोणः कुमारांस्तान् दृष्ट्वा कृत्यवतस्तदा। प्रहस्य मन्दं पैशल्यादभ्यभाषत वीर्य्यवान्॥ ९ ॥ अहो वो धिग्बलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्त्रताम्। भरतस्यान्वये जाता ये वीटां नाधिगच्छत॥ १० ॥ वीटाञ्च मुद्रिकाञ्चैव ह्यहमेतदपि द्वयम्। उद्धरेयमिषीकाभिर्भोजनं मे प्रदीयताम्॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा कुमारांस्तान्द्रोणः स्वाङ्गुलिवेष्टनम्। कूपे निरुदके तस्मिन्नपातयदरिन्दमः। ततोऽब्रवीत्तदा द्रोणं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। कृपस्यानुमते ब्रह्मन् भिक्षामाप्नुहि शाश्वतीम्। एवमुक्तः प्रत्युवाच प्रहस्य भरतानिदम्॥ १३ ॥

द्रोण उवाच। एषा मुष्टिरिषीकाणां मयास्त्रेणाभिमन्त्रिता। अस्या वीर्य्यं निरीक्षध्वं यदन्यस्य न विद्यते॥ १४ ॥ भेत्स्यामीषीकया वीटां तामिषीकां तथान्यया। तामन्यया समायोगे वीटाया ग्रहणं मम॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो यथोक्तं द्रोणेन तत् सर्वं कृतमञ्जसा। तदवेक्ष्य कुमारास्ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः। आश्चर्यमिदमत्यन्तमिति मत्वा वचोऽब्रुवन् ॥ १६ ॥

कुमारा ऊचुः। मुद्रिकामपि विप्रर्षे शीघ्रमेतां समुद्धर ॥१७॥

वैशम्पायन उवाच। ततः शरं समादाय धनुर्द्रोणो महायशाः। शरेण विद्ध्वा मुद्रां तामूर्द्ध्वमावाहयत् प्रभुः ॥ १८ ॥ सशरं समुपादाय कूपादङ्गुलिवेष्टनम्। ददौ ततः कुमाराणां विस्मितानामविस्मितः। मुद्रिकामुद्धृतां दृष्ट्वा तमाहुस्ते कुमारकाः ॥ १९ ॥

कुमारा ऊचुः। अभिवादयामहे ब्रह्मन्नैतदन्येषु विद्यते। कोऽसि कस्यासि जानीमो वयं किं करवामहे ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्ततो द्रोणः प्रत्युवाच कुमारकान् ॥ २१ ॥

द्रोण उवाच। आचक्षध्वञ्च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम्। स एव सुमहातेजाः साम्प्रतं प्रतिपत्स्यते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथेत्युक्त्वा च गत्वा च भीष्ममूचुः कुमारकाः। ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म तथाविधम् ॥ २३ ॥ भीष्मः श्रुत्वा कुमाराणां द्रोणञ्च प्रत्यजानत। युक्तरूपः स हि गुरुरित्येवमनुचिन्त्य च ॥ २४ ॥ अथैनमानीय तदा स्वयमेव सुसत्कृतम्। परिपप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रभृतां वरः। हेतुमागमने तच्च द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ २५ ॥

द्रोण उवाच। महर्षेराग्निवेश्यस्य सकाशमहमच्युत। अस्त्रार्थमगमं पूर्वं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ २६ ॥ ब्रह्मचारी विनीतात्मा जटिलो बहुलाः समाः। अवसं सुचिरं तत्र गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ २७ ॥ पाञ्चाल्यो राजपुत्रश्च यज्ञसेनो महाबलः। इष्वस्त्रहेतोर्न्यवसत्तस्मिन्नेव गुरौ प्रभुः ॥ २८ ॥ स मे तत्र सखा

चासीदुपकारी प्रियश्च मे। तेनाहं सह सङ्गम्य वर्त्तयन् सुचिरं प्रभो ॥ २९ ॥ बाल्यात् प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च। स मे सखा तदा तत्र प्रियवादी प्रियङ्करः ॥ ३० ॥ अब्रवीदिति मां भीष्म वचनं प्रीतिवर्द्धनम्। अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोण महात्मनः ॥ ३१ ॥ अभिषेक्ष्यति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यदा तदा। त्वद्भोग्यं भविता तात सखे सत्येन ते शपे ॥ ३२ ॥ मम भोगाश्च वित्तञ्च त्वदधीनं सुखानि च। एवमुक्ताथ वव्राज कृतास्त्रः पूजितो मया ॥ ३३ ॥ तच्च वाक्यमहं नित्यं मनसा धारयंस्तदा। सोऽहं पितुर्नियोगेन पुत्रलोभाद्यशस्विनीम् ॥ ३४ ॥ नातिकेशीं महाप्रज्ञामुपयेमे महाव्रताम्। अग्निहोत्रे च सत्रे च दमे च सततं रताम् ॥ ३५ ॥ अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमौरसम्। भीमविक्रमकर्म्माणमादित्यसमतेजसम् ॥ ३६ ॥ पुत्रेण तेन प्रीतोऽहं भरद्वाजो मया यथा। गोक्षीरं पिवतो दृष्ट्वा धनिनस्तत्र पुत्रकान् ॥ ३७ ॥ अश्वत्थामारुदद्बालस्तन्मे सन्देहयद्दिशः। स्नातकोऽवसीदेत वर्त्तमानः स्वकर्मसु ॥ ३८ ॥ इति सञ्चिन्त्य मनसा तं देशं बहुशो भ्रमन्। विशुद्धमिच्छन् गाङ्गेय धर्म्मोपेतं प्रतिग्रहम् ॥ ३९ ॥ अन्तादन्तं परिक्रम्य नाभ्यगच्छं पयस्विनीम्। अथ पिष्टोदकेनैनं लोभयन्ति कुमारकाः ॥ ४० ॥ पीत्वा पिष्टरसं बालः क्षीरं पीतं मयापि च। ननर्त्तोत्थाय कौरव्य हृष्टो बाल्याद्विमोहितः ॥ ४१ ॥ तं दृष्ट्वा नृत्यमानन्तु बालैः परिवृतं सुतम्। हास्यतामुपसम्प्राप्तं कश्मलं तत्र मेऽभवत् ॥ ४२ ॥ द्रोणं धिगस्त्वधनिनं यो धनं नाधिगच्छति। पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य तृष्णया ॥४३॥ नृत्यति स्म मुदाविष्टः क्षीरं पीतं मयाप्युत। इति सम्भाषतां वाचं श्रुत्वा मे बुद्धिरच्यवत् ॥ ४४ ॥ आत्मानं चात्मना गर्हन्मनसेदं व्यचिन्तयम्। अपि चाहं पुरा विप्रैर्वर्ज्जितो गर्हितो वसे ॥ ४५ ॥ परोपसेवां पापिष्ठां न च कुर्य्यां धनेप्सया। इति मत्वा प्रियं

पुत्रं भीष्मादाय ततो ह्यहम्॥ ४६॥ पूर्वस्नेहानुरागित्वात् सादरः सौमकिं गतः। अभिषिक्तन्तु श्रुत्वैव कृतार्थोऽस्मीति चिन्तयन् ॥ ४७॥ प्रियं सखायं सुप्रीतो राज्यस्थं समुपागमम्। संस्मरन् सङ्गमं चैव वचनं चैव तस्य तत् ॥ ४८॥ ततो द्रुपदमागम्य सखिपूर्वमहं प्रभो। अब्रुवं पुरुषव्याघ्र सखायं विद्धि मामिति ॥ ४९ ॥ उपस्थितस्तु द्रुपदं सखिवच्चास्मि सङ्गतः। स मां निराकारमिव प्रहसन्निदमब्रवीत्॥ ५० ॥ अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी। यदात्थ मां त्वं प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज॥ ५१ ॥ सङ्गतानीह जीर्य्यन्ति कालेन परिजीर्य्यता। सौहृदं मे त्वया ह्यासीत् पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम्॥ ५२॥ नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा। साम्याद्धि सख्यं भवति वैषम्यान्नोपपद्यते॥ ५३ ॥ न सख्यमजरं लोके विद्यते जातु कस्यचित्। कालो वैनं विहरति क्रोधो वैनं हरत्युत॥ ५४॥ मैवं जीर्णमुपास्स्व त्वं सख्यं भवदुपाकृधि। आसीत् सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम्॥ ५५॥ न ह्यनाढ्यः सखाढ्यस्य नाविद्वान् विदुषः सखा। न शूरस्य सखा क्लीवः सखिपूर्वं किमिष्यते॥ ५६॥ न हि राज्ञामुदीर्णानामेवं भूतैर्नरैः क्वचित्। सख्यं भवति मन्दात्मन् श्रिया हीनैर्धनच्युतैः॥ ५७॥ नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा। नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते॥ ५८॥ अहं त्वया न जानामि राज्यार्थे संविदं कृताम्। एकरात्रन्तु ते ब्रह्मन् कामं दास्यामि भोजनम्॥ ५९॥ एवमुक्तस्त्वहं तेन सदारः प्रस्थितस्तदा। तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय यां कर्त्तास्म्यचिरादिव ॥ ६० ॥ द्रुपदेनैवमुक्तोऽहं मन्युनाभिपरिप्लुतः। अभ्यागच्छं कुरून् भीष्म शिष्यैरर्थी गुणान्वितैः॥ ६१॥ ततोऽहं भवतः कामं संवर्द्धयितुमागतः। इदं नागपुरं रम्यं ब्रूहि किं करवाणि ते॥ ६२॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तदा भीष्मो भारद्वाजमभाषत ॥ ६३ ॥

भीष्म उवाच । अपज्यं क्रियतां चापं साध्वस्त्रं प्रतिपादय । भुङ्क्ष्व भोगान् भृशं प्रीतः पूज्यमानः कुरुक्षये ॥ ६४ ॥ कुरुणामस्ति यद्वित्तं राज्यं चेदं सराष्ट्रकम । त्वमेव परमो राजा सर्व्वे च कुरवस्तव ॥ ६५ ॥ यच्च ते प्रार्थितं ब्रह्मन् कृतं तदिति चिन्त्यताम् । दिष्ट्या प्राप्तोऽसि विप्रर्षे महान्मेऽनुग्रहः कृतः ॥ ६६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि भीष्मद्रोणसंवादे त्रयस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सम्पूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदां वरः । विशश्राम महातेजाः पूजितः कुरुवेश्मनि ॥ १ ॥ विश्रान्तेऽथ गुरौ तस्मिन् पौत्रानादाय कौरवान् । शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ॥ २ ॥ गृहञ्च सुपरिच्छन्नं धनधान्यसमाकुलम् । भारद्वाजाय सुप्रीतः प्रत्यपादयत प्रभुः ॥ ३ ॥ स ताञ्छिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् । पाण्डवान्धार्त्तराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानसः ॥ ४ ॥ प्रतिगृह्य च तान् सर्व्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत् । रहस्येकं प्रतीतात्मा कृतोपसदनांस्तथा ॥ ५ ॥

द्रोण उवाच । कार्य्यं मे काङ्क्षितं किञ्चिद्धृदि सम्परिवर्त्तते । कृतास्त्रैस्तत् प्रदेयं मे तदेतद्वदतानघाः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन् विशाम्पते । अर्ज्जुनस्तु ततः सर्व्वं प्रतिजज्ञे परन्तप ॥ ७ ॥ ततोऽर्ज्जुनं तदा मूर्द्ध्नि समाघ्राय पुनः पुनः । प्रीतिपूर्व्वं परिष्वज्य प्ररुरोद मुदा तदा ॥ ८ ॥ ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि

विविधानि च। ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्य्यवान्॥ ९॥ राजपुत्रास्तथा चान्ये समेत्य भरतर्षभ। अभिजग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे द्विजसत्तमम्॥ १०॥ वृष्णयश्चान्धकाश्चैव नानादेश्याश्च पार्थिवाः। सूतपुत्रश्च राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा॥ ११॥ स्पर्द्धमानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्षणः। दुर्य्योधनं समाश्रित्य सोऽवमन्यत पाण्डवान्॥ १२॥ अभ्ययात्स ततो द्रोणं धनुर्वेदचिकीर्षया। शिक्षाभुजबलोद्योगैस्तेषु सर्वेषु पाण्डवः॥ १३॥ अस्त्रविद्यानुरागाच्च विशिष्टोऽभवदर्जुनः। तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु लाघवे सौष्ठवेषु च॥ १४॥ सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः। ऐन्द्रिमप्रतिमं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत॥ १५॥ एवं सर्वकुमाराणामिष्वस्त्रं प्रत्यपादयत्। कमण्डलुञ्च सर्वेषां प्रायच्छच्चिरकारणात्॥ १६॥ पुत्राय च ददौ कुम्भमविलम्बनकारणात्। यावत्ते नोपगच्छन्ति तावदस्मै परां क्रियाम्॥ १७॥ द्रोण आचष्ट पुत्राय तत् कर्म जिष्णुरौहत। ततः स वारुणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम्। सममाचार्य्यपुत्रेण गुरुमभ्येति फाल्गुनः॥॥ १८॥ आचार्य्यपुत्रात्तस्मात्तु विशेषोपचयी पृथक्। न व्यहीयत मेधावी पार्थोऽप्यस्त्रविदां वरः॥ १९॥ अर्जुनः परमं यत्नमातिष्ठद्गुरुपूजने। अस्त्रे च परमं योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत्॥ २०॥ तं दृष्ट्वा नित्यमुद्युक्तमिष्वस्त्रं प्रति फाल्गुनम्। आहूय वचनं द्रोणो रहः सूदमभाषत॥ २१॥ अन्धकारेऽर्जुनायान्नं न देयं ते कदाचन। न चाख्येयमिदं चापि मद्वाक्यं विजये त्वया॥ २२॥ ततः कदाचिद्भुञ्जाने प्रववौ वायुरर्जुने। तेन तत्र प्रदीपः स दीप्यमानो विलोपितः॥ २३॥ भुङ्क्त एव तु कौन्तेयो नास्यादन्यत्र वर्त्तते। हस्तस्तेजस्विनस्तस्य अन्नग्रहणकारणात्॥ २४॥ तदभ्यासकृतं मत्वा रात्रावपि स पाण्डवः। योग्यां चक्रे महाबाहुर्धनुषा पाण्डुनन्दनः॥ २५॥

तस्य ज्यातलनिर्घोषं द्रोणः शुश्राव भारत। उपेत्य चैनमुत्थाय परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

द्रोण उवाच। प्रयतिष्ये तथा कर्त्तुं यथा नान्यो धनुर्द्धरः। त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो हयेषु च गजेषु च। रथेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ २८ ॥ गदा-युद्धेऽसिचर्य्यायां तोमरप्रासशक्तिषु। द्रोणः सङ्कीर्णयुद्धे च शिक्षयामास कौरवान् ॥ २९ ॥ तस्य तत् कौशलं श्रुत्वा धनुर्वेद-जिघृक्षवः। राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ३० ॥ ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः। एकलव्यो महाराज द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ ३१ ॥ न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन्। शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ ३२ ॥ स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परन्तपः। अरण्यमनुसम्प्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्नाचार्य्यवृत्तिञ्च परमा-मास्थितस्तदा। इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः ॥ ३४ ॥ परया श्रद्धयोपेतो योगेन परमेण च। विमोक्षादानसन्धाने लघुत्वं परमाप सः ॥ ३५ ॥ अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित् कुरुपाण्डवाः। रथैर्विनिर्ययुः सर्व्वे मृगयामरिमर्द्दन ॥ ३६ ॥ तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया। राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ ३७ ॥ तेषां विचरतां तत्र तत्तत् कर्म चिकीर्षया। श्वा चरन् स वने मूढो नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ ३८ ॥ स कृष्णमलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरम्। नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके ॥ ३९ ॥ तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान्मुखे। लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा ॥ ४० ॥ स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह। तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीराः परं विस्मयमागताः ॥ ४१ ॥ लाघवं शब्दवेधित्वं

दृष्ट्वा तत् परमं तदा। प्रेक्ष्य तं व्रीड़िताश्चासन् प्रशशंसुश्च सर्वशः ॥ ४२ ॥ तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम्। ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ४३ ॥ न चैनमभिजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम्। तथैनं परिपप्रच्छुः को भवान् कस्य वेत्युत ॥ ४४ ॥

एकलव्य उवाच। निषदाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम्। द्रोणशिष्यञ्च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः। यथावृत्तं वने सर्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ ४६ ॥ कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन्। रहो द्रोणं समासाद्य प्रणयादिदमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

अर्जुन उवाच। तदाहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः। भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥ ४८ ॥ अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्य्यवान्। अन्योऽस्ति भवतः शिष्यो निषिदाधिपतेः सुतः ॥४९ ॥

वैशम्पायन उवाच। मुहूर्त्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम्। सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ ५० ॥ ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम्। एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ५१ ॥ एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात्। अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ५२ ॥ पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत् स निषादजः। निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ५३ ॥ ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः। यदि शिष्योऽसि मे वीर वेतनं दीयतां मम। एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ॥ ५४ ॥

एकलव्य उवाच। किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः। नहि किञ्चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमब्रवीत्त्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणा दीयतामिति। एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ॥ ५६ ॥ प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा। तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ॥ ५७ ॥ छित्वा विचार्य्य तं प्रादाद्द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः। ततः शरन्तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत। न तथा च स शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ५८ ॥ ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः। द्रोणश्च सत्यवागासीन्नान्योऽभिभविताऽर्जुनम् ॥ ५९ ॥ द्रोणस्य तु तदा शिष्यौ गदायोग्यौ बभूवतुः। दुर्य्योधनश्च भीमश्च सदा संरब्धमानसौ ॥ ६० ॥ अश्वत्थामा रहस्येषु सर्व्वेष्वभ्यधिकोऽभवत्। तथाति पुरुषानन्यान् त्सारुकौ यमजावुभौ ॥ ६१ ॥ युधिष्ठिरो रथिश्रेष्ठः सर्व्वत्र तु धनञ्जयः। प्रथितः सागरान्तायां रथयूथपयूथपः ॥ ६२ ॥ बुद्धियोगबलोत्साहैः सर्व्वास्त्रेषु च निष्ठितः। अस्त्रे गुर्व्वनुरागी च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ॥ ६३ ॥ तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च वीर्य्यवान्। एकः सर्व्वकुमाराणां बभूवातिरथोऽर्जुनः ॥ ६४ ॥ प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनञ्जयम्। धार्त्तराष्ट्रा दुरात्मानो नामृष्यन्त परस्परम् ॥ ६५ ॥ तांस्तु सर्व्वान् समानीय सर्व्वविद्यास्त्रशिक्षितान्। द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभः ॥ ६६ ॥ कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम्। अभिज्ञातं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ६७ ॥

द्रोण उवाच। शीघ्रं भवन्तः सर्व्वेऽपि धनूंष्यादाय सर्व्वशः। भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठध्वं सन्धितेषवः ॥ ६८ ॥ मद्वाक्यसमकालन्तु शिरोऽस्य विनिपात्यताम्। एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ६९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो युधिष्ठिरं पूर्व्वमुवाचाङ्गिरसां वरः। सन्धत्स्व बाणं दुर्द्धर्ष मद्वाक्यान्ते विमुञ्च तम् ॥ ७० ॥

ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य परन्तपः। तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः॥ ७१॥ ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम्। स मुहूर्त्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ॥७२॥ पश्यैनं त्वं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज। पश्यामीत्येवमाचार्य्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः। स मुहूर्त्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत॥ ७३॥

द्रोण उवाच। अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातॄन् वापि प्रपश्यसि॥ ७४॥ तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम्। भवन्तञ्च तथा भ्रातॄन् भासञ्चेति पुनः पुनः॥ ७५॥ तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव। नैतच्छक्यं त्वया वेद्धुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन्॥ ७६॥ ततो दुर्य्योधनादींस्तान्धार्त्तराष्ट्रान्महायशाः। तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्य्यपृच्छत॥ ७७॥ अन्यांश्च शिष्यान् भीमादीन् राज्ञश्चैवान्यदेशजान्। तथा च सर्वे तत्सर्वं पश्याम इति कुत्सिताः॥ ७८॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि द्रोणशिष्यपरीक्षायां चतुस्त्रिंशत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १३४॥

वैशम्पायन उवाच। ततो धनञ्जयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत। त्वयेदानीं प्रहर्त्तव्यमेतल्लक्ष्यं विलोक्यताम्॥ १॥ मद्वाक्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः। वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्त्तकम्॥ २॥ एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः। तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः॥ ३॥ मुहूर्त्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत। पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि चार्जुन॥ ४॥ पश्याम्येकं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत। नतु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत॥ ५॥

ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्त्तादिव तं पुनः। प्रत्यभाषत दुर्द्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥ ६ ॥ भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः। शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः। मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ ८ ॥ ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च। शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ९ ॥ तस्मिन् कर्मणि संसिद्धे पर्य्यष्वजत पाण्डवम्। मेने च द्रुपदं संख्ये सानुबन्धं पराजितम् ॥ १० ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य सशिष्योऽङ्गिरसां वरः। जगाम गङ्गामभितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ११ ॥ अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः। ग्राहो जग्राह बलवान्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ १२ ॥ स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान् सर्व्वानचोदयत्। ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ १३ ॥ तद्वाक्यसमकालन्तु वीभत्सुर्निशितैः शरैः। अवार्य्यैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताड़यत् ॥ १४ ॥ इतरे त्वथ संमूढ़ास्तत्र तत्र प्रपेदिरे। तन्तु दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ॥ १५ ॥ विशिष्टं सर्व्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा। स पार्थवाणैर्बहुधा खण्डशः परिकल्पितः ॥ १६ ॥ ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जङ्घां त्यक्त्वा महात्मनः। अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ॥ १७ ॥ गृहाणेमं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्द्धरम्। अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्त्तनम् ॥ १८ ॥ न च ते मानुषेष्वेतत् प्रयोक्तव्यं कथञ्चन। जगद्विनिर्द्दहेदेतदल्पतेजसि पातितम् ॥ १९ ॥ असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते। तद्धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ २० ॥ बाधेतामानुषः शत्रुर्यदि त्वां वीर कश्चन। तद्वधाय प्रयुञ्जीयास्तदस्त्रमिदमाहवे ॥ २१ ॥ तथेति स प्रतिश्रुत्य वीभत्सुः प्रकृताञ्जलिः। जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ॥ २२ ॥ भविता त्वत्समो

नान्यः पुमांल्लोके धनुर्द्धरः। अजेयः सर्वशत्रूणां कीर्त्तिमांश्च भविष्यसि॥ २३॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि द्रोणग्राहमोक्षणे पञ्चविंश-
दधिकशततोऽध्यायः॥ १३५॥

वैशम्पायन उवाच। कृतास्त्रान् धार्त्तराष्ट्रांश्च पाण्डुपुत्रांश्च भारत। दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन् धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्॥ १॥ कृपस्य सोमदत्तस्य वाह्लीकस्य च धीमतः। गाङ्गेयस्य च सान्निध्ये व्यासस्य विदुरस्य च॥ २॥ राजन् संप्राप्तविद्यास्ते कुमाराः कुरुसत्तम। ते दर्शयेयुः स्वां शिक्षां राजन्ननुमते तव। ततोऽब्रवीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना॥ ३॥

धृतराष्ट्र उवाच। भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसत्तम। यदानुमन्यसे कालं यस्मिन्देशे यथा यथा। तथा तथा विधानाय स्वयमाज्ञापयस्व माम्॥ ४॥ स्पृहयाम्यद्य निर्वेदात् पुरुषाणां सचक्षुषाम्। अस्त्रहेतोः पराक्रान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुत्रकान्॥ ५॥ क्षत्तर्यद्गुरुराचार्य्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा। न हीदृशं प्रियं मन्ये भविता धर्मवत्सल॥ ६॥ ततो राजानमामन्त्र्य निर्गतो विदुरो बहिः। भारद्वाजो महाप्राज्ञो मापयामास मेदिनीम्॥ ७॥ समानवृक्षां निर्गुल्मामुदक्प्रस्रवणान्विताम्। तस्यां भूमौ बलिं चक्रे तिथौ नक्षत्रपूजिते॥ ८॥ अवघुष्टे समाजे च तदर्थं वदतां वरः। रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि॥ ९॥ प्रेक्षागारं सुविहितं चक्रुस्ते तस्य शिल्पिनः। राज्ञः सर्वायुधोपेतं स्त्रीणाञ्चैव नरर्षभ॥ १०॥ मञ्चांश्च कारयामासुस्तत्र जानपदा जनाः। विपुलानुच्छ्रयोपेताञ्छिविकाश्च महाधनाः॥ ११॥ तस्मिंस्ततोऽहनि प्राप्ते राजा ससचिवस्तदा। भीष्मं प्रमुखतः

कृत्वा कृपं चाचार्य्यसत्तमम् ॥ १२ ॥ मुक्ताजालपरिक्षिप्तं वैदूर्य्य-मणिशोभितम्। शातकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारमुपागमत् ॥ १३ ॥ गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयताम्वर। स्त्रियश्च राज्ञः सर्वास्ताः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ॥ १४ ॥ हर्षादारुरुहुर्मञ्चा-न्मेरुं देवस्त्रियो यथा। ब्राह्मणक्षत्रियाद्यञ्च चातुर्वर्ण्यं पुराद्द्रुतम् ॥ १५ ॥ दर्शनेप्सु समभ्यागात् कुमाराणां कृतास्त्रताम्। क्षणेनैकस्थतां तत्र दर्शनेप्सु जगाम ह ॥ १६ ॥ प्रवादितैश्च वादित्रैर्जनकौतूहलेन च। महार्णव इव क्षुब्धः समाजः सोऽभव-त्तदा ॥ १७ ॥ ततः शुक्लाम्वरधरः शुक्लयज्ञोपवीतवान्। शुक्ल-केशः सितश्मश्रुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ १८ ॥ रङ्गमध्यं तदा-चार्य्यः सपुत्रः प्रविवेश ह। नभो जलधरैर्हीनं साङ्गारक इवांशुमान् ॥ १९ ॥ स यथासमयं चक्रे बलिं बलवतांवरः। ब्राह्म-णांस्तु सुमन्त्रज्ञान् कारयामास मङ्गलम् ॥ २० ॥ सुखपुण्याह-घोषस्य पुण्यस्य समनन्तरम्। विविशुर्विविधं गृह्य शस्त्रोपकरणं नराः ॥ २१ ॥ ततो बद्धाङ्गुलित्राणा बद्धकक्षा महारथाः। बद्ध-तूणाः सधनुषो विविशुर्भरतर्षभाः ॥ २२ ॥ अनुज्येष्ठन्तु ते तत्र युधिष्ठिरपुरोगमाः। चक्रुरस्त्रं महावीर्य्याः कुमाराः परमा-द्भुतम् ॥ २३ ॥ केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे। मनुजा धृष्टमपरे वीक्षाञ्चक्रुः सुविस्मिताः ॥ २४ ॥ ते स्म लक्ष्याणि विभिदुर्वाणैर्नामाङ्कशोभितैः। विविधैर्लाघवोत्सृष्टैरुह्यन्तो वाजि-भिर्द्रुतम् ॥ २५ ॥ तत् कुमारबलं तत्र गृहीतशरकार्मुकम्। गन्धर्वनगराकारं प्रेक्ष्य ते विस्मिताभवन् ॥ २६ ॥ सहसा चुक्रुशुश्चान्ये नराः शतसहस्रशः। विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु-साध्विति भारत ॥ २७ ॥ कृत्वा धनुषि ते मार्गान् रथचर्य्यासु चासकृत्। गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च नियुद्धे च महावलाः ॥ २८ ॥ गृहीतखड्गचर्माणस्ततो भूयः प्रहारिणः। त्सरुमार्गान् यथो-

द्दिष्टांश्चेरुः सर्वासु भूमिषु॥ २९॥ लाघवं सौष्ठवं शोभां स्थिरत्वं दृढमुष्टिताम्। ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगं खड्गचर्मणोः॥ ३०॥ अथ तौ नित्यसंहृष्टौ सुयोधनवृकोदरौ। अवतीर्णौ गदाहस्तावेकशृङ्गाविवाचलौ॥ ३१॥ बद्धकक्षौ महाबाहू पौरुषे पर्य्यवस्थितौ। बृंहन्तौ वासिताहेतोः समदाविव कुञ्जरौ॥ ३२॥ तौ प्रदक्षिणसव्यानि मण्डलानि महाबलौ। चेरतुर्निर्मलगदौ समदाविव कुञ्जरौ॥ ३३॥ विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्य्याः पाण्डवारणिः। न्यवेदयेतां तत्सर्वं कुमाराणां विचेष्टितम्॥ ३४॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्यस्त्रदर्शने षट्त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः॥ १३६॥

वैशम्पायन उवाच। कुरुराजे हि रङ्गस्थे भीमे च बलिनांवरे। पक्षपातकृतस्नेहः स द्विधेवाभवज्जनः॥ १॥ हा वीरकुरुराजेति हा भीम इति जल्पताम्। पुरुषाणां सुविपुलाः प्रणादाः सहसोत्थिताः॥ २॥ ततः क्षुब्धार्णवनिभं रङ्गमालोक्य बुधिमान्। भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत्॥ ३॥

द्रोण उवाच। वारयैतौ महावीर्य्यौ कृतयोग्यावुभावपि। माभूद्रङ्गप्रकोपोऽयं भीमदुर्य्योधनोद्भवः॥ ४॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तावुद्यतगदौ गुरुपुत्रेण वारितौ। युगान्तानिलसंक्षुब्धौ महावेलाविवार्णवौ॥ ५॥ ततो रङ्गाङ्गणगतो द्रोणो वचनमब्रवीत्। निवार्य्य वादित्रगणं महामेघनिभस्वनम्॥ ६॥ यो मे पुत्रात् प्रियतरः सर्वशस्त्रविशारदः। ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमः स पार्थो दृश्यतामिति॥ ७॥ आचार्य्यवचनेनाथ कृतस्वस्त्ययनो युवा। बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पूर्णतूणः सकार्मुकः॥ ८॥ काञ्चनं कवचं बिभ्रत् प्रत्यदृश्यत फाल्गुनः। सार्क्कः

सेन्द्रायुधतड़ित् सन्ध्य इव तोयदः ॥ ९ ॥ ततः सर्व्वस्य रङ्गस्य समुत्पिञ्जलकोऽभवत्। प्रावाद्यन्त च वाद्यानि सशङ्खानि समन्ततः ॥ १० ॥ एष कुन्तीसुतः श्रीमानेष मध्यमपाण्डवः। एष पुत्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षिता ॥ ११ ॥ एषोऽस्त्रविदुषां श्रेष्ठ एष धर्म्मभृतां वरः। एष शीलवताञ्चापि शीलज्ञाननिधिः परः ॥ १२ ॥ इत्येवं तुमुला वाचः शुश्रुवुः प्रेक्षकेरिताः। कुन्त्याः प्रस्नवसंयुक्तैरस्रैः क्लिन्नमुरोऽभवत् ॥ १३ ॥ तेन शब्देन महता पूर्णश्रुतिरथाब्रवीत्। धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो विदुरं हृष्टमानसः ॥ १४ ॥ क्षत्तः क्षुब्धार्णवनिभः किमेष सुमहास्वनः। सहसैवोत्थितो रङ्गे भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥ १५ ॥

विदुर उवाच। एष पार्थो महाराज फाल्गुनः पाण्डुनन्दनः। अवतीर्णः सकवचस्तत्रैष सुमहास्वनः ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि रक्षितोऽस्मि महामते। पृथारणिसमुद्भूतैस्त्रिभिः पाण्डववह्निभिः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् प्रमुदिते रङ्गे कथञ्चित् प्रत्युपस्थिते। दर्शयामास बीभत्सुराचार्य्यायास्त्रलाघवम् ॥ १८ ॥ आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत्पयः। वायव्येनासृजद्वायुं पार्ज्जन्येनासृजद्घनान् ॥ १९ ॥ भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्व्वतेनाभवद्गिरिः। अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २० ॥ क्षणात् प्रांशुः क्षणाद्ध्रस्वः क्षणाच्च रथधूर्गतः। क्षणेन रथमध्यस्थः क्षणेनावतरन्महीम् ॥ २१ ॥ सुकुमारञ्च सूक्ष्मञ्च गुरुञ्चापि गुरुप्रियः। सौष्ठवेनाभिसंक्षिप्तः सोऽविध्यद्विविधैः शरैः ॥ २२ ॥ भ्रमतश्च वराहस्य लौहस्य प्रमुखे समम्। पञ्चबाणानसंसक्तान् संमुमोचैकबाणवत् ॥ २३ ॥ गव्ये विषाणकोषे च चले रज्ज्ववलम्बिनि। निचखान महावीर्य्यः सायकानेकविंशतिम् ॥ २४ ॥ इत्येवमादि सुमहत् खड्गे धनुषि चानघ। गदायां शस्त्रकुशलो

मण्डलानि प्रदर्शयन् ॥ २५ ॥ ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन् कर्मणि भारत। मन्दीभूते समाजे च वादित्रस्य च निःस्वने ॥ २६ ॥ द्वारदेशात् समुद्भूतो माहात्म्यबलसूचकः। वज्रनिष्पेषसदृशः शुश्रुवे भुजनिःस्वनः ॥ २७ ॥ दीर्य्यन्ते किं नु गिरयः किंस्वि-द्भूमिर्विदीर्य्यते। किंस्विदापूर्य्यते व्योम जलधाराघनैर्घनैः ॥ २८ ॥ रङ्गस्यैवं मतिरभूत् चणेन वसुधाधिप। द्वारञ्चाभिमुखाः सर्व्वे बभूवुः प्रेचकास्तदा ॥ २९ ॥ पञ्चभिर्भ्रातृभिः पार्थैर्द्रोणः परि-वृतो बभौ। पञ्चतारेण संयुक्तः सावित्रेणेव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥ अश्वत्थाम्ना च सहितं भ्रातॄणां शतमूर्ज्जितम्। दुर्य्योधनममि-त्रघ्नमुत्थितं पर्य्यवारयत् ॥ ३१ ॥ स तैस्तदा भ्रातृभिरुद्यता-युधैर्गदाग्रपाणिः समवस्थितैर्वृतः। बभौ यथा दानवसंचये पुरा पुरन्दरो देवगणैः समावृतः ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वण्यस्त्रदर्शने सप्तत्रिंश-
दधिकशततोऽध्याय ॥ १३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ल-लोचनैः। विवेश रङ्गं विस्तीर्णं कर्णः परपुरञ्जयः ॥ १ ॥ सहजं कवचं बिभ्रत् कुण्डलोद्योतिताननः। सधनुर्बद्धनिस्त्रिंशः पाद-चारीव पर्व्वतः ॥ २ ॥ कन्यागर्भः पृथुयशाः पृथायाः पृथुलोचनः। तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांश कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ३ ॥ सिंहर्षभ-गजेन्द्राणां तुल्यवीर्य्यपराक्रमः। दीप्तिकान्तिद्युतिगुणैः सूर्य्येन्दु-ज्वलनोपमः ॥ ४ ॥ प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा। असंख्येयगुणः श्रीमान् भास्करस्यात्मसम्भवः ॥ ५ ॥ स निरीक्ष्य महाबाहुः सर्व्वतो रङ्गमण्डलम्। प्रणामं द्रोणकृपयोर्नात्या-

हतमिवाकरोत् ॥ ६ ॥ स समाजजनः सर्वो निश्चलः स्थिर-लोचनः । कोऽयमित्यागतक्षोभः कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ७ ॥ सोऽब्रवीन्मेघगम्भीरस्वरेण वदतां वरः । भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशासनिम् ॥ ८ ॥ पार्थ यत्ते कृतं कर्म विशेषवद्-हन्ततः । करिष्ये पश्यतां नृणामात्मानं विस्मयंगमः ॥ ९ ॥ असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतांवर । यन्त्रोत्क्षिप्त इवोत्तस्थौ क्षिप्रं वै सर्वतो जनः ॥ १० ॥ प्रीतिश्च मनुजव्याघ्र दुर्य्योधन-मुपाविशत् । ह्रीश्च क्रोधश्च बीभत्सुं क्षणेनान्वाविवेश ह ॥ ११ ॥ ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा । यत् कृतं तत्र पार्थेन तच्चकार महाबलः ॥ १२ ॥ अथ दुर्य्योधनस्तत्र भ्रातृभिः सह भारत । कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥

दुर्य्योधन उवाच । स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मानद । अहञ्च कुरुराज्यञ्च यथेष्टमुपभुज्यताम् ॥ १४ ॥

कर्ण उवाच । कृतं सर्व्वमहं मन्ये सखित्वञ्च त्वया वृणे । द्वन्द्वयुद्धञ्च पार्थेन कर्त्तुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ १५ ॥

दुर्य्योधन उवाच । भुङ्क्ष्व भोगान्मया सार्द्धं बन्धूनां प्रिय-कृद्भव । दुर्हृदां कुरु सर्व्वेषां मूर्द्ध्नि पादमरिन्दम ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः क्षिप्तमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्य-भाषत । कर्णं भ्रातृसमूहस्य मध्येऽचलमिव स्थितम् ॥ १७ ॥

अर्जुन उवाच । अनाहूतोपदिष्टानामनाहूतोपजल्पिनाम् । ये लोकास्तान् हतः कर्ण मया त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १८ ॥

कर्ण उवाच । रङ्गोऽयं सर्व्वसामान्यः किमत्र तव फाल्गुन । वीर्य्यश्रेष्ठाश्च राजानो बलं धर्मोऽनुवर्त्तते ॥ १९ ॥ किं क्षेपैर्दुर्ब्ब-लायासैः शरैः कथय भारत । गुरोः समक्षं यावत्ते हराम्यद्य शिरः शरैः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुर-

ञ्जयः। भ्रातृभिस्त्वरयाश्लिष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ २१ ॥ ततो दुर्य्योधनेनापि सभ्रात्रा समरोद्यतः। परिष्वक्तः स्थितः कर्णः प्रगृह्य सशरन्धनुः ॥२२॥ ततः सविद्युत्स्तनितैः सेन्द्रायुधपुरोगमैः। आवृतं गगनं मेघैर्बलाकापङ्क्तिहासिभिः ॥२३॥ ततः स्नेहाद्धरिहयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम्। भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान् ॥ २४ ॥ मेघच्छायोपगूढस्तु ततोऽदृश्यत फाल्गुनः। सूर्य्यातपपरिक्षिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत ॥२५॥ धार्त्तराष्ट्रा यतः कर्णस्तस्मिन्देशे व्यवस्थिताः। भारद्वाजः कृपो भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवन् ॥ २६ ॥ द्विधा रङ्गः समभवत् स्त्रीणां द्वैधमजायत। कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ॥ २७ ॥ तां तथा मोहमापन्नां विदुरः सर्वधर्मवित्। कुन्तीमाश्वासयामास प्रेष्याभिश्चन्दनोदकैः ॥ २८ ॥ ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभौ परिदंशितौ। पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंभ्रान्ता नान्वपद्यत किञ्चन ॥ २९ ॥ तावुद्यतमहाचापौ कृपः शारद्वतोऽब्रवीत्। द्वन्द्वयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ३० ॥ अयं पृथायास्तनयः कनीयान् पाण्डुनन्दनः। कौरवो भवता सार्द्धं द्वन्द्वयुद्धं करिष्यति ॥ ३१ ॥ त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम्। कथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलभूषणः ॥ ३२ ॥ ततो विदित्वा पार्थस्त्वां प्रतियोत्स्यति वा नवा। वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते नृपात्मजाः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्य कर्णस्य व्रीड़ावनतमाननम् बभौ वर्षाम्बुविक्लिन्नं पद्ममागलितं यथा ॥ ३४ ॥

दुर्य्योधन उवाच। आचार्य्य त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्रविनिश्चये। सत्कुलीनश्च शूरश्च यश्च सेनां प्रकर्षति ॥ ३५ ॥ यद्ययं फाल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति। तस्मादेषोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्मिन् क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः । काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महारथः ॥ ३७ ॥ अभिषिक्तोऽङ्गराज्यस्य श्रिया युक्तो महाबलः । सच्छत्रबालव्यजनो जयशब्दोत्तरेण च ॥ ३८ ॥ उवाच कौरवं राजा वचनं स वृषस्तदा । अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददानि ते ॥ ३९ ॥ प्रब्रूहि राजशार्दूल कर्त्ता ह्यस्मि तथा नृप । अत्यन्तं सख्यमिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥ ४० ॥ एवमुक्तस्ततः कर्णस्तथेति प्रत्युवाच तम् । हर्षाच्चोभौ समाश्लिष्य परां मुदमवापतुः ॥ ४१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्यस्त्रदर्शने अष्टत्रिंश दधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स्रस्तोत्तरपटः सप्रस्वेदः सवेपथु । विवेशाधिरथो रङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निव ॥ १ ॥ तमालोक्य धनुस्त्यक्त्वा पितृगौरवयन्त्रितः । कर्णोऽभिषिकार्द्रशिराः शिरसा समवन्दत ॥ २ ॥ ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन ससंभ्रमः । पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥ ३ ॥ परिष्वज्य च तस्याथ मूर्द्धानं स्नेहविक्लवः । अङ्गराज्याभिषिकार्द्रमश्रुभिः सिषिचे पुनः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा सूतपुत्रोऽयमिति सञ्चिन्त्य पाण्डवाः । भीमसेनस्तदा वाक्यमब्रवीत् प्रहसन्निव ॥ ५ ॥ न त्वमर्हसि पार्थेन सूतपुत्र रणे वधम् । कुलस्य सदृशस्तूर्णं प्रतोदो गृह्यतां त्वया ॥ ६ ॥ अङ्गराज्यञ्च नार्हस्त्वमुपभोक्तुं नराधम । श्वा हुताशसमीपस्थं पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्ततः कर्णः किञ्चित् प्रस्फुरिताधरः । गगनस्थं विनिःश्वस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ८ ॥

ततो दुर्य्योधनः कोपादुत्पपात महाबलः। भ्रातृपद्मवनात्तस्मा-
न्मदोत्कट इव द्विपः॥ ९॥ सोऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमव-
स्थितम्। वृकोदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम्॥ १०॥ क्षत्रि-
याणां बलं ज्येष्ठं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना। शूराणाञ्च नदीनाञ्च
दुर्व्विदाः प्रभवाः किल॥ ११॥ सलिलादुत्थितो वह्निर्येन व्याप्तं
चराचरम्। दधीचस्यास्थितो वज्रं कृतं दानवसूदनम्॥ १२॥
आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि। श्रूयते भगवा-
न्देवः सर्व्वगुह्यमयो गुहः॥ १३॥ क्षत्रियेभ्यश्च ये जाता ब्राह्म-
णास्ते च ते श्रुताः। विश्वामित्रप्रभृतयः प्राप्ता ब्रह्मत्वमव्ययम्
॥ १४॥ आचार्य्यः कलशाज्जातो द्रोणः शस्त्रभृतांवरः। गौत-
मस्यान्ववाये च शरस्तम्बाच्च गौतमः॥ १५॥ भवताञ्च यथा जन्म
तदप्यागमितं मया। सकुण्डलं सकवचं सर्व्वलक्षणलक्षितम्।
कथमादित्यसदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति॥ १६॥ पृथिवी-
राज्यमर्होऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः। अनेन बाहुवीर्य्येण मया
चाज्ञानुवर्त्तिना॥ १७॥ यस्य वा मनुजस्येदं न क्षान्तं मद्विचे-
ष्टितम्। रथमारुह्य पद्भ्यां स विनामयतु कार्म्मुकम्॥ १८॥
ततः सर्व्वस्य रङ्गस्य हाहाकारो महानभूत्। साधुवादानुसंबद्धः
सूर्य्यश्चास्तमुपागमत्॥ १९॥ ततो दुर्य्योधनः कर्णमालम्ब्याग्र-
करे नृपः। दीपिकाग्निकृतालोकस्तस्माद्रङ्गाद्विनिर्य्ययौ॥ २०॥
पाण्डवाश्च सद्रोणाः सकृपाश्च विशाम्पते। भीष्मेण सहिताः
सर्व्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम्॥ २१॥ अर्ज्जुनेति जनः कश्चित्
कश्चित् कर्णेति भारत। कश्चिद्दुर्य्योधनेत्येवं ब्रुवन्तः प्रस्थिता-
स्तदा॥ २२॥ कुन्त्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणसूचितम्।
पुत्रमङ्गेश्वरं स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरजायत॥ २३॥ दुर्य्योधनस्यापि
तदा कर्णमासाद्य पार्थिव। भयमर्ज्जुनसञ्जातं क्षिप्रमन्तरधीयत
॥ २४॥ स चापि वीरः कृतशस्त्रनिःश्रमः परेण सान्नाभ्यवदत्

सुयोधनम्। युधिष्ठिरस्याप्यभवत्तदा मतिर्न्न कर्णतुल्योऽस्ति धनुर्द्धरः क्षितौ॥ २५॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्वं अस्त्रदर्शने ऊनचत्वारिंश-
दधिकशततोऽध्यायः॥ १३९॥

वैशम्पायन उवाच। पाण्डवान्धार्त्तराष्ट्रांश्च कृतास्त्रान् प्रसमीक्ष्य सः। गुर्व्वर्थदक्षिणाकाले प्राप्तेऽमन्यत वै गुरुः॥ १॥ ततः शिष्यान् समानीय आचार्य्योऽर्थमचोदयत्। द्रोणः सर्व्वानशेषेण दक्षिणार्थं महीपते॥ २॥ पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्द्धनि। पर्य्यानयत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा॥ ३॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्व्वे रथैस्तूर्णं प्रहारिणः। आचार्य्यधनदानार्थं द्रोणेन सहिता ययुः॥ ४॥ ततोऽभिजग्मुः पाञ्चालान्निघ्नन्तस्ते नरर्षभाः। ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महौजसः॥ ५॥ दुर्य्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः। दुःशासनो विकर्णश्च जलसन्धः सुलोचनः॥ ६॥ एते चान्ये च बहवः कुमारा बहुविक्रमाः। अहं पूर्व्वमहं पूर्व्वमित्येवं क्षत्रियर्षभाः॥ ७॥ ततो वररथारूढाः कुमाराः सादिभिः सह। प्रविश्य नगरं सर्व्वे राजमार्गमुपाययुः॥ ८॥ तस्मिन् काले तु पाञ्चाल्यः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्बलम्। भ्रातृभिः सहितो राजंस्त्वरया निर्य्ययौ गृहात्॥ ९॥ ततस्तु कृतसन्नाहो यज्ञसेनो महीधरः। शरवर्षाणि मुञ्चन्तः प्रणेदुः सर्व्व एव ते॥ १०॥ ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान्। यज्ञसेनः शरान् घोरान् ववर्ष युधि दुर्ज्जयः॥ ११॥

वैशम्पायन उवाच। पूर्व्वमेव तु सम्मन्त्र्य पार्थो द्रोणमथाब्रवीत्। दर्पोद्रेकात् कुमाराणामाचार्य्यं द्विजसत्तमम्॥ १२॥ एषां पराक्रमस्यान्ते वयं कुर्य्याम साहसम्। एतैरशक्तः पाञ्चाल्यो

ग्रहीतुं रणमूर्द्धनि॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सहितोऽनघः। अर्द्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्बहिरेव सः॥ १४ ॥ द्रुपदः कौरवान्दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः। शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्॥ १५॥ तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे। अनेकमिव सन्त्रासान्मेनिरे तत्र कौरवाः॥ १६॥ द्रुपदस्य शरा घोरा विचेरुः सर्वतो दिशम्। ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च मृदङ्गाश्च सहस्रशः॥ १७ ॥ प्रावाद्यन्त महाराज पाञ्चालानां निवेशने। सिंहनादश्च सञ्जज्ञे पाञ्चालानां महात्मनाम्॥ १८॥ धनुर्ज्यातलशब्दश्च संस्पृश्य गगनं महान्। दुर्य्योधनो विकर्णश्च सुबाहुर्दीर्घलोचनः॥ १९॥ दुःशासनश्च संक्रुद्धाः शरवर्षैरवाकिरन्। सोऽतिविद्धो महेष्वासः पार्षतो युधि दुर्ज्जयः॥ २०॥ व्यधमत्तान्यनीकानि तत्क्षणादेव भारत। दुर्य्योधनं विकर्णञ्च कर्णञ्चापि महाबलम्॥ २१॥ नानानृपसुतान् वीरान् सैन्यानि विविधानि च। अलातचक्रवत्सर्वं चरन् वाणैरतर्पयत्॥ २२॥ ततस्तु नागराः सर्वे मुसलैर्यष्टिभिस्तदा। अभ्यवर्षन्त कौरव्यान् वर्षमाणा घना इव॥ २३ ॥ सबालवृद्धास्ते पौराः कौरवानभ्ययुस्तदा। श्रुत्वा तु तुमुलं युद्ध कौरवानेव भारत॥ २४॥ द्रवन्ति स्म नदन्ति स्म क्रोशन्तः पाण्डवान् प्रति। पाण्डवास्तु स्वनं श्रुत्वा आर्त्तानां लोमहर्षणम्॥ २५ ॥ अभिवाद्य ततो द्रोणं रथानारुरुहुस्तदा। युधिष्ठिरं निवार्य्याशु मा युध्यस्वेति पाण्डवम्॥ २६॥ माद्रेयौ चक्ररक्षौ तु फाल्गुनश्च तदाकरोत्। सेनाग्रगो भीमसेनः सदाभूद्गदया सह॥ २७॥ तदा शत्रुस्वनं श्रुत्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः। आयाज्जवेन कौन्तेयो रथेन नादयन्दिशः॥ २८ ॥ पाञ्चालानां ततः सेनामुद्धतार्णवनिस्वनाम्। भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः॥ २९॥ प्रविवेश महासेनां मकरः सागरं यथा। स्वयमभ्यद्रवद्भीमो नागा-

नीकं गदाधरः ॥ ३० ॥ स युद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्य्येण चात्मनः । अहनत् कुञ्जरानीकं गदया कालरूपधृक् ॥ ३१ ॥ ते गजा गिरिसङ्काशाः क्षरन्तो रुधिरं बहु । भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तकपिण्डकाः । पतन्ति द्विरदा भूमौ वज्रघातादिवाचलाः ॥ ३२ ॥ गजानश्वान्रथांश्चैव पातयामास पाण्डवः । पदातींश्च रथांश्चैव न्यवधीदर्ज्जुनाग्रजः ॥ ३३ ॥ गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान् वने । चालयन्रथनागांश्च सञ्चाल वृकोदरः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । भारद्वाजप्रियं कर्त्तुमुद्यतः फाल्गुनस्तदा । पार्षतं शरजालेन क्षिपन्नागात् स पाण्डवः ॥ ३५ ॥ हयौघांश्च रथौघांश्च गजौघांश्च समन्ततः । पातयन् समरे राजन्युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ३६ ॥ ततस्ते हन्यमाना वै पाञ्चालाः सृञ्जयास्तथा । शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पार्थं संच्छाद्य सर्वशः ॥ ३७ ॥ सिंहनादं मुखैः कृत्वा समयुध्यन्त पाण्डवम् । तद्युद्धमभवद्घोरं सुमहाद्भुतदर्शनम् । सिंहनादस्वनं श्रुत्वा नामृष्यत्पाकशासनिः ॥ ३८ ॥ ततः किरीटी सहसा पाञ्चालान् समरेऽद्रवत् । छादयन्निषुजालेन महता मोहयन्निव ॥ ३९ ॥ शीघ्रमभ्यस्यतो वाणान् सन्दधानस्य चानिशम् । नान्तरं ददृशे किञ्चित् कौन्तेयस्य यशस्विनः ॥ ४० ॥ सिंनादश्च सञ्जज्ञे साधुशब्देन मिश्रितः । ततः पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सह ॥ ४१ ॥ त्वरमाणोऽभिदुद्राव महेन्द्रं शम्बरो यथा । महता शरवर्षेण पार्थः पाञ्चालमावृणोत् ॥ ४२ ॥ ततो हलहलाशब्द आसीत्पाञ्चालके बले । जिघृक्षति महासिंहो गजानामिव यूथपम् ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा पार्थं तदायान्तं सत्यजित्सत्यविक्रमः । पाञ्चालं वै परिप्रेप्सुर्धनञ्जयमदुद्रवत् ॥ ४४ ॥ ततस्त्वर्ज्जुनपाञ्चालौ युद्धाय समुपागतौ । व्यक्षोभयेतां तौ सैन्यमिन्द्रवैरोचनाविव ॥ ४५ ॥ ततः सत्यजितं पार्थो दशभिर्मर्म्मभेदिभिः । विव्याध बलवद्गाढं तदद्भुतमिवा

भवत् ॥ ४६ ॥ ततः शरशतैः पार्थं पाञ्चालः शीघ्रमार्दयत् ।
पार्थस्तु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः ॥ ४७ ॥ वेगं चक्रे महा-
वेगो धनुर्ज्यामवमृज्य च । ततः सत्यजितश्चापं छित्त्वा राजा-
नमभ्ययात् ॥ ४८ ॥ अथान्यद्धनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरम् ।
साश्वं ससूतं सरथं पार्थं विव्याध सत्वरः ॥ ४९ ॥ स तं न ममृषे
पार्थः पाञ्चालेनार्द्दितो युधि । ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वरं व्यसृ-
जच्छरान् ॥ ५० ॥ हयान् ध्वजं धनुर्मुष्टिमुभौ तौ पार्ष्णि-
सारथी । स तथा भिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ॥ ५१ ॥ हयेषु
विनियुक्तेषु विमुखोऽभवदाहवे । स सत्यजितमालोक्य तथा
विमुखमाहवे ॥ ५२ ॥ वेगेन महता राजन्नभ्यवर्षत पाण्डवम् ।
तदा चक्रे महद्युद्धमर्ज्जुनो जयतांवरः ॥ ५३ ॥ तस्य पार्थो धनु-
श्छित्त्वा ध्वजञ्चोर्व्यामपातयत् । पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्
सूतञ्च सायकैः ॥ ५४ ॥ तत उत्सृज्य तच्चापमाददानं शरा-
वरम् । खड्गमुद्धृत्य कौन्तेय सिंहनादमथाकरोत् ॥ ५५ ॥
पाञ्चालस्य रथस्येषामाप्लुत्य सहसापतत् । पाञ्चालरथमास्थाय
अवित्रस्तो धनञ्जयः ॥ ५६ ॥ विक्षोभ्याम्भोनिधिं पार्थस्तं नाग-
मिव सोऽग्रहीत् । ततस्तु सर्वपाञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ॥५७॥
दर्शयन् सर्वसैन्यानां स बाह्वोर्बलमात्मनः । सिंहनादस्वनं कृत्वा
निर्ज्जगाम धनञ्जयः ॥ ५८ ॥ आयान्तमर्ज्जुनं दृष्ट्वा कुमाराः
सहितास्तदा । ममृदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ५९ ॥

अर्ज्जुन उवाच । सम्बन्धी कुरुवीराणां द्रुपदो राजसत्तमः ।
मा वधीस्तद्बलं भीम गुरुदानं प्रदीयताम् ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनस्तदा राजन्नर्ज्जुनेन निवारितः ।
अतृप्तो युद्धधर्मेषु न्यवर्त्तत महाबलः ॥ ६१ ॥ ते यज्ञसेनं द्रुपदं
गृहीत्वा रणमूर्द्धनि । उपाजह्रुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभ
॥ ६२ ॥ भग्नदर्पं हृतधनं तं तथा वशमागतम् । स वैरं

मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ॥ ६३ ॥ विमृद्य तरसा राष्ट्रं पुरं ते मर्दितं मया । प्राप्य जीवं रिपुवशं सखिपूर्व्वं किमिष्यते ॥ ६४ ॥ एवमुक्त्वा प्रहस्यैवं किञ्चित् स पुनरब्रवीत् । मा भैः प्राणभयाद्वीर क्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ६५ ॥ आश्रमे क्रीड़ितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह । तेन संवर्द्धितः स्नेहः प्रीतिश्च क्षत्रियर्षभ ॥ ६६ ॥ प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव जनाधिप । वरं ददामि ते राजन् राज्यस्यार्द्धमवाप्नुहि ॥ ६७ ॥ अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति । अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन मया तव ॥ ६८ ॥ राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे । सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल यदि मन्यसे ॥ ६९ ॥

द्रुपद उवाच । अनाश्चर्य्यमिदं ब्रह्मन् विक्रान्तेषु महात्मसु । प्रीये त्वयाहं त्वत्तश्च प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम् ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स तं द्रोणो मोक्षयामास भारत । सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्द्धं प्रत्यपादयत् ॥ ७१ ॥ माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यावसद्दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम् ॥ ७२ ॥ दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्मण्वती नदी । द्रोणेन चैवं द्रुपदः परिभूयाथ पालितः ॥ ७३ ॥ क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत् स पराजयम् । हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मेण स बलेन तु ॥ ७४ ॥ पुत्रजन्म परीप्सन् वै पृथिवीमन्वसञ्चरत् । अहिच्छत्रञ्च विषयं द्रोणः समभिपद्यत ॥ ७५ ॥ एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता । युधि निर्ज्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ ७६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि द्रुपदशासने चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सम्वत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव। स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ धृतिस्थैर्य्यसहिष्णुत्वादानृशंस्यात्तथार्ज्जवात्। भृत्यानामनुकम्पार्थं तथैव स्थिरसौहृदात् ॥ २ ॥ ततो दीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। पितुरन्तर्दधे कीर्त्तिं शीलवृत्तसमाधिभिः ॥ ३ ॥ असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डवः। सङ्कर्षणादशिक्षद्वै शश्वच्छिक्षां वृकोदरः ॥ ४ ॥ समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले। पराक्रमेण सम्पन्नो भ्रातॄणामचरद्वशे ॥ ५ ॥ प्रगाढ-दृढमुष्टित्वे लाघवे वेधने तथा। क्षुरनाराचभल्लानां विपाटानाञ्च तत्त्ववित् ॥ ६ ॥ ऋजुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुनोऽभवत्। लाघवे सौष्ठवे चैव नान्यः कश्चन विद्यते। बीभत्सुसदृशो लोके इति द्रोणो व्यवस्थितः ॥ ७ ॥ ततोऽब्रवीद्गुडाकेशं द्रोणः कौरवसंसदि। अगस्त्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरुः पुरा ॥ ८ ॥ अग्निवेश इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत। तीर्थात्तीर्थं गमयितुमहमेतत् समुद्यतः ॥ ९ ॥ तपसा यन्मया प्राप्तममोघमशनिप्रभम्। अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम यद्दहेत् पृथिवी-मपि ॥ १० ॥ ददता गुरुणा चोक्तं न मनुष्येष्विदं त्वया। भारद्वाज विमोक्तव्यमल्पवीर्य्येष्वपि प्रभो ॥ ११ ॥ त्वया प्राप्त-मिदं वीर दिव्यं नान्योऽर्हति त्विदम्। समयस्तु त्वया रक्ष्यो मुनिसृष्टो विशाम्पते ॥ १२ ॥ आचार्य्यदक्षिणां देहि ज्ञाति-ग्रामस्य पश्यतः। ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरुः ॥ १३ ॥ युद्धेऽहं प्रतियोद्धव्यो युध्यमानस्त्वयानघ। तथेति च प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुङ्गवः ॥ १४ ॥ उपसङ्गृह्य चरणौ सप्रायादुत्तरां दिशम्। स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेखलाम् ॥ १५ ॥ अर्जुनस्य समो लोके नास्ति कश्चिद्धनुर्द्धरः। गदा-युद्धेऽसियुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डवः ॥ १६ ॥ पारगश्च धनुर्युद्धे

बभूवाथ धनञ्जयः। नीतिमान् सकलां नीतिं विबुधाधिपते-
स्तदा ॥ १७ ॥ अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातॄणां वव्रते वशे।
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातॄणां नकुलः प्रियः ॥ १८ ॥ चित्रयोधि
समाख्यातो बभूवातिरथोदितः। त्रिवर्षकृतयज्ञस्तु गन्धर्वाणा-
मुपप्लवे ॥ १९ ॥ अर्जुनप्रमुखैः पार्थैः सौवीरः समरे हतः। न
शशाक वशे कर्त्तुं यं पाण्डुरपि वीर्य्यवान् ॥ २० ॥ सोऽर्जुनेन वशं-
न्नीतो राजासीद्यवनाधिपः। अतीव बलसम्पन्नः सदा मानी
कुरून् प्रति ॥ २१ ॥ विपुलो नाम सौवीरः शस्तः पार्थेन
धीमता। दत्तामित्र इति ख्यातं संग्रामे कृतनिश्चयम् ॥ २२ ॥
सुमित्रं नाम सौवीरमर्जुनोऽदमयच्छरैः। भीमसेनसहायश्च
रथानामयुतञ्च सः ॥ २३ ॥ अर्जुनः समरे प्राच्यान् सर्वानेकरथो-
ऽजयत्। तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयद्दिशम् ॥ २४ ॥ धनौघं
प्रापयामास कुरुराष्ट्रं धनञ्जयः। एवं सर्वे महात्मानः पाण्डवा
मनुजोत्तमाः ॥ २५ ॥ परराष्ट्राणि निर्ज्जित्य स्वराष्ट्रं ववृधुः
पुरा। ततो बलमतिख्यातं विज्ञाय दृढधन्विनाम् ॥ २६ ॥
दूषितः सहसा भावो धृतराष्ट्रस्य पाण्डुषु। स चिन्तापरमो
राजा न निद्रामलभन्निशि ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायामेक-
चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा पाण्डुसुतान् वीरान् बलोद्रिक्ता-
न्महौजसः। धृतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदातुरः ॥ १ ॥ तत
आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम्। कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं
धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। उत्सिक्ताः पाण्डवा नित्यं तेभ्योऽसूये द्विजोत्तम। तत्र मे निश्चिततमं सन्धिविग्रहकारणम्। कणिक त्वं ममाचक्ष्व करिष्ये वचनं तव॥ ३॥

वैशम्पायन उवाच। स प्रसन्नमनास्तेन परिपृष्टो द्विजोत्तमः। उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रार्थदर्शनः॥ ४॥

कणिक उवाच। शृणु राजन्निदं तत्र प्रोच्यमानं मयानघ। न मेऽभ्यसूया कर्त्तव्या श्रुत्वैतत् कुरुसत्तम॥ ५॥ नित्यमुद्यतदण्डःस्यान्नित्यं विवृतपौरुषः। अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी स्यात्परेषां विवरानुगः॥ ६॥ नित्यमुद्यतदण्डाद्धि भृशमुद्विजते जनः। तस्मात् सर्वाणि कार्य्याणि दण्डेनैव विधारयेत्॥ ७॥ नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेण परमन्वियात्। गूहेत् कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः॥ ८॥ नासम्यक् कृतकारी स्यादुपक्रम्य कदाचन। कण्टको ह्यपि दुश्छिन्न आस्रावं जनयेच्चिरम्॥ ९॥ वधमेव प्रशंसन्ति शत्रूणामपकारिणाम्। सुविदीर्णं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम्॥ १०॥ आपद्यापदि काले च कुर्वीत न विचारयेत्। नावज्ञेयो रिपुस्तात दुर्बलोऽपि कथञ्चन। अल्पोऽप्यग्निर्वनं कृत्स्नं दहत्याश्रयसंश्रयात्॥ ११॥ अन्धस्यादन्धवेलायां बाधिर्य्यमपि चाश्रयेत्। कुर्य्यात्तृणमयञ्चापं शयित मृगशायिकाम्॥ १२॥ सान्त्वादिभिरुपायैस्तु हन्याच्छत्रुं वशे स्थितम्। दया न तस्मिन् कर्त्तव्या शरणागत इत्युत॥ १३॥ निरुद्विग्नो हि भवति न हताज्जायते भयम्। हन्यादमित्रं दानेन तथा पूर्वापकारिणम्॥ १४॥ हन्यात् त्रीन् पञ्च सप्तेति परपक्षस्य सर्वशः। मूलमेवादितश्छिन्द्यात्परपक्षस्य नित्यशः॥ १५॥ ततः सहायांस्तत्पक्षान् सर्वांश्च तदनन्तरम्। छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः॥ १६॥ कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनस्पतौ। एकाग्रः स्यादविवृतो

नित्यं विवरदर्शकः ॥ १७ ॥ राजन्राज्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः समाचरेत्। अग्न्याधानेन यज्ञेन काषायेण जटाजिनैः ॥ १८ ॥ लोकान् विश्वासयित्वैव ततो लुम्पेद्यथा वृकः। अङ्कुशं शौचमित्याहुरर्थानामुपधारणे ॥ १९ ॥ आनाम्य फलितां शाखां पक्कं पक्कं प्रशातयेत्। फलार्थोऽयं समारम्भो लोके पुंसां विपश्चिताम् ॥ २० ॥ वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत् कालस्य पर्य्ययः। ततः प्रत्यागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ॥ २१ ॥ अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं बह्वपि ब्रुवन्। कृपा न तस्मिन् कर्त्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ॥ २२ ॥ हन्यादमित्रं सान्त्वेन तथा दानेन वा पुनः। तथैव भेददण्डाभ्यां सर्वोपायैः प्रशातयेत् ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। कथं सान्त्वेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुनः। अमित्रः शक्यते हन्तुं तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ २४ ॥

कणिक उवाच। शृणु राजन् यथावृत्तं वने निवसतः पुरा। जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थदर्शिनः ॥ २५ ॥ अथ कश्चित् कृतप्रज्ञः शृगालः स्वार्थपण्डितः। सखिभिर्न्यवसत्सार्द्धं व्याघ्राखुवृकबभ्रुभिः ॥ २६ ॥ तेऽपश्यन् विपिने तस्मिन् बलिनं मृगयूथपम्। अशक्ता ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ॥ २७ ॥

जम्बुक उवाच। असकृद्यतितो ह्येष हन्तुं व्याघ्र वने त्वया। युवा वै जवसम्पन्नो बुद्धिशाली न शक्यते ॥ २८ ॥ मूषिकोऽस्य शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम्। अथैनं भक्षितैः पादैर्व्याघ्रो गृह्णातु वै ततः ॥ २९ ॥ ततो वै भक्षयिष्यामः सर्व्वे मुदितमानसाः। जम्बुकस्य तु तद्वाक्यं तथा चक्रुः समाहिताः ॥ ३० ॥ मूषिकाभक्षितैः पादैर्मृगं व्याघ्रोऽवधीत्तदा। दृष्ट्वैवाचेष्टमानन्तु भूमौ मृगकलेवरम्। स्नात्वागच्छत भद्रं वो रक्षामीत्याह जम्बुकः ॥ ३१ ॥ शृगालवचनात्तेऽपि गताः सर्व्वे नदीं ततः। स चिन्तापरमो भूत्वा तस्थौ तत्रैव जम्बुकः ॥ ३२ ॥ अथाजगाम

पूर्वन्तु स्नात्वा व्याघ्रो महाबलः। ददर्श जम्बुकञ्चैव चिन्ताकुलितमानसम् ॥ ३३ ॥

व्याघ्र उवाच। किं शोचसि महाप्राज्ञ त्वन्नो बुद्धिमतांवरः। अशित्वा पिशितान्यद्य विहरिष्यामहे वयम् ॥ ३४ ॥

जम्बुक उवाच। शृणु मे त्वं महाबाहो यद्वाक्यं मूषिकोऽब्रवीत्। धिग्बलं मृगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः ॥ ३५ ॥ मद्बाहुबलमाश्रित्य तृप्तिमद्य गमिष्यति। गर्ज्जमानस्य तस्यैवमतो भक्ष्यं न रोचये ॥ ३६ ॥

व्याघ्र उवाच। ब्रवीति यदि स ह्येवं काले ह्यस्मिन् प्रबोधितः। स्वबाहुबलमाश्रित्य हनिष्येऽहं वनेचरान्। खादिष्ये तत्र मांसानि इत्युक्त्वा प्रस्थितो वनम् ॥ ३७ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु मूषिकोऽप्याजगाम ह। तमागतमभिप्रेक्ष्य शृगालोऽप्यब्रवीद्वचः ॥ ३८ ॥

जम्बुक उवाच। शृणु मूषिक भद्रं ते नकुलो यदिहाब्रवीत्। मृगमांसं न खादेयं गरमेतन्न रोचते ॥ ३९ ॥ मूषिकं भक्षयिष्यामि तद्भवाननुमन्यताम्। तच्छ्रुत्वा मूषिको वाक्यं सन्त्रस्तः प्रगतो बिलम् ॥ ४० ॥ ततः स्नात्वा स वै तत्र आजगाम वृको नृप। तमागतमिदं वाक्यमब्रवीज्जम्बुकस्तदा ॥ ४१ ॥ मृगराजो हि संक्रुद्धो न ते साधु भविष्यति। सकलत्रस्त्विहायाति कुरुष्व यदनन्तरम् ॥ ४२ ॥ एवं सञ्चोदितस्तेन जम्बूकेन तदा वृकः। ततोऽवलुम्पनं कृत्वा प्रयातः पिशिताशनः ॥ ४३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु नकुलोऽप्याजगाम ह। तमुवाच महाराज नकुलं जम्बुको वने ॥ ४४ ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य निर्ज्जितास्तेऽन्यतो गताः। मम दत्त्वा नियुद्धं त्वं भुङ्क्ष्व मांसं यथेप्सितम् ॥ ४५ ॥

नकुल उवाच। मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः।

निर्ज्जिता यस्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान्। न त्वयाप्युत्सहे योद्धुमित्युक्त्वा सोऽप्यपागमत्॥ ४६॥

कणिक उवाच। एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको हृष्टमानसः। खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात्॥ ४७॥ एवं समाचरन्नित्यं सुखमेधेत भूपतिः। भयेन भेदयेद्भीरुं शूरमञ्जलिकर्म्मणा॥ ४८॥ लुब्धमर्थप्रदानेन समं न्यूनं तथौजसा। एवं ते कथितं राजन् शृणु चाप्यपरं तथा॥ ४९॥ पुत्रः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः। रिपुस्थानेषु वर्त्तन्तः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता॥ ५०॥ शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुनः। विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथञ्चन॥ ५१॥ उभौ चेत् संशयोपेतौ श्रद्धावांस्तत्र वर्द्धते। गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः॥ ५२॥ उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम्। क्रुद्धोऽप्यक्रुद्धरूपः स्यात् स्मितपूर्व्वाभिभाषिता॥ ५३॥ न चाप्यन्यमपध्वंसेत् कदाचित् कोपसंयुतः। प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात् प्रहरन्नपि भारत॥ ५४॥ प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च। आश्वासयच्चापि परं सान्त्वधर्म्मार्थवृत्तिभिः॥ ५५॥ अथास्य प्रहरेत् काले यदा विचलिते पथि। अपि घोरापराधस्य धर्म्ममाश्रित्य तिष्ठतः॥ ५६॥ स हि प्रच्छाद्यते दोषः शैलो मेघैरिवासितैः। यः स्यादनुप्राप्तवधस्तस्यागारं प्रदीपयेत्॥ ५७॥ अधनान्नास्तिकांश्चौरान् विषये स्वे न वासयेत्। प्रत्युत्थानासनाद्येन सम्प्रदानेन केनचित्॥ ५८॥ प्रतिविश्रब्धघाती स्यात्तीक्ष्णदंष्ट्रो निमग्नकः। अशङ्कितेभ्यः शङ्केत शङ्कितेभ्यश्च सर्व्वशः॥ ५९॥ अशङ्क्याद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निकृन्तति। न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्॥ ६०॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति। चारः सुविहितः कार्य्य आत्मनश्च परस्य वा॥ ६१॥ पाषण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत्।

उद्यानेषु विहारेषु देवतायतनेषु च ॥ ६२ ॥ पानागारेषु रथ्यासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ। चत्वरेषु च कूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ ६३ ॥ समवायेषु सर्वेषु सरित्सु च विचारयेत्। वाचा भृशं विनीतः स्याद्धृदयेन तथा क्षुरः ॥ ६४ ॥ स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् सृष्टो रौद्रेण कर्मणा। अञ्जलिः शपथः सान्त्वं शिरसा पादवन्दनम् ॥ ६५ ॥ आशाकरणमित्येवं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता। सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान् स्याद्दुरारुहः ॥ ६६ ॥ आमः स्यात् पक्वसङ्काशो न च जीर्य्येत कर्हिचित्। त्रिवर्गे त्रिविधा पीड़ा ह्यनुबन्धास्तथैव च ॥ ६७ ॥ अनुबन्धाः शुभा ज्ञेयाः पीड़ास्तु परिवर्ज्जयेत्। धर्मं विचरतः पीड़ा सापि द्वाभ्यां नियच्छति ॥ ६८ ॥ अर्थस्याप्यर्थलुब्धस्य कामस्यातिप्रवर्त्तिनः। अगर्वितात्मा युक्तश्च सान्त्वयुक्तोऽनसूयिता ॥ ६९ ॥ अवेक्षितार्थः शुद्धात्मा मन्त्रयीत द्विजैः सह। कर्मणा येन तेनैव मृदुना दारुणेन च ॥ ७० ॥ उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्। न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ॥ ७१ ॥ संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति। यस्य बुद्धिः परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत् ॥ ७२ ॥ अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम्। योऽरिणा सह सन्धाय शयीत कृतकृत्यवत् ॥ ७३ ॥ स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते। मन्त्रसंवरणे यत्नः सदा कार्य्योऽनसूयता ॥ ७४ ॥ आकारमभिरक्षेत चारेणाप्यनुपालितः। नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ॥ ७५ ॥ नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम्। कर्षितं व्याधितं क्लिन्नमपानीयमघासकम् ॥ ७६ ॥ परिविश्वस्तमन्दञ्च प्रहर्त्तव्यमरेर्बलम्। नार्थिकोऽर्थिनमभ्येति कृतार्थे नास्ति सङ्गतम् ॥७७॥ तस्मात् सर्वाणि साध्यानि सावशेषाणि कारयेत्। संग्रहे विग्रहे चैव यत्नः कार्य्योऽनसूयता ॥ ७८ ॥ उत्साहश्चापि यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता।

नाख कृतानि बुध्येरन्मित्रानि रिपवस्तथा ॥ ७९ ॥ आरब्धान्येव पश्येरन् सुपर्य्यवसितान्यपि। भीतवत् संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ॥ ८० ॥ आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्त्तव्यमभीतवत्। दण्डेनोपनतं शत्रुमनुगृह्णाति यो नरः ॥ ८१ ॥ स मृत्युमुपगृह्णीयाद्गर्भमश्वतरी यथा। अनागतं हि बुध्येत यच्च कार्य्यं पुरःस्थितम् ॥ ८२ ॥ न तु बुद्धिक्षयात् किञ्चिदतिक्रामेत् प्रयोजनम्। उत्साहश्चापि यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ ८३ ॥ विभज्य देशकालौ च दैवं धर्म्मादयस्त्रयः। नैःश्रेयसौ तु तौ ज्ञेयौ देशकालाविति स्थितिः ॥ ८४ ॥ तालवत् कुरुते मूलं बालः शत्रुरुपेक्षितः। गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः क्षिप्रं सञ्जायते महान् ॥ ८५ ॥ अग्निस्तोममिवात्मानं संधुक्षयति यो नरः। स वर्द्धमानो ग्रसते महान्तमपि सञ्चयम् ॥ ८६ ॥ आशां कालवतीं दद्यात् कालं विघ्नेन योजयेत्। विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं वापि हेतुतः ॥ ८७ ॥ क्षुरो भूत्वा हरेत् प्राणान्निशितः कालसाधनः। प्रतिच्छन्नो लोमहारी द्विषतां परिकर्त्तनः ॥ ८८ ॥ पाण्डवेषु यथान्यायमन्येषु च कुरूद्वह। वर्त्तमानो न मज्जेस्त्वं तथा कृत्यं समाचर ॥ ८९ ॥ सर्व्वकल्याणसम्पन्नो विशिष्ट इति निश्चयः। तस्मात्त्वं पाण्डुपुत्रेभ्यो रक्षात्मानं नराधिप ॥ ९० ॥ भ्रातृभ्यो बलिनो यस्मात् पाण्डुपुत्रा नराधिप। ब्रवीमि तस्माद्विस्पष्टं यत् कर्त्तव्यमरिन्दम ॥ ९१ ॥ सपुत्रः शृणु तद्राजन् श्रुत्वा च भव यत्नवान्। यथा भयं न पाण्डुभ्यस्तथा कुरु नराधिप। पश्चात्तापो यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ९२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा सम्प्रतस्थे कणिकः स्वगृहं ततः। धृतराष्ट्रोऽपि कौरव्यः शोकार्त्तः समपद्यत ॥ ९३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सम्भवपर्व्वणि कणिकवाक्ये द्विचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः समाप्तञ्च सम्भवपर्व्व ॥ १४२ ॥

अथ जतुगृहपर्व ।

वैशम्पायन उवाच। ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुर्योधनश्च ह। दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्टं मन्त्रममन्त्रयन् ॥ १ ॥ ते कौरव्यमनुज्ञाप्य धृतराष्ट्रं नराधिपम्। दहने तु सपुत्रायाः कुन्त्या बुद्धिमकारयन् ॥ २ ॥ तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान्। आकारेण च तं मन्त्रं बुबुधे दुष्टचेतसाम् ॥ ३ ॥ ततो विदितवेद्यात्मा पाण्डवानां हिते रतः। पलायने मतिं चक्रे कुन्त्याः पुत्रैः सहानघः ॥ ४ ॥ ततो वातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम्। ऊर्मिक्षमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच ह ॥ ५ ॥

विदुर उवाच। एष जातः कुलस्यास्य कीर्त्तिवंशप्रणाशनः। धृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ॥ ६ ॥ इयं वारिपथे युक्ता तरङ्गपवनक्षमा। नौर्यया मृत्युपाशात्त्वं सपुत्रा मोक्ष्यसे शुभे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रैः सह यशस्विनी। नावमारुह्य गङ्गायां प्रययौ भरतर्षभ ॥ ८ ॥ ततो विदुरवाक्येन नावं विक्षिप्य पाण्डवाः। धनं चादाय तैर्दत्तमरिष्टं प्राविशन् वनम् ॥ ९ ॥ निषादी पञ्चपुत्रा तु जातुषे तत्र वेश्मनि। कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रैरनागसा ॥ १० ॥ स च म्लेच्छाधमः पापो दग्धस्तत्र पुरोचनः। वञ्चिताश्च दुरात्मानो धार्त्तराष्ट्राः सहानुगाः ॥ ११ ॥ अविज्ञाता महात्मानो जनानामक्षतास्तथा। जनन्या सह कौन्तेया मुक्ता विदुरमन्त्रिताः ॥ १२ ॥ ततस्तस्मिन् पुरे लोका नगरे वारणावते। दृष्ट्वा जतुगृहं दग्धमन्वशोचन्त दुःखिताः ॥ १३ ॥ राज्ञे च प्रेषयामासुर्यथावृत्तं निवेदितुम्। संवृत्तस्ते महान् कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ १४ ॥ सकामो भव कौरव्य भुङ्क्ष्व राज्यं सपुत्रकः। तच्छ्रुत्वा धृत-

राष्ट्रस्तु सह पुत्रेण शोचयन्॥ १५ ॥ प्रेतकार्य्याणि च तथा चकार सह बान्धवैः। पाण्डवानां तथा चत्ता भीष्मश्च कुरुसत्तमः ॥ १६ ॥

जनमेजय उवाच । पुनर्विस्तरशः श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम । दाहं जतुगृहस्यैव पाण्डवानाञ्च मोचणम् ॥ १७ ॥ सुनृशंसमिदं कर्म्म तेषां क्रूरोपसंहितम् । कीर्त्तयस्व यथावृत्तं परं कौतूहलं मम ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु विस्तरशो राजन् वदतो मे परन्तप । दाहं जतुगृहस्यैतत् पाण्डवानाञ्च मोचणम् ॥ १९ ॥ प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनञ्जयम् । दुर्य्योधनो लच्चयित्वा पर्य्यतप्यत दुर्म्मनाः ॥ २० ॥ ततो वैकर्त्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः । अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ २१ ॥ पाण्डवा अपि तत् सर्वं प्रतिचक्रुर्य्यथागतम् । उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ॥ २२ ॥ गुणैः समुदितान् दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा । कथयाञ्चक्रिरे तेषां गुणान् संसत्सु भारत ॥ २३ ॥ राज्यप्राप्तिञ्च सम्प्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा । कथयन्ति स्म सम्भूय चत्वरेषु सभासु च ॥ २४ ॥ प्रज्ञाचत्तुरचत्तुष्टाद्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । राज्यं न प्राप्तवान् पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥ २५ ॥ तथा शान्तनवो भीष्मः सत्यसन्धो महाव्रतः । प्रत्याख्याय पुरा राज्यं न स जातु ग्रहीष्यति ॥ २६ ॥ ते वयं पाण्डवज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् । अभिषिञ्चाम साध्वद्य सत्यकारुण्यवेदिनम् ॥ २७ ॥ स हि भीष्मं शान्तनवं धृतराष्ट्रञ्च धर्म्मवित् । सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ॥ २८ ॥ तेषां दुर्य्योधनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि जल्पताम् । युधिष्ठिरानुरक्तानां पर्य्यतप्यत दुर्म्मतिः ॥ २९ ॥ स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो न चचमे । ईर्ष्यया चापि सन्तप्तो धृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ ३० ॥

ततो विरहितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः । पौरानुरागसन्तप्तः पश्चादिदमभाषत ॥ ३१ ॥

दुर्य्योधन उवाच । श्रुत्वा मे जल्पतां तात पौराणामशिवा गिरः । त्वामनादृत्य भीष्मञ्च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥ ३२ ॥ मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं बुभुक्षति । अस्माकन्तु परां पीड़ां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः ॥ ३३ ॥ पितृतः प्राप्तवान् राज्यं पाण्डुरात्मगुणैः पुरा । त्वमन्धगुणसंयोगात् प्राप्तं राज्यं न लब्धवान् ॥ ३४ ॥ स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः । तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्यापि चापरः ॥ ३५ ॥ ते वयं राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि । अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य जगतीपते ॥ ३६ ॥ सततं निरयं प्राप्ता परपिण्डोपजीविनः । न भवेम यथा राजंस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ३७ ॥ यदि त्वं हि पुरा राजन्निदं राज्यमवाप्तवान् । ध्रुवं प्राप्स्याम च वयं राज्यमप्यवशे जने ॥ ३८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि जतुगृहपर्व्वणि दुर्य्योधनेर्ष्यायां त्रिचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः । कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्व्वशः ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रो द्विधाचित्तः शोकार्त्तः समपद्यत । दुर्य्योधनश्च कर्णश्च शकुनिः सौबलस्तथा ॥ २ ॥ दुःशासनचतुर्थास्ते मन्त्रयामासुरेकतः । ततो दुर्य्योधनो राजा धृतराष्ट्रमभाषत ॥ ३ ॥ पाण्डवेभ्यो भयं न स्यात्तान् विवासयतां भवान् । निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रस्तु पुत्रेण श्रुत्वा वचनमीरितम् । मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्त्य दुर्य्योधनमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। धर्मनित्यः सदा पाण्डुस्तथा धर्मपरायनः। सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ ६ ॥ नासौ किञ्चिद्विजानाति भोजनादि चिकीर्षितम् । निवेदयति नित्यं हि मम राज्यं धृतव्रतः ॥ ७ ॥ तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः। गुणवान् लोकविख्यातः पौरवाणां सुसम्मतः ॥ ८ ॥ स कथं शक्यतेऽस्माभिरपाकर्त्तुं बलादितः। पितृपैतामहाद्राज्यात्ससहायो विशेषतः ॥ ९ ॥ भृता हि पाण्डुनामात्या बलञ्च सततं भृतम्। भृता पुत्राश्च पौत्राश्च तेषामपि विशेषतः ॥ १० ॥ ते पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना नागरा जनाः। कथं युधिष्ठिरस्यार्थे न नो हन्युः सबान्धवान् ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच। एवमेवं यथा तात भावितं दोषमात्मनः। दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वा अर्थमानेन पूजिताः ॥ १२ ॥ ध्रुवमस्मत्सहायास्ते भविष्यन्ति प्रधानतः। अर्थवर्गः सहामात्यो मत्संस्थोऽद्य महीपते ॥ १३ ॥ स भवान् पाण्डवानाशु विवासयितुमर्हति। मृदुनैवाभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ १४ ॥ यदा प्रतिष्ठितं राज्यं मयि राजन् भविष्यति। तदा कुन्ती सहापत्या पुनरेष्यति भारत ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। दुर्य्योधन ममाप्येतद्धृदि संपरिवर्त्तते। अभिप्रायस्य पापत्वान्नैवं तु विवृणोम्यहम् ॥ १६ ॥ न च भीष्मो न च द्रोणो न च क्षत्ता न गौतमः। विवास्यमानान् कौन्तेयाननुमन्स्यन्ति कर्हिचित् ॥ १७ ॥ समा हि कौरवेयाणां वयन्ते चैव पुत्रक। नैते विषममिच्छेयुर्धर्मयुक्ता मनस्विनः ॥ १८ ॥ ते वयं कौरवेयाणामेतेषाञ्च महात्मनाम्। कथं न वध्यतान्तात गच्छेम जगतस्तथा ॥ १९ ॥

दुर्य्योधन उवाच। मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयिस्थितः। यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नात्र संशयः ॥ २० ॥

कृपः शारद्वतश्चैव यत एतौ ततो भवे। द्रोणश्च भागिनेयश्च न संत्यक्ष्यति कर्हि चित् ॥२१॥ क्षत्तार्थबद्धस्त्वस्माकं प्रच्छन्नः संयतः परैः। न चैकः स समर्थोऽस्मान् पाण्डवार्थेऽधिबाधितुम् ॥ २२ ॥ सुविश्रब्धः पाण्डुपुत्रान् सह मात्रा प्रवासय। वारणावतमद्यैव यथा यान्ति तथा कुरु ॥ २३ ॥ विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्यमिवार्पितम्। शोकपावकमुद्भूतं कर्मणैतेन नाशय ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि दुर्य्योधनपरामर्शे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो दुर्य्योधनो राजा सर्वाः प्रकृतयः शनैः। अर्थमानप्रदानाभ्यां सञ्जहार सहानुजः ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रप्रयुक्तास्ते केचित् कुशलमन्त्रिणः। कथयाञ्चक्रिरे रम्यं नगरं वारणावतम् ॥ २ ॥ अयं समाजः सुमहान रमणीयतमो भुवि। उपस्थितः पशुपतेर्नगरे वारणावते ॥ ३ ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णे पुंसां देशे मनोरमे। इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाच्चक्रिरे कथाः ॥ ४ ॥ कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते। गमने पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्नृप ॥ ५ ॥ यदा त्वमन्यत नृपो जातकौतूहला इति। उवाच चैतानथ तान् पाण्डवानम्बिकासुतः ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। ममैते पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः रमणीयतमं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ७ ॥ ते ताता यदि मन्यध्वमुत्सवं वारणावते। सगणाः सान्वयाश्चैव विहरध्वं यथामराः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः। प्रयच्छध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९ ॥ किञ्चित् कालं विहृ-

स्थवमनुभूय परां मुदम्। इदं वै हास्तिनपुरं सुखिनः पुन-
रेष्यथ ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्धा युधि-
ष्ठिरः । आत्मनश्चासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११ ॥ ततो
भीष्मं शान्तनवं विदुरञ्च महामतिम् । द्रोणञ्च वाह्लिकं चैव
सोमदत्तञ्च कौरवम् ॥ १२ ॥ कृपमाचार्य्यपुत्रञ्च भूरिश्रवसमेव
च। मान्यानन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ॥ १३ ॥
पुरोहितांश्च पौरांश्च गान्धारीञ्च यशस्विनीम्। युधिष्ठिरः शनै-
र्दीन उवाचेदं वचस्तदा ॥ १४ ॥ रमणीये जनाकीर्णे नगरे
वारणावते । सगणास्तत्र यास्यामो धृतराष्ट्रस्य शासनात्
॥ १५ ॥ प्रसन्नमनसः सर्व्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत। आशीर्भि-
र्वृंहितानस्मान्न पापं प्रसहिष्यते ॥ १६ ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्व्वे
पाण्डुपुत्रेण कौरवाः । प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽन्ववर्त्तन्त पाण्ड-
वान् ॥ १७ ॥ स्वस्त्यस्तु वः पथि सदा भूतेभ्यश्चैव सर्व्वशः। मा
च वोऽस्त्वशुभं किञ्चित् सर्व्वशः पाण्डुनन्दनाः ॥ १८ ॥ ततः कृत-
स्वस्त्ययना राज्यलम्भाय पार्थिवाः । कृत्वा सर्व्वाणि कार्य्याणि
प्रययुर्वारणावतम् ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्व्वणि जतुगृहपर्व्वणि वारणावतयात्रायां पञ्च-
चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डुपुत्रेषु भारत। दुर्य्योधनः परं हर्षमगच्छत्स दुरात्मवान् ॥ १ ॥ स पुरोचनमेकान्तमानीय भरतर्षभ। गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

दुर्य्योधन उवाच। ममेयं वसुसम्पूर्णा पुरोचन वसुन्धरा। यथेयं मम तद्वत्ते स तां रक्षितुमर्हसि ॥ ३ ॥ न हि मे कश्चिदन्योऽस्ति विश्वासिकतरस्त्वया। सहायो येन सन्धाय मन्त्रयेयं यथा त्वया ॥ ४ ॥ संरक्ष तात मन्त्रञ्च सपत्नांश्च ममोद्धर। निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि यथा कुरु ॥ ५ ॥ पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम्। उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ६ ॥ स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना। वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७ ॥ तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम्। नगरोपान्तमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥ ८ ॥ शणसर्ज्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित्। आग्नेयान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय ॥ ९ ॥ सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया। मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय ॥ १० ॥ शणं तैलं घृतं चैव जतु दारूणि चैव हि। तस्मिन् वेश्मनि सर्वाणि निक्षिपेथाः समन्ततः ॥ ११ ॥ यथा च तन्न पश्येरन् परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः। आग्नेयमिति तत् कार्य्यमपि चान्येऽपि मानवाः ॥ १२ ॥ वेश्मन्येवं कृते तत्र गत्वा तान् परमार्चितान्। वासयेथाः पाण्डवेयान् कुन्तीञ्च ससुहृज्जनाम् ॥ १३ ॥ आसनानि च दिव्यानि यानानि शयनानि च। विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत वै पिता ॥ १४ ॥ यथा च तन्न जानन्ति नगरे वारणावते। तथा सर्वं विधातव्यं यावत् कालस्य पर्य्ययः ॥ १५ ॥ ज्ञात्वा च तान् सुविश्वस्तान् शयानानकुतोभयान्। अग्निस्त्वया ततो देयो द्वारतस्तस्य वेश्मनः

॥ १६ ॥ दह्यमाने स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः। न गर्हयेयुरस्मान् वै पाण्डवार्थाय कर्हिचित् ॥ १७ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः। प्रायाद्रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ॥ १८ ॥ स गत्वा त्वरितं राजन् दुर्य्योधनमते स्थितः। यथोक्तं राजपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि पुरोचनोपदेशे षट्-
चत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

वैशम्पायन उवाच। पाण्डवास्तु रथान्युक्त्वा सदश्वैरनिलोपमैः। आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृहुरार्त्तवत् ॥ १ ॥ राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः। अन्येषाञ्चैव वृद्धानां कृपस्य विदुरस्य च ॥ २ ॥ एवं सर्वान् कुरून् वृद्धानभिवाद्य यतव्रताः। समालिङ्ग्य समानान् वै बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥ ३ ॥ सर्वा मातॄस्तथापृच्छ्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। सर्वाः प्रकृतयश्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ४ ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरुपुङ्गवाः। पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककर्षिताः ॥ ५ ॥ तत्र केचिद्ब्रुवन्ति स्म पौरजानपदा नराः। दीनान् दृष्ट्वा पाण्डुसुतानतीव भृशदुःखिताः ॥ ६ ॥ विषमं पश्यते राजा सर्वथा स सुमन्दधीः। कौरव्यो धृतराष्ट्रस्तु न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७ ॥ न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः। भीमो वा बलिनां श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनञ्जयः ॥ ८ ॥ कुत एव महात्मानौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः। तान् राज्यं पितृतः प्राप्तान् धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ ९ ॥ अधर्म्यमिदमत्यन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते। विवास्यमानानस्थाने नगरे योऽभिमन्यते ॥ १० ॥ पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छान्तनवः पुरा। विचित्रवीर्य्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः

॥ ११ ॥ स तस्मिन् पुरुषव्याघ्रे दैवभावं गते सति। राजपुत्रानिमान् बालान् धृतराष्ट्रो न मृष्यते ॥ १२ ॥ वयमेतदनिष्क्रन्तः सर्वं एव पुरोत्तमात्। गृहान्विहाय गच्छामो यत्र गन्ता युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥ तांस्तथा वादिनः पौरान् दुःखितान् दुःखकर्षितः। उवाच मनसा ध्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः। अशङ्कमानैस्तत् कार्य्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ १५ ॥ भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान् कृत्वा प्रदक्षिणम्। प्रतिनन्द्य तथाशीर्भिर्निवर्त्तध्वं यथागृहम् ॥ १६ ॥ यदा तु कार्य्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते। तदा करिष्यथास्माकं प्रियाणि च हितानि च ॥ १७ ॥ एवमुक्तास्ततः पौराः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। आशीर्भिश्चाभिनन्द्यैतान् जग्मुर्नगरमेव हि ॥ १८ ॥ पौरेषु विनिवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्मवित्। बोधयन् पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः। यो जनाति परप्रज्ञां नीतिशास्त्रानुसारिणीम्। विज्ञायेह तथा कुर्य्यादापदं निस्तरेद्यथा ॥ २० ॥ अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्त्तनम्। यो वेत्ति न तु तं घ्नन्ति प्रतिघातविदं द्विषः ॥ २१ ॥ कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे विलौकसः। न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ २२ ॥ नाचक्षुर्वेत्ति पन्थानं नाचक्षुर्विन्दते दिशः। नाधृतिर्भूतिमाप्नोति बुध्यस्वैवं प्रबोधितः ॥ २३ ॥ अनाप्तैर्दत्तमादत्ते नरः शस्त्रमलोहजम्। श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुच्येत हुताशनात् ॥ २४ ॥ चरन्मार्गान् विजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः। आत्मना चात्मनः पञ्च पीडयन्नानुपीड्यते ॥ २५ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः। विदुरं विदुषां श्रेष्ठं विज्ञातमिति पाण्डवः ॥ २६ ॥ अनुशिक्ष्यानुगम्यैतान् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। पाण्डवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् ॥ २७ ॥ निवृत्ते विदुरे

चापि भीष्मे पौरजने तथा। अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ चत्ता यदब्रवीद्वाक्यं जनमध्येऽब्रुवन्निव। त्वया च स तथेत्युक्तो जानीमो न च तद्वयम् ॥ २८ ॥ यदीदं शक्यमस्माभिर्ज्ञातुं न च सदोषवत्। श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं संवादं तव तस्य च ॥ ३० ॥

युधिष्ठिर उवाच। गृहादग्निश्च बोद्धव्य इति मां विदुरोऽब्रवीत्। पन्थाश्च वो नाविदितः कश्चित् स्यादिति धर्मधीः ॥३१॥ जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यतीति च मेऽब्रवीत्। विज्ञातमिति तत् सर्वं प्रयुक्तो विदुरो मया ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फाल्गुनस्य ते। वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्व्वणि वारणावतागमने सप्तचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४७॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सर्व्वाः प्रकृतयो नगराद्वारणावतात्। सर्व्वमङ्गलसंयुक्ता यथाशास्त्रमतन्द्रिताः ॥ १ ॥ श्रुत्वागतान् पाण्डुपुत्रान्नानायानैः सहस्रशः। अभिजग्मुर्नरश्रेष्ठान् श्रुत्वैव परया मुदा ॥ २ ॥ ते समासाद्य कौन्तेयान् वारणावतका जनाः। कृत्वाजयाशिषः सर्व्वे परिवार्य्यावतस्थिरे ॥ ३ ॥ तैर्वृतः पुरुषव्याघ्रो धर्मराजो युधिष्ठिरः। विबभौ देवसङ्काशो वज्रपाणिरिवामरैः ॥ ४ ॥ सत्कृताश्चैव पौरैस्ते पौरान् सत्कृत्य चानघ। अलङ्कृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥ ५ ॥ ते प्रविश्य पुरीं वीरस्तूर्णं जग्मुरथो गृहान्। ब्राह्मणानां महीपाल रतानां स्वेषु कर्मसु ॥ ६ ॥ नगराधिकृतानाञ्च गृहाणि रथिनां तदा। उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्यशूद्रगृहाण्यपि ॥ ७ ॥

अर्च्चितश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभ। जग्मुरावसथं पश्चात् पुरोचनपुरःसराः ॥ ८ ॥ तेभ्यो भक्ष्याणि पानानि शयनानि शुभानि च। आसनानि च मुख्यानि प्रददौ स पुरोचनः ॥ ९ ॥ तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदाः। उपास्यमानाः पुरुषैरूषुः पुरनिवासिभिः ॥ १० ॥ दशरात्रोषितानान्तु तत्र तेषां पुरोचनः। निवेदयामास गृहं शिवाख्यमशिवं तदा ॥ ११ ॥ तत्र ते पुरुषव्याघ्रा विविशुः सपरिच्छदाः। पुरोचनस्य वचनात् कैलासमिव गुह्यकाः ॥ १२ ॥ तच्चागारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां-वरः। उवाचाग्नेयमित्येवं भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। जिघ्राणोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम्। कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप ॥ १४ ॥ शणसर्ज्जरसं व्यक्तमानीय गृहकर्म्मणि। मुञ्जवल्कजवंशादि द्रव्यं सर्वं घृतोक्षितम् ॥ १५ ॥ शिल्पिभिः सुकृतं ह्याप्तैर्विनीतैर्वेश्मकर्म्मणि। विश्वस्तं मामयं पापो दग्धुकामः पुरोचनः ॥ १६ ॥ तथाहि वर्त्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः। इमान्तु तां महाबुद्धिर्विदुरो दृष्टवांस्तदा ॥ १७ ॥ आपदं तेन मां पार्थ स संबोधितवान् पुरा। ते वयं बोधितास्तेन नित्यमस्मद्धितैषिणा ॥ १८ ॥ पित्रा कनीयसा स्नेहाद्बुद्धिमन्तोऽशिवं गृहम्। अनार्य्यैः सुकृतं गूढैर्दुर्य्योधनवशानुगैः ॥ १९ ॥

भीमसेन उवाच। यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्। तत्रैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोषिता वयम् ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच। इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये। अप्रमत्तैर्विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ २१ ॥ यदि विन्देत चाकारमस्माकं स पुरोचनः। क्षिप्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत नः ॥ २२ ॥ नायं बिभेत्युपक्रोशादधर्म्माद्वा पुरोचनः। तथाहि वर्त्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः ॥ २३ ॥ अपि चायं

प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः । कोपं कुर्य्यात् किमर्थं वा कौरवान् कोपयीत सः ॥ २४ ॥ अथवापीह दग्धेषु भीष्मोऽस्माकं पितामहः । धर्म इत्येव कुप्येरन्ये चान्ये कुरुपुङ्गवाः ॥ २५ ॥ वयन्तु यदि दाहस्य बिभ्यतः प्रद्रवेम हि । स्पशैर्नो घातयेत्सर्वान् राज्यलुब्धः सुयोधनः ॥ २६ ॥ अपदस्थान् पदे तिष्ठन्नपक्षान् पक्षसंस्थित । हीनकोपान्महाकोपः प्रयोगैर्घातयेद्ध्रुवम् ॥ २७ ॥ तदस्माभिरिमं पापं तञ्च पापं सुयोधनम् । वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नवासं क्वचित् क्वचित् ॥ २८ ॥ ते वयं मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम् । तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ॥ २९ ॥ भौमञ्च बिलमद्यैव करवाम सुसंवृतम् । गूढोच्छ्वासान्न नस्तत्र हुताशः संप्रधक्ष्यति ॥ ३० ॥ वसतोऽत्र यथा चास्मान्न बुध्येत पुरोचनः । पौरो वापि जनः कश्चित्तथा कार्य्यमतन्द्रितैः ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्व्वणि जतुगृहपर्व्वणि भीमसेनयुधिष्ठिरसंवादे अष्टचत्वारिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलो नरः । विविक्ते पाण्डवान् राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो ह्यहम् । पाण्डवानां प्रियं कार्य्यमिति किं करवाणि वः ॥ २ ॥ प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेयस्त्वमिह पाण्डवान् । प्रतिपादय विश्वासादिति किं करवाणि वः ॥ ३ ॥ कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः । भवनस्य तव द्वारि प्रदास्यति हुताशनम् ॥ ४ ॥ मात्रा सह प्रदग्धव्याः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः । इति व्यवसितं तस्य धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ ५ ॥ किञ्चिच्च विदुरेणोक्तो म्लेच्छवाचासि पाण्डव । त्वया

च तत्तथेतुरुक्तमेतद्विश्वासकारणम्। उवाच तं सत्यधृतिः कुन्तिपुत्रो युधिष्ठिरः॥ ६॥

युधिष्ठिर उवाच। अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदुरस्य वै॥ ७॥ शुचिमाप्तं प्रियञ्चैव सदा च दृढभक्तिकम्। न विद्यते कवेः किञ्चिदविज्ञातं प्रयोजनम्॥ ८॥ यथा तस्य तथा नस्त्वं निर्विशेषा वयं त्वयि। भवतश्च यथा तस्य पालयास्मान्यथा कविः॥ ९॥ इदं शरणमाग्नेयं मदर्थमिति मे मतिः। पुरोचनेन विहितं धार्त्तराष्ट्रस्य शासनात्॥ १०॥ स पापः कोपवांश्चैव ससहायश्च दुर्मतिः। अस्मानपि च पापात्मा नित्यकालं प्रबाधते॥ ११॥ स भवान्मोक्षयत्वस्मान् यत्नेनास्माद्धुताशनात्। अस्मास्विह हि दग्धेषु सकामः स्यात् सुयोधनः॥ १२॥ समृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः। वप्रान्तं निष्प्रतीकारमाश्रित्येदं कृतं महत्॥ १३॥ इदं तदशुभं नूनं तस्य कर्म चिकीर्षितम्। प्रागेव विदुरो वेद तेनास्मानवबोधयत्॥ १४॥ सेयमापदनुप्राप्ता क्षत्ता यां दृष्टवान् पुरा। पुरोचनस्याविदितानस्मांस्त्वं प्रतिमोचय॥ १५॥ स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थितः। परिखामुत्किरन्नाम चकार च महाबिलम्॥ १६॥ चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहाबिलम्। कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्याश्च भारत॥ १७॥ पुरोचनभयादेव व्यदधात्संवृतं मुखम्। स तस्य तु गृहद्वारि वसत्यशुभधीः सदा॥ १८॥ तत्र ते सायुधाः सर्वे वसन्तिस्म क्षपां नृप। दिवा चरन्ति मृगयां पाण्डवेया वनाद्वनम्॥ १९॥ विश्वस्तवदविश्वस्ता वञ्चयन्तः पुरोचनम्। अतुष्टास्तुष्टवद्राजन्नूषुः परमविस्मिताः॥ २०॥ न चैनानन्वबुध्यन्त नरा नगरवासिनः। अन्यत्र विदुरामात्यात्तस्मात् खनकसत्तमात्॥२१॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि जतुगृहवासे जनपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः॥ १४९॥

वैशम्पायन उवाच। तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसम्वत्सरोषितान्। विश्वस्तानिव संलक्ष्य हर्षञ्चक्रे पुरोचनः॥ १॥ पुरोचने तथा हृष्टे कौन्तेयोऽथ युधिष्ठिरः। भीमसेनार्ज्जुनौ चोभौ यमौ प्रोवाच धर्मवित्॥ २॥

युधिष्ठिर उवाच। अस्मानयं सुविश्वस्तान् वेत्ति पापः पुरोचनः। वञ्चितोऽयं नृशंसात्मा कालं मन्ये पलायने॥ ३॥ आयुधागारमादीप्य दग्ध्वा चैव पुरोचनम्। षट्प्राणिनो निधायेह द्रवामोऽनभिलक्षिताः॥ ४॥

वैशम्पायन उवाच। अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मणभोजनम्। चक्रे निशि महाराज आजग्मुस्तत्र योषितः॥ ५॥ ता विहृत्य यथा कामं भुक्त्वा पीत्वा च भारत। जग्मुर्निशि गृहानेव समनुज्ञाप्य माधवीम्॥ ६॥ निषादी पञ्चपुत्रा तु तस्मिन् भोज्ये यदृच्छया। अन्नार्थिनी समभ्यागात् सपुत्रा कालचोदिता॥ ७॥ सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविह्वला। सह सर्व्वैः सुतैराजंस्तस्मिन्नेव निवेशने॥ ८॥ सुष्वाप विगतज्ञाना मृतकल्पा नराधिप। अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने तदा॥ ९॥ तदुपादीपयद्भीमः शेते यत्र पुरोचनः। ततो जतुगृहद्वारं दीपयामास पाण्डवः॥ १०॥ समन्ततो ददौ पश्चादग्निं तत्र निवेशने। ज्ञात्वा तु तद्गृहं सर्व्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः॥ ११॥ सुरङ्गां विविशुस्तूर्णं मात्रा सार्द्धमरिन्दमाः। ततः प्रतापः सुमहाञ्छब्दश्चैव विभावसोः॥ १२॥ प्रादुरासीत्तदा तेन बुबुधे स जनव्रजः। तदवेक्ष्य गृहं दीप्तमाहुः पौराः कृशाननाः॥ १३॥

पौरा ऊचुः। दुर्य्योधनप्रयुक्तेन पापेनाकृतबुद्धिना। गृहमात्मविनाशाय कारितं दाहितञ्च तत्॥ १४॥ अहो धिग्धृतराष्ट्रस्य बुद्धिर्नातिसमञ्जसी। यः शुचीन् पाण्डुदायादान् दाह-

यमाश्च अब्रुवत् ॥ १५ ॥ दिष्ट्या त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽयमतिदुर्मतिः । अनागसः सुविश्वस्तान्यो ददाह नरोत्तमान् ॥१६॥

वैशम्पायन उवाच । एवन्ते विलपन्ति स्म वारणावतका जनाः । परिवार्य्य गृहं तच्च तस्थूरात्रौ समन्ततः ॥ १७ ॥ पाण्डवाश्चापि ते सर्वे सह मात्रा सुदुःखिताः । बिलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्द्रुतमलक्षिताः ॥ १८ ॥ तेन निद्रोपरोधेन साध्वसेन च पाण्डवाः । न शेकुः सहसा गन्तुं सह मात्रा परन्तपाः ॥ १९ ॥ भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः । जगाम भ्रातॄनादाय सर्वान्मातरमेव च ॥ २० ॥ स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्य्यवान् । पार्थौ गृहीत्वा पाणिभ्यां भ्रातरौ सुमहाबलः ॥ २१ ॥ उरसा पादपान् भञ्जन्महीं पद्भ्यां विदारयन् । स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि जतुगृहदाहे पञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु यथा सम्प्रत्ययं कविः । विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ॥ १ ॥ स गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डवान् ददृशे वने । जनन्या सह कौरव्य मापयानान्नदीजलम् ॥ २ ॥ विदितं तन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महात्मनः । ततस्तस्यापि चारेण चेष्टितं पापचेतसः ॥ ३ ॥ ततः स प्रेषितो विद्वान् विदुरेण नरस्तदा । पार्थानां दर्शयामास मनोमारुतगामिनीम् ॥ ४ ॥ सर्ववातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् । शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्रम्भिभिः कृताम् ॥ ५ ॥ ततः पुनरथोवाच ज्ञापकं पूर्वचोदितम् । युधिष्ठिर निबोधेदं संज्ञार्थं वचनं कवेः ॥ ६ ॥ कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौ-

कस्य। न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ ७ ॥ तेन मां प्रेषितं विद्धि विश्वस्तं संज्ञयानया। भूयश्चैवाह मां क्षत्ता विदुरः सर्वतोऽर्थवित् ॥ ८ ॥ कर्णं दुर्य्योधनञ्चैव भ्रातृभिः सहितं रणे। शकुनिञ्चैव कौन्तेय विजेतासि न संशयः ॥ ९ ॥ इयं वारिपथे युक्ता नौरप्सुसुखगामिनी। मोचयिष्यति वः सर्वानस्माद्देशान्न संशयः ॥ १० ॥ अथ तान् व्यथितान् दृष्ट्वा सह मात्रा नरोत्तमान्। नावमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानब्रवीत् पुनः ॥ ११ ॥ विदुरो मूर्द्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य वचो मुहुः। अरिष्टं गच्छताव्यग्राः पन्थानमिति चाब्रवीत् ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा स तु तान् वीरान् पुमान् विदुरचोदितः। तारयामास राजेन्द्र गङ्गां नावा नरर्षभान् ॥ १३ ॥ तारयित्वा ततो गङ्गां पारं प्राप्तांश्च सर्वतः। जयाशिषः प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि सः ॥ १४ ॥ पाण्डवाश्च महात्मानः प्रतिसन्दिश्य वै कवेः। गङ्गामुत्तीर्य्य वेगेन जग्मुर्गूढ़मलक्षिताः ॥ १५ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि गङ्गोत्तरणे एकपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो जनः। तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ १ ॥ निर्वापयन्तो ज्वलनं ते जना ददृशुस्ततः। जातुषं तद्गृहं दग्धममात्यञ्च पुरोचनम् ॥ २ ॥ नूनं दुर्य्योधनेनेदं विहितं पापकर्मणा। पाण्डवानां विनाशायेत्येवं ते चुक्रुशुर्ज्जनाः ॥ ३ ॥ विदिते धृतराष्ट्रस्य धार्त्तराष्ट्रो न संशयः। दग्धवान् पाण्डुदायादान्न ह्येनं प्रतिषिद्धवान् ॥ ४ ॥ नूनं शान्तनवोऽपीह न धर्ममनुवर्त्तते। द्रोणश्च विदुरश्चैव कृपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ५ ॥ ते

वयं धृतराष्ट्रस्य प्रेषयामो दुरात्मनः। संवृत्तस्ते परः कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ ६ ॥ ततो व्यपोहमानास्ते पाण्डवार्थं हुताशनम्। निषादीं ददृशुर्दग्धां पञ्चपुत्रामनागसम् ॥ ७ ॥ खनकेन तु तेनैव वेश्म शोधयता बिलम्। पांसुभिः पिहितं तच्च पुरुषैस्तैर्नलक्षितम् ॥ ८ ॥ ततस्ते ज्ञापयामासुर्धृतराष्ट्रस्य नागराः। पाण्डवानग्निना दग्धानमात्यञ्च पुरोचनम् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु धृतराष्ट्रस्तद्राजा सुमहदप्रियम्। विनाशं पाण्डुपुत्राणां विललाप सुदुःखितः ॥ १० ॥ अद्य पाण्डुर्मृतो राजा मम भ्राता महायशाः। तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ११ ॥ गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम्। सत्कारयन्तु तान् वीरान् कुन्तिराजसुताञ्च ताम् ॥ १२ ॥ कारयन्तु च कुल्यानि शुभानि च बृहन्ति च। ये च तत्र मृतास्तेषां सुहृदो यान्तु तानपि ॥ १३ ॥ एवं गते मया शक्यं यद्यत् कारयितुं हितम्। पाण्डवानाञ्च कुन्त्याश्च तत्सर्वं क्रियतां शनैः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः। उदकं पाण्डुपुत्राणां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १५ ॥ रुरुदुः सहिताः सर्वे भृशं शोकपरायणाः। हा युधिष्ठिर कौरव्य हा भीम इति चापरे ॥ १६ ॥ हा फाल्गुनेति चाप्यन्ये हा यमाविति चापरे। कुन्तीमार्त्ताश्च शोचन्त उदकं चक्रिरे जनाः ॥ १७ ॥ अन्ये पौरजनाश्चैवमन्वशोचन्त पाण्डवान्। विदुरस्त्वल्पशश्चक्रे शोकं वेद परं हि सः ॥ १८ ॥ पाण्डवाश्चापि निर्गत्य नगराद्वारणावतात्। नदीं गङ्गामनुप्राप्ता मातृषष्ठा महाबलाः ॥ १९ ॥ दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च। वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवाप्नुवन् ॥ २० ॥ ततो नावं परित्यज्य प्रययुर्दक्षिणां दिशम्। विज्ञाय निशि पन्थानं नक्षत्रगणसूचितम् ॥ २१ ॥ यतमाना वनं राजन् गहनं प्रतिपेदिरे। ततः श्रान्ताः पिपासार्त्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः

॥ २२ ॥ पुनरूचुर्महावीर्य्यं भीमसेनमिदं वचः । इतः कष्टतरं किन्नु यदयं गहने वने । दिशश्च न विजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः ॥ २३ ॥ तञ्च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः । कथन्नु विप्रमुच्येम भयादस्मादलक्षिताः ॥ २४ ॥ पुनरस्मानुपादाय तथैव व्रज भारत । त्वं हि नो बलवानेको यथा सततगस्तथा ॥ २५ ॥ इत्युक्तो धर्मराजेन भीमसेनो महाबलः । आदाय कुन्तीं भ्रातॄंश्च जगामाशु महाबलः ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि पाण्डववनप्रवेशे द्विपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेन विक्रममाणेन ऊरुवेगसमीरितम् । वनं सवृक्षविटपं व्याघूर्णितमिवाभवत् ॥ १ ॥ जङ्घाघातो ववौ चास्य शुचिशुक्रागमे यथा । आवर्ज्जितलतावृक्षं मार्गं चक्रे महाबलः ॥ २ ॥ स गृह्णन् पुष्पितांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् । अवरुज्य ययौ गुल्मान् पथस्तस्य समीपजान् ॥ ३ ॥ स रोषित इव क्रुद्धो वने भञ्जन्महाद्रुमान् । त्रिःप्रस्रुतमदः शुष्मी षष्टिवर्षी मतङ्गराट् ॥ ४ ॥ गच्छतस्तस्य वेगेन तार्क्ष्यमारुतरंहसः । भीमस्य पाण्डुपुत्राणां मूर्च्छेव समजायत ॥ ५ ॥ असकृच्चापि सन्तीर्य्य दूरपारं भुजप्लवैः । पथि प्रच्छन्नमासेदुर्धार्त्तराष्ट्रभयात्तदा ॥ ६ ॥ कृच्छ्रेण मातरञ्चैव सुकुमारीं यशस्विनीम् । अवहत् स तु पृष्ठेन रोधःसु विषमेषु च ॥ ७ ॥ अगमच्च वनोद्देशमल्पमूलफलोदकम् । क्रूरपक्षिमृगं घोरं सायाह्ने भरतर्षभ ॥ ८ ॥ घोरा समभवत् सन्ध्या दारुणा मृगपक्षिणः । अप्रकाशा दिशः सर्वा वातैरासन्ननार्त्तवैः ॥ ९ ॥ शीर्णपर्णफलैराजन् बहुगुल्मक्षुपैर्द्रुमैः । भग्नावभुग्नभूयिष्ठैर्नानाद्रुमसमाकुलैः ॥ १० ॥ ते

श्रमेण च कौरव्यास्तृष्णया च प्रपीड़िताः । नाशक्नुवंस्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ॥ ११ ॥ न्यविशन्त हि ते सर्वे निरास्वादे महावने । ततस्तृषा परिक्लान्ता कुन्ती पुत्रानथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ माता सती पाण्डवानां पञ्चानां मध्यतः स्थिता । तृष्णया हि परीतास्मि पुत्रान् भृशमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृस्नेहात् प्रजल्पितम् । कारुण्येन मनस्तप्तं गमनायोपचक्रमे ॥ १४ ॥ ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् । न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ॥ १५ ॥ तत्र निक्षिप्य तान् सर्वानुवाच भरतर्षभः । पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ॥ १६ ॥ एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः । ध्रुवमत्र जलस्थानं महच्चेति मतिर्मम ॥ १७ ॥ अनुज्ञातः स गच्छेति भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत । जगाम तत्र यत्र स्म सारसा जलचारिणः ॥ १८ ॥ स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ । तेषामर्थे च जग्राह भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलः ॥ १९ ॥ उत्तरीयेण पानीयमानयामास भारत । गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति । शोकदुःखपरीतात्मा निशश्वासोरगो यथा ॥ २० ॥ स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा भ्रातॄंश्च वसुधातले । भृशं शोकपरीतात्मा विललाप वृकोदरः ॥ २१ ॥ अतः कष्टतरं किन्नु द्रष्टव्यं हि भविष्यति । यत् पश्यामि महीसुप्तान् भ्रातॄनद्य सुमन्दभाक् ॥ २२ ॥ शयनेषु परार्ध्येषु ये पुरा वारणावते । नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले ॥ २३ ॥ स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसङ्घावमर्द्दिनः । कुन्तिराजसुतां कुन्तीं सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ २४ ॥ स्नुषां विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्यां पाण्डोर्महात्मनः । तथैव चास्मज्जननीं पुण्डरीकोदरप्रभाम् ॥ २५ ॥ सुकुमारतरामेनां महार्हशयनोचिताम् । शयानां पश्यताद्येह पृथिव्यामतथोचिताम् ॥ २६ ॥ धर्मादिन्द्राच्च वाताच्च सुषुवे या सुतानिमान् । सेयं भूमौ परिश्रान्ता

शेते प्रासादशायिनी ॥ २७ ॥ किन्नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतःपरम्। योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि भूतले ॥ २८ ॥ त्रिषु लोकेषु यो राज्यं धर्मनित्योऽर्हते नृपः। सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत् कथम्ः ॥ २९ ॥ अयं नीलाम्बुदश्यामो नरेष्वप्रतिमोऽर्जुनः। शेते प्राकृतवद्भूमौ ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३० ॥ अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसम्पदा। तौ प्राकृतवदद्येमौ प्रसुप्तौ धरणीतले ॥ ३१ ॥ ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विषमाः कुलपांशनाः। स जीवेत सुखं लोके ग्रामद्रुम इवैकजः ॥ ३२ ॥ एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत् पर्णफलान्वितः। चैत्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ ३३ ॥ येषाञ्च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्ममाश्रिताः। ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामयाः ॥ ३४ ॥ बलवन्तः समृद्धार्था मित्रबान्धवनन्दनाः। जीवन्त्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ॥ ३५ ॥ वयन्तु धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना। विवासिता न दग्धाश्च कथञ्चिद्दैवसंश्रयात् ॥ ३६ ॥ तस्मान् मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः। कान्दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्तः क्लेशमनुत्तमम ॥ ३७ ॥ सकामो भव दुर्बुद्धे धार्त्तराष्ट्राल्पदर्शन। नूनं देवाः प्रसन्नास्ते नानुज्ञां मे युधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ प्रयच्छति वधे तुभ्यं तेन जीवसि दुर्मते। नन्वद्य ससुतामात्यं सकर्णानुजसौबलम् ॥ ३९ ॥ गत्वा क्रोधसमाविष्टः प्रेषयिष्ये यमक्षयम्। किन्तु शक्यं मया कर्त्तुं यत्ते न क्रुध्यते नृपः ॥ ४० ॥ धर्मात्मा पाण्डवश्रेष्ठः पापाचारी युधिष्ठिरः। एवमुक्त्वा महाबाहुः क्रोधसन्दीप्तमानसः ॥ ४१ ॥ करं करेण निष्पिष्य निःश्वसन् दीनमानसः। पुनर्दीनमना भूत्वा शान्तार्च्चिरिव पावकः ॥ ४२ ॥ भ्रातॄन्महीतले सुप्तानवैक्षत वृकोदरः। विश्वस्तानिव संविष्टान् पृथग्जनसमानिव ॥ ४३ ॥ नातिदूरेण नगरं वनादस्माद्धि लक्षये। जागर्त्तव्ये स्वपन्तीमे हन्त

जागर्म्यहं स्वयम् ॥ ४४ ॥ पास्यन्तीमे जलं पश्चात् प्रतिबुद्धा जितक्लमाः । इति भीमो व्यवस्यैव जजागार स्वयं तदा ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि भीमजलाहरणे त्रिपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः । समाप्तञ्च जतुगृहपर्व ॥ १५३ ॥

अथ हिड़िम्बवधपर्व ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र तेषु शयानेषु हिड़िम्बो नाम राक्षसः । अविदूरे वनात्तस्माच्छालवृक्षं समाश्रितः ॥ १ ॥ क्रूरो मानुषमांसादो महावीर्य्यपराक्रमः । प्रावृड्जलधरश्यामः पिङ्गाक्षो दारुणाकृतिः ॥ २ ॥ दंष्ट्राकरालवदनः पिशितेप्सुः क्षुधार्द्दितः । लम्बस्फिक् लम्बजठरो रक्तश्मश्रुशिरोरुहः ॥ ३ ॥ महावृक्षगलस्कन्धः शङ्कुकर्णो विभीषणः । यदृच्छया तानपश्यत् पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ४ ॥ विरूपरूपः पिङ्गाक्षः करालो घोरदर्शनः । पिशितेप्सुः क्षुधार्त्तश्च तानपश्यद्यदृच्छया ॥ ५ ॥ ऊर्द्धाङ्गुलिः स कण्डूयन् धुन्वन् रूक्षान् शिरोरुहान् । जृम्भमाणो महावक्त्रः पुनः पुनरवेक्ष्य च ॥ ६ ॥ हृष्टो मानुषमांसस्य महाकायो महाबलः । मेघसंघातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रोज्ज्वलाननः ॥ ७ ॥ आघ्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् । उपपन्नश्चिरस्याद्य भक्ष्योऽयं मम सुप्रियः ॥ ८ ॥ स्नेहस्रवान् प्रस्रवति जिह्वा पर्य्येति मे सुखम् । अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णाग्राश्चिरस्यापातदुःसहाः ॥ ९ ॥ देहेषु मज्जयिष्यामि स्निग्धेषु पिशितेषु च । आक्रम्य मानुषं कण्ठमाच्छिद्य धमनीमपि ॥ १० ॥ उष्णां नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु । गच्छ जानीहि के त्वेते शेरते वनमाश्रिताः ॥ ११ ॥ मानुषो बलवान् गन्धो घ्राणं तर्पय

तीव मे। हत्वैतान्मानुषान् सर्वानानयस्व ममान्तिकम् ॥ १२ ॥
अस्माद्विषयसुप्तेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते। एषामुत्क्रम्य मांसानि
मानुषाणां यथेष्टतः ॥ १३ ॥ भक्षयिष्याव सहितौ कुरु तूर्णं
वचो मम। भक्षयित्वा च मांसानि मानुषाणां प्रकामतः ॥ १४ ॥
नृत्याव सहितावावां दत्ततालावनेकशः । एवमुक्ता हिड़िम्बा
तु हिड़िम्बेन तदा वने ॥ १५ ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणेव
राक्षसी। जगाम तत्र यत्र स्म पाण्डवा भरतर्षभ ॥ १६ ॥ ददर्श
तत्र सा गत्वा पाण्डवान् पृथया सह। शयानान् भीमसेनञ्च जाग्रतं
त्वपराजितम् ॥ १७ ॥ दृष्ट्वैव भीमसेनं सा शालपोतमिवोद्गतम् ।
राक्षसी कामयामास रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १८ ॥ अयं श्यामो
महाबाहुः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः । कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो
भर्त्ता युक्तो भवेन्मम ॥ १९ ॥ नाहं भ्रातुर्वचो जातु कुर्य्यां क्रूरो-
पसंहितम्। पतिस्नेहोऽतिबलवान्न तथा भ्रातृसौहृदम् ॥ २० ॥
मुहूर्त्तमेव तृप्तिश्च भवेद्भ्रातुर्ममैव च। हतैरेतैरहत्वा तु मोदिष्ये
शाश्वतीः समाः ॥ २१ ॥ सा कामरूपिणी रूपं कृत्वा मानुष-
मुत्तमम्। उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ २२ ॥
लज्जमानेव ललना दिव्याभरणभूषिता । स्मितपूर्वमिदं वाक्यं
भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ २३ ॥ कुतस्त्वमसि संप्राप्तः कश्चासि पुरुष-
र्षभ। क इमे शेरते चेह पुरुषा देवरूपिणः ॥ २४ ॥ केयं वै
बृहती श्यामा सुकुमारी तवानघ। शेते वनमिदं प्राप्य विश्वस्ता
स्वगृहे यथा ॥ २५ ॥ नेदं जानाति गहनं वनं राक्षससेवितम्।
वसति ह्यत्र पापात्मा हिड़िम्बो नाम राक्षसः ॥ २६ ॥ तेनाहं
प्रेषिता भ्रात्रा दुष्टभावेन रक्षसा। विभक्षयिषता मांसं युष्माक-
ममरोपमाः ॥ २७ ॥ साहं त्वामभिसंप्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम्।
नान्यं भर्त्तारमिच्छामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २८ ॥ एतद्विज्ञाय
धर्मज्ञ युक्तं मयि समाचर । कामोपहतचित्ताङ्गीं भजमानां

भजस्व माम् ॥ २९ ॥ त्रास्यामि त्वां महाबाहो राक्षसात् पुरुषादकात् । वत्स्यावो गिरिदुर्गेषु भर्त्ता भव ममानघ ॥ ३० ॥ अन्तरीक्षचरी ह्यस्मि कामतो विचरामि च । अतुलामाप्नुहि प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ ३१ ॥

भीमसेन उवाच । मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं सुखसुप्तान् कथं त्विमान् । परित्यजेत कोन्वद्य प्रभवन्निह राक्षसि ॥ ३२ ॥ को हि सुप्तानिमान् भ्रातॄन्दत्त्वा राक्षसभोजनम् । मातरञ्च नरो गच्छेत् कामार्त्त इव मद्विधः ॥ ३३ ॥

राक्षस्युवाच । यत्ते प्रियं तत् करिष्ये सर्वानेतान् प्रबोधय । मोक्षयिष्याम्यहं कामं राक्षसात् पुरुषादकत् ॥ ३४ ॥

भीम उवाच । सुखसुप्तान् वने भ्रातॄन्मातरं चैव राक्षसि । न भयाद्बोधयिष्यामि भ्रातुस्तव दुरात्मनः ॥ ३५ ॥ न हि मे राक्षसा भीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् । न मनुष्या न गन्धर्वा न यक्षाश्चारुलोचने ॥ ३६ ॥ गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापीच्छसि तत् कुरु । तं वा प्रेषय तन्वङ्गि भ्रातरं पुरुषादकम् ॥ ३७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि हिड़िम्बवधपर्व्वणि हिड़िम्बाभीमसंवादे चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तां विदित्वा चिरगतां हिड़िम्बो राक्षसेश्वरः । अवतीर्य्य द्रुमात्तस्मादाजगामाशु पाण्डवान् ॥ १ ॥ लोहिताक्षो महाबाहुरूर्द्ध्वकेशो महाननः । मेघसङ्घातवर्ष्मा च तीक्ष्णदंष्ट्रो भयानकः ॥ २ ॥ तमापतन्तं दृष्ट्वैव तथा विकृतदर्शनम् । हिड़िम्बोवाच वित्रस्ता भीमसेनमिदं वचः ॥ ३ ॥ आपतत्येष दुष्टात्मा संक्रुद्धः पुरुषादकः । साहं त्वां भ्रातृभिः सार्द्धं यद्ब्रवीमि तथा कुरु ॥ ४ ॥ अहं कामगमा वीर रक्षो-

बलसमन्विता। आरुहेमां मम श्रोणिं नेष्यामि त्वां विहायसा ॥५॥ प्रबोधयैतान् संसुप्तान्मातरं च परन्तप। सर्वानेव गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ६ ॥

भीम उवाच। मा भैस्त्वं पृथुसुश्रोणि नैव कश्चिन्मयि स्थिते। हिंसितुं शक्नुयात् रक्ष इति मे निश्चिता मतिः। अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ॥ ७ ॥ नायं प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम। सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः ॥ ८ ॥ पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ। ऊरू परिघसङ्काशौ संहतं चाप्युरो महत् ॥ ९ ॥ विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साद्य द्रक्ष्यसि शोभने। मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ॥ १० ॥

हिड़िम्बोवाच। नावमन्ये नरव्याघ्र त्वामहं देवरूपिणम्। दृष्टप्रभावस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा सञ्जल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत। वाचः शुश्राव ताः क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ॥ १२ ॥ अवेक्षमाणस्तस्याश्च हिड़िम्बो मानुषं वपुः। स्रग्दामपूरितशिखं समग्रेन्दुनिभाननम् ॥ १३ ॥ सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम्। सर्वाभरणसंयुक्तं सुसूक्ष्माम्बरवाससम् ॥१४॥ तां तथा मानुषं रूपं बिभ्रतीं सुमनोहरम्। पुंस्कामां शङ्कमानश्च चुक्रोध पुरुषादकः ॥ १५ ॥ संक्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्याः कुरुसत्तम। उत्फाल्य विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ कोहि मे भोक्तुकामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः। न बिभेषि हिड़िम्बे किं मत्कोपाद्विप्रमोहिता ॥ १८ ॥ धिक् त्वामसति पुंस्कामे मम विप्रियकारिणि। पूर्व्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्व्वेषामयशस्करि ॥ १८ ॥ यानिमानाश्रिताकार्षीरप्रियं सुमहन्मम। एष तानद्य वै सर्वान् हनिष्यामि त्वया सह ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा हिड़िम्बां स हिड़िम्बो

लोहितेक्षणः। वधायाभिपपातैनान् दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ २० ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य भीमः प्रहरतांवरः। भर्त्सयामास तेजस्वी तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। भीमसेनस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं प्रहसन्निव। भगिनीं प्रति संक्रुद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ किन्ते हिड़िम्ब एतैर्वा सुखसुप्तैः प्रबोधितैः। मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराशन ॥ २३ ॥ मय्येव प्रहरेहि त्वं न स्त्रियं हन्तुमर्हसि। विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ २४ ॥ न हीयं स्ववशा बाला कामयत्यद्य मामिह। चोदितैषा ह्यनङ्गेन शरीरान्तरचारिणा ॥ २५ ॥ भगिनी तव दुर्वृत्त रक्षसां वै यशोहर। त्वन्नियोगेन चैवेयं रूपं मम समीक्ष्य च ॥ २६ ॥ कामयत्यद्य मां भीरुस्तव-नैषापराध्यति। अनङ्गेन कृते दोषे नेमां गर्हितुमर्हसि ॥ २७ ॥ मयि तिष्ठति दुष्टात्मन्न स्त्रियं हन्तुमर्हसि। सङ्गच्छस्व मया सार्द्धमेकेनैको नराशन ॥ २८ ॥ अहमेको नयिष्यामि त्वामद्य यमसादनम्। अद्य मद्बलनिष्पिष्टं शिरो राक्षस दीर्य्यताम् ॥ २९ ॥ कुञ्जरस्येव पादेन विनिष्पिष्टं बलीयसः। अद्य गात्राणि ते कङ्काः श्येना गोमायवस्तथा ॥ ३० ॥ कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे। क्षणेनाद्य करिष्येऽहमिदं वन-मराक्षसम्। पुरा यद्दूषितं नित्यं त्वया भक्षयता नरान् ॥ ३१ ॥ अद्य त्वां भगिनी रक्षः कृष्यमाणं मयासकृत्। द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥ ३२ ॥ निराबाधास्त्वयि हते मया राक्षसपांसन। वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥ ३३ ॥

हिड़िम्ब उवाच। गर्ज्जितेन वृथा किं ते कत्थितेन च मानुष। कृत्वैतत् कर्मणा सर्वं कत्थेथा माचिरं कृथाः ॥ ३४ ॥ बलिनं मन्यसे यच्चाप्यात्मानं सपराक्रमम्। ज्ञास्यस्यद्य समागम्य मयात्मानं बलाधिकम् ॥ ३५ ॥ न तावदेतान् हिंसिष्ये स्वपन्त्वेते

यथासुखम्। एष त्वामेव दुर्बुद्धे निहन्म्यद्याप्रियस्वदम् ॥ ३६ ॥ पीत्वा तवासृग्गात्रेभ्यस्ततः पश्चादिमानपि। हनिष्यामि ततः पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा ततो बाहुं प्रगृह्य पुरुषादकः। अभ्यद्रवत संक्रुद्धो भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ३८ ॥ तस्याभिद्रवतस्तूर्णं भीमो भीमपराक्रमः। वेगेन प्रहितं बाहुं निजग्राह हसन्निव ॥ ३९ ॥ निगृह्य तं बलाद्भीमो विस्फुरन्तं चकर्ष ह। तस्माद्देशाद्धनूंष्यष्टौ सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ४० ॥ ततः स राक्षसः क्रुद्धः पाण्डवेन बलार्द्दितः। भीमसेनं समालिङ्ग्य व्यनदद्भैरवं रवम् ॥ ४१ ॥ पुनर्भीमो बलादेनं विचकर्ष महाबलः। मा शब्दः सुखसुप्तानां भ्रातॄणां मे भवेदिति ॥ ४२ ॥ अन्योऽन्यं तौ समासाद्य विचकर्षतुरोजसा। हिड़िम्बो भीमसेनश्च विक्रमं चक्रतुः परम् ॥ ४३ ॥ बभञ्जतुस्तदा वृक्षांल्लताश्चाकर्षतुस्तदा। मत्ताविव च संरब्धौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ ४४ ॥ तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः। सह मात्रा च ददृशुर्हिड़िम्बामग्रतः स्थिताम् ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि हिड़िम्बवधपर्वणि हिड़िम्बभीमयुद्धे पञ्चपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५५॥

वैशम्पायन उवाच। प्रबुद्धास्ते हिड़िम्बाया रूपं दृष्ट्वातिमानुषम्। विस्मिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ १ ॥ ततः कुन्ती समीक्ष्यैनां विस्मिता रूपसम्पदा। उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ २ ॥ कस्य त्वं सुरगर्भाभे का वासि वरवर्णिनि। केन कार्य्येण सम्प्राप्ता कुतश्चागमनं तव ॥ ३ ॥

यदि वास्य वनस्य त्वं देवता यदि वाप्सराः। आचक्ष्व मम तत् सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ४ ॥

हिड़िम्बोवाच। यदेतत् पश्यसि वनं नीलमेघनिभं महत्। निवासो राक्षसस्यैव हिड़िम्बस्य ममैव च ॥ ५ ॥ तस्य मां राक्षसेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भाविनि। भ्रात्रा सम्प्रेषितामार्य्ये त्वां सपुत्रां जिघांसितुम् ॥ ६ ॥ क्रूरबुद्धेरहं तस्य वचनादागता त्विह। अद्राक्षं नवहेमाङ्गं तव पुत्रं महाबलम् ॥ ७ ॥ ततोऽहं सर्वभूतानां भावे विचरता शुभे। चोदिता तव पुत्रस्य मन्मथेन वशानुगा ॥ ८ ॥ ततो वृतो मया भर्त्ता तव पुत्रो महाबलः। अपनेतुं च यतितो न चैव शकितो मया ॥ ९ ॥ चिरायमाणां मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः। स्वयमेवागतो हन्तुमिमान् सर्वांस्तवात्मजान् ॥ १० ॥ स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण धीमता। बलादितो विनिष्पिष्य व्यपनीतो महात्मना ॥ ११ ॥ विकर्षन्तौ महावेगौ गर्ज्जमानौ परस्परम्। पश्य त्वं युधि विक्रान्तावेतौ च नरराक्षसौ ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्याः श्रुत्वैव वचनमुत्पपात युधिष्ठिरः। अर्जुनो नकुलश्चैव सहदेवश्च वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ तौ ते ददृशुरासक्तौ विकर्षन्तौ परस्परम्। काङ्क्षमाणौ जयं चैव सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ १४ ॥ अथान्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षन्तौ पुनः पुनः। दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥ १५ ॥ वसुधारेणुसंवीतौ वसुधाधरसन्निभौ। विभ्राजतुर्य्यथा शैलौ नीहारेणाभिसंवृतौ ॥ १६ ॥ राक्षसेन तदा भीमं क्लिश्यमानं निरीक्ष्य च। उवाचेदं वचः पार्थः प्रहसञ्छनकैरिव ॥ १७ ॥ भीम माभैर्महावाहो न त्वां बुध्यामहे वयम्। समेतं भीमरूपेण रक्षसा श्रमकर्षितम् ॥ १८ ॥ साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थः पातयिष्यामि राक्षसम्। नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ १९ ॥

भीम उवाच। उदासीनो निरीक्षस्व न कार्य्यः संभ्रमस्त्वया। न जात्वयं पुनर्जीवेन्मद्बाह्वन्तरमागतः ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच। किमनेन चिरं भीम जीवता पापरक्षसा। गन्तव्ये न चिरं स्थातुमिह शक्यमरिन्दम ॥ २१ ॥ पुरा संरज्यते प्राची पुरा सन्ध्या प्रवर्त्तते। रौद्रे मुहूर्त्ते रक्षांसि प्रबलानि भवन्त्युत ॥ २२ ॥ त्वरस्व भीम माक्रीड़ जहि रक्षो विभीषणम्। पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्पय ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो रोषाज्ज्वलन्निव। बलमाहारयामास यद्वायोर्जगतः क्षये ॥ २४ ॥ ततस्तस्याम्बुदाभस्य भीमो रोषात्तु रक्षसः। उत्क्षिप्याभ्रामयद्देहं तूर्णं शतगुणं तदा ॥ २५ ॥

भीम उवाच। वृथामांसैर्वृथापुष्टो वृथावृद्धो वृथामतिः। वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यति ॥ २६ ॥ क्षेममद्य करिष्यामि यथा वनमकण्टकम्। न पुनर्मानुषान् हत्वा भक्षयिष्यसि राक्षस ॥ २७ ॥

अर्जुन उवाच। यदि वा मन्यसे भारं त्वमिमं राक्षसं युधि। करोमि तव साहाय्यं शीघ्रमेष निपात्यताम् ॥ २८ ॥ अथ वाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर। कृतकर्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम ॥ २९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः। निष्पिष्यैनं बलाद्भूमौ पशुमारममारयत् ॥ ३० ॥ स मार्य्यमाणो भीमेन ननाद विपुलं स्वनम्। पूरयंस्तद्वनं सर्वं जलार्द्रं इव दुन्दुभिः ॥ ३१ ॥ बाहुभ्यां योक्त्रयित्वा तु बलवान् पाण्डुनन्दनः। मध्ये भङ्क्त्वा महाबाहुर्हर्षयामास पाण्डवान् ॥ ३२ ॥ हिड़िम्बं निहतं दृष्ट्वा संहृष्टास्ते तरस्विनः। अपूजयन्नरव्याघ्रं भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ३३ ॥ अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम्। पुनरेवार्जुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ३४ ॥ न दूरे नगरं

मन्ये वनादस्मादहं विभो। शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात् सुयोधनः॥ ३५॥ ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा मात्रा सह महारथाः। प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी॥ ३६॥

इत्यादिपर्वणि हिडिम्बवधपर्वणि हिडिम्बवधेषट्-
पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः॥ १५६॥

भीमसेन उवाच। स्मरन्ति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य मोहिनीम्। हिडिम्बे व्रज पन्थानं त्वमिमं भ्रातृसेवितम्॥ १॥

युधिष्ठिर उवाच। क्रुद्धोऽपि पुरुषव्याघ्र भीम मास्म स्त्रियं वधीः। शरीरगुप्त्यभ्यधिकं धर्मं गोपाय पाण्डव॥ २॥ वधाभिप्रायमायान्तमवधीस्त्वं महाबलम्। रक्षसस्तस्य भगिनी किं नः क्रुद्धा करिष्यति॥ ३॥

वैशम्पायन उवाच। हिडिम्बा तु ततः कुन्तीमभिवाद्य कृताञ्जलिः। युधिष्ठिरन्तु कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत्॥ ४॥ आर्य्ये जानासि यद्दुःखमिह स्त्रीणामनङ्गजम्। तदिदं मामनुप्राप्तं भीमसेनकृतं शुभे॥ ५॥ सोढं तत्परमं दुःखं मया कालप्रतीक्षया। सोयमभ्यागतः कालो भविता मे सुखोदयः॥ ६॥ मया ह्युत्सृज्य सुहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा। वृतोऽयं पुरुषव्याघ्रस्तव पुत्रः पतिः शुभे॥ ७॥ वीरेणाहं तथा तेन त्वया वापि यशस्विनि। प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ ८॥ तदर्हसि कृपां कर्त्तुं मयि त्वं वरवर्णिनि। मत्वा मूढेति तन्मां त्वं भक्ता वानुगतेति वा॥ ९॥ भर्त्रानेन महाभागे संयोजय सुतेन ते। तमुपादाय गच्छेयं यथेष्टं देवरूपिणम्। पुनश्चैवानयिष्यामि विस्रम्भं कुरु मे शुभे॥ १०॥ अहं हि मनसा ध्याता सर्वान्नेष्यामि वः सदा। वृजिनात्तारयिष्यामि दुर्गेषु

विषमेषु च ॥ ११ ॥ पृष्ठेन वो वहिष्यामि शीघ्रां गतिमभीप्सतः।
यूयं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ १२ ॥ आपदस्तरण
प्राणान्धारयेद्येन तेन वा। सर्व्वमादृत्य कर्त्तव्यं तं धर्म्ममनुवर्त्तता
॥ १३ ॥ आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्म्मविदुत्तमः। व्यसनं ह्येव
धर्म्मस्य धर्म्मिणामापदुच्यते ॥ १४ ॥ पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं
प्राणदमुच्यते। येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन् गर्हा न विद्यते ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। एवमेव यथात्थ त्वं हिड़िम्बे नात्र संशयः
स्थातव्यं तु त्वया सत्ये यथा ब्रूयाः सुमध्यमे ॥ १६ ॥ स्नातं
कृताह्निकं भद्रे कृतकौतुकमङ्गलम्। भीमसेनं भजेथास्त्वं प्राग-
स्तगमनाद्रवेः ॥ १७ ॥ अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा।
अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथेति तत् प्रतिज्ञाय भीमसेनोऽब्रवी-
दिदम्। शृणु राक्षसि सत्येन समयं ते वदाम्यहम् ॥ १९ ॥
यावत् कालेन भवति पुत्रस्योत्पादनं शुभे। तावत् कालं गमि-
ष्यामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। तथेति तत् प्रतिज्ञाय हिड़िम्बा राक्षसी
तदा। भीमसेनमुपादाय सोर्द्ध्वमाचक्रमे ततः ॥ २१ ॥ शैल-
शृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च। मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु
सर्व्वदा ॥ २२ ॥ कृत्वा च रूपं परमं सर्व्वाभरणभूषिता। सञ्ज-
ल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ २३ ॥ तथैव वनदुर्गेषु
पुष्पितद्रुमसानुषु। सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च ॥ २४ ॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्य्यसिकतासु च। सुतीर्थवनतोयासु तथा
गिरिनदीषु च ॥ २५ ॥ काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ॥ २६ ॥ प्रफुल्लशत-
पत्रेषु सरःस्वमलवारिषु। सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु
च ॥ २७ ॥ पत्तनेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च। देवारण्येषु

पुण्येषु तथा पर्वतसानुषु ॥ २८ ॥ गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च। सर्वर्त्तुफलरम्येषु मानसेषु सरःसु च ॥ २९ ॥ बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम्। रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ॥ ३० ॥ प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम्। विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ॥ ३१ ॥ भीमनादं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्। महेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम् ॥ ३२ ॥ महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्। दीर्घघ्राणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ॥ ३३ ॥ अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम्। यः पिशाचानतीत्यान्यान् बभूवातीव राक्षसान् ॥ ३४ ॥ बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते। सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली ॥ ३५ ॥ सद्यो हि गर्भान्राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च। कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः ॥ ३६ ॥ प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा। मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ॥ ३७ ॥ घटो ह्यस्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत। अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ॥ ३८ ॥ अनुरक्तश्च तानासीत् पाण्डवान् स घटोत्कचः। तेषाञ्च दयितो नित्यमात्मनित्यो बभूव ह ॥ ३९ ॥ संवाससमयो जीर्ण इत्याभाष्य ततस्तु तान्। हिड़िम्बा समयं कृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ ४० ॥ कृत्यकाल उपस्थास्ये पितॄनिति घटोत्कचः। आमन्त्र्य रक्षसां श्रेष्ठः प्रतस्थे चोत्तरां दिशम् ॥ ४१ ॥ स हि सृष्टो मघवता शक्तिहेतोर्महात्मना। कर्णस्याप्रतिवीर्य्यस्य प्रतियोद्धा महारथः ॥ ४२ ॥

इत्यादिपर्वणि हिड़िम्बवधपर्वणि घटोत्कचोत्पत्तौ सप्तपञ्चाशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ते वनेन वनं गत्वा घ्नन्तो मृगगणान् बहून्। अपक्रम्य ययू राजंस्त्वरमाणा महारथाः॥ १॥ मत्स्यांस्त्रिगर्त्तान् पाञ्चालान् कीचकानन्तरेण च। रमणीयान् वनोद्देशान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च॥ २॥ जटाः कृत्वात्मनः सर्व्वे वल्कलाजिनवाससः। सह कुन्त्या महात्मानो बिभ्रतस्तापसं वपुः॥ ३॥ क्वचिद्वहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः। क्वचिच्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसभं पुनः॥ ४॥ ब्राह्मं वेदमधीयाना वेदाङ्गानि च सर्व्वशः। नीतिशास्त्रञ्च सर्व्वज्ञा ददृशुस्ते पितामहम्॥ ५॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तदा। तस्थुः प्राञ्जलयः सर्व्वे सह मात्रा परन्तपाः॥ ६॥

व्यास उवाच। मयेदं व्यसनं पूर्व्वं विदितं भरतर्षभाः। यथा तु तैरधर्म्मेण धार्त्तराष्ट्रैर्विवासिताः॥ ७॥ तद्विदित्वास्मि सम्प्राप्तश्चिकीर्षुः परमं हितम्। न विषादोऽत्र कर्त्तव्यः सर्व्वमेतत्सुखाय वः॥ ८॥ समास्ते चैव मे सर्व्वे यूयं चैव न संशयः। दीनतो बालतश्चैव स्नेहं कुर्व्वन्ति मानवाः॥ ९॥ तस्मादभ्यधिकः स्नेहो युष्मासु मम साम्प्रतम्। स्नेहपूर्व्वं चिकीर्षामि हितं वस्तन्निबोधत॥ १०॥ इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम्। वसतेह प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः॥ ११॥

वैशम्पायन उवाच। एवं स तान् समाश्वास्य व्यासः सत्यवतीसुतः। एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्वासयत् प्रभुः॥ १२॥

व्यास उवाच। जीवत्पुत्रि सुतस्तेऽयं धर्म्मनित्यो युधिष्ठिरः। धर्म्मेण पृथिवीं जित्वा महात्मा पुरुषर्षभः। पृथिव्यां पार्थिवान् सर्व्वान् प्रशासिष्यति धर्म्मराट्॥ १३॥ पृथिवीमखिलां जित्वा सर्व्वां सागरमेखलाम्। भीमसेनार्ज्जुनबलाद्भोक्ष्यते नात्र संशयः॥ १४॥ पुत्रास्तव च माद्र्याश्च सर्व्व एव महारथाः। स्वराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसः सदा॥ १५॥ यक्ष्यन्ति च

नरव्याघ्रा निर्ज्जित्य पृथिवीमिमाम्। राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः॥ १६॥ अनुगृह्य सुहृद्वर्गं भोगैश्वर्य्यसुखेन च। पितृपैतामहं राज्यमिमे भोक्ष्यन्ति ते सुताः॥ १७॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा निवेश्यैतान् ब्राह्मणस्य निवेशने। अब्रवीत् पाण्डवश्रेष्ठमृषिर्द्वैपायनस्तदा॥ १८॥ इह मासं प्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः। देशकालौ विदित्वैव लप्स्यध्वं परमां मुदम्॥ १९॥ स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वैस्तथेत्युक्तो नराधिप। जगाम भगवान् व्यासो यथागतमृषिः प्रभुः॥ २०॥

इत्यादिपर्वणि हिडिम्बवधपर्वणि व्यासदर्शने अष्टपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः समाप्तश्चेदं। हिडिम्बवधपर्व॥ १५८॥

अथ वकवधपर्व॥

जनमेजय उवाच। एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः। अत ऊर्द्ध्वं द्विजश्रेष्ठ किमकुर्वत पाण्डवाः॥ १॥

वैशम्पायन उवाच। एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथाः। ऊषुर्नातिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने॥ २॥ रमणीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च। पार्थिवानपि चोद्देशान् सरितश्च सरांसि च॥ ३॥ चेरुर्भैक्षं तदा ते तु सर्व एव विशाम्पते। बभूवुर्नागराणाञ्च स्वैर्गुणैः प्रियदर्शनाः॥ ४॥ निवेदयन्ति स्म तदा कुन्त्या भैक्षं सदा निशि। तया विभक्तान् भागांस्ते भुञ्जते स्म पृथक् पृथक्॥ ५॥ अर्द्धं ते भुञ्जते वीराः सह मात्रा परन्तपाः। अर्द्धं सर्वस्य भैक्षस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः॥ ६॥ तथा तु तेषां वसतां तस्मिन् राष्ट्रे महात्मानाम्। अतिचक्राम सुमहान् कालोऽथ भरतर्षभ॥ ७॥ ततः कदाचित्

भैक्षाय गतास्ते पुरुषर्षभा। सङ्गत्याभीमसेनस्तु तत्रास्ते पृथया सह॥ ८॥ अथार्त्तिजं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने। भृश-मुत्पतितं घोरं कुन्ती शुश्राव भारत॥ ९॥ रोरूयमाणांस्तान् दृष्ट्वा परिदेवयतश्च सा। कारुण्यात् साधुभावाच्च कुन्ती राजन्न चक्षमे॥ १०॥ मथ्यमानेन दुःखेन हृदयेन पृथा तदा। उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः॥ ११॥ वसाम सुसुखं पुत्र ब्राह्मणस्य निवेशने। अज्ञाता धार्त्तराष्ट्रस्य सत्कृता वीतमन्यवः॥ १२॥ सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किन्वहम्। प्रियं कुर्य्यामिति गृहे यत् कुर्य्युरुषिताः सुखम्॥ १३॥ एतावान् पुरुषस्तात कृतं यस्मिन्न नश्यति। यावच्च कुर्य्यादन्योऽस्य कुर्य्या-दभ्यधिकं ततः॥ १४॥ तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं ध्रुवम्। तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्य्यामुपकृतं भवेत्॥ १५॥

भीमसेन उवाच। ज्ञायतामस्य यद्दुःखं यतश्चैव समुत्थितम्। विदित्वा व्यवसिष्यामि यद्यपि स्यात् सुदुष्करम्॥ १६॥

वैशम्पायन उवाच। एवं तौ कथयन्तौ च भूयः शुश्रुवतुः स्वनम्। आर्त्तिजं तस्य विप्रस्य सभार्य्यस्य विशाम्पते॥ १७॥ अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः। विवेश त्वरिता कुन्ती बद्धवत्सेव सौरभी॥ १८॥ ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भार्य्यया च सुतेन च। दुहित्रा चैव सहितं ददर्शावनताननम्॥ १९॥

ब्राह्मण उवाच। धिगिदं जीवितं लोके गतसारमनर्थकम्। दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियभागि च॥ २०॥ जीविते परमं दुःखं जीविते परमो ज्वरः। जीविते वर्त्तमानस्य दुःखाना-मागमो ध्रुवः॥ २१॥ आत्मा ह्येको हि धर्म्मार्थौ कामं चैव निषेवते। एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परमनन्तकम्॥ २२॥ आहुः केचित् परं मोक्षं स च नास्ति कथञ्चन। अर्थप्राप्तौ तु नरकः कृत्स्न एवोपपद्यते॥ २३॥ अर्थेप्सुता परं दुःखमर्थप्राप्तौ

ततोऽधिकन्। जातस्नेहस्य चार्थेषु विप्रयोगो महत्तरम्॥ २४॥ न हि योगं प्रपश्यामि येन मुच्येयमापदः। पुत्रदारेण वा सार्द्धं प्राद्रवेयमनामयम्॥ २५॥ यतितं वै मया पूर्वं वेत्थ ब्राह्मणि तत्तथा। क्षेमं यतस्ततो गन्तुं त्वया तु मम न श्रुतम्॥ २६॥ इह जाता विवृद्धास्मि पिता चापि ममेति वै। उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमाना मयासकृत्॥ २७॥ स्वर्गतोऽपि पिता वृद्धस्तथा माता चिरं तव। बान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः॥ २८॥ सोऽयं ते बन्धुकामाया अशृण्वन्त्या वचो मम। बन्धुप्रणाशः सम्प्राप्तो भृशं दुःखकरो मम॥ २९॥ अथ वा मद्विनाशोऽयं न हि शक्ष्यामि कञ्चन। परित्यक्तुमहं बन्धुं स्वयं जीवन्नृशंसवत्॥ ३०॥ सहधर्मचरीं दान्तां नित्यं मातृसमां मम। सखायं विहितां देवैर्नित्यं परमिकां गतिम्॥ ३१॥ पित्रा मात्रा च विहितां सदा गार्हस्थ्यभागिनीम्। वारयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत् परिणीय च॥ ३२॥ कुलीनां शीलसम्पन्नामपत्यजननीमपि। त्वामहं जीवितस्यार्थे साध्वीमनपकारिणीम्॥ ३३॥ परित्यक्तुं न शक्ष्यामि भार्य्यां नित्यमनुव्रताम्। कुत एव परित्यक्तुं सुतं शक्ष्याम्यहं स्वयम्॥ ३४॥ बालमप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम्। भर्त्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना॥ ३५॥ यया दौहित्रजांल्लोकानाशंसे पितृभिः सह। स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे॥ ३६॥ मन्यन्ते केचिदधिकं स्नेहं पुत्रे पितुर्नराः। कन्यायां केचिदपरे मम तुल्यावुभौ स्मृतौ॥ ३७॥ यस्यां लोकाः प्रसूतिश्च स्थिता नित्यमथो सुखम्। अपापां तामहं बालां कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे॥ ३८॥ आत्मानमपि चोत्सृज्य तप्स्यामि परलोकगः। त्यक्ता ह्येते मया व्यक्तं नेह शक्ष्यन्ति जीवितुम्॥ ३९॥ एषां चान्यतमत्यागो नृशंसो गर्हितो बुधैः। आत्मत्यागे कृते चेमे मरिष्यन्ति

मया विना ॥ ४० ॥ स कृच्छ्रामहमापन्नो न शक्तस्तर्त्तुमापदम्। अहो धिक् कां गतिं त्वद्य गमिष्यामि सबान्धवः। सर्वैः सह मृतं श्रेयो न च मे जीवितं क्षमम् ॥ ४१ ॥

इत्यादिपर्वणि वकवधपर्वणि ब्राह्मणचिन्तायां
ऊनषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

ब्राह्मण्युवाच। न सन्तापस्त्वया कार्य्यः प्राकृतेनेव कर्हिचित्। न हि सन्तापकालोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १ ॥ अवश्यं निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः। अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते ॥ २ ॥ भार्य्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते। व्यथां जहि सुबुद्ध्या त्वं स्वयं यास्यामि तत्र च ॥ ३ ॥ एतद्धि परमं नार्य्याः कार्य्यं लोके सनातनम्। प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्त्तृहितमाचरेत् ॥ ४ ॥ तच्च तत्र कृतं कर्म तवापीदं सुखावहम्। भवत्यमुत्र चाक्षय्यं लोकेऽस्मिंश्च यशस्करम् ॥ ५ ॥ एष चैव गुरुर्धर्मो यं प्रवक्ष्याम्यहं तव। अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र प्रदृश्यते ॥ ६ ॥ यदर्थमिष्यते भार्य्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि। कन्या चैका कुमारश्च कृताहमनृणा त्वया ॥ ७ ॥ समर्थः पोषणे चापि सुतयोरक्षणे तथा। न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षणपोषणे ॥ ८ ॥ मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वप्राणधनेश्वर। कथं स्यातां सुतौ बालौ भवेयं च कथं त्वहम् ॥ ९ ॥ कथं हि विधवानाथा बालपुत्रा विना त्वया। मिथुनं जीवयिष्यामि स्थिता साधुगते पथि ॥ १० ॥ अहङ्कृतावलिप्तैश्च प्रार्थ्यमानामिमां सुताम्। अयुक्तैस्तव सम्बन्धे कथं शक्ष्यामि रक्षितुम् ॥ ११ ॥ उत्सृष्टमामिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः। प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे पतिहीनां तथा स्त्रियम् ॥ १२ ॥ साहं विचाल्यमाना वै प्रार्थ्य-

मानां दुरात्मभिः। स्थातुं पथि न शक्ष्यामि सज्जनेष्टे द्विजोत्तम॥१३॥ कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामनागसम्। पितृपैतामहे मार्गे नियोक्तुमहमुत्सहे॥१४॥ कथं शक्ष्यामि बालेऽस्मिन् गुणानाधातुमीप्सितान्। अनाथे सर्वतो लुप्ते यथा त्वं धर्मदर्शिवान्॥१५॥ इमामपि च ते बालामनाथां परिभूय माम्। अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा॥१६॥ तां चेदहं न दित्सेयं त्वद्गुणैरुपबृंहिताम्। प्रमथ्यैनां हरेयुस्ते हविर्ध्वांक्षा इवाध्वरात्॥१७॥ संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नानुरूपमिवात्मनः। अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव॥१८॥ अवज्ञाता च लोकेषु तथात्मानमजानती। अवलिप्तैर्नरैर्ब्रह्मन्मरिष्यामि न संशयः॥१९॥ तौ च हीनौ मया बालौ त्वया चैव तथात्मजौ। विनश्येतां न सन्देहो मत्स्याविव जलक्षये॥२०॥ त्रितयं सर्वथाप्येवं विनशिष्यत्यसंशयम्। त्वया विहीनं तस्मात्त्वं मां परित्यक्तुमर्हसि॥२१॥ व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्त्तुः परां गतिम्। गन्तुं ब्रह्मन् सपुत्राणामिति धर्मविदो विदुः॥२२॥ परित्यक्तः सुतश्चायं दुहितेयं तथा मया। बान्धवाश्च परित्यक्तास्त्वदर्थं जीवितञ्च मे॥२३॥ यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा। विशिष्यते स्त्रिया भर्त्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः॥२४॥ तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्मं परमसम्मतम्। इष्टञ्चैव हितञ्चैव तव चैव कुलस्य च॥२५॥ इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः। आपद्धर्मप्रमोक्षाय भार्य्या चापि सतां मतम्॥२६॥ आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि। आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि॥२७॥ दृष्टादृष्टफलार्थं हि भार्य्या पुत्रो धनं गृहम्। सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेष निश्चयः॥२८॥ एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्द्धन। न समं सर्वमेवेति बुधानामेष निश्चयः॥२९॥ स कुरुष्व मया कार्य्यं तारया-

त्मानमात्मना। अनुजानीहि मामार्य्य सुतौ मे परिपालय ॥ ३० ॥ अवध्यां स्त्रियमित्याहुर्द्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये। धर्मज्ञान् राक्षसानाहुर्न्नहन्यात्स च मामपि ॥ ३१ ॥ निःसंशयो वधः पुंसां स्त्रीणां संशयितो वधः। अतो मामेव धर्मज्ञ प्रस्थापयितुमर्हसि ॥ ३२ ॥ भुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मश्च चरितो महान्। त्वत्प्रसूतिः प्रिया प्राप्ता न मां तप्स्यत्यजीवितम् ॥ ३३ ॥ जातपुत्रा च वृद्धा च प्रियकामा च ते सदा। समीक्ष्यैतदहं सर्वं व्यवसायं करोम्यतः ॥ ३४ ॥ उत्सृज्यापि हि मामार्य्य प्राप्स्यस्यन्यामपि स्त्रियम्। ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति पुनस्तव ॥ ३५ ॥ न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम्। स्त्रीणामधर्मः सुमहान् भर्त्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥ ३६ ॥ एतत् सर्वं समीक्ष्य त्वमात्मत्यागं च गर्हितम्। आत्मानं तारयाद्याशु कुलं चेमौ च दारकौ ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तया भर्त्ता तां समालिङ्ग्य भारत। मुमोच वाष्पं शनकैः सभार्य्यो भृशदुःखितः ॥ ३८ ॥

इत्यादिपर्वणि बकवधपर्वणि ब्राह्मणीवाक्ये षष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६० ॥

वैशम्पायन उवाच। तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य तु। ततो दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥ १ ॥ किमेवं भृशदुःखार्त्तौ रोरूयेतामनाथवत्। ममापि श्रूयतां वाक्यं श्रुत्वा च क्रियतां क्षमम् ॥ २ ॥ धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्न्नात्र संशयः। त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥ ३ ॥ इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति। अस्मिन्नुपस्थिते काले तरध्वं प्लववन्मया ॥ ४ ॥ इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य भारत।

सर्वथा तारयेत् पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ५ ॥ आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रान्मयि नित्यं पितामहाः। तत् स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥ ६ ॥ भ्राता च मम बालोऽयं गते लोकममुं त्वयि। अचिरेणैव कालेन विनश्येत न संशयः ॥ ७ ॥ तातेऽपि हि गते स्वर्गं विनष्टे च ममानुजे। पिण्डः पितॄणां व्युच्छिद्येत्ततेषां विप्रियं भवेत् ॥ ८ ॥ पित्रा त्यक्ता तथा मात्रा भ्रात्रा चाहमसंशयम्। दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य म्रियेयमतथोचिता ॥ ९ ॥ त्वयि त्वरोगी निर्मुक्ते माता भ्राता च मे शिशुः। सन्तानस्यैव पिण्डस्य प्रतिष्ठास्यत्यसंशयम् ॥ १० ॥ आत्मा पुत्रः सखा भार्य्या कृच्छ्रन्तु दुहिता किल। स कृच्छ्रान्मोचयात्मानं माञ्च धर्मे नियोजय ॥ ११ ॥ अनाथा कृपणा बाला यत्र क्वचन गामिनी। भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा सदा ॥ १२ ॥ अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम्। फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३ ॥ अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विजसत्तम। पीड़िताहं भविष्यामि तदवेक्षस्व मामपि ॥ १४ ॥ तदस्मदर्थं धर्मार्थं प्रसवार्थञ्च सत्तम। आत्मानं परिरक्षस्व त्यक्तव्यां माञ्च सन्त्यज ॥ १५ ॥ अवश्यकरणीये च मा त्वां कालोऽत्यगादयम्। किन्वतः परमं दुःखं यद्वयं स्वर्गते त्वयि ॥ १६ ॥ याचमानाः परादन्नं परिधावेमहि श्ववत्। त्वयि त्वरोगी निर्मुक्ते क्लेशादस्मात् सबान्धवे। अमृतेव सती लोके भविष्यामि सुखान्विता ॥ १७ ॥ इतः प्रदाने देवाश्च पितरश्चेति नः श्रुतम्। त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यन्ति हिताय वै ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं बहुविधं तस्या निशम्य परिदेवितम्। पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुरुदुस्त्रयः ॥ १९ ॥ ततः प्ररुदितान् सर्वान्निशम्याथ सुतस्तदा। उत्फुल्लनयनो बालः कालमव्यक्तमब्रवीत् ॥ २० ॥ मा पितः क्रन्द मा मातर्मा

स्वस्थिति चाब्रवीत्। प्रहसन्निव सर्व्वांस्तानेकैकमनुसर्पति ॥ २१ ॥
ततः स तृणमादाय प्रहृष्टः पुनरब्रवीत्। अनेनाहं हनिष्यामि
राक्षसं पुरुषादकम् ॥ २२ ॥ तथापि तेषां दुःखेन परीतानां
निशम्य तत्। बालस्य वाक्यमव्यक्तं हर्षः समभवन्महान् ॥ २३ ॥
अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान्। गतासूनमृते-
नेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि वकवधपर्व्वणि ब्राह्मणपुत्रवाक्ये
एकषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

कुन्त्युवाच। कुतो मूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः।
विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच। उपपन्नं सतामेतद्यद्ब्रवीषि तपोधने। न
तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ २ ॥ समीपे नगर-
स्यास्य वको वसति राक्षसः। ईशो जनपदस्यास्य पुरस्य च
महाबलः ॥ ३ ॥ पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः। रक्ष-
त्यसुरराट् नित्यमिमं जनपदं बली ॥ ४ ॥ नगरं चैव देशञ्च
रक्षोबलसमन्वितम्। तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम्
॥ ५ ॥ वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम्। महिषौ
पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ६ ॥ एकैकश्चापि पुरुषस्तत्
प्रयच्छति भोजनम्। स वारो बहुभिर्व्वर्षैर्भवत्यसुतरो नरैः ॥ ७ ॥
तद्विमोक्षाय ये केचिद्यतन्ति पुरुषाः क्वचित्। सपुत्रदारांस्तान्
हत्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥ ८ ॥ वेत्रकीयगृहे राजा नायं नय-
मिहास्थितः। उपायं तं न कुरुते यत्नादपि स मन्दधीः ॥ ९ ॥
अनामयं जनस्यास्य येन स्यादद्य शाश्वतम्। एतदर्हा वयं नूनं
वसामो दुर्बलस्य ये। विषये नित्यमुद्विग्नाः कुराजानमुपाश्रिताः

॥ १० ॥ ब्राह्मणाः कस्य वास्तव्याः कस्य वा छन्दचारिणः । गुणै-
रेते हि वत्स्यन्ति कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११ ॥ राजानं
प्रथमं विन्देत्ततो भार्य्यां ततो धनम् । त्रयस्य सञ्चयेनास्य ज्ञातीन्
पुत्रांश्च तारयेत् ॥ १२ ॥ विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपा-
र्ज्जितम् । तदिमामापदं प्राप्य भृशं तप्यामहे वयम् ॥ १३ ॥
सोऽयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः । भोजनं पुरुषश्चैकः
प्रदेयं वेतनं मया ॥ १४ ॥ न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं
क्वचित् । सुहृज्जनं प्रदातुञ्च न शक्ष्यामि कदाचन ॥ १५ ॥
गतिञ्चैव न पश्यामि तस्मान्मोचाय रक्षसः । सोऽहं दुःखार्णवे
मग्नो महत्यसुकरे भृशम् ॥ १६ ॥ सहैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवैरद्य
राक्षसम् । ततो नः सहितान् क्षुद्रः सर्वानेवोपयोक्ष्यति ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्वणि वकवधपर्वणि कुन्तीप्रश्ने
द्विषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

कुन्त्युवाच । न विषादस्त्वया कार्य्यो भयादस्मात् कथञ्चन ।
उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोचाय रक्षसः ॥ १ ॥ एकस्तव सुतो
बालः कन्या चैका तपस्विनी । न चैतयोस्तथा पत्न्या गमनं तव
रोचये ॥ २ ॥ मम पञ्च सुता ब्रह्मं स्तेषामेको गमिष्यति । त्वदर्थं
बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । नाहमेतत् करिष्यामि जीवितार्थी कथ-
ञ्चन । ब्राह्मणस्यातिथेश्चैव स्वार्थे प्राणान् वियोजयन् ॥ ४ ॥
नन्वेतदकुलीनासु नाधर्म्मिष्ठासु विद्यते । यद्ब्राह्मणार्थं विसृजे-
दात्मानमपि चात्मजम् ॥ ५ ॥ आत्मनस्तु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति
रोचये । ब्रह्मवध्यात्मवध्या वा श्रेयानात्मवधो मम ॥ ६ ॥ ब्रह्म-
वध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते । अबुद्धिपूर्वं कृत्वापि वर-

मात्मवधो मम ॥ ७ ॥ न त्वहं वधमाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे । परैः कृते वधे पापं न किञ्चिन्मयि विद्यते ॥ ८ ॥ अभिसन्धिकृते तस्मिन् ब्राह्मणस्य वधे मया । निष्कृतिं न प्रपश्यामि नृशंसं क्षुद्रमेव च ॥ ९ ॥ आगतस्य गृहं त्यागस्तथैव शरणार्थिनः । याचमानस्य च वधो नृशंसो गर्हितो बुधैः ॥ १० ॥ कुर्य्यान्न निन्दितं कर्म न नृशंसं कथञ्चन । इति पूर्व्वं महात्मान आपद्धर्म्मविदो विदुः ॥ ११ ॥ श्रेयांस्तु सहदारस्य विनाशोऽद्य मम स्वयम् । ब्राह्मणस्य वधं नाहमनुमंस्ये कदाचन ॥ १२ ॥

कुन्त्युवाच । ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन् विप्रा रक्ष्या इति स्थिरा । न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १३ ॥ न चासौ राक्षसः शक्तो मम पुत्रविनाशने । वीर्य्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी च सुतो मम ॥ १४ ॥ राक्षसाय च तत् सर्व्वं प्रापयिष्यति भोजनम् । मोक्षयिष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १५ ॥ समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्व्वाश्च राक्षसाः । बलवन्तो महाकाया निहताश्चाप्यनेकशः ॥ १६ ॥ न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन् व्याहर्त्तव्यं कथञ्चन । विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान् विप्रकुर्य्युः कुतूहलात् ॥ १७ ॥ गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यं सुतो मम । न स कुर्य्यात्तया कार्य्यं विद्ययेति सतां मतम् ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो भार्य्यया सह । हृष्टः सम्पूजयामास तद्वाक्यममृतोपमम् ॥ १९ ॥ ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम् । तमब्रूतां कुरुष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥ २० ॥

इत्यादिपर्व्वणि वकवधपर्व्वणि भीमवकवधाङ्गीकारे
त्रिषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो रात्र्यां व्यतीतायामन्नमादाय पाण्डवः। भीमसेनो ययौ तत्र यत्रासौ पुरुषादकः॥ ४॥ आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली। आजुहाव ततो नाम्ना तदन्नमुपपादयन्॥ ५॥ ततः स राक्षसः क्रुद्धो भीमस्य वचनात्तदा। आजगाम सुसंक्रुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः॥ ६॥ महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीम्। लोहिताक्षः करालश्च लोहितश्मश्रुमूर्द्धजः॥ ७॥ आकर्णाद्भिन्नवक्त्रश्च शङ्कुकर्णो विभीषणः। त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दश्य दशनच्छदम्॥ ८॥ भुञ्जानमन्नं तं दृष्ट्वा भीमसेनं स राक्षसः। विवृत्य नयने क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत्॥ ९॥ कोऽयमन्नमिदं भुङ्क्ते मदर्थमुपकल्पितम्। पश्यतो मम दुर्बुद्धिर्यियासुर्यमसादनम्॥ १०॥ भीमसेनस्ततः श्रुत्वा प्रहसन्निव भारत। राक्षसं तमनादृत्य भुङ्क्त एव पराङ्मुखः॥ ११॥ रवं स भैरवं कृत्वा समुद्यम्य करावुभौ। अभ्यद्रवद्भीमसेनं जिघांसुः पुरुषादकः॥ १२॥ तथापि परिभूयैनं प्रेक्षमाणो वृकोदरः। राक्षसं भुङ्क्त एवान्नं पाण्डवः परवीरहा॥ १३॥ अमर्षेण तु सम्पूर्णः कुन्तीपुत्रं वृकोदरम्। जघान पृष्ठे पाणिभ्यामुभाभ्यां पृष्ठतः स्थितः॥ १४॥ तथा बलवता भीमः पाणिभ्यां भृशमाहतः। नैवावलोकयामास राक्षसं भुङ्क्त एव सः॥१५॥ ततः स भूयः संक्रुद्धो वृक्षमादाय राक्षसः। ताड़यिष्यंस्तदा भीमं पुनरभ्यद्रवद्बली॥ १६॥ ततो भीमः शनैर्भुक्त्वा तदन्नं पुरुषर्षभः। वार्य्युपस्पृश्य संहृष्टस्तस्थौ युधि महाबलः॥ १७॥ क्षिप्तं क्रुद्धेन तं वृक्षं प्रतिजग्राह वीर्य्यवान्। सव्येन पाणिना भीमः प्रहसन्निव भारत॥ १८॥ ततः स पुनरुद्यम्य वृक्षान् बहुविधान् बली। प्राहिणोद्भीमसेनाय तस्मै भीमश्च पाण्डवः॥ १९॥ तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम्। घोररूपं महाराज नरराक्षसराजयोः॥ २०॥ नाम विश्राव्य तु

बकः समभिद्रुत्य पाण्डवम् । भुजाभ्यां परिजग्राह भीमसेनं महाबलम् ॥ २१ ॥ भीमसेनोऽपि तद्रक्षः परिरभ्य महाभुजः । विस्फुरन्तं महाबाहुं विचकर्ष बलाद्बली ॥ २२ ॥ स कृष्यमाणो भीमेन कर्षमाणश्च पाण्डवम् । समयुज्यत तीव्रेण क्रमेण पुरुषादकः ॥ २३ ॥ तयोर्वेगेन महता पृथिवी समकम्पत । पादपांश्च महाकायांश्चूर्णयामासतुस्तदा ॥ २४ ॥ हीयमानन्तु तद्रक्षः समीक्ष्य पुरुषादकम् । निष्पिष्य भूमौ जानुभ्यां समाजघ्ने वृकोदरः ॥ २५ ॥ ततोऽस्य जानुना पृष्ठमवपीड्य बलादिव । बाहुना परिजग्राह दक्षिणेन शिरोधराम् ॥ २६ ॥ सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः । तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे रुवन्तं भैरवं रवम् ॥ २७ ॥ ततोऽस्य रुधिरं वक्त्रात् प्रादुरासीद्विशाम्पते । भज्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि बकवधपर्व्वणि बकभीमयुद्धे
पञ्चषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स भग्नपार्श्वाङ्गो नदित्वा भैरवं रवम् । शैलराजप्रतीकाशो गतासुरभवद्बकः ॥ १ ॥ तेन शब्देन वित्रस्तो जनस्तस्याथ रक्षसः । निष्पपात गृहाद्राजन् सहैव परिचारिभिः ॥ २ ॥ तान् भीतान् विगतज्ञानान् भीमः प्रहरतां वरः । सान्त्वयामास बलवान् समये च न्यवेशयत् ॥ ३ ॥ न हिंस्या मानुषा भूयो युष्माभिरिति कर्हिचित् । हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत । एवमस्त्विति तं प्राहुर्जगृहुः समयञ्च तम् ॥ ५ ॥ ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत । नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥ ६ ॥ ततो भीमस्तमादाय गतासुं पुरुषा-

दकम्। द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षितः॥ ७॥ दृष्ट्वा भीमबलोद्भूतं बकं विनिहतं तदा। ज्ञातयोऽस्य भयोद्विग्नाः प्रतिजग्मुस्ततस्ततः॥ ८॥ ततः स भीमस्तं हत्वा गत्वा ब्राह्मण-वेश्म तत्। आचचक्षे यथावृत्तं राज्ञः सर्वमशेषतः॥ ९॥ ततो नरा विनिष्क्रान्ता नगरात् कल्यमेव तु। ददृशुर्निहतं भूमौ राक्षसं रुधिरोक्षितम्॥ १०॥ तमद्रिकूटसदृशं विनिकीर्णं भयानकम्। दृष्ट्वा संहृष्टरोमाणो बभूवुस्तत्र नागराः॥११॥ एक-चक्रां ततो गत्वा प्रवृत्तिं प्रददुः पुरे। ततः सहस्रशो राजन्नरा नगरवासिनः॥ १२॥ तत्राजग्मुर्बकं द्रष्टुं सस्त्रीवृद्धकुमारकाः। ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुषम्। दैवतान्यर्चयाञ्चक्रुः सर्व एव विशाम्पते॥ १३॥ ततः प्रगणयामासुः कस्य वारोऽद्य भोजने। ज्ञात्वा चागम्य तं विप्रं पप्रच्छुः सर्व एव ते॥ १४॥ एवं पृष्टः स बहुशो रक्षमाणश्च पाण्डवान्। उवाच नागरान् सर्वानिदं विप्रर्षभस्तदा॥ १५॥ आज्ञापितं मामशने रुदन्तं सह बन्धुभिः। ददर्श ब्राह्मणः कश्चिन्मन्त्रसिद्धो महामनाः॥ १६॥ परिपृच्छ्य स मां पूर्वं परिक्लेशं पुरस्य च। अब्रवीद्ब्राह्मणश्रेष्ठो विश्वास्य प्रहसन्निव॥ १७॥ प्रापयिष्याम्यहं तस्मा अन्नमेतद्दुरात्मने। मन्निमित्तं भयं चापि न कार्य्यमिति चाब्रवीत्॥ १८॥ स तदन्नमुपादाय गतो बकवनं प्रति। तेन नूनं भवेदेतत्कर्म लोकहितं कृतम्॥ १९॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च सुविस्मिताः। वैश्याः शूद्राश्च मुदिताश्चक्रुर्ब्रह्ममहं तदा॥ २०॥ ततो जानपदाः सर्वे आजग्मुर्नगरं प्रति। तदद्भुततमं दृष्ट्वा पार्थास्तत्रैव चावसन्॥ २१॥

इत्यादिपर्वणि बकवधपर्वणि बकवधे षट्षष्ट्यधिक-शततोऽध्यायः समाप्तञ्चेदं बकवधपर्वः॥ १६६॥

अथ चैत्ररथपर्व ॥

जनमेजय उवाच। ते तथा पुरुषव्याघ्रा निहत्य बकराक्षसम्। अत ऊर्द्ध्वं ततो ब्रह्मन् किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथैव न्यवसन् राजन्निहत्य बकराक्षसम्। अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २ ॥ ततः कतिपयाहस्य ब्राह्मणः संशितव्रतः। प्रतिश्रयार्थी तद्वेश्म ब्राह्मणस्याजगाम ह ॥ ३ ॥ स सम्यक् पूजयित्वा तं विप्रं विप्रर्षभस्तदा। ददौ प्रतिश्रयं तस्मै सदा सर्वातिथिव्रतः ॥ ४ ॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सह कुन्त्या नरर्षभाः। उपासाञ्चक्रिरे विप्रं कथयन्तं कथाः शुभाः ॥ ५ ॥ कथयामास देशांश्च तीर्थानि सरितस्तथा। राज्ञश्च विविधाश्चर्यान्देशांश्चैव पुराणि च ॥ ६ ॥ स तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय। पाञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञसेन्याः स्वयम्बरम् ॥ ७ ॥ धृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिञ्च शिखण्डिनः। अयोनिजत्वं कृष्णाया द्रुपदस्य महामखे ॥ ८ ॥ तदद्भुततमं श्रुत्वा लोके तस्य महात्मनः। विस्तरेणैव पप्रच्छुः कथान्ते पुरुषर्षभाः ॥ ९ ॥

पाण्डवा ऊचुः। कथं द्रुपदपुत्रस्य धृष्टद्युम्नस्य पावकात्। वेदीमध्याच्च कृष्णायाः सम्भवः कथमद्भुतः ॥ १० ॥ कथं द्रोणान् महेष्वासात् सर्वाण्यस्त्राण्यशिक्षत। कथं विप्र सखायौ तौ भिन्नौ कस्य कृतेन वा ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं तैश्चोदितो राजन् स विप्रः पुरुषर्षभैः। कथयामास तत्सर्वं द्रौपदीसम्भवं तदा ॥ १२ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि द्रौपदीसम्भवे
सप्तषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

ब्राह्मण उवाच। गङ्गाद्वारं प्रति महान्बभूवर्षिर्महातपाः। भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं संशितव्रतः॥ १॥ सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागतां सतीम्। ददर्शाप्सरसं तत्र घृताचीमाप्लुतामृषिः॥ २॥ तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा। अपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे तदा॥ ३॥ तस्यां संसक्तमनसः कौमारब्रह्मचारिणः। चिरस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे॥ ४॥ ततः समभवद्द्रोणः कुमारस्तस्य धीमतः। अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः॥ ५॥ भरद्वाजस्य तु सखा पृषतो नाम पार्थिवः। तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुतः॥ ६॥ स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्षतः। चिक्रीड़ाध्ययनं चैव चकार क्षत्रियर्षभः॥ ७॥ ततस्तु पृषतेऽतीते स राजा द्रुपदोऽभवत्। द्रोणोऽपि रामं शुश्राव दित्सन्तं वसु सर्वशः॥ ८॥ वनन्तु प्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत्। आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजोत्तम॥ ९॥

राम उवाच। शरीरमात्रमेवाद्य मया समवशेषितम्। अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नेकतमं वृणु॥ १०॥

द्रोण उवाच। अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषां संहारमेव च। प्रयोगञ्चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान्॥ ११॥

ब्राह्मण उवाच। तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भृगुनन्दनः। प्रतिगृह्य तदा द्रोणः कृतकृत्योऽभवत्तदा॥ १२॥ संप्रहृष्टमना द्रोणो रामात्परमसम्मतम्। ब्रह्मास्त्रं समनुज्ञाप्य नरेष्वभ्यधिकोऽभवत्॥ १३॥ ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान्। अब्रवीत् पुरुषव्याघ्रः सखायं विद्धि मामिति॥ १४॥

द्रोपद उवाच। नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा। नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते॥ १५॥

ब्राह्मण उवाच। स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धि-

मान्। जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम् ॥ १६ ॥ तस्मै पौत्रान् समादाय वसूनि विविधानि च। प्राप्ताय प्रददौ भीष्मः शिष्यान् द्रोणाय धीमते ॥ १७ ॥ द्रोणः शिष्यांस्ततः पार्थानिदं वचनमब्रवीत्। समानीय तु तान् शिष्यान् द्रुपदस्यासुखाय वै ॥ १८ ॥ आचार्य्यवेतनं किञ्चिद्धृदि यद्वर्त्तते मम। कृतास्त्रै-स्तत् प्रदेयं स्यात्तदृतं वदतानघाः। सोऽर्जुनप्रमुखैरुक्तस्तथा-स्त्विति गुरुस्तदा ॥ १९ ॥ यदा च पाण्डवाः सर्व्वे कृतास्त्रा कृतनिश्चयाः। ततो द्रोणोऽब्रवीद्भूयो वेतनार्थमिदं वचः ॥ २० ॥ पार्षतो द्रुपदो नाम छत्रवत्या नरेश्वरः। तस्मादाकृष्य तद्राज्यं मम शीघ्रं प्रदीयताम् ॥ २१ ॥ ततः पाण्डुसुताः पञ्च निर्ज्जित्य द्रुपदं युधि। द्रोणाय दर्शयामासुर्बद्धा ससचिवं तदा ॥ २२ ॥

द्रोण उवाच। प्रार्थयामि त्वया सख्यं पुनरेव नराधिप। अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति ॥ २३ ॥ अतः प्रय-तितं राज्ये यज्ञसेन त्वया सह। राजासि दक्षिणे कूले भागी-रथ्याहमुत्तरे ॥ २४ ॥

ब्राह्मण उवाच। एवमुक्तो हि पाञ्चाल्यो भारद्वाजेन धीमता। उवाचास्त्रविदां श्रेष्ठो द्रोणं ब्राह्मणसत्तमम् ॥ २५ ॥ एवं भवतु भद्रन्ते भारद्वाज महामते। सख्यं तदेव भवतु शश्वद्यदभिमन्यसे ॥ २६ ॥ एवमन्योन्यमुक्त्वा तौ कृत्वा सख्यमनुत्तमम्। जग्मतु-र्द्रोणपाञ्चाल्यौ यथागतमरिन्दमौ ॥ २७ ॥ असत्कारः स तु महान्मुहूर्त्तमपि तस्य तु। नापैति हृदयाद्राज्ञो दुर्म्मनाः स कृशोऽभवत् ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि द्रौपदीसम्भवे
अष्टषष्ट्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

ब्राह्मण उवाच। अमर्षी द्रुपदो राजा कर्मसिद्धान् द्विजर्षभान्। अन्विच्छन् परिचक्राम ब्राह्मणावसथान् बहून्॥ १॥ पुत्रजन्म परीप्सन् वै शोकोपहतचेतनः। नास्ति श्रेष्ठमपत्यं मे इति नित्यमचिन्तयत्॥ २॥ जातान् पुत्रान् स निर्वेदाद्धिग्बन्धूनिति चाब्रवीत्। निःश्वासपरमश्चासीद्द्रोणं प्रतिचिकीर्षया॥ ३॥ प्रभावं विनयं शिक्षां द्रोणस्य चरितानि च। क्षात्रेण च बलेनास्य चिन्तयन्नाध्यगच्छत॥ ४॥ प्रतिकर्त्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत। अभितः सोऽथ कल्माषी गङ्गाकूले परिभ्रमन्॥ ५॥ ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद महीपतिः। तत्र नास्नातकः कश्चिन्न चासीदव्रती द्विजः॥ ६॥ तथैव च महाभागः सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ। याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ॥ ७॥ संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ। तारणेतौ युक्तरूपौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ॥ ८॥ स तावामन्त्रयामास सर्वकामैरतन्द्रितः। बुद्ध्वा बलं तयोस्तत्र कनीयांसमुपह्वरे॥ ९॥ प्रपेदे छन्दयन् कामैरुपयाजं धृतव्रतम्। पादशुश्रूषणे युक्तः प्रियवाक् सर्वकामदः॥ १०॥ अर्चयित्वा यथान्यायमुपयाजमुवाच सः। येन मे कर्मणा ब्रह्मन् पुत्रः स्यात् द्रोणमृत्यवे। उपयाज कृते तस्मिन् गवां दातास्मि तेऽर्वुदम्॥ ११॥ यद्वा तेऽन्यद्द्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत्। सर्वं तत्ते प्रदाताहं न हि मेऽत्रास्ति संशयः॥ १२॥ इत्युक्तो नाहमित्येवं तमृषिः प्रत्यभाषत। आराधयिष्यन् द्रुपदः स तं पर्य्यचरत् पुनः॥ १३॥ ततः सम्वत्सरस्यान्ते द्रुपदं स द्विजोत्तमः। उपयाजोऽब्रवीत्काले राजन्मधुरया गिरा॥ १४॥ ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णाद्विचरन् गहने वने। अपरिज्ञातशौचायां भूमौ निपतितं फलम्॥ १५॥ तदपश्यमहं भ्रातुरसाम्प्रतमनुव्रजन्। विमर्षं सङ्करादाने नायं कुर्य्यात् कदाचन॥ १६॥ दृष्ट्वा फलस्य नापश्यद्दोषान्

सापानुबन्धकान् । विविनक्ति न शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत् ॥ १७ ॥ संहिताध्ययनं कुर्व्वन् वसन् गुरुकुले च यः । भैक्ष्यमुत्सृष्टमन्येषां भुङ्क्ते स्म च यदा तदा ॥ १८ ॥ कीर्त्तयन् गुणमन्नानामघृणी च पुनः पुनः । तं वै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्कचक्षुषा ॥ १९ ॥ तं वै गच्छस्व नृपते स त्वां संयाजयिष्यति । जुगुप्समानो नृपतिर्मनसेदं विचिन्तयन् ॥ २० ॥ उपयाजवचः श्रुत्वा याजस्याश्रममभ्यगात् । अभिसम्पूज्य पूजार्हमथ याजमुवाच ह ॥ २१ ॥ अयुतानि ददाम्यष्टौ गवां याजय मां विभो । द्रोणवैराभिसन्तप्तं प्रह्लादयितुमर्हसि ॥ २२ ॥ स हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ब्रह्मास्त्रे चाप्यनुत्तमः । तस्मात् द्रोणः पराजैष्ट मां वै सखिविग्रहे ॥ २३ ॥ क्षत्रियो नास्ति तस्यास्यां पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः । कौरवाचार्य्यमुख्यस्य भारद्वाजस्य धीमतः ॥ २४ ॥ द्रोणस्य शरजालानि प्राणिदेहहराणि च । षड़रत्नि धनुश्चास्य दृश्यते परमं महत् ॥ २५ ॥ स हि ब्राह्मणवेशेन क्षात्रं वेगमसंशयम् । प्रतिहन्ति महेष्वासो भारद्वाजो महामनाः ॥ २६ ॥ क्षत्रोच्छेदाय विहितो जामदग्न्य इवास्थितः । तस्य ह्यस्त्रबलं घोरमप्रधृष्यं नरैर्भुवि ॥ २७ ॥ ब्राह्मं सन्धारयंस्तेजो हुताहुतिरिवानलः । समेत्य स दहत्याजौ क्षात्रधर्मपुरःसरः ॥ २८ ॥ ब्रह्मक्षत्रे च विहिते ब्राह्मं तेजो विशिष्यते । सोऽहं क्षात्राद्बलाद्धीनो ब्राह्मं तेजः प्रपेदिवान् ॥ २९ ॥ द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्मवित्तमम् । द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम् ॥ ३० ॥ तत्कर्म कुरु मे याज वितराम्यर्बुदं गवाम् । तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् ॥ ३१ ॥ गुर्व्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत् । याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः ॥ ३२ ॥ ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः । आचख्यौ कर्म्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ॥ ३३ ॥ स च पुत्रो महावीर्य्यो

महातेजा महाबलः। दृश्यते यद्विधो राजन् भविता ते तथा-
विधः॥ ३४ ॥ भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसन्धाय भूपतिः।
आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये॥ ३५॥ याजस्तु हवन-
स्यान्ते देवीमाज्ञापयत्तदा। प्रेहि मां राज्ञि पृषति मिथुनं
त्वामुपस्थितम्॥ ३६॥

राज्ञ्युवाच। अवलिप्तं मुखं ब्रह्मन् दिव्यान् गन्धान् बिभर्मि
च। सुतार्थं नोपलब्धास्मि तिष्ठ याज मम प्रिये॥ ३७॥

याज उवाच। याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजाभिमन्त्रितम्।
कथं कामं न सन्दध्यात् सा त्वं विप्रेहि तिष्ठ वा॥ ३८॥

ब्राह्मण उवाच। एवमुक्त्वा तु याजेन हुते हविषि संस्कृते।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात् कुमारो देवसन्निभः॥ ३९॥ ज्वालावर्णो
घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम्। बिभ्रत्सखड्गः सशरो धनुष्मान्
विनदन्मुहुः॥ ४०॥ सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा।
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधुसाध्विति॥ ४१॥ हर्षा-
विष्टांस्ततश्चैतान्नेयं सेहे वसुन्धरा। भयापहो राजपुत्रः पाञ्चा-
लानां यशस्करः॥ ४२॥ राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय
वै। इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा॥ ४३॥ कुमारी
चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात् समुत्थिता। सुभगा दर्शनीयाङ्गी
स्वसितायतलोचना॥ ४४॥ श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चित-
मूर्द्धजा। ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा॥ ४५॥ मानुषं
विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी। नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः
क्रोशात् प्रधावति॥ ४६॥ या बिभर्त्ति परं रूपं यस्या नास्त्यु-
पमा भुवि। देवदानवयक्षाणामीप्सितां देवरूपिणीम्॥ ४७॥
तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी। सर्वयोषिद्वरा
कृष्णा निनीषुः क्षत्रियान् क्षयम्॥ ४८॥ सुरकार्य्यमियं काले
करिष्यति सुमध्यमा। अस्या हेतोः कौरवाणां महद्उत्पत्स्यते

भयम् ॥ ४९ ॥ तच्छ्रुत्वा सर्व्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसङ्घवत् । न चैतान् हर्षसम्पूर्णानियं सेहे वसुन्धरा ॥ ५० ॥ तौ दृष्ट्वा पार्षती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी । न वै मदन्या जननीं जानीयातामिमाविति ॥ ५१ ॥ तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया । तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः सम्पूर्णमानसाः ॥ ५२ ॥ धृष्टत्वादतिधृष्णुत्वाद्द्युम्नाद्युत्सम्भवादपि । धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति ॥ ५३ ॥ कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णा भूता हि वर्णतः । तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ॥ ५४ ॥ धृष्टद्युम्नन्तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं निवेशनम् । उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५५ ॥ अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः । तथा तत् कृतवान्द्रोण आत्मकीर्त्त्यनुरक्षणात् ॥ ५६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि ऊनसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयाः शल्यविद्धा इवाभवन् । सर्व्वे चास्वस्थमनसो बभूवुस्ते महाबलाः ॥ १ ॥ ततः कुन्ती सुतान् दृष्ट्वा सर्व्वांस्तद्गतचेतसः । युधिष्ठिरमुवाचेदं वचनं सत्यवादिनी ॥ २ ॥

कुन्त्युवाच । चिररात्रोषिताः स्मेह ब्राह्मणस्य निवेशने । रममाणाः पुरे रम्ये लब्धभैक्ष्या महात्मनः ॥ ३ ॥ यानीह रमणीयानि वनान्युपवनानि च । सर्व्वाणि तानि दृष्टानि पुनः पुनररिन्दम ॥ ४ ॥ पुनर्दृष्टुं हि तानीह प्रीणयन्ति न नस्तथा । भैक्ष्यञ्च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ५ ॥ ते वयं साधु पाञ्चालान् गच्छाम यदि मन्यसे । अपूर्व्वदर्शनं वीर रमणीयं भविष्यति ॥ ६ ॥ सुभिक्षाश्चैव पाञ्चालाः श्रूयन्ते शत्रुकर्षण ।

यज्ञसेनश्च राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुम ॥ ७ ॥ एकत्र चिर-
वासश्च क्षमो न च मतो मम। ते तत्र साधु गच्छामो यदि त्वं
पुत्र मन्यसे ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भवत्या यन्मतं कार्य्यं तदस्माकं परं
हितम्। अनुजांस्तु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुनः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कुन्ती भीमसेनमर्जुनं यमजौ
तथा। उवाच गमनं ते च तथेत्येवाब्रुवंस्तदा ॥ १० ॥ ततः
आमन्त्र्य तं विप्रं कुन्ती राजन् सुतैः सह। प्रतस्थे नगरीं रम्यां
द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ११ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि पाञ्चालदेशयात्रायां
सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७० ॥

वैशम्पायन उवाच। वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पाण्डवेषु महा-
त्मसु। आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥ तमा
गतमभिप्रेक्ष्य प्रत्युद्गम्य परन्तपाः। प्रणिपत्याभिवाद्यैनं तस्थुः
प्राञ्जलयस्तदा ॥ २ ॥ समनुज्ञाप्य तान् सर्वानासीनान्मुनिरब्र-
वीत्। प्रच्छन्नं पूजितः पार्थैः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ ३ ॥ अपि
धर्म्मेण वर्त्तध्वं शास्त्रेण च परन्तपाः। अपि विप्रेषु पूजा वः
पूजार्हेषु न हीयते ॥ ४ ॥ अथ धर्म्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवा-
नृषिः। विचित्राश्च कथास्तास्ताः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

व्यास उवाच। आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः।
विलग्नमध्या सुश्रोणी सुभ्रूः सर्वगुणान्विता ॥ ६ ॥ कर्म्मभिः
स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत। नाध्यगच्छत् पतिं सा तु
कन्या रूपवती सती ॥ ७ ॥ तपस्तप्तुमथारेभे पत्यर्थमसुखा ततः।
तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शङ्करम् ॥ ८ ॥ तस्याः स

भगवांस्तुष्टस्तामुवाच यशस्विनीम्। वरं वरय भद्रं ते वरदो-
ऽस्मीति शङ्करः ॥ ९ ॥ अथेश्वरमुवाचेदमात्मनः सा वचो हितम्।
पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ १० ॥ तामथ प्रत्यु-
वाचेदमीशानो वदतां वरः। पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति
भारताः ॥ ११ ॥ एवमुक्ता ततः कन्या देवं वरदमब्रवीत्।
एकमिच्छाम्यहं देव त्वत्प्रसादात् पतिं प्रभो ॥ १२ ॥ पुनरेवा-
ब्रवीद्देव इदं वचनमुत्तमम्। पञ्चकृत्वस्त्वया ह्युक्तः पतिं देही-
त्यहं पुनः ॥ १३ ॥ देहमन्यङ्गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति।
द्रुपदस्य कुले जज्ञे सा कन्या देवरूपिणी। निर्द्दिष्टा भवतां
पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ १४ ॥ पाञ्चालनगरे तस्मान्निव-
सध्वं महाबलाः। सुखिनस्तामनुप्राप्य भविष्यथ न संशय ॥ १५ ॥
एवमुक्ता महाभागः पाण्डवान् स पितामहः। पार्थानामन्त्र्य
कुन्तीञ्च प्रातिष्ठत महातपाः ॥ १६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि एकसप्तत्यधिक-
शततोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

वैशम्पायन उवाच। गते भगवति व्यासे पाण्डवा हृष्ट-
मानसाः। ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ॥ १ ॥ समै-
रुदङ्मुखैर्मार्गैर्यथोद्दिष्टं परन्तपाः। ते त्वगच्छन्नहोरात्रात्तीर्थं
सोमाश्रयायणम् ॥ २ ॥ आसेदुः पुरुषव्याघ्रा गङ्गायां पाण्डु-
नन्दनाः। उल्मुकन्तु समुद्यम्य तेषामग्रे धनञ्जयः। प्रकाशार्थं
ययौ तत्र रक्षार्थञ्च महारथः ॥ ३ ॥ तत्र गङ्गाजले रम्ये विविक्ते
क्रीड़यन् स्त्रियः। ईर्षुर्गन्धर्व्वराजो वै जलक्रीड़ामुपागतः ॥ ४ ॥
शब्दं तेषां स शुश्राव नदीं समुपसर्पताम्। तेन शब्देन चाविष्ट-
श्चुक्रोध बलवद्बली ॥ ५ ॥ स दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सह मात्रा पर-

न्तपान्। विस्फारयन् धनुर्घोरमिदं वचनमब्रवीत्॥६॥ सन्ध्या संरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या। अशीतिभिर्लवैर्हीनं तन्मुहूर्त्तं प्रचक्षते॥७॥ विहितं कामचाराणां यक्षगन्धर्वरक्षसाम्। शेषमन्यन्मनुष्याणां कर्मचारेषु वै स्मृतम्॥८॥ लोभात् प्रचारं चरतस्तासु वेलासु वै नरान्। उपक्रान्तान्निगृह्णीमो राक्षसैः सह बालिशान्॥९॥ अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः। गर्हयन्ति नरान् सर्वान् बलस्थान्नृपतीनपि॥१०॥ आरात्तिष्ठत मा मह्यं समीपमुपसर्पत। कस्मान्मां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम्॥११॥ अङ्गारपर्णं गन्धर्वं वित्त मां स्वबलाश्रयम्। अहं हि मानी चेर्षुश्च कुबेरस्य प्रियः सखा॥१२॥ अङ्गारपर्णमित्येवं ख्यातं चेदं वनं मम। अनुगङ्गां चरन् कामांश्चित्रं यत्र रमाम्यहम्॥१३॥ न कौणपाः शृङ्गिणो वा न देवा न च मानुषाः। इदं समुपसर्पन्ति तत्किं समुपसर्पथ॥१४॥

अर्जुन उवाच। समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याञ्च दुर्मते। रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः॥१५॥ भुक्तो वाप्यथ वाभुक्तो रात्रावहनि खेचर। न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्॥१६॥ वयञ्च शक्तिसम्पन्ना अकाले त्वामधृष्णुम। अशक्ता हि रणे क्रूर युष्मानर्चन्ति मानवाः॥१७॥ पुरा हिमवतश्चैषा हेमशृङ्गाद्विनिःसृता। गङ्गा गत्वा समुद्राम्भः सप्तधा समपद्यत॥१८॥ गङ्गाञ्च यमुनाञ्चैव प्लक्षजातां सरस्वतीम्। रथस्थां सरयूञ्चैव गोमतीं गण्डकीं तथा॥१९॥ अपर्य्युषितपापास्ते नदीः सप्त पिबन्ति ये। इयं भूत्वा चैकवप्रा शुचिराकाशगा पुनः। देवेषु गङ्गा गन्धर्व प्राप्नोत्यलकनन्दताम्॥२०॥ तथा पितॄन् वैतरणी दुस्तरा पापकर्मभिः। गङ्गा भवति वै प्राप्य कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्॥२१॥ असम्बाधा देवनदी स्वर्गसम्पादनी शुभा। कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः

॥ २२ ॥ अनिवार्य्यमसम्बाधं तव वाचा कथं वयम् । न स्पृशेम यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्ध आयम्य कार्म्मुकम् । मुमोच वाणान्निशितानहीनाशीविषानिव ॥ २४ ॥ उल्मुकं भ्रामयंस्तूर्णं पाण्डवश्चर्म चोत्तमम् । व्यपोहत शरांस्तस्य सर्व्वानेव धनञ्जयः ॥ २५ ॥

अर्ज्जुन उवाच । विभीषिका वै गन्धर्व नास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते । अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तेयं फेनवत् प्रविलीयते ॥ २६ ॥ मानुषानतिगन्धर्व्वान् सर्व्वान् गन्धर्व लक्षये । तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं न तु मायया ॥ २७ ॥ पुरास्त्रमिदमाग्नेयं प्रादात्किल बृहस्पतिः । भरद्वाजाय गन्धर्व गुरुर्मान्यः शतक्रतोः ॥ २८ ॥ भरद्वाजादग्निवेश्य अग्निवेश्याद्गुरुर्मम । साध्विदं मह्यमददद्द्रोणो ब्राह्मणसत्तमः ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा पाण्डवः क्रुद्धो गन्धर्व्वाय मुमोच ह । प्रदीप्तमस्त्रमाग्नेयं ददाहास्य रथन्तु तत् ॥ ३० ॥ विरथं विप्लुतं तन्तु स गन्धर्व्वं महाबलम् । अस्त्रतेजःप्रमूढञ्च प्रपतन्तमवाङ्मुखम् ॥ ३१ ॥ शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनञ्जयः । भ्रातॄन् प्रतिचकर्षाथ सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिरं तस्य भार्य्या प्रपेदे शरणार्थिनी । नाम्ना कुम्भीनसी नाम पतित्राणमभीप्सती ॥ ३३ ॥

गन्धर्व्युवाच । त्रायस्व मां महाभाग पतिं चेमं विमुञ्च मे । गन्धर्व्वीं शरणं प्राप्तां नाम्ना कुम्भीनसीं प्रभो ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । युद्धे जितं यशोहीनं स्त्रीनाथमपराक्रमम् । को निहन्याद्रिपुं तात मुञ्चेमं रिपुसूदन ॥ ३५ ॥

अर्ज्जुन उवाच । जीवितं प्रतिपद्यस्व गच्छ गन्धर्व माशुचः । प्रदिशत्यभयं तेऽद्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥

गन्धर्व उवाच । जितोऽहं पूर्वकं नाम मुञ्चाम्यङ्गारपर्णताम् ।
न च श्लाघे बलेनाङ्ग न नाम्ना जनसंसदि ॥ ३७ ॥ साध्विमं
लब्धवांल्लाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् । गान्धर्व्या माययेच्छामि
संयोजयितुमर्जुनम् ॥ ३८ ॥ अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे
रथ उत्तमः । सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्
॥ ३९ ॥ सम्भृता चैव विद्येयं तपसेह मया पुरा । निवेदयिष्ये
तामद्य प्राणदाय महात्मने ॥ ४० ॥ संस्तम्भयित्वा तरसा जितं
शरणमागतम् । यो रिपुं योजयेत् प्राणैः कल्याणं किं न सो-
ऽर्हति ॥ ४१ ॥ चाक्षुषी नाम विद्येयं यां सोमाय ददौ मनुः ।
ददौ स विश्वावसवे मम विश्वावसुर्ददौ ॥ ४२ ॥ सेयं कापुरुषं
प्राप्ता गुरुदत्ता प्रणश्यति । आगमोऽस्या मया प्रोक्तो वीर्य्यं प्रति
निबोध मे ॥ ४३ ॥ यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेत्त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
तत्पश्येद्यादृशं चेच्छेत्तादृशं द्रष्टुमर्हति ॥ ४४ ॥ एकपादेन षण्मा-
सान् स्थितो विद्यां लभेदिमाम् । अनुनेष्याम्यहं विद्यां स्वयं तुभ्यं
व्रतेऽकृते ॥ ४५ ॥ विद्यया ह्यनया राजन् वयं नृभ्यो विशेषिताः ।
अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रदर्शिनः ॥ ४६ ॥ गन्धर्वजानामश्वाना-
महं पुरुषसत्तम । भ्रातृभ्यस्तव तुभ्यञ्च पृथग्दाता शतं शतम्
॥ ४७ ॥ देवगन्धर्ववाहास्ते दिव्यवर्णा मनोजवाः । क्षीणाः क्षीणा
भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः ॥ ४८ ॥ पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं
वृत्रनिवर्हणम् । दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्द्धनि ॥ ४९ ॥
ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते । लोके यशोधनं किञ्चित्सा
वै वज्रतनुः स्मृता ॥ ५० ॥ वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रं वज्ररथं
स्मृतम् । वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥ ५१ ॥ क्षत्र-
वज्रस्य भागेन अवध्या वाजिनः स्मृताः । रथाङ्गं वड़वा सूते शूरा-
श्चाश्वेषु ये मताः ॥ ५२ ॥ कामवर्णाः कामजवाः कामतः समुप-
स्थिताः । इति गन्धर्वजाः कामं पूरयिष्यन्ति मे हयाः ॥ ५३ ॥

अर्जुन उवाच। यदि प्रीतेन मे दत्तं संशये जीवितस्य वा।
विद्याधनं श्रुतं वापि न तद्गन्धर्व रोचये॥ ५४॥

गन्धर्व उवाच। संयोगो वै प्रीतिकरो महत्सु प्रतिदृश्यते। जीवितस्य प्रदानेन प्रीतो विद्यां ददामि ते॥ ५५॥ त्वत्तोऽप्यहं ग्रहीष्यामि अस्त्रमाग्नेयमुत्तमम्। तथैव योग्यं बीभत्सो चिराय भरतर्षभ॥ ५६॥

अर्जुन उवाच। त्वत्तोऽस्त्रेण वृणोम्यश्वान् संयोगः शाश्वतोऽस्तु नोः। सखे तद्ब्रूहि गन्धर्व युष्मभ्यो यद्भयं भवेत्॥ ५७॥ कारणं ब्रूहि गन्धर्व किं तद्येन स्म धर्षिताः। यान्तो वेदविदः सर्वे सन्तो रात्रावरिन्दमाः॥ ५८॥

गन्धर्व उवाच। अनग्नयोऽनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः। यूयं ततो धर्षिताः स्थ मया वै पाण्डुनन्दनाः॥ ५९॥ यक्षराक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगदानवाः। विस्तरं कुरुवंशस्य धीमन्तः कथयन्ति ते॥ ६०॥ नारदप्रभृतीनान्तु देवर्षीणां मया श्रुतम्। गुणान् कथयतां वीर पूर्व्वेषां तव धीमताम्॥ ६१॥ स्वयं चापि मया दृष्टश्चरता सागराम्बराम्। इमां वसुमतीं कृत्स्नां प्रभावः सुकुलस्य ते॥ ६२॥ वेदे धनुषि चाचार्य्यमभिजानामि तेऽर्जुन। विश्रुतं त्रिषु लोकेषु भारद्वाजं यशस्विनम्॥ ६३॥ धर्म्मं वायुञ्च शक्रञ्च विजानाम्यश्विनौ तथा। पाण्डुञ्च कुरुशार्दूल षडेतान् कुरुवर्द्धनान्। पितॄनेतानहं पार्थ देवमानुषसत्तमान्॥ ६४॥ दिव्यात्मानो महात्मानः सर्व्वशस्त्रभृतांवराः। भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व्वे सुचरितव्रताः॥ ६५॥ उत्तमाञ्च मनोबुद्धिं भवतां भावितात्मनाम्। जानन्नपि च वः पार्थ कृतवानिह धर्षणम्॥ ६६॥ स्त्रीसकाशे च कौरव्य न पुमान् क्षन्तुमर्हति। धर्षणामात्मनः पश्यन् बाहुद्रविणमाश्रितः॥ ६७॥ नक्तञ्च बलमस्माकं भूय एवाभिवर्द्धते। यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं मन्युराविशत्

॥ ६८ ॥ सोऽहं त्वयेह विजितः संख्ये तापत्यवर्द्धन । येन तेनेह विधिना कीर्त्त्यमानं निबोध मे ॥ ६९ ॥ ब्रह्मचर्य्यं परो धर्मः स चापि नियतस्त्वयि । यस्मात्तस्मादहं पार्थ रणेऽस्मि विजितस्त्वया ॥ ७० ॥ यस्तु स्यात् क्षत्रियः कश्चित् कामवृत्तः परन्तप । नक्तञ्च युधि युध्येत न स जीवेत्कथञ्च न ॥ ७१ ॥ यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः । जयेन्नक्तञ्चरान् सर्वान् सपुरोहितधूर्गतः ॥ ७२ ॥ तस्मात्तापत्य यत्किञ्चिन्नृणां श्रेयं इहेप्सितम् । तस्मिन् कर्मणि योक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥ ७३ ॥ वेदे षड़ङ्गे निरताः शुचयः सत्यवादिनः । धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृपाणां पुरोहिताः ॥ ७४ ॥ जयश्च नियतो राज्ञः स्वर्गश्च तदनन्तरम् । यस्य स्याद्धर्मविद्वाग्मी पुरोधाः शीलवान् शुचिः ॥ ७५ ॥ लाभं लब्धुमलब्धं वा लब्धं वा परिरक्षितुम् । पुरोहितं प्रकुर्वीत राजा गुणसमन्वितम् ॥ ७६ ॥ पुरोहितमते तिष्ठेद्य इच्छेद्भूतिमात्मनः । प्राप्तुं वसुमतीं सर्वां सर्वशः सागराम्बराम् ॥ ७७ ॥ न हि केवलशौर्य्येण तापत्याभिजनेन च । जयेदब्राह्मणः कश्चिद्भूमिं भूमिपतिः क्वचित् ॥ ७८ ॥ तस्मादेवं विजानीहि कुरूणां वंशवर्द्धन । ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं पालयितुं चिरम् ॥ ७९ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि गन्धर्ववाक्ये
द्विसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

अर्जुन उवाच । तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह । तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् ॥ १ ॥ तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् । कौन्तेया हि वयं साधो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम्। विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम्॥ ३॥

गन्धर्व उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम्। यथावदखिलां पार्थ सर्वबुद्धिमतां वर॥ ४॥ उक्तवानस्मि येन त्वां तापत्य इति यद्वचः। तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना भव॥ ५॥ य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा। एतस्य तपती नाम बभूव सदृशी सुता॥ ६॥ विवस्वतो वै देवस्य सावित्र्यवरजा विभो। विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता॥ ७॥ न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी। नाप्सरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन॥ ८॥ सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना। स्वाचारा चैव साध्वी च सुवेशा चैव भामिनी॥ ९॥ न तस्याः सदृशं कञ्चित्त्रिषु लोकेषु भारत। भर्त्तारं सविता मेने रूपशीलगुणश्रुतैः॥ १०॥ सम्प्राप्तयौवनां पश्यन्देयां दुहितरन्तु ताम्। नोपलेभे ततः शान्तिं सम्प्रदानं विचिन्तयन्॥ ११॥ अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय कुरूणामृषभो बली। सूर्य्यमाराधयामास नृपः सम्वरणस्तदा॥ १२॥ अर्घ्यमाल्योपहाराद्यैर्गन्धैश्च नियतः शुचिः। नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि॥ १३॥ शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः। अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान्॥ १४॥ ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि। तपत्याः सदृशं मेने सूर्य्यः सम्वरणं पतिम्॥ १५॥ दातुमैच्छत्ततः कन्यां तस्मै सम्वरणाय ताम्। नृपोत्तमाय कौरव्य विश्रुताभिजनाय च॥ १६॥ यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा। तथा भुवि महीपालो दीप्त्या सम्वरणोऽभवत्॥ १७॥ यथार्च्चयन्ति चादित्यमुद्यन्तं ब्रह्मवादिनः। तथा सम्वरणं पार्थ ब्राह्मणावरजाः प्रजाः॥ १८॥ स सोममतिकान्तत्वादादित्यमतितेजसा। बभूव नृपतिः

श्रीमान् सुदुर्हरां दुर्हरामपि ॥ १९ ॥ एवं शुश्रस्य नृपतेस्तथा-वृत्तस्य कौरव । तस्मै दातुं मनश्चक्रे तपतीं तपनः स्वयम् ॥ २० ॥ स कदाचिदथो राजा श्रीमानमितविक्रमः । चचार मृगयां पार्थ पर्वतोपवने किल ॥ २१ ॥ चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासा-समन्वितः । ममार राज्ञः कौन्तेय गिरावप्रतिमो हयः ॥ २२ ॥ स मृताश्वश्चरन् पार्थ पद्भ्यामेव गिरौ नृपः । ददर्शासदृशीं लोके कन्यामायतलोचनाम् ॥ २३ ॥ स एक एकामासाद्य कन्यां परबलार्द्दनः । तस्थौ नृपतिशार्दूलः पश्यन्नविचलेक्षणः ॥ २४ ॥ स हि तां तर्कयामास रूपतो नृपतिः श्रियम् । पुनः सन्तर्कया-मास रवेर्भ्रष्टामिव प्रभाम् ॥ २५ ॥ वपुषा वर्चसा चैव शिखा-मिव विभावसोः । प्रसन्नत्वे च कान्त्या च चन्द्ररेखामिवामलाम् ॥ २६ ॥ गिरिपृष्ठे तु सा यस्मिन् स्थिता स्वसितलोचना । विभ्राज-माना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्मयी ॥ २७ ॥ तस्या रूपेण स गिरिर्वेशेन च विशेषतः । स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत् ॥ २८ ॥ अवमेने च तां दृष्ट्वा सर्वलोकेषु योषितः । अवाप्तं चात्मनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥ २९ ॥ जन्मप्रभृति यत्-किञ्चिद्दृष्टवान् स महीपतिः । रूपं न सदृशं तस्यास्तर्कयामास किञ्चन ॥ ३० ॥ अस्या नूनं विशालाक्ष्याः सदेवासुरमानुषम् । लोकं निर्मथ्य धात्रेदं रूपमाविष्कृतं कृतम् ॥ ३१ ॥ एवं सन्त-र्कयामास रूपद्रविणसम्पदा । कन्यामसदृशीं लोके नृपः संव-रणस्तदा ॥ ३२ ॥ ताञ्च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणाभिजनो नृपः । जगाम मनसा चिन्तां कामबाणेन पीड़ितः ॥ ३३ ॥ दह्यमानः स तीव्रेण नृपतिर्मन्मथाग्निना । अप्रगल्भां प्रगल्भस्तां तदो-वाच मनोहराम् ॥ ३४ ॥ कासि कस्यासि रम्भोरु किमर्थं चेह तिष्ठसि । कथञ्च निर्जनेऽरण्ये चरस्येका शुचिस्मिते ॥ ३५ ॥ त्वं हि सर्वानवद्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता । विभूषणमिवैतेषां

भूषणानामभीप्सितम् ॥ ३६ ॥ न देवीं नासुरीं चैव न यक्षीं न च राक्षसीम् । न च भोगवतीं मन्ये न गन्धर्वीं न मानुषीम् ॥ ३७ ॥ या हि दृष्टा मया काश्चिच्छ्रुता वापि वराङ्गनाः । न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वैव चारुवदने चन्द्रात् कान्ततरं तव । वदनं पद्मपत्राक्षं मां मथ्नातीव मन्मथः ॥ ३९ ॥ एवं तां स महीपालो बभाषे न तु सा तदा । कामार्त्तं निर्ज्जनेऽरण्ये प्रत्यभाषत किञ्चन ॥ ४० ॥ ततो ह्यालप्यमानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा । सौदामिनीव चाभ्रेषु तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४१ ॥ तामन्वेष्टुं स नृपतिः परिचक्राम सर्व्वतः । वनं वनजपत्राक्षीं भ्रमन्नुन्मत्तवत् तदा ॥ ४२ ॥ अपश्यमानः स तु तां बहु तत्र विलप्य च । निश्चेष्टः पार्थिवश्रेष्ठो मुहूर्त्तं स व्यतिष्ठत ॥ ४३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि तपत्युपाख्याने
त्रिसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

गन्धर्व्व उवाच । अथ तस्यामदृश्यायां नृपतिः काममोहितः । पातनः शत्रुसङ्घानां पपात धरणीतले ॥ १ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमावथ सा चारुहासिनी । पुनः पीनायतश्रोणी दर्शयामास तं नृपम् ॥ २ ॥ अथावभाषे कल्याणी वाचा मधुरया नृपम् । तं कुरूणां कुलकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ३ ॥ उवाच मधुरं वाक्यं तपती प्रहसन्निव । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते न त्वमर्हस्यरिन्दम ॥ ४ ॥ मोहं नृपतिशार्दूल गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ । एवमुक्तोऽथ नृपतिर्वाचा मधुरया तदा ॥ ५ ॥ ददर्श विपुलश्रोणीं तामेवाभिमुखे स्थिताम् । अथ तामसितापाङ्गीमावभाषे स पार्थिवः ॥ ६ ॥ मन्मथाग्निपरीतात्मा सन्दिग्धाक्षरया गिरा ।

साधु त्वमसितापाङ्गि कामार्त्तं मत्तकाशिनि ॥ ७ ॥ भजस्व भजमानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम्। त्वदर्थं हि विशालाक्षि मामयं निशितैः शरैः ॥ ८ ॥ कामः कमलगर्भाभे प्रतिविध्यन्न शाम्यति। दष्टमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ॥ ९ ॥ सा त्वं पीनायतश्रोणि मामाप्नुहि वरानने। त्वदधीना हि मे प्राणाः किन्नरोद्गीतभाषिणि ॥ १० ॥ चारुसर्वानवद्याङ्गि पद्मेन्दुप्रतिमानने। न ह्यहं त्वदृते भीरु शक्ष्यामि खलु जीवितुम् ॥ ११ ॥ कामः कमलपत्राक्षि प्रतिविध्यति मामयम्। तस्मात् कुरु विशालाक्षि मय्यनुक्रोशमङ्गने ॥ १२ ॥ भक्तं मामसितापाङ्गि न परित्यक्तुमर्हसि। त्वं हि मां प्रीतियोगेन त्रातुमर्हसि भाविनि ॥ १३ ॥ त्वद्दर्शनकृतस्नेहं मनश्चलति मे भृशम्। न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कल्याणि रोचये ॥ १४ ॥ प्रसीद वशगोऽहं ते भक्तं मां भज भाविनि। दृष्ट्वैव त्वां वरारोहे मन्मथो भृशमङ्गने ॥ १५ ॥ अन्तर्गतं विशालाक्षि विध्यति स्म पतत्त्रिभिः। मन्मथाग्निसमुद्भूतं दाहं कमललोचने ॥ १६ ॥ प्रीतिसंयोगयुक्ताभिरद्भिः प्रह्लादयस्व मे। पुष्पायुधं दुराधर्षं प्रचण्डशरकार्मुकम् ॥ १७ ॥ त्वद्दर्शनसमुद्भूतं विध्यन्तं दुःसहैः शरैः। उपशामय कल्याणि आत्मदानेन भाविनि ॥ १८ ॥ गान्धर्वेण विवाहेन मामुपैहि वराङ्गने। विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठः उच्यते ॥ १९ ॥

तपत्युवाच। नाहमीशात्मनो राजन् कन्या पितृमती ह्यहम्। मयि चेदस्ति ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम ॥ २० ॥ यथा हि ते मया प्राणाः संगृहीता नरेश्वर। दर्शनादेव भूयस्त्वं तथा प्राणान्ममाहरः ॥ २१ ॥ न चाहमीशा देहस्य तस्मान्नृपतिसत्तम। समीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि योषितः ॥ २२ ॥ का हि सर्वेषु लोकेषु विश्रुताभिजनं नृपम्। कन्या नाभिलषेन्नाथं भर्त्तारं भक्तवत्सलम् ॥ २३ ॥ तस्मादेव गते काले याचस्व पितरं मम।

आदित्यं प्रणिपातेन तपसा नियमेन च ॥ २४ ॥ स चेत् कामयते दातुं तव मामरिसूदन। भविष्याम्यद्य ते राजन् सततं वश-वर्त्तिनी ॥ २५ ॥ अहं हि तपती नाम सावित्रग्रवरजा सुता। अस्य लोकप्रदीपस्य सवितुः क्षत्रियर्षभ ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि तपत्युपाख्याने
चतुःसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

गन्धर्व्व उवाच । एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्द्ध्वमनिन्दिता। स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपपात ह ॥ १ ॥ अन्वेषयाणः सबलस्तं राजानं नृपोत्तमम्। अमात्यः सानुयात्रश्च तं ददर्श महावने ॥ २ ॥ क्षितौ निपतितं काले शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम्। तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरस्तं पतितं भुवि ॥ ३ ॥ बभूव सोऽस्य सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना। त्वरया चोपसङ्गम्य स्नेहादागत-सम्भ्रमः ॥ ४ ॥ तं समुत्थापयामास नृपतिं काममोहितम्। भूतलाद्भूमिपालेशं पितेव पतितं सुतम् ॥ ५ ॥ प्रज्ञया वयसा चैव वृद्धः कीर्त्या नयेन च। अमात्यस्तं समुत्थाप्य बभूव विगत-ज्वरः ॥ ६ ॥ उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोत्थितम्। मा भैर्मनुजशार्द्दूल भद्रमस्तु तवानघ ॥ ७ ॥ क्षुत्पिपासापरि-श्रान्तं तर्कयामास वै नृपम्। पतितं पातनं संख्ये शात्रवाणां महीतले ॥ ८ ॥ वारिणा च सुशीतेन शिरस्तस्याभ्यषिचयत्। अस्फुटन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ९ ॥ ततः प्रत्या-गतप्राणस्तद्बलं बलवान्नृपः। सर्व्वं विसर्ज्जयामास तमेकं सचिवं विना ॥ १० ॥ ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विप्रतस्थे महद्बलम्। स तु राजा गिरिप्रस्थे तस्मिन् पुनरुपाविशत् ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन् गिरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः। आरिराधयिषुः सूर्य्यं तस्या-

बूर्द्धमुखः क्षितौ ॥ १२ ॥ जगाम मनसा चैव वशिष्ठमृषिसत्तमम्। पुरोहितममित्रघ्नस्तदा सम्वरणो नृपः ॥ १३ ॥ नक्तन्दिनमथैकत्र स्थिते तस्मिन् जनाधिप। अथाजगाम विप्रर्षिस्तदा द्वादशमेऽहनि ॥ १४ ॥ स विदित्वैव नृपतिं तपत्या हृतमानसम्। दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महानृषिः ॥ १५ ॥ तथा तु नियतात्मानं तं नृपं मुनिसत्तमः। आवभाषे स धर्मात्मा तस्यैवार्थचिकीर्षया ॥ १६ ॥ स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भगवानृषिः। ऊर्द्ध्वमाचक्रमे द्रष्टुं भास्करं भास्करद्युतिः ॥ १७ ॥ सहस्रांशुं ततो विप्र कृताञ्जलिरुपस्थितः। वशिष्ठोऽहमिति प्रीत्या स चात्मानं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥ तमुवाच महातेजा विवस्वान्मुनिसत्तमम्। महर्षे स्वागतं तेऽस्तु कथयस्व यथेप्सितम् ॥ १९ ॥ यदिच्छसि महाभाग मत्तः प्रवदतांवर। तत्ते दद्यामभिप्रेतं यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ २० ॥ एवमुक्तः स तेनर्षिर्वशिष्ठः प्रत्यभाषत। प्रणिपत्य विवस्वन्तं भानुमन्तं महातपाः ॥ २१ ॥

वशिष्ठ उवाच। यैषा ते तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता। तां त्वां सम्वरणस्यार्थे वरयामि विभावसो ॥ २२ ॥ स हि राजा बृहत्कीर्त्तिर्धर्मार्थविदुदारधीः। युक्तः सम्वरणो भर्त्ता दुहितुस्ते विहङ्गम ॥ २३ ॥ इत्युक्तः स तदा तेन ददानीत्येव निश्चितः। प्रत्यभाषत तं विप्रं प्रतिनन्द्य दिवाकरः ॥ २४ ॥ वरः सम्वरणो राज्ञां त्वमृषीणां वरो मुने। तपती योषितां श्रेष्ठा किमन्यदपवर्जनात् ॥ २५ ॥ ततः सर्वानवद्याङ्गीं तपतीं तपनः स्वयम्। ददौ सम्वरणस्यार्थे वशिष्ठाय महात्मने ॥ २६ ॥ प्रतिजग्राह तां कन्यां महर्षिस्तपतीं तदा। वशिष्ठोऽथ विसृष्टस्तु पुनरेवाजगाम ह ॥ २७ ॥ यत्र विख्यातकीर्त्तिः स कुरूणामृषभोऽभवत्। स राजा मन्मथाविष्टस्तद्गतेनान्तरात्मना ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुहासिनीम्। वशिष्ठेन सहा-

शान्तौ संहृष्टोऽभ्यधिकं बभौ ॥ २९ ॥ रुरुचे साधिकं सुभ्रूरापतन्ती नभस्तलात्। सौदामिनीव विभ्रष्टा द्योतयन्ती दिशस्त्विषा ॥ ३० ॥ कृच्छ्रात् द्वादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समाहिते। आजगाम विशुद्धात्मा वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ ३१ ॥ तपसाराध्य वरदं देवं गोपतिनीश्वरम्। लेभे सम्वरणो भार्य्यां वशिष्ठस्यैव तेजसा ॥ ३२ ॥ ततस्तस्मिन् गिरिश्रेष्ठे देवगन्धर्वसेविते। जग्राह विधिवत्पाणिं तपत्याः स नरर्षभः ॥ ३३ ॥ वशिष्ठेनाभ्यनुज्ञातस्तस्मिन्नेव धराधरे। सोऽकामयत राजर्षिर्विहर्त्तुं सह भार्य्यया ॥ ३४ ॥ ततः पुरे च राष्ट्रे च वनेषूपवनेषु च। आदिदेश महीपालस्तमेव सचिवं तदा ॥ ३५ ॥ नृपतिं त्वभ्यनुज्ञाप्य वशिष्ठोऽथापचक्रमे। सोऽथ राजा गिरौ तस्मिन् विजहारामरो यथा ॥ ३६ ॥ ततो द्वादशवर्षेषु काननेषु वनेषु च। रेमे तस्मिन् गिरौ राजा तथैव सह भार्य्यया ॥ ३७ ॥ तस्य राज्ञः पुरे तस्मिन् समा द्वादश सत्तम। न ववर्ष सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्य भारत ॥ ३८ ॥ ततस्तस्यामनावृष्ट्यां प्रवृत्तायामरिन्दम। प्रजाः क्षयमुपाजग्मुः सर्वाः सस्थाणुजङ्गमाः ॥ ३९ ॥ तस्मिंस्तथाविधे काले वर्त्तमाने सुदारुणे। नावश्यायः पपातोर्व्व्यां ततः शस्यानि नारुहन् ॥ ४० ॥ ततो विभ्रान्तमनसो जनाः क्षुद्भयपीड़िताः। गृहाणि सम्परित्यज्य बभ्रमुः प्रदिशो दिशः ॥ ४१ ॥ ततस्तस्मिन् पुरे राष्ट्रे त्यक्तदारपरिग्रहाः। परस्परममर्य्यादाः क्षुधार्त्ता जघ्निरे जनाः ॥ ४२ ॥ तत् क्षुधार्त्तैर्निराहारैः शवभूतैस्तथा नरैः। अभवत् प्रेतराजस्य पुरं प्रेतैरिवावृतम् ॥ ४३ ॥ ततस्तु तादृशं दृष्ट्वा स एव भगवानृषिः। अभ्यपद्यत धर्मात्मा वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ४४ ॥ तञ्च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत् पुरम्। तपत्या सहितं राजन् व्युषितं शाश्वतीः समाः ॥ ४५ ॥ ततः प्रविष्टस्तत्रासीद्यथापूर्वं सुरारिहा। तस्मिन्नृपतिशार्दूले प्रविष्टे नगरं पुनः

॥ ४६ ॥ प्रववर्ष सहस्राक्षः शस्यानि जनयन् प्रभुः। ततः सराष्ट्रं मुमुदे तत् पुरं परया मुदा। तेन पार्थिवमुख्येन भावितं भावितात्मना ॥ ४७ ॥ ततो द्वादशवर्षाणि पुनरीजे नराधिपः। तपत्या सहितः पत्न्या यथा शच्या मरुत्पतिः ॥ ४८ ॥

गन्धर्व उवाच। एवमासीन्महाभागा तपती नाम पौर्विकी। तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यया मतः ॥ ४९ ॥ तस्यां सञ्जनयामास कुरुं सम्वरणो नृपः। तपत्यां तपतां श्रेष्ठ तापत्यस्त्वं ततोऽर्जुन ॥ ५० ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि तापत्ये पञ्चसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

वैशम्पायन उवाच। स गन्धर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरतर्षभ। अर्जुनः परया भक्त्या पूर्णचन्द्र इवाबभौ ॥ १ ॥ उवाच च महेष्वासो गन्धर्वं कुरुसत्तमः। जातकौतूहलोऽतीव वशिष्ठस्य तपोबलात् ॥ २ ॥ वशिष्ठ इति यस्यैतदृषेर्नाम त्वयेरितम्। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथावत्तद्वदस्व मे ॥ ३ ॥ य एष गन्धर्वपते पूर्वेषां न पुरोहितः। आसीदेतन्ममाचक्ष्व क एष भगवानृषिः ॥ ४ ॥

गन्धर्व उवाच। ब्रह्मणो मानसः पुत्रो वशिष्ठोऽरुन्धतीपतिः। तपसा निर्ज्जितौ शश्वदजेयावमरैरपि ॥ ५ ॥ कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः। यस्तु नोच्छेदनं चक्रे कुशिकानामुदारधीः ॥ ६ ॥ विश्वामित्रापराधेन धारयन्मन्युमुत्तमम्। पुत्रव्यसनसन्तप्तः शक्तिमानप्यशक्तवत् ॥ ७ ॥ विश्वामित्रविनाशाय न चक्रे कर्म दारुणम्। मृतांश्च पुनराहर्त्तुं यः स पुत्रान् यमक्षयात् ॥ ८ ॥ कृतान्तं नातिचक्राम वेलामिव महोदधिः।

यं प्राप्य विजितात्मानं महात्मानं नराधिपाः ॥ ९ ॥ इक्ष्वाकवो महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमाम् । पुरोहितमिमं प्राप्य वशिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ १० ॥ ईजिरे क्रतुभिश्चैव नृपास्ते कुरुनन्दन । स हि तान् याजयामास सर्वान्नृपतिसत्तमान् । ब्रह्मर्षिः पाण्डवश्रेष्ठ बृहस्पतिरिवामरान् ॥ ११ ॥ तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्मविदीप्सितः । ब्राह्मणो गुणवान् कश्चित् पुरोधाः प्रतिदृश्यताम् ॥ १२ ॥ क्षत्रियेणाभिजातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता । पूर्वं पुरोहितः कार्य्यः पार्थ राज्याभिवृद्धये । महीं जिगीषता राज्ञा ब्रह्म कार्य्यं पुरःसरम् ॥ १३ ॥ तस्मात् पुरोहितः कश्चिद्गुणवान्विजितेन्द्रियः । विद्वान् भवतु वो विप्रो धर्मकामार्थतत्त्ववित् ॥ १४ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि पुरोहितकरणकथने
षट्सप्तत्यतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

अर्जुन उवाच । किं निमित्तमभूद्वैरं विश्वामित्रवशिष्ठयोः । वसतोराश्रमे दिव्ये शंस नः सर्वमेव तत् ॥ १ ॥

गन्धर्व उवाच । इदं वाशिष्ठमाख्यानं पुराणं परिचक्षते । पार्थ सर्वेषु लोकेषु यथावत्तन्निबोध मे ॥ २ ॥ कन्याकुब्जे महानासीत्पार्थिवो भरतर्षभ । गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः ॥ ३ ॥ तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः । विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्द्दनः ॥ ४ ॥ स चचार सहामात्यो मृगयां गहने वने । मृगान्विध्यन्वराहांश्च रम्येषु मरुधन्वसु ॥ ५ ॥ व्यायामकर्षितः सोऽथ मृगलिप्सुः पिपासितः । आजगाम नरश्रेष्ठ वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ६ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य वशिष्ठः श्रेष्ठभाग्दषिः । विश्वामित्रं नरश्रेष्ठं प्रतिजग्राह पूजया ॥ ७ ॥

पाद्यार्घ्याचमनीयैस्तं स्वागतेन च भारत। तथैव परिजग्राह वन्येन हविषा तथा॥ ८॥ तस्याथ कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः। उक्ता कामान् प्रयच्छेति सा कामान्दुदुहे तदा॥ ९॥ ग्राम्यारण्यास्त्वौषधीश्च दुदुहे पय एव च। षड्रसं चामृतनिभं रसायनमनुत्तमम्॥ १०॥ भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विविधानि च। लेह्यान्यमृतकल्पानि चोष्याणि च तथार्जुन॥ ११॥ रत्नानि च महार्हाणि वासांसि विविधानि च। तैः कामैः सर्वसम्पूर्णैः पूजितश्च महीपतिः। सामात्यः सबलश्चैव तुतोष स भृशं तदा॥ १२॥ षडुन्नतां सुपार्श्वोरुं पृथुपञ्चसमावृताम्। मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्॥ १३॥ सुवालधिं शङ्कुकर्णां चारुशृङ्गां मनोरमाम्। पुष्टायतशिरोग्रीवां विस्मितः सोऽभिवीक्ष्य ताम्॥ १४॥ अभिनन्द्य स तां राजनन्दिनीं गाधिनन्दनः। अब्रवीच्च भृशं तुष्टः स राजा तमृषिं तदा॥ १५॥ अर्बुदेन गवां ब्रह्मन्मम राज्येन वा पुनः। नन्दिनीं संप्रयच्छस्व भुङ्क्ष्व राज्यं महामुने॥ १६॥

वशिष्ठ उवाच। देवतातिथिपित्रर्थं याज्यार्थञ्च पयस्विनी। अदेया नन्दिनीयं वै राज्येनापि तवानघ॥ १७॥

विश्वामित्र उवाच। क्षत्रियोऽहं भवान् विप्रस्तपःस्वाध्यायसाधनः। ब्राह्मणेषु कुतो वीर्य्यं प्रशान्तेषु धृतात्मसु॥ १८॥ अर्बुदेन गवां यस्त्वं न ददासि ममेप्सितम्। स्वधर्मं न प्रहास्यामि नेष्यामि च बलेन गाम्॥ १९॥

वशिष्ठ उवाच। बलस्थश्चासि राजा च बाहुवीर्य्यश्च क्षत्रियः। यथेच्छसि तथा क्षिप्रं कुरु मा त्वं विचारय॥ २०॥

गन्धर्व उवाच। एवमुक्तस्तथा पार्थ विश्वामित्रो बलादिव। हंसचन्द्रप्रतीकाशां नन्दिनीं तां जहार गाम्॥ २१॥ कशादण्डप्रणुदितां काल्यमानामितस्ततः। हम्भायमाना कल्याणी वशि-

ष्ठस्याथ नन्दिनी ॥ २२ ॥ आगम्याभिमुखी पार्थ तस्थौ भगवदुन्मुखी । भृशञ्च ताड्यमाना वै न जगामाश्रमात्ततः ॥ २३ ॥

वशिष्ठ उवाच । शृणोमि ते रवं भद्रे विनदन्त्याः पुनः पुनः । ह्रियसे त्वं बलाद्भद्रे विश्वामित्रेण नन्दिनि । किं कर्त्तव्यं मया तत्र क्षमावान् ब्राह्मणो ह्ययम् ॥ २४ ॥

गन्धर्व्व उवाच । सा भयान्नन्दिनी तेषां बलानां भरतर्षभ । विश्वामित्रभयोद्विग्ना वशिष्ठं समुपागमत् ॥ २५ ॥

गौरुवाच । कशाग्रदण्डाभिहतां क्रोशन्तीं मामनाथवत् । विश्वामित्रबलैर्घोरैर्भगवन् किमुपेक्षसे ॥ २६ ॥

गन्धर्व्व उवाच । नन्दिन्यामेवं क्रन्दन्त्यां धर्षितायां महामुनिः । न चुक्षुभे तदा धैर्य्यान्न चचाल धृतव्रतः ॥ २७ ॥

वशिष्ठ उवाच । क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा बलम् । क्षमा मां भजते यस्माद्गम्यतां यदि रोचते ॥ २८ ॥

नन्दिन्युवाच । किन्नु त्यक्तास्मि भगवन्यदेवं त्वं प्रभाषसे । अत्यक्ताहं त्वया ब्रह्मन्नेतुं शक्या न वै बलात् ॥ २९ ॥

वशिष्ठ उवाच । न त्वां त्यजामि कल्याणि स्थीयतां यदि शक्यते । दृढेन दाम्ना बद्ध्वैष वत्सस्ते ह्रियते बलात् ॥ ३० ॥

गन्धर्व्व उवाच । स्थीयतामिति तच्छ्रुत्वा वशिष्ठस्य पयस्विनी । ऊर्द्ध्वाञ्चितशिरोग्रीवा प्रबभौ रौद्रदर्शना ॥ ३१ ॥ क्रोधरक्तेक्षणा सा गौर्हम्बारवघनस्वना । विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं व्यद्रावयत सर्व्वशः ॥ ३२ ॥ कशाग्रदण्डाभिहता काल्यमाना ततस्ततः । क्रोधरक्तेक्षणा क्रोधं भूय एव समादधे ॥ ३३ ॥ आदित्य इव मध्याह्ने क्रोधदीप्तवपुर्बभौ । अङ्गारवर्षं मुञ्चन्ती मुहुर्बालधितो महत् ॥ ३४ ॥ असृजत् पह्लवान् पुच्छात् प्रस्रवाद्द्राविडाञ्छकान् । योनिदेशाच्च यवनान् शकृतः शवरान् बहून् ॥ ३५ ॥ मूत्रतश्चासृजत् काञ्चीञ्छरभांश्चैव पार्श्वतः । पौण्ड्रान्

किरातान् यवनान् सिंहलान् वर्वरान् खशान् ॥ ३६ ॥ चिवुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान् हूनान् सकेरलान्। ससर्ज्ज फेनतः सा गौर्म्लेच्छान् बहुविधानपि ॥ ३७ ॥ तैर्विसृष्टैर्महासैन्यैर्नानाम्लेच्छगणैस्तदा। नानावरणसंच्छन्नैर्नानायुधधरैस्तथा ॥ ३८ ॥ अवाकीर्य्यत संरब्धैर्विश्वामित्रस्य पश्यतः। एकैकश्च तदा योधः पञ्चभिः सप्तभिर्वृतः ॥ ३९ ॥ अस्त्रवर्षेण महता बध्यमानं बलं तदा। प्रभग्नं सर्वतस्त्रस्तं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ४० ॥ न च प्राणैर्वियुज्यन्ते केचित्तत्रास्य सैनिकाः। विश्वामित्रस्य संक्रुद्धैर्वाशिष्ठैर्भरतर्षभ ॥ ४१ ॥ सा गौस्तत्सकलं सैन्यं कालयामास दूरतः। विश्वामित्रस्य तत् सैन्यं काल्यमानं त्रियोजनम् ॥ ४२ ॥ क्रोशमानं भयोद्विग्नं त्रातारं नाध्यगच्छत्। दृष्ट्वा तन्महदाश्चर्य्यं ब्रह्मतेजोभवन्तदा ॥ ४३ ॥ विश्वामित्रः क्षत्रभावान्निर्विण्णो वाक्यमब्रवीत्। धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् ॥ ४४ ॥ बलाबलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम्। स राज्यं स्फीतमुत्सृज्य ताञ्च दीप्तां नृपश्रियम् ॥ ४५ ॥ भोगांश्च पृष्ठतः कृत्वा तपस्येव मनो दधे। स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ॥ ४६ ॥ तताप सर्वान्दीप्तौजा ब्राह्मणत्वमवाप्तवान्। अपिबच्च ततः सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४७ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि वाशिष्ठे विश्वामित्रपराभवे सप्तसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

गन्धर्व उवाच। कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह। इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि ॥ १ ॥ स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्य्ययौ पुरात्। मृगान् विध्यन् वराहांश्च चचार रिपुमर्द्दनः ॥ २ ॥ तस्मिन् वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽहनत्।

हत्वा च सुचिरं श्रान्तो राजा निववृते ततः ॥ ३ ॥ अकामयत्तं याज्यार्थे विश्वामित्रः प्रतापवान् । स तु राजा महात्मानं वाशिष्ठ-ऋषिसत्तमम् ॥ ४ ॥ तृष्णार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च एकायनगतः पथि । अपश्यदजितः संक्लिष्ट मुनिं प्रतिमुखागतम् ॥ ५ ॥ शक्तिं नाम महाभागं वशिष्ठकुलवर्द्धनम् । ज्येष्ठं पुत्रं पुत्रशताद्वशिष्ठस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत् । तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ ७ ॥ मम पन्था महाराजा धर्म्म एष सनातनः । राज्ञा सर्व्वेषु धर्म्मेषु देयः पन्था द्विजातये ॥ ८ ॥ एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थं वाक्यमूचतुः । अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्व्वताम् ॥ ९ ॥ ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन्धर्म्मपथे स्थितः । नापि राजा मुनेर्म्मानात् क्रोधाच्चाथ जगाम ह ॥ १० ॥ अमुञ्चन्तन्तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः । जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम् ॥ ११ ॥ कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः । तं शशाप नृपश्रेष्ठं वाशिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १२ ॥ हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद तापसम् । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ॥ १३ ॥ मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम् । गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्य्यशक्तिना ॥ १४ ॥ ततो याज्यनिमित्तन्तु विश्वामित्रवशिष्ठयोः । वैरमासीत्तदा तन्तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत ॥ १५ ॥ तयोर्व्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे । ऋषिरुग्रतपाः पार्थ विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १६ ॥ ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः । ऋषेः पुत्रं वशिष्ठस्य वशिष्ठमेव तेजसा ॥ १७ ॥ अन्तर्द्धाय ततोऽत्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत । तावुभावतिचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम् ॥ १८ ॥ स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिणा वै नृपोत्तमः । जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ १९ ॥ तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुसत्तम । विश्वामित्रस्ततो रक्ष

आदिश्य नृपं प्रति ॥ २० ॥ शापात्तस्य तु विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया। राक्षसः किङ्करो नाम विवेश नृपतिं तदा ॥ २१ ॥ रक्षसा तं गृहीतं तु विदित्वा मुनिसत्तमः। विश्वामित्रोऽप्यपाक्रामत्तस्माद्देशादरिन्दम ॥ २२ ॥ तत स नृपतिस्तेन रक्षसान्तर्गतेन च। बलवत् पीड़ितः पार्थ नान्वबुध्यत किञ्चन ॥ २३ ॥ ददर्शाथ द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं वनम्। अयाचत क्षुधापन्नः स मांसं भोजनं तदा ॥ २४ ॥ तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहं तदा। आस्स्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्त्तं प्रतिपालयन् ॥ २५ ॥ निवृत्तः प्रदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम्। इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ स द्विजसत्तमः ॥२६॥ ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम्। निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ प्रविवेश महामनाः ॥ २७ ॥ ततोऽर्द्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम्। उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ २८ ॥ गच्छामुष्मिन् वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते। अन्नार्थी तं त्वमन्नेन समांसेनोपपादय ॥ २९ ॥

गन्धर्व उवाच। एवमुक्तस्ततः सूदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित्। निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः ॥ ३० ॥ राजा तु रक्षसाविष्टः सूदमाह गतव्यथः। अप्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ तथेत्युक्त्वा ततः सूदः संस्थानं वध्यघातिनाम्। गत्वा जहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः ॥ ३२ ॥ स तत् संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै। तस्मै प्रादाद्ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने ॥ ३३ ॥ स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः। अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः ॥ ३४ ॥

ब्राह्मण उवाच। यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नृपाधमः। तस्मात्तस्यैव मूढ़स्य भविष्यत्यत्र लोलुपा ॥ ३५ ॥ सक्तो मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा। उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् ॥ ३६ ॥ द्विरनुव्याहृतो राज्ञः स शापो बल-

वानभूत्। रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवन्नृपः॥ ३७॥ ततः स नृपतिश्रेष्ठो रक्षसापहृतेन्द्रियः। उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न चिरादिव भारत॥ ३८॥ यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं मयि त्वया। तस्मात्त्वत्तः प्रवर्त्तिष्ये खादितुं पुरुषानहम्॥ ३९॥ एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य च। शक्तिं तं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम्॥ ४०॥ शक्तिं तन्तु मृतं दृष्ट्वा विश्वामित्रः पुनः पुनः। वशिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः सन्दिदेश ह॥ ४१॥ स तान् शक्त्यावरान् पुत्रान्वशिष्ठस्य महात्मनः। भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रमृगानिव॥ ४२॥ वशिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान् सुतान्। धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम्॥ ४३॥ चक्रे चात्मविनाशाय बुद्धिं स मुनिसत्तमः। न त्वेव कौशिकोच्छेदं मेने मतिमतांवरः॥ ४४। स मेरुकूटादात्मानं मुमोच भगवानृषिः। गिरेस्तस्य शिलायान्तु तूलराशाविवापतत्॥ ४५॥ न ममार च पातेन स यदा तेन पाण्डव। तदाग्निमिद्धं भगवान् संविवेश महावने॥ ४६॥ तं तदा सुसमिद्धोऽपि न ददाह हुताशनः। दीप्यमानोऽप्यमित्रघ्न शीतोऽग्निरभवत्ततः॥ ४७॥ स समुद्रमभिप्रेक्ष्य शोकाविष्टो महामुनिः। बद्ध्वा कण्ठे शिलां गुर्वीं निपपात तदाम्भसि॥४८॥ स समुद्रोर्म्मिवेगेन स्थले न्यस्तो महामुनिः। जगाम स ततः खिन्नः पुनरेवाश्रमं प्रति॥ ४९॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि वाशिष्ठे वशिष्ठशोके अष्टसप्तत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १७८॥

गन्धर्व उवाच। ततो दृष्ट्वाश्रमपदं रहितं तैः सुतैर्मुनिः। निर्ज्जगाम सुदुःखार्त्तः पुनरप्याश्रमात्ततः॥ १॥ सोऽपश्यत्सरितं पूर्णां प्रावृट्काले नवाम्भसा। वृक्षान् बहुविधान् पार्थ हरन्तीं

तीरजान् बहून्॥ २ ॥ अथ चिन्तां समापेदे पुनः कौरवनन्दन। अम्भस्यस्यां निमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः॥ ३॥ ततः पाशैस्तदात्मानं गाढ़ं बद्ध्वा महामुनिः। तस्या जले महानद्या निममज्ज सुदुःखितः॥ ४॥ अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलसूदन। स्थलस्थं तमृषिं कृत्वा विपाशं समवासृजत्॥ ५॥ उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महानृषिः। विपाशेति च नामास्या नद्याश्चक्रे महानृषिः॥ ६॥ शोके बुद्धिं तदा चक्रे न चैकत्र व्यतिष्टत। सोऽगच्छत् पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च॥ ७॥ दृष्ट्वा स पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा। चण्डग्राहवतीं भीमां तस्याः स्रोतस्यपातयत्॥ ८ ॥ सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा। शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता॥ ९ ॥ ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना। मर्त्तुं न शक्यमीत्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ॥ १०॥ स गत्वा विविधान् शैलान्देशान् बहुविधांस्तथा। अदृश्यन्त्याख्यया बध्वाथाश्रमेऽनुसृतोऽभवत्॥११॥ अथ शुश्राव सङ्गत्या वेदाध्ययननिस्वनम्। पृष्ठतः परिपूर्णार्थं षड्भिरङ्गैरलङ्कृतम्॥ १२॥ अनुव्रजति कोऽन्वेष मामित्येवाथ सोऽब्रवीत्। अहमित्यदृश्यन्तीमं सा स्नुषा प्रत्यभाषत। शक्तेर्भार्य्या महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी॥ १३॥

वशिष्ठ उवाच। पुत्रि कस्यैष साङ्गस्य वेदस्याध्ययनस्वनः। पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्तेरिव मया श्रुतः॥ १४॥

अदृश्यन्त्युवाच। अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्तेर्गर्भः सुतस्य ते। समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यस्यतो मुने॥ १५॥

गन्धर्व उवाच। एवमुक्तस्तया हृष्टो वशिष्ठः श्रेष्ठभागृषिः। अस्ति सन्तानमित्युक्त्वा मृत्योः पार्थ न्यवर्त्तत॥ १६ ॥ ततः प्रतिनिवृत्तः स तया बध्वा सहानघ। कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने॥ १७॥ स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत।

आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषात्तुं तदा मुनिम् ॥ १८ ॥ अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमग्रतः । भयसंविग्नया वाचा वशिष्ठमिद-मब्रवीत् ॥ १९ ॥ असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्नितः । प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति दारुणः ॥ २० ॥ तं निवा-रयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन । त्वदृतेऽद्य महाभाग सर्व-वेदविदांवर ॥ २१ ॥ पाहि मां भगवन् पापादस्माद्दारुणदर्श-नात् । राक्षसोऽयमिहात्तुं वै नूनमावां समीहते ॥ २२ ॥

वशिष्ठ उवाच । मा भैः पुत्रि न भेतव्यं राक्षसात्तु कथ-ञ्चन । नैतद्रक्षोभयं यस्मात् पश्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ २३ ॥ राजा कल्माषपादोऽयं वीर्य्यवान् प्रथितो भुवि । स एषोऽस्मिन् वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः ॥ २४ ॥

गन्धर्व उवाच । तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वशिष्ठो भगवानृषिः । वारयामास तेजस्वी हुङ्कारेणैव भारत ॥ २५ ॥ मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा । मोक्षयामास वै शापात्तस्माद्योगा-न्नराधिपम् ॥ २६ ॥ स हि द्वादशवर्षाणि वाशिष्ठस्यैव तेजसा । ग्रस्त आसीद्‌ग्रहेणेव पर्वकाले दिवाकरः ॥ २७ ॥ रक्षसा विप्र-मुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् । तेजसा रञ्जयामास सन्ध्याभ्रमिव भास्करः ॥ २८ ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः । उवाच नृपतिः काले वशिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २९ ॥ सौदासोऽहं महाभाग याज्यस्ते मुनिसत्तम । अस्मिन् काले यदिष्टं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ३० ॥

वशिष्ठ उवाच । वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि वै । ब्राह्मणांस्तु मनुष्येन्द्र मावमंस्थाः कदाचन ॥ ३१ ॥

राजोवाच । नावमंस्ये महाभाग कदाचिद्‌ब्राह्मणर्षभान् । त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक् पूजयिष्याम्यहं द्विजान् ॥ ३२ ॥ इक्ष्वा-कूणाञ्च येनाहमनृणः स्यां द्विजोत्तमः । तत्त्वतः प्राप्तुमिच्छामि

सर्ववेदविदांवर ॥ ३३ ॥ अपत्यमीप्सितं मह्यं दातुमर्हसि सत्तम । शीलरूपगुणोपेतमिक्ष्वाकुकुलवृद्धये ॥ ३४ ॥

गन्धर्व उवाच । ददानीत्येव तं तत्र राजानं प्रत्युवाच ह । वशिष्ठः परमेष्वासं सत्यसन्धो द्विजोत्तमः ॥ ३५ ॥ ततः प्रतिययौ काले वशिष्ठः सह तेन वै । ख्यातां पुरीमिमां लोकेष्वयोधरां मनुजेश्वर ॥ ३६ ॥ तं प्रजाः प्रतिमोदन्त्यः सर्वाः प्रत्युद्गतास्तदा । विपाप्मानं महात्मानं दिवौकस इवेश्वरम् ॥ ३७ ॥ सुचिराय मनुष्येन्द्रो नगरीं पुण्यलक्षणाम् । विवेश सहितस्तेन वशिष्ठेन महर्षिणा ॥ ३८ ॥ ददृशुस्तं महीपालमयोधरावासिनो जनाः । पुरोहितेन सहितं दिवाकरमिवोदितम् ॥ ३९ ॥ स च तां पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवतां वरः । अयोधरां व्योम शीतांशुः शरत्काल इवोदितः ॥ ४० ॥ संसिक्तमृष्टपन्थानं पताकाध्वजशोभितम् । मनः प्रह्लादयामास तस्य तत् पुरमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ तुष्टपुष्टजनाकीर्णा सा पुरी कुरुनन्दन । अशोभत तदा तेन शक्रेणेवामरावती ॥ ४२ ॥ ततः प्रविष्टे राजर्षौ तस्मिंस्तत् पुरमुत्तमम् । राज्ञस्तस्याज्ञया देवी वशिष्ठमुपचक्रमे ॥ ४३ ॥ महर्षिः संविदं कृत्वा सम्बभूव तया सह । देव्या दिव्येन विधिना वशिष्ठः श्रेष्ठभाग्ऋषिः ॥ ४४ ॥ ततस्तस्यां समुत्पन्ने गर्भे स मुनिसत्तमः । राज्ञाभिवादितस्तेन जगाम मुनिराश्रमम् ॥ ४५ ॥ दीर्घकालेन सा गर्भं सुषुवे न तु तं यदा । तदा देव्यश्मना कुक्षिं निर्बिभेद यशस्विनी ॥ ४६ ॥ ततोऽपि द्वादशे वर्षे स जज्ञे पुरुषर्षभः । अश्मको नाम राजर्षिः पौदन्यं यो न्यवेशयत् ॥४७॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि वाशिष्ठे सौदाससुतोत्पत्तौ अशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

गन्धर्व्व उवाच । आश्रमस्था ततः पुत्रमदृश्यन्ती व्यजायत । शक्तेः कुलकरं राजन् द्वितीयमिव शक्तिनम् ॥ १ ॥ जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाः स मुनिसत्तमः । पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार भगवान् स्वयम् ॥ २ ॥ परासुः स यतस्तेन वशिष्ठः स्थापितो मुनिः । गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥ ३ ॥ अमन्यत स धर्म्मात्मा वशिष्ठं पितरं मुनिम् । जन्मप्रभृति तस्मिंस्तु पितरीवान्ववर्त्तत ॥ ४ ॥ स तात इति विप्रर्षिं वशिष्ठं प्रत्यभाषत । मातुः समचं कौन्तेय अदृश्यन्त्याः परन्तप ॥ ५ ॥ तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः । अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाची शृण्वती तमुवाच ह ॥ ६ ॥ मा तात तात तातेति ब्रूह्येनं पितरं पितुः । रचसा भचितस्तात तव तातो वनान्तरे ॥ ७ ॥ मन्यसे यन्तु तातेति नैष तातस्तवानघ । आर्य्य एष पिता तस्य पितुस्तव यशस्विनः ॥ ८ ॥ स एवमुक्तो दुःखार्त्तः सत्यवागृषिसत्तमः । सर्व्वलोकविनाशाय मतिञ्चक्रे महामनाः ॥ ९ ॥ तं तथा निश्चितात्मानं स महात्मा महातपाः । ऋषिर्ब्रह्मविदां श्रेष्ठो मैत्रावरुणिरन्यधीः । वशिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ॥१०॥

वशिष्ठ उवाच । कृतवीर्य्य इति ख्यातो बभूव पृथिवीपतिः । याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः ॥ ११ ॥ स तानग्रभुजस्तात धान्येन च धनेन च । सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशाम्पते ॥ १२ ॥ तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्यातेऽथ कथञ्चन । बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्य्यमुपस्थितम् ॥ १३ ॥ भृगूणान्तु धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व्व एव ते । याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्ततो भार्गवसत्तमान् ॥ १४ ॥ भूमौ तु निदधुः केचिद्भृगवो धनमचयम् । ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा चत्रियतो भयम् ॥१५॥ भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् । चत्रियाणां तदा तात कारणान्तरदर्शनात् ॥ १६ ॥ ततो महीतलं तात चत्रि-

येण यदृच्छया। खनताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि ॥ १७ ॥
तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः एवमन्य ततः क्रोधा-
द्भृगूंस्तान् शरणागतान् ॥ १८ ॥ निजघ्नुः परमेष्वासाः सर्वां
स्तान्निशितैः शरैः। आगर्भादवकृन्तन्तश्चेरुः सर्वां वसुन्धराम्
॥ १९ ॥ तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा। भृगुपत्न्यो
गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥ २० ॥ तासामन्यतमा गर्भं भया-
द्दध्रे महौजसम्। ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्त्तुः कुलविवृद्धये ॥ २१ ॥
तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणी या भयार्द्दिता। गत्वैका कथयामास
क्षत्रियाणामुपह्वरे ॥ २२ ॥ ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तु-
मुद्यताः। ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २३ ॥
अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह। मुष्णन्दृष्टीः
क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः ॥ २४ ॥ ततश्चक्षुर्विहीनास्ते
गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः। ततस्ते मोहमापन्ना राजानो नष्टदृष्टयः।
ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम् ॥ २५ ॥ ऊचु-
श्चैनां महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः। ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्त्ताः
शान्तार्च्चिष इवाग्नयः ॥ २६ ॥ भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत् क्षत्रं
सचक्षुषम्। उपरम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्म्मिणः ॥ २७ ॥
सपुत्रा त्वं प्रसादं नः कर्त्तुमर्हसि शोभने। पुनर्दृष्टिप्रसादेन
राज्ञः सन्त्रातुमर्हसि ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वण्यौर्वोपाख्याने अशीत्य-
धिकशततोऽध्यायः ॥ १८० ॥

ब्राह्मण्युवाच। नाहं गृह्णामि वस्ताता दृष्टीर्नास्मि रुषा-
न्विता। अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य व ॥ १ ॥ तेन
चक्षूंषि वस्ताता व्यक्तं कोपान्महात्मना। स्मरता निहतान्

बन्धूनादत्तानि न संशयः ॥ २ ॥ गर्भानपि यदा नूनं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः । तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ ३ ॥ षड़ङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव ह । विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया ॥ ४ ॥ सोऽयं पितृवधाद्व्यक्तं क्रोधाद्वो हन्तु-मिच्छति । तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः ॥ ५ ॥ तमिमं तात याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीः प्रमोक्ष्यति ॥ ६ ॥

वशिष्ठ उवाच । एवमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् । ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च चकार सः ॥ ७ ॥ अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः । स और्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत ॥ ८ ॥ चक्षूंषि प्रतिलभ्या च प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः । भार्गवस्तु मुनिर्मेने सर्वलोकपराभवम् ॥ ९ ॥ स चक्रे तात लोकानां विनाशाय महामनाः । सर्वेषामेव कात्स्न्येन मनः प्रवणमात्मनः ॥ १० ॥ इच्छन्नपचितिं कर्त्तुं भृगूणां भृगुनन्दनः । सर्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः ॥ ११ ॥ तापयामास तां लोकान् सदेवासुरमानुषान् । तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन् पितामहान् ॥ १२ ॥ ततस्तं पितरस्तात विज्ञाय कुलनन्दनम् । पितृलोकादुपागम्य सर्वे ऊचुरिदं वचः ॥ १३ ॥

पितर ऊचुः । और्व दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक । प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः ॥ १४ ॥ नानीशैर्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः । वधो ह्युपेक्षितः सर्वैः क्षत्रि-याणां विहिंसताम् ॥ १५ ॥ आयुषा विप्रकृष्टेन यदा नः खेद आविशत् । तदास्माभिर्वधस्तात क्षत्रियैरीप्सितः स्वयम् ॥ १६ ॥ निखातं यच्च वै वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि । वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान् कोपयिष्णुभिः ॥ १७ ॥ किं हि वित्तेन नः कार्य्यं स्वर्गेप्सूनां द्विजोत्तम । यदस्माकं धनाध्यक्ष प्रभूतं धनमाहरत्

॥ १८ ॥ यदा तु मृत्युरादातुं न नः शक्नोति सर्वशः। तदा-स्माभिरयं दृष्ट उपायस्तात सम्मतः ॥ १९ ॥ आत्महा च पुमां-स्तात न लोकाल्लभते शुभान्। ततोऽस्माभिः समीच्यैवं नात्म-नात्मा निपातितः ॥ २० ॥ न चैतन्नः प्रियं तात यदिदं कर्त्तु-मिच्छसि। नियच्छेदं मनः पापात्सर्वलोकपराभवात् ॥ २१ ॥ मा वधीः क्षत्रियांस्तात न लोकान् सप्त पुत्रक। दूषयन्तं तप-स्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वण्यौर्ववारणे एकाशीत्य-धिकशततोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

और्व उवाच। उक्तवानस्मि यां क्रोधात् प्रतिज्ञां पितर-स्तदा। सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥ १ ॥ वृथा-रोषप्रतिज्ञो वै नाहं भवितुमुत्सहे। अनिस्तीर्णो हि मां रोषो दहेदग्निरिवारणिम् ॥ २ ॥ यो हि कारणतः क्रोधं सञ्जातं क्षन्तुमर्हति। नालं स मनुजः सम्यक् त्रिवर्गं परिरक्षितुम् ॥ ३ ॥ अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरक्षिता। स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्यान्नृपैः सर्वजिगीषुभिः ॥ ४ ॥ अश्रौषमहमूरुस्थो गर्भ-शय्यागतस्तदा। आरावं मातृवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे ॥ ६ ॥ संहारो हि यदा लोके भृगूणां क्षत्रियाधमैः। आगर्भोच्छेद-नात् क्रान्तस्तदा मां मन्युराविशत् ॥ ७ ॥ सम्पूर्णकोशाः किल मे मातरः पितरस्तथा। भयात् सर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परा-यणम् ॥ ८ ॥ तान् भृगूणां यदा दारान् कश्चिन्नाभ्युपपद्यत। माता तदा दधारेयमूरुणैकेन मां शुभा ॥ ९ ॥ प्रतिषेद्धा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते। तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नोप-पद्यते ॥ १० ॥ यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित्।

तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्मसु ॥ ११ ॥ जानन्नपि च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति। ईशः सन् सोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ १२ ॥ राजभिश्चेश्वरैश्चैव यदि वै पितरो मम। शक्तैर्न शकितास्त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् ॥ १३ ॥ अत एषामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरो ह्यहम्। भवताञ्च वचो नालमहं समभिवर्त्तितुम् ॥ १४ ॥ ममापि चेद्भवेदेवमीश्वरस्य सतो महत्। उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां किल्बिषाद्भयम् ॥ १५ ॥ यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति। दहेदेष च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा ॥ १६ ॥ भवताञ्च विजानामि सर्व्वलोकहितेप्सुताम्। तस्माद्विधध्वं यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥ १७ ॥

पितर ऊचुः। य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति। अप्सु तं मुञ्च भद्रं ते लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥ १८ ॥ आपोमयाः सर्व्वरसाः सर्व्वमापोमयं जगत्। तस्मादप्सु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥ १९ ॥ अयं तिष्ठतु ते विप्र यदीच्छसि महोदधौ। मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥ २० ॥ एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति। न चैवं सामरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥ २१ ॥

वशिष्ठ उवाच। ततस्तं क्रोधसञ्जातं और्वोऽग्निं वरुणालये। उत्ससर्ज्ज स चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ ॥ २२ ॥ महद्धयशिरो भूत्वा यत्तद्वेदविदो विदुः। तमग्निमुद्गिरन् वक्त्रात्पिबत्यापो महोदधौ ॥ २३ ॥ तस्मात्त्वमपि भद्रं ते न लोकान् हन्तुमर्हसि। पराशर परांल्लोकाञ्जानन् ज्ञानवतां बर ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वण्यौर्व्वोपाख्याने द्व्यशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

गन्धर्व उवाच। एवमुक्तः स विप्रर्षिर्वशिष्ठेन महात्मना। न्ययच्छदात्मनः क्रोधं सर्वलोकपराभवात् ॥ १ ॥ ईजे च स महातेजाः सर्ववेदविदांवरः। ऋषी राक्षससत्रेण शाक्तेयोऽथ पराशरः ॥ २ ॥ ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसान् स महामुनिः। ददाह वितते यज्ञे शक्तेर्वधमनुस्मरन् ॥ ३ ॥ न हि तं वारयामास वशिष्ठो रक्षसां वधात्। द्वितीयामस्य मा भाङ्क्षं प्रतिज्ञामिति निश्चयात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां पावकानाञ्च सत्रे तस्मिन्महामुनिः। आसीत् पुरस्ताद्दीप्तानाञ्चतुर्थ इव पावकः ॥ ५ ॥ तेन यज्ञेन शुभ्रेण हूयमानेन शक्तिजः। तद्धि दीपितमाकाशं सूर्य्येणेव घनात्यये ॥ ६ ॥ तं वशिष्ठादयः सर्वे मुनयस्तत्र मेनिरे। तेजसा दीप्यमानं वै द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ७ ॥ ततः परमदुष्प्रापमन्यैर्ऋषिरुदारधीः। समापिपयिषुः सत्रं तमत्रिः समुपागमत् ॥ ८ ॥ तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चैव महाक्रतुः। तत्राजग्मुरमित्रघ्न रक्षसां जीवितेप्सया ॥ ९ ॥ पुलस्त्यस्तु वधात्तेषां रक्षसां भरतर्षभ। उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिन्दमम् ॥ १० ॥ कच्चित्तातापविघ्नं ते कच्चिन्नन्दसि पुत्रक। अजानतामदोषाणां सर्वेषां रक्षसां वधात् ॥ ११ ॥ प्रजोच्छेदमिमं मह्यं न हि कर्त्तुं त्वमर्हसि। नैष तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्तपस्विनाम् ॥ १२ ॥ शम एवो परो धर्मस्तमाचर पराशर। अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन् कुरुषे त्वं पराशर ॥ १३ ॥ शक्तिश्चापि हि धर्मज्ञं नातिक्रान्तुमिहार्हसि। प्रजायाश्च ममोच्छेदं न चैवं कर्त्तुमर्हसि ॥ १४ ॥ शापाद्धि शक्तेर्वाशिष्ठ तदा तदुपपादितम्। आत्मजेन स दोषेण शक्तिर्नीत इतो दिवम् ॥ १५ ॥ न हि तं राक्षसः कश्चिच्छक्तो भक्षयितुं मुने। आत्मनैवात्मनस्तेन सृष्टो मृत्युस्तदाभवत् ॥ १६ ॥ निमित्तमात्रस्तत्रासीद्विश्वामित्रः पराशर। राजा कल्माषपादश्च दिवमारुह्य मोदते ॥ १७ ॥ ये च शक्त्यवराः पुत्रा वशिष्ठस्य

महामुने। ते च सर्व्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सहिताः सुरैः ॥ १८ ॥
सर्व्वमेतद्वशिष्ठस्य विदितं वै महामुने। रक्षसाञ्च समुच्छेद एष
तात तपस्विनाम् ॥ १९ ॥ निमित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वाशिष्ठ-
नन्दन। तत्सर्व्वं मुञ्च भद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते ॥ २० ॥

गन्धर्व्व उवाच। एवमुक्तः पुलस्त्येन वशिष्ठेन च धीमता।
तदा समापयामास सत्रं शाक्तो महामुनिः ॥ २१ ॥ सर्व्वराक्षस-
सत्राय सम्भृतं पावकं तदा। उत्तरे हिमवत्पार्श्वे उत्ससर्ज्ज
महावने ॥ २२ ॥ स तत्राद्यापि रक्षांसि वृक्षानश्मन एव च।
भक्षयन्दृश्यते वह्निः सदा पर्व्वणि पर्व्वणि ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वण्यौर्व्वोपाख्याने त्र्यशीत्य-
धिकशततोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

अर्जुन उवाच। राज्ञा कल्माषपादेन गुरौ ब्रह्मविदांवरे।
कारणं किं पुरस्कृत्य भार्य्या वै सन्नियोजिता ॥ १ ॥ जानता वै
परं धर्म्मं वशिष्ठेन महात्मना। अगम्यागमनं कस्मात् कृतं तेन
महर्षिणा ॥ २ ॥ अधर्म्मिष्ठं वशिष्ठेन कृतञ्चापि पुरा सखे।
एतन्मे संशयं सर्व्वं छेत्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ३ ॥

गन्धर्व्व उवाच। धनञ्जय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
वशिष्ठं प्रति दुर्धर्षं तथामित्रसहं नृपम् ॥ ४ ॥ कथितं ते मया
सर्व्वं यथा शप्तः स पार्थिवः। शक्तिना भरतश्रेष्ठ वाशिष्ठेन महा-
त्मना ॥ ५ ॥ स तु शापवशं प्राप्त क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः। निर्ज्ज-
गाम पुराद्राजा सहदारः परन्तपः ॥ ६ ॥ अरण्यं निर्ज्जनं गत्वा
सदारः परिचक्रमे। नानामृगगणाकीर्णं नानासत्त्वसमाकुलम्
॥ ७ ॥ नानागुल्मलताच्छन्नं नानाद्रुमसमावृतम्। अरण्यं घोर-

सन्नाहं शापग्रस्तः परिभ्रमन्॥ ८ ॥ स कदाचित् क्षुधाविष्टो मृगयन् भक्ष्यमात्मनः। ददर्श सुपरि क्लिष्टः कस्मिंश्चिन्निर्ज्जने वने॥ ९॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणीञ्चैव मिथुनायोपसङ्गतौ। तौ तं वीक्ष्य सुवित्रस्तावकृतार्थौ प्रधावितौ॥ १०॥ तयोः प्रद्रवतो-र्विप्रं जग्राह नृपतिर्बलात्। दृष्ट्वा गृहीतं भर्त्तारमथ ब्राह्मण्य-भाषत॥ ११॥ शृणु राजन्मम वचो यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रत। आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हि लोके परिश्रुतः॥ १२॥ अप्रमत्तः स्थितो धर्म्मे गुरुशुश्रूषणे रतः। शापोपहतदुर्धर्ष न पापं कर्त्तु-मर्हसि॥ १३॥ ऋतुकाले तु सम्प्राप्ते भर्त्तृव्यसनकर्षिता। अकृतार्था ह्यहं भर्त्रा प्रसवार्थं समागता॥ १४॥ प्रसीद नृपति-श्रेष्ठ भर्त्तायं मे विसृज्यताम्। एवं विक्रोशमानायास्तस्यास्तु स नृशंसवत्॥ १५॥ भर्त्तारं भक्षयामास व्याघ्रो मृगमिवेप्सितम्। तस्याः क्रोधाभिभूताया यान्यश्रूण्यपतन् भुवि॥ १६॥ सोऽग्निः समभवद्दीप्तस्तञ्च देशं व्यदीपयत्। ततः सा शोकसन्तप्ता भर्त्तृ-व्यसनकर्षिता॥ १७॥ कल्माषपादं राजर्षिमशपद्ब्राह्मणी रुषा। यस्मान्ममाकृतार्थायास्त्वया क्षुद्र नृशंसवत्॥ १८॥ प्रेक्षन्त्या भक्षितो मेऽद्य प्रियो भर्त्ता महायशाः। तस्मात्त्वमपि दुर्बुद्धे मच्छापपरिविक्षतः॥ १९॥ पत्नीमृतावनुप्राप्य सद्यस्त्यक्ष्यसि जीवितम्। यस्य चर्षेर्वशिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः॥ २०॥ तेन सङ्गम्य ते भार्य्या तनयं जनयिष्यति। स ते वंशकरः पुत्रो भविष्यति नृपाधम॥ २१॥ एवं शप्त्वा तु राजानं सा तमाङ्गि-रसी शुभा। तस्यैव सन्निधौ दीप्तं प्रविवेश हुताशनम्॥ २२॥ वशिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतदवैक्षत। ज्ञानयोगेन महता तपसा च परन्तप॥ २३॥ मुक्तशापश्च राजर्षिः कालेन महता ततः। ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः॥ २४॥ न हि सस्मार स नृपस्तं शापं काममोहितः। देव्याः सोऽथ वचः श्रुत्वा सम्भ्रान्तो

नृपसत्तमः। तं शापमनुसंस्मृत्य पर्य्यतप्यद्भृशं तदा॥ २५ ॥ एतस्मात्कारणाद्राजा वशिष्ठं संन्ययोजयत्। स्वदारेषु नरश्रेष्ठ शापदोषसमन्वितः॥ २६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि वशिष्ठोपाख्याने चतुरशीत्यधिकशतोऽध्यायः॥ १८४ ॥

अर्जुन उवाच। अस्माकमनुरूपो वै यः स्याद्गन्धर्व वेदवित्। पुरोहितस्तमाचक्ष्व सर्वं हि विदितं वचः॥ १ ॥

गन्धर्व उवाच। यवीयान्देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति। धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणीध्वं यदीच्छथ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्नेयं प्रददौ तद्यथाविधि। गन्धर्वाय तदा प्रीतो वचनं चेदमब्रवीत्॥ ३ ॥ त्वय्येव तावत् तिष्ठन्तु हया गन्धर्वसत्तम। कार्य्यकाले ग्रहीष्यामः स्वस्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत्॥ ४ ॥ तेऽन्योन्यमभिसम्पूज्य गन्धर्वः पाण्डवाश्च ह। रम्याद्भागीरथीतीराद्यथाकामं प्रतस्थिरे॥ ५ ॥ तत उत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौम्याश्रमन्तु ते। तं वव्रुः पाण्डवा धौम्यं पौरोहित्याय भारत॥ ६ ॥ तान् धौम्यः प्रतिजग्राह सर्ववेदविदांवरः। वन्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव ह॥ ७ ॥ ते समाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यञ्च पाण्डवाः। मातृषष्ठास्तु ते तेन गुरुणा सङ्गतास्तदा। ब्राह्मणं तं पुरस्कृत्य पाञ्चालीं च स्वयम्वरे॥ ८ ॥ पुरोहितेन तेनाथ गुरुणा सङ्गतास्तदा। नाथवन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभाः॥ ९ ॥ स हि वेदार्थतत्त्वज्ञस्तेषां गुरुरुदारधीः। तेन धर्मविदा पार्थां याज्या सर्वविदा कृताः॥ १० ॥ वीरांस्तु स हि तान्मेने प्राप्तराज्यान् स्वधर्मतः। बुद्धिवीर्य्यबलोत्साहैर्युक्तान्देवानिव द्विजः॥ ११ ॥

कृतस्वस्त्ययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपाः। मेनिरे सहिता गन्तुं पाञ्चालास्तं स्वयम्वरम् ॥ १२ ॥

इत्यादिपर्व्वणि चैत्ररथपर्व्वणि धौम्यपुरोहितकरणे पञ्चाशीत्यधिकशततोऽध्यायः समाप्तञ्च चैत्ररथपर्व्व ॥ १८५ ॥

अथ स्वयम्वरपर्व्व ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते नरशार्दूला भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः। प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टुं तञ्च देशं महोत्सवम् ॥ १ ॥ ते प्रयाता नरव्याघ्राः सह मात्रा परन्तपा। ब्राह्मणान्ददृशुर्मार्गे गच्छतः सङ्गतान् बहून् ॥ २ ॥ त ऊचुर्ब्राह्मणा राजन् पाण्डवान् ब्रह्मचारिणः। क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वाभ्यागता इह ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आगतानेकचक्रायाः सोदर्य्यानेकचारिणः। भवन्तो वै विजानन्तु सह मात्रा द्विजर्षभाः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः। गच्छताद्यैव पाञ्चालान्द्रुपदस्य निवेशने। स्वयम्वरो महांस्तत्र भविता सुमहाधनः ॥ ५ ॥ एकसार्थं प्रयाताः स्म वयं तत्रैव गामिनः। तत्र ह्यद्भुतसङ्काशो भविता सुमहोत्सवः ॥ ६ ॥ यज्ञसेनस्य दुहिता द्रुपदस्य महात्मनः। वेदीमध्यात्समुत्पन्ना पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ७ ॥ दर्शनीयानवद्याङ्गी सुकुमारी मनस्विनी। धृष्टद्युम्नस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतापिनः ॥ ८ ॥ यो जातः कवची खड्गी सशरः सशरासनः। सुसंमिद्धे महाबाहुः पावके पावकोपमः ॥ ९ ॥ स्वसा तस्यानवद्याङ्गी द्रौपदी तनुमध्यमा। नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात् प्रवाति वै ॥ १० ॥ यज्ञसेनस्य च सुतां स्वयम्वरकृतक्षणाम्। गच्छामो वै वयं द्रष्टुं तञ्च दिव्यं महोत्सवम् ॥ ११ ॥ राजानो राजपुत्राश्च यज्वानो भूरिदक्षिणाः। स्वाध्यायवन्तः शुचयो

महात्मानो यतव्रताः ॥ १२ ॥ तरुणा दर्शनीयाश्च नाना देश-
समागताः। महारथाः कृतास्त्राश्च समुपैष्यन्ति भूमिपाः ॥ १३ ॥
ते तत्र विविधान्दायान् विजयार्थं नरेश्वरा। प्रदास्यन्ति धनं
गाश्च भक्ष्यं भोज्यञ्च सर्व्वशः ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्य च तत्सर्व्वं दृष्ट्वा चैव
स्वयम्वरम्। अनुभूयोत्सवं चैव गमिष्यामो यथेप्सितम् ॥ १५ ॥
नटा वैतालिकास्तत्र नर्त्तकाः सूतमागधाः। नियोधकाश्च देशेभ्यः
समेष्यन्ति महाबलाः ॥ १६ ॥ एवं कौतूहलं कृत्वा दृष्ट्वा च प्रति-
गृह्य च। सहास्माभिर्म्महात्मानः पुनः प्रतिनिवर्त्स्यथ ॥ १७ ॥
दर्शनीयांश्च वः सर्व्वान्देवरूपानवस्थितान्। समीक्ष्य कृष्णा वर-
येत्सङ्गत्यैकतमं वरम् ॥ १८ ॥ अयं भ्राता तव श्रीमान्दर्शनीयो
महाभुजः। नियुज्यमानो विजयेत्सङ्गत्या द्रविणं बहु ॥ १९ ॥
युधिष्ठिर उवाच। परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं चैव महोत्-
सवम्। भवद्भिः सहिताः सर्व्वे कन्यायास्तं स्वयम्वरम् ॥ २० ॥

इत्यादिपर्व्वणि स्वयम्वरपर्व्वणि पाण्डवागमने षड्शी-
त्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ताः प्रयातास्ते पाण्डवा जनमे-
जय। राज्ञा दक्षिणपाञ्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १ ॥ तत-
स्तेषु महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम्। ददृशुः पाण्डवा वीरा
मुनिं द्वैपायनं तदा ॥ २ ॥ तस्मै यथावत् सत्कारं कृत्वा तेन च
सत्कृताः। कथान्ते चाभ्यनुज्ञाताः प्रययुर्द्रुपदक्षयम् ॥ ३ ॥ पश्यन्तो
रमणीयानि वनानि च सरांसि च। तत्र तत्र वसन्तश्च शनै-
र्जग्मुर्महारथाः ॥ ४ ॥ स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रिय-
वादिनः। आनुपूर्व्व्येण सम्प्राप्ताः पाञ्चालान् पाण्डुनन्दनाः ॥ ५ ॥
ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्धावारञ्च पाण्डवाः। कुम्भकारस्य

शालायां निवासञ्चक्रिरे तदा ॥ ६ ॥ तत्र भैक्ष्यं समाजह्रुर्ब्राह्मणीं वृत्तिमाश्रिताः। तान् सम्प्राप्तांस्तथा वीरान् जज्ञिरे न नराः क्वचित् ॥ ७ ॥ यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने। कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः ॥ ८ ॥ सोऽन्वेषमाणः कौन्तेयं पाञ्चाल्यो जनमेजय। दृढ़ं धनुरनायम्यं कारयामास भारत ॥ ९ ॥ यन्त्रं वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम्। तेन यन्त्रेण समितं राजा लक्ष्यं चकार सः ॥ १० ॥

द्रुपद उवाच। इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्जैरेभिश्च सायकैः। अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। इति स द्रुपदो राजा स्वयम्वरमघोषयत्। तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ १२ ॥ ऋषयश्च महात्मानः स्वयम्वरदिदृक्षवः। दुर्य्योधनपुरोगाश्च सकर्णाः कुरवो नृप ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन्। ततोऽर्च्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ॥ १४ ॥ उपोपविष्टा मञ्चेषु द्रष्टुकामाः स्वयम्वरम्। ततः पौरजनाः सर्वे सागरोद्धूतनिःस्वनाः ॥ १५ ॥ शिशुमारशिरः प्राप्य न्यविशंस्ते स्म पार्थिवाः। प्रागुत्तरेण नगराद्भूमिभागे समे शुभे। समाजवाटः शुशुभे भवनैः सर्वतो वृतः ॥ १६ ॥ प्राकारपरिखोपेतो द्वारतोरणमण्डितः। वितानेन विचित्रेण सर्वतः समलङ्कृतः ॥ १७ ॥ तूर्य्योघशतसङ्कीर्णः परार्द्ध्यागुरुधूपितः। चन्दनोदकसिक्तश्च माल्यदामोपशोभितः ॥ १८ ॥ कैलासशिखरप्रख्यैर्नभस्तलविलेखिभिः। सर्वतः संवृतः शुभ्रैः प्रासादैः सुकृतोच्छ्रयैः ॥ १९ ॥ सुवर्णजालसम्वीतैर्मणिकुट्टिमभूषितैः। सुखारोहणसोपानैर्महासनपरिच्छदैः ॥ २० ॥ अग्राम्यसमवच्छन्नैरगुरूत्तमवासितैः। हंसांशुवर्णैर्बहुभिरायोजनसुगन्धिभिः ॥ २१ ॥ असम्बाधशतद्वारैः शयनासनशोभितैः। बहुधातुपिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव ॥ २२ ॥

तत्र नानाप्रकारेषु विमानेषु स्वलङ्कृता । सर्द्धमानास्तदान्योन्यं निषेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २३ ॥ तत्रोपविष्टान्ददृशुर्महासत्त्वपराक्रमान् । राजसिंहान्महाभागान् कृष्णागुरुविभूषितान् ॥ २४ ॥ महाप्रसादान् ब्राह्मण्यान् स्वराष्ट्रपरिरक्षिणः । प्रियान् सर्वस्य लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः शुभैः ॥ २५ ॥ मञ्चेषु च परार्द्ध्येषु पौरजानपदा जनाः । कृष्णादर्शनसिद्ध्यर्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ २६॥ ब्राह्मणैस्ते च सहिताः पाण्डवा समुपाविशन् । ऋद्धिं पाञ्चालराजस्य पश्यन्तस्तामनुत्तमाम ॥ २७ ॥ ततः समाजो ववृधे स राजन्दिवसान् बहून् । रत्नप्रदानबहुलः शोभितो नटनर्त्तकैः ॥ २८ ॥ वर्त्तमाने समाजे तु रमणीयेऽह्नि षोड़शे । आप्लुताङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ २९ ॥ मालाञ्च समुपादाय काञ्चनीं समलङ्कृताम् । अवतीर्णा ततो रङ्गं द्रौपदी भरतर्षभ ॥ ३० ॥ पुरोहितः सोमकानां मन्त्रविद्ब्राह्मणः शुचिः । परिस्तीर्य्य जुहावाग्निमाज्येन विधिवत्तदा ॥ ३१ ॥ स तर्पयित्वा ज्वलनं ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च । वारयामास सर्वाणि वादित्राणि समन्ततः ॥ ३२ ॥ निःशब्दे तु कृते तस्मिन् धृष्टद्युम्नो विशाम्पते । कृष्णामादाय विधिवन्मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ३३ ॥ रङ्गमध्येगतस्तत्र मेघगम्भीरया गिरा । वाक्यमुच्चैर्जगादेदं श्लक्ष्णमर्थमदुत्तम् ॥ ३४ ॥ इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च वाणाः शृण्वन्तु मे भूपतयः समेताः । छिद्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमचरैर्दशार्द्धैः ॥ ३५ ॥ एतन्महत्कर्म करोति यो वै कुलेन रूपेण बलेन युक्तः । तस्याद्य भार्य्या भगिनी ममेयं कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ ३६ ॥ तानेवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रः पश्चादिदं तां भगिनीमुवाच । नाम्ना च गोत्रेण च कर्मणा च सङ्कीर्त्तयन् भूमिपतीन् समेतान् ॥ ॥ ३७ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्वरपर्वणि धृष्टद्युम्नवाक्ये सप्ताशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच। दुर्य्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः। विविंशतिर्विकर्णश्च सहो दुःशासनस्तथा॥ १॥ युयुत्सुर्वायुवेगश्च भीमवेगरवस्तथा। उग्रायुधो बलाकी च कनकायुर्विरोचनः॥ २॥ कुण्डकश्चित्रसेनश्च सुवर्चाः कनकध्वजः। नन्दको बाहुशाली च तुहुण्डो विकटस्तथा॥ ३॥ एते चान्ये च बहवो धार्त्तराष्ट्रा महाबलाः। कर्णेन सहिता वीरास्त्वदर्थं समुपागताः॥ ४॥ असङ्ख्याता महात्मानः पार्थिवाः क्षत्रियर्षभाः। शकुनिः सौबलश्चैव वृषकोऽथ बृहद्बलः॥ ५॥ एते गान्धारराजस्य सुताः सर्वे समागताः। अश्वत्थामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृतां वरौ॥ ६॥ समवेतौ महात्मानौ त्वदर्थं समलङ्कृतौ। बृहन्तो मणिमांश्चैव दण्डधारश्च पार्थिवः॥७॥ सहदेवजयत्सेनौ मेघसन्धिश्च पार्थिवः। विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनैवोत्तरेण च॥ ८॥ वार्द्धक्षेमिः सुशर्मा च सेनाबिन्दुश्च पार्थिवः। सुकेतुः सह पुत्रेण सुनाम्ना च सुवर्चसा॥ ९॥ सुचित्रः सुकुमारश्च वृकः सत्यधृतिस्तथा। सूर्य्यध्वजो रोचमानो नीलश्चित्रायुधस्तथा॥ १०॥ अंशुमांश्चेकितानश्च श्रेणिमांश्च महाबलः। समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः प्रतापवान्॥ ११॥ जलसन्धः पितापुत्रौ विदण्डो दण्ड एव च। पौण्ड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्य्यवान्॥ १२॥ कलिङ्गस्ताम्रलिप्तश्च पत्तनाधिपतिस्तथा। मद्रराजस्तथा शल्यः सहपुत्रो महारथः॥ १३॥ रुक्माङ्गदेन वीरेण तथा रुक्मरथेन च। कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राश्चास्य महारथाः॥ १४॥ समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः। सुदक्षिणश्च काम्बोजो दृढधन्वा च पौरवः॥ १५॥ बृहद्बलः सुषेणश्च शिविरौशीनरस्तथा। पटच्चरनिहन्ता च कारूषाधिपतिस्तथा॥ १६॥ सङ्कर्षणो वासुदेवो रौक्मिणेयश्च वीर्य्यवान्। साम्बश्च चारुदेष्णश्च प्राद्युम्निः सगदस्तथा॥ १७॥ अक्रूरः सात्यकिश्चैव उद्धवश्च महामतिः।

कृतवर्मा च हार्द्दिक्यः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १८ ॥ विदुरथश्च कङ्कश्च शङ्कुश्च सगवेषणः। आशावहो निरुद्धश्च समीकः सारिमेजयः ॥ १९ ॥ वीरो वातपतिश्चैव झिल्ली पिण्डारकस्तथा। उशीनरश्च विक्रान्तो वृष्णयस्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ २० ॥ भगीरथो वृहत्क्षत्रः सैन्धवश्च जयद्रथः। वृहद्रथो वाह्लिकश्च श्रुतायुश्च महारथः ॥२१॥ उलूकः कैतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ। वत्सराजश्च मतिमान् कोशलाधिपतिस्तथा ॥ २२ ॥ शिशुपालश्च विक्रान्तो जरासन्धस्तथैव च। एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ॥ २३ ॥ त्वदर्थमागता भद्रे क्षत्रियाः प्रथिता भुवि। एते भेत्स्यन्ति विक्रान्तास्त्वदर्थं लक्ष्यमुत्तमम्। विध्येत य इदं लक्ष्यं वरयेथाः शुभेऽद्य तम् ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि स्वयम्बरपर्व्वणि राजनामकीर्त्तने अष्टाशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तेऽलङ्कृताः कुण्डलिनो युवानः परस्परं स्पर्द्धमाना नरेन्द्राः। अस्त्रं बलं चात्मनि मन्यमानाः सर्व्वे समुत्पेतुरुदायुधास्ते ॥ १ ॥ रूपेण वीर्य्येण कुलेन चैव शीलेन वित्तेन च यौवनेन। समिद्धदर्पा मदवेगभिन्ना मत्ता यथा हैमवता गजेन्द्राः ॥ २ ॥ परस्परं स्पर्द्धया प्रेक्षमाणाः सङ्कल्पजेनाभिपरिप्लुताङ्गाः। कृष्णा ममैवेत्यभिभाषमाणा नृपासनेभ्यः सहसोदतिष्ठन् ॥ ३ ॥ ते क्षत्रिया रङ्गगताः समेता जिगीषमाणा द्रुपदात्मजां ताम्। चकाशिरे पर्व्वतराजकन्यामुमां यथा देवगणाः समेताः ॥ ४ ॥ कन्दर्पबाणाभिनिपीड़िताङ्गाः कृष्णागतैस्ते हृदयैर्न्नरेन्द्राः। रङ्गावतीर्णा द्रुपदात्मजार्थं द्वेषः प्रचक्रुः सुहृदोऽपि तत्र ॥ ५ ॥ अथाययुर्द्देवगणा विमानैरुद्रादित्या

वासवोऽथाश्विनौ च। साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव यमं पुरस्कृत्य धनेश्वरश्च ॥ ६ ॥ दैत्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च देवर्षयो गुह्यकाश्चारणाश्च। विश्वावसुर्नारदपर्वतौ च गन्धर्वमुख्याः सह चाप्सरोभिः ॥ ७ ॥ हलायुधस्तत्र जनार्द्दनश्च वृष्ण्यन्धकाश्चैव यथाप्रधानः। प्रेक्षां स्म चक्रुर्यदुपुङ्गवास्ते स्थिताश्च कृष्णस्य मते महान्तः ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा तु तान्मत्तगजेन्द्ररूपान् पञ्चाभिपद्मानिव वारणेन्द्रान्। भस्मावृताङ्गानिव हव्यवाहान् कृष्णः प्रदध्यौ यदुवीरमुख्यः ॥ ९ ॥ शशंस रामाय युधिष्ठिरं स भीमं सजिष्णुं यमौ च वीरौ। शनैः शनैस्तान् प्रसमीक्ष्य रामो जनार्द्दनं प्रीतमना ददर्श ॥ १० ॥ अन्ये तु वीरा नृपपुत्रपौत्राः कृष्णागतैर्नेत्रमनः स्वभावैः। व्यायच्छमाना ददृशुर्न तान् वै सन्दष्टदन्तच्छदताम्रनेत्राः ॥ ११ ॥ तथैव पार्थाः पृथुबाहवस्ते वीरौ यमौ चैव महानुभावौ। तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स्म सर्वे कन्दर्पबाणाभिहता बभूवुः ॥ १२ ॥ देवर्षिगन्धर्वसमाकुलं तत् सुपर्णनागासुरसिद्धजुष्टम्। दिव्येन गन्धेन समाकुलञ्च दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्य्यमाणम् ॥ १३ ॥ महास्वनैर्दुन्दुभिनादितश्च बभूव तत् सङ्कुलमन्तरीक्षम्। विमानसम्बाधमभूत्समन्तात्सवेणुवीणापणवानुनादम् ॥ १४ ॥ ततस्तु ते राजगणाः क्रमेण कृष्णानिमित्तं कृतविक्रमाश्च। सकर्णदुर्य्योधनशाल्वशल्याद्रौणायनिक्राथसुनीथवक्राः ॥ १५ ॥ कलिङ्गवङ्गाधिपपाण्ड्यपौण्ड्रा विदेहराजो यवनाधिपश्च। अन्ये च नानानृपपुत्रपौत्रा राष्ट्राधिपाः पङ्कजपत्रनेत्राः ॥ १६ ॥ किरीटहाराङ्गदचक्रवालैर्विभूषिताङ्गाः पृथुबाहवस्ते। अनुक्रमं विक्रमसत्त्वयुक्ता बलेन वीर्य्येण च नर्द्दमानाः ॥ १७ ॥ तत्कार्मुकं संहननोपपन्नं सज्यं न शेकुर्मनसापि कर्त्तुम्। ते विक्रमन्तः स्फुरता दृढेन विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः ॥ १८ ॥ विचेष्टमाना धरणीतलस्था यथाबलं शैक्ष्यगुणक्रमाश्च। गतौजसः

स्तकिरीटहारा विनिश्वसन्त श्रमयाम्बभूवुः ॥ १९ ॥ हाहाकृतं तद्धनुषा दृढेन विस्रस्तहाराङ्गदचक्रवालम्। कृष्णानिमित्तं विनिभुक्तकामं राज्ञां तदा मण्डलमार्त्तमासीत् ॥ २० ॥ सर्वान्नृपास्तान् प्रसमीक्ष्य कर्णो धनुर्द्धराणां प्रवरो जगाम। उद्धृत्य तूर्णं धनुरुद्यतं तत्सज्यं चकाराशु युयोज वाणान् ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा सूतं मेनिरे पाण्डुपुत्रा भित्त्वा नीतं लक्ष्यवरं धरायाम्। धनुर्धरा रागकृतप्रतिज्ञमत्यग्निसोमार्कमथार्कपुत्रम ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चैर्ज्जगाद नाहं वरयामि सूतम्। सामर्षहासं प्रसमीक्ष्य सूर्य्यं तत्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥ २३ ॥ एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः॥ चेदीनामधिपो वीरो वलवानन्तकोपमः ॥ २४ ॥ दमघोषसुतो धीरः शिशुपालो महामतिः। धनुरादायमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ २५ ॥ ततो राजा महावीर्य्यो जरासन्धो महावलः। धनुषोऽभ्यासमागत्य तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २६ ॥ धनुषा पीडयमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम्। तत उत्थाय राजा स स्वराष्ट्राण्यभिजग्मिवान् ॥ २७ ॥ ततः शल्यो महावीर्य्यो मद्रराजो महावलः। तदप्यरोप्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ २८ ॥ तस्मिंस्तु संभ्रान्तजने समाजे निक्षिप्तवादेषु जनाधिपेषु। कुन्तीसुतो जिष्णुरियेष कर्त्तुं सज्यं धनुस्तत्सशरं प्रवीरः ॥ २९ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्वरपर्वणि राजपराङ्मुखे जन-
नवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

वैशम्पायन उवाच। यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्यकर्मणः। अथोदतिष्ठद्विप्राणां मध्याज्जिष्णुरुदारधीः ॥ १ ॥ उदक्रोशन्विप्रमुख्या विधुन्वन्तोऽजितानि च। दृष्ट्वा सम्प्रस्थितं

पर्षमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २ ॥ केचिदासन् विमनसः केचिदासन् मुदान्विताः। आहुः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिजीविन ॥ ३ ॥ यत् कर्णशल्यप्रमुखैः क्षत्रियैर्लोकविश्रुतैः। नानतं बलवद्भिर्हि धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४ ॥ तत् कथं त्वकृतास्त्रेण प्राणतो दुर्बलीयसा। वटुमात्रेण शक्यं हि सज्यं कर्त्तुं धनुर्द्विजाः ॥ ५ ॥ अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु। कर्मण्यस्मिन्नसंसिद्धे चापलादपरीक्षिते ॥ ६ ॥ यद्येष दर्पाद्धर्षाद्वाप्यथ ब्राह्मणचापलात्। प्रस्थितो धनुरायन्तुं वार्य्यतां साधु मा गमत् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः। नावहास्या भविष्यामो न च लाघवमास्थिताः। न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामो महीक्षिताम् ॥ ८ ॥ केचिदाहुर्युवा श्रीमान्नागराजकरोपमः। पीनस्कन्धोरुबाहुश्च धैर्य्येण हिमवानिव ॥ ९ ॥ सिंहखेलगतिः श्रीमान्मत्तनागेन्द्रविक्रमः। सम्भाव्यमस्मिन् कर्मेदमुत्साहाच्चानुमीयते ॥ १० ॥ शक्तिरस्य महोत्साहा न ह्यशक्तः स्वयंव्रजेत्। न च तद्विद्यते किञ्चित् कर्म लोकेषु यद्भवेत् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणानामसाध्यञ्च नृषु संस्थानचारिषु। अब्भक्षा वायुभक्षाश्च फलाहारा दृढ़व्रताः ॥१२॥ दुर्बला अपि विप्राहि बलीयांसः स्वतेजसा। ब्राह्मणो नावमन्तव्यः सदसद्वा समाचरन् ॥ १३ ॥ सुखं दुःखं महद्ध्रस्वं कर्म यत्समुपागतम्। जामदग्न्येन रामेण निर्ज्जिताः क्षत्रिया युधि ॥ १४ ॥ पीतः समुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा। तस्माद्ब्रुवन्तु सर्व्वेऽत्र वटुरेष धनुर्महान् ॥ १५ ॥ आरोपयतु शीघ्रं वै तथेत्यूचुर्द्विजर्षभाः। एवं तेषां विलपतां विप्राणां विविधा गिरः ॥ १६ ॥ अर्जुनो धनुषोऽभ्यासे तस्थौ गिरिरिवाचलः। स तद्धनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥ १७ ॥ प्रणम्य शिरसा देवमीशानं वरदं प्रभुम्। कृष्णञ्च मनसा कृत्वा जगृहे चार्जुनो धनुः ॥ १८ ॥ यत् पार्थिवैरुक्मसुनीथवक्राराधेयदुर्य्योधनशल्य-

शालैः। तदा धनुर्व्वेदपरैर्नृसिंहैः कृतं न सज्यं महतोपि यत्नात् ॥ १९ ॥ तदर्जुनो वीर्य्यवतां सदर्पस्तदैन्द्रिरिन्द्रावरज-प्रभावः। सज्यञ्च चक्रे निमिषान्तरेण शरांश्च जग्राह दशार्द्ध-सङ्ख्यान् ॥ २० ॥ विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च छिद्रेण भूमौ सहसातिविद्धम् ॥ २१ ॥ ततोऽन्तरीक्षे च बभूव नादः समाज-मध्ये च महान्निनादः ॥ २२ ॥ पुष्पाणि दिव्यानि ववर्ष देवः पार्थस्य मूर्द्ध्नि द्विषतां निहन्तुः। चैलानि विव्यधुस्तत्र ब्राह्म-णाश्च सहस्रशः ॥ २४ ॥ विलज्जितास्ततश्चक्रुर्हाहाकारांश्च सर्व्वशः। न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात् पुष्पवृष्टयः ॥ २४ ॥ शताङ्गानि च तूर्य्याणि वादकाः समवादयन्। सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवंस्तत्र सुस्वराः ॥ २५ ॥ तं दृष्ट्वा द्रुपदः प्रीतो बभूव रिपुसूदनः। सह सैन्यैश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष स ॥२६॥ तस्मिंस्तु शब्दे महति-प्रवृद्धे युधिष्ठिरो धर्म्मभृतां वरिष्ठः। आवासमेवोपजगाम शीघ्रं सार्द्धं यमाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ २७ ॥ विध्यन्तु लक्ष्यं प्रस-मीक्ष्य कृष्णा पार्थञ्च शक्रप्रतिमं निरीक्ष्य। आदाय शुक्लाम्बर-माल्यदाम जगाम कुन्तीसुतमुत्स्मयन्ती ॥ २८ ॥ स तामुपादाय विजित्य रङ्गे द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः। रङ्गान्निरक्राम-दचिन्त्यकर्म्मा पत्न्या तया चाप्यनुगम्यमानः ॥२९ ॥

इत्यादिपर्व्वणि स्वयम्वरपर्व्वणि लक्ष्यच्छेदने नव-त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १९० ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मै दित्सति कन्यान्तु ब्राह्मणाय तदा नृपे। कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिकात् ॥ १ ॥ अस्मानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च सङ्गतान्। दातुमिच्छति विप्राय द्रौपदीं योषितांवराम् ॥ २ ॥ अवरोप्येह वृक्षन्तु फलकाले

निपात्यते। निहन्मैनं दुरात्मानं योऽयमस्मान्न मन्यते ॥ ३ ॥ न ह्यर्हत्येष सम्मानं नापिवृद्धक्रमं गुणैः। हन्मैनं सह पुत्रेण दुराचारं नृपद्विषम् ॥ ४ ॥ अयं हि सर्वानाहूय सत्कृत्य च नराधिपान्। गुणवद्भोजयित्वान्नं ततः पश्चान्न मन्यते ॥ ५ ॥ अस्मिन्राजसमवाये देवानामिव सन्नये। किमयं सदृशं कञ्चिन्नृपतिं नैव दृष्टवान् ॥ ६ ॥ न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति। स्वयम्वरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥ ७ ॥ अथवा यदि कन्येयं न च कञ्चिद्बुभूषति। अग्नावेनां प्रतिक्षिप्य याम राष्ट्राणि पार्थिवाः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो यदि चापल्याल्लोभाद्वा कृतवानिदम्। विप्रियं पार्थिवेन्द्राणां नैष वध्यः कथञ्चन ॥ ९ ॥ ब्राह्मणार्थं हि नो राज्यं जीवितं हि वसूनि च। पुत्रपौत्रं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम् ॥ १० ॥ अवमानभयाच्चैव स्वधर्मस्य च रक्षणात्। स्वयम्वराणामन्येषां माभूदेवंविधा गतिः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा राजशार्दूला हृष्टाः परिघबाहवः। द्रुपदन्तु जिघांसन्तः सायुधाः समुपाद्रवन् ॥ १२ ॥ तान् गृहीतशरावापान् क्रुद्धानापततो बहून्। द्रुपदो वीक्ष्य सन्त्रासाद्ब्राह्मणाञ्छरणं गतः ॥ १३ ॥ वेगेनापततस्तांस्तु प्रभिन्नानिव वारणान्। पाण्डुपुत्रौ महेष्वासौ प्रतियातावरिन्दमौ ॥ १४ ॥ ततः समुत्पेतुरुदायुधास्ते महीक्षितो बद्धतलाङ्गुलित्राः। जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रावमर्षयन्तोऽर्जुनभीमसेनौ ॥ १५ ॥ ततस्तु भीमोऽद्भुतभीमकर्मा महाबलो वज्रसमानसारः। उत्पाट्य दोर्भ्यां द्रुममेकवीरो निष्पत्रयामास यथा गजेन्द्रः ॥ १६ ॥ तं वृक्षमादाय रिपुप्रमाथी दण्डीव दण्डं पितृराज उग्रम्। तस्थौ समीपे पुरुषर्षभस्य पार्थस्य पार्थः पृथुदीर्घबाहुः ॥ १७ ॥ तत् प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धिर्जिष्णुः स हि भ्रातुरचिन्त्यकर्मा। विसिस्मिये चापि भयं विहाय तस्थौ

धनुर्गृह्य महेन्द्रकर्मा ॥ १८ ॥ तत् प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धि-र्जिष्णोः सहभ्रातुरचिन्त्यकर्मा। दामोदरो भ्रातरमुग्रवीर्य्यं हला-युधं वाक्यमिदं बभाषे ॥ १९ ॥ य एष, सिंहर्षभखेलगामी मह-द्धनुः कर्षति तालमात्रम्। एषोऽर्ज्जुनो नात्र विचार्य्यमस्ति यद्यस्मि सङ्कर्षण वासुदेवः ॥ २० ॥ यस्त्वेष वृक्षं तरसावभज्य राज्ञां निकारे सहसा प्रवृत्तः। वृकोदरान्नान्य इहैतदद्य कर्त्तुं समर्थः समरे पृथिव्याम् ॥ २१ ॥ योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्षस्तनुर्महा-सिंहगतिर्विनीतः। गौरः प्रलम्बोज्ज्वलचारुघोणो विनिःसृतः सोऽच्युत धर्मपुत्रः ॥ २२ ॥ यौ तौ कुमाराविव कार्त्तिकेयौ द्वावश्विनेयाविति मे वितर्कः। मुक्ता हि तस्माज्जतुवेश्मदाहा-न्मया श्रुताः पाण्डुसुताः पृथा च ॥ २३ ॥ तमब्रवीन्निर्म्मलतो-यदाभो हलायुधोऽनन्तरजं प्रतीतः। प्रीतोऽस्मि दृष्ट्वा हि पितृ-ष्वसारं पृथां विमुक्तां सह कौरवाग्र्यैः ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्व्वणि स्वयम्बरपर्व्वणि कृष्णवाक्ये एकनवत्य-धिकशततोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

वैशम्पायन उवाच। अजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विज-र्षभाः। ऊचुस्ते भीर्न कर्त्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १ ॥ तानेवं वदतो विप्रानर्ज्जुनः प्रहसन्निव। उवाच प्रेक्षका भूत्वा यूयं तिष्ठत पार्श्वतः ॥ २ ॥ अहमेनानजिह्माग्रैः शतशो विकि-रञ्छरैः। वारयिष्यामि संक्रुद्धान्मन्त्रैराशीविषानिव ॥ ३ ॥ इति तद्धनुरानम्य शुल्कावाप्तं महाबलः। भ्रातृभीमेन सहितस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ४ ॥ ततः कर्णमुखान्दृष्ट्वा क्षत्रियान् युद्धदुर्म-दान्। सम्पेततुरभीतौ तौ गजौ प्रति गजानिव ॥ ५ ॥ ऊचुश्च वाचः परुषास्ते राजानो युयुत्सवः। आहवे हि द्विजस्यापि वधो

दृष्टो युयुत्सतः ॥ ६ ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानः सहसा दुद्रुवुर्द्विजान्। ततः कर्णो महातेजा जिष्णुं प्रति ययौ रणे ॥ ७ ॥ युद्धार्थी वाशिताहेतोर्गजः प्रतिगजं यथा। भीमसेनं ययौ शल्यो मद्राणामीश्वरो बली ॥ ८ ॥ दुर्योधनादयः सर्वे ब्राह्मणैः सह सङ्गताः। मृदुपूर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्यंस्तदाहवे ॥ ९ ॥ ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्यदापतन्तं शितैः शरैः। कर्णं वैकर्त्तनं श्रीमान्विकृष्य बलवद्धनुः ॥ १० ॥ तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम्। विमुह्यमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ॥ ११ ॥ तावुभावप्यनिर्द्देश्यौ लाघवाज्जयतां वरौ। अयुध्येतां सुसंरब्धावन्योन्यविजिगीषिणौ ॥ १२ ॥ कृते प्रतिकृतं पश्य पश्य बाहुबलञ्च मे। इति शूरार्थवचनैरभाषेतां परस्परम् ॥ १३ ॥ ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्य्यमप्रतिमं भुवि। ज्ञात्वा वैकर्त्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् ॥ १४ ॥ अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्बाणान्वेगवतस्तदा। प्रतिहत्य ननादोच्चैः सैन्यानि तदपूजयन् ॥ १५ ॥

कर्ण उवाच। तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजवीर्य्यस्य संयुगे। अविषादस्य चैवास्य शस्त्रास्त्रविजयस्य च ॥ १६ ॥ किं त्वं साक्षाद्धनुर्वेदो रामो वा विप्रसत्तम। अथ साक्षाद्धरिहयः साक्षाद्वा विष्णुरच्युतः ॥ १७ ॥ आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्य्यमुपाश्रितः। विप्ररूपं विधायेदं मन्ये मां प्रतियुध्यसे ॥ १८ ॥ न हि मामाहवे क्रुद्धमन्यः साक्षाच्छचीपतेः। पुमान् योधयितुं शक्तः पाण्डवाद्वा किरीटिनः ॥ १९ ॥ तमेवं वादिनं तत्र फाल्गुनः प्रत्यभाषत। नास्मि कर्ण धनुर्वेदो नास्मि रामः प्रतापवान् ॥ २० ॥ ब्राह्मणोऽस्मि युधां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतांवरः। ब्राह्मे पौरन्दरे चास्त्रे निष्ठितो गुरुशासनात् स्थितोऽस्म्यद्य रणे जेतुं त्वां वै वीर स्थिरो भव॥२१॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात् कर्णो न्यवर्त्तत। ब्राह्मन्तेजस्तदाजय्यं मन्यमानो महारथः ॥ २२ ॥

अपरस्मिन्रणोद्देशे वीरौ शल्यवृकोदरौ। बलिनौ युद्धसम्पन्नौ विद्यया च बलेन च ॥ २३ ॥ अन्योऽन्यमाह्वयन्तौ तु मत्ताविव महागजौ। मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निघ्नन्तावितरेतरम् ॥ २४ ॥ प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः। आचकर्षतुरन्योन्यं मुष्टिभिश्चापि जघ्नतुः ॥ २५॥ ततश्चटचटाशब्दः सुघोरो ह्यभवत्तयोः। पाषाणसम्पातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ॥ २३ ॥ मुहूर्त्तं तौ तदान्योन्यं समरे पर्य्यकर्षताम्। ततो भीमः समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां शल्यमाहवे। अपातयत् कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणा जहसुस्तदा ॥ २३ ॥ तत्राश्चर्य्यं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षभः। यच्छल्यं पातितं भूमौ नावधीद्बलिनं बली ॥ २८ ॥ पातिते भीमसेनेन शल्ये कर्णे च शङ्किते। शङ्किताः सर्वराजानः परिवव्रुर्वृकोदरम् ॥२९॥ ऊचुश्च सहितास्तत्र साध्विमौ ब्राह्मणर्षभौ। विज्ञायेतां क्वजन्मानौ क्वनिवासौ तथैव च॥ ३० ॥ को हि राधासुतं कर्णं शक्तो योधयितुं रणे। अन्यत्र रामाद्द्रोणाद्वा पाण्डवाद्वा किरीटिनः॥ ३१ ॥ कृष्णाद्वा देवकीपुत्त्रात् कृपाद्वापि शरद्वतः। को वा दुर्य्योधनं शक्तः प्रतियोधयितुं रणे॥ ३२ ॥ तथैव मद्राधिपतिं शल्यं बलवतां वरम्। बलदेवादृते वीरात् पाण्डवाद्वा वृकोदरात् ॥ ३३ ॥ वीराद्दुर्य्योधनाद्वान्यः शक्तः पातयितुं रणे। क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंवृतात् ॥ ३४ ॥ ब्राह्मणा हि सदा रक्ष्याः सापराधापि नित्यदा। अथैतानुपलभ्येह पुनर्य्योत्स्याम हृष्टवत् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः कुन्तीसुतौ तौ परिशङ्कमानः। निवारयामास महीपतींस्तान्धर्म्मेण लब्धेत्यनुनीय सर्वान् ॥ ३६ ॥ एवं ते विनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्धविशारदाः। यथावासं ययुः सर्व्वे विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ३७ ॥ वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रङ्गः पाञ्चाली ब्राह्मणैर्वृता। इति ब्रुवन्तः

प्रययुर्य्ये तत्रासन् समागताः ॥ ३८॥ ब्राह्मणैस्तु प्रतिच्छन्नो रौरवाजिनवासिभिः। कृच्छ्रेण जग्मतुस्तौ तु भीमसेनधनञ्जयौ ॥ ३९ ॥ विमुक्तौ जनसम्बाधाच्छत्रुभिः परिविक्षतौ। कृष्णयानुगतौ तत्र नृवीरौ तौ विरेजतुः ॥ ४० ॥ पौर्णमास्यां घनैर्मुक्तौ चन्द्रसूर्य्याविवोदितौ। तेषां माता बहुविधं विनाशं पर्य्यचिन्तयत् ॥ ४१ ॥ अनागच्छत्सु पुत्रेषु भैक्ष्यकालेऽभिगच्छति। धार्त्तराष्ट्रैर्हता नु स्युर्विज्ञाय कुरुपुङ्गवाः ॥ ४२ ॥ मायान्वितैर्वा रक्षोभिः सुघोरैर्दृढवैरिभिः। विपरीतं मतं जातं व्यासस्यापि महात्मनः ॥ ४३ ॥ इत्येवं चिन्तयामास सुतस्नेहावृता पृथा। ततः सुप्तजनप्राये दुर्द्दिने मेघसंप्लुते ॥ ४४ ॥ महत्यथापराह्णे तु घनैः सूर्य्य इवावृतः। ब्राह्मणैः प्राविशत्तत्र जिष्णुर्भार्गववेश्म तत् ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्व्वणि स्वयम्बरपर्व्वणि पाण्डवप्रत्यागमने
द्विनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

वैशम्पायन उवाच। गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ। तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ ॥ १ ॥ कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रौ प्रोवाच भुङ्क्तेति समेत्य सर्व्वे। पश्चाच्च कुन्ती प्रसमीक्ष्य कृष्णां कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥ २ ॥ सा धर्मभीता परिचिन्तयन्ती तां याज्ञसेनीं परमप्रतीताम्। पाणौ गृहीत्वोपजगाम कुन्ती युधिष्ठिरं वाक्यमुवाच चेदम् ॥ ३ ॥

कुन्त्युवाच। इयन्तु कन्या द्रुपदस्य राज्ञस्तवानुजाभ्यां मयि सन्निसृष्टा यथोचितं पुत्र मयापि चोक्तं समेत्य भुङ्क्तेति नृप

प्रमादात् ॥ ४ ॥ एतत् कथं नानृतमुक्तमद्यमय भवेत् कुरूणामृषभ ब्रवीहि। पाञ्चालराजस्य सुतामधर्मो न चोपवर्त्तेत न विभ्रमेच्च ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। स एवमुक्तो मतिमान् नृवीरो मात्रा मुहूर्त्तं तु विचिन्त्य राजा। कुन्तीं समाश्वास्य कुरुप्रवीरो धनञ्जयं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ६ ॥ त्वया जिता फाल्गुन याज्ञसेनी त्वयैव शोभिष्यति राजपुत्री। प्रज्वाल्यतामग्निरमित्रसाह गृहाण पाणिं विधिवत्त्वमस्याः ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच। मा मां नरेन्द्र त्वमधर्मभाजं कृथा न धर्मोऽयमशिष्टदृष्टः। भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ॥ ८ ॥ अहं ततो नकुलोऽनन्तरो मे पश्चादयं सहदेवस्तरस्वी। वृकोदरोऽहञ्च यमौ च राजन्नियञ्च कन्या भवतो नियोज्या ॥ ९ ॥ एवं गते यत्करणीयमत्र धर्म्यं यशस्यं कुरु तद्विचिन्त्य। पाञ्चालराजस्य हितञ्च यत् स्यात् प्रशाधि सर्वे स्म वशे स्थितास्ते ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। जिष्णोर्वचनमाज्ञाय भक्तिस्नेहसमन्वितम्। दृष्टिं निवेशयामासुः पाञ्चाल्यां पाण्डुनन्दनाः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा ते तत्र पश्यन्तीं सर्वे कृष्णां यशस्विनीम्। सम्प्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ १२ ॥ तेषान्तु द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वेषाममितौजसाम्। सम्प्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥१३॥ काम्यं हि रूपं पाञ्चाल्या विधात्रा विहितं स्वयम्। बभूवाधिकमन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ १४ ॥ तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। द्वैपायनवचः कृत्स्नं सस्मार मनुजर्षभः ॥ १५ ॥ अब्रवीत् स हि तान् भ्रातॄन्मिथो भेदभयान्नृपः। सर्वेषां द्रौपदी भार्य्या भविष्यति हि नः शुभा ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। भ्रातुर्वचस्तत् प्रसमीक्ष्य सर्वे ज्येष्ठस्य

पाण्डोस्तनयास्तदानीम्। तमेवार्थं ध्यायमाना मनोभिः सर्वे च ते तस्थुरदीनसत्त्वाः ॥ १७ ॥ वृष्णिप्रवीरस्तु कुरुप्रवीरानाशंसमानः सहरौहिणेयः। जगाम तां भार्गवकर्मशालां यत्रासते ते पुरुषप्रवीराः ॥ १८ ॥ तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं ददर्श कृष्णः सहरौहिणेयः। अजातशत्रुं परिवार्य्य तांश्चाप्युपोपविष्टान् ज्वलनप्रकाशान् ॥ १९ ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्य कुन्तीसुतं धर्मभृतांवरिष्ठम्। कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ २० ॥ तथैव तस्याप्यनुरौहिणेयस्तौ चापि हृष्टाः कुरवोऽभ्यनन्दन्। पितृष्वसुश्चापि यदुप्रवीरावगृह्णतां भारतमुख्य पादौ ॥ २१ ॥ अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः पप्रच्छ कृष्णं कुशलं विलोक्य। कथं वयं वासुदेव त्वयेह गूढ़ा वसन्तो विदिताश्च सर्वे ॥ २२ ॥ तमब्रवीद्वासुदेवः प्रहस्य गूढ़ोऽप्यग्निर्ज्ञायत एव राजन्। तं विक्रमं पाण्डवेयानतीत्य कोऽन्यः कर्त्ता विद्यते मानुषेषु ॥ २३ ॥ दिष्ट्या सर्वे पावकाद्विप्रमुक्ता यूयं घोरात् पाण्डवाः शत्रुसाहाः। दिष्ट्या पापो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः सहामात्यो न सकामोऽभविष्यत् ॥ २४ ॥ भद्रं वोऽस्तु निहितं यद्गुहायां विवर्द्धध्वं ज्वलना इवैधमानाः। मा वो विद्युः पार्थिवाः केचिदेव यास्यावहे शिविरायैव तावत्। सोऽनुज्ञातः पाण्डवेनाव्ययश्रीः प्रायाच्छीघ्रं बलदेवेन सार्द्धम् ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्बरपर्वणि रामकृष्णागमने त्रिनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

वैशम्पायन उवाच। धृष्टद्युम्नस्तु पाञ्चाल्यः पृष्ठतः कुरुनन्दनौ। अन्वगच्छत्तदा यान्तौ भार्गवस्य निवेशने ॥ १ ॥ सोऽज्ञायमानः पुरुषानवधाय समन्ततः। स्वयमारान्निलीनो-

ऽभूद्भार्गवस्य निवेशने॥ २॥ सायञ्च भीमस्तु रिपुप्रमाथी जिष्णुर्यमौ चापि महानुभावौ। भैक्ष्यं चरित्वा तु युधिष्ठिराय निवेदयाञ्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ३॥ ततस्तु कुन्तीद्रुपदात्मजां तामुवाच काले वचनं वदान्या। त्वमग्रमादाय कुरुष्व भद्रे बलिञ्च विप्राय च देहि भिक्षाम्॥ ४॥ ये चान्नमिच्छन्ति ददस्व तेभ्यः परिश्रिता ये परितो मनुष्याः। ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्रमर्द्धं चतुर्द्धा मम चात्मनश्च॥ ५॥ अर्द्धन्तु भीमाय च देहि भद्रे य एष नागर्षभतुल्यरूपः। गौरो युवा संहननोपपन्न एषो हि वीरो बहुभुक् सदैव॥ ६॥ सा हृष्टरूपेव तु राजपुत्री तस्या वचः साध्व्यविशङ्कमाना। यथावदुक्तं प्रचकार साध्वी ते चापि सर्व्वे बुभुजुस्तदन्नम्॥ ७॥ कुशैस्तु भूमौ शयनं चकार माद्रीपुत्रः सहदेवस्तरस्वी। यथा स्वकीयान्यजिनानि सर्व्वे संस्तीर्य्य वीरा सुषुपुर्द्धरण्याम्॥ ८॥ अगस्त्यशास्तामभितो दिशन्तु शिरांसि तेषां कुरुसत्तमानाम्। कुन्ती पुरस्तात्तु बभूव तेषां पादान्तरे चाथ बभूव कृष्णा॥ ९॥ अशेत भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः पादोपधानीव कृता कुशेषु। न तत्र दुःखं मनसापि तस्या न चावमेने कुरुपुङ्गवांस्तान्॥ १०॥ ते तत्र शूराः कथयाम्बभूवुः कथा विचित्राः पृतनाधिकाराः। अस्त्राणि दिव्यानि रथांश्च नागान् खड्गान् गदाश्चापि परश्वधांश्च॥ ११॥ तेषां कथास्ताः परिकीर्त्त्यमानाः पञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम्। शुश्राव कृष्णां च तदा निषण्णां ते चापि सर्व्वे ददृशुर्मनुष्याः॥ १२॥ धृष्टद्युम्नो राजपुत्रस्तु सर्व्वं वृत्तं तेषां कथितञ्चैव रात्रौ। सर्व्वं राज्ञे द्रुपदायाखिलेन निवेदयिष्यंस्त्वरितो जगाम॥ १३॥ पाञ्चालराजस्तु विषण्णरूपस्तान् पाण्डवानप्रतिविन्दमानः। धृष्टद्युम्नं पर्य्यपृच्छन्महात्मा क्व सा गता केन नीता च कृष्णा॥ १४॥ कच्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन वैश्येन वा करदेनोपपन्ना। कच्चित्पदं मूर्द्ध्नि

न पङ्कदिग्धं कच्चिन्न माला पतिता श्मशाने ॥ १५ ॥ कच्चित् सुवर्णप्रवरो मनुष्य उद्रिक्तवर्णोऽप्युत एव कच्चित् । कच्चिन्न वामो मम मूर्द्ध्नि पादः कृष्णाभिमर्षेण कृतोऽद्य पुत्र ॥ १६ ॥ कच्चिन्न तप्ये परमप्रतीतः संयुज्य पार्थेन नरर्षभेण । वदस्व तत्तेन महानुभाव कोऽसौ विजेता दुहितुर्ममाद्य ॥ १७ ॥ विचित्रवीर्य्यस्य सुतस्य कच्चित् कुरुप्रवीरस्य ध्रियन्ति पुत्राः । कच्चित्तु पार्थेन यवीयसाद्य धनुर्गृहीतं निहतञ्च लक्ष्यम् ॥ १८ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्वरपर्वणि धृष्टद्युम्नप्रत्यागमने चतुर्नवत्यधिकशततोऽध्यायः समाप्तञ्च स्वयम्वरपर्व ॥ १९४ ॥

अथ वैवाहिक पर्व ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तथोक्तः परिहृष्टरूपः पित्रे शशंसाथ स राजपुत्रः । धृष्टद्युम्नः सोमकानां प्रवर्हो वृत्तं यथा येन हृता च कृष्णा ॥ १ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच । योऽसौ युवा व्यायतलोहिताक्षः कृष्णाजिनी देवसमानरूपः । यः कार्मुकाग्र्यं कृतवानधिज्यं लक्ष्यञ्च यः पातितवान् पृथिव्याम् ॥ २ ॥ असज्जमानश्च ततस्तरस्वी वृतो द्विजाग्र्यैरभिपूज्यमानः । चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु सर्वैश्च देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टः ॥ ३ ॥ कृष्णा प्रगृह्याजिनमन्वयात्तं नागं यथा नागवधः प्रहृष्टा । अमृष्यमानेषु नराधिपेषु क्रुद्धेषु वै तत्र समापतत्सु ॥ ४ ॥ ततोऽपरः पार्थिवसङ्घमध्ये प्रवृद्धमारुज्य महीप्ररोहम् । प्रकालयन्नेव स पार्थिवौघान् क्रुद्धोऽन्तकः प्राणभृतो यथैव ॥ ५ ॥ तौ पार्थिवानां मिषतां नरेन्द्र कृष्णामुपादाय गतौ नराग्र्यौ । विभ्राजमानाविव चन्द्रसूर्य्यौ बाह्यां पुराद्भार्गवकर्मशालाम् ॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टार्च्चिरिवानलस्य तेषां

अनिवोति मम प्रतर्कः । तथाविधैरेव नरप्रवीरैरुपोपविष्टैस्त्रिभि-रग्निकल्पैः ॥ ७ ॥ तस्यास्ततस्तावभिवाद्य पादौ उक्ता च कृष्णा त्वभिवादयेति । स्थिताश्च तत्रैव निवेद्य कृष्णां भिक्षाप्रचाराय गता नराग्र्याः ॥ ८ ॥ तेषान्तु भैक्ष्यं प्रतिगृह्य कृष्णा दत्त्वा बलिं ब्राह्मणसाच्च कृत्वा । ताश्चैव वृद्धां परिविश्य तांश्च नरप्रवीरान् स्वयमप्यभुङ्क्त ॥ ९ ॥ सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्व्व एव कृष्णा च तेषां चरणोपधाने । आसीत् पृथिव्यां शयनञ्च तेषां दर्भाजिनाग्र्या-स्तरणोपपन्नम् ॥ १० ॥ ते नर्द्दमाना इव कालमेघाः कथा विचित्राः कथयाम्बभूवुः । न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता नच द्विजानां कथयन्ति वीराः ॥ ११ ॥ निःसंशयं क्षत्रियपुङ्गवास्ते यथा हि युद्धं कथयन्ति राजन् । आशा हि नो व्यक्तमियं समृद्धा मुक्तान् हि पार्थान् शृणुमोऽग्निदाहात् ॥ १२ ॥ यथा हि लक्ष्यं निहतं धनुश्च सज्यं कृतं तेन तथा प्रसह्य । यथा च भाषन्ति परस्परन्ते छन्ना ध्रुवं ते प्रचरन्ति पार्थाः ॥ १३ ॥ ततः स राजा द्रुपदः प्रहृष्टः पुरोहितं प्रेषयामास तेषाम् । विद्याम युष्मानिति भाषमानो महात्मानः पाण्डुसुतास्थ कच्चित् ॥ १४ ॥ गृहीतवाक्यो नृपतेः पुरोधा गत्वा प्रशंसामभिधाय तेषाम् । वाक्यं समग्रं नृपते-र्यथावदुवाच चानुक्रमविक्रमेण ॥ १५ ॥ विज्ञातुमिच्छत्यवनी-श्वरो वः पाञ्चालराजो वरदो वरार्हाः । लक्ष्यस्य वेद्धारमिमं हि दृष्ट्वा हर्षस्य नान्तं प्रतिपद्यते सः ॥ १६ ॥ आख्यात च ज्ञाति-कुलानुपूर्व्वीं पदं शिरःसु द्विषतां कुरुध्वम् । प्रह्लादयध्वं हृदयं ममेदं पाञ्चालराजस्य च सानुगस्य ॥ १७ ॥ पाण्डुर्हि राजा द्रुपदस्य राज्ञः प्रियः सखा चात्मसमो बभूव । तस्यैष कामो दुहिता ममेयं स्नुषां प्रदास्यामि हि कौरवाय ॥ १८ ॥ अयं हि कामो द्रुपदस्य राज्ञो हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गाः । यदर्जुनो वै पृथुदीर्घबाहुर्धर्म्मेण विन्देत सुतां ममैताम् ॥ १९ ॥ कृतं

हि तत् स्यात् सुकृतं मयेदं यशस्य पुण्यस्य हितं तदेतत्। अथोक्त-वाक्यं हि पुरोहितं स्थितं ततो विनीतं समुदीक्ष्य राजा ॥ २० ॥
समीपतो भीममिदं शशास प्रदीयतां पाद्यमर्घ्यं तथास्मै। मान्यः पुरोधा द्रुपदस्य राज्ञस्तस्मै प्रयोज्याभ्यधिका हि पूजा ॥ २१ ॥
भीमस्ततस्तत् कृतवान्नरेन्द्र तां चैव पूजां प्रतिगृह्य हर्षात्। सुखोपविष्टन्तु पुरोहितं तदा युधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्युवाच ॥ २२ ॥
पाञ्चालराजेन सुता निसृष्टा स्वधर्मदृष्टेन यथा न कामात्। प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा सा तेन वीरेण तथानुवृत्ता ॥ २३ ॥
न तत्र वर्णेषु कृता विवक्षा न चापि शीले न कुले न गोत्रे। कृतेन सज्येन हि कार्मुकेन विद्धेन लक्ष्येण हि विप्रकृष्टा ॥ २४ ॥
सेयं तथा तेन महात्मनेह कृष्णा जिता पार्थिवसङ्घमध्ये। नैवं गते सौमकिरद्य राजा सन्तापमर्हत्यसुखाय कर्त्तुम् ॥ २५ ॥
कामश्च योऽसौ द्रुपदस्य राज्ञः स चापि सम्पत्स्यति पार्थिवस्य। संप्राप्तरूपा हि नरेन्द्रकन्यामिमामहं ब्राह्मण साधु मन्ये ॥ २६ ॥
न तद्धनुर्मन्दबलेन शक्यं मौर्व्या समायोजयितुं तथाहि। न चाकृतास्त्रेण न हीनजेन लक्ष्यं तथा पातयितुं हि शक्यम् ॥ २७ ॥
तस्मान्न तापं दुहितुर्निमित्तं पाञ्चालराजोऽर्हति कर्त्तुमद्य। न चापि तत्पातनमन्यथेह कर्त्तुं हि शक्यं भुवि मानवेन ॥ २८ ॥
एवं ब्रुवत्येव युधिष्ठिरे तु पाञ्चालराजस्य समीपतोऽन्यः। तत्राजगामाशु नरो द्वितीयो निवेदयिष्यन्निह सिद्धमन्नम् ॥ २९ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पुरोहितागमने पञ्चनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

दूत उवाच। जन्यार्थमन्नं द्रुपदेन राज्ञा विवाहहेतोरुप-संस्कृतञ्च। तदाप्नु वध्वं कृतसर्वकार्य्याः कृष्णां च तत्रैव चिरं न कार्य्यम् ॥ १ ॥ इमे रथाः काञ्चनपद्मचित्रा सदश्वयुक्ता वसुधाधिपार्हाः। एतान् समारुह्य परैत सर्वे पाञ्चालराजस्य निवेशनं तत् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रयाताः कुरुपुङ्गवास्ते पुरोहितं तं परियाप्य सर्वे। आस्थाय यनानि महान्ति तानि कुन्ती च कृष्णा च सहैकयाने ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु वाक्यानि पुरोहितस्य तान् युक्तवान् भारत धर्मराजः। जिज्ञासयैवाथ कुरूत्तमानां द्रव्याण्यनेकान्युपसञ्जहार ॥ ४ ॥ फलानि माल्यानि च संस्कृतानि वर्माणि चर्माणि तथासनानि। गाश्चैव राजन्नथ चैव रज्जूर्बीजानि चान्यानि कृषीनिमित्तम् ॥ ५ ॥ अन्येषु शिल्पेषु च यान्यपि स्युः सर्वाणि कृत्यान्यखिलेन तत्र। क्रीड़ानिमित्तान्यपि यानि तत्र सर्वाणि तत्रोपजहार राजा ॥ ६ ॥ वर्माणि चर्माणि च भानुमन्ति खड्‌गा महान्तोऽश्वरथाश्च चित्राः। धनूंषि चाग्र्याणि शराश्च चित्राः शक्त्यृष्टयः काञ्चभूषणाश्च ॥ ७ ॥ प्रासा भुशुण्ड्यश्च परश्वधाश्च साङ्ग्रामिकञ्चैव तथैह सर्वम्। शय्यासनान्युत्तमवस्तुवन्ति तथैव वासो विविधञ्च तत्र ॥ ८ ॥ कुन्ती तु कृष्णां परिगृह्य साध्वीमन्तःपुरं द्रुपदस्याविवेश। स्त्रियश्च तां कौरवराजपत्नीं प्रत्यर्चयामासुरदीनसत्त्वाः ॥ ९ ॥ तान् सिंहविक्रान्तगतीन्निरीक्ष्य महर्षभाक्षानजिनोत्तरीयान्। गूढ़ोत्तरांसान् भुजगेन्द्रभोगप्रलम्बबाहून् पुरुषप्रवीरान् ॥ १० ॥ राजा च राज्ञः सचिवाश्च सर्वे पुत्राश्च राज्ञः सुहृदस्तथैव। प्रेष्याश्च सर्वे निखिलेन राजन् हर्षं समापेतुरतीव तत्र ॥ ११ ॥ ते तत्र वीराः परमासनेषु सपादपीठेष्वविषङ्कमानाः। यथानुपूर्वं विविशुर्नराग्र्यास्तथा महार्हेषु न विस्मयन्तः ॥ १२ ॥ उच्चावचं

पार्थिवभोजनीयं पात्रीषु जाम्बूनदराजतीषु। दासाश्च दास्यश्च सुमृष्टवेशाः सम्भोजकाश्चाप्युपापजह्रुरन्नम् ॥ १२ ॥ ते तत्र भुक्त्वा पुरुषप्रवीरा यथात्मकामं सुभृशं प्रतीताः। उत्क्रम्य सर्वाणि वसूनि राजन् साङ्ग्रामिकं ते विविशुर्नृवीराः ॥ १४ ॥ तल्लक्षयित्वा द्रुपदस्य पुत्रो राजा च सर्वैः सह मन्त्रिमुख्यैः। समर्थयामासुरुपेत्य हृष्टाः कुन्तीसुतान् पार्थिव राजपुत्रान् ॥ १५ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि साङ्ग्रामिकद्रव्यग्रहणे षण्णवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तत आहूय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं युधिष्ठिरम्। परिग्रहेण ब्राह्मेण परिगृह्य महाद्युतिः ॥ १ ॥ पर्य्यपृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्चसम्। कथञ्जानीम भवतः क्षत्रियान् ब्राह्मणानुत ॥ २ ॥ वैश्यान् वा गुणसम्पन्नानथवा शूद्रयोनिजान्। मायामास्थाय वा विप्रांश्चरतः सर्वतो दिशम् ॥ ३ ॥ कृष्णाहेतोरनुप्राप्तान् देवान् सन्दर्शनार्थिनः। ब्रवीतु नो भवान् सत्यं सन्देहो ह्यत्र नो महान् ॥ ४ ॥ अपि नः संशयस्यान्ते मनः सन्तुष्टिमावहेत्। अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परन्तप ॥ ५ ॥ इच्छया ब्रूहि तत्सत्यं सत्यं राजसु शोभते। इष्टापूर्त्तेन च तथा वक्तव्यमनृतं न तु ॥ ६ ॥ श्रुत्वा ह्यमरसङ्काश तव वाक्यमरिन्दम। ध्रुवं विवाहकरणमास्थास्यामि विधानतः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मा राजन् विमना भूस्त्वं पाञ्चाल्य प्रीतिरस्तु ते। ईप्सितस्ते ध्रुवः कामः संवृत्तोऽयमसंशयम् ॥ ८ ॥ वयं हि क्षत्रिया राजन् पाण्डोः पुत्राः महात्मनः। ज्येष्ठं मां विद्धि कौन्तेयं भीमसेनार्जुनाविमौ ॥ ९ ॥ आभ्यां तव सुता राजन्निर्जिता राजसंसदि। यमौ च तत्र कुन्ती च यत्र कृष्णा व्यव-

स्थिता ॥ १० ॥ व्येतु ते मानसं दुःखं क्षत्रियाः स्मो नरर्षभ । पद्मिनीव सुतेयं ते ह्रदादन्यह्रदं गता ॥ ११ ॥ इति तथ्यं महाराज सर्वमेतद्ब्रवीमि ते । भवान् हि गुरुरस्माकं परमञ्च परायणम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स द्रुपदो राजा हर्षव्याकुललोचनः । प्रतिवक्तुं मुदा युक्तो नाशकत्तं युधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥ यत्नेन तु स तं हर्षं सन्निगृह्य परन्तपः । अनुरूपं तदा वाचा प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ पप्रच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते प्रद्रुताः पुरात् । स तस्मै सर्वमाचख्यावानुपूर्व्येण पाण्डवः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्त्रस्य भाषितम् । विगर्हयामास तदा धृतराष्ट्रं नरेश्वरम् ॥ १६ ॥ आश्वासयामास च तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः ॥ १७ ॥ ततः कुन्ती च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि । यमौ च राज्ञा सन्दिष्टं विविशुर्भवनं महत् ॥ १८ ॥ तत्र ते न्यवसन् राजन्यज्ञसेनेन पूजिताः । प्रत्याश्वस्तस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच तम् ॥ १९ ॥ गृह्णातु विधिवत् पाणिमद्यायं कुरुनन्दनः । पुण्येऽहनि महाबाहुरर्जुनः कुरुतां क्षणम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तमब्रवीत्ततो राजा धर्मात्मा च युधिष्ठिरः । ममापि दारसम्बन्धः कार्य्यस्तावद्विशाम्पते ॥ २१ ॥

द्रुपद उवाच । भवान् वा विधिवत् पाणिं गृह्णातु दुहितुर्मम । यस्य वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सर्व्वेषां महिषी राजन्द्रौपदी नो भविष्यति । एवं प्रव्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशाम्पते ॥ २३ ॥ अहञ्चाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः । पार्थेन विजिता चैषा रत्नभूता सुता तव ॥ २४ ॥ एष नः समयो राजन् रत्नस्य सह भोजनम् । न च तं हातुमिच्छामः समयं राजसत्तम ॥ २५ ॥

सर्वेषां धर्मतः कृष्णा महिषी नो भविष्यति। आनुपूर्व्येण सर्वेषां गृह्णातु ज्वलने करान्॥ २६॥

द्रुपदो उवाच। एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्यः कुरुनन्दन। नैकस्या बहवः पुंसः श्रूयन्ते पतयः क्वचित्॥ २७॥ लोकवेद-विरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्मवित् शुचिः। कर्त्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी॥ २८॥

युधिष्ठिर उवाच। सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्मो वयं गतिम्। पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे॥ २९॥ न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मनः। एवं चैव वदत्यम्बा मम चैतन्मनोगतम्॥ ३०॥ एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन्। मा च शङ्का तव ते स्यात् कथञ्चिदपि पार्थिव॥ ३१॥

द्रुपद उवाच। त्वञ्च कुन्ती च कौन्तेय धृष्टद्युम्नश्च मे सुतः। कथयन्तु इतिकर्त्तव्यं श्वः काले करवामहे॥ ३२॥

वैशम्पायन उवाच। ते समेत्य ततः सर्वे कथयन्ति स्म भारत। अथ द्वैपायनो राजन्नभ्यागच्छद्यदृच्छया॥ ३३॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि द्वैपायनागमने सप्त-नवत्यधिकशततोऽध्यायः॥ १९७॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते पाण्डवाः सर्वे पाञ्चाल्यश्च महा-यशाः। प्रत्युत्थाय महात्मानं कृष्णं सर्वेऽभ्यवादयन्॥ १॥ प्रति-नन्द्य स तां पूजां पृष्ट्वा कुशलमन्ततः। आसने काञ्चने शुभ्रे निषसाद महामनाः॥ २॥ अनुज्ञातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामित-तेजसा। आसनेषु महार्हेषु निषेदुर्द्विपदां वराः॥ ३॥ ततो मुहूर्त्तान्मधुरां वाणीमुच्चार्य्य पार्षतः। पप्रच्छ तं महात्मानं द्रौपद्यर्थं विशाम्पते॥ ४॥ कथमेका बहूनां स्याद्धर्मपत्नी न सङ्करः। एतन्मे भगवान् सर्वं प्रब्रवीतु यथातथम्॥ ५॥

व्यास उवाच। अस्मिन् धर्म्मे विप्रलब्धे लोकवेदविरोधके। यस्य यस्य मतं यद्यच्छ्रोतुमिच्छामि तस्य तत् ॥ ६ ॥

द्रुपद उवाच। अधर्मोऽयं मम मतो विरुद्धो लोकवेदयोः। न ह्येका विद्यते पत्नी बहूनां द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ न चाप्याचरितः पूर्वैरयं धर्मो महात्मभिः। न चाप्यधर्मो विद्वद्भिश्चरितव्यः कथञ्चन ॥ ८ ॥ ततोऽहं न करोम्येनं व्यवसायं क्रियां प्रति। धर्मः सदैव सन्दिग्धः प्रतिभाति हि मे त्वयम् ॥ ९ ॥

धृष्टद्युम्न उवाच। यवीयसः कथं भार्य्यां ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ। ब्रह्मन् समभिवर्त्तेत सद्वृत्तः संस्तपोधन ॥ १० ॥ न तु धर्मस्य सूक्ष्मत्वाद्गतिं विद्मः कथञ्चन। अधर्मो धर्म इति वा व्यवसायो न शक्यते ॥ ११ ॥ कर्त्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मंस्ततोऽयं न व्यवस्यति। पञ्चानां महिषी कृष्णा भवत्विति कथञ्चन ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः। वर्त्तते हि मनो मेऽत्र नैषोऽधर्मः कथञ्चन ॥ १३ ॥ श्रूयते हि पुराणेऽपि जटिला नाम गौतमी। ऋषीनध्यासितवती सप्त धर्मभृताम्वरा ॥ १४ ॥ तथैव मुनिजा वार्क्षी तपोभिर्भावितात्मनः। सङ्गताभूद्दश भ्रातॄनेकनाम्नः प्रचेतसः ॥ १५ ॥ गुरोर्हि वचनं प्राहुर्धर्म्यं धर्मज्ञसत्तम। गुरूणाञ्चैव सर्व्वेषां माता परमको गुरुः ॥ १६ ॥ सा चाप्युक्तवती वाचं भैक्ष्यवद्भुज्यतामिति। तस्मादेतदहं मन्ये परं धर्मं द्विजोत्तम ॥ १७ ॥

कुन्त्युवाच। एवमेतद्यथा प्राह धर्मचारी युधिष्ठिरः। अनृतान्मे भयं तीव्रं मुच्येऽहमनृतात् कथम् ॥ १८ ॥

व्यास उवाच। अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्मश्चैष सनातनः। न तु वक्ष्यामि सर्व्वेषां पाञ्चाल शृणु मे स्वयम् ॥ १९ ॥ यथायं विहितो धर्मो यतश्चायं सनातनः। यथा च प्राह कौन्तेयस्तथा धर्मो न संशयः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। तत उत्थाय भगवान् व्यासो द्वैपायनः प्रभुः। करे गृहीत्वा राजानं राजवेश्म समाविशत् ॥ २१ ॥ पाण्डवाश्चापि कुन्ती च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः। विविशुर्यत्र तत्रैव प्रतीक्षन्ते स्म तावुभौ ॥ २२ ॥ ततो द्वैपायनस्तस्मै नरेन्द्राय महात्मने। आचख्यौ तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्निता ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि व्यासवाक्ये अष्टनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

व्यास उवाच। पुरा वै नैमिषारण्ये देवाः सत्रमुपासते। तत्र वैवस्वतो राजन् शामित्रमकरोत्तदा ॥ १ ॥ ततो यमो दीक्षितस्तत्र राजन्नामारयत् कञ्चिदपि प्रजानाम्। ततः प्रजास्ता बहुला बभूवुः कालातिपातान्मरणप्रहीणाः ॥ २ ॥ सोमश्च शक्रो वरुणः कुवेरः साध्या रुद्रा वसवोऽथाश्विनौ च। प्रणेतारं भुवनस्य प्रजापतिं समाजग्मुस्तत्र देवास्तथान्ये ॥ ३ ॥ ततोऽब्रवन् लोकगुरुं समेता भयात्तीव्रान्मानुषाणां विवृद्धया। तस्माद्भयादुद्विजन्तः सुखिप्सवः प्रयाम सर्वे शरणं भवन्तम् ॥ ४ ॥

पितामह उवाच। किं वो भयं मानुषेभ्यो यूयं सर्वे यदामराः। मा वो मर्त्यसकाशाद्वै भयं भवितुमर्हति ॥ ५ ॥

देवा ऊचुः। मर्त्या अमर्त्याः संवृत्ता न विशेषोऽस्ति कश्चन। अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागताः ॥ ६ ॥

भगवानुवाच। वैवस्वतो व्यापृतः सत्रहेतोस्तेन त्विमे न म्रियन्ते मनुष्याः। तस्मिन्नेकाग्रे कृतसर्वकार्य्ये तत एषां भवितैवान्तकालः ॥ ७ ॥ वैवस्वतस्यैव तनुर्विभूषिता वीर्य्येण युष्माकमुत प्रवृद्धा। सैषामन्तो भविता ह्यन्तकाले न तत्र वीर्य्यं भविता नरेषु ॥ ८ ॥

व्यास उवाच। ततस्तु ते पूर्व्वजदेववाक्यं श्रुत्वा जग्मुर्यत्र देवा यजन्ते। समासीनास्ते समेता महाबला भागीरथ्यां ददृशुः पुण्डरीकम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्ते बभूवुस्तेषामिन्द्रस्तत्र शूरो जगाम। सोऽपश्यद्योषामथ पावकप्रभां यत्र देवी गङ्गा सततं प्रभूता॥ १० ॥ सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी गङ्गां देवीं व्यवगाह्य व्यतिष्ठत्। तस्याश्रुबिन्दुः पतितो जले यस्तत् पद्ममासीदथ तत्र काञ्चनम्॥ ११ ॥ तदद्भुतं प्रेक्ष्य वज्री तदानी-मपृच्छत्तां योषितमन्तिकाद्वै। का त्वं भद्रे रोदिषि कस्य हेतो-र्वाक्यं तथ्यं कामयेऽहं ब्रवीहि॥ १२ ॥

स्त्र्युवाच। त्वं वेत्स्यसे मामिह यास्मि शक्र यदर्थं चाहं रोदिमि मन्दभाग्या। आगच्छ राजन् पुरतो गमिष्ये द्रष्टासि तद्रोदिमि यत्कृतेऽहम्॥ १३ ॥

व्यास उवाच। तां गच्छन्तीमन्वगच्छत्तदानीं सोऽपश्य-दारात्तरुणं दर्शनीयम्। सिंहासनस्थं युवतीसहायं क्रीडन्त-मक्षैर्गिरिराजमूर्द्ध्नि॥ १४ ॥ तमब्रवीद्देवराजो ममेदं त्वं विद्धि विद्वन् भुवनं वशे स्थितम्। ईशोऽहमस्मीति समन्युरब्रवीद्दृष्ट्वा तमक्षैः सुभृशं प्रमत्तम्॥ १५ ॥ क्रुद्धञ्च शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो जहास शक्रञ्च शनैरुदैक्षत। संस्तम्भितोऽभूदथ देवराजस्तेनेक्षितः स्थाणु-रिवावतस्थे॥ १६ ॥ यदा तु पर्य्याप्तविहारस्य क्रीड़या तदा देवीं रुदन्तीं तामुवाच। आनीयतामेष यतोऽहमारान्नैनं दर्पः पुन-रप्याविशेत ॥ १७ ॥ ततः शक्रः स्पृष्टमात्रस्तया तु स्रस्तैरङ्गैः पतितोऽभूद्धरण्याम्। तमब्रवीद्भगवानुग्रतेजा मैवं पुनः शक्र कृथाः कथञ्चित् ॥ १८ ॥ निवर्त्तयैनञ्च महाद्रिराजं बलञ्च वीर्य्यञ्च तवाप्रमेयम्। छिद्रस्य चैवाविश मध्यमस्य यत्रासते त्वद्विधाः सूर्य्यभासः ॥ १९ ॥ स तद्विवृत्य विवरं महागिरेस्तुल्यद्युतीं-श्चतुरोऽन्यान्ददर्श। स तानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः कच्चिन्नाहं

भविता वै यथेमे ॥ २० ॥ ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं विवृत्य नेत्रे कुपितोऽभ्युवाच। दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो यन्मां बाल्यादवमंस्थाः पुरस्तात् ॥ २१ ॥ उक्तस्त्वेवं विभुना देवराजः प्रवेपतार्त्तो भृशमेवाभिषङ्गात्। स्रस्तैरङ्गैरनिलेनेव नुन्नमश्वत्थपत्रं गिरिराजमूर्द्धि ॥ २२ ॥ स प्राञ्जलिर्वै वृषवाहनेन प्रवेपमानः सहसैवमुक्तः। उवाच देवं बहुरूपमुग्रं द्रष्टाशेषस्य भुवनस्य त्वं भवाद्य ॥ २३ ॥ तमब्रवीदुग्रवर्च्चाः प्रहस्य नैवं शीलाः शेषमिहाप्नुवन्ति। एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्तात्तस्मादेतां दरीमाविशास्वैव शेष्व ॥ २४ ॥ तत्र ह्येवं भवितारो न संशयो योनिं सर्वे मानुषीमाविशध्वम्। तत्र यूयं कर्म कृत्वाविषह्यं बहूनन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ २५ ॥ आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं स्वकर्मणा पूर्वजितं महार्हम्। सर्वं मया भाषितमेतदेवं कर्त्तव्यमन्यद्विविधार्थयुक्तम् ॥ २६ ॥

पूर्वेन्द्रा ऊचुः। गमिष्यामो मानुषं देवलोकाद्दुराधरो विहितो यत्र मोक्षः। देवास्त्वस्मानादधीरन् जनन्यां धर्मो वायुर्मघवानश्विनौ च। अस्त्रैर्दिव्यैर्मानुषान् योधयित्वा आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकम् ॥ २७ ॥

व्यास उवाच। एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिर्वचस्तु देवश्रेष्ठं पुनरेवेदमाह। वीर्य्येणाहं पुरुषं कार्य्यहेतोर्द्द्यामेषां पञ्चमं मत्प्रसूतम् ॥ २८ ॥ विश्वभुग्भूतधामा च शिबिरिन्द्रः प्रतापवान्। शान्तिश्चतुर्थस्तेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥ २९ ॥ तेषां कामं भगवानुग्रधन्वा प्रादादिष्टं सन्निसर्गाद्यथोक्तम्। तां चाप्येषां योषितं लोककान्तां श्रियं भार्य्यां व्यदधान्मानुषेषु ॥ ३० ॥ तैरेव सार्द्धन्तु ततः स देवो जगाम नारायणमप्रमेयम्। अनन्तमव्यक्तमजं पुराणं सनातनं विश्वमनन्तरूपम् ॥ ३१ ॥ स चापि तद्व्यदधात्सर्वमेव ततः सर्वे सम्बभूवुर्द्धरण्याम्। स चापि केशौ हरि-

रुद्दवर्हं शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णाम् ॥ ३२ ॥ तौ चापि केशौ निविशेतां यदूनां कुले स्त्रियौ देवकीं रोहिणीञ्च। तयोरेको बलदेवो बभूव योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः। कृष्णो द्वितीयः केशवः सम्बभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ॥ ३३ ॥ ये ते पूर्वं शक्ररूपा निबद्धाः तस्यां दर्य्यां पर्व्वतस्योदरस्य। इहैव ते पाण्डवा वीर्य्यवन्तः शक्रस्यांशः पाण्डवः सव्यसाची ॥ ३४ ॥ एवमेते पाण्डवाः सम्बभूवुर्य्ये ते राजन् पूर्व्वमिन्द्रा बभूवुः। लक्ष्मीश्चैषां पूर्व्वमेवोपदिष्टा भार्य्या यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ३५ ॥ कथं हि स्त्री कर्म्मणोऽन्ते महीतलात्समुत्तिष्ठेदन्यतो दैवयोगात्। यस्या रूपं सोमसूर्य्यप्रकाशं गन्धश्चास्याः क्रोशमात्रात् प्रवाति ॥ ३६ ॥ इदं चान्यत् प्रीतिपूर्व्वं नरेन्द्र ददानि ते दिव्यमत्यद्भुतञ्च। दिव्यञ्चक्षुः पश्य कुन्तीसुतांस्त्वं पुण्यैर्द्दिव्यैः पूर्व्वदेहैरुपेतान् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो व्यासः परमोदारकर्म्मा शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः। चक्षुर्द्दिव्यं प्रददौ तांश्च सर्व्वान्राजापश्यत् पूर्व्वदेहैर्यथावत् ॥ ३८ ॥ ततो दिव्यान् हेमकिरीटमालिनः शक्रप्रख्यान् पावकादित्यवर्णान्। बद्धापीड़ांश्चारुरूपांश्च यूनो व्यूढ़ोरस्कांस्तालमात्रान्दर्दर्श ॥ ३९ ॥ दिव्यैर्व्वस्त्रैररजोभिः सुगन्धैर्माल्यैश्चाग्र्यैः शोभमानानतीव। साक्षात्त्र्यक्षान्वा वसूंश्चापि रुद्रानादित्यान् वा सर्व्वगुणोपपन्नान् ॥ ४० ॥ तान् पूर्व्वेन्द्रानभिवीक्ष्याभिरूपान् शक्रात्मजं चेन्द्ररूपं निशम्य। प्रीतो राजा द्रुपदो विस्मितश्च दिव्यां मायां तामवेक्ष्याप्रमेयम् ॥ ४१ ॥ तां चैवाग्र्यां स्त्रियमतिरूपयुक्तां दिव्यां साक्षात्सोमवह्निप्रकाशाम्। योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः पत्नीं मत्वा हृष्टवान् पार्थिवेन्द्रः ॥४२॥ स तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यरूपं जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य। नैतच्चित्रं परमर्षे त्वयीति प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४३ ॥

व्यास उवाच । आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः । नाध्यगच्छत् पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४४ ॥ तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शङ्करम् । तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणु्कामभिति स्वयम् ॥ ४५ ॥ सैवमुक्ताब्रवीत् कन्या देवं वरदमीश्वरम् । पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४६ ॥ ददौ तस्मै स देवेशस्तं वरं प्रीतमानसः । पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति शङ्करः ॥ ४७ ॥ सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत । एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीति शङ्कर ॥ ४८ ॥ तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः । पञ्चकृत्वस्त्वयोक्तोऽहं पतिं देहीति वै पुनः ॥ ४९ ॥ तत्तथा भविता भद्रे वचस्तद्भद्रमस्तु ते । देहमन्यां गतायास्ते सर्वमेतद्भविष्यति ॥ ५० ॥ द्रुपदैषा हि सा जज्ञे सुता वै देवरूपिणी । पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ ५१ ॥ स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थन्तु समुत्पन्ना महामखे । सेह तप्त्वा तपो घोरं दुहितृत्वं तवागता ॥ ५२ ॥ सैषा देवी रुचिता देवजुष्टा पञ्चानामेका स्वकृतेनेह कर्मणा । सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयम्भुवा श्रुत्वा राजन्द्रुपदेष्टं कुरुष्व ॥ ५३ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पञ्चेन्द्रोपाख्याने नवनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

द्रुपद उवाच । अश्रुत्वैवं वचनं ते महर्षे मया पूर्वं यतितं सन्विधातुम् । नैव शक्यं विहितस्यापयानं तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ १ ॥ दिष्टस्य ग्रन्थिरनिवर्त्तनीयः स्वकर्मणा विहितं नेह किञ्चित् । कृतं निमित्तं हि वरैकहेतोस्तदेवेदमुपपन्नं विधानम् ॥ २ ॥ तथैव कृष्णोक्तवती पुरस्तान्नैकान् पतीन्मे भगवान्ददातु । स चाप्येवं वरमित्यब्रवीत्तां देवो हि वेत्ता परमं

यदत्र ॥ ३ ॥ यदि चैवं विहितः शङ्करेण धर्म्मोऽधर्म्मो वा नात्र ममापराधः। गृह्णन्तु मे विधिवत्पाणिमस्या यथोपजोषं विहितैषां हि कृष्णा ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽब्रवीद्भगवान्धर्म्मराजमद्यैव पुण्याहमुत वः पाण्डवेयाः। अद्य पौष्यं योगमुपैति चन्द्रमाः पाणिं कृष्णायास्त्वं गृहाणाद्य पूर्व्वम् ॥ ५ ॥ ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो जन्यार्थमुक्तं बहु तत्तदग्र्यम्। समानयामास सुताञ्च कृष्णामाप्लाव्य रत्नैर्बहुभिर्विभूष्य ॥ ६ ॥ ततस्तु सर्व्वे सुहृदो नृपस्य समाजग्मुः सहिता मन्त्रिणश्च। द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता द्विजाश्च पौराश्च यथाप्रधानाः ॥ ७ ॥ ततोऽस्य वेश्माग्र्यजनोपशोभितं विस्तीर्णपद्मोत्पलभूषिताजिरम्। बलौघरत्नौघविचित्रमावभौ नभो यथा निर्म्मलतारकाचितम् ॥ ८ ॥ ततस्तु ते कौरवराजपुत्रा विभूषिताः कुण्डलिनो युवानः। महार्हवस्त्राम्बरचन्दनोक्षिताः कृताभिषेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ९ ॥ पुरोहितेनाग्निसमानवर्च्चसा सहैव धौम्येन यथाविधि प्रभो। क्रमेण सर्व्वे विविशुस्ततः सदो महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ॥ १० ॥ ततः समाधाय स वेदपारगो जुहाव मन्त्रैर्ज्ज्वलितं हुताशनम्। युधिष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रविन्नियोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ११ ॥ प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी परीणयामास स वेदपारगः। ततोऽभ्यनुज्ञाय यमाजिशोभिनं पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्य्ययौ ॥ १२ ॥ क्रमेन चानेन नराधिपात्मजा वरस्त्रियस्ते जगृहुस्तदा करम्। अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो महारथाः कौरववंशवर्द्धनाः ॥ १३ ॥ इदञ्च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं जगाद देवर्षिरतीव मानुषम्। महानुभावा किल सा सुमध्यमा बभूव कन्यैव गते गतेऽहनि ॥ १४ ॥ कृते विवाहे द्रुपदो धनं ददौ महारथेभ्यो बहुरूपमुत्तमम्। शतं रथानां वरहेममालिनां चतुर्युजां हेमखलीनशालिनाम् ॥ १५ ॥

शतं गजानामपि पद्मिनां तथा शतं गिरीणामिव हेमशृङ्गिणाम्।
तथैव दासीशतमग्र्यौवनं महार्हवेशाभरणाम्बरस्रजम् ॥ १६ ॥
पृथक् पृथग्दिव्यदृशां पुनर्ददौ तदा धनं सौमकिरग्निसाक्षिकम्।
तथैव वस्त्राणि विभूषणानि प्रभावयुक्तानि महानुभावः ॥ १७ ॥
कृते विवाहे तु ततस्तु पाण्डवाः प्रभूतरत्नामुपलभ्य तां श्रियम्।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमा महाबलाः पुरे तु पाञ्चालनृपस्य तस्य ह ॥ १८॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि द्रौपदीविवाहे
द्विशतोऽध्यायः ॥ २०० ॥

वैशम्पायन उवाच। पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य ह। न बभूव भयं किञ्चिद्देवेभ्योऽपि कथञ्चन ॥ १ ॥ कुन्तीमासाद्य ता नार्य्यो द्रुपदस्य महात्मनः। नाम सङ्कीर्त्तयन्त्यो ऽस्याः जग्मुः पादौ स्वमूर्द्धनि ॥ २ ॥ कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला। कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥ रूपलक्षणसम्पन्नां शीलाचारसमन्विताम्। द्रौपदीमवदत् प्रेम्ना पृथाशीर्वचनं स्नुषाम् ॥ ४ ॥ यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ। रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा नले ॥ ५ ॥ यथा वैश्रवणे भद्रा वशिष्टे चाप्यरुन्धती। यथा नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्त्तृषु ॥ ६ ॥ जीवसूर्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता। सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥ ७ ॥ अतिथीनागतान् साधून् वृद्धान् बालांस्तथा गुरून्। पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वद्गच्छन्तु ते समाः ॥ ८ ॥ कुरुजाङ्गलमुख्येषु राष्ट्रेषु नगरेषु च। अनु त्वमभिषिच्यस्व नृपतिं धर्मवत्सला ॥ ९ ॥ पतिभिर्निर्ज्जितामुर्वीं विक्रमेण महाबलैः। कुरु ब्राह्मणसात् सर्वामश्वमेधे महाक्रतौ ॥ १० ॥ पृथिव्यां यानि

रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते। तान्याप्नुहि त्वं कल्याणि सुखिनी शरदां शतम्॥ ११॥ यथा च त्वाभिनन्दामि वध्वद्य क्षौमसम्वृताम्। तथा भूयोऽभिनन्दिष्ये जातपुत्रां गुणान्विताम्॥ १२॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्तु कृतदारेभ्यः पाण्डुभ्यः प्राहिणोद्धरिः। वैदूर्य्यमणिचित्राणि हैमान्याभरणानि च॥ १३॥ वासांसि च महार्हाणि नानादेश्यानि माधवः। कम्बलाजिनरत्नानि स्पर्श्वन्ति शुभानि च॥ १४॥ शयनासनयानानि विविधानि महान्ति च। वैदूर्य्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च॥ १५॥ रूपयौबनदाक्षिण्यै रुपेताश्च स्वलङ्कृताः। प्रेष्याः सम्प्रददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः॥ १६॥ गजान् विनीतान् भद्रांश्च सदश्वांश्च स्वलङ्कृतान्। रथांश्च दान्तान् सौवर्णैः शुभ्रैः पट्टैरलङ्कृतान्॥ १७॥ कोटिशश्च सुवर्णञ्च तेषामकृतकं तथा। वीतीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः॥ १८॥ तत् सर्वं प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः। मुदा परमया युक्तो गोविन्दप्रियकाम्यया॥ १९॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि श्रीकृष्णोपहारप्रेषणे एकाधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २०१॥

अथ विदुरागमनपर्व॥ १४॥

वैशम्पायन उवाच। ततो राज्ञां चरैराप्तैः प्रवृत्तिरुपनीयत। पाण्डवैरुपसम्पन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा॥ १॥ येन तद्धनुरायम्य लक्ष्यं विद्धं महात्मना। सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो महावाणधनुर्द्धरः॥ २॥ यः शल्यं मद्रराजं वै प्रोत्क्षिप्यापातयद्बली। त्रासयामास संक्रुद्धो वृक्षेण पुरुषान् रणे॥ ३॥ न चास्य संभ्रमः कश्चिदासीत्तत्र महात्मनः। स भीमो भीमसंस्पर्श

शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ४ ॥ ब्रह्मरूपधरान् श्रुत्वा प्रशान्तान् पाण्डु-नन्दनान्। कौन्तेयान्मनुजेन्द्राणां विस्मयः समजायत ॥ ५ ॥ सपुत्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुगृहे श्रुता। पुनर्जातानिव च तान् तेऽमन्यन्त नराधिपाः ॥ ६ ॥ धिगकुर्वंस्तदा भीष्मं धृत-राष्ट्रञ्च कौरवम्। कर्मनातिनृशंसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७ ॥ वृत्ते स्वयम्वरे चैव राजानः सर्व एव ते। यथागतं विप्रजग्मु-र्विदित्वा पाण्डवान् वृतान् ॥ ८ ॥ अथ दुर्य्योधनो राजा विमना भ्रातृभिः सह। अश्वत्थाम्ना मातुलेन कर्णेन च कृपेन च ॥ ९ ॥ विनिवृत्तो वृतं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम्। तन्तु दुःशासनो व्रीड़मन्दं मन्दमिवाब्रवीत् ।१०॥ यद्यसौ ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत द्रौपदीं न सः। न हि तं तत्त्वतो राजन् वेद कश्चिद्धनञ्जयम् ॥ ११ ॥ दैवञ्च परमं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम्। धिगस्तु पौरुषं तात ध्रियन्ते यत्र पाण्डवाः ॥ १२ ॥ एवं सम्भाषमाणास्ते निन्दन्तश्च पुरोचनम्। विविशुर्हास्तिनापुरं दीना विगतचेतसः ॥ १३ ॥ त्रस्ता विगतसङ्कल्पा दृष्ट्वा पार्थान्महौजसः। मुक्तान् हव्यभुजश्चैव संयुक्तान् द्रुपदेन च ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नन्तु सञ्चिन्त्य तथैव च शिखण्डिनम्। द्रुपदस्यात्मजांश्चान्यान् सर्वयुद्धविशा-रदान् ॥ १५ ॥ विदुरस्त्वथ तां श्रुत्वा द्रौपदीं पाण्डवैर्वृताम्। व्रीड़ितान् धार्त्तराष्ट्रांश्च भग्नदर्पानुपागतान् ॥ १६ ॥ ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशाम्पते। उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः ॥ १७ ॥ वैचित्रवीर्य्यस्तु नृपो निशम्य विदुरस्य तत्। अब्रवीत्परमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ १८ ॥ मन्यते स वृतं पुत्रं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया। दुर्य्योधनमविज्ञानात् प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ १९ ॥ अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्या भूषणं बहु। आनीयतां वै कृष्णेति पुत्रं दुर्य्योधनं तदा ॥ २० ॥ अथास्य पश्चाद्विदुर आचख्यौ पाण्डवान् वृतान्। सर्वान् कुश-

लिनो वीरान् पूजितान् द्रुपदेन ह ॥ २१ ॥ तेषां सम्बन्धिनश्चान्यान् बहून् बलसमन्वितान् । समागतान् पाण्डवैयैस्तस्मिन्नेव स्वयम्वरे ॥ २२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यथैव पाण्डोः पुत्रास्तु तथैवाभ्यधिका मम । यथा चाभ्यधिका बुद्धिर्मम तान् प्रति तच्छृणु ॥ २३ ॥ यत्ते कुशलिनो वीरा मित्रवन्तश्च पाण्डवाः । तेषां सम्बन्धिनश्चान्ये बहवश्च महाबलाः ॥२४॥ को हि द्रुपदमासाद्य मित्रं क्षत्तः सबान्धवम् । न बुभूषेद्भवेनार्थी गतश्रीरिव पार्थिवः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं तथा भाषमानन्तु विदुरः प्रत्यभाषत । नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजन् शतं समाः ॥ २६ ॥ ततो दुर्य्योधनश्चापि राधेयश्च विशाम्पते । धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोब्रूतामिदं तदा ॥ २७ ॥ सन्निधौ विदुरस्य त्वां दोषं वक्तुं न शक्नुवः । विविक्तमिति वक्ष्यावः किं तवेदं चिकीर्षितम् ॥ २८ ॥ सपत्नवृद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मनः । अभिष्टौषि च यत् क्षत्तुः समीपे द्विपदां वर ॥ २९ ॥ अन्यस्मिन्नृप कर्त्तव्य त्वमन्यत् कुरुषेऽनघ । तेषां बलविघातो हि कर्त्तव्यस्तात नित्यशः ॥ ३० ॥ ते वयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मन्त्रयामहे । यथा नो न ग्रसेयुस्ते सपुत्रबलबान्धवान् ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि दुर्य्योधनवाक्ये द्व्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अहमप्येवमेवैतच्चिकीर्षामि यथा युवाम् । विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ १ ॥ ततस्तेषां गुणानेव कीर्त्तयामि विशेषतः । नावबुध्येत विदुरो ममाभि

प्रार्थमिङ्गितैः ॥ २ ॥ यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्ब्रवीहि सुयोधन। राधेय मन्यसे यच्च प्राप्तकालं वदाशु मे ॥ ३ ॥

दुर्य्योधन उवाच। अद्य तान् कुशलैर्विप्रै सुगुप्तैराप्तकारिभिः। कुन्तीपुत्रान् भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४ ॥ अथ वा द्रुपदो राजा महद्भिर्वित्तसञ्चयः। पुत्राश्चास्य प्रलोभ्यन्ताममात्याश्चैव सर्वशः ॥ ५ ॥ परित्यजेद्यथा राजा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। अथ तत्रैव वा तेषां॥ निवासं रोचयन्तु ते ॥ ६ ॥ इहैषां दोषवद्वासं वर्णयन्तु पृथक् पृथक्। ते भिद्यमानास्तत्रैव मनः कुर्व्वन्तु पाण्डवाः ॥ ७ ॥ अथवा कुशलाः केचिदुपायनिपुणा नराः। इतरेतरतः पार्थान् भेदयन्त्वनुरागतः ॥ ८ ॥ व्युत्थापयन्तु वा कृष्णां बहुत्वात् सुकरं हि तत्। अथवा पाण्डवांस्तस्यां भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ९ ॥ भीमसेनस्य वा राजन् उपाय कुशलैर्नरैः। मृत्युर्विधीयतां छन्नैः स हि तेषां बलाधिकः ॥१०॥ तमाश्रित्य हि कौन्तेयः पुरा चास्मान्न मन्यते। स हि तीक्ष्णश्च शूरश्च तेषाञ्चैव परायणम् ॥ ११ ॥ तस्मिंस्त्वभिहते राजन् हतोत्साहा हतोजसः। यतिष्यन्ते न राज्याय स हि तेषां व्यपाश्रयः ॥ १२ ॥ तजेयो ह्यर्जुनः सङ्ख्ये पृष्ठगोपे वृकोदरे। तमृते फाल्गुनो युद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥ १३ ॥ ते जानानास्तु दौर्बल्यं भीमसेनमृते महत्। अस्मान् बलवतो ज्ञात्वा न यतिष्यन्ति दुर्बलाः ॥ १४ ॥ इहागतेषु वा तेषु निदेशवशवर्त्तिषु। प्रवर्त्तिष्यामहे राजन् यथाशास्त्रं निवर्हणम् ॥ १५ ॥ अथ वा दर्शनीयाभिः प्रमदाभिर्विलोभ्यताम्। एकैकस्तत्र कौन्तेयस्ततः कृष्णा विरज्यताम् ॥ १६ ॥ प्रेष्यतां चैव राधेय तेषामागमनाय वै। तैस्तैः प्रकारैः सन्नीय पात्यन्तामाप्तकारिभिः ॥ १७ ॥ एतेषामप्युपायानां यस्ते निर्दोषवान्मतः। तस्य प्रयोगमातिष्ठ पुरा कालोऽतिवर्त्तते ॥ १८ ॥ यावद्ध्यकृतविश्वासा द्रुपदे पार्थिव-

र्षभ। तावदेव हि ते शक्या न शक्यास्तु ततः परम् ॥ १९ ॥ एषा मम मतिस्तात निग्रहाय प्रवर्त्तते। साध्वी वा यदि वासाध्वी किम्वा राधेय मन्यसे ॥ २० ॥

इत्यादिपर्व्वणि विदुरागमनपर्व्वणि दुर्य्योधनवाक्ये त्र्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

कर्ण उवाच। दुर्य्योधन तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः। नह्युपायेन ते शक्याः पाण्डवाः कुरुवर्द्धन ॥ १ ॥ पूर्व्वमेव हि ते सूक्ष्मैरुपायैर्यतितास्त्वया। निग्रहीतुं तदा वीर न चैव शकितास्तथा ॥ २ ॥ इहैव वर्त्तमानास्ते समीपे तव पार्थिव। अजातपक्षाः शिशवः शकिता नैव बाधितुम् ॥ ३ ॥ जातपक्षा विदेशस्था विवृद्धाः सर्व्वशोऽद्य ते। नोपायसाध्याः कौन्तेया ममैषा मतिरच्युता ॥ ४ ॥ न च ते व्यसनैर्य्योक्तुं शक्या दिष्टकृतेन च। शकिताश्चेप्सवश्चैव पितृपैतामहम् पदं ॥ ५ ॥ परस्परेण भेदश्च नाधातुं तेषु शक्यते। एकस्यां ये रताः पत्न्यां न भिद्यन्ते परस्परम् ॥ ६ ॥ न चापि कृष्णा शक्येत तेभ्यो भेदयितुं परैः। परिद्यूनान्वृतवती किमुताद्य मृजावतः ॥ ७ ॥ ईप्सितश्च गुणः स्त्रीणामेकस्या बहुभर्तृता। तञ्च प्राप्तवती कृष्णा न सा भेदयितुं क्षमा ॥ ८ ॥ आर्य्यव्रतश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रिय। न सन्त्यक्ष्यति कौन्तेयान् राज्यदानैरपि ध्रुवम् ॥ ९ ॥ तथास्य पुत्रो गुणवाननुरक्तश्च पाण्डवान्। तस्मान्नोपायसाध्यांस्तानहं मन्ये कथञ्चन ॥ १० ॥ इदं त्वद्य क्षमं कर्त्तुमस्माकं पुरुषर्षभ। यावन्न कृतमूलास्ते पाण्डवेया विशाम्पते। तावत् प्रहरणीयास्ते तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ११ ॥ अस्मत्पक्षो महान् यावद्यावत् पाञ्चालको लघुः। तावत् प्रहरणं तेषां क्रियतां मा विचारय

॥ १२ ॥ वाहनानि प्रभूतानि मित्राणि च कुलानि च। यावन्न तेषां गान्धारे तावद्विक्रम पार्थिव ॥ १३ ॥ यावच्च राजा पाञ्चाल्यो नोद्यमे कुरुते मनः। सहपुत्रैर्महावीर्य्यैस्तावद्विक्रम पार्थिव ॥ १४ ॥ यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्षन्यादववाहिनीम्। राज्यार्थे पाण्डवेयानां पाञ्चाल्यसदनं प्रति ॥ १५ ॥ वसूनि विविधान् भोगान् राज्यमेव च केवलम्। नास्त्यदेयमस्ति कृष्णस्य पाण्डवार्थे कथञ्चन ॥ १६ ॥ विक्रमेण मही प्राप्ता भरतेन महात्मना। विक्रमेण च लोकांस्त्रीन जितवान् पाकशासनः ॥ १७ ॥ विक्रमञ्च प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशाम्पते। स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः पार्थिवर्षभ ॥ १८ ॥ ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा। प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डवान् ॥ १९ ॥ न हि साम्ना न दानेन न भेदेन च पाण्डवाः। शक्याः साधयितुं तस्माद्विक्रमेणैव तान् जहि ॥ २० ॥ तान् विक्रमेण जित्वेमामखिलां भुङ्क्ष्व मेदिनीम्। अतो नान्यं प्रपश्यामि कार्य्योपायं जनाधिप ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। श्रुत्वा तु राधेयवचो धृतराष्ट्रः प्रतापवान्। अभिपूज्य ततः पश्चादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ उपपन्नं महाप्राज्ञे कृतास्त्रे सूतनन्दने। त्वयि विक्रमसम्पन्नमिदं वचनमीदृशम् ॥ २३ ॥ भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव च। युवाञ्च कुरुतं बुद्धिं भवेद्या नः सुखोदया ॥ २४ ॥ तत आनाय्य तान् सर्वान्मन्त्रिणः सुमहायशाः। धृतराष्ट्रो महाराज मन्त्रयामास वै तदा ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि धृतराष्ट्रमन्त्रणे चतुरधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

भीष्म उवाच। न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्त्रैः कथञ्चन। यथैव धृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ १ ॥ गान्धार्य्याश्च यथा पुत्त्रास्तथा कुन्तीसुता मम। यथा च मम ते रक्ष्या धृतराष्ट्र तथा तव ॥ २ ॥ यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्य्योधनस्य ते। तथा कुरूणां सर्व्वेषामन्येषामपि पार्थिव ॥ ३ ॥ एवं गते विग्रहं तैर्न रोचे सन्धाय वीरैर्दीयतामर्द्धभूमिः। तेषामपीह प्रपितामहानां राज्यं पितुश्चैव कुरूत्तमानाम् ॥ ४ ॥ दुर्य्योधन यथा राज्यं त्वमिदं तात पश्यसि। मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५ ॥ यदि राज्यं न ते प्राप्ताः पाण्डवेया यशस्विनः। कुत एव तवापीदं भारतस्यापि कस्यचित् ॥ ६ ॥ अधर्म्मेण राज्यं त्वं प्राप्तवान् भरतर्षभ। तेऽपि राज्यमनुप्राप्ताः पूर्व्वमेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥ मधुरेणैव राज्यस्य तेषामर्द्धं प्रदीयताम्। एतद्धि पुरुषव्याघ्र हितं सर्व्वजनस्य च ॥ ८ ॥ अतोऽन्यथा चेत् क्रियते न हितं नो भविष्यति। तवाप्यकीर्त्तिः सकला भविष्यति न संशयः ॥ ९ ॥ कीर्त्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्त्तिर्हि परमं बलम्। नष्टकीर्त्तेर्मनुष्यस्य जीवितं ह्यफलं स्मृतम् ॥ १० ॥ यावत्कीर्त्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव। तावज्जीवति गान्धारे नष्टकीर्त्तिस्तु नश्यति ॥ ११ ॥ तमिमं समुपातिष्ठ धर्म्मं कुरुकुलोचितम्। अनुरूपं महाबाहो पूर्व्वेषामात्मनः कुरु ॥ १२ ॥ दिष्ट्या ध्रियन्ते पार्था हि दिष्ट्या जीवति स पृथा। दिष्ट्या पुरोचनः पापो न सकामोऽत्ययं गतः ॥ १३ ॥ यदा प्रभृति दग्धास्ते कुन्तिभोजसुतासुताः। तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नोम्यभिवीक्षितुम् ॥ २४ ॥ लोके प्राणभृतां कञ्चिच्छ्रुत्वा कुन्तीं तथागताम्। न चापि दोषेण तथा लोको मन्येत् पुरोचनम्। तथा त्वां पुरुषव्याघ्र लोको दोषेण गच्छति ॥ १५ ॥ तदिदं जीवितं तेषां तव किल्विषनाशनम्। सम्मन्तव्यं महाराज पाण्ड-

वानाञ्च दर्शनम् ॥ १६ ॥ न चापि तेषां वीराणां जीवतां कुरु-
नन्दन। पित्र्योऽंशः शक्य आदातुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १७ ॥
ते सर्व्वेऽवस्थिताः धर्म्मे सर्व्वे चैवैकचेतसः। अधर्म्मेण निरताश्च तुल्ये
राज्ये विशेषतः ॥ १८ ॥ यदि धर्मस्त्वया कार्य्यो यदि कार्य्यं
प्रियञ्च मे। क्षेमञ्च यदि कर्त्तव्यं तेषामर्द्धं प्रदीयताम् ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि भीष्मवाक्ये
पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

द्रोण उवाच। मन्त्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्र हितैर्नृप।
धर्म्म्यमर्थ्यं यशस्यञ्च वाच्यमित्यनुशुश्रुमः ॥ १ ॥ ममाप्येषा मति-
स्तात या भीष्मस्य महात्मनः। सम्विभज्यास्तु कौन्तेया धर्म एष
सनातनः ॥ २ ॥ प्रेष्यतां द्रुपदायाशु नरः कश्चित् प्रियम्वदः।
बहुलं रत्नमादाय तेषामर्थाय भारत ॥ ३ ॥ मिथः कृत्यञ्च तस्मै
स आदाय वसु गच्छतु। वृद्धिञ्च परमां ब्रूयात्त्वत्संयोगाद्भवां
स्तथा ॥ ४ ॥ संप्रीयमाणं त्वां ब्रूयाद्राजन् दुर्य्योधनं तदा।
असकृद्द्रुपदे चैव धृष्टद्युम्ने च भारत ॥ ५ ॥ उचितत्वं प्रियत्वञ्च
योगस्यापि च वर्णयेत्। पुनः पुनश्च कौन्तेयान्माद्रीपुत्रौ च
सान्त्वयन् ॥ ६ ॥ हिरण्मयानि शुभ्राणि बहून्याभरणानि च।
वचनात्तव राजेन्द्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु ॥ ७ ॥ तथा द्रुपद-
पुत्राणां सर्व्वेषां भरतर्षभ। पाण्डवानाञ्च सर्व्वेषां कुन्त्या युक्तानि
यानि च ॥ ८ ॥ एवं सान्त्वसमायुक्तं द्रुपदं पाण्डवैः सह। उक्त्वा
सोऽनन्तरं ब्रूयात्तेषामागमनं प्रति ॥ ९ ॥ अनुज्ञातेषु वीरेषु
बलं गच्छतु शोभनम्। दुःशासनो विकर्णश्चाप्यानेतुं पाण्डवा-
निह ॥ १० ॥ ततस्ते पाण्डवाः श्रेष्ठाः पूज्यमानाः सदा त्वया।
प्रकृतीनामनुमते पदे स्थास्यन्ति पैतृके ॥ ११ ॥ एतत्तव महा-

राजपुत्रेषु तेषु चैव हि । वृत्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ॥ १२ ॥

कर्ण उवाच । योजितावर्थमानाभ्यां सर्व्वकार्य्येष्वनन्तरौ । न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमद्भुततरं ततः ॥ १३ ॥ दुष्टेन मनसा यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना । ब्रूयान्निःश्रेयसं नाम कथं कुर्य्यात् सतां सतम् ॥ १४ ॥ न मित्राण्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे वेतराय वा । विधिपूर्व्वं हि सर्व्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥ १५ ॥ कृत-प्रज्ञोऽकृतप्रज्ञो बालो वृद्धश्च मानवः । ससहायोऽसहायश्च सर्व्वं सर्व्वत्र विन्दति ॥ १६ ॥ श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुवीच इतीश्वरः । आसीद्राजगृहे राजा मागधानां महीक्षिताम् ॥ १७ ॥ स हीनः करणैः सर्व्वैरुच्छ्वासपरमो नृप । अमात्यसंस्थः सर्व्वेषु कार्य्येष्वेवाभवत्तदा ॥ १८ ॥ तस्यामात्यो महाकर्णिर्बभूवैकेश्वर-स्तदा । स लब्धबलमात्मानं मन्यमानोऽवमन्यते ॥ १९ ॥ स राज्ञ उपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधनानि च । आददे सर्व्वशो मूढ़ ऐश्वर्य्यञ्च स्वयं तदा ॥ २० ॥ तदादाय च लुब्धस्य लाभाल्लोभोऽप्य-वर्द्धत । तथाहि सर्व्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्षति ॥ २१ ॥ हीनस्य करणैः सर्व्वैरुच्छ्वासपरमस्य च । यतमानोपि तद्राज्यं न शशाकेति नः श्रुतम् ॥ २२ ॥ किमन्यद्विहिता नूनं तस्य सा पुरुषेन्द्रता । यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशाम्पते ॥ २३ ॥ मिषतः सर्व्वलोकस्य स्थास्यते त्वयि तद्ध्रुवम् । अतोऽन्यथा चेद्विहितं यतमानो न लप्स्यसे ॥ २४ ॥ एवं विद्वन्नुपादत्स्व मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् । दुष्टानाञ्चैव बोद्धव्यमदुष्टानाञ्च भाषि-तम् ॥ २५ ॥

द्रोण उवाच । विद्म ते भावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते । दुष्ट पाण्डवहेतोस्त्वं दोषमाख्यापयस्युत ॥ २७ ॥ हितन्तु परमं कर्ण ब्रवीमि कुलवर्द्धनम् । अथ त्वं मन्यसे दुष्टं ब्रूहि यत् परमं

हितम् ॥ २६ ॥ अतोऽन्यथा चेत् क्रियते यद्ब्रवीमि परं हितम्।
न वो वै विनङ्क्ष्यन्ति न चिरेणैव मे मतिः ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि द्रोणवाक्ये
षष्ठाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

विदुर उवाच। राजन्नि संशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बान्धवैः। न त्वशुश्रूषमाणे वै वाक्यं संप्रति तिष्ठति ॥ १ ॥ प्रियं हितञ्च तद्वाक्यमुक्तवान् कुरुनन्दनः। भीष्मः शान्तनवो राजन् प्रतिगृह्णासि तन्न च ॥ २ ॥ तथा द्रोणेन बहुधा भाषितं हितमुत्तमम्। तच्च राधासुतः कर्णो मन्यते न हितं तव॥ ३ ॥ चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम्। आभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां यो वा स्यात् प्रज्ञयाधिकः ॥ ४ ॥ इमौ हि वृद्धौ वयसा प्रज्ञया च श्रुतेन च। समौ च त्वयि राजेन्द्र तथा पाण्डुसुतेषु च ॥ ५ ॥ धर्मे चानवरौ राजन् सत्यतायाञ्च भारत। रामाद्दाशरथेश्चैव गदाच्चैव न संशयः ॥ ६ ॥ न चोक्तवन्तावश्रेयः पुरस्तादपि किञ्चन। न चाप्यपकृतं किञ्चिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ७ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रावनागसि नृप त्वयि। न मन्त्रयेतां तच्छ्रेयः कथं सत्यपराक्रमौ ॥ ८ ॥ प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावस्मिंल्लोके नराधिप। त्वन्निमित्तमतो नेमौ किञ्चिज्जिह्मं वदिष्यतः ॥ ९ ॥ इति मे नैष्ठिकी बुद्धिर्वर्त्तते कुरुनन्दन। न चार्थहेतोर्धर्मज्ञौ वक्ष्यतः पक्षसंश्रितम् ॥ १० ॥ एतद्धि परमं श्रेयो मन्येऽहं तव भारत। दुर्य्योधनप्रभृतयः पुत्रा राजन् यथा तव। तथैव पाण्डवेयास्ते पुत्रा राजन्न संशयः ॥ ११ ॥ तेषु चेदहितं किञ्चिन्मन्त्रयेयुरतद्विदः। मन्त्रिणस्ते न च श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः

॥ १३ ॥ अथ ते हृदये राजन् विशेषः स्वेषु वर्त्तते। अन्तरस्थं विवृण्वानाः श्रेयः कुर्य्युर्न ते ध्रुवम् ॥ १४ ॥ एतदर्थमिमौ राजन् महात्मानौ महाद्युती। नोचतुर्विकृतं किञ्चिन्न ह्येष तव निश्चयः ॥ १५ ॥ यच्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ। तत्तथा पुरुषव्याघ्र तव तद्भद्रमस्तु ते ॥ १६ ॥ कथं हि पाण्डवः श्रीमान् सव्यसाची धनञ्जयः। शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन्मघवतापि हि ॥ १७ ॥ भीमसेनो महाबाहुर्नागायुतबलो महान्। कथं स युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ १८ ॥ तथैव कृतिनौ युद्धे यमौ यमसुताविव। कथं विजेतुं शक्यौ तौ रणे जीवितुमच्छता ॥ १९ ॥ यस्मिन् धृतिरनुक्रोशः क्षमा सत्यं पराक्रम। नित्यानि पाण्डवे ज्येष्ठे स जीयेत रणे कथम् ॥ २० ॥ येषां पक्षधरो रामो येषां मन्त्री जनार्द्दनः। किन्नु तैरजितं संख्ये येषां पक्षे च सात्यकिः। २१ ॥ द्रुपदः श्वशुरो येषां येषां श्यालाश्च पार्षतः। धृष्टद्युम्नमुखा वीरा भ्रातरो द्रुपदात्मजाः ॥ २२ ॥ सोऽशक्यतान्च विज्ञाय तेषामग्रे च भारत। दायाद्यतान्च धर्म्मेण सम्यक् तेषु समाचर ॥ २३ ॥ इदं निर्द्दिष्टमयशः पुरोचनकृतं महत्। तेषामनुग्रहेनाद्य राजन् प्रक्षालयात्मनः ॥ २४ ॥ तेषामनुग्रहश्चायं सर्व्वेषाञ्चैव नः कुले। जीवितञ्च परं श्रेयः क्षत्रस्य च विवर्द्धनम् ॥ २५ ॥ द्रुपदोऽपि महान्राजा कृतवैरश्च नः पुरा। तस्य संग्रहणं राजन् स्वपक्षस्य विवर्द्धनम् ॥ २६ ॥ बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशाम्पते। यतः कृष्णस्ततः सर्व्वे यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ २७ ॥ यच्च साम्नैव शक्येत कार्य्यं साधयितुं नृप। को दैवशप्तस्तत् कार्य्यं विग्रहेण समाचरेत् ॥ २८ ॥ श्रुत्वा च जीवतः पार्थान् पौरजानपदा जनाः। बलवद्दर्शने हृष्टास्तेषां राजन् प्रियं कुरु ॥ २९ ॥ दुर्य्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः। अधर्म्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैषां वचः कृथाः ॥ ३० ॥

उक्तमेतत् पुरा राजन्मया गुणवतस्तव। दुर्य्योधनापराधेन प्रजेयं वै विनङ्क्ष्यति ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि विदुरागमपर्व्वणि विदुरवाक्ये सप्ताधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। भीष्मः शान्तनवो विद्वान्द्रोणश्च भगवानृषिः। हितञ्च परमं वाक्यं त्वञ्च सत्यं ब्रवीषि माम् ॥ १ ॥ यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः। तथैव धर्मतः सर्व्वे मम पुत्रा न संशयः ॥ २ ॥ यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं विधीयते। तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ॥ ३ ॥ क्षत्तरानय गच्छैतान् सह मात्रा सुसत्कृतान्। तथा च देवरूपिण्या कृष्णया सह भारत ॥ ४ ॥ दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्थ्या दिष्ट्या जीवति सा पृथा। दिष्ट्या द्रुपदकन्याञ्च लब्धवन्तो महारथाः ॥ ५ ॥ दिष्ट्या वर्द्धामहे सर्व्वे दिष्ट्या शान्तः पुरोचनः। दिष्ट्या मम परं दुःखमपनीतं महाद्युते ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शासनात्। सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानाञ्च भारत ॥ ७ ॥ समुपादाय रत्नानि वसूनि विविधानि च। द्रौपद्याः पाण्डवानाञ्च यज्ञसेनस्य चैव ह ॥ ८ ॥ तत्र गत्वा स धर्मज्ञः सर्व्वशास्त्रविशारदः। द्रुपदं न्यायतो राजन् संयुक्तमुपतस्थिवान् ॥ ९ ॥ स चापि प्रतिजग्राह धर्म्मेण विदुरं ततः। चक्रतुश्च यथान्यायं कुशलप्रश्नसम्विदम् ॥ १० ॥ ददर्श पाण्डवांस्तत्र वासुदेवञ्च भारत। स्नेहात्परिष्वज्य स तान् पप्रच्छानामयं ततः ॥ ११ ॥ तैश्चाप्यमितबुद्धिः स पूजितो हि यथाक्रमम्। वचनाद्धृतराष्ट्रस्य स्नेहयुक्तं पुनः पुनः ॥ १२ ॥ पप्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान् पाण्डु-

नन्दनान्। प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ १३ ॥ पाण्डवानाञ्च कुन्त्याश्च द्रौपद्याश्च विशाम्पते। द्रुपदस्य च पुत्राणां यथा दत्तानि कौरवैः ॥ १४ ॥ प्रवाच चामितमतिः प्रश्रितं विनयान्वितः। द्रुपदं पाण्डुपुत्राणां सन्निधौ केशवस्य च ॥ १५ ॥

विदुर उवाच। राजन् शृणु सहामात्यः सपुत्रश्च वचो मम। धृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सहामात्यः सबान्धवः ॥ १६ ॥ अब्रवीत् कुशलं राजन् प्रीयमाणः पुनः पुनः। प्रीतिमांस्ते दृढ़ञ्चापि सम्बन्धेन नराधिप ॥ १७ ॥ तथा भीष्मः शान्तनवः कौरवैः सह सर्व्वशः। कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्व्वतः परिपृच्छति ॥ १८ ॥ भारद्वाजो महाप्राज्ञो द्रोणः प्रियसखस्तव। समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं परिपृच्छति ॥ १९ ॥ धृतराष्ट्रश्च पाञ्चाल्य त्वया सम्बन्धमीयिवान्। कृतार्थं मन्यतेऽत्मानं तथा सर्व्वेऽपि कौरवाः ॥ २० ॥ न तथा राज्य-संप्राप्तिस्तेषां प्रीतिकरी मता। यथा सम्बन्धकं प्राप्य यज्ञसेन त्वया सह ॥ २१ ॥ एतद्विदित्वा तु भवान् प्रस्थापयतु पाण्डवान्। द्रष्टुं हि पाण्डुपुत्रांश्च त्वरन्ति कुरवो भृशम् ॥ २२ ॥ विप्रोषिता दीर्घकालमेते चापि नरर्षभाः। उत्सुका नगरं द्रष्टुं भविष्यन्ति तथा पृथा ॥ २३ ॥ कृष्णामपि च पाञ्चालीं सर्व्वाः कुरुवरस्त्रियः। द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरञ्च विषयाश्च नः ॥ २४ ॥ स भवान् पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु मा चिरम्। गमनं सहदाराणामेतदत्र मतं मम ॥ २५ ॥ निसृष्टेषु त्वया राजन् पाण्डवेषु महात्मसु। ततोऽहं प्रेषयिष्यामि धृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान्। आगमिष्यन्ति कौन्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि विदुरागमनपर्व्वणि विदुरसंवादे अष्टाधिक-द्विशततोऽध्यायः समाप्तञ्च विदुरागमन पर्व्व ॥ २०८ ॥

अथ राज्यलाभपर्व ॥ १५ ॥

द्रुपद उवाच। एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्थ विदुराद्य माम्। ममापि परमो हर्षः सम्बन्धेऽस्मिन् कृते प्रभो ॥ १ ॥ गमनं चापि युक्तं स्याद्दृढमेषां महात्मनाम्। न तु तावन्मया युक्तमेतद्वक्तुं स्वयं गिरा ॥ २ ॥ यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। भीमसेनार्जुनौ चैव यमौ च पुरुषर्षभौ ॥३॥ रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा गच्छन्तु पाण्डवाः। एतौ हि पुरुषव्याघ्रावेषां प्रियहिते रतौ ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। परवन्तो वयं राजंस्त्वयि सर्वे सहानुगाः। यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या तत्करिष्यामहे वयम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽब्रवीद्वासुदेवो गमनं रोचते मम। यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सर्वधर्मवित् ॥ ६ ॥

द्रुपद उवाच। यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः। प्राप्तकालं महाबाहुः सा बुद्धिर्निश्चिता मम ॥ ७ ॥ यथैव हि महाभागाः कौन्तेया मम साम्प्रतम्। तथैव वासुदेवस्य पाण्डुपुत्रा न संशयः ॥ ८ ॥ न तद्ध्यायति कौन्तेयः पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः। यथैषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महात्मना। पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महीपते ॥ १० ॥ आदाय द्रौपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम्। सविहारं सुखं जग्मुर्नगरं नागसाह्वयम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा चाप्यागतान् वीरान् धृतराष्ट्रो जनेश्वरः। प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ १२ ॥ विकर्णञ्च महेष्वासं चित्रसेनञ्च भारत। द्रोणञ्च परमेष्वासं गौतमं कृतमेव च ॥ १३ ॥ तैस्ते परिवृता वीराः शोभमाना महाबलाः। नगरं हास्तिनपुरं शनैः प्रविविशुस्तदा ॥ १४ ॥ कौतूहलेन नगरं दीप्यमानमिवाभवत्। तत्र ते पुरुषव्याघ्राः शोकदुःखविनाशनाः ॥ १५ ॥ तत उच्चावचा वाचः पौरैः प्रिय-

चिकीर्षुभिः। उदीरिता प्रशृणुस्ते पाण्डवा हृदयङ्गमा ॥ १६ ॥ अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित्। यो नः स्वानिव दायादान् धर्मेण परिरक्षति ॥ १७ ॥ अद्य पाण्डुर्महाराजो वनादिव जनप्रियः। आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः ॥ १८ ॥ किन्नु नाद्य कृतं तात सर्वेषां नः परं प्रियम्। यन्नः कुन्तीसुता वीरा नगरं पुनरागताः ॥ १९ ॥ यदि दत्तं यदि हुतं विद्यते यदि नस्तपः। तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवाः शरदां शतम् ॥ २० ॥ ततस्ते धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः। अन्येषाञ्च तदर्हाणां चक्रुः पादाभिवन्दनम् ॥ २१ ॥ कृत्वा तु कुशलप्रश्नं सर्वेण नागरेण च। न्यविशन्ताथ वेश्मानि धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ २२ ॥ विश्रान्तास्ते महात्मानः कञ्चित्कालं महाबलाः। आहूता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। भ्रातृभिः सह कौन्तेय निबोध गदतो मम। पुनर्वो विग्रहो माभूत् खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २४॥ न च वो वसतस्तत्र कश्चिच्छक्तः प्रबाधितुम्। संरक्ष्यमाणान् पार्थेन त्रिदशानिव वज्रिणा। अर्द्धं राजस्य सम्प्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रणम्य च। प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः ॥ २६ ॥ अर्द्धं राजस्य सम्प्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन्। ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः ॥ २७ ॥ मण्डयाञ्चक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः। ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ॥ २८ ॥ नगरं स्थापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः। सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतम् ॥ २९ ॥ प्राकारेण च सम्पन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता। पाण्डुराभ्रप्रकाशेन हिमरश्मिनिभेन च ॥ ३० ॥ शुशुभे तत् पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा। द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् ॥ ३१ ॥ गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः।

विविधैरतिनिविडैः शस्त्रपेतैः सुसंवृतैः ॥ ३२ ॥ शक्तिभिश्चावृतं तद्धि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः। तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम् ॥ ३३ ॥ तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभितम्। आयसैश्च महाचक्रैः शुशुभे तत् पुरोत्तमम् ॥ ३४ ॥ सुविभक्तमहारथ्यं देवताबाधवर्जितम्। विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः ॥ ३५ ॥ तत्त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत। मेघवृन्दमिवाकाशे विद्धं विद्युत्समावृतम् ॥ ३६ ॥ तत्र रम्ये शिवे देशे कौरवस्य निवेशनम्। शुशुभे धनसम्पूर्णं धनाध्यक्षक्षयोपमम् ॥ ३७ ॥ तत्रागच्छन् द्विजा राजन् सर्ववेदविदाम्वराः। निवासं रोचयन्ति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ३८ ॥ वणिजश्चाभ्ययुस्तत्र नानादिग्भ्यो धनार्थिनः। सर्वशिल्पविदस्तत्र वासायाभ्यागमंस्तदा ॥ ३९ ॥ उद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्ततः। आम्रैराम्रातकैर्नीपैरशोकैश्चम्पकैस्तथा ॥ ४० ॥ पुन्नागैर्नागपुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा। शालतालतमालैश्च वकुलैश्च सकेतकैः ॥ ४१ ॥ मनोहरैः सुपुष्पैश्च फलभारावनामितैः। प्राचीनामलकैर्लोध्रैरङ्कोलैश्च सुपुष्पितैः ॥ ४२ ॥ जम्बुभिः पाटलाभिश्च कुब्जकैरतिमुक्तकैः। करवीरैः पारिजातैरन्यैश्च विविधैर्द्रुमैः ॥ ४३ ॥ नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगणायुतैः। मत्तबर्हिणसंघुष्टं कोकिलैश्च सदामदैः ॥ ४४ ॥ गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्च लतागृहैः। मनोहरैश्चित्रगृहैस्तथा जगतिपर्वतैः ॥ ४५ ॥ वापीभिर्विविधाभिश्च पूर्णाभिः परमाम्भसा। सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ॥ ४६ ॥ हंसकारण्डवयुतैश्चक्रवाकोपशोभितैः। रम्याश्च विविधास्तत्र पुष्करिण्यो वनावृताः। तड़ागानि च रम्याणि वृहन्ति सुवहूनि च ॥ ४७ ॥ तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमाविशतां महत्। पाण्डवानां महाराज शश्वत् प्रीतिरवर्द्धत ॥ ४८ ॥ तत्र भीष्मेण राज्ञा च धर्मप्रणयने कृते। पाण्डवाः समपद्यन्त खाण्डवरस्थ-

वासिनः ॥ ४९ ॥ पञ्चभिस्तैर्महेष्वासैरिन्द्रकल्पैः समन्वितम्। शुशुभे तत् पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ५० ॥ तां निवेश्य ततो वीरो रामेण सह केशवः। ययौ द्वारवतीं राजन् पाण्डवानुमते तदा ॥ ५१ ॥

इत्यादिपर्व्वणि राज्यलाभपर्व्वणि कृष्णागमने
नवाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

जनमेजय उवाच। एवं सम्प्राप्य राज्यन्तदिन्द्रप्रस्थं तपोधन। अत ऊर्द्धं महात्मानः किमकुर्व्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥ सर्व्व एव महासत्त्वा मम पूर्व्वपितामहाः। द्रौपदी धर्म्मपत्नी च कथं तानन्ववर्त्तत ॥ २ ॥ कथञ्च पञ्च कृष्णायामेकस्यां ते नराधिपाः। वर्त्तमाना महाभागा नाभिद्यन्त परस्परम् ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्व्वं विस्तरेण तपोधन। तेषां चेष्टितमन्योऽन्यं युक्तानां कृष्णया सह ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह पाण्डवाः। रेमिरे खाण्डवप्रस्थे प्राप्तराज्याः परन्तपाः ॥ ५ ॥ प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसन्धो युधिष्ठिरः। पालयामास धर्म्मेण पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ६ ॥ जितारयो महाप्राज्ञाः सत्यधर्म्मपरायणाः। मुदं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ७ ॥ कुर्व्वाणाः पौरकार्य्याणि सर्व्वाणि पुरुषर्षभाः। आसाञ्चक्रुर्महार्हेषु पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ८ ॥ अथ तेषूपविष्टेषु सर्व्वेष्वेव महात्मसु। नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यदृच्छया ॥ ९ ॥ आसनं रुचिरं तस्मै प्रददौ स्वं युधिष्ठिरः। देवर्षेरुपविष्टस्य स्वयमर्घ्यं यथाविधि ॥ १० ॥ प्रादाद्युधिष्ठिरो धीमान् राज्यं तस्मै न्यवेदयत्। प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः प्रीतमनास्तदा

॥ ११ ॥ आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा च तमुवाचास्यतामिति । निष-सोदाभ्यनुज्ञातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ॥१२॥ प्रेषयामास कृष्णायै भगवन्तमुपस्थितम् । श्रुत्वैतद्द्रौपदी चापि शुचिर्भूत्वा समाहिता ॥ १३ ॥ जगाम तत्र यत्रास्ते नारदः पाण्डवैः सह । तस्याभिवाद्य चरणौ देवर्षेर्धर्मचारिणी ॥ १४ ॥ कृताञ्जलिः सुसम्वीता स्थिताथ द्रुपदात्मजा । तस्याश्चापि स धर्मात्मा सत्यवागृषिसत्तम ॥ १५ ॥ आशिषो विविधाः प्रोच्य राजपुत्र्यास्तु नारदः । गम्यतामिति होवाच भगवांस्तामनिन्दिताम् ॥ १६ ॥ गतायामथ कृष्णायां युधिष्ठिरपुरोगमान् । विविक्ते पाण्डवान् सर्वानुवाच भगवानृषिः ॥ १७ ॥

नारद उवाच । पाञ्चाली भवतामेका धर्मपत्नी यशस्विनी । यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १८ ॥ सुन्दोपसुन्दौ हि पुरा भ्रातरौ सहिताबुभौ । आस्तामवध्यावन्येषां त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ १९ ॥ एकराज्यावेकगृहावेकशय्यासनाशनौ । तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ॥ २० ॥ रक्ष्यतां सौहृदं तस्मादन्योऽन्यप्रीतिभावरम् । यथा वो नात्र भेदः स्यात्तत् कुरुष्व युधिष्ठिर ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महामुने । उत्पन्नश्च कथं भेदः कथञ्चान्योऽन्यमघ्नताम् ॥ २२ ॥ अप्सरा देवकन्या वै कस्य चैषा तिलोत्तमा । यस्याः कामेन सम्मत्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २३ ॥ एतत् सर्वं यथावृत्तं विस्तरेण तपोधन । श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन् परं कौतूहलं हि नः ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वणि राज्यलाभपर्वणि युधिष्ठिरनारदसंवादे दशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१० ॥

नारद उवाच। शृणु मे विस्तरेणेममितिहासं पुरातनम्। भ्रातृभिः सहितः पार्थ यथावृत्तं युधिष्ठिर ॥ १ ॥ महासुरस्यान्ववाये हिरण्यकशिपो पुरा। निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत् ॥ २ ॥ तस्य पुत्रौ महावीर्य्यौ जातौ भीमपराक्रमौ। सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ ॥ ३ ॥ तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्य्यार्थसम्मतौ ॥ निरन्तरमवर्त्तेतां समदुःखसुखावुभौ ॥ ४ ॥ विनान्योऽन्यं न भुञ्जाते विनान्योऽन्यं न जग्मतुः। अन्योऽन्यस्य प्रियकरावन्योऽन्यस्य प्रियंवदौ ॥ ५ ॥ एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकोऽभवत् कृतः। तौ विवृद्धौ महावीर्य्यौ कार्य्येष्वप्येकनिश्चयौ ॥ ६ ॥ त्रैलोक्यविजयार्थाय समाधायैकनिश्चयम्। दीक्षां कृत्वा गतौ विन्ध्यं तावुग्रं तेपतुस्तपः ॥ ७ ॥ तौ तु पूर्व्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः। क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ॥ ८ ॥ मलोपचितसर्व्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः। आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ। ऊर्द्ध्ववाहू चानिमिषौ दीर्घकालं कृतव्रतौ ॥ ९ ॥ तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः। धूमं प्रसुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १० ॥ ततो देवा भयं जग्मुरुग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः। तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे ॥ ११ ॥ रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चैभौ पुनः पुनः ॥ न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १२ ॥ अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः। भगिन्यो मातरो भार्य्यास्तयोश्चात्मजनास्तथा ॥ १३ ॥ प्रपात्यमाना वित्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा। भ्रष्टाभरणकेशान्ता भ्रष्टाभरणवाससः ॥ १४ ॥ अभिभाष्य ततः सर्व्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशुः। न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १५ ॥ यदा क्षोभं नोपयाति नार्त्तिमन्यतरस्तयोः। ततः स्त्रियस्ता भूतञ्च सर्व्वमन्तरधीयत ॥ १६ ॥ ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महा-

सुरौ। वरेण छन्दयामास सर्वलोकहितः प्रभुः ॥ १७ ॥ ततः-सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढ़विक्रमौ। दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा ॥ १८ ॥ ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा। आवयोस्तपसानेन यदि प्रीतः पितामहः ॥ १९ ॥ मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ। उभावप्यमरौ स्यावः प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच। ऋतेऽमरत्वं युवयोः सर्वमुक्तं भविष्यति। अन्यद्वृणीतं मृत्योश्च विधानममरैः समम् ॥ २१ ॥ प्रभविष्याव इति यन्महदभ्युद्यतं तपः। युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते ॥ २२ ॥ त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः। हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वाञ्छामं करोम्यहम् ॥ २३ ॥

सुन्दोपसुन्दौ ऊचतुः। त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किञ्चित् स्थावरजङ्गमम्। सर्वस्मान्नो भयं न स्यादृतेऽन्योऽन्यं पितामह ॥ २४ ॥

पितामह उवाच। यत् प्रार्थितं यथोक्तञ्च काममेतं ददानि वाम्। मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति ॥ २५ ॥

नारद उवाच। ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः। निवर्त्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २६ ॥ लब्ध्वा वराणि दैत्येन्द्रावथ तौ भ्रातरावुभौ। अवध्यौ सर्व्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ ॥ २७ ॥ तौ तु लब्धवरौ दृष्ट्वा कृतकामौ मनस्विनौ। सर्वः सुहृज्जनस्ताभ्यां प्रहर्षमुपजग्मिवान् ॥ २८ ॥ ततस्तौ तु जटां भित्त्वा मौलिनौ सम्बभूवतुः। महार्हाभरणोपेतौ विरजोऽम्बरधारिणौ ॥ २९ ॥ अकालकौमुदीं चैव चक्रतुः सार्वकालिकीम्। नित्यप्रमुदितः सर्वस्तयोश्चैव सुहृज्जनः ॥ ३० ॥ भक्ष्यतां भुज्यतां नित्यं दीयतां रम्यतामिति। गीयतां पीयतां चेति शब्दश्चासीद्गृहे गृहे ॥ ३१ ॥ तत्र तत्र महानादैरुत्क्रुष्टतलनादितैः। हृष्टं प्रमुदितं सर्वं दैत्यानामभवत् पुरम् ॥ ३२ ॥ तैस्तैर्विहारै-

र्वङ्गभिर्दैत्यानां कामरूपिणाम्। समाः संक्रीड़तां तेषामहरेक-
मिवाभवत्॥ ३३॥

इत्यादिपर्व्वणि राज्यलाभपर्व्वणि सुन्दोपसुन्दोपाख्याने
एकादशाधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २११॥

नारद उवाच। उत्सवे वृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणा-
वुभौ। मन्त्रयित्वा ततः सेनां तावाज्ञापयतां तदा॥ १॥
सुहृद्भिरप्यनुज्ञातौ दैत्यैर्वृद्धैश्च मन्त्रिभिः। कृत्वा प्रास्थानिकं
रात्रौ मघासु ययतुस्तदा॥ २॥ गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गर-
हस्तया। प्रस्थितौ सह धर्म्मिण्या महत्या दैत्यसेनया॥ ३॥ मङ्गलैः
स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसंहितैः। चारणैः स्तूयमानौ तौ जग्मतुः
परया मुदा॥ ४॥ तावन्तरीक्षमुत्प्लुत्य दैत्यौ कामगमावुभौ।
देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्मदौ॥ ५॥ तयोरागमनं ज्ञात्वा
वरदानञ्च तत् प्रभोः। हित्वा त्रिपिष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः
सुराः॥ ६॥ताविन्द्रलोकं निर्ज्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तदा। खेचरा-
ण्यपि भूतानि जघ्नतुस्तीव्रविक्रमौ॥ ७॥ अन्तर्भूमिगतान्नागान्
जित्वा तौ च महारथौ। समुद्रवासिनीः सर्व्वा म्लेच्छजातीर्विजि-
ग्यतुः॥ ८॥ ततः सर्व्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ। सैनि-
कांश्च समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमूचतुः॥ ९॥ राजर्षयो महा-
यज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः। तेजोबलञ्च देवानां बर्द्धयन्ति श्रियं
तथा॥ १०॥ तेषामेवं प्रवृत्तानां सर्व्वेषामसुरद्विषाम्। सम्भूय
सर्व्वैरस्माभिः कार्य्यः सर्व्वात्मना वधः॥ ११॥ एवं सर्व्वान् समा-
दिश्य पूर्व्वतीरे महोदधेः। क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्व्वतो-
मुखौ॥ १२॥ यज्ञैर्यजन्ति ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः।
तान् सर्व्वान् प्रसभं हत्वा बलिनौ जग्मतुस्ततः॥ १३॥ आश्रमे-

ष्वग्निहोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम्। गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धं सैनिकास्तयोः ॥ १४ ॥ तपोधनैश्च ये क्रुद्धैः शापा उक्ता महात्मभिः। नाक्रामन्त तयोस्तेऽपि वरदाननिराकृताः ॥ १५ ॥ नाक्रामन्त यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्विव। नियमान् संपरित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः ॥ १६ ॥ पृथिव्यां ये तपःसिद्धा दान्ताः शमपरायणाः। तयोर्भयात् दुद्रुवुस्ते वैनतेयादिवोरगा ॥ १७ ॥ मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकीर्णकलशस्रुवैः। शून्यमासीज्जगत् सर्वं कालेनेव हतं तदा ॥ १८ ॥ ततो राजन्नदृश्यद्भिर्ऋषिभिश्च महासुरौ। उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वाते वधैषिणौ ॥ १९ ॥ प्रभिन्नकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जररूपिणौ। संलीनमपि दुर्गेषु निन्यतुर्यमसादनम् ॥ २० ॥ सिंहौ भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चान्तर्हितावुभौ। तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूरावृषीन् दृष्ट्वा निजघ्नतुः ॥ २१ ॥ निवृत्तयज्ञस्वाध्याया प्रनष्टनृपतिद्विजा। उत्सन्नोत्सवयज्ञा च बभूव वसुधा तदा ॥ २२ ॥ हाहाभूता भयार्त्ता च निवृत्तविपणापणा। निवृत्तदैवकार्य्या च पुण्योद्वाहविवर्ज्जिता ॥ २३ ॥ निवृत्तकृषिगोरक्षा विध्वस्तनगराश्रमा। अस्थिकङ्कालसङ्कीर्णा भूर्बभूवोग्रदर्शना ॥ २४ ॥ निवृत्तपितृकार्य्यञ्च निर्वषट्कारमङ्गलम्। जगत् प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा ॥ २५ ॥ चन्द्रादित्यौ ग्रहास्तारा नक्षत्राणि दिवौकसः। जग्मुर्विषादं तत्कर्म दृष्ट्वा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६ ॥ एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा। निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतु ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्वणि राज्यलाभपर्वणि सुन्दोपसुन्दोपाख्याने द्वादशाधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

नारद उवाच। ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः। जग्मुस्तदा परामार्त्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं महत् ॥ १ ॥ तेऽभिजग्मुर्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रियाः। पितामहस्य भवनं जगतः कृपया तदा ॥ ततो ददृशुरासीनं सह देवैः पितामहम्। सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात् परिवारितम् ॥ ३ ॥ तत्र देवो महादेवस्तत्राग्निर्वायुना सह। चन्द्रादित्यौ च शक्रश्च पारमेष्ठ्यास्तथर्षयः ॥ ४ ॥ वैखानसा वालिखिल्या वानप्रस्था मरीचिपाः। अजाश्चैवाविमूढ़ाश्च तेजोगर्भास्तपस्विनः ॥ ५ ॥ ऋषयः सर्व एवैते पितामहमुपागमन्। ततोऽभिगम्य ते दीनाः सर्व एव महर्षयः ॥ ६ ॥ सुन्दोपसुन्दयोः कर्म सर्वं एव शशंसिरे। यथा हृतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ॥ ७ ॥ न्यवेदयंस्ततः सर्वमखिलेन पितामहे। ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ॥ ८ ॥ तमेवार्थं पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन्। ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा ॥ ९ ॥ मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्त्य कर्त्तव्यस्य च निश्चयम्। तयोर्वधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः। सृज्यतां प्रार्थनीयैका प्रमदेति महातपाः ॥ ११ ॥ पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनन्द्य च। निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा पुनः पुनः ॥ १२ ॥ त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चिद्भूतं स्थावरजङ्गमम्। समानयद्दर्शनीयं तत्तद्यत्र स विश्ववित् ॥ १३ ॥ कोटिशश्चैव रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत्। तां रत्नसङ्घातमयीमसृजद्देवरूपिणीम् ॥ १४ ॥ सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मणा। त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाप्रतिमाभवत् ॥ १५ ॥ न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्गात्रे रूपसम्पदा। नियुक्ता यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरीक्षताम् ॥ १६ ॥ सा विग्रहवतीव श्रीः कामरूपा वपुष्मती। जहार सर्वभूतानां चक्षुंषि च मनांसि च ॥ १७ ॥ तिलं तिलं

समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता। तिलोत्तमेति यत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ १८ ॥ ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्। किं कार्य्यं मयि भूतेश येनास्म्यद्येह निर्मिता ॥ १९ ॥

पितामह उवाच। गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे। प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ २० ॥ त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसम्पत् कृतेन वै। विरोधः स्याद्यथा ताभ्यामन्योऽन्येन तथा कुरु ॥ २१ ॥

नारद उवाच। सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहम्। चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ प्राङ्मुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः। देवाश्चैवोत्तरेणासन् सर्वतस्त्वृषयोऽभवन् ॥ २३ ॥ कुर्वत्या तं तया तत्र मण्डलं तत् प्रदक्षिणम्। इन्द्रः स्थाणुश्च भगवान् धैर्य्येण प्रत्यवस्थितौ ॥ २४ ॥ द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतया पार्श्वतस्तया। अन्यदञ्चितपद्माक्षं दक्षिणं निःसृतं मुखम् ॥ २५ ॥ पृष्ठतः परिवर्त्तन्त्या पश्चिमं निःसृतं मुखम्। गतया चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखम् ॥ २६ ॥ महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतः। रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ २७॥ एवं चतुर्मुखः स्थाणुर्महादेवोऽभवत् पुरा। तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ २८ ॥ तथा देवनिकायानां महर्षीणाञ्च सर्वशः। मुखानि चाभ्यवर्त्तन्त येन याता तिलोत्तमा ॥ २९ ॥ तस्या गात्रे निपतिता दृष्टिस्तेषां महात्मनाम्। सर्व्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ ३० ॥ गच्छन्त्या तु तया सर्व्वे देवाश्च परमर्षयः। कृतमित्येव तत्कार्य्यं मेनिरे रूपसम्पदा ॥ ३१ ॥ तिलोत्तमायां तस्यन्तु गतायां लोकभावनः। सर्व्वान् विसर्ज्जयामास देवानृषिगणांश्च तान् ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्व्वणि राज्यलाभपर्व्वणि तिलोत्तमाप्रस्थापने त्रयोदशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

नारद उवाच। जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गत-
व्यथौ। कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः ॥ १ ॥ देव-
गन्धर्व्वयक्षाणां नागपार्थिवरक्षसाम्। आदाय सर्व्वरत्नानि परां
तुष्टिमुपागतौ ॥ २ ॥ यदा न प्रतिषेद्धारस्तयोः सन्तीह केचन।
निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजह्रातेऽमराविव ॥ ३ ॥ स्त्रीभिर्माल्यैश्च
गन्धैश्च भक्ष्यभोज्यैः सुपुष्कलैः। पानैश्च विविधैर्हृद्यैः परां प्रीति
मवापतुः ॥ ४ ॥ अन्तःपुरवनोद्याने पर्व्वतेषु वनेषु च। यथेप्-
सितेषु देशेषु विजह्रातेमराविव ॥ ५ ॥ ततः कदाचिद्विन्ध्यस्य
प्रस्थे समशिलातले। पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ॥ ६ ॥
दिव्येषु सर्व्वकामेषु समानीतेषु तावुभौ। वरासनेषु संहृष्टौ
सहस्त्रीभिर्निषेदतुः ॥ ७ ॥ ततो वादित्रनृत्याभ्यामुपातिष्ठन्त
तौ स्त्रियः। गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्या समुपजग्मिरे ॥ ८ ॥
ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती। वेषमाक्षिप्तमाधाय
रक्तेनैकेन वाससा ॥ ९ ॥ नदीतीरेषु जातान् सा कर्णिकारान्
प्रचिन्वती। शनैर्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ ॥ १० ॥
तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तान्तलोचनौ। दृष्ट्वैव तां वरा-
रोहां व्यथितौ सम्बभूवतुः ॥ ११ ॥ तावुत्थायासनं हित्वा जग्म-
तुर्यत्र सा स्थिता। उभौ च कामसम्मत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम्
॥ १२ ॥ दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना। उप-
सुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥ १३ ॥ वरप्रदान-
मत्तौ तावौरसेन बलेन च। धनरत्नमदाभ्याञ्च सुरापानमदेन च
॥ १४ ॥ सर्व्वैरेतैर्मदैर्मत्तावन्योऽन्यं भ्रुकुटीकृतौ। मदकाम
समाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ १५ ॥ मम भार्य्या तव गुरुरिति
सुन्दोऽभ्यभाषत। मम भार्य्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥
नैषा तव ममैषेति ततस्तौ मन्युराविशत्। तस्या रूपेण सम्मत्तौ
विगतस्नेहसौहृदौ ॥ १७ ॥ तस्या हेतोर्गदे भीमे संगृहीता-

सुभौ तदा। प्रगृह्य च गदे भीमे तस्यां तौ काममोहितौ ॥ १८ ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योऽन्यं निजघ्नतुः। तौ गदाभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ॥ १९ ॥ रुधिरेणावलिप्ताङ्गौ द्वाविवार्कौ नभश्च्युतौ। ततस्ता विद्रुता नार्यः स च दैत्यगणस्तथा। पातालमगमत्सर्वो विषादभयकम्पितः ॥ २० ॥ ततः पितामहस्तत्र सह देवैर्महर्षिभिः। आजगाम विशुद्धात्मा पूजयंश्च तिलोत्तमाम् ॥ २१ ॥ वरेण छन्दयामास भगवान् प्रपितामहः। वरं दित्सुः स तत्रैनां प्रीतः प्राह पितामहः ॥ २२ ॥ आदित्यचरिताल्लोकान् विचरिष्यसि भाविनि। तेजसा च सुदृष्टां त्वां न करिष्यति कश्चन ॥ २३ ॥ एवं तस्मै वरं दत्त्वा सर्वलोकपितामहः। इन्द्रे त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ २४ ॥

नारद उवाच। एवं तौ सहितौ भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ। तिलोत्तमार्थं संक्रुद्धावन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ॥२५॥ तस्माद्ब्रवीमि वः स्नेहात् सर्वान् भरतसत्तमाः। यथा वो नात्र भेदः स्यात् सर्वेषां द्रौपदीकृते। तथा कुरुत भद्रं वो मम चेत् प्रियमिच्छथ ॥२६॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता महात्मानो नारदेन महर्षिणा। समयं चक्रिरे राजंस्तेऽन्योऽन्यं वशमागताः ॥ २७ ॥ समक्षं तस्य देवर्षेर्नारदस्यामितौजसः। द्रौपद्या नः सहासीनमन्योऽन्यं योऽभिदर्शयेत् ॥ २८ ॥ स नो द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत्। कृते तु समये तस्मिन् पाण्डवैर्धर्मचारिभिः। नारदोऽप्यगमत् प्रीत इष्टं देशं महामुनिः ॥ २९ ॥ एवं तैः समयः पूर्वं कृतो नारदचोदितैः। न चाभिद्यन्त ते सर्व तदान्योऽन्येन भारत ॥ ३०॥

इत्यादिपर्वणि राज्यलाभपर्वणि सुन्दोपसुन्दोपाख्याने चतुर्दशाधिकद्विशततोऽध्यायः समाप्तञ्च राज्यलाभपर्व ॥ २१४ ॥

अथार्जुनवनवासपर्व ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ते समयं कृत्वा न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः। वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ १ ॥ तेषां मनुजसिंहानां पञ्चानाममितौजसाम्। बभूव कृष्णा सर्वेषां पार्थानां वशवर्त्तिनी ॥ २ ॥ ते तथा तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पञ्चभिः। बभूव परमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ३ ॥ वर्त्तमानेषु धर्मेण पाण्डवेषु महात्मसु। व्यवर्द्धन् कुरवः सर्वे हीनदोषाः सुखान्विताः ॥ ४ ॥ अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विशाम्पते। कस्येचित्तस्करा जह्रुः केचिद्गा नृपसत्तम ॥ ५ ॥ ह्रियमाणे धने तस्मिन् ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः। आगम्य खाण्डवप्रस्थमुदक्रोशत् स पाण्डवान् ॥ ६ ॥ ह्रियते गोधनं क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः। प्रसह्य चास्मद्विषयादभ्यधावत पाण्डवाः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्ध्वांक्षैः प्रलुप्यते। शार्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्द्दति ॥ ८ ॥ अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम्। तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रं पापचारिणम् ॥ ९ ॥ ब्राह्मणस्वे हृते चौरैर्धर्मार्थे च विलोपिते। रोरूयमाणे च मयि क्रियतां हस्तधारणा ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। रोरूयमाणस्याभ्याशे भृशं विप्रस्य पाण्डवः। तानि वाक्यानि शुश्राव कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ११ ॥ श्रुत्वैव च महाबाहुर्माभैरित्याह तं द्विजम्। आयुधानि च यत्रासन् पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १२ ॥ कृष्णया सह तत्रास्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः। सम्प्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः ॥ १३ ॥ तस्य चार्त्तस्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः। आक्रन्दे तत्र कौन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ १४ ॥ ह्रियमाणे धने तस्मिन् ब्राह्मणस्य तपस्विनः। अश्रुप्रमार्जनं तस्य कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥ १५ ॥ उपप्रेक्षणजोऽधर्मः सुमहान् स्यान्महीपते।

यद्यस्य ह्रतो द्वारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ १६ ॥ अनास्तिक्यञ्च सर्वेषामस्माकमपि रक्षणे। प्रतितिष्ठेत लोकेऽस्मिन्नधर्मश्चैव नो भवेत् ॥ १७ ॥ अनादृत्य तु राजानं गते मयि न संशयः। अजातशत्रोर्नृपतेर्मयि चैवानृतं भवेत् ॥ १८ ॥ अनुप्रवेशे राज्ञस्तु वनवासो भवेन्मम। सर्वमन्यत्परिहृतं धर्षणात्तु महीपतेः ॥ १९ ॥ अधर्मो वै महानस्तु वने वा मरणं मम। शरीरस्य विनाशेन धर्म एव विशिष्यते ॥ २० ॥ एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ्य च विशाम्पते ॥ २१ ॥ धनुरादाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत। ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं यावत् परधनैषिणः ॥ २२ ॥ न दूरे ते गताः क्षुद्रास्तावद्गच्छावहे सह। यावन्निवर्त्तयाम्यद्य चौरहस्ताद्धनं तव ॥ २३ ॥ सोऽनुसृत्य महाबाहुर्धन्वी वर्मी रथी ध्वजी। शरैर्विध्वस्य तांश्चौरानवजित्य च तद्धनम् ॥ २४ ॥ ब्राह्मणं समुपाकृत्य यशः प्राप्य च पाण्डवः। ततस्तद्गोधनं पार्थो दत्त्वा तस्मै द्विजातये ॥ २५ ॥ आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची धनञ्जयः। सोऽभिवाद्य गुरून् सर्वान् सर्वैश्चाप्यभिनन्दितः ॥ २६ ॥ धर्मराजमुवाचेदं व्रतमादिश मे प्रभो। समयः समतिक्रान्तो भवत्सन्दर्शने मया ॥ २७ ॥ वनवासं गमिष्यामि समयो ह्येष नः कृतः। इत्युक्तो धर्मराजस्तु सहसा वाक्यमप्रियम् ॥ २८ ॥ कथमित्यब्रवीद्वाचा शोकार्त्तः सज्जमानया। युधिष्ठिरो गुडाकेशं भ्राता भ्रातरमच्युतम् ॥ २९ ॥ उवाच दीनो राजा च धनञ्जयमिदं वचः। प्रमाणमस्मि यदि ते मत्तः शृणु वचोऽनघ ॥ ३० ॥ अनुप्रवेशे यद्वीर कृतवांस्त्वं ममाप्रियम्। सर्वं तदनुजानामि व्यलीकं न च मे हृदि ॥ ३१ ॥ गुरोरनुप्रवेशो हि नोपघातो यवीयसः। यवीयसोऽनुप्रवेशो ज्येष्ठस्य विधिलोपकः ॥ ३२ ॥ निवर्त्तस्व महाबाहो कुरुष्व वचनं मम। न हि ते धर्मलोपोऽस्ति न च मे धर्षणा कृता ॥ ३३ ॥

अर्ज्जुन उवाच। न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम्। न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे॥ ३४॥

वैशम्पायन उवाच। सोऽभ्यनुज्ञाप्य राजानं वनचर्य्याय दीक्षितः। वने द्वादशवर्षाणि वासायानुजगाम ह॥ ३५॥

इत्यादिपर्व्वणि अर्ज्जुनवासपर्व्वणि अर्ज्जुनतीर्थयात्रायां पञ्चदशाधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २१५॥

वैशम्पायन उवाच। तं प्रयातं महाबाहुं कौरवाणां यशस्करम्। अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः॥ १॥ वेदवेदाङ्गविद्वांसस्तथैवाध्यात्मचिन्तकाः। भैक्षाश्च भगवद्भक्ताः सूताः पौराणिकाश्च ये॥ २॥ कथकाश्चापरे राजन् श्रमणाश्च वनौकसः। दिव्याख्यानानि ये चापि पठन्ति मधुरं द्विजाः॥ ३॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिः सहायैः पाण्डुनन्दनः। वृतः श्लक्ष्णकथैः प्रायान्मरुद्भिरिव वासवः॥ ४॥ रमणीयानि चित्राणि बनानि च सरांसि च। सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत॥ ५॥ पुण्यान्यपि च तीर्थानि ददर्श भरतर्षभः। स गङ्गाद्वारमाश्रित्य निवेशमकरोत् प्रभुः॥ ६॥ तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु त्वं जनमेजय। कृतवान्यद्विशुद्धात्मा पाण्डूनां प्रवरो हि सः॥ ७॥ निविष्टे तत्र कौन्तेय ब्राह्मणेषु च भारत। अग्निहोत्राणि विप्रास्ते प्रादुश्चक्रुरनेकशः॥ ८॥ तेषु प्रबोध्यमानेषु ज्वलितेषु हुतेषु च। कृतपुष्पोपहारेषु तीरान्तरगतेषु च॥ ९॥ कृताभिषेकैर्विद्वद्भिर्नियतैः सत्पथे स्थितैः। शुशुभेऽतीव तद्राजन् गङ्गाद्वारं महात्मभिः॥ १०॥ तथा पर्य्याकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डवर्षभ। अभिषेकाय कौन्तेयो गङ्गामवततार ह॥ ११॥ तत्राभिषेकं कृत्वा स तर्पयित्वा पितामहान्। उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निकार्य्य-

चिकीर्षया ॥ १२ ॥ अपकृष्टो महाबाहुर्नागराजस्य कन्यया ।
अन्तर्ज्जले महाराज उलूप्या कामबाणया ॥ १३ ॥ ददर्श पाण्ड-
वस्तत्र पावकं सुसमाहितः । कौरव्यस्याथ नागस्य भवने पर-
मार्च्चिते ॥ १४ ॥ तत्राग्निकार्य्यं कृतवान् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अशङ्कमानेन हुतस्तेनातुष्यद्धुताशनः ॥ १५ ॥ अग्निकार्य्यं स
कृत्वा तु नागराजसुतां तदा । प्रहसन्निव कौन्तेय इदं वचन-
मब्रवीत् ॥ १६ ॥ किमिदं साहसं भीरु कृतवत्यसि भाविनि ।
कश्चायं सुभगो देश का च त्वं कस्य चात्मजा ॥ १७ ॥

उलूप्युवाच । ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
तस्यास्मि दुहिता राजन् उलूपी नाम पन्नगी ॥ १८ ॥ साहं
त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम । दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र कन्दर्प-
णाभिमूर्च्छिता ॥ १९ ॥ तां मामनङ्गग्लापितां त्वत्कृते कुरु-
नन्दन । अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ ॥ २० ॥

अर्ज्जुन उवाच । ब्रह्मचर्य्यमिदं भद्रे मम द्वादशवार्षिकम् ।
धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयं वशः ॥ २१ ॥ तव चापि
प्रियं कर्त्तुमिच्छामि जलचारिणि । अनृतं नोक्तपूर्वञ्च मया किञ्चन
कर्हिचित् ॥ २२ ॥ कथञ्च नानृतं मे स्यात्तव चापि प्रियं भवेत् ।
न च पीड्येत मे धर्मस्तथा कुर्य्या भुजङ्गमे ॥ २३ ॥

उलूप्युवाच । जानाम्यहं पाण्डवेय यथा चरसि मेदि-
नीम् । यथा च ते ब्रह्मचर्य्यं इदमादिष्टवान् गुरुः ॥ २४ ॥
परस्परं वर्त्तमानान् द्रुपदस्यात्मजां प्रति । यो नोऽनुप्रविशे-
न्मोहात्स वै द्वादशवार्षिकम् ॥ २५ ॥ वने चरेद्ब्रह्मचर्य्यमिति
वः समयः कृतः । तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योऽन्यस्य प्रवासनम् ॥ २६ ॥
कृतवांस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति । परित्राणञ्च कर्त्तव्य-
मार्त्तानां पृथुलोचन ॥ २७ ॥ कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो
न लुप्यते । यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्यादतिक्रमः ॥२८॥

स च धर्म एवस्याद्दत्वा प्राणान्ममार्जुन। भक्तां च भज मां पार्थ सतामेतन्मतं प्रभो ॥ २९ ॥ न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय। प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ॥ ३० ॥ शरणञ्च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम। दीनाननाथान् कौन्तेय परिरक्षसि नित्यशः। साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता ॥ ३१ ॥ याचे त्वां चाभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम्। स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया। कृतवांस्तत्तथा सर्व्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ३३ ॥ स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान्। उदितेऽभ्युत्थितः सूर्य्ये कौरवस्य निवेशनात् ॥ ३४ ॥ आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह। परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ॥ ३५ ॥ दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्व्वत्र भारत। साध्या जलचराः सर्व्वे भविष्यन्ति न संशयः ॥ ३६ ॥

इत्यादिपर्व्वणि अर्जुनवनवासपर्व्वणि उलूपीसङ्गे षोड़शाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

वैशम्पायन उवाच। कथयित्वा च तत् सर्व्वं ब्राह्मणेभ्यः स भारतः। प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधरात्मज ॥ १ ॥ अगस्त्यवटमासाद्य वशिष्ठस्य च पर्व्वतम्। भृगुतुङ्गे च कौन्तेयः कृतवान शौचमात्मनः ॥ २ ॥ प्रददौ गोसहस्राणि सुबहूनि च भारत। निवेशांश्च द्विजातिभ्यः सोऽददत् कुरुसत्तमः ॥ ३ ॥ हिरण्यविन्दोस्तीर्थे च स्नात्वा पुरुषसत्तमः। दृष्टवान् पाण्डवश्रेष्ठः पुण्यान्यायतनानि च ॥ ४ ॥ अवतीर्य्य नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह भारत। प्राचीं दिशमभिप्रेप्सुर्जगाम भरतर्षभः ॥ ५ ॥ आनु-

पूर्वेण तीर्थानि दृष्टवान् कुरुसत्तमः। नदीं चोत्पलिनीं रम्या-मरण्यं नैमिषं प्रति ॥ ६ ॥ नन्दामपरनन्दाञ्च कौशिकीञ्च यश-स्विनीम्। महानदीं गयाञ्चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ७॥ एवं तीर्थानि सर्वाणि पश्यमानस्तथाश्रमान्। आत्मनः पावनं कुर्वन् ब्राह्मणेभ्यो ददौ च गाः ॥ ७ ॥ अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु यानि तीर्थानि कानिचित्। जगाम तानि सर्वाणि तथान्यायतनानि च ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा च विधिवत्तानि धनञ्चापि ददौ ततः। कलिङ्गराष्ट्रद्वारेषु ब्राह्मणाः पाण्डवानुगाः। अभ्यनुज्ञाय कौन्तेयमुपावर्त्तन्त भारत ॥ १० ॥ स तु तैरभ्यनुज्ञातः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः। सहायै-रल्पकैः शूरः प्रययौ यत्र सागरः ॥ ११ ॥ स कलिङ्गानतिक्रम्य देशानायतनानि च। हर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ प्रभुः ॥ १२ ॥ महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापसैरुपशोभितम्। समुद्र-तीरेण शनैर्मणिपूरं जगाम ह ॥ १३ ॥ तत्र सर्वाणि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च। अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम् ॥ १४ ॥ मणिपूरेश्वरं राजन् धर्मज्ञं चित्रवाहनम्। तस्य चित्राङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ॥ १५ ॥ तां ददर्श पुरे तस्मिन् विचरन्तीं यदृच्छया। दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत्र-वाहिनीम् ॥ १६ ॥ अभिगम्य च राजानमवदत् स्वं प्रयोजनम्। देहि मे खल्विमां राजन् क्षत्रियाय महात्मने ॥ १७॥ तच्छ्रुत्वा त्वब्रवीद्राजा कस्य पुत्रोऽसि नाम किम्। उवाच तं पाण्डवोऽहं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १८ ॥ तमुवाचाथ राजा स सान्त्वपूर्व-मिदं वचः। राजा प्रभञ्जनो नाम कुलेऽस्मिन् सम्बभूव ह ॥ १९ ॥ अपुत्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम्। उग्रेण तपसा तेन देवदेवः पिनाकधृक् ॥ २० ॥ ईश्वरस्तोषितः पार्थ देवदेव उमा-पतिः। स तस्मै भगवान् प्रादादेकैकं प्रसवं कुले ॥ २१ ॥ एकैकः प्रसवस्तस्माद्भवत्यस्मिन् कुले सदा। तेषां कुमाराः सर्वेषां

पूर्व्वेषां मम जज्ञिरे ॥ २२ ॥ एका च मम कन्येयं कुलस्योत्पादनी भृशम् । पुत्रो ममायमिति मे भावना पुरुषर्षभ ॥ २३ ॥ पुत्रिकाहेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ । तस्मादेकः सुतो योऽस्यां जायते भारत त्वया ॥ २४ ॥ एतच्छुल्कं भवत्वस्याः कुलकृज्जायतामिह । एतेन समयेनेमां प्रतिगृह्णीष्व पाण्डव ॥ २५ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय तां कन्यां प्रतिगृह्य च । उवास नगरे तस्मिन् तिस्रः कुन्तीसुतः समाः ॥ २६ ॥ तस्यां सुते समुत्पन्ने परिष्वज्य वराङ्गनाम् । आमन्त्र्य नृपतिं वन्तु जगाम परिवर्त्तितुम् ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्व्वणि अर्ज्जुनवनवासपर्व्वणि चित्राङ्गदासंग्रहे सप्तदशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः । अभ्यगच्छत् सुपुण्यानि शोभनानि तपस्विभि ॥ १ ॥ वर्ज्जयन्ति स्म तीर्थानि तत्र पञ्च स्म तापसाः । अवकीर्णानि यान्यासन् पुरस्तात्तु तपस्विभिः ॥ २ ॥ अगस्त्यतीर्थं सौभद्रं पौलोमञ्च सुपावनम् । कारन्धमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत् ॥ ३ ॥ भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत् । एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ विविक्तान्युपलक्ष्याथ तानि तीर्थानि पाण्डवः । दृष्ट्वा च वर्ज्ज्यमानानि मुनिभिर्द्धर्म्मबुद्धिभिः ॥ ५ ॥ तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः । तीर्थानीमानि वर्ज्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः ॥ ६ ॥

तापसा ऊचुः । ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् । तत एतानि वर्ज्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्व्वार्य्यमाणस्तपोधनैः । जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तम ॥ ८ ॥ ततः

सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम्। विगाह्य सहसा शूरः स्नानञ्चक्रे परन्तपः ॥ ९ ॥ अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान्। जग्राह चरणे ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ १० ॥ स तमादाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्। उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनां वरः ॥ ११ ॥ उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्जुनेन यशस्विना। बभूव नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ॥ १२ ॥ दीप्यमाना श्रिया राजन् दिव्यरूपा मनोरमा। तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १३ ॥ तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत्। का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वासि जलेचरि। किमर्थञ्च महत् पापमिदं कृतवती पुरा ॥ १४ ॥

वर्गोवाच। अप्सरास्मि महाबाहो देवारण्यविहारिणी। इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥१५॥ मम सख्यश्चतस्रोऽनगाः सर्वाः कामगमाः शुभाः। ताभिः सार्द्धं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम् ॥ १६ ॥ ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मणं संशितव्रतम्। रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ १७ ॥ तस्यैव तपसा राजंस्तद्वनं तेजसा वृतम्। आदित्य इव तं देशं कृत्स्नं सर्वं व्यकाशयत् ॥ १८ ॥ तस्य दृष्ट्वा तपस्तादृग्रूपं चाद्भुतमुत्तमम्। अवतीर्णाः स्म तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ १९ ॥ अहञ्च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता। यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ॥ २० ॥ गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयित्वा च तं द्विजम्। स च नास्मासु कृतवान्मनो वीर कथञ्चन ॥ २१ ॥ नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले। सोऽशपत् कुपितोऽस्मास ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ। ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि अर्जुनवनवासपर्वणि तीर्थग्राहविमोचने अष्टादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

वर्गोवाच। ततो वयं प्रव्यथिताः सर्वा भारतसत्तम। अयाम शरणं विप्रं तन्तपोधनमच्युतम् ॥ १ ॥ रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः। अयुक्तं कृतवत्यः स्म चन्तुमर्हसि नो द्विज ॥ २ ॥ एष एव वधोऽस्माकं सुपर्य्याप्तस्तपोधन। यद्वयं संशितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामिहागताः ॥ ३ ॥ अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचारिणः। तस्माद्धर्मेण वर्द्ध त्वं नास्मान् हिंसितुमर्हसि ॥४॥ सर्वभूतेषु धर्मज्ञ मैत्रो ब्राह्मण उच्यते। सत्यो भवतु कल्याण एवं वादो मनीषिणाम् ॥ ५ ॥ शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम्। शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मतस्मात्त्वं चन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत्। प्रसादं कृतवान् वीर रविसोमसमप्रभः ॥ ७ ॥

ब्राह्मण उवाच। शतं शतसहस्रन्तु सर्वमक्षय्यवाचकम्। परिमाणं शतं त्वेतन्नेदमक्षय्यवाचकम् ॥८॥ यदा च वो ग्राहभूता गृह्णन्तीः पुरुषान् जले। उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्थूलं पुरुषसत्तमः ॥ ९ ॥ तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ। अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन ॥ १० ॥ तानि सर्वाणि तीर्थानि ततः प्रभृति चैव ह। नारीतीर्थानि नाम्नेह ख्यातिं यास्यन्ति सर्वशः। पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ११ ॥

वर्गोवाच। ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। अचिन्तयामोऽपसृत्य तस्माद्देशात् सुदुःखिताः ॥ १२ ॥ क्व नु नाम वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नरम्। समागच्छेम यो न स्तद्रूपमापादयेत् पुनः ॥ १३ ॥ ता वयं चिन्तयित्वैव मुहूर्त्तादिव भारत। दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमुत नारदम् ॥ १४ ॥ सम्प्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम्। अभिवाद्य च तं पार्थ स्थिताः स्म व्रीडिताननाः ॥ १५ ॥ स नोऽपृच्छत दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तम्। श्रुत्वा तत्र यथावृत्तमिदं वचनमब्र-

वीत् ॥ १६ ॥ दक्षिणे सागरानूपे पञ्चतीर्थानि सन्ति वै। पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत माचिरम् ॥ १७ ॥ तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जयः। मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः ॥ १८ ॥ तस्य सर्वा वयं वीर श्रुत्वा वाक्यमितो गताः। तदिदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ ॥ १९ ॥ एतास्तु मम ताः सख्यस्तत्रोऽन्या जले स्थिताः। कुरु कर्म शुभं वीर एताः सर्वा विमोक्षय ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विशाम्पते। तस्माच्छापाददीनात्मा मोक्षयामास वीर्य्यवान् ॥ २१ ॥ उत्थाय च जलात्तस्मात् प्रतिलभ्य वपुः स्वकम्। तास्तदाप्सरसो राजन्नदृश्यन्त यथा पुरा ॥ २२ ॥ तीर्थानि शोधयित्वा तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुः। चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मणिपूरं पुनर्ययौ ॥ २३ ॥ तस्यामजनयत् पुत्रं राजानं बभ्रुवाहनम्। तां दृष्ट्वा पाण्डवो राजन् गोकर्णमभितोऽगमत् ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि अर्जुनवनवासपर्वणि अर्जुनतीर्थयात्रायां ऊनविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

वैशम्पायन उवाच। सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च। सर्वाण्येवानुपूर्व्वेण जगामामितविक्रमः ॥ १ ॥ समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च। तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ २ ॥ प्रभासदेशं सम्प्राप्तं वीभत्सुमपराजितम्। सुपुण्यं रमणीयञ्च शुश्राव मधुसूदनः ॥ ३ ॥ ततोऽभ्यगच्छत् कौन्तेयं सखायं तत्र माधवः। ददृशाते तदान्योऽन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ४ ॥ तावन्योऽन्यं समाश्लिष्य पृष्ट्वा च कुशलं वने। आस्तां प्रियसखायौ तौ नरनारायणावृषी ॥५॥

ततोऽर्ज्जुनं वासुदेवस्ताञ्चर्य्यां पर्य्यपृच्छत। किमर्थं पाण्डवैतानि तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ६ ॥ ततोऽर्ज्जुनो यथा वृत्तं सर्वमाख्यातवांस्तदा। श्रुत्वोवाच च वार्ष्णेय एवमेतदिति प्रभुः ॥ ७ ॥ तौ विहृत्य यथा कामं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ। महीधरं रैवतकं वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ८ ॥ पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनात्तं महीधरम्। पुरुषा मण्डयाञ्चक्रुरुपजह्रुश्च भोजनम् ॥ ९ ॥ प्रतिगृह्यार्ज्जुनः सर्वमुपभुज्य च पाण्डवः। सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्नट नर्त्तकान् ॥ १० ॥ अभ्यनुज्ञाय तान् सर्वानर्च्चयित्वा च पाण्डवः। सत्कृतं शयनं दिव्यमभ्यगच्छन्महामतिः ॥ ११ ॥ ततस्तत्र महाबाहुः शयानः शयने शुभे। नदीनां पल्वलानाञ्च पर्वतानां तथैव च। आपगानां वनानाञ्च कथयामास सात्वते ॥ १२ ॥ एवं स कथयन्नेव निद्रया जनमेजय। कौन्तेयोऽपि हृतस्तस्मिन् शयने स्वर्गसन्निभे ॥ १३ ॥ मधुरेणैव गीतेन वीणाशब्देन चैव ह। प्रबोध्यमानो बुबुधे स्तुतिभिर्मङ्गलैस्तथा ॥ १४ ॥ स कृत्वावश्यकार्य्याणि वार्ष्णेयेनाभिनन्दितः। रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ १५ ॥ अलङ्कृता द्वारका तु बभूव जनमेजय। कुन्तीपुत्रस्य पूजार्थमपि निष्कुटकेष्वपि ॥ १६ ॥ दिदृक्षन्तश्च कौन्तेयं द्वारकावासिनो जनाः। नरेन्द्रमार्गमाजग्मुस्तूर्णं शतसहस्रशः ॥ १७ ॥ अवलोकेषु नारीणां सहस्राणि शतानि च। भोजवृष्ण्यन्धकानाञ्च समवायो महानभूत् ॥ १८ ॥ स तथा सत्कृतः सर्वैर्भोजवृष्ण्यन्धकात्मजैः। अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वैश्च प्रतिनन्दितः ॥ १९ ॥ कुमारैः सर्वशो वीरः सत्कारेणाभिचोदितः। समानवयसः सर्वानाश्लिष्य स पुनः पुनः ॥ २० ॥ कृष्णस्य भवने रम्ये रत्नभोज्यसमावृते। उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥२१॥

इत्यादिपर्वण्यर्ज्जुनवनवासपर्वण्यर्ज्जुनद्वारकागमने विंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः समाप्तञ्चार्ज्जुनवनवासपर्व ॥ २२० ॥

अथ सुभद्राहरणपर्व ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कतिपयाहस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ। वृष्ण्यन्धकानामभवदुत्सवो नृपसत्तम ॥ १ ॥ तत्र दानं ददुर्वीरा ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः। भोजवृष्ण्यन्धकाश्चैव महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥ २ ॥ प्रासादै रत्नचित्रैश्च गिरेस्तस्य समन्ततः। स देशः शोभितो राजन् कल्पवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ३ ॥ वादित्राणि च तत्रान्ये वादकाः समवादयन्। ननृतुर्नर्त्तकाश्चैव जगुर्गेयानि गायनाः ॥ ४ ॥ अलङ्कृताः कुमाराश्च वृष्णीनां सुमहौजसाम्। यानैर्हाटकचित्रैश्च चञ्चूर्य्यन्ते स्म सर्वशः ॥ ५ ॥ पौराश्च पादचारेण यानैरुच्चावचैस्तथा। सदाराः सानुयात्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६ ॥ ततो हलधरः क्षीवो रेवतीसहितः प्रभुः। अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ७ ॥ तथैव राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान्। अनुगीयमानो गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ८ ॥ रौहिणेयश्च साम्बश्च क्षीबौ समरदुर्मदौ। दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजह्रातेऽमराविव ॥ ९ ॥ अक्रूरः सारणश्चैव गदो बभ्रुर्विदूरथः। निशठश्चारुदेष्णश्च पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १० ॥ सात्यकः सात्यकिश्चैव भङ्गकारमहारवौ। हार्द्दिक्य उद्धवश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः ॥ ११ ॥ एते परिवृताः स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक् पृथक्। तमुत्सवं रैवतके शोभयाञ्चक्रिरे तदा ॥ १२ ॥ चित्रकौतूहले तस्मिन् वर्त्तमाने महाद्भुते। वासुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतु ॥ १३ ॥ तत्र चंक्रममाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम्। अलङ्कृतां सखीमध्ये सुभद्रां ददृशुस्तदा ॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत। तदेकाग्रमनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥ १५ ॥ अब्रवीत् पुरुषव्याघ्रः प्रहसन्निव भारत। वनेचरस्य किमिदं कामेनालोड्यते मनः ॥ १६ ॥ ममैषा भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा। सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता। यदि ते वर्त्तते बुद्धिर्वक्ष्यामि पितरं स्वयम् ॥ १७ ॥

अर्जुन उवाच । दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा । रूपेण चैषा सम्पन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥ १८ ॥ कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्ध्रुवम् । यदि स्यान्मम वार्ष्णेयी महिषीयं स्वसा तव ॥ १९ ॥ प्राप्तौ तु क उपायः स्यात्तं ब्रवीहि जनार्द्दन । आस्थास्यामि तदा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥ २० ॥

वासुदेव उवाच । स्वयम्वरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ । स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ २१ ॥ प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते । विवाहहेतुः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२ ॥ स त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम । हर स्वयम्वरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ २३ ॥ ततोऽर्जुनश्च कृष्णश्च विनिश्चित्येतिकृत्यताम । शीघ्रगान् पुरुषानन्यान् प्रेषयामासतुस्तदा ॥ २४ ॥ धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय वै । श्रुत्वैव च महाबाहुरनुजज्ञे स पाण्डवः ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्व्वणि सुभद्राहरणपर्व्वणि युधिष्ठिरानुज्ञाया-
मेकविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः संवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनञ्जयः । गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ॥ १ ॥ वासुदेवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेतिकृत्यताम् । कृष्णस्य मतमादाय प्रययौ भरतर्षभः ॥ २ ॥ रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि । शैव्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ३ ॥ सर्वशस्त्रोपपन्नेन जीमूतरवनादिना । ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विषतां हर्षघातिना ॥ ४ ॥ सन्नद्धः कवची खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् । मृगयाव्यपदेशेन प्रययौ पुरुषर्षभः ॥ ५ ॥ सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्यैव हि रैवतम् । दैवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च

॥ ६ ॥ प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति। तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ॥ ७॥ सुभद्रां चारुसर्वाङ्गीं कामबाणप्रपीड़ितः। ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय शुचिस्मिताम्। रथेन काञ्चनाङ्गेन प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ८ ॥ ह्रियमाणान्तु तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिका जनाः। विक्रोशन्तोऽद्रवन् सर्वे द्वारकामभितः पुरीम् ॥ ९ ॥ ते समासाद्य सहिताः सुधर्मामभितः सभाम्। सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १० ॥ तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं सान्नाहिकीं ततः। समाजघ्ने महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११ ॥ क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा। अन्नपानमपास्याथ समापेतुः समन्ततः ॥ १२ ॥ तत्र जाम्बूनदाङ्गानि स्पर्द्ध्यास्तरणवन्ति च। मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च ॥ १३ ॥ भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धकमहारथाः। सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः ॥ १४ ॥ तेषां समुपविष्टानां देवानामिव सन्नये। आचख्यौ चेष्टितं जिष्णोः सभापालः सहानुगः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदसंरक्तलोचनाः। अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहङ्कृताः ॥ १६ ॥ योजयध्वं रथानाशु प्रासानाहरतेति च। धनूंषि च महार्हाणि कवचानि बृहन्ति च ॥ १७ ॥ सूतानुच्चुक्रुशुः केचिद्रथान्योजयतेति च। स्वयञ्च तुरगान् केचिदायुञ्जन् हेमभूषितान् ॥ १८ ॥ रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च। अभिक्रन्दे नृवीराणां तदासीत् तुमुलं महत् ॥ १९ ॥ वनमाली ततः क्षीवः कैलासशिखरोपमः। नीलवासा मदोत्सिक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ किमिदं कुरुथाप्रज्ञास्तूष्णींभूते जनार्द्दने। अस्य भावमविज्ञाय संक्रुद्धा मोघगर्ज्जिताः ॥ २१ ॥ एष तावदभिप्रायमाख्यातु स्वं महामतिः। यदस्य रुचितं कर्त्तुं तत् कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ २२ ॥ ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हलायुधात्। तूष्णींभूतास्ततः

सर्व्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २३ ॥ सम्यं वचो निशम्यैव बल-
देवस्य धीमतः । पुनरेव सभामध्ये सर्व्वे ते समुपाविशन् ॥ २४ ॥
ततोऽब्रवीद्वासुदेवं वचो रामः परन्तपः । किमवागुपविष्टोऽसि
प्रेक्षमाणो जनार्द्दन ॥ २५ ॥ सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्व्वैरस्माभि-
रच्युत । न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ २६ ॥
को हि तत्रैव भुक्तान्नं भाजनं भेत्तुमर्हति । मन्यमानः कुले
जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् ॥ २७ ॥ इच्छन्नेव हि सम्बन्धं कृतं
पूर्व्वञ्च मानयन् । को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत्
॥ २८ ॥ सोऽवमन्य तथास्माकमनादृत्य च केशवम् । प्रसह्य
हृतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥ २९ ॥ कथं हि शिरसो मध्ये कृतं
तेन पदं मम । मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवोरगः ॥ ३० ॥
अद्य निष्कौरवा मेकः करिष्यामि वसुन्धराम् । न हि मे मर्ष-
णीयोऽयमर्ज्जुनस्य व्यतिक्रमः ॥ ३१ ॥ तं तथा गर्ज्जमानन्तु मेघ-
दुन्दुभिनिस्वनम् । अन्वपद्यन्त ते सर्व्वे भोजवृष्ण्यन्धकास्तथा ॥३२॥

इत्यादिपर्व्वणि सुभद्राहरणपर्व्वणि बलदेवक्रोधे द्वाविंश-
त्यधिकद्विशततोऽध्यायः समाप्तञ्च सुभद्राहरणपर्व्व ॥२२२॥

अथ हरणाहरणपर्व्व ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उक्तवन्तो तथावीर्य्यमसकृत्सर्व्ववृष्णयः ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंयुतम् ॥ १ ॥ नावमानं कुल-
स्यास्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् । सम्मानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयं
न संशयः ॥ २ ॥ अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्त्वतान् सदा ।
स्वयम्वरमनाधृष्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ३ ॥ प्रदानमपि
कन्यायाः पशुवत् कोऽनुमन्यते । विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्य्यात्
पुरुषो भुवि ॥ ४ ॥ एतान् दोषांस्तु कौन्तेयो दृष्टवानिति मे

मतिः। अतः प्रसह्य हृतवान् कन्यां धर्मेण पाण्डवः॥ ५॥ उचितश्चैव सम्बन्धः सुभद्रा च यशस्विनी। एष चापीदृशः पार्थ-प्रसह्य हृतवानिति॥ ६॥ भरस्यान्वये जातं शान्तनोश्च यशस्विन। कुन्तिभोजात्मजापुत्रं को बुभूषेत् नार्जुनम्॥ ७॥ न च पश्यामि यः पार्थं विजयेत रणे बलात्। वर्जयित्वा विरूपाक्षं गमनेत्रहरं हरम्॥ ८॥ अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररुद्रेषु मारिष। स च नाम रथस्तादृक् मदीयास्ते च वाजिनः॥ ९॥ योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को नु तेन समो भवेत्। तमभिद्रुत्य सान्त्वेन परमेन धनञ्जयम्। न्यवर्त्तयत संहृष्टा ममैषा परमा मतिः॥ १०॥ यदि निर्जित्य वः पार्थो बलाद्गच्छेत् स्वकं पुरम्। प्रणश्येद्वो यशः सद्यो न तु सान्त्वे पराजयः॥ ११॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथाचक्रुर्जनाधिप। निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाहं कृतवान् प्रभुः॥१२॥ उषित्वा तत्र कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः। विहृत्य च यथाकामं पूजितो वृष्णिनन्दनैः॥ १३॥ पुष्करे तु ततः शेषं कालं वर्त्तितवान् प्रभुः। पूर्णे तु द्वादशे वर्षे खाण्डवप्रस्थमागतः॥ १४॥ अभिगम्य च राजानं नियमेन समाहितः। अभ्यर्च्य ब्राह्मणान् पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान्॥ १५॥ तं द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात् कुरुनन्दनम्। तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजा॥ १६॥ सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबन्धः श्लथायते। तथा बहुविधं कृष्णां विलपन्तीं धनञ्जयः॥ १७॥ सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत्। सुभद्रां त्वरमाणश्च रक्तकौशेयवासिनीम्॥ १८॥ पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा गोपालिकावपुः। साधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी॥१९॥ भवनश्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराङ्गना। ववन्दे पृथुताम्राक्षी पृथां भद्रां यशस्विनी॥ २०॥ तां कुन्ती चारुसर्वाङ्गीमुपाजिघ्रत मूर्द्धनि। प्रीत्या परमया युक्ता आशीर्भिर्युञ्जतातुलम्॥ २१॥

ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्णेन्दुसदृशानना। ववन्दे द्रौपदीं भद्रा प्रेष्याहमिति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥ प्रत्युत्थाय तदा कृष्णा स्वसारं माधवस्य च। परिष्वज्यावदत् प्रीत्या निःसपत्नोऽस्तु ते पतिः ॥ २३ ॥ तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्त्विति। ततस्ते हृष्टमनसः पाण्डवेया महारथाः ॥ २४ ॥ कुन्ती च परमप्रीता बभूव जनमेजय। श्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं स्वं पुरोत्तमम् ॥ २५ ॥ अर्ज्जुनं पाण्डवश्रेष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा। आजगाम विशुद्धात्मा सह रामेण केशवः ॥ २६ ॥ वृष्ण्यन्धकमहामात्रैः सह वीरैर्म्महारथैः। भ्रातृभिश्च कुमारैश्च योधैश्च बहुभिर्वृतः ॥ २७ ॥ सैन्येन महता शौरिरभिगुप्तः परन्तपः। तत्र दानपतिर्धीमानाजगाम महायशाः ॥ २८ ॥ अक्रूरो वृष्णिवीराणां सेनापतिररिन्दमः। अनाधृष्टिर्म्महातेजा उद्धवश्च महायशाः ॥२९॥ साक्षाद्बृहस्पतेः शिष्यो महाबुद्धिर्म्महामनाः। सत्यकः सात्यकिश्चैव कृतवर्म्मा च सात्त्वतः ॥ ३० ॥ प्रद्युम्नश्चैव शाम्बश्च निशठः शङ्कुरेव च। चारुदेष्णश्च विक्रान्तो झिल्लो विपृथुरेव च। सारणश्च महाबाहुर्गदश्च विदुषाम्वरः ॥ ३१ ॥ एते चान्ये च बहवो वृष्णिभोजान्धकास्तथा। आजग्मुः खाण्डवप्रस्थमादाय हरणं बहु ॥ ३२ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवमागतम्। प्रतिग्रहार्थं कृष्णस्य यमौ प्रास्थापयत्तदा ॥ ३३ ॥ ताभ्यां प्रतिगृहीतन्तु वृष्णिचक्रं महर्द्धिमत्। विवेश खाण्डवप्रस्थं पताकाध्वजशोभितम् ॥ ३४ ॥ संमृष्टसिक्तपन्थानं पुष्पप्रकरशोभितम्। चन्दनस्य रसैः शीतैः पुण्यगन्धैर्न्निषेवितम् ॥ ३५ ॥ दह्यतागुरुणाचैव देशे देशे सुगन्धिना। हृष्टपुष्टजनाकीर्णं वणिग्भिरुपशोभितम् ॥ ३६ ॥ प्रतिपेदे महाबाहुः सह रामेण केशवः। वृष्ण्यन्धकैस्तथा भोजैः समेतः पुरुषोत्तमः ॥ ३७ ॥ सम्पूज्यमानः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रशः। विवेश भवनं राज्ञः पुरन्दरगृहो-

पमम् ॥ ३८ ॥ युधिष्ठिरस्तु रामेण समागम्य यथाविधि । मूर्द्धि केशवमाघ्राय बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥ ३९ ॥ तं प्रीयमाणो गोविन्दो विनयेनाभ्यपूजयत् । भीमञ्च पुरुषव्याघ्रं विधिवत् प्रत्यपूजयत् ॥ ४० ॥ तांश्च वृष्ण्यन्धकश्रेष्ठान् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रतिजग्राह सत्कारैर्यथाविधि यथागतम् ॥ ४१ ॥ गुरुवत् पूजयामास कांश्चित्कांश्चिद्वयस्यवत् । कांश्चिदभ्यवदत् प्रेम्णा कैश्चिदप्यभिवादितः ॥ ४२ ॥ तेषां ददौ हृषीकेशो जन्यार्थे धनमुत्तमम् । हरणं वै सुभद्राया ज्ञातिदेयं महायशाः ॥ ४३ ॥ रथानां काञ्चनाङ्गानां किङ्किणीजालमालिनाम् । चतुर्युजामुपेतानां सूतैः कुशलशिक्षितैः ॥ ४४ ॥ सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवामयुतमेव च । श्रीमन्माथुरदेश्यानां दोग्ध्रीणां पुण्यवर्चसाम् ॥ ४५ ॥ वड़वानाञ्च शुद्धानां चन्द्रांशुसमवर्चसाम् । ददौ जनार्द्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषितम् ॥ ४६ ॥ तथैवाश्वतरीणाञ्च दान्तानां वातरंहसाम् । शतान्यञ्जनकेशीनां श्वेतानां पञ्च पञ्च च ॥ ४७ ॥ स्नानपानोत्सवे चैव प्रयुक्तं वयसान्वितम् । स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेशाना सुवर्चसाम् ॥ ४८ ॥ सुवर्णशतकण्ठीनामरोगाणां स्वलङ्कृतम् । परिचर्यासु दक्षाणां प्रददौ पुष्करेक्षणः ॥ ४९ ॥ पृष्ठ्यानामपि चाश्वानां वाह्लिकानां जनार्द्दनः । ददौ शतसहस्रांख्यं कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ५० ॥ कृताकृतस्य मुख्यस्य कनकस्याग्निवर्चसः । मनुष्यभारात् दाशार्हो ददौ दश जनार्द्दनः ॥५१॥ गजानान्तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम् । गिरिकूटनिकाशानां समरेष्वनिवर्त्तिनाम् ॥ ५२ ॥ क्लृप्तानां पटुघण्टानां चारूणां हेममालिनाम् । हस्त्यारोहैरुपेतानां सहस्रं साहसप्रियम् ॥५३॥ रामः पाणिग्रहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली । प्रीयमाणो हलधरः सम्बन्धं प्रति मानयन् ॥ ५४ ॥ स महाधनरत्नौघो वस्त्रकम्बलफेनवान् । महागजमहाग्राहः पताकाशैवलाकुलः ॥ ५५ ॥

पाण्डुसागरमाविद्धः प्रविवेश महाधनः । पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विष-च्छोकावहोऽभवत् ॥ ५६ ॥ प्रतिजग्राह तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः । पूजयामास तांश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथान् ॥ ५७ ते समेता महात्मानः कुरुवृष्ण्यन्धकोत्तमाः । विजह्रुरमरावासे नराः सुकृतिनो यथा ॥ ५८ ॥ तत्र तत्र महापानैरुत्कृष्टतल-नादितैः । यथायोगं यथाप्रीति विजह्रुः कुरुवृष्णयः ॥ ५९ ॥ एव-मुत्तमवीर्य्यास्ते विहृत्य दिवसान् बहून् । पूजिताः कुरुभिर्जग्मुः-पुनर्द्वारवतीं प्रति ॥ ६० ॥ रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्ण्यन्धकमहा-रथाः । रत्नान्यादाय शुभ्राणि दत्तानि कुरुसत्तमैः ॥ ६१ ॥ वासुदेवस्तु पार्थेन तत्रैव सह भारत । उवाच नगरे रम्ये शक्र-प्रस्थे महात्मना ॥ ६२ ॥ व्याचरद्यमुनातीरे मृगयां स महायशाः । मृगान् विध्यन् वराहांश्च रेमे सार्द्धं किरीटिना ॥ ६३ ॥ ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा । जयन्तमिव पौलोमी ख्यातिमन्तमजीजनत् ॥ ६४ ॥ दीर्घबाहुं महोरस्कं वृषभाक्षमरि-न्दमम् । सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम् ॥ ६५ ॥ अभीश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्द्दनम् । अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं भरतर्षभम् ॥ ६६ ॥ स सात्वत्यामतिरथः सम्बभूव धनञ्जयात् । मखे निर्मथनेनेव शमीगर्भाद्धुताशनः ॥ ६७ ॥ यस्मिन् जाते महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अयुतं गा द्विजातिभ्यः प्रादा-न्निष्कांश्च भारत ॥ ६८ ॥ दयितो वासुदेवस्य बाल्यात् प्रभृति चाभवत् । पितॄणाञ्चैव सर्व्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमाः ॥ ६९ ॥ जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रिया शुभाः । स चापि ववृधे बालः शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ ७० ॥ चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेद-मरिन्दमः । अर्जुनाद्वेद वेदज्ञः सकलं दिव्यमानुषम् ॥ ७१ ॥ विज्ञानेष्वपि चास्त्राणां सौष्ठवे च महाबलः । क्रियास्वपि च सर्व्वासु विशेषानभ्यशिक्षयत् ॥ ७२ ॥ आगमे च प्रयोगे च चक्रे

तुल्यमिवात्मना। तुतोष पुत्रं सौभद्रं प्रेक्षमाणो धनञ्जयः॥ ७३॥ सर्वसंहननोपेतं सर्वलक्षणलक्षितम्। दुर्द्धर्षवृषभस्कन्धं व्यात्ताननमिवोरगम्॥ ७४॥ सिंहदर्पं महेष्वासं मत्तमातङ्गविक्रमम्। मेघदुन्दुभिनिर्घोषं पूर्णचन्द्रनिभाननम्॥ ७५॥ कृष्णस्य सदृशं शौर्य्ये वीर्य्ये रूपे तथाकृतौ। ददर्श पुत्रं बीभत्सुर्मघवानिव तं यथा॥ ७६॥ पाञ्चाल्यपि तु पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा। लेभे पञ्च सुतान् वीरान् श्रेष्ठान् पञ्चाचलानिव॥ ७७॥ युधिष्ठिरात् प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात्। अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकञ्च नाकुलिम्॥ ७८॥ सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान् पञ्च महारथान्। पाञ्चाली सुषुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा॥ ७९॥ शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यन्तमूचुर्विप्रा युधिष्ठिरम। परप्रहरणज्ञाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम्॥ ८०॥ सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम्। सुतसोमं महेष्वासं सुषुवे भीमसेनतः॥ ८१॥ श्रुतं कर्म महत् कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना। जातः पुत्रस्तथेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत्॥ ८२॥ शतानीकस्य राजर्षेः कौरवस्य महात्मनः। चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कीर्त्तिवर्द्धनम्॥ ८३॥ ततस्त्वजीजनत् कृष्णा नक्षत्रे वह्निदैवते। सहदेवात् सुतं तस्माच्छ्रुतसेनेति तं विदुः॥८४॥ एकवर्षान्तरास्त्वेते द्रौपदेया यशस्विनः। अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्परहितैषिणः॥ ८५॥ जातकर्माण्यानुपूर्व्वात् चूड़ोपनयनानि च। चकार विधिवद्धौम्यस्तेषां भरतसत्तम॥ ८६॥ कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः। जगृहुः सर्वमिष्वस्त्रमर्जुनाद्दिव्यमानुषम्॥८७॥ दिव्यगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढ़ोरस्कैर्महारथैः। अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाप्नुवन्॥ ८८॥

इत्यादिपर्व्वणि हरणाहरणपर्व्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः समाप्तञ्च हरणाहरणपर्व्व॥ २२३॥

अथ खाण्डवदाहपर्व ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। इन्द्रप्रस्थे वसन्तस्ते जघ्नुरन्यान् नराधिपान्। शासनाद्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः शान्तनवस्य च ॥ १ ॥ आश्रित्य धर्मराजानं सर्वलोकोऽवसत् सुखम्। पुण्यलक्षणकर्माणं स्वदेहमिव देहिनः ॥ २ ॥ स समं धर्मकामार्थान् सिषेवे भरतर्षभ। त्रीनिवात्मसमान् बन्धून्नीतिमानिवमानयन् ॥ ३ ॥ तेषां समविभक्तानां क्षितौ देहवतामिव। बभौ धर्मार्थकामानां चतुर्थ इव पार्थिवः ॥ ४ ॥ अध्येतारं परं वेदान् प्रयोक्तारं महाध्वरे। रक्षितारं शुभान् लोकान् लेभिरे तं जनाधिपम् ॥ ५ ॥ अधिष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः। वर्द्धमानोऽखिलो धर्मस्तेनासीत् पृथिवीक्षिताम् ॥ ६ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजा चतुर्भिरधिकं बभौ। प्रयुज्यमानैर्विततो वेदैरिव महाध्वरः ॥ ७ ॥ तन्तु धौम्यादयो विप्राः परिवार्य्योपतस्थिरे। बृहस्पतिसमा मुख्याः प्रजापतिमिवामराः ॥ ८ ॥ धर्मराजे ह्यतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इवामले। प्रजानां रेमिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ॥ ९ ॥ न तु केवलदैवेन प्रजाभावेन रेमिरे। यद्बभूव मनःकान्तं कर्मणा स चकार तत् ॥ १० ॥ न ह्ययुक्तं न चासत्यं नासह्यं न च वाप्रियम्। भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥ ११ ॥ स हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च। चिकीर्षन् सुमहातेजा रेमे भरतसत्तम ॥ १२ ॥ यथा तु मुदिताः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः। अवसन् पृथिवीपालांस्तापयन्तः स्वतेजसा ॥ १३ ॥ ततः कतिपयाहस्य बीभत्सुः कृष्णमब्रवीत्। उष्णानि कृष्ण वर्त्तन्ते गच्छावो यमुनां प्रति ॥ १४ ॥ सुहृज्जनवृतौ तत्र विहृत्य मधुसूदन। सायाह्ने पुनरेष्यावो रोचतां ते जनार्द्दन ॥ १५ ॥

वासुदेव उवाच। कुन्तीमातर्ममाप्येतद्रोचते यद्वयं जले। सुहृज्जनवृताः पार्थ विहरेम यथासुखम्॥ १६॥

वैशम्पायन उवाच। आमन्त्र्य तौ धर्मराजमनुज्ञाप्य च भारत। जग्मतुः पार्थगोविन्दौ सुहृज्जनवृतौ ततः॥ १७॥ विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुमवदुत्तमम्। गृहैरुच्चावचैर्युक्तं पुरन्दरपुरोपमम्॥ १८॥ भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः। माल्यैश्च विविधैर्गन्धैर्युक्तं वार्ष्णेयपार्थयोः॥ १९॥ विवेशान्तःपुरे तूर्णं रत्नैरुच्चावचैः शुभैः। यथोपजोषं सर्वश्च जनश्चिक्रीड़ भारत॥ २०॥ स्त्रियश्च विपुलश्रोण्यश्चारुपीनपयोधराः। मदस्खलितगामिन्यश्चिक्रीड़र्वामलोचनाः॥ २१॥ वने काश्चिज्जले काश्चित् काश्चिद्वेश्मसु चाङ्गनाः। यथादेशं यथाप्रीति चिक्रीडुः पार्थकृष्णयोः॥ २२॥ द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्याभरणानि च। प्रायच्छतां महाराज स्त्रीणां ते स्म मदोत्कटे॥ २३॥ काश्चित् प्रहृष्टा ननृतुश्चुक्रुशुश्च तथापराः। जहसुश्च परा नार्य्यः पपुश्चान्या वरासवम्॥ २४॥ रुरुधुश्चापरास्तत्र प्रजघ्नुश्च परस्परम्। मन्त्रयामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम्॥ २५॥ वेणुवीणामृदङ्गानां मनोज्ञानाञ्च सर्वशः। शब्देन पूर्य्यते ह स्म तद्वनं सुमहर्द्धिमत्॥ २६॥ तस्मिंस्तदा वर्त्तमाने कुरुदाशार्हनन्दनौ। समीपं जग्मतुः कञ्चिद्देशं सुमनोरमम्॥ २७॥ तत्र गत्वा महात्मानौ कृष्णौ परपुरञ्जयौ। महार्हासनयोराजंस्ततस्तौ संन्यषीदताम्॥ २८॥ तत्र पूर्वव्यतीतानि विक्रान्तानीतराणि च। बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ॥ २९॥ तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव। अभ्यागच्छत्तदा विप्रो वासुदेवधनञ्जयौ॥ ३०॥ बृहच्छालप्रतीकाशः प्रतप्तकनकप्रभः। हरिपिङ्गोज्ज्वलश्मश्रुः प्रमाणायामतः समः॥ ३१॥ तरुणादित्यसङ्काशश्चीरवासा जटाधरः। पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वल-

न्निव ॥ ३२ ॥ उपसृष्टन्तु तं कृष्णो भ्राजमानं द्विजोत्तमम् ।
अर्ज्जुनो वासुदेवश्च तूर्णमुत्पत्य तस्थतुः ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि खाण्डवदाहनपर्व्वणि ब्राह्मणरूप्यनलागमने चतुर्विंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

वैशम्पायन उवाच। सोऽब्रवीदर्ज्जुनञ्चैव वासुदेवञ्च सात्वतम् । लोकप्रवीरौ तिष्ठन्तौ खाण्डवस्य समीपतः ॥ १ ॥ ब्राह्मणो बहुभोक्तास्मि भुञ्जेऽपरिमितं सदा । भिक्षे वार्ष्णेयपार्थौ वामेकां तृप्तिं प्रयच्छताम् ॥ २ ॥ एवमुक्तौ तमब्रूतां ततस्तौ कृष्ण-पाण्डवौ। केनान्नेन भवांस्तृप्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ॥ ३ ॥ एव मुक्तः स भगवानब्रवीत्तावुभौ ततः । भाषमाणौ तदा वीरौ किमन्नं क्रियतामिति ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच। नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मां निबो-धतम् । यदन्नमनुरूपं मे तद्युवां सम्प्रयच्छतम् ॥ ५ ॥ इन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति । न च शक्नोम्यहं दग्धुं रक्ष्यमाणं महात्मना ॥ ६ ॥ वसत्यत्र सखा तस्य तक्षकः पन्नगः सदा । सगणस्तत्कृते दावं परिरक्षति वज्रभृत् ॥ ७ ॥ तत्र भूतान्यनेकानि रक्षतेऽस्य प्रसङ्गतः । तं दिधक्षुर्न शक्नोमि दग्धुं शक्रस्य तेजसा ॥ ८ ॥ स माम्प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेघाम्भोभिः प्रव-र्षति । ततो दग्धुं न शक्नोमि दिधक्षुर्दावमीप्सितम् ॥ ९ ॥ स युवाभ्यां सहायाभ्यामस्त्रविद्भ्यां समागतः । दहेयं खाण्डवं दावमेतदन्नं वृतं मया ॥ १० ॥ युवां ह्युदकधारास्ता भूतानि च समन्ततः । उत्तमास्त्रविदौ सम्यक् सर्व्वतो वारयिष्यथः ॥ ११ ॥

जनमेजय उवाच। किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धु-मिच्छति । रक्ष्यमाणं महेन्द्रेण नानासत्त्वसमायुतम् ॥ १२ ॥

न ह्येतत् कारणं ब्रह्मन्नल्पं सम्प्रतिभाति मे। यद्ददाह सुसंक्रुद्धः खाण्डवं हव्यवाहनः ॥ १३ ॥ एतद्विस्तरशो ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। खाण्डवस्य पुरा दाहो यथा समभवन्मुने ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि पौराणीमृषिसंस्तुताम्। कथामिमां नरश्रेष्ठ खाण्डवस्य विनाशिनीम् ॥ १५ ॥ पौराणः श्रूयते राजन् राजा हरिहयोपमः। श्वेतकिर्नाम विख्यातो बलविक्रमसंयुतः ॥ १६ ॥ यज्वा दानपतिर्धीमान् यथा नान्योऽस्ति कश्चन। इजे च स महायज्ञैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ १७ ॥ तस्य नान्याभवद्बुद्धिर्दिवसे दिवसे नृप। सत्रे क्रियासमारम्भे दानेषु विविधेषु च ॥ १८ ॥ ऋत्विग्भिः सहितो धीमानेवमीजे स भूमिपः। ततस्तु ऋत्विजश्चास्य धूमव्याकुललोचनाः ॥ १९ ॥ कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्तं नराधिपम्। ततः प्रचोदयामास ऋत्विजस्तान्महीपतिः। चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न प्रपेदुश्च ते क्रतुन् ॥ २० ॥ ततस्तेषामनुमते तद्विप्रैस्तु नराधिपः। सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ॥ २१ ॥ तस्यैवं वर्त्तमानस्य कदाचित् कालपर्य्यये। सत्रमाहर्त्तुकामस्य सम्वत्सरशतं किल ॥ २२ ॥ ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त समाहर्त्तुं महात्मनः। स च राजाकरोद्यत्नं महान्तं ससुहृज्जनः ॥ २३ ॥ प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशाः। ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो भूयस्ततन्द्रितः ॥ २४ ॥ ते चास्य तमभिप्रायं न चक्रुरमितौजसः। स चाश्रमस्थान् राजर्षिस्तानुवाच रुषान्वितः ॥ २५ ॥ यद्यहं पतितो विप्राः शुश्रूषायां न चोत्थितः। आशु त्याज्योऽस्मि युष्माभिर्ब्राह्मणैश्च जुगुप्सितः ॥ २६ ॥ तन्नार्हथ क्रतुश्रद्धां व्याघातयितुमद्य ताम्। अस्थाने वा परित्यागं कर्त्तुं मे द्विजसत्तमाः ॥ २७ ॥ प्रपन्न एव वो विप्राः प्रसादं कर्त्तुमर्हथ। सान्त्वदानादिभिर्वाक्यैस्तत्त्वतः कार्य्यवत्तया ॥ २८ ॥ प्रसा-

इयित्वा वच्यामि यन्नः कार्य्यं द्विजोत्तमाः । अथवाहं परित्यक्तो भवद्भिर्द्दिपकारणात् ॥ २९ ॥ ऋत्विजोऽन्यान् गमिष्यामि याजनार्थं द्विजोत्तमाः । एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स पार्थिवः ॥ ३० ॥ यदा न शेकू राजानं याजनार्थं परन्तपम् । ततस्ते याजकाः क्रुद्धास्तमूचुर्नृपसत्तमम् ॥ ३१ ॥ तव कर्माण्यजस्रं वै वर्त्तन्ते पार्थिवोत्तम । ततो वयं परिश्रान्ताः सततं कर्मवाहिनः ॥ ३२ ॥ श्रमादस्मत्परिश्रान्तान् स त्वं नस्त्यक्तुमर्हसि । बुद्धिमोहं समास्थाय त्वरासम्भावितोऽनघ ॥ ३३ ॥ गच्छ रुद्रसकाशं त्वं स हि त्वां याजयिष्यति । साधिक्षेपं वचः श्रुत्वा संक्रुद्धः श्वेतकिर्नृपः ॥ ३४ ॥ कैलासं पर्वतं गत्वा तप उग्रं समास्थितः । आराधयन्महादेवं नियतः संशितव्रतः ॥ ३५ ॥ उपवासपरो राजन् दीर्घकालमतिष्ठत । कदाचिद्द्वादशे काले कदाचिदपि षोड़शे ॥ ३६ ॥ आहारमकरोद्राजा मूलानि च फलानि च । ऊर्द्ध्वबाहुस्त्वनिमिषस्तिष्ठन् स्थाणुरिवाचलः ॥ ३७ ॥ षण्मासानभवद्राजा श्वेतकिः सुसमाहितः । तं तथा नृपशार्दूलं तप्यमानं महत्तपः ॥ ३८ ॥ शङ्करः परमप्रीत्या दर्शयामास भारत । प्रीतोऽस्मि नरशार्दूल तपसा ते परन्तप ॥ ३९ ॥ वरं वृणीष्व भद्रन्ते यं त्वमिच्छसि पार्थिव । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजसः ॥ ४० ॥ प्रणिपत्य महात्मानं राजर्षिः प्रत्यभाषत । यदि मे भगवान् प्रीतः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ४१ ॥ स्वयं मां देवदेवेश याजयस्व सुरेश्वर । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञा तेन प्रभाषितम् ॥ ४२ ॥ उवाच भगवान् प्रीतः स्मितपूर्वमिदं वचः । नास्माकमेतद्विषये वर्त्तते याजनं प्रति ॥ ४३ ॥ त्वया च सुमहत्तप्तं तपो राजन्वरार्थिना । याजयिष्यामि राजंस्त्वां समयेन परन्तप ॥ ४४ ॥

रुद्र उवाच । समा द्वादश राजेन्द्र ब्रह्मचारि समाहितः । सततं त्वाज्यधाराभिर्यदि तर्पयसेऽनलम् ॥ ४५ ॥ कामं प्रार्थयसे

यं त्वमस्तः प्राप्स्यसि तं नृप। एवमुक्तस्तु रुद्रेण श्वेतकिर्मनुजाधिपः ॥ ४६ ॥ तथा चकार तत्सर्वं यथोक्तं शूलपाणिना। पूर्णे तु द्वादशे वर्षे पुनरायान्महेश्वरम ॥ ४७ ॥ दृष्ट्वैव च स राजानं शङ्करो लोकभावनः। उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम् ॥ ४८ ॥ तोषितोऽहं नरश्रेष्ठ त्वयेह स्वेन कर्मणा। याजनं ब्राह्मणानान्तु विधिदृष्टं परन्तप ॥ २९ ॥ अतोऽहं त्वां स्वयं नाद्य याजयामि परन्तप। ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजोत्तमः ॥ ५० ॥ दुर्वासा इति विख्यातः सहि त्वां याजयिष्यति। मन्नियोगान्महातेजाः सम्भाराः संभ्रियन्तु ते ॥ ५१ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रेण समुदाहृतम्। स्वपुरं पुनरागम्य सम्भारान् पुनरार्ज्जयत् ॥ ५२ ॥ ततः सम्भृतसम्भारो भूयो रुद्रमुपागमत्। सम्भृता मम सम्भाराः सर्वोपकरणानि च ॥ ५३ ॥ त्वत्प्रसादान्महादेव श्वो मे दीक्षा भवेदिति। एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ ५४ ॥ दुर्वाससं समाहूय रुद्रो वचनमब्रवीत्। एष राजा महाभागः श्वेतकिर्द्विजसत्तम ॥ ५५ ॥ एनं याजय विप्रेन्द्र मन्नियोगेन भूमिपम्। बाढमित्येव वचनं रुद्रं त्वृषिरुवाच ह ॥ ५६ ॥ ततः सत्रं समभवत्तस्य राज्ञो महात्मनः। यथाकामं यथोक्तञ्च सत्रं सुबहुदक्षिणम् ॥ ५७ ॥ तस्मिन् परिसमाप्ते तु राज्ञः सत्रे महात्मनः। दुर्वाससाभ्यनुज्ञाता विप्रतस्थुः स्म याजकाः ॥ ५८ ॥ ये तत्र दीक्षिताः सर्वे सदस्याश्च महौजसः। सोऽपि राजन्महाभागः स्वपुरं प्राविशत्तदा ॥ ५९ ॥ ततो भगवतो वह्नेर्विकारः समजायत। तेजसा विप्रहीणश्च ग्लानिश्चैनं समाविशत् ॥ ६० ॥ स लक्षयित्वा चात्मानं तेजोहीनं हुताशनः जगाम सदनं पुण्यं ब्रह्मणो लोकपूजितम् ॥ ६१ ॥ तत्र ब्रह्माणमासीनमिदं वचनमब्रवीत्। तेजसा विप्रहीणोऽस्मि बलेन च जगत्पते ॥ ६२ ॥ इच्छेयं त्वत्प्रसादेन आत्मनः प्रकृतिं स्थिराम्।

एतच्छ्रुत्वा हुतवहाद्भगवान् सर्व्वलोककृत् ॥ ६२ ॥ हव्यवाहमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव । त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्द्धाराहुतं हविः ॥ ६४ ॥ उपयुक्तं महाभाग तेन त्वां ग्लानिराविशत् । तेजसा विप्रहीनत्वात् सहसा हव्यवाहन ॥ ६५ ॥ मा गमस्त्वं व्यथां वह्ने प्रकृतिस्थो भविष्यसि । पुरा देवनियोगेन यत्तया भस्मसात् कृतम् ॥ ६६ ॥ आलयं देवशत्रूणां सुघोरं खाण्डवं वनम् । तत्र सर्व्वाणि सत्त्वानि निवसन्ति विभावसो ॥ ६७ ॥ तेषां त्वं मेदसा तृप्तः प्रकृतिस्थो भविष्यसि । गच्छ शीघ्रं प्रदग्धुं त्वं ततो मोच्यसि किल्विषात् ॥ ६८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं परमेष्ठि-मुखाच्युतम् । उत्तमं जवमास्थाय प्रदुद्राव हुताशनः ॥ ६८ ॥ आगम्य खाण्डवं दावमुत्तमं जवमास्थितः । सहसा प्राज्वलच्चाग्निः क्रुद्धो वायुसमीरितः ॥ ७० ॥ प्रदीप्तं खाण्डवं दृष्ट्वा ये स्युस्तत्र निवासिनः । परमं यत्नमातिष्ठन् पावकस्य प्रशान्तये ॥ ७१ ॥ करैस्तु करिणः शीघ्रं जलमादाय सत्वराः । सिषिचुः पावकं क्रुद्धाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७२ ॥ बहुशीर्षास्ततो नागाः शिरोभिर्ज्जलसन्ततिम् । मुमुचुः पावकाभ्याशे सत्वराः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ ७३ ॥ तथैवान्यानि सत्त्वानि नानाप्रहरणोद्यमैः । विलयं पावकं शीघ्रमनयन् भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ अनेन तु प्रकारेण भूयो-भूयश्च प्रज्वलन् । सप्तकृत्वः प्रशमितः खाण्डवे हव्यवाहनः ॥ ७५॥

इत्यादिपर्व्वणि खाण्डवदहनपर्व्वणि अग्निपराभवे पञ्च-विंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तु नैराश्यमापन्नः सदा ग्लानिसमन्वितः । पितामहमुपागच्छत् संक्रुद्धो हव्यवाहनः ॥ १ ॥ तच्च सर्व्वं यथान्यायं ब्रह्मणे स न्यवेदयत् । उवाच चैनं भगवान्मुहूर्त्तं

स विचिन्त्य तु ॥ २ ॥ उपायः परिदृष्टो मे यथा त्वं धक्ष्यसेऽनघ। खाण्डवं दावमद्यैव मिषतोऽस्य शचीपतेः ॥ ३ ॥ नरनारायणौ यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसो। संप्राप्तौ मानुषे लोके कार्य्यार्थं हि दिवौकसाम ॥ ४ ॥ अर्जुनं वासुदेवञ्च यौ तौ लोकोऽभिमन्यते। तावेतौ सहितावेहि खाण्डवस्य समीपतः ॥ ५ ॥ तौ त्वं यावस्व साहाय्ये दाहार्थं खाण्डवस्य च। ततो धक्ष्यसि तं दावं रक्षितं त्रिदशैरपि ॥ ६ ॥ तौ तु सत्त्वानि सर्वाणि यत्नतो वारयिष्यतः। देवराजञ्च सहितौ तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं त्वरितो हव्यवाहनः। कृष्णपार्थावुपागम्य यमर्थं त्वभ्यभाषत ॥ ८ ॥ तन्ते कथितवानस्मि पूर्वमेव नृपोत्तम। तच्छ्रुत्वा बचनं त्वग्नेर्बीभत्सुर्ज्जातवेदसम् ॥ ९ ॥ अब्रवीन्नृपशार्दूल तत्-कालसदृशं वचः। दिधक्षुं खाण्डवं दावमकामस्य शतक्रतोः ॥१०॥

अर्जुन उवाच। उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि च। यैरहं शक्नुयां योद्धुमपि वज्रधरान् बहून् ॥ ११ ॥ धनुर्मे नास्ति भगवन् बाहुवीर्य्येण सम्मितम्। कुर्वतः समरे यत्नं वेगं यद्विषहेन्मम ॥ १२ ॥ शरैश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षयैः क्षिप्रमस्यतः। न हि वोढुं रथः शक्तः शरान्मम यथेप्सितान् ॥ १३ ॥ अश्वांश्च दिव्यानिच्छेयं पाण्डरान् वातरंहसः। रथञ्च मेघनिर्घोषं सूर्य्य-प्रतिमतेजसम् ॥ १४ ॥ तथा कृष्णस्य वीर्य्येण नायुधं विद्यते समम्। येन नागान् पिशाचांश्च निहन्यान्माधवो रणे ॥ १५ ॥ उपायं कर्मसिद्धौ च भगवान् वक्तुमर्हसि। निवारयेयं येनेन्द्रं वर्षमाणं महावने ॥ १६ ॥ पौरुषेण तु यत्कार्य्यं तत्कर्त्तारौ स्व पावक। करणानि समर्थानि भगवन् दातुमर्हसि ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वण्यर्जुनाग्निसंवादे षड्विंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हुताशनः। चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥ १ ॥ आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम्। स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥ २ ॥ तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेश्वरम्। चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥ ३ ॥ सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते। तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपिलक्षणम् ॥ ४ ॥ कार्य्यञ्च सुमहत्पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति। चक्रेण वासुदेवश्च तन्मदाद्य प्रदीयताम् ॥ ५ ॥ ददानीत्येव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत। तदद्भुतं महावीर्य्यं यशःकीर्त्तिविवर्द्धनम् ॥ ६ ॥ सर्व्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्व्वशस्त्रप्रमाथि च। सर्व्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥ ७ ॥ एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्द्धनम्। चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥ ८ ॥ देवदानवगन्धर्व्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः। प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्यौ च महेषुधी ॥ ९ ॥ रथञ्च दिव्यास्त्रयुजं कपिप्रवरकेतनम्। उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्व्वैर्हेममालिभिः ॥ १० ॥ पाण्डुराभ्रप्रतीकाशैर्मनवायुसमैर्जवे। सर्व्वोपकरणैर्युक्तमजय्यं देवदानवैः ॥ ११ ॥ भानुमन्तं महाघोषं सर्व्वरत्नमनोरमम्। ससर्ज्ज यं सुतपसा भौमतो भुवनप्रभुः ॥ १२ ॥ प्रजापतिरनिर्द्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव। यं स्म सोमः समारुह्य दानवानजयत् प्रभुः ॥ १३ ॥ नवमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च श्रिया। आश्रितौ तौ रथश्रेष्ठं शक्रायुधौसमावुभौ ॥ १४ ॥ तापनीया सुरुचिरा ध्वजयष्टिरनुत्तमा। तस्यान्तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूलकेतनः ॥ १५ ॥ दिधक्षन्निव तत्र स्म संस्थितो मूर्द्ध्न्यशोभत। ध्वजे भूतानि तत्रासन् विविधानि महान्ति च ॥ १६ ॥ नादेन रिपुसैन्यानां श्रुत्वा संज्ञा प्रणश्यति। स तं नानापताकाभिः शोभितं रथसत्तमम्। प्रदक्षिणमुपावृत्य दैवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ १७ ॥ सन्नद्धः कवची

खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रकः । आरुरोह तदा पार्थो विमानं सुकृती यथा ॥ १८ ॥ तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठंब्रह्मणा निर्मितं पुरा। गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्जुनः ॥ १९ ॥ हुताशनं पुरस्कृत्य ततस्तदपि वीर्य्यवान् । जग्राह बलमास्थाय ज्यया च युयुजे धनुः ॥ २० ॥ मौर्व्यान्तु योज्यमानायां बलिनां पाण्डवेन ह । येऽशृण्वन् कूजितं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ॥ २१ ॥ लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाक्षय्ये महेषुधी । बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः सह्यकर्मणि ॥ २२ ॥ वज्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः । आग्नेयमस्त्रं दयितं स च कल्योऽभवत्तदा ॥ २३ ॥ अब्रवीत् पावकश्चैवमेतेन मधुसूदन । अमानुषानपि रणे जेष्यसि त्वमसंशयम् ॥ २४ ॥ अनेन ते मनुष्याणां देवानामपि चाहवे । रक्षःपिशाचदैत्यानां नागानाञ्चाधिकस्तथा ॥ २५ ॥ भविष्यसि न सन्देहः प्रवरोऽपि निवर्हणे । क्षिप्तं क्षिप्तं रणे चैव त्वया माधव शत्रुषु । हत्वाप्रतिहतं सङ्ख्ये पाणिमेष्यति ते पुनः ॥ २६ ॥ वरुणश्च ददौ तस्मै गदामशनिनिःस्वनाम् । दैत्यान्तकरणीं घोरां नाम्ना कौमोदकीं प्रभुः ॥ २७ ॥ ततः पावकमब्रूतां प्रहृष्टावर्जुनाच्युतौ । कृतास्त्रौ शस्त्रसम्पन्नौ रथिनौ ध्वजिनावपि ॥२८॥ कल्यौ स्वो भगवन् योद्धुमपि सर्वैः सुरासुरैः । किं पुनर्वज्रिणैकेन पन्नगार्थे युयुत्सुना ॥ २९ ॥

अर्जुन उवाच । चक्रपाणिर्हृषीकेशो विचरन् युधि वीर्य्यवान् । त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न कुर्य्याज्जनार्द्दनः ॥३०॥ गाण्डीवं धनुरादाय तथाक्षय्ये महेषुधी । अहमप्युत्सहे लोकान् विजेतुं युधि पावक ॥ ३१ ॥ सर्वतः परिवार्य्यैव दावमेतं महत् प्रभो। कामं सम्प्रज्वलायैव कल्यौ स्वः सह्यकर्मणि ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स भगवान् दाशार्हेणार्जुनेन च । तैजसं रूपमास्थाय दाव दग्धुं प्रचक्रमे ॥ ३३ ॥ सर्वतः

परिवार्य्याथ सर्पाांश्चिज्ज्वलनस्तथा। ददाह खाण्डवं दावं युगान्तमिव दर्शयन्॥ ३४॥ प्रतिगृह्य समाविश्य तद्वनं भरतर्षभ। मेघस्तनितनिर्घोषः सर्वभूतान्यकम्पयत्॥ ३५॥ दह्यतस्तस्य च बभौ रूपं दावस्य भारत। मेरोरिव नगेन्द्रस्य कीर्णस्यांशुमतोऽंशुभिः॥ ३६॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि खाण्डवदाहे सप्तविंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २२७॥

वैशम्पायन उवाच। तौ रथाभ्यां रथिश्रेष्ठौ दावस्योभयतः स्थितौ। दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत्॥ १॥ यत्र यत्र च दृश्यन्ते प्राणिनः खाण्डवालयाः। पलायन्तः प्रवीरौ तौ तत्र तत्राभ्यधावताम्॥ २॥ छिद्रं न स्म प्रपश्यन्ति रथयोराशुचारिणोः। आविद्धाविव दृश्येते रथिनौ तौ रथोत्तमौ॥ ३॥ खाण्डवे दह्यमाने तु भूतानि शतसङ्घशः। उत्पेतुर्भैरवान्नादान् विनदन्तः समन्ततः॥ ४॥ दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथापरे। स्फुटिताक्षा विशीर्णाश्च विप्लुताश्च तथा परे॥ ५॥ समालिङ्ग्य सुतानन्ये पितॄन् भ्रातॄनथापरे। त्यक्तुं न शेकुः स्नेहेन तत्रैव निधनं गताः॥ ६॥ सन्दष्टदशनाश्चान्ये समुत्पेतुरनेकशः। ततस्तेऽतीव घूर्णन्तः पुनरग्नौ प्रपेदिरे॥ ७॥ दग्धपक्षाक्षिचरणा विचेष्टन्तो महीतले। तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते विनश्यन्तः शरीरिणः॥ ८॥ जलाशयेषु तप्तेषु क्वाथ्यमानेषु वह्निना। गतसत्त्वाः स्म दृश्यन्ते कूर्ममत्स्याः समन्ततः॥ ९॥ शरीरैरपरैर्दीप्तैर्देहवन्त इवाग्नयः। अदृश्यन्त वने तत्र प्राणिनः प्राणसङ्क्षये॥ १०॥ कांश्चिदुत्पततः पार्थः शरैः सञ्छिद्य खण्डशः।

पातयामास विहगान् प्रदीप्ते कृष्णवर्त्मनि ॥ ११ ॥ ते शराचित-सर्वाङ्गा निनदन्तो महारवान्। ऊर्द्धमुत्पत्य वेगेन निपेतुः खाण्डवे पुनः ॥ १२ ॥ शरैरभ्याहतानाञ्च सङ्घशः स वनौकसाम्। विरावः शुश्रुवे घोरः समुद्रस्येव मथ्यतः ॥ १३ ॥ वह्नेश्चापि प्रदीप्तस्य खमुत्पेतुर्महार्चिषः। जनयामासुरुद्वेगं सुमहान्तं दिवौकसाम् ॥ १४ ॥ तेनार्चिषा सुसन्तप्ता देवाः सर्षिपुरोगमाः। ततो जग्मुर्महात्मानः सर्व एव दिवौकसः। शतक्रतुं सहस्राक्षं देवेशमसुरार्द्दनम् ॥ १५ ॥

देवा ऊचुः। किन्न्विमे मानवाः सर्वे दह्यन्ते चित्रभानुना। कच्चिन्न सङ्क्षयः प्राप्तो लोकानाममरेश्वर ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा वृत्रहा तेभ्यः स्वयमेवान्ववेक्ष्य च। खाण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रययौ हरिवाहनः ॥ १७ ॥ महता रथवृन्देन नानारूपेण वासवः। आकाशं समवाकीर्य्य प्रववर्ष सुरेश्वरः ॥ १८ ॥ ततोऽक्षमात्रा व्यसृजन् धाराः शतसहस्रशः। चोदिता देवराजेन जलदाः खाण्डवं प्रति ॥ १९ ॥ असंप्राप्तास्तु ता धारास्तेजसा जातवेदसः। ख एव समशुष्यन्त न काश्चित् पावकं गताः ॥ २० ॥ ततो नमुचिहा क्रुद्धो भृशमर्चिष्मतस्तदा। पुनरेव महामेघैरम्भांसि व्यसृजद्बहु ॥ २१ ॥ अर्चिर्द्धाराभि-सम्बद्धं धूमविद्युत्समाकुलम्। बभूव तद्वनं घोरं स्तनयित्नु-समाकुलम् ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि इन्द्रक्रोधे अष्टाविंश-त्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्याथ वर्षतो वारि पाण्डवः प्रत्य-
वारयत्। शरवर्षेण वीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन्॥ १ ॥
खाण्डवञ्च वनं सर्वं पाण्डवो बहुभिः शरैः। प्राच्छादयदमेयात्मा
नीहारेणेव चन्द्रमाः॥ २ ॥ न च स्म किञ्चिच्छक्नोति भूतं
निश्चरितुं ततः। सञ्छाद्यमाने खे वाणैरस्यता सव्यसाचिना
॥ ३ ॥ तक्षकस्तु न तत्रासीन्नागराजो महाबलः। दह्यमाने वने
तस्मिन् कुरुक्षेत्रं गतो हि सः ॥ ४ ॥ अश्वसेनोऽभवत्तत्र तक्षकस्य
सुतो बली। स यत्नमकरोत्तीव्रं मोक्षार्थं जातवेदसः॥ ५ ॥ न
शशाक स निर्गन्तुं निरुद्धोऽर्जुनपत्रिभिः। मोक्षयामास तं
माता निगीर्य्य भुजगात्मजा ॥ ६ ॥ तस्य पूर्वं शिरो ग्रस्तं पुच्छ-
मस्य निगीर्य्यते। निगीर्य्यमाणा साक्रामत् सुतं नागी सुमु-
क्षया ॥ ७ ॥ तस्याः शरेण तीक्ष्णेन पृथुधारेण पाण्डवः।
शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यास्तामपश्यच्छचीपतिः ॥ ८ ॥ तं मुमो-
चयिषुर्वज्री वातवर्षेण पाण्डवम्। मोहयामास तत्काममश्वसेन-
स्त्वमुचत ॥ ९ ॥ ताञ्च मायां तदा दृष्ट्वा घोरां नागेन वञ्चितः।
द्विधा त्रिधा च खगतान् प्राणिनः पाण्डवोऽच्छिनत् ॥ १० ॥
शशाप तञ्च संक्रुद्धो वीभत्सुर्जिह्मगामिनम्। पावको वासुदेव-
श्चाप्यप्रतिष्ठो भविष्यसि ॥ ११ ॥ ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खं वित-
त्याशुगैः शरैः। योधयामास संक्रुद्धो वञ्चनां तामनुस्मरन्॥ १२॥
देवराजोऽपि तं दृष्ट्वा संरब्धं समरेऽर्जुनम्। स्वमस्त्रमसृजत्तीव्रं
छादयित्वाखिलं नभः ॥ १३॥ ततो वायुर्महाघोषः क्षोभयन्
सर्वसागरान्। वियत्स्थो जनयत् मेघान् जलधारासमाकुलान्
॥ १४ ॥ ततोऽशनिमुचो घोरांस्तडितस्तनितनिस्वनान्। तद्वि-
घातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ॥ १५ ॥ वायव्यमभिमन्त्र्याथ
प्रतिपत्तिविशारदः। तेनेन्द्राशनिमेघानां वीर्य्यौजस्तद्विनाशितम्
॥ १६ ॥ जलधाराश्च ताः शोषं जग्मुर्नेशुश्च विद्युतः। क्षणेन

चाभवद्व्योम सम्भ्रान्तरजस्तमः ॥ १७ ॥ सुखशीतानिलवह्नं प्रकृतिस्थार्कमण्डलम्। निष्प्रतीकारहृष्टस्य हुतभुग्विविधाकृतिः ॥ १८ ॥ सिच्यमानो वसोधैस्तैः प्राणिनां देहनिःसृतैः। प्रजज्वालाथ सोऽर्च्चिष्मान् स्वनादैः पूरयन् जगत् ॥ १९ ॥ कृष्णाभ्यां रक्षितं दृष्ट्वा तञ्च दावमहङ्कृताः। खमुत्पेतुर्महाराज सुपर्णाद्याः पतत्रिणः ॥ २० ॥ गरुत्मान् वज्रसदृशैः पक्षतुण्डनखैस्तथा। प्रहर्त्तुकामो न्यपतदाकाशात् कृष्णपाण्डवौ ॥ २१ ॥ तथैवोरगसङ्घाताः पाण्डवस्य समीपतः। उत्सृजन्तो विषं घोरं निष्पेतुर्ज्वलिताननाः ॥ २२ ॥ तांश्चकर्त्त शरैः पार्थः सरोषाग्निसमुक्षितैः। विविशुश्चापि तं दीप्तं देहाभावाय पावकम् ॥ २३ ॥ ततोऽसुराः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः। उत्पेतुर्नादमतुलमुत्सृजन्तो रणार्थिनः ॥ २४ ॥ अयःकणपचक्राश्मभुशुण्ड्युद्यतबाहवः। कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः क्रोधसंमूर्च्छिततेजसः ॥ २५ ॥ तेषामतिव्याहरतां शस्त्रवर्षञ्च मुञ्चताम्। प्रममाथोत्तमाङ्गानि वीभत्सुर्निशितैः शरैः ॥ २६ ॥ कृष्णश्च सुमहातेजाश्चक्रेणारिविनाशनः। दैत्यदानवसङ्घानां चकार कदनं महत् ॥ २७ ॥ अथापरेः शरैर्विद्धाश्चक्रवेगेरितास्तथा। वेलामिव समासाद्य व्यतिष्ठन्नमितौजसः ॥ २८ ॥ ततः शक्रोऽतिसंक्रुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः। पाण्डरङ्गजमास्थाय तावुभौ समुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ वेगेनाशनिमादाय वज्रमस्त्रञ्च सोऽसृजत्। हतावेताविति प्राह सुरानसुरसूदनः ॥ ३० ॥ ततः समुद्यतां दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनिम्। जगृहुः सर्वशस्त्राणि स्वानि स्वानि सुरास्तथा ॥ ३१ ॥ कालदण्डं यमो राजन् गदाञ्चैव धनेश्वरः। पाशांश्च तत्र वरुणो विचित्राञ्च तथाशनिम् ॥ ३२ ॥ स्कन्दः शक्तिं समादाय तस्थौ मेरुरिवाचलः। ओषधीर्दीप्यमानाश्च जगृहातेऽश्विनावपि ॥ ३३ ॥ जगृहे च धनुर्धाता मुषलन्तु जयस्तथा। पर्वतञ्चापि जग्राह

क्रुद्धस्त्वष्टा महाबलः ॥ ३४ ॥ अंशस्तु शक्तिं जग्राह मृत्युर्देवः पर-श्वधम्। प्रगृह्य परिघं घोरं विचचारार्य्यमा अपि ॥ ३५ ॥ मित्रश्च क्षुरपर्य्यन्तं चक्रमादाय तस्थिवान्। पूषा भगश्च संक्रुद्धः सविता च विशाम्पते ॥ ३६ ॥ आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशाः कृष्णा-पार्थौ प्रदुद्रुवुः। रुद्राश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबलाः ॥ ३७ ॥ विश्वे देवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा। एते चान्ये च बहवो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ॥ ३८ ॥ कृष्णपार्थौ जिघांसन्तः प्रतीयुर्व्विविधायुधाः। तत्राद्भुतान्यदृश्यन्त निमित्तानि महाहवे ॥ ३९ ॥ युगान्तसमरूपाणि भूतसंमोहनानि च। तथा दृष्ट्वा सुसंरब्धं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ॥ ४० ॥ अभीतौ युधि दुर्द्धर्षौ तस्थतुः सज्यकार्मुकौ। आगच्छतस्ततो देवानुभौ युद्धविशारदौ ॥ ४१ ॥ व्यताड़येतां संक्रुद्धौ शरैर्व्वज्रपमैस्तदा। असकृद्भग्न-सङ्कल्पाः सुराश्च बहुशः कृताः ॥ ४२ ॥ भयाद्रणं परित्यज्य शक्र-मेवाभिशिश्रियुः। दृष्ट्वा निवारितान् देवान् माधवेनार्ज्जुनेन च ॥ ४३ ॥ आश्चर्य्यमगमंस्तत्र मुनयो नभसि स्थिताः। शक्र-श्चापि तयोर्वीर्य्यमुपलभ्यासकृद्रणे ॥ ४४ ॥ बभूव परमप्रीतो भूयश्चैतावयोधयत। ततोऽश्मवर्षं सुमहदसृजत्पाकशासनः ॥ ४५ ॥ भूय एव तदा वीर्य्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः। तच्छरैरर्ज्जुनो वर्षं प्रतिजघ्नेऽत्यमर्षितः ॥ ४६ ॥ विफलं क्रियमाणं तत् समवेक्ष्य शतक्रतुः। भूयः संवर्द्धयामास तद्वर्षं पाकशासनः ॥ ४७ ॥ सोऽश्मवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनिः। विलयं गमयामास हर्षयन् पितरं तथा ॥ ४८ ॥ तत उत्पाट्य पाणिभ्यां मन्दरा-च्छिखरं महत्। सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम् ॥ ४९ ॥ ततोऽर्ज्जुनो वेगवद्भिर्ज्ज्वलिताग्रैरजिह्मगैः। शरैर्वि-ध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सहस्रधा ॥ ५० ॥ गिरेर्विशीर्य्यमाणस्य तस्य रूपं तदा बभौ। सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः परिशीर्य्यतः

॥ ५१ ॥ तेनाभिपतता दावं शैलेन महता भृशम्। शृङ्गेण निहतास्तत्र प्राणिनः खाण्डवालयाः ॥ ५२ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि देवकृष्णार्जुनयुद्धे
ऊनत्रिंशत्यधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा शैलनिपातेन भीषिता खाण्डवालयाः। दानवा राक्षसा नागास्तरक्षृक्षवनौकसः ॥ १ ॥ द्विपाः प्रभिन्नाः शार्दूलाः सिंहाः केशरिणस्तथा। समुद्विग्ना विसस्रुपुस्तथान्या भूतजातयः ॥ २ ॥ तं दावं समुदैक्षन्त कृष्णौ चाभ्युद्यतायुधौ। उत्पातनादशब्देन सन्त्रासित इव स्थिताः ॥ ३ ॥ ते वनं प्रसमीक्ष्याथ दह्यमानमनेकधा। कृष्णमभ्युद्यतास्त्रञ्च नादं मुमुचुरुल्बणम् ॥ ४ ॥ तेन नादेन रौद्रेण नादेन च विभावसोः। ररास गगनं कृत्स्नमुत्पातजलदैरिव ॥ ५ ॥ ततः कृष्णो महाबाहुः स्वतेजोभास्वरं महत्। चक्रं व्यसृजदत्युग्रं तेषां नाशाय केशवः ॥ ६ ॥ तेनार्त्ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशाचराः। निकृत्ताः शतशः सर्वा निपेतुरनलं क्षणात् ॥ ७ ॥ तत्रादृश्यन्त ते दैत्याः कृष्णचक्रविदारिताः। वसारुधिरसंपृक्ताः सन्ध्यायामिव तोयदाः ॥ ८ ॥ पिशाचान् पक्षिणो नागान् पशूंश्चैव सहस्रशः। निघ्नंश्चरति वार्ष्णेयः कालवत्तत्र भारत ॥ ९ ॥ क्षिप्तं क्षिप्तं पुनश्चक्रं कृष्णस्यामित्रघातिनः। छित्त्वा नैकानि सत्त्वानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ १० ॥ तथा तु निघ्नतस्तस्य पिशाचोरगराक्षसान्। बभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ ११ ॥ समेतानान्तु सर्वेषां देवतानाञ्च सर्वशः। विजेता नाभवत् कश्चित् कृष्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ १२ ॥ तयोर्बलात् परित्रातुं तञ्च दावं यदा सुराः। नाशक्नुवन् शमयितुं तदाभूवन् पराङ्मुखाः ॥ १३ ॥

शतक्रतुस्तु संप्रेक्ष्य विमुखानमरांस्तथा। बभूव मुदितो राजन् प्रशंसन् केशवार्जुनौ ॥ १४ ॥ निवृत्तेष्वथ देवेषु वागुवाचाशरीरिणी। शतक्रतुं समाभाष्य महागम्भीरनिस्वना ॥ १५ ॥ न ते सखा सन्निहितस्तक्षको भुजगोत्तमः। दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ ॥ १६ ॥ न च शक्यौ युधा जेतुं कथञ्चिदपि वासव। वासुदेवार्जुनावेतौ निबोध वचनान्मम ॥ १७ ॥ नरनारायणावेतौ पूर्व्वदेवौ दिवि श्रुतौ। भवानप्यभिजानाति यद्वीर्य्यौ यत्पराक्रमौ ॥ १८ ॥ नैतौ शक्यौ दुराधर्षौ विजेतुमजितौ युधि। अपि सर्व्वेषु लोकेषु पुराणावृषिसत्तमौ ॥ १९ ॥ पूजनीयतमावेतावपि सर्व्वैः सुरासुरैः। यक्षराक्षसगन्धर्व्वनरकिन्नरपन्नगैः ॥ २० ॥ तस्मादितः सुरैः सार्द्धं गन्तुमर्हसि वासव। दिष्टं चाप्यनुपश्यैतत् खाण्डवस्य विनाशनम् ॥ २१ ॥ इति वाक्यमुपश्रुत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः। क्रोधामर्षौ समुत्सृज्य संप्रतस्थे दिवं तदा ॥ २२ ॥ तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिवौकसः। सहिताः सेनया राजन्ननुजग्मुः पुरन्दरम् ॥ २२ ॥ देवराजं तदा यान्तं सह देवैरवेक्ष्य तु। वासुदेवार्जुनौ वीरौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ २३ ॥ देवराजे गते राजन् प्रहृष्टौ केशवार्जुनौ। निर्विशङ्कं वनं वीरौ दाहयामासतुस्तदा ॥ २४ ॥ स मारुत इवाभ्राणि नाशयित्वार्जुनः सुरान्। व्यधमच्छरसङ्घातैर्देहिनः खाण्डवालयान् ॥ २५ ॥ न च स्म किञ्चिच्छक्नोति भूतं निश्चरितुं ततः। संच्छिद्यमानमिषुभिरस्यता सव्यसाचिना ॥ २६ ॥ नाशक्नुवंश्च भूतानि महान्त्यपि रणेऽर्जुनम्। निरीक्षितुममोघास्त्रं योद्धुञ्चापि कुतो रणे ॥ २७ ॥ शतं चैकेन विव्याध शतेनैकं पतत्रिणाम्। व्यसवस्तेऽपतन्नग्नौ साक्षात् कालहता इव ॥ २८ ॥ न चालभन्त ते शर्म रोधःसु विषमेषु च। पितृदेवनिवासेषु सन्तापश्चाप्यजायत ॥ २९ ॥ भूतसङ्घाश्च बहवो दीनाश्चक्रुर्महा-

भूत्वा जरितां समुपेयिवान् ॥ १६ ॥ तस्यां पुत्त्रानजयच्चतुरो ब्रह्मवादिनः। तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां प्रति ॥ १७ ॥ बालान् सुतानण्डगतान् सह मात्रा मुनिर्वने। तस्मिन् गते महाभागे लपितां प्रति भारत ॥ १८ ॥ अपत्यस्नेहसंयुक्ता जरिता बह्वचिन्तयत्। तेन त्यक्तानसन्त्याज्यानृषीनण्डगतान् वने ॥ १९ ॥ न नहौ पुत्रशोकार्त्ता जरिता खाण्डवे सुतान्। बभार चैतान् सञ्जातान् स्ववृत्त्या स्नेहविक्लवा ॥ २० ॥ ततोऽग्निं खाण्डवं दग्धुमायान्तं दृष्टवानृषिः। मन्दपालश्चरंस्तस्मिन् वने लपितया सह ॥ २१ ॥ तं सङ्कल्पं विदित्वाग्नेर्ज्ञात्वा पुत्त्रांश्च बालकान्। सोऽभितुष्टाव विप्रर्षिर्ब्राह्मणो जातवेदसम्। पुत्रान् प्रति वदन् भीतो लोकपालं महौजसम् ॥ २२ ॥

मन्दपाल उवाच। त्वमग्ने सर्वलोकानां मुखं त्वमसि हव्यवाट्। त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि पावक ॥ २३ ॥ त्वमेकमाहुः कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः। त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञवाहनकल्पयन् ॥ २४ ॥ त्वया विश्वमिदं सृष्टं वदन्ति परमर्षय। त्वदृते हि जगत् कृत्स्नं सद्यो नश्येद्‌हुताशन ॥ २५ ॥ तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम्। गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ॥ २६ ॥ त्वामग्ने जलदानाहुः खे विषक्तान् सविद्युतः। दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतयः ॥ २७ ॥ जातवेदस्त्वयैवेदं विश्वं सृष्टं महाद्युते। तवैव कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ॥ २८ ॥ त्वय्यापो विहिताः पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत्। त्वयि हव्यञ्च कव्यञ्च यथावत् सम्प्रतिष्ठितम् ॥ २९ ॥ त्वमेव दहनो देव त्वं धाता त्वं बृहस्पतिः। त्वमश्विनौ यमौ मित्रः सोमस्त्वमसि चानिलः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं स्तुतस्तदा तेन मन्दपालेन पावक। तुतोष तस्य नृपते मुनेरमिततेजसः ॥ ३१ ॥ उवाच चैनं प्रीतात्मा

किमिष्टं करवाणि ते । तमब्रवीन्मन्दपालः प्राञ्जलिर्हव्यवाहनम् । प्रदहन् खाण्डवं दावं मम पुत्रान् विसर्ज्जय ॥ ३२ ॥ तथेति तत् प्रतिश्रुत्य भगवान् हव्यवाहनः । खाण्डवे तेन कालेन प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्व्वणि खाण्डवदहनपर्व्वणि शार्ङ्गकोपाख्याने एकविंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रज्वलिते वह्नौ शार्ङ्गकास्ते सुदुःखिताः । व्यथिताः परमोद्विग्ना नाधिजग्मुः परायणम् ॥ १ ॥ निशम्य पुत्रकान् बालान् माता तेषां तपस्विनी । जरिता दुःखशोकार्त्ता विललाप सुदुःखिता ॥ २ ॥

जरितोवाच । अयमग्निर्दहन् कक्षमित आयाति भीषणः । जगत् सन्दीपयन् भीमो मम दुःखविवर्द्धनः ॥ ३ ॥ इमे च मां कर्षयन्ति शिशवो मन्दचेतसः । अबर्हाश्चरणैर्हीनाः पूर्व्वेषां नः परायणाः ॥ ४ ॥ त्रासयंश्चाय मायाति लेलिहानो महीरुहान् । अजातपक्षाश्च सुता न शक्ताः सरणे मम ॥ ५ ॥ आदाय च न शक्नोमि पुत्रांस्तरितुमात्मना । न च त्यक्तुमहं शक्ता हृदयं दूयतीव मे ॥ ६ ॥ कन्तु जह्यामहं पुत्रं कमादाय व्रजाम्यहम् । किन्नु मे स्यात् कृतं कृत्ये किं वा मन्यत पुत्रकाः ॥ ७ ॥ चिन्तयाना विमोक्षं वो नाधिगच्छामि किञ्चन । छादयिष्यामि वो गात्रैः करिष्ये मरणं सह ॥ ८ ॥ जरितारौ कुलं ह्येतत् ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम् । सारिसृक्कः प्रजायेत पितॄणां कुलवर्द्धनः ॥ ९ ॥ स्तम्बमित्रस्तपः कुर्य्यात् द्रोणो ब्रह्मविदाम्वरः । इत्येवमुक्त्वा प्रययौ पिता वो निर्घृणः पुरा ॥ १० ॥ कमुपादाय शक्येयं गन्तुं कष्टापदुत्तमा । किन्नु कृत्वा कृतं कार्य्यं भवेदिति च विह्वला । नापश्यत् स्वधिया मोक्षं स्वसुतानां तदानलात् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवाणं शार्ङ्गास्ते प्रत्यूचुरथ मातरम्। स्नेहमुत्सृज्य मातस्त्वं पत यत्र न हव्यवाट्॥ १२॥ अस्मास्विह विनष्टेषु भवितारः सुतास्तव। त्वयि मातर्विनष्टायां नातः स्यात् कुलसन्ततिः॥ १३॥ अन्ववेक्ष्यैतदुभयं क्षेमं स्यात् यत् कुलस्य नः। तद्वै कर्त्तुं परः कालो मातरेष भवेत्तव॥ १४॥ मा त्वं सर्वविनाशाय स्नेहं कार्षीः सुते पुनः। न हीदं कर्म मोघं स्याल्लोककामस्य नः पितुः॥ १५॥

जरितोवाच। इदमाखोर्बिलं भूमौ वृक्षस्यास्य समीपतः। तदाविशध्वं त्वरिता वह्नेरत्र न वो भयम्॥ १६॥ ततोऽहं पांशुना छिद्रमपिधास्यामि पुत्रकाः। एवं प्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः कृष्णवर्त्मनः॥ १७॥ तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहन्तुं पांशुसञ्चयम्। रोचतामेष वो वादो मोक्षार्थञ्च हुताशनात्॥ १८॥

शार्ङ्गा ऊचुः। अबर्हान्मांसभूतान्नः क्रव्यादाखुर्विनाशयेत्। पश्यमाना भयमिदं प्रवेष्टुं नात्र शक्नुमः॥ १९॥ कथमग्निर्न नो धक्ष्येत् कथमाखुर्न नाशयेत्। कथं न स्यात् पिता मोघः कथं माता ध्रियेत नः॥ २०॥ बिल आखोर्विनाशः स्यादग्नेराकाशचारिणाम्। अन्ववेक्ष्यैतदुभयं श्रेयान् दाहो न भक्षणम्॥ २१॥ गर्हितं मरणं नः स्यादाखुना भक्षिते बिले। शिष्टादिष्टः परित्यागः शरीरस्य हुताशनात्॥ २२॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि जरिताविलापे द्वाविंशदधिकद्विशतोऽध्यायः॥ २३२॥

जरितोवाच। अस्माद्बिलान्निष्पतितमाखुं श्येनो जहार तम्। क्षुद्रं पद्भ्यां गृहीत्वा च यातो नात्र भयं हि वः॥ १॥

शार्ङ्गा ऊचुः। न हृतं तं वयं विद्मः श्येनेनाखुं कथञ्चन।

अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः ॥ २ ॥ संशयो वह्निरागच्छेद्दृष्टं वायोर्निवर्त्तनम्। मृत्युर्नो बिलवासिभ्यो बिले स्यान्नात्र संशयः ॥ ३ ॥ निःसंशयात् संशयितो मृत्युर्मातर्विशिष्यते। चर खे त्वं यथान्यायं पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ॥ ४ ॥

जरितोवाच। अहं वेगेन तं यान्तमद्राक्षं पततांवरम्। बिलादाखुं समादाय श्येनं पुत्रा महाबलम् ॥ ५ ॥ तं पतन्तं महावेगात्त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम्। आशिषोऽस्य प्रयुञ्जाना हरतो मूषिकं बिलात् ॥ ६ ॥ यो नो द्वेष्टारमादाय श्येनराज प्रधावसि। भव त्वं दिवमास्थाय निरमित्रो हिरण्मयः ॥ ७ ॥ स यदा भक्षितस्तेन श्येनेनाखुः पतत्रिणा। तदाहं तदनुज्ञाप्य प्रत्युपायां पुनर्गृहे ॥ ८ ॥ प्रविशध्वं बिलं पुत्रा विस्रब्धा नास्ति वो भयम्। श्येनेन मम पश्यन्त्या हृत आखुर्महात्मना ॥ ९ ॥

शार्ङ्गा ऊचुः। न विद्महे हृतं मातः श्येनेनाखुं कथञ्चन। अविज्ञाय न शक्यामः प्रवेष्टुं विवरं भुवः ॥ १० ॥

जरितोवाच। अहं तमभिजानामि हृतं श्येनेन मूषिकम्। नास्ति वोऽत्र भयं पुत्राः क्रियतां वचनं मम ॥ ११ ॥

शार्ङ्गा ऊचुः। न त्वं मिथ्योपचारेण मोक्षयेथा भयाद्धि नः। समाकुलेषु ज्ञानेषु न बुद्धिकृतमेव तत् ॥ १२ ॥ न चोपकृतमस्माभिर्न चास्मान् वेत्थ ये वयम्। पीड्यमाना बिभर्ष्यस्मान् का सती के वयं तव ॥ १३ ॥ तरुणी दर्शनीयासि समर्था भर्त्तुरेषणे। अनुगच्छ पतिं मातः पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ॥ १४ ॥ वयमग्निं समाविश्य लोकानाप्स्याम शोभनान्। अथास्मान्न दहेदग्निरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ता ततः शार्ङ्गी पुत्रानुत्सृज्य खाण्डवे। जगाम त्वरिता देशं क्षेममग्नेरनामयम् ॥ १६ ॥ ततस्तीक्ष्णार्च्चिरभ्यागात्त्वरितो हव्यवाहनः। यत्र शार्ङ्गा बभू-

पुत्रे मन्दपालस्य पुत्रकाः ॥ १७ ॥ ततस्तं ज्वलितं दृष्ट्वा ज्वलनं ते विहङ्गमाः। जरितारिस्ततो वाक्यं श्रावयामास पावकम् ॥१८॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि शार्ङ्गोपाख्याने त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

जरितारिरुवाच। पुरतः कृच्छ्रकालस्य धीमान् जागर्त्ति पूरुषः। स कृच्छ्रकालं संप्राप्य व्यथां नैवैति कर्हिचित् ॥ १ ॥ यस्तु कृच्छ्रमनुप्राप्तं विचेता नावबुध्यते। स कृच्छ्रकाले व्यथितो न श्रेयो विन्दते महत् ॥ २ ॥

सारिसृक्क उवाच। धीरस्त्वमसि मेधावी प्राणकृच्छ्रमिदं च नः। प्राज्ञः शूरो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ॥ ३ ॥

स्तम्बमित्र उवाच। ज्येष्ठस्तातो भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः। ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान् किं करिष्यति ॥ ४ ॥

द्रोण उवाच। हिरण्यरेतास्त्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम्। सप्तजिह्वाननः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं सम्भाष्य तेऽन्योन्यं मन्दपालस्य पुत्रकाः। तुष्टुवुः प्रयता भूत्वा यथाग्निं शृणु पार्थिव ॥ ६ ॥

जरितारिरुवाच। आत्मासि वायोर्ज्वलन शरीरमसि वीरुधाम्। योनिरापश्च ते शुक्रं योनिस्त्वमसि चाम्भसः ॥ ७ ॥

ऊर्द्ध्वं चाधश्च सर्पन्ति पृष्ठतः पार्श्वतस्तथा। अर्चिषस्ते महावीर्य रश्मयः सवितुर्यथा ॥ ८ ॥

सारिसृक्क उवाच। माता प्रणष्टा पितरं न विद्मः पक्षा जाता नैव नो धूमकेतो। न नस्त्राता विद्यते वै त्वदन्यस्तस्मादस्मांस्त्राहि बालांस्त्वमग्ने ॥ ९ ॥ यदग्ने ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः। तेन नः परिपाहि त्वमार्त्तान्नः शरणैषिणः ॥ १० ॥

त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो तान्यस्त्रप्तं विद्यते गोषु देव। ऋषीनस्मान् बालकान् पालयस्व परेणास्मान् प्रैहि वै हव्यवाह ॥ ११ ॥

स्तम्बमित्र उवाच। सर्व्वमग्ने त्वमेवैकस्त्वयि सर्व्वमिदं जगत्। त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च ॥ १२ ॥ त्वमग्निर्हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः। मनीषिणस्त्वां जानन्ति बहुधा चैकधापि च ॥ १३ ॥ सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान् हव्यवाह काले प्राप्ते पचसि पुनः समिद्धः। त्वं सर्व्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ १४ ॥

द्रोण उवाच। त्वमन्नं प्राणिभिर्भुक्तमन्तर्भूतो जगत्पते। नित्यं प्रवृद्धः पचसि त्वयि सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ सूर्य्यो भूत्वा रश्मिभिर्ज्जातवेदो भूमेरम्भो भूमिजातान् रसांश्च। विश्वनादाय पुनरुत्सृज्य काले वृष्ट्या सृष्ट्या भावयसीह शुक्र ॥ १६ ॥ त्वत्त एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः। जायन्ते पुष्करिण्यश्च सुभद्रश्च महोदधिः ॥ १७ ॥ इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम्। शिवस्त्राता भवास्माकं मास्मानद्य विनाशय ॥ १८ ॥ पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन् हुताशन। परेण प्रैहि मुञ्चास्मान् सागरस्य गृहानिव ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेन ब्रह्मवादिना। द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ २० ॥

अग्निरुवाच। ऋषिर्द्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मैतद्व्याहृतं त्वया। ईप्सितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥ २१ ॥ मन्दपालेन वै यूयं मम पूर्व्वं निवेदिताः। वर्ज्जयेः पुत्रकान्मह्यं दहन् दावमिति स्म ह ॥ २२ ॥ तस्य तद्वचनं द्रोण त्वया यच्चेह भाषितम्। उभयं मे गरीयस्तु ब्रूहि किं करवाणि ते। भृशं प्रीतोऽस्मि भद्रं ते ब्रह्मन् स्तोत्रेण सत्तम ॥ २३ ॥

द्रोण उवाच। इमे मार्ज्जारकाः शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति

नः। एतान् कुरुष्व दग्धांस्त्वं हुताशन सबान्धवान् ॥ २४ ॥ तथा तत् कृतवानग्निरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान्। ददाह खाण्डवं दावं समिद्धो जनमेजय ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदाहनपर्वणि शार्ङ्गोपाख्याने चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। मन्दपालोऽपि कौरव्य चिन्तयानास पुत्रकान्। उक्त्वापि च स तिग्मांशुं नैव शर्माधिगच्छति ॥ १ ॥ स तप्यमानः पुत्रार्थे लपितामिदमब्रवीत्। कथं त्वशक्ताः शरणे लपिते मम पुत्रकाः ॥ २ ॥ वर्द्धमाने हुतवहे वाते चाशु प्रवायति। असमर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजा ॥ ३ ॥ कथन्तु शक्ता त्राणाय माता तेषां तपस्विनी। भविष्यति हि शोकार्त्ता पुत्रत्राणमपश्यती ॥ ४ ॥ कथमुड्डीयनेऽशक्तान् पतने च ममात्मजान्। सन्तप्यमाना बहुधा वाशमाना प्रधावति ॥ ५ ॥ जरितारिः कथं पुत्रः सारिसृक्कः कथञ्च मे। स्तम्बमित्रः कथं द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ॥ ६ ॥ लालप्यमानं तमृषिं मन्दपालं यथा वने। लपिता प्रत्युवाचेदं सासूयमिव भारत ॥ ७ ॥ न ते पुत्रेष्ववेक्षास्ति यानृषीनुक्तवानसि। तेजस्विनो वीर्य्यवन्तो न तेषां ज्वलनाद्भयम् ॥ ८ ॥ त्वयाग्नौ ते परीताश्च स्वयं हि मम सन्निधौ। प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ९ ॥ लोकपालो न तां वाचमुक्त्वा मिथ्या करिष्यति। समर्थं वक्तृकृत्येन तेन ते स्वस्थमानसम् ॥ १० ॥ तामेव तु ममामित्रां चिन्तयन् परितप्यसे। ध्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुराभवत् ॥ ११ ॥ न हि पक्षवता न्याय्यं निःस्नेहेन सुहृज्जने। पीड्यमान उपद्रष्टुं शक्तेनात्मा कथञ्चन ॥ १२ ॥ गच्छ त्वं जरि-

तामेव यदर्थं परितप्यसे। चरिष्याम्यसहय्येका यथा कुपुरुषाश्रिता ॥ १३ ॥

मन्दपाल उवाच। नाहमेवं चरे लोके यथा त्वमभिमन्यसे। अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृच्छ्रगतं मम ॥ १४ ॥ भूतं हित्वा च भाव्यर्थे योऽवलम्बेत मन्दधीः। अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १५ ॥ एष हि प्रज्वलन्नग्निर्लेलिहानो महीरुहान्। आविग्ने हृदि सन्तापं जनयत्यशिवं तथा ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्माद्देशादतिक्रान्ते ज्वलने जरिता पुनः। जगाम पुत्रकानेव जरिता पुत्रगृद्धिनी ॥ १७ ॥ सा तान् कुशलिनः सर्व्वान् विमुक्तान् जातवेदसः। रोरूयमाणान् ददृशे वने पुत्रान्निरामयान् ॥ १८ ॥ अश्रूणि मुमुचे तेषां दर्शनात् सा पुनः पुनः। एकैकशो न तान् सर्व्वान् क्रोशमानान्वपद्यत ॥ १९ ॥ ततोऽभ्यगच्छत् सहसा मन्दपालोऽपि भारत। अथ ते सर्व्व एवं न नाभ्यनन्दंस्तदा सुताः ॥ २० ॥ लालप्यमानमेकैकं जरितान्च पुनः पुनः। न चैवोचुस्तदा किञ्चित्तमृषिं साध्वसाधु वा ॥ २१ ॥

मन्दपाल उवाच। ज्येष्ठः सुतस्ते कतमः कतमस्तस्य चानुजः। मध्यमः कतमश्चैव कनीयान् कतमश्च ते ॥ २२ ॥ एवं ब्रुवन्तं दुःखार्त्तं किं मां न प्रतिभाषसे। कृतवानपि हि त्यागं नैव शान्तिमितो लभे ॥ २३ ॥

जरितोवाच। किन्नु ज्येष्ठेन ते कार्य्यं किमनन्तरजेन ते। किं वा मध्यमजातेन किङ्कनिष्ठेन वा पुनः ॥ २४ ॥ यां त्वं मां सर्व्वतो हीनामुत्सृज्यापि गतः पुरा। तामेव लपिताङ्गच्छ तरुणीं चारुहासिनीम् ॥ २५ ॥

मन्दपाल उवाच। न स्त्रीणां विद्यते किञ्चिदमुत्र पुरुषान्तरात्। सापत्नकमृते लोके नान्यदर्थविनाशनम् ॥ २६ ॥ वैराग्निदीपनं चैव भृशमुद्वेगकारि च। सुव्रता चापि कल्याणि

सर्वभूतेषु विश्रुता ॥ २७ ॥ अरुन्धती महात्मानं वशिष्ठं पर्य्यशङ्कत। विशुद्धभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ॥ २८ ॥ सप्तर्षिमध्यगं वीरमवमेने च तं मुनिम्। अपध्यानेन सा तेन धूमारुणसमप्रभा। लक्ष्यालक्ष्या नाभिरूपा निमित्तमिव दृश्यति ॥ २९ ॥ अपत्यहेतोः संप्राप्तं तथा त्वमपि मामिह। इष्टमेवं गते हि त्वं सा तथैवाद्य वर्त्तते ॥ ३० ॥ न हि भार्य्येति विश्वासः कार्य्यः पुंसा कथञ्चन। न हि कार्य्यमनुध्याति नारी पुत्रवती सती ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततस्ते सर्व एवैनं पुत्राः सम्यगुपासते। स च तानात्मजान् सर्वानाश्वासयितुमुद्यतः ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि शार्ङ्गोपाख्याने पञ्चविंशदधिकद्विशततोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

मन्दपाल उवाच। युष्माकमपवर्गार्थं विज्ञप्तो ज्वलनो मया। अग्निना च तथेत्येवं प्रतिज्ञातं महात्मना ॥ १ ॥ अग्नेर्वचनमादाय मातुर्मन्युतांश्च वः। भवतांश्च परं वीर्य्यं पूर्वं नाहमिहागतः ॥ २ ॥ न सन्तापो हि वः कार्य्यः पुत्रका हृदि मां प्रति। ऋषीन् वेद हुताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितञ्च वः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमाश्वासितान् पुत्रान् भार्य्यामादाय स द्विजः। मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम ह ॥ ४ ॥ भगवानपि तिग्मांशुः समिद्धः खाण्डवं गतः। ददाह सह कृष्णाभ्यां जनयन् जगतो हितम् ॥ ५ ॥ वसामेदोवहाः कुल्यास्तत्र पीत्वा च पावकः। जगाम परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुनम् ॥ ६ ॥ ततोऽन्तरीक्षाद्भगवानवतीर्य्य पुरन्दरः। मरुद्गणैर्वृतः पार्थं केशवं चेदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ कृतं युवाभ्यां कर्मेदममरैरपि दुष्करम्। वरं वृणीतं तुष्टोऽस्मि दुर्लभं पुरुषेष्विह ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। पार्थस्तु वारयामास शक्रादस्त्राणि सर्वशः। प्रदातुं तस्य शक्रस्तु कालं चक्रे महाद्युतिः॥ ९ ॥ यदा प्रसन्नो भगवान्महादेवो भविष्यति। तदा तुभ्यं प्रदास्यामि पाण्डवास्त्राणि सर्वशः॥ १० ॥ अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि कुरुनन्दन। तपसा महता चापि दास्यामि भवतोऽप्यहम् ॥११॥ आग्नेयानि च सर्वाणि वायव्यानि च सर्वशः। मदीयानि च सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनञ्जय॥ १२ ॥ वासुदेवोऽपि जग्राह प्रीतिं पार्थेन शाश्वतीम्। ददौ सुरपतिश्चैव वरं कृष्णाय धीमते॥१३॥ एवं दत्त्वा वरं ताभ्यां सह देवैर्मरुत्पतिः। हुताशनमनुज्ञाप्य जगाम त्रिदिवं प्रभुः॥ १४ ॥ पावकश्च तदा दावं दग्ध्वा समृगपक्षिणम्। अहानि पञ्च चैकञ्च विरराम सुतर्पितः॥ १५ ॥ जग्ध्वा मांसानि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च। युक्तः परमया प्रीत्या तावुवाचाच्युतार्जुनौ॥ १६ ॥ युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तर्पितोऽस्मि यथासुखम्। अनुजानामि वां वीरौ चरतं यत्र वाञ्छितम्॥ १७॥ एवं तौ समनुज्ञातौ पावकेन महात्मना। अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा॥ १८॥ परिक्रम्य ततः सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ। रमणीये नदीकूले सहिता समुपाविशन्॥ १९॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आदिपर्वणि खाण्डवदाहः समाप्तः षट्‌त्रिंशदधिकद्विशततोऽध्यायः॥ २३६॥

समाप्तमादिपर्व।

श्रीमहाभारतम्।

सभापर्व्व। Sabhāparva (2)

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥

वैशम्पायन उवाच। ततोऽब्रवीन्मयः पार्थं वासुदेवस्य सन्निधौ। प्राञ्जलिः श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः॥ १॥ अस्मात् कृष्णात् सुसंरब्धात् पावकाच्च दिधक्षतः। त्वया त्रातोऽस्मि कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते॥ २॥

अर्जुन उवाच। कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महासुर। प्रीतिमान् भव मे नित्यं प्रीतिमन्तो वयञ्च ते॥ ३॥

मय उवाच। युक्तमेतत्त्वयि विभो यथात्थ पुरुषर्षभ। प्रीतिपूर्वमहं किञ्चित्कर्त्तुमिच्छामि भारत॥ ४॥ अहं हि विश्वकर्म्मा वै दानवानां महाकविः। सोऽहं वै तत्कृते किञ्चित्कर्त्तुमिच्छामि पाण्डव॥ ५॥

अर्जुन उवाच। प्राणकृच्छ्राद्विमुक्तं त्वमात्मानं मन्यसेऽनघ। एवं गते न शक्ष्यामि किञ्चित्कारयितुं त्वया॥ ६॥ न चापि तव सङ्कल्पं मोघमिच्छामि दानव। कृष्णस्य क्रियतां किञ्चित्तथा प्रतिकृतं मयि॥ ७॥ चोदितो वासुदेवस्तु मयेन भरतर्षभ। मुहूर्त्तमिव सन्दध्यौ किमयं चोद्यतामिति॥ ८॥ ततो विचिन्त्य

मनसा लोकनाथः प्रजापतिः । चोदयामास तं कृष्णः सभा वै क्रियतामिति ॥ ९ ॥ यदि त्वं कर्त्तुकामोऽसि प्रियं शिल्पवतांवर । धर्मराजस्य दैतेय यादृशीमिह मन्यसे ॥ १० ॥ यां कृतां नानुकुर्य्युर्हि मानवाः प्रेक्ष्य हस्तकाः । मनुष्यलोके सकले तादृशीं कुरु वै सभाम् ॥ ११ ॥ यत्र दिव्यानभिप्रायान् पश्येम हि कृतांस्त्वया । आसुरान्मानुषांश्चैव सभां तां कुरु वै मय ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं सम्प्रहृष्टो मयस्तदा । विमानप्रतिमाञ्चक्रे पाण्डवस्य शुभां सभाम् ॥ १३ ॥ ततः कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजे युधिष्ठिरे । सर्वमेतत् समावेद्य दर्शयामासतुर्मयम् ॥ १४ ॥ तस्मै युधिष्ठिरः पूजां यथार्हामकरोत्तदा । स तु तां प्रतिजग्राह मयः सत्कृत्य भारत ॥ १५ ॥ स पूर्वदेवचरितं तदा तत्र विशाम्पते । कथयामास दैतेयः पाण्डुपुत्रेषु भारत ॥ १६ ॥ स कालं कञ्चिदाश्वस्य विश्वकर्मा विचिन्त्य तु । सभां प्रचक्रमे कर्तुं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १७ ॥ अभिप्रायेन पार्थानां कृष्णस्य च महात्मनः । पुण्येऽहनि महातेजाः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ १८ ॥ तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठान् पायसेन सहस्रशः । धनं बहुविधं दत्त्वा तेभ्य एव च वीर्य्यवान् ॥ १९ ॥ सर्वर्तुगुणसम्पन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् । दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः ॥ २० ॥

इति सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि सभास्थाननिर्णये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । उषित्वा खाण्डवप्रस्थे सुखवासं जनार्द्दनः । पार्थैः प्रीतिसमायुक्तैः पूजनार्होऽभिपूजितः ॥ १ ॥ गमनाय मतिं चक्रे पितुर्दर्शनलालसः । धर्मराजमथामन्त्र्य पृथाञ्च

पृथुलोचनः ॥ २ ॥ ववन्दे चरणौ मूर्द्ध्ना जगद्वन्द्यः पितुष्वसुः। स तया मूर्द्ध्न्युपाघ्रातः परिष्वक्तश्च केशवः ॥ ३ ॥ ददर्शानन्तरं कृष्णो भगिनीं स्वां महायशाः। तामुपेत्य हृषीकेशः प्रीत्या वाष्पसमन्वितः ॥ ४ ॥ अर्थ्यं तथ्यं हितं वाक्यं लघुयुक्तमनुत्तरम्। उवाच भगवान् भद्रां सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ५ ॥ तया स्वजनगामीनि श्रावितो वचनानि सः। संपूजितश्चाप्यसकृच्छिरसा चाभिवादितः ॥ ६ ॥ तामनुज्ञाप्य वार्ष्णेयः प्रतिनन्द्य च भामिनीम्। ददर्शानन्तरं कृष्णां धौम्यञ्चापि जनार्द्दनः ॥ ७ ॥ ववन्दे च यथान्यायं धौम्यं पुरुषसत्तमः। द्रौपदीं सान्त्वयित्वा च आमन्त्र्य च जनार्द्दनः ॥ ८ ॥ भ्रातॄनभ्यगमद्विद्वान् पार्थेन सहितो बली। भ्रातृभिः पञ्चभिः कृष्णो वृतः शक्र इवामरैः ॥ ९ ॥ यात्राकालस्य योग्यानि कर्म्माणि गरुड़ध्वजः। कर्त्तुकामः शुचिर्भूत्वा स्नातवान् समलङ्कृतः ॥ १० ॥ अर्च्चयामास देवांश्च द्विजांश्च यदुपुङ्गवः। माल्यजाप्यनमस्कारैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ ११ ॥ स कृत्वा सर्वकार्य्याणि प्रतस्थे तस्थुषाम्वरः। उपेत्य स यदुश्रेष्ठो वाह्यकक्षां विनिर्गतः ॥ १२ ॥ स्वस्तिवाच्यार्हतो विप्रान्दधिपात्रफलाक्षतैः। वसु प्रदाय च ततः प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥१४॥ काञ्चनं रथमास्थाय तार्क्ष्यकेतनमाशुगम्। गदाचक्रासिशार्ङ्गाद्यै रायुधैरावृतं शुभम् ॥ १५ ॥ तिथावथ च नक्षत्रे मुहूर्त्ते च गुणान्विते। प्रययौ पुण्डरीकाक्षः शैव्यसुग्रीववाहनः ॥ १६ ॥ अन्वारुरोह चाप्येनं प्रेम्णा राजा युधिष्ठिरः। अपास्य चास्य यन्तारं दारुकं यन्तृसत्तमम् ॥ १७ ॥ अभीषून् संप्रजग्राह स्वयं कुरुपतिस्तदा। उपारुह्यार्जुनश्चापि चामरव्यजनं सितम् ॥१८॥ रुक्मदण्डं वृहद्वाङ्गर्विदधौ च प्रदक्षिणम्। तथैव भीमसेनोऽपि यमाभ्यां सहितो बली ॥ १९ ॥ पृष्ठतोऽनुययौ कृष्णमृत्विक् पौरजनैः सह। स तथा भ्रातृभिः सर्वैः केशवः परवीरहा ॥२०॥

अन्वीतमानः शुशुभे शिष्यैरिव गुरुः प्रियैः। पार्थमामन्त्र्य गोविन्दः परिष्वज्य सुपीड़ितम्॥ २१॥ युधिष्ठिरं पूजयित्वा भीमसेनं यमौ तथा। परिष्वक्तो भृशं तैस्तु यमाभ्यामभिवादितः ॥ २२॥ योजनार्द्धमथो गत्वा कृष्णः परपुरञ्जयः। युधिष्ठिरं समामन्त्र्य निवर्त्तस्वेति भारत॥ २३॥ ततोऽभिवाद्य गोविन्दः पादौ जग्राह धर्मवित्। उत्थाप्य धर्मराजस्तु मूर्ध्न्युपाघ्राय केशवम्॥ २४॥ पाण्डवो यादवश्रेष्ठं कृष्णं कमललोचनम्। गम्यतामित्यनुज्ञाप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः॥ २५॥ ततस्तैः सम्विदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः। निवर्त्त्य च तथा कृच्छ्रात् पाण्डवान् सपदानुगान्॥ २६॥ स्वां पुरीं प्रययौ हृष्टो यथा शक्रोऽमरावतीम्। लोचनैरनुजग्मुस्ते तमादृष्टिपथात्तदा॥ २७॥ मनोभिरभिजग्मुस्ते कृष्णं प्रीतिसमन्वयात्। अतृप्तमनसामेव तेषां केशवदर्शने॥ २८॥ क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः। अकामा एव पार्थास्ते गोविन्दगतमानसाः॥ २९॥ निवृत्योपययुस्तूर्णं स्वपुरं पुरुषर्षभाः। स्यन्दनेनाथ कृष्णोऽपि त्वरितं द्वारकामगात्॥ ३०॥ सात्वतेन च वीरेण पृष्ठतो यायिना तदा। दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः। प्रययौ द्वारकां शौरिर्गरुत्मानिव वेगवान्॥ ३१॥

वैशम्पायन उवाच। निवृत्य धर्मराजस्तु सहभ्रातृभिरच्युतः। सुहृत्परिवृतो राजा प्रविवेश पुरोत्तमम्॥ ३२॥ विसृज्य सुहृदः सर्वान् भ्रातॄन् पुत्रांश्च धर्मराट्। मुमोद पुरुषव्याघ्रो द्रौपद्या सहितो नृप॥ ३३॥

वैशम्पायन उवाच। केशवोऽपि मुदा युक्तः प्रविवेश पुरोत्तमम्। पूज्यमानो यदुश्रेष्ठैरुग्रसेनमुखैस्तथा॥ ३४॥ आहुकं पितरं वृद्धं मातरञ्च यशस्विनीम्। अभिवाद्य बलञ्चैव स्थितः कमललोचनः॥ ३५॥ प्रद्युम्नशाम्बनिशठांश्चारुदेष्णं गदं

तथा । अनिरुद्धञ्च भानुञ्च परिष्वज्य जनार्द्दनः । स वृद्धैरभ्यनुज्ञातो रुक्मिण्या भवनं ययौ ॥ ३६ ॥

इति सभापर्व्वणि सभाक्रियापर्व्वणि भगवद्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतांवरम् । आपृच्छे त्वां गमिष्यामि पुनरेष्यामि चाप्यहम् ॥ १ ॥ उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्व्वतं प्रति । यियक्षमाणेषु पुरा दानवेषु मया कृतम् ॥ २ ॥ चित्रं मणिमयं भाण्डं रम्यं विन्दुसरः प्रति । सभायां सत्यसन्धस्य यदासीद्वृषपर्व्वणः ॥ ३ ॥ आगमिष्यामि तद्गृह्य यदि तिष्ठति भारत । तत सभां करिष्यामि पाण्डवस्य यशस्विनीम् ॥ ४ ॥ मनःप्रह्लादिनीं चित्रां सर्व्वरत्नविभूषिताम् । अस्ति विन्दुसरस्युग्रा गदा च कुरुनन्दन ॥ ५ ॥ निहिता भावयास्येवं राज्ञा हत्वा रणे रिपून् । सुवर्णविन्दुभिश्चित्रा गुर्व्वी भारसहा दृढ़ा ॥ ६ ॥ सा वै शतसहस्रस्य सम्मिता शत्रुघातिनी । अनुरूपा च भीमस्य गाण्डीवं भवतो यथा ॥७॥ वारुणश्च महाशङ्खो देवदत्तः सुघोषवान् । सर्व्वमेतत् प्रदास्यामि भवते नात्र संशयः ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा सोऽसुरः पार्थं प्रागुदीचीं दिशं गतः । अथोत्तरेण कैलासान्मैनाकं पर्व्वतं प्रति ॥ ९ ॥ हिरण्यशृङ्गः सुमहान्महामणिमयो गिरिः । रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥ १० ॥ द्रष्टुं भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः । यत्रेष्टं सर्व्वभूतानामीश्वरेण महात्मना ॥ ११ ॥ आहृताः क्रतवो मुख्याः शतं भरतसत्तम । यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ॥ १२ ॥ शोभार्थं विहितास्तत्र न तु दृष्टान्ततः कृताः । यत्रेष्ट्वा स गतः सिद्धिं सहस्राक्षः शची-

पतिः ॥ १३ ॥ यत्र भूतपतिः सृष्ट्वा सर्वान् लोकान् सनातनः। उपास्यते तिग्मतेजा स्थितो भूतैः सहस्रशः ॥ १४ ॥ नरनारायणौ ब्रह्मा यमः स्थाणुश्च पञ्चमः। उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्य्यये ॥ १५ ॥ यत्रेष्टं वासुदेवेन सत्रैर्वर्षगणान् बहून्। श्रद्दधानेन सततं धर्मसम्प्रतिपत्तये ॥ १६ ॥ सुवर्णमालिनो यूपांश्चैत्यांश्चाप्यतिभास्वरान्। ददौ यत्र सहस्राणि प्रयुतानि च केशवः ॥ १७ ॥ तत्र गत्वा स जग्राह गदां शङ्खञ्च भारत। स्फाटिकञ्च सभाद्रव्यं यदासीद्वृषपर्वणः ॥ १८ ॥ किङ्कराः सह रक्षोभिर्यदरक्षन्महद्धनम्। तदगृह्णान्मयस्तत्र गत्वा सर्वं महासुरः ॥ १९ ॥ तदाहृत्य च तां चक्रे सोऽसुरोऽप्रतिमां सभाम्। विश्रुतां त्रिषु लोकेषु दिव्यां मणिमयीं सभाम् ॥ २० ॥ गदाञ्च भीमसेनाय प्रददौ प्रवरां तदा। देवदत्तञ्चार्जुनाय शङ्खप्रवरमुत्तमम् ॥ २१ ॥ यस्य शङ्खस्य नादेन भूतानि प्रचकम्पिरे। सभा च सा महाराज शातकुम्भमयद्रुमा ॥ २२ ॥ दशकिष्कुसहस्राणि समन्तादायताभवत्। यथा वह्नेर्यथार्कस्य सोमस्य च यथा सभा ॥ २३ ॥ भ्राजमाना तथात्यर्थं दधार परमं वपुः। प्रतिघ्नतीव प्रभया प्रभामर्कस्य भास्वराम् ॥ २४ ॥ प्रबभौ ज्वलमानेव दिव्या दिव्येन वर्चसा। नवमेघप्रतीकाशा दिवमावृत्य विष्ठिता ॥ २५ ॥ आयता विपुला रम्या विपाप्मा विगतक्लमा। उत्तमद्रव्यसम्पन्ना रत्नप्राकारमालिनी ॥ २६ ॥ बहुचित्रा बहुधना निर्मिता विश्वकर्मणा। न दाशार्ही सुधर्मा वा ब्रह्मणो वाथ तादृशी ॥ २७ ॥ सभा रूपेण सम्पन्ना यां चक्रे मतिमान् मयः। तां स्म तत्र मयेनोक्ताः रक्षन्ति च वहन्ति च ॥ २८ ॥ सभामष्टौ सहस्राणि किङ्करा नाम राक्षसाः। अन्तरीक्षचरा घोरा महाकाया महाबलाः ॥ २९ ॥ रक्ताक्षाः पिङ्गलाक्षाश्च शुक्तिकर्णाः प्रहारिणः। तस्यां सभायां नलिनीं चकाराप्रतिमां

मयः ॥ ३० ॥ वैदूर्य्यपत्रविततां मणिनालोज्ज्वलाम्बुजाम् । हैम-सौगन्धिकवतीं नानाद्विजगणायुताम् ॥ ३१ ॥ पुष्पितैः पङ्कजैश्चित्रां कूर्म्मैर्मत्स्यैश्च काञ्चनैः । चित्रस्फटिकसोपानां निष्पङ्कसलिलां शुभाम् ॥ ३२ ॥ मन्दानिलसमुद्धूतां मुक्ताविन्दुभिराचिताम् । महामणिशिलापट्टबद्धपर्य्यन्तवेदिकाम् ॥ ३३ ॥ मणिरत्नचितां तान्तु केचिदभ्येत्य पार्थिवाः । दृष्ट्वापि नाभ्यजानन्त तेऽज्ञानात् प्रपतन्त्युत ॥ ३४ ॥ तां सभामभितो नित्यं पुष्पवन्तो महाद्रुमाः । आसन्नानाविधा नीलाः शीतच्छाया मनोरमाः ॥ ३५ ॥ काननानि सुगन्धीनि पुष्करिण्यश्च सर्व्वशः । हंसकारण्डवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३६ ॥ जलजानाञ्च पद्मानां स्थलजानाञ्च सर्व्वशः । मारुतो गन्धमादाय पाण्डवान् स्म निषेवते ॥ ३७ ॥ ईदृशीं तां सभां कृत्वा मासैः परिचतुर्द्दशैः । निष्ठितां धर्म्मराजाय मयो राजन् न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥

इति सभापर्व्वणि सभाक्रियापर्व्वणि सभानिर्म्माणे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रवेशनं तस्यां चक्रे राजा युधिष्ठिरः । अयुतं भोजयित्वा तु ब्राह्मणानां नराधिपः ॥ १ ॥ साज्येन पायसेनैव मधुना मिश्रितेन च । भक्ष्यैर्मूलैः फलैश्चैव मांसैर्वाराहहारिणैः ॥ २ ॥ कृशरेनाथ जीवन्त्या हविष्येण च सर्व्वशः । मांसप्रकारैर्व्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा नृप ॥ ३ ॥ चोष्यैश्च विविधै राजन् पेयैश्च बहुविस्तरैः । आहतैश्चैव वासोभिर्म्माल्यैरुच्चावचैरपि ॥ ४ ॥ तर्पयामास विप्रेन्द्रान् नानादिग्भ्यः समागतान् । ददौ तेभ्यः सहस्राणि गवां प्रत्येकशः पुनः ॥ ५ ॥ पुण्याहघोषस्तत्रासीत् दिवस्पृगिव भारत । वादित्रै र्व्विविधै-

दिव्यैर्गन्धैरुच्चावचैरपि॥ ६ ॥ पूजयित्वा कुरुश्रेष्ठो दैवतानि निवेश्य च। तत्र मल्ला नटा झल्लाः सूता वैतालिकास्तथा। उपतस्थुर्महात्मानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम्॥ ७ ॥ तथा स कृत्वा पूजां तां भ्रातृभिः सह पाण्डवः। तस्यां सभायां रम्यायां रेमे शक्रो यथा दिवि॥ ८॥ सभायामृषयस्तस्यां पाण्डवैः सह आसते। आसाञ्चक्रुर्नरेन्द्राश्च नानादेशसमागताः॥ ९ ॥ असितो देवलः सत्यः सर्पमाली महाशिराः। अर्वावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः शुनको वलिः॥१०॥ वको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः। सुमन्तुर्जैमिनिः पैलो व्यासशिष्यास्तथा वयम्॥ ११ ॥ तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च ससुतो लोमहर्षणः। अप्सुहोम्यश्च धौम्यश्च अणीमाण्डव्यकौशिकौ॥ १२ ॥ दामोष्णीशस्त्रैवलिश्च पर्णादो वरजानुकः। मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्व्यश्च सारिकः॥ १३ ॥ वलीवाकः सिलीवाकः सत्यपालः कृतश्रमः। जातूकर्णः शिखावांश्च आलम्वः पारिजातकः॥ १४ ॥ पर्वतश्च महाभागो मार्कण्डेयो महामुनिः। पवित्रपाणिः सावर्णो भालुकिर्गालवस्तथा॥ १५ ॥ जङ्घावन्धुश्च रैभ्यश्च कोपवेगस्तथा भृगुः। हरिवभ्रुश्च कौण्डिन्यो वभ्रुमाली सनातनः॥ १६ ॥ काक्षीवानौशिजश्चैव नाचिकेतोऽथ गौतमः। पैङ्गो वराहः शुनकः शाण्डिल्यश्च महातपाः॥ १७॥ कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च। मुनयो धर्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः॥ १८॥ एते चान्ये च वहवो वेदवेदाङ्गपारगाः। उपासते महात्मानं सभायामृषिसत्तमाः॥ १९ ॥ कथयन्तः कथाः पुण्याः धर्मज्ञाः शुचयोऽमलाः। तथैव क्षत्रियश्रेष्ठा धर्मराजमुपासते॥ २० ॥ श्रीमान्महात्मा धर्मात्मा मुञ्जकेतुर्विवर्द्धनः। संग्रामजिद्दुर्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्य्यवान्॥ २१ ॥ कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमकश्चापराजितः। काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महावलः। सततं कम्पयामास

यवनानेक एव यः ॥ २२ ॥ बलपौरुषसम्पन्नान् कृतास्त्रानमितौजसः। यथासुरान् कालकेयान्देवो वज्रधरस्तथा ॥ २३ ॥ जटासुरो मद्रकाणाञ्च राजा कुन्तिः पुलिन्दश्च किरातराजः। तथाङ्गवङ्गौ सह पुण्ड्रकेण पाण्ड्यौड्रराजौ च सहान्ध्रकेण ॥ २४ ॥ अङ्गो वङ्गः सुमित्रश्च शैव्यश्चामित्रकर्षणः। किरातराजः सुमना यवनाधिपतिस्तथा ॥ २५ ॥ चाणूरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः। श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयसेनश्च मागधः ॥ २६ ॥ सुकर्म्मा चेकितानश्च पुरुश्चामित्रकर्षणः। केतुमान्वसुदानश्च वैदेहोऽथ कृतक्षणः ॥ २७ ॥ सुधर्म्मा चानिरुद्धश्च श्रुतायुश्च महाबलः। अनूपराजो दुर्द्धर्षः क्रमजिच्च सुदर्शनः ॥ २८ ॥ शिशुपालः सहसुतः करूषाधिपतिस्तथा। वृष्णीनां चैव दुर्द्धर्षाः कुमारा देवरूपिणः ॥ २९ ॥ आहुको विपृथुश्चैव गदः सारण एव च। अक्रूरः कृतवर्म्मा च सत्यकश्च शिनेः सुतः ॥ ३० ॥ भीष्मकोऽथाकृतिश्चैव द्युमत्सेनश्च वीर्य्यवान्। कैकेयाश्च महेष्वासा यज्ञसेनश्च सौमकिः ॥ ३१ ॥ केतुमान्वसुमांश्चैव कृतास्त्रश्च महाबलः। एते चान्ये च बहवः क्षत्रिया मुख्यसम्मताः ॥ ३२ ॥ उपासते सभायां स्म कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। अर्जुनं ये च संश्रित्य राजपुत्रा महाबलाः। अशिक्षन्त धनुर्वेदं रौरवाजिनवाससः ॥ ३३ ॥ तत्रैव शिक्षिता राजन् कुमारा वृष्णिनन्दनाः। रौक्मिणेयश्च साम्बश्च युयुधानश्च सात्यकिः ॥ ३४ ॥ सुधर्म्मा चानिरुद्धश्च शैव्यश्च नरपुङ्गवः। धनञ्जयसखा चात्र नित्यमास्ते स्म तुम्बुरुः ॥ ३५ ॥ उपासते महात्मानमासीनं सप्तविंशतिः। चित्रसेनः सहामात्यो गन्धर्वाप्सरसस्तथा। गीतवादित्रकुशलाः सम्यक् तालविशारदाः ॥ ३६ ॥ प्रमाणेऽथ लयस्थाने किन्नराः कृतनिश्रमाः। सञ्चोदितास्तुम्बुरुणा गन्धर्वसहितास्तदा ॥ ३७ ॥ गायन्ति दिव्यतानैस्ते यथान्यायं मनस्विनः। पाण्डुपुत्रानृषीं

श्चैव रमयन्त उपासते ॥ ३८ ॥ तस्यां समायामासीनाः सुव्रताः सत्यसङ्गराः । दिवीव देवा ब्रह्माणं युधिष्ठिर मुपासते ॥ ३९ ॥

इति सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि सभाप्रवेशो नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तञ्च सभाक्रियापर्व ॥ ४ ॥

अथ लोकपालसभाख्यानपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । अथ तत्रोपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । महत्सु चोपविष्टेषु गन्धर्वेषु च भारत ॥ १ ॥ वेदोपनिषदां वेत्ता ऋषिः सुरगणार्च्चितः । इतिहासपुराणज्ञः पुराकल्पविशेषवित् ॥ २ ॥ न्यायविद्धर्मतत्त्वज्ञः षड़ङ्गविदनुत्तमः । ऐक्यसंयोग-नानात्वसमवायविशारदः ॥ ३ ॥ वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृति-मान्नयवित्कविः । परावरविभागज्ञः प्रमाणकृतनिश्चयः ॥ ४ ॥ पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् । उत्तरोत्तरवक्ता च वदतोऽपि वृहस्पतेः ॥ ५ ॥ धर्मकामार्थमोक्षेषु यथावत् कृत-निश्चयः । तथा भुवनकोषस्य सर्वस्यास्य महामतिः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्ष दर्शी लोकस्य तिर्य्यगूर्द्ध मधस्तथा । सांख्ययोगविभागज्ञो निर्वि-वित्सुः सुरासुरान् ॥ ७ ॥ सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञस्त्वनुमानविभाग-वित् । षाड्गुण्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारदः ॥८॥ युद्धगान्धर्व-सेवी स सर्वत्राप्रतिघस्तथा । एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्युक्तो गुणगणै-र्मुनिः ॥ ९ ॥ लोकाननुचरन् सर्वानगमत्तां सभां नृप । नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ॥ १० ॥ पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च धीमता । सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ॥ ११ ॥ सभास्थान् पाण्डवान् द्रष्टुं प्रीयमाणो मनोजवः । जयाशीर्भिस्तु तं विप्रो धर्मराजानमार्च्चयत् ॥ १२ ॥ तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् । सहसा पाण्डवश्रेष्ठः प्रत्युत्थायानुजैः

सह ॥ १३ ॥ अभ्यवादयत प्रीत्या विनयावनतस्तदा । तदर्हमासनं तस्मै सम्प्रदाय यथाविधि । गाञ्चैव मधुपर्कञ्च सम्प्रदायार्घ्यमेव च ॥ १४ ॥ अर्च्चयामास रत्नैश्च सर्व्वकामैश्च धर्म्मवित् । तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ॥ १५ ॥ सोऽर्च्चितः पाण्डवैः सर्व्वैर्महर्षिर्व्वेदपारगः । धर्म्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरम् ॥ १६ ॥

नारद उवाच । कच्चिदर्थाश्च कल्पन्ते धर्म्मे च रमते मनः । सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते ॥ १७ ॥ कच्चिदाचरितां पूर्व्वैर्नरदेव पितामहैः । वर्त्तसे वृत्तिमक्षुद्रां धर्म्मार्थसहितां त्रिषु ॥ १८ ॥ कच्चिदर्थेन वा धर्म्मं धर्म्मेणार्थमथापि वा । उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे ॥ १९ ॥ कच्चिदर्थञ्च धर्म्मञ्च कामञ्च जयताम्वर । विभज्य काले कालज्ञ समं वरद सेवसे ॥ २० ॥ कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायांस्तथानघ । बलाबलेन सम्यक् त्वं चतुर्द्दश परीक्षसे ॥ २१ ॥ कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयताम्वर । तथा सन्धाय कर्म्माणि अष्टौ भारत सेवसे ॥ २२ ॥ कच्चित् प्रकृतयः सप्त न लुप्ता भरतर्षभ । आढ्यास्तथा व्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्व्वशः ॥ २३ ॥ कच्चिन्न कृतकैर्दूतैर्ये चाप्यपरिशङ्किताः । त्वत्तो वा तव चामात्यैर्भिद्यते मन्त्रितन्तथा ॥ २४ ॥ मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चित् वेत्सि चिकीर्षितम् । कच्चित्सन्धिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे । कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुमन्यसे ॥ २५ ॥ कच्चिदात्मसमा वृद्धाः शुद्धाः सम्बोधनक्षमाः । कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीर मन्त्रिणः ॥२६॥ विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञो भवति भारत । कच्चित् संवृतमन्त्रैस्ते अमात्यैः शास्त्रकोविदैः । राष्ट्रं सुरक्षितं तात शत्रुभिर्न्न विलुप्यते ॥२७॥ कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्काले विबध्यसे । कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् ॥ २८ ॥ कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः

सह। कच्चित्त मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रं परिधावति ॥ २९ ॥ कच्चिदर्थान्विनिश्चित्य लघुमूलान्महोदयान्। चिप्रमारभसे कर्त्तुं न विघ्नयसि तादृशान् ॥ ३० ॥ कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः। सर्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टञ्चात्र कारणम् ॥३१॥ आप्तैरलुब्धैः क्रमिकैस्ते च कच्चिदनुष्ठिताः। कच्चिद्राजन् कृतान्येव कृतप्रायाणि वा पुनः ॥ ३२ ॥ विदुस्ते वीर कर्माणि नानवाप्तानि कानिचित्। कच्चित्कारणिका धर्मे सर्वशास्त्रेषु कोविदाः ॥ ३३ ॥ कारयन्ति कुमारांश्च योधमुख्यांश्च सर्वशः। कच्चित् सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम् ॥ ३४ ॥ पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्य्यान्निःश्रेयसं परम्। कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ॥ ३५ ॥ यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः। एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः ॥ ३६ ॥ राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम्। कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ॥ ३७ ॥ त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः। कच्चिद्द्विषामविदितः प्रतिपन्नश्च सर्वदा ॥ ३८ ॥ नित्ययुक्तो रिपून् सर्वान् वीक्षसे रिपुसूदन। कच्चिद्विनयसम्पन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ॥ ३९ ॥ अनसूयरसङ्कीर्णः सत्कृतस्ते पुरोहितः। कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ॥ ४० ॥ हुतञ्च होष्यमाणञ्च काले वेदयते सदा। कच्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्योतिषः प्रतिपादकः ॥ ४१ ॥ उत्पातेषु हि सर्वेषु दैवज्ञः कुशलस्तव। कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ॥ ४२ ॥ जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः। अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहान् शुचीन् ॥ ४३ ॥ श्रेष्ठान् श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु। कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्विजसे प्रजाः ॥ ४४ ॥ राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ। कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ॥ ४५ ॥ उग्रं प्रतिग्रहीतारं

कामयानमिव स्त्रियः । कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान् धृतिमान् शुचिः । कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव ॥ ४६ ॥ कच्चिद्बलस्य ते मुख्याः सर्व्वयुद्धविशारदाः । धृष्टावदाता विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ४७ ॥ कच्चिद्बलस्य भक्तञ्च वेतनञ्च यथोचितम् । सम्प्राप्तकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि ॥ ४८ ॥ कालातिक्रमणाद्ध्येते भक्तवेतनयोर्भृताः । भर्त्तुः कुर्व्वन्ति दौर्गत्यात् सोऽनर्थः सुमहान् स्मृतः ॥ ४९ ॥ कच्चित्सर्व्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः । कच्चित् प्राणांस्तवार्थेषु सन्त्यजन्ति सदा युधि ॥ ५० ॥ कच्चिन्नैको बहूनर्थान् सर्व्वशः साम्परायिकान् । अनुशास्ति यथाकामं कामात्मा शासनातिगः ॥ ५१ ॥ कच्चित् पुरुषकारेण पुरुषः कर्म्मशोभयन् । लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् ॥ ५२ ॥ कश्चिद्विद्याविनीतांश्च नरान् ज्ञानविशारदान् । यथार्हं गुणतश्चैव दानेनाभ्युपपद्यसे ॥ ५३ ॥ कश्चिद्दारान्मनुष्याणां तवार्थे मृत्युमीयुषाम् । व्यसनं चाभ्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ॥ ५४ ॥ कश्चिद्भयादुपगतं क्षीणं वा रिपुमागतम् । युद्धा वा विजितं पार्थ पुत्रवत् परिरक्षसि ॥ ५५ ॥ कच्चित्त्वमेव सर्व्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते । समश्चाभिशङ्क्यश्च यथा माता यथा पिता ॥ ५६ ॥ कच्चिद्व्यसनिनं शत्रुं निशम्य भरतर्षभ । अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥ ५७ ॥ यात्रामारभसे दिष्ट्या प्राप्तकालमरिन्दम । पार्ष्णिमूलञ्च विज्ञाय व्यवसायं पराजयम् । बलस्य च महाराज दत्त्वा वेतनमग्रतः ॥ ५८ ॥ कच्चित् च बलमुख्येभ्यः परराष्ट्रे परन्तप । उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः ॥ ५९ ॥ कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः । परान् जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजितेन्द्रियान् ॥ ६० ॥ कच्चित्ते यास्यतः शत्रून् पूर्व्वं यान्ति स्वनुष्ठिताः । साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्गुणाः ॥ ६१ ॥

कच्चिन्मूलं दृढं कृत्वा परान् यासि विशाम्पते। तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि ॥ ६२ ॥ कच्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्विधबला चमूः। बलमुख्यैः सुनीता ते द्विषतां प्रति वर्द्धिनी ॥६३॥ कच्चिल्लवञ्च मुष्टिञ्च परराष्ट्रे परन्तप। अविहाय महाराज निहंसि समरे रिपून् ॥६४॥ कच्चित् स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव। अर्थान् समधितिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् ॥ ६५ ॥ कच्चिदभ्यवहार्य्याणि गात्रसंघर्षणानि च। घ्रेयाणि च महाराज रक्षन्त्यनुमतास्तव ॥ ६६ ॥ कच्चित्कोषश्च कोष्ठश्च वाहनं द्वारमायुधम्। आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः ॥ ६७ ॥ कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च वाह्येभ्यश्च विशाम्पते। रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्चतान् ॥६८॥ कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीड़ासु प्रमदासु च। प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव ॥ ६९ ॥ कच्चिदायस्य चार्द्धेन चतुर्भागेन वा पुनः। पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशोध्यते तव ॥ ७० ॥ कच्चित् ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान् वणिजः शिल्पिनः श्रितान्। अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् ॥ ७१ ॥ कच्चिच्चायव्ययै युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः। अनुतिष्ठन्ति पूर्वाह्णे नित्यमायव्ययं तव ॥ ७२ ॥ कच्चिदर्थेष्वमम्मूढान् हितकामाननुप्रियान्। नावकर्षसि कर्मभ्यः पूर्वमप्राप्य किल्विषम् ॥ ७३ ॥ कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान्। त्वं कर्मस्वनुरूपेषु नियोजयसि भारत ॥ ७४ ॥ कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशाम्पते। अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिताः ॥ ७५ ॥ कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा। त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्तुष्टाः कृषीबलाः ॥ ७६ ॥ कच्चिद्राष्ट्रे तड़ागानि पूर्णानि च वृहन्ति च। भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥ ७७ ॥ कच्चिन्न वीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावसीदति। पादिकञ्च शतं वृद्ध्या ददास्यृणमनुग्रहम् ७८॥

कच्चित् स्वनुष्ठिता तात वार्त्ता ते साधुभिर्जनैः। वार्त्तायां संश्रितस्तात लोकोऽयं सुखमेधते ॥ ७९ ॥ कच्चिच्छूराः कृतप्रज्ञाः पञ्च पञ्चस्वनुष्ठिताः। क्षेमं कुर्वन्ति संहत्य राजन् जनपदे तव ॥ ८० ॥ कच्चिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत् कृताः। ग्रामवच्च कृताः घोषास्ते च सर्व्वे त्वदर्पणाः ॥ ८१ ॥ कच्चिद्बलेनानुगताः समानि विषमाणि च। पुराणि चौराः निघ्नन्तश्चरन्ति विषये तव ॥ ८२ ॥ कच्चित् स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः। कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥ ८३ ॥ कच्चिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च। प्रियाण्यनुभवन् शेषे न त्वमन्तःपुरे नृप ॥ ८४ ॥ कच्चिद्द्वौ प्रथमौ यामौ रात्रेः सुप्त्वा विशाम्पते। संचिन्तयसि धर्मार्थौ याम उत्थाय पश्चिमे ॥ ८५ ॥ कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्यान् समलंकृतः। उत्थाय काले कालज्ञैः सह पाण्डव मन्त्रिभिः ॥ ८६ ॥ कच्चिद्रक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः स्वलंकृताः। उपासते त्वामभितो रक्षणार्थमरिन्दम ॥ ८७ ॥ कच्चिद्दण्ड्येषु यमवत् पूज्येषु च विशाम्पते। परीक्ष्य वर्त्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च ॥ ८८ ॥ कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा। मानसं वृद्धसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि ॥ ८९ ॥ कच्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टाङ्गायां विशारदाः। सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः सदा ॥ ९० ॥ कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा मानाद्वापि विशाम्पते। अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तान् न पश्यसि कथञ्चन ॥ ९१ ॥ कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात् प्रणयेन वा। आश्रितानां मनुष्याणां वृत्तिं त्वं संरुणत्सि वै ॥ ९२ ॥ कच्चित् पौरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः। त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथञ्चन ॥ ९३ ॥ कच्चिन्न दुर्ब्बलः शत्रुर्बलेन परिपीड़ितः। मन्त्रेण बलवान् कच्चिदुभाभ्याञ्च कथञ्चन ॥ ९४ ॥ कच्चित् सर्व्वेऽनुरक्तास्त्वां भूमिपालाः प्रधानतः। कच्चित्प्राणांस्त्वदर्थेषु सन्त्यजन्ति त्वया-

हृताः ॥ ९५ ॥ कच्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्च्चा प्रवर्त्तते। ब्राह्मणानाञ्च साधूनां तव नैःश्रेयसी शुभा ॥ ९६ ॥ कच्चिदमे त्रयीमूले पूर्वैराचरिते जनैः। यतमानस्तथा कर्त्तुं तस्मिन् कर्मणि वर्त्तसे ॥ ९७ ॥ कच्चित्तव गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः। गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् ॥ ९८ ॥ कच्चित् क्रतूनेकचित्तो वाजपेयांश्च सर्वशः। पुण्डरीकांश्च कार्त्स्न्येन यतसे कर्त्तुमात्मवान् ॥ ९९ ॥ कच्चिज्ज्ञातीन् गुरून् वृद्धान्देवतास्तापसानपि। चैत्यांश्च वृक्षान् कल्याणान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ १०० ॥ कच्चिच्छोको न मन्युर्वा त्वया प्रोत्पाद्यतेऽनघ। अपि मङ्गलहस्तश्च जनः पार्श्वेऽनुतिष्ठति ॥ १०१ ॥ कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा च तेऽनघ। आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थदर्शिनी ॥ १०२ ॥ एतया वर्त्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति। विजित्य च महीं राजा सोऽत्यन्तं सुखमेधते ॥ १०३ ॥ कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि। अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न्न लोभाद्वध्यते शुचिः ॥ १०४ ॥ दृष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः। कच्चिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ॥ १०५ ॥ उत्पन्नान् कच्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत। अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता धनैः ॥ १०६॥ नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम्। अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं क्षिप्तचित्तताम् ॥ १०७ ॥ एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम्। निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ १०८ ॥ मङ्गलाद्यप्रयोगञ्च प्रत्युत्थानञ्च सर्वतः। कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश। प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलापि पार्थिवाः ॥ १०९ ॥ कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम्। कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ११० ॥

युधिष्ठिर उवाच। कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम्। कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ॥ १११ ॥

नारद उवाच। अग्निहोत्रफला वेदाः दत्तभुक्तफलं धनम्। रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥ ११२ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतदाख्याय स मुनिर्न्नारदो वै महातपाः। पप्रच्छानन्तरमिदं धर्म्मात्मनं युधिष्ठिरम् ॥ ११३ ॥

नारद उवाच। कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात्। यथोक्तमवहार्य्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः ॥ ११४ ॥ कच्चित्ते पुरुषा राजन् पुरे राष्ट्रे च मानिताः। उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः ॥ ११५ ॥ कच्चित् शृणोषि वृद्धानां धर्म्मार्थसहिता गिरः। नित्यमर्थविदां तात तथा धर्म्मार्थदर्शिनाम् ॥ ११६ ॥ कच्चित्ते कृषितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च। धर्म्मार्थञ्च द्विजातिभ्यो दीयेते मधुसर्पिषी ॥ ११७ ॥ द्रव्योपकरणं किञ्चित् सर्व्वदा सर्व्वशिल्पिनाम्। चातुर्म्मास्यावरं सम्यङ्नियतं सम्प्रयच्छसि ॥ ११८ ॥ कच्चित् कृतं विजानीषे कर्त्तारञ्च प्रशंससि। सतां मध्ये महाराज सत्करोषि च पूजयन् ॥ ११९ ॥ कच्चित् सूत्राणि सर्व्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ। हस्तिसूत्राश्वसूत्राणि रथसूत्राणि वा विभो ॥ १२० ॥ कच्चिदभ्यस्यते सम्यक् गृहे ते भरतर्षभ। धनुर्व्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम् ॥ १२१ ॥ कच्चिदस्त्राणि सर्व्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ। विषयोगास्तथा सर्व्वे विदिताः शत्रुनाशनाः ॥ १२२ ॥ कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्व्वं व्यालभयात्तथा। रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि ॥ १२३ ॥ कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानबान्धवान्। पितेव पासि धर्म्मज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥ १२४ ॥ षडनर्था महाराज कच्चित्ते पृष्ठतः कृताः। निद्रालस्यं भयं क्रोधो मार्द्दवं दीर्घसूत्रता ॥ १२५ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कुरूणामृषभो महात्मा श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य। प्रणम्य पादावभिवाद्य तुष्टो राजाब्रवीन्नारदं देवरूपम् ॥ १२६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा। उक्त्वा तथा चैव चकार राजा लेभे महीं सागरमेखलाञ्च ॥ १२७ ॥

नारद उवाच। एवं यो वर्त्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे। स विहृत्येह सुसुखी शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ १२८ ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि कच्चिदध्यायो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । संपूज्याथाभ्यनुज्ञातो महर्षेर्वचनात् परम्। प्रत्युवाचानुपूर्व्येण धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ भगवन् न्याय्यमाहैनं यथावद्धर्मनिश्चयम्। यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया ॥ २ ॥ राजभिर्यद्यथा कार्य्यं पुरा वै तन्न संशयः। यथान्यायोपनीतार्थं कृतं हेतुमदर्थवत् ॥ ३ ॥ वयन्तु सत्पथं तेषां यातुमिच्छामहे प्रभो। न तु शक्यं तथा गन्तुं यथा तैर्नियतात्मभिः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तं तु विश्रान्तमालक्ष्य देवर्षिममितद्युतिम्। एवमुक्त्वा स धर्मात्मा वाक्यं तदभिपूज्य च ॥५॥ मुहूर्त्तात् प्राप्तकालञ्च दृष्ट्वा लोकचरं मुनिम्। नारदं सुखमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः। अपृच्छत् पाण्डवस्तत्र राजमध्ये महाद्युतिः ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। भवान् सञ्चरते लोकान् सदा नानाविधान् बहून्। ब्रह्मणा निर्मितान् पूर्वं प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ७ ॥ ईदृशी भविता काचिद्दृष्टपूर्वा सभा क्वचित्। इतो वा श्रेयसी ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य धर्मराजस्य भाषितम्। पाण्डवं प्रत्युवाचेदं स्मयन्मधुरया गिरा ॥ ९ ॥

नारद उवाच। मानुषेषु न मे तात दृष्टपूर्वा न च श्रुता। सभा मणिमयी राजन् यथेयं तव भारत ॥ १० ॥ सभान्तु पितृराजस्य वरुणस्य च धीमतः। कथयिष्ये तथेन्द्रस्य कैलासनिलयस्य च ॥ ११ ॥ ब्रह्मणश्च सभां दिव्यां कथयिष्ये गतक्लमाम्। दिव्यां दिव्यैरभिप्रायैरुपेतां विश्वरूपिणीम् ॥ १२ ॥ देवैः पितृगणैः साध्यैर्यज्वभिर्न्नियतात्मभिः। जुष्टां मुनिगणैः शान्तैर्वेदयज्ञैः सदक्षिणैः ॥ १३ ॥ यदि ते श्रवणे बुद्धिर्वर्त्तते भरतर्षभ। नारदेनैवमुक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ प्राञ्जलिर्भ्रातृभिः सार्द्धं तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः। नारदं प्रत्युवाचेदं धर्मराजो महामनाः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सभाः कथय ताः सर्वाः श्रोतुमिच्छामहे वयम्। किन्द्रव्यास्ताः सभा ब्रह्मन् किं विस्ताराः किमायताः ॥१६॥ पितामहञ्च के तस्यां सभायां पर्य्युपासते। वासवं देवराजञ्च यमं वैवस्वतञ्च के ॥ १७ ॥ वरुणञ्च कुवेरञ्च सभायां पर्य्युपासते। एतत्सर्वं यथान्यायं ब्रह्मर्षे वदयस्तव। श्रोतुमिच्छाम सहिताः परं कौतूहलं हि न ॥ १८ ॥ एवमुक्तः पाण्डवेन नारदः प्रत्यभाषत। क्रमेण राजन् दिव्यास्ताः श्रूयन्तामिह नः सभाः ॥ १९ ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि सभाजिज्ञासा नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

नारद उवाच। शक्रस्य तु सभा दिव्या भास्वरा कर्मभिर्जिता। स्वयं शक्रेण कौरव्य निर्मितार्कसमप्रभा ॥ १ ॥ विस्तीर्णा योजनशतं शतमध्यर्द्धमायता। वैहायसी कामगमा पञ्चयोजनमुच्छ्रिता ॥ २ ॥ जराशोकक्लमापेता निरातङ्का शिवा शुभा। वेश्मासनवती रम्या दिव्यपादपशोभिता ॥ ३ ॥ तस्यां देवेश्वरः

पार्थ सभायां परमासने। आस्ते शच्या महेन्द्राख्या श्रिया लक्ष्म्या च भारत॥ ४॥ विभ्रद्वपुरनिर्देश्यं किरीटी लोहिताङ्गदः। विरजोऽम्बरश्चित्रमाल्यो श्रीकीर्त्तिद्युतिभिः सह॥ ५॥ तस्यामुपासते नित्यं महात्मानं शतक्रतुम्। मरुतः सर्वशो राजन् सर्वे च गृहमेधिनः॥ ६॥ सिद्धा देवर्षयश्चैव साध्या देवगणास्तथा। मरुत्वन्तश्च सहिता भास्वन्तो हेममालिनः॥ ७॥ एते सानुचराः सर्वे दिव्यरूपाः स्वलंकृताः। उपासते महात्मानं देवराजनरिन्दमम्॥ ८॥ तथा देवर्षयः सर्वे पार्थ शक्रमुपासते। अमला धूतपाप्मानो दीप्यमाना इवाग्नयः॥ ९॥ तेजस्विनः सोमसुतो विशोका विगतज्वराः। पराशरः पर्वतश्च तथा सावर्णिगालवौ॥ १०॥ शङ्खश्च लिखितश्चैव तथा गौरशिरा मुनिः। दुर्वासा क्रोधनः श्येनस्तथा दीर्घतमा मुनिः॥ ११॥ पवित्रपाणिः सावर्णिर्याज्ञवल्क्योऽथ भालुकिः। उद्दालकः श्वेतकेतुस्ताण्ड्यो भाण्डायनिस्तथा॥१२॥ हविष्मांश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः। हृद्यश्चोदरशाण्डिल्यः पाराशर्य्यः कृषीवलः॥ १३॥ वातस्कन्धो विशाखश्च विधाता काल एव च। करालदन्तस्त्वष्टा च विश्वकर्मा च तुम्बुरुः॥ १४॥ अयोनिजा योनिजाश्च वायुभक्षा हुताशिनः। ईशानं सर्वलोकस्य वज्रिणं समुपासते॥ १५॥ सहदेवः सुनीथश्च वाल्मीकिश्च महातपाः। शमीकः सत्यवाक् चैव प्रचेताः सत्यसङ्गरः॥ १६॥ मेधातिथिर्वामदेवः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। मरुत्तश्च मरीचिश्च स्थाणुश्चात्र महातपाः॥ १७॥ काक्षीवान् गौतमस्तार्क्ष्यस्तथा वैश्वानरो मुनिः। मुनिः कालकवृक्षीय आश्राव्योऽथ हिरण्मयः॥ १८॥ सम्वर्त्तो देवहव्यश्च विश्वक्सेनश्च वीर्य्यवान्। कण्वो कात्यायनो राजन् गार्ग्यः कौशिक एव च। दिव्या आपस्तथौषध्यः श्रद्धा मेधा सरस्वती॥ १९॥ अर्थो धर्मश्च कामश्च विद्युतश्चैव पाण्डव। जलवाहास्तथा मेघा

वायवस्तनयित्नवः ॥ २० ॥ प्राची दिग्यज्ञवाहाश्च पावकः सप्त-विंशतिः । अग्नीषोमौ तथेन्द्राग्नी मित्रश्च सवितार्य्यमा ॥ २१ ॥ भगो विश्वे च साध्याश्च गुरुः शुक्रस्तथैव च । विश्वावसुश्चित्रसेनः सुमनस्तरुणस्तथा ॥ २२ ॥ यज्ञाश्च दक्षिणाश्चैव ग्रहास्ताराश्च भारत । यज्ञवाहाश्च ये मन्त्राः सर्व्वे तत्र समासते ॥ २३ ॥ तथै-वाप्सरसो राजन् गन्धर्वाश्च मनोरमाः । नृत्यवादित्रगीतैश्च हास्यैश्च विविधैरपि ॥ २४ ॥ रमयन्ति स्म नृपते देवराजं शतक्रतुम् । स्तुतिभिर्मङ्गलैश्चैव स्तुवन्तः कर्मभिस्तथा ॥ २५ ॥ विक्रमैश्च महा-त्मानं बलवृत्रनिसूदनम् । ब्रह्मराजर्षयश्चैव सर्व्वे देवर्षयस्तथा ॥ २६ ॥ विमानैर्विविधैर्दिव्यैर्दीप्यमाना इवाग्नयः । स्रग्विणो भूषिताः सर्व्वे यान्ति चायान्ति चापरे ॥ २७ ॥ बृहस्पतिश्च शुक्रश्च नित्यमास्तां हि तत्र वै । एते चान्ये च बहवो महात्मानो यतव्रताः ॥ २८ ॥ विमानैश्चन्द्रसङ्काशैः सोमवत् प्रियदर्शनाः । ब्रह्मणः सदृशा राजन् भृगुः सप्तर्षयस्तथा ॥ २९ ॥ एषा सभा मया राजन् दृष्टा पुष्करमालिनी । शतक्रतोर्महाबाहो याम्या-मपि सभां शृणु ॥ ३० ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि शक्रसभावर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

नारद उवाच । कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर निबोध ताम् । वैवस्वतस्य यां पार्थ विश्वकर्मा चकार ह ॥ १ ॥ तैजसी सा सभा राजन् बभूव शतयोजना । विस्तारायामसम्पन्ना भूयसी चापि पाण्डव ॥ २ ॥ अर्कप्रकाशा भ्राजिष्णुः सर्व्वतः कामरूपिणी । नातिशीता न चात्युष्णा मनसश्च प्रहर्षिणी ॥ ३ ॥ न शोको न जरा तस्यां क्षुत्पिपासे न चाप्रियम् । न च दैन्यं क्लमो वापि

प्रतिकूलं न चाप्युत ॥ ४ ॥ सर्वे कामाः स्थितास्तस्यां ये दिव्या ये च मानुषाः। रसवच्च प्रभूतञ्च भक्ष्यभोज्यमरिन्दम। लेह्यं चोष्यञ्च पेयञ्च हृद्यं स्वादु मनोहरम् ॥ ५ ॥ पुण्यगन्धाः स्रजस्तस्यां नित्यं कामफला द्रुमाः। रसवन्ति च तोयानि शीतान्युष्णानि चैव ह ॥ ६ ॥ तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः। यमं वैवस्वतं तात प्रहृष्टाः पर्युपासते ॥ ७ ॥ ययातिर्नहुषः पूरुर्मान्धाता सोमको नृगः। त्रसदस्युश्च राजर्षिः कृतवीर्य्यः श्रुतश्रवाः ॥ ८ ॥ अरिष्टनेमिः सिद्धश्च कृतवेगः कृतिर्निमिः। प्रतर्दनः शिविर्मत्स्यः पृथुलाक्षो बृहद्रथः ॥ ९ ॥ वार्त्तो मरुत्तः कुशिकः साङ्काश्यः साङ्कृतिर्ध्रुवः। चतुरश्वः सदश्वोर्मिः कार्त्तवीर्य्यश्च पार्थिवः ॥ १० ॥ भरतः सुरथश्चैव सुनीथो निशठो नलः। दिवोदासश्च सुमना अम्बरीषो भगीरथः ॥ ११ ॥ व्यश्वः सदश्वो वध्र्यश्वः पृथुवेगः पृथुश्रवाः। पृषदश्वो वसुमनाः क्षुपश्च सुमहाबलः। वृषद्गुर्वृषसेनश्च पुरुकुत्सो ध्वजी रथी ॥ १२ ॥ आर्ष्टिषेणो दिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः। औशीनरिः पुण्डरीकः शर्यातिः शरभः शुचिः ॥ १३ ॥ अङ्गोऽरिष्टश्च वेणश्च दुष्यन्तः सृञ्जयो जयः। भाङ्गासुरिः सुनीथश्च निषदोऽथ वहीनरः ॥ १४ ॥ करन्धमो वाह्लिकश्च सुद्युम्नो बलवान्मधुः। ऐलो मरुत्तश्च तथा बलवान् पृथिवीपतिः ॥ १५ ॥ कपोतरोमा तृणकः सहदेवार्जुनौ तथा। व्यश्वः साश्वः कृशाश्वश्च शशविन्दुश्च पार्थिवः ॥ १६ ॥ रामो दाशरथिश्चैव लक्ष्मणोऽथ प्रतर्दनः। अलर्कः कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव च ॥ १७ ॥ जामदग्न्योऽथ रामश्च नाभागसगरौ तथा। भूरिद्युम्नो महाश्वश्च पृथाश्वो जनकस्तथा ॥ १८ ॥ राजा वैण्यो वारिषेणः पुरुजिज्जनमेजयः। ब्रह्मदत्तस्त्रिगर्त्तश्च राजोपरिचरस्तथा ॥ १९ ॥ इन्द्रद्युम्नो भीमजानुर्गौरपृष्ठोनलो गयः। पद्मोऽथ मुचुकुन्दश्च भूरिद्युम्नः प्रसेन-

जित् ॥ २० ॥ अरिष्टनेमिः सुद्युम्नः पृथुलाश्वोऽष्टकस्तथा। शतं मत्स्या नृपतयः शतं नीपाः शतं हयाः ॥ २१ ॥ धृतराष्ट्राश्चैकशतं अशीतिर्जनमेजयाः। शतञ्च ब्रह्मदत्तानामीरिणाञ्च शतं तथा ॥ २२ ॥ भीष्माणां द्वे शते साग्रे भीमानान्तु तथा शतम्। शतञ्च प्रतिविन्ध्यानां शतं नागाः शतं हयाः ॥ २३ ॥ पलाशानां शतं ज्ञेयं शतङ्काशकुशादयः। शान्तनुश्चैव राजेन्द्र पाण्डुश्चैव पिता तव ॥ २४ ॥ उशङ्गवः शतरथो देवराजो जयद्रथः। वृषदर्भश्च राजर्षिर्बुद्धिमान् सह मन्त्रिभिः ॥ २५ ॥ अथापरे सहस्राणि ये गताः शशविन्दव। इष्ट्वाश्वमेधैर्बहुभिर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २६ ॥ एते राजर्षयः पुण्याः कीर्त्तिमन्तो बहुश्रुताः। तस्यां सभायां राजेन्द्र वैवस्वतमुपासते ॥ २७ ॥ अगस्त्योऽथ मतङ्गश्च कालो मृत्युस्तथैव च। यज्वानश्चैव सिद्धाश्च ये च योगशरीरिणः ॥ २८ ॥ अग्निष्वात्ताश्च पितरः फेनपाश्चोष्मपाश्च ये। स्वधावन्तो बर्हिषदो मूर्त्तिमन्तस्तथा परे ॥ २९ ॥ कालचक्रञ्च साक्षाच्च भगवान् हव्यवाहनः। नरा दुष्कृतकर्म्माणो दक्षिणायनमृत्यवः ॥ ३० ॥ कालस्य नयने युक्ता यमस्य पुरुषाश्च ये। तस्यां शिंशपपालाशास्तथा काशकुशादयः ॥ ३१ ॥ उपासते धर्म्मराजं मूर्त्तिमन्तो जनाधिप। एते चान्ये च बहवः पितृराजसभासदः ॥ ३२ ॥ न शक्याः परिसंख्यातुं नामभिः कर्म्मभिस्तथा। असम्बाधा हि सा पार्थ रम्या कामगमा सभा। दीर्घकालं तपस्तप्त्वा निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा ॥ ३३ ॥ ज्वलन्ती भासमाना च तेजसा स्वेन भारत। तामुग्रतपसो यान्ति सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ३४ ॥ शान्ताः सन्न्यासिनः शुद्धाः पूताः पुण्येन कर्म्मणा। सर्व्वे भास्वरदेहाश्च सर्व्वे च विरजोऽम्बराः ॥ ३५ ॥ चित्राङ्गदाश्चित्रमाल्याः सर्व्वे ज्वलितकुण्डलाः। सुकृतैः कर्म्मभिः पुण्यैः पारिबर्हैश्च भूषिताः ॥ ३६ ॥ गन्धर्व्वाश्च महात्मानः संघश-

श्चाप्सरोगणाः । वादित्रं नृत्यगीतञ्च हास्यं लास्यञ्च सर्वशः ॥३७॥
पुण्याश्च गन्धाः शब्दाश्च तस्यां पार्थ समन्ततः । दिव्यानि चैव
माल्यानि उपतिष्ठन्ति नित्यशः ॥ ३८ ॥ शतं शतसहस्राणि धर्मिणां
तं प्रजेश्वरम् उपासते महात्मानं रूपयुक्ता मनस्विनः ॥ ३९ ॥
ईदृशी सा सभा राजन् पितृराज्ञो महात्मनः । वरुणस्यापि
वक्ष्यामि सभां पुष्करमालिनीम् ॥ ४० ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि यमसभावर्णनं
नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नारद उवाच । युधिष्ठिर सभा दिव्या वरुणस्यामितप्रभा ।
प्रमाणेन यथा याम्या शुभ्रप्राकारतोरणा ॥ १ ॥ अन्तःसलिल-
मास्थाय विहिता विश्वकर्मणा । दिव्यैरत्नमयैर्वृक्षैः फलपुष्प-
प्रदैर्युता ॥ २ ॥ नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि । अव-
तानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभिः ॥ ३ ॥ तथा शकुनयस्तस्यां
विचित्रा मधुरस्वराः । अनिर्देश्या वपुष्मन्तः शतशोऽथ सहस्रशः
॥ ४ ॥ सा सभा सुखसंस्पर्शा न शीता न च घर्मदा । वेश्मासन-
वती रम्या सिता वरुणपालिता ॥ ५ ॥ यस्यामास्ते स वरुणो
वारुण्या च समन्वितः । दिव्यरत्नाम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः
॥ ६ ॥ स्रग्विणो दिव्यगन्धाश्च दिव्यगन्धानुलेपनाः । आदित्या-
स्तत्र वरुणं जलेश्वरमुपासते ॥ ७ ॥ वासुकिस्तक्षकश्चैव नाग-
श्चैरावणस्तथा । कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥ ८ ॥
कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ । मणिमान् कुण्डधारश्च
कर्कोटकधनञ्जयौ ॥ ९ ॥ पाणिमान् कुण्डकश्चैव बलवान्
पृथिवीपते । प्रह्लादो मूषिकादश्च तथैव जनमेजयः ॥ १० ॥
पताकिनो मण्डलिनः फणवन्तश्च सर्वशः । एते चान्ये च बहवः

सर्पास्तस्यां युधिष्ठिर ॥ ११ ॥ उपासते महात्मानं वरुणं विगतक्लमाः । वलिर्वैरोचनो राजा नरकः पृथिवीञ्जयः ॥ १२ ॥ संह्रादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवाः । सुहनुर्दुर्मुखः शङ्खः सुमनाः सुमतिस्ततः ॥ १३ ॥ घटोदरो महापार्श्वः क्रथनः पिठरस्तथा । विश्वरूपः स्वरूपश्च विरूपोऽथ महाशिराः ॥ १४ ॥ दशग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावरः । टिट्टिभो विटभूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः ॥ १५ ॥ दैत्यदानवसंघाश्च सर्व्वे रुचिरकुण्डलाः । स्रग्विणो मौलिनश्चैव तथा दिव्यपरिच्छदाः ॥ १६ ॥ सर्व्वे लब्धवराः शूराः सर्व्वे विगतमृत्यवः । ते तस्यां वरुणं देवं धर्मपाशधरं सदा ॥ १७ ॥ उपासते महात्मानं सर्व्वे सुचरितव्रताः । तथा समुद्राश्चत्वारो नदी भागीरथी च सा ॥ १८ ॥ कालिन्दी विदिशा वेण्वा नर्मदा वेगवाहिनी । विपाशा च शतद्रुश्च चन्द्रभागा सरस्वती ॥ १९ ॥ इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा । गोदावरी कृष्णवेण्वा कावेरी च सरिद्वरा ॥ २० ॥ किम्पुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी । तृतीया ज्येष्ठिला चैव शोणश्चापि महानदः । चर्मण्वती तथा चैव पर्णाशा च महानदी ॥ २१ ॥ सरयूर्वारवत्या च लाङ्गली च सरिद्वरा । करतोया तथात्रेयी लौहित्यश्च महानदः ॥ २२ ॥ लघन्ती गोमती चैव सन्ध्या त्रिःस्रोतसी तथा । एताश्चान्याश्च राजेन्द्र सुतीर्था लोकविश्रुताः ॥ २३ ॥ सरितः सर्व्वतश्चान्यास्तीर्थानि च सरांसि च । कूपाश्च सप्रस्रवणा देहवन्तो युधिष्ठिर ॥ २४ ॥ पल्वलानि तड़ागानि देहवन्त्यथ भारत । दिशस्तथा मही चैव तथा सर्व्वे महीधराः ॥ २५ ॥ उपासते महात्मानं सर्व्वे जलचरास्तथा । गीतवादित्रवन्तश्च गन्धर्व्वाप्सरसाङ्गणाः ॥ २६ ॥ स्तुवन्तो वरुणं तस्यां सर्व एव समासते । महीधरा रत्नवन्तो रसा ये च प्रतिष्ठिताः ॥ २७ ॥ कथयन्तं सुमधुराः कथास्तत्र समासते ।

वरुणाश्च तथा मन्त्री सुनाभः पर्य्युपासते॥ २८॥ पुत्रपौत्रैः परिवृतो गोनाम्ना पुष्करेण च। सर्व्वे विग्रहवन्तस्ते तमीश्वरमुपासते॥ २९॥ एषा मया सम्पतता वारुणी भरतर्षभ। दृष्टपूर्व्वा सभा रम्या कुवेरस्य सभां शृणु॥ ३०॥

इति सभापर्व्वणि लोकपालसभाख्यानपर्व्वणि वरुणसभावर्णनं नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

नारद उवाच। सभा वैश्रवणी राजन् शतयोजनमायता। विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा॥ १॥ तपसा निर्ज्जिता राजन् स्वयं वैश्रवणेन सा। शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा॥ २॥ गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते। दिव्या हेममयैरुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता॥ ३॥ महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा। सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते॥ ४॥ दिव्यैर्हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता। तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः॥ ५॥ स्त्रीसहस्रैर्वृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः। दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते॥ ६॥ दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने। मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोड़यन्॥ ७॥ सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन्। नलिन्याश्चालकाख्याया नन्दनस्य वनस्य च। शीतो हृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते॥ ८॥ तत्र देवाः सगन्धर्व्वा गणैरप्सरसां वृताः। दिव्यतानैर्महाराज वायन्तिस्म समागताः॥ ९॥ मिश्रकेशी च रम्भा च चित्रसेना शुचिस्मिता। चारुनेत्रा घृताची च मेनका पुञ्जिकस्थला। विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचा उर्व्वशी इरा॥ १०॥ वर्गा च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता। एताः सहस्रशश्चान्या नृत्यगीतविशारदाः॥ ११॥

उपतिष्ठन्ति धनदं गन्धर्व्वाप्सरसाङ्गणाः। अनिशं दिव्यवादित्रै-र्नृत्यगीतैश्च सा सभा॥ १२॥ अशून्या रुचिरा भाति गन्धर्व्वा-प्सरसां गणैः। किन्नरा नाम गन्धर्व्वा नरा नाम तथा परे॥ १३॥ मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः। कशेरको गण्डकण्डुः प्रद्योतश्च महाबलः॥ १४॥ कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशा-लकः। वराहकर्णस्ताम्रौष्ठः फलकक्षः फलोदकः॥ १५॥ हंस-चूड़ः शिखावर्त्तो हेमनेत्रो विभीषणः। पुष्पाननः पिङ्गलकः शोणितोदः प्रवालकः॥ १६॥ वृक्षवाष्पनिकेतश्च चीरवासाश्च भारत। एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः॥ १७॥ सदा भगवती लक्ष्मीस्तत्रैव नलकूवरः। अहञ्च बहुशस्तस्यां भवन्त्यन्ये च मद्विधाः॥ १८॥ ब्रह्मर्षयो भवन्त्यत्र तथा देवर्षयो-ऽपरे। क्रव्यादाश्च तथैवान्ये गन्धर्व्वाश्च महाबलाः। उपासते महात्मानं तस्यां धनदमीश्वरम्॥ १९॥ भगवान् भूतसङ्घैश्च वृतः शतसहस्रशः। उमापतिः पशुपतिः शूलभृद्भगनेत्रहा॥ २०॥ त्र्यम्बको राजशार्दूल देवी च विगतक्लमा। वामनैर्विकटैः कुब्जैः क्षतजाक्षैर्महारवैः॥ २१॥ मेदोमांसाशनैरुग्रैरुग्रधन्वा महा-बलः। नानाप्रहरणैरुग्रैर्वातैरिव महाजवैः॥ २२॥ वृतः सखा-यमन्वास्ते सदैव धनदं नृप। प्रहृष्टाः शतशश्चान्ये बहुशः सपरि-च्छदाः॥ २३॥ गन्धर्व्वाणाञ्च पतयो विश्वावसुर्हाहाहूहू। तुम्बुरुः पर्व्वतश्चैव शैलूषश्च तथापरः॥ २४॥ चित्रसेनश्च गीतज्ञः तथा किन्नरयोऽपि च। एते चान्ये च गन्धर्व्वा धनेश्वरमुपासते॥ २५॥ विद्याधराधिपश्चैव चक्रधर्म्मा सहानुजैः। उपाचरति तत्र स्म धनानामीश्वरं प्रभुम्॥ २६॥ किन्नराः शतशस्तत्र धना-नामीश्वरं प्रभुम्। आसते चापि राजानो भगदत्तपुरोगमाः॥ २७॥ द्रुमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्। राक्षसाधि-पतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः॥ २८॥ सहयक्षैः सगन्धर्व्वैः सह

सर्वैर्निशाचरैः। विभीषणश्च धर्मिष्ठ उपास्ते भ्रातरं प्रभुम्॥ २९॥ हिमवान् पारिपात्रश्च विन्ध्यकैलासमन्दराः। मलयो दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः॥ ३०॥ इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्वतौ। एते चान्ये च बहवः सर्वे मेरुपुरोगमाः॥ ३१॥ उपासते महात्मानं धनानामीश्वरं प्रभुम्। नन्दीश्वरश्च भगवान् महाकालस्तथैव च॥ ३२॥ शङ्कुकर्णमुखाः सर्वे दिव्याः पारिषदास्तथा। काष्ठः कुटीमुखो दन्ती विजया च तपोऽधिका॥ ३३॥ श्वेतश्च वृषभस्तत्र नर्दन्नास्ते महाबलः। धनदं राक्षसाश्चान्ये पिशाचाश्च उपासते॥ ३४॥ पारिषदैः परिवृतमुपायाति महेश्वरम्। सदा हि देवदेवेशं शिवं त्रैलोक्यभावनम्॥ ३५॥ प्रणम्य मूर्द्धा पौलस्त्यो बहुरूपमुमापतिम्। ततोऽभ्यनुज्ञां सम्प्राप्य महादेवाद्धनेश्वरः। आस्ते कदाचिद्भगवान् भवो धनपतेः सखा॥ ३६॥ निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ। सर्वान्निधीन् प्रगृह्याथ उपास्तां वै धनेश्वरम्॥ ३७॥ सा सभा तादृशी रम्या मया दृष्टान्तरीक्षगा। पितामहसभां राजन् कीर्त्तयिष्ये निबोधताम्॥ ३८॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि वैश्रवणसभावर्णनं नाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

नारद उवाच। पितामहसभां तात कथ्यमानां निबोध मे। शक्यते या न निर्देष्टुमेवंरूपेति भारत॥ १॥ पुरा देवयुगे राजन्नादित्यो भगवान्दिवः। आगच्छन्मानुषं लोकं दिदृक्षुर्विगतक्लमः॥ २॥ चरन्मानुषरूपेण सभां दृष्ट्वा स्वयम्भुवः। स तामकथयन्मह्यं दृष्ट्वा तत्त्वेन पाण्डव॥ ३॥ अप्रमेयां सभां दिव्यां मानसीं भरतर्षभ। अनिर्देश्यां प्रभावेण सर्वभूतमनो

रमाम् ॥ ४ ॥ श्रुत्वा गुणानहं तस्याः सभायाः पाण्डवर्षभ। दर्शनेप्सुस्तथा राजन्नादित्यमिदमब्रुवम् ॥ ५ ॥ भगवन् द्रष्टुमिच्छामि पितामहसभां शुभाम्। येन वा तपसा शक्या कर्म्मणा वापि गोपते ॥ ६ ॥ औषधैर्वा तथा युक्तैरुत्तमा पापनाशनी। तन्ममाचक्ष्व भगवन् पश्येयं तां सभां यथा ॥ ७ ॥ स तन्मम वचः श्रुत्वा सहस्रांशुर्दिवाकरः। प्रोवाच भरतश्रेष्ठ व्रतं वर्षसहस्रिकम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मव्रतमुपास्स्व त्वं प्रयतेनान्तरात्मना। ततोऽहं हिमवत्पृष्ठे समारब्धो महाव्रतम् ॥ ९ ॥ ततः स भगवान् सूर्य्यो मामुपादाय वीर्य्यवान्। अगच्छत्तां सभां ब्राह्मीं विपाप्मा विगतक्लमः ॥ १० ॥ एवंरूपेति सा शक्या न निर्द्देष्टुं नराधिप। क्षणेन हि बिभर्त्त्यन्यदनिर्द्देश्यं वपुस्तथा ॥ ११ ॥ न वेद परिमाणं वा संस्थानं चापि भारत। न च रूपं मया तादृग्दृष्टपूर्व्वं कदाचन ॥ १२ ॥ सुसुखा सा सदा राजन्न शीता न च घर्म्मदा। न क्षुत्पिपासे न ग्लानिं प्राप्य तां प्राप्नुवन्त्युत ॥ १३ ॥ नानारूपैरिव कृता मणिभिः सा सुभास्वरैः। स्तम्भैर्न च धृता सा तु शाश्वती न च सा क्षरा ॥ १४ ॥ दिव्यैर्नानाविधैर्भावैर्भासद्भिरमितप्रभैः। अतिचन्द्रञ्च सूर्य्यञ्च शिखिनञ्च स्वयंप्रभा ॥ १५ ॥ दीप्यते नाकपृष्ठस्था भर्त्सयन्तीव भास्करम्। तस्यां स भगवानास्ते विदधद्देवमायया ॥ १६ ॥ स्वयमेकोऽनिशं राजन् सर्व्वलोकपितामहः। उपतिष्ठन्ति चाप्येनं प्रजानां पतयः प्रभुम् ॥ १७ ॥ दक्षः प्रचेताः पुलहो मरीचिः कश्यपः प्रभुः। भृगुरत्रिर्वशिष्ठश्च गौतमोऽथ तथाङ्गिराः ॥ १८ ॥ पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव प्रह्लादः कर्द्दमस्तथा। अथर्व्वाङ्गिरसश्चैव वालिखिल्या मरीचिपाः ॥ १९ ॥ मनोऽन्तरीक्षं विद्याश्च वायुस्तेजो जलं मही। शब्दस्पर्शौ तथा रूपं रसो गन्धश्च भारत ॥ २० ॥ प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत् कारणं भुवः। अगस्त्यश्च

महातेजा मार्कण्डेयश्च वीर्य्यवान् ॥ २१ ॥ जमदग्निर्भरद्वाजः सम्वर्त्तश्च्यवनस्तथा। दुर्वासाश्च महाभाग ऋष्यशृङ्गश्च धार्मिकः ॥ २२ ॥ सनत्कुमारो भगवान् योगाचार्य्यो महातपाः। असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित् ॥ २३ ॥ ऋषभोऽजितशत्रुश्च महावीर्य्यस्तथा मणिः। आयुर्वेदस्तथाष्टाङ्गो देहवांस्तत्र भारत ॥ २४ ॥ चन्द्रमाः सह नक्षत्रैरादित्यश्च गभस्तिमान्। वायवः क्रतवश्चैव सङ्कल्पः प्राण एव च ॥ २५ ॥ मूर्त्तिमन्तो महात्मानो महाव्रतपरायणाः। एते चान्ये च बहवो ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ २६ ॥ अर्थो धर्मश्च कामश्च हर्षो द्वेषस्तपो दमः। आयान्ति तस्यां सहिताः गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ २७ ॥ विंशतिः सप्त चैवान्ये लोकपालाश्च सर्वशः। शुक्रो बृहस्पतिश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ॥ २८ ॥ शनैश्चरश्च राहुश्च ग्रहा सर्वे तथैव च। मन्त्रो रथन्तरञ्चैव हरिमान् वसुमानपि ॥ २९ ॥ आदित्याः साधिराजानो नामद्वन्द्वैरुदाहृताः। मरुतो विश्वकर्मा च वसवश्चैव भारत ॥ ३० ॥ तथा पितृगणाः सर्वे सर्वाणि च हवींष्यथ। ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदश्च पाण्डव ॥ ३१ ॥ अथर्ववेदश्च तथा सर्वशास्त्राणि चैव ह। इतिहासोपवेदाश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ३२ ॥ ग्रहा यज्ञाश्च सोमश्च देवताश्चापि सर्वशः। सावित्री दुर्गतरणी वाणी सप्तविधा तथा ॥ ३३ ॥ मेधा धृतिः स्मृतिश्चैव प्रज्ञा बुद्धिर्यशः क्षमा। सामानि स्तुतिशास्त्राणि गाथाश्च विविधास्तथा ॥ ३४ ॥ भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशाम्पते। नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः ॥ ३५ ॥ तत्र तिष्ठन्ति ते पुण्या ये चान्ये गुरुपूजकाः। क्षणा लवा मुहूर्त्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च ॥ ३६ ॥ अर्द्धमासाश्च मासाश्च ऋतवः षट् च भारत। संवत्सराः पञ्चयुगमहोरात्रश्चतुर्विधः ॥ ३७ ॥ कालचक्रञ्च तद्दिव्यं नित्यमक्षयमव्ययम्। धर्मचक्रं

तथा चापि नित्यमास्ते युधिष्ठिर ॥ ३८ ॥ अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सुरमा विनता दूरा। कालिका सुरभी देवी सरमा चाथ गौतकी ॥ ३९ ॥ प्रभा कद्रुश्च वै देव्यौ देवतानाञ्च मातरः। रुद्राणी श्रीश्च लक्ष्मीश्च भद्रा षष्ठी तथापरा ॥ ४० ॥ पृथिवी गाङ्गता देवी ह्रीः स्वाहा कीर्त्तिरेव च। सुरा देवी शची चैव तथा पुष्टिररुन्धती ॥ ४१ ॥ सम्वृत्तिराशा नियतिः सृष्टिर्देवी रतिस्तथा। एताश्चान्याश्च वै देव्य उपतस्थुः प्रजापतिम् ॥ ४१ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि। विश्वदेवाश्च साध्याश्च पितरश्च मनोजवाः ॥ ४३ ॥ पितॄणाञ्च गणान्विद्धि सप्त वै पुरुषर्षभ। मूर्त्तिमन्तो वै चत्वारस्त्रयश्चाप्यशरीरिणः ॥ ४४ ॥ वैराजाश्च महाभागा अग्निस्वात्ताश्च भारत। गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ॥ ४५ ॥ सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदाः कलास्तथा। एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप ॥ ४६ ॥ एतैराप्यायितैः पूर्वं सोमश्चाप्यायते पुनः। त एते पितरः सर्वे प्रजापतिमुपस्थिताः। उपासते च संहृष्टा ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ४७ ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च दानवा गुह्यकास्तथा। नागाः सुपर्णाः पशवः पितामहमुपासते ॥ ४८ ॥ स्थावरा जङ्गमाश्चैव महाभूतास्तथापरे। पुरन्दरश्च देवेन्द्रो वरुणो धनदो यमः ॥ ४९ ॥ महादेवः सहोमोऽत्र सदा गच्छति सर्वशः। महासेनश्च राजेन्द्र सदोपास्ते पितामहम् ॥ ५० ॥ देवो नारायणस्तस्यां तथा देवर्षयश्च ये। ऋषयो वालिखिल्याश्च योनिजायोनिजास्तथा ॥ ५१ ॥ यच्च किञ्चित्त्रिलोकेऽस्मिन् दृश्यते स्थाणुजङ्गमम्। सर्वं तस्यां मया दृष्टमिति विद्धि नराधिप ॥ ५२ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणामूर्द्धरेतसाम्। प्रजावताञ्च पञ्चाशदृषीणामपि पाण्डव ॥ ५३ ॥ ते स्म तत्र यथा कामं दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः। प्रणम्य शिरसा तस्मै सर्वे यान्ति यथागतम् ॥ ५४ ॥ अतिथीनागता-

न्देवान्दैत्यान्नागांस्तथा द्विजान्। यक्षान् सुपर्णान् कालेयान् गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ५५ ॥ महाभागानमितधीर्ब्रह्मा लोकपितामहः। दयावान् सर्वभूतेषु यथार्हं प्रतिपद्यते ॥ ५६ ॥ प्रतिगृह्य तु विश्वात्मा स्वयम्भुरमितद्युतिः। सान्त्वमानार्थसम्भोगैर्युनक्ति मनुजाधिप ॥ ५७ ॥ तथा तैरुपयातैश्च प्रतिपद्भिश्च भारत। आकुला सा सभा तात भवति स्म सुखप्रदा ॥ ५८ ॥ सर्वतेजोमयी दिव्या ब्रह्मर्षिगणसेविता। ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमाना शुशुभे विगतक्लमा ॥ ५९ ॥ सा सभा तादृशी दृष्टा मया लोकेषु दुर्लभा। सभेयं राजशार्दूल मनुष्येषु यथा तव ॥ ६० ॥ एता मया दृष्टपूर्वाः सभा देवेषु भारत। सभेयं मानुषे लोके सर्वश्रेष्ठतमा तव ॥ ६१ ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि ब्रह्मसभावर्णनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच। प्रायशो राजलोकस्ते कथितो वदतांवर। वैवस्वतसभायां तु यथा वदसि मे प्रभो ॥ १ ॥ वरुणस्य सभायां तु नागास्ते कथिता विभो। दैत्येन्द्राश्चापि भूयिष्ठाः सरितः सागरास्तथा ॥ २ ॥ तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा। गन्धर्वाप्सरसश्चैव भगवांश्च वृषध्वजः ॥ ३ ॥ पितामहसभायां तु कथितास्ते महर्षयः। सर्वे देवनिकायाश्च सर्वशास्त्राणि चैव ह ॥ ४ ॥ शक्रस्य तु सभायां तु देवाः सङ्कीर्त्तिताः मुने। उद्देशतश्च गन्धर्वा विविधाश्च महर्षयः ॥ ५ ॥ एक एव तु राजर्षिर्हरिश्चन्द्रो महामुने। कथितस्ते सभायां वै देवेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ किं कर्म तेनाचरितं तपो वा नियतव्रत। येनासौ सह शक्रेण स्पर्द्धते सुमहायशाः ॥ ७ ॥ पितृलोकगतश्चैव त्वया

विप्र पिता मम । दृष्टः पाण्डुर्महाभागः कथं वापि समागतः ॥ ८ ॥ किमुक्तवांश्च भगवंस्तन्ममाचक्ष्व सुव्रत । त्वत्तः श्रोतुं सर्व्वमिदं परं कौतूहलं हि मे ॥ ९ ॥

नारद उवाच । यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र हरिश्चन्द्रं प्रति प्रभो । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि माहात्म्यं तस्य धीमतः ॥ १० ॥ स राजा बलवानासीत् सम्राट् सर्व्वमहीक्षिताम् । तस्य सर्व्वे महीपालाः शासनावनता स्थिताः ॥ ११ ॥ तेनैकं रथमास्थाय जैत्रं हेमविभूषितम् । शस्त्रप्रतापेन जिताः द्वीपाः सप्त जनेश्वर ॥ १२ ॥ स निर्ज्जित्य महीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् । आजहार महाराज राजसूयं महाक्रतुम् ॥ १३ ॥ तस्य सर्व्वे महीपाला धनान्याजह्रुराज्ञया । द्विजानां परिवेष्टारस्तस्मिन् यज्ञे च तेऽभवन् ॥ १४ ॥ प्रादाच्च द्रविणं प्रीत्या याचकानां नरेश्वरः । यथोक्तवन्तस्ते तस्मिंस्ततः पञ्चगुणाधिकम् ॥ १५ ॥ अतर्पयच्च विविधैर्व्वसुभिर्ब्राह्मणांस्तदा । प्रसर्पकाले सम्प्राप्ते नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ १६ ॥ भक्ष्यभोज्यैश्च विविधैर्यथाकामपुरस्कृतैः । रत्नौघतर्पितैस्तुष्टैर्द्विजैश्च समुदाहृतम् ॥ १७ ॥ तेजस्वी च यशस्वी च नृपेभ्योऽप्यधिकोऽभवत् । एतस्मात् कारणाद्राजन् हरिश्चन्द्रो विराजते ॥ १८ ॥ तेभ्यो राजसहस्रेभ्यः तद्विद्धि भरतर्षभ । समाप्य च हरिश्चन्द्रो महायज्ञं प्रतापवान् ॥ १९ ॥ अभिषिक्तश्च शुशुभे साम्राज्येन नराधिप । ये चान्ये च महीपाला राजसूयं महाक्रतुम् ॥ २० ॥ यजन्ते ते सहेन्द्रेण मोदन्ते भरतर्षभ । ये चापि निधनं प्राप्ताः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ २१ ॥ ते तत्सदनमासाद्य मोदन्ते भरतर्षभ । तपसा ये च तीव्रेण त्यजन्तीह कलेवरम् ॥ २२ ॥ ते तत्स्थानं समासाद्य श्रीमन्तो भान्ति नित्यशः । पिता च लाह कौन्तेय पाण्डुः कौरवनन्दन ॥ २३ ॥ हरिश्चन्द्रे श्रियं दृष्ट्वा नृपतौ जातविस्मयः । विज्ञाय

मानुषं लोकमायान्तं मां नराधिप ॥ २४ ॥ प्रोवाच प्रणतो भूत्वा वदेथास्त्वं युधिष्ठिरम्। समर्थोऽसि महीं जेतुं भ्रातरस्ते स्थिता वशे ॥ २५ ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठमाहरस्वेति भारत। त्वयीष्टवति पुत्रेऽहं हरिश्चन्द्रवदाशु वै ॥ २६ ॥ मोदिष्ये बहुलाः शश्वत्समाः शक्रस्य संसदि। एवम्भवतु वक्ष्येऽहं तव पुत्रं नराधिपम् ॥ २७ ॥ भूर्लोकं यदि गच्छेयमिति पाण्डुमथाब्रुवम्। तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र सङ्कल्पं कुरु पाण्डव ॥ २८ ॥ गन्तासि त्वं महेन्द्रस्य पूर्वैः सह सलोकताम्। बहुविघ्नश्च नृपते क्रतुरेष स्मृतो महान् ॥ २९ ॥ छिद्राण्यस्य तु वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः। युद्धञ्च क्षत्रशमनं पृथिवीक्षयकारणम् ॥ ३० ॥ किञ्चिदेव निमित्तञ्च भवत्यत्र क्षयावहम्। एतत् सञ्चिन्त्य राजेन्द्र यत् क्षेमं तत्समाचर ॥ ३१ ॥ अप्रमत्तोत्थितो नित्यं चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे। भव एधस्व मोदस्व धनैस्तर्पय च द्विजान् ॥ ३२ ॥ एतत्ते विस्तरेणोक्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि। आपृच्छे त्वां गमिष्यामि दाशार्हनगरीं प्रति ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमाख्याय पार्थेभ्यो नारदो जनमेजय। जगाम तैर्वृतो राजन्नृषिभिर्यैः समागतः ॥ ३४ ॥ गते तु नारदे पार्थो भ्रातृभिः सह कौरव। राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास पार्थिवः ॥ ३५ ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि ब्रह्मसभावर्णनं नाम द्वादशोऽध्यायः। समाप्तञ्च लोकपालसभाख्यानपर्व ॥ १२ ॥

अथ राजसूयारम्भपर्व ।

वैशम्पायन उवाच। ऋषेस्तद्वचनं श्रुत्वा निशश्वास युधिष्ठिर। चिन्तयन् राजसूयेष्टिं न लेभे शर्म भारत ॥ १ ॥ राजर्षीणाञ्च तं श्रुत्वा महिमानं महात्मनाम्। यज्वनां कर्मभिः पुण्यैः लोकप्राप्तिं समीक्ष्य च ॥ २ ॥ हरिश्चन्द्रञ्च राजर्षिं रोचमानं विशेषतः। यज्वानं यज्ञमाहर्त्तुं राजसूयमियेष सः ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरस्ततः सर्वानर्चयित्वा सभासदः। प्रत्यर्चितश्च तैः सर्वैर्यज्ञायैव मनो दधे ॥ ४ ॥ स राजसूयं राजेन्द्र कुरूणामृषभस्तदा। आहर्त्तुं प्रवणञ्चक्रे मनः सञ्चिन्त्य चासकृत् ॥ ५ ॥ भूयश्चाद्भुतवीर्य्यौजा धर्ममेवानुचिन्तयन्। किं हितं सर्वलोकानां भवेदिति मनो दधे ॥ ६ ॥ अनुगृह्णन् प्रजाः सर्वाः सर्वधर्मभृताम्वरः। अविशेषेण सर्वेषां हितं चक्रे युधिष्ठिरः ॥ ७ ॥ सर्वेषां दीयतां देयं मुष्णन् कोपमदावुभौ। साधुधर्मेति धर्मेति नान्यत् श्रूयेत भाषितम् ॥ ८ ॥ एवं गते ततस्तस्मिन् पितरीवाश्वसन् जनाः। न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता ॥ ९ ॥ परिग्रहान्नरेन्द्रस्य भीमस्य परिपालनात्। शत्रूणां क्षपणाच्चैव वीभत्सोः सव्यसाचिनः ॥ १० ॥ धीमतः सहदेवस्य धर्माणामनुशासनात्। वैनत्यात् सर्वतश्चैव नकुलस्य स्वभावतः। अविग्रहा वीतभयाः स्वकर्मनिरताः सदा ॥ ११ ॥ निकामवर्षाः स्फीताश्च आसन् जनपदास्तथा। वार्द्धुषी यज्ञसत्त्वानि गोरक्षं कर्षणं वणिक् ॥ १२ ॥ विशेषात् सर्वमेवैतत् संजज्ञे राजकर्म्मणा। अनुकर्षञ्च निष्कर्षं व्याधिपावकमूर्च्छनम् ॥ १३ ॥ सर्वमेव न तत्रासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे। दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यश्च राज्ञः प्रति परस्परम् ॥ १४ ॥ राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयत मृषाकृतम्। प्रियं कर्त्तुमुपस्थातुं वलिकर्म स्वकर्मजम् ॥ १५ ॥ अभिहर्त्तुं नृपाः षट्सु पृथक् जातैश्च नैगमैः। ववृधे विषयस्तत्र धर्मनित्ये युधि-

ष्ठिरे॥ १६ ॥ कामतोऽप्युपयुञ्जानैराजसैर्लोभजर्जनैः । सर्वव्यापि सर्वगुणी सर्वसाहः स सर्वराट्॥ १७॥ यस्मिन्नधिकृतः सम्राट् भ्राजमानो महायशाः । यत्र राजन् दश दिशः पितृतो मातृतस्तथा । अनुरक्ताःप्रजा आसन्नागोपाला द्विजातयः॥ १८॥ स मन्त्रिणः समानाय्य भ्रातृंश्च वदताम्बरः । राजसूयं प्रति तदा पुनः पुनरपृच्छत ॥ १९ ॥ ते पृच्छ्यमानाः सहिताः वचोऽर्थं मन्त्रिणस्तदा। युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं यियक्षुमिदमब्रुवन् ॥ २० ॥ येनाभिषिक्तो नृपतिर्वारुणं गुणमृच्छति । तेन राजापि तं कृत्स्नं सम्राड्गुणमभीप्सति॥ २१ ॥ तस्य सम्राड्गुणार्हस्य भवतः कुरुनन्दन। राजसूयस्य समयं मन्यन्ते सुहृदस्तव॥ २२॥ तस्य यज्ञस्य समयः स्वाधीनः क्षत्रसम्पदा। साम्ना षड्ग्नयो यस्मिंश्चीयन्ते संशितव्रतैः॥ २३॥ दर्वीहोमानुपादाय सर्वान् यः प्राप्नुते क्रतून्। अभिषेकञ्च यस्यान्ते सर्वजित्तेन चोच्यते॥ २४॥ समर्थोऽसि महाबाहो सर्वे ते वशगा वयम्। अचिरात्त्वं महाराज राजसूयमवाप्स्यसि ॥ २५॥ अविचार्य्य महाराज राजसूये मनः कुरु। इत्येवं सुहृदः सर्वे पृथक् च सह चाब्रुवन् ॥ २६॥ स धर्म्यं पाण्डवस्तेषां वचः श्रुत्वा विशाम्पते। धृष्टमिष्टं वरिष्ठञ्च जग्राह मनसारिहा॥ २७॥ श्रुत्वा सुहृद्वचस्तच्च जानंश्चाप्यात्मनः क्षमम्। पुनः पुनर्मनो दध्रे राजसूयाय भारत॥ २८॥ स भ्रातृभिः पुनर्धीमानृत्विग्भिश्च महात्मभिः मन्त्रिभिश्चापि सहितो धर्मराजो युधिष्ठिरः। धौम्यद्वैपायनाद्यैश्च मन्त्रयामास मन्त्रवित्॥ २९॥

युधिष्ठिर उवाच। इयं या राजसूयस्य सम्राड़र्हस्य सुक्रतोः। श्रद्दधानस्य वदतः स्पृहा मे सा कथं भवेत्॥ ३०॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तास्तु ते तेन राज्ञा राजीवलोचन। इदमूचुर्वचः काले धर्मराजं युधिष्ठिरम्॥ ३१ ॥

अहस्त्वमसि धर्मज्ञ राजसूयं महाक्रतुम् । अथैवमुक्ते नृपता-
वृत्विग्भिर्ऋषिभिस्तथा ॥ ३२ ॥ मन्त्रिणो भ्रातरश्चास्य तद्वचः
प्रत्यपूजयन् । स तु राजा महाप्राज्ञः पुनरेवात्मनात्मवान् ॥ ३३ ॥
भूयो विममृशे पार्थो लोकानां हितकाम्यया । सामर्थ्ययोगं
संप्रेक्ष्य देशकालौ व्ययागमौ ॥ ३४ ॥ विमृश्य सम्यक् च धिया
कुर्वन् प्राज्ञो न सीदति । न हि यज्ञसमारम्भः केवलात्मविनि-
श्चयात् ॥ ३५ ॥ भवतीति समाज्ञाय यत्नतः कार्य्यमुद्वहन् । स
निश्चयार्थं कार्य्यस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ॥ ३६ ॥ सर्वलोकात् परं
मत्वा जगाम मनसा हरिम् । अप्रमेयं महाबाहुं कामाज्जातमजं
नृषु ॥ ३७ ॥ पाण्डवस्तर्कयामास कर्मभिर्देवसम्मितैः । नास्य
किञ्चिदविज्ञातं नास्य किञ्चिदकर्मजम् ॥ ३८ ॥ न स किञ्चिन्न
विषहेदिति कृष्णममन्यत । स तु तां नैष्ठिकीं बुद्धिं कृत्वा पार्थो
युधिष्ठिरः । गुरुवद्भूतगुरवे प्राहिणोद्दूतमञ्जसा ॥ ३९ ॥ शीघ्र-
गेन रथेनाशु स दूतः प्राप्य यादवान् । द्वारकावासिनं कृष्णं
द्वारवत्यां समासदत् ॥ ४० ॥ दर्शनाकांक्षिणं पार्थं दर्शना-
कांक्षयाच्युतः । इन्द्रसेनेन सहित इन्द्रप्रस्थमगात्तदा ॥ ४१ ॥
व्यतीत्य विविधान्देशांस्त्वरावान् क्षिप्रवाहनः । इन्द्रप्रस्थगतं पार्थ-
मभ्यगच्छज्जनार्दनः ॥ ४२ ॥ स गृहे पितृवद्भ्रात्रा धर्मराजेन
पूजितः । भीमेन च ततोऽपश्यत् स्वसारं प्रीतिमान् पितुः ॥ ४३ ॥
प्रीतः प्रीतेन सुहृदा रेमे स सहितस्तदा । अर्जुनेन यमाभ्याञ्च
गुरुवत् पर्य्युपासितः ॥ ४४ ॥ तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं
कल्यमच्युतम् । धर्मराजः समागम्याज्ञापयत् स्वं प्रयोजनम् ॥४५॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रार्थितो राजसूयो मे न चासौ केवले-
प्सया । प्राप्यते येन तत्ते हि विदितं कृष्ण सर्वशः ॥ ४६ ॥
यस्मिन् सर्वः सम्भवति यश्च सर्वत्र पूज्यते । यश्च सर्वेश्वरो राजा
राजसूयं स विन्दति ॥ ४७ ॥ तं राजसूयं सुहृदः कार्य्यमाहुः

समेत्य ते। तत्र मे निश्चिततमं तव कृष्ण गिरा भवेत् ॥ ४८ ॥ केचिद्धि सौहृदादेव न दोषं परिचक्षते। स्वार्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदन्त्युत ॥ ४९ ॥ प्रियमेव परीप्सन्ते केचिदात्मनि यद्धितम्। एवम्प्रायाश्च दृश्यन्ते जनवादाः प्रयोजने ॥ ५० ॥ त्वन्तु हेतूनतीत्यैतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च। परमं यत् क्षमं लोके यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ५१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीकृष्ण उवाच। सर्वैर्गुणैर्महाराज राजसूयं त्वमर्हसि। जानतस्त्वेव ते सर्वं किञ्चिद्वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥ जामदग्न्येन रामेण क्षत्रं यदवशेषितम्। तस्मादवरजं लोके यदिदं क्षत्रसंज्ञितम् ॥ २ ॥ कृतोऽयं कुलसङ्कल्पः क्षत्रियैर्वसुधाधिप। निदेशभाग्भिस्तत्ते हि विदितं भरतर्षभ ॥ ३ ॥ ऐलस्येक्ष्वाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते। राजानः श्रेणिबद्धाश्च तथान्ये क्षत्रिया भुवि ॥ ४ ॥ ऐलवंश्याश्च ये राजंस्तथैवेक्ष्वाकवो नृपाः। तानि चैकशतं विद्धि कुलानि भरतर्षभ ॥ ५ ॥ ययातिस्त्वेव भोजानां विस्तरो गुणतो महान्। भजतेऽद्य महाराज विस्तरं स चतुर्दिशम् ॥ ६ ॥ तेषां तथैव तां लक्ष्मीं सर्वक्षत्रमुपासते। इदानीमेव वै राजन् जरासन्धो महीपतिः। अभिभूय श्रियं तेषां कुलानामभिषिचितः ॥ ७ ॥ स्थितो मूर्द्ध्नि नरेन्द्राणामोजसाक्रम्य सर्वशः। सोऽवनिं मध्यमां भुक्त्वा मिथो भेदममन्यत ॥ ८ ॥ प्रभुर्य्यस्तु परो राजा यस्मिन्नेकवशे जगत्। स साम्राज्यं महाराज प्राप्तो भवति योगतः ॥ ९ ॥ तं स राजा जरासन्धं संश्रित्य किल सर्वशः। राजन् सेनापतिर्जातः शिशुपालः प्रतापवान् ॥ १० ॥ तमेव च

महाराज शिष्यवत् समुपस्थितः। वक्रः करूषाधिपतिर्माया-योधी महाबलः॥ ११॥ अपरौ च महावीर्य्यौ महात्मानौ समाश्रितौ। जरासन्धं महावीर्य्यं तौ हंसडिम्भकावुभौ॥ १२॥ दन्तवक्रः करूषश्च करभो मेघवाहनः। मूर्द्ध्नि दिव्यमणिं बिभ्रत् यमद्भुतमणिं विदुः॥ १३॥ मुरुञ्च नरकञ्चैव शास्ति यो यवनाधिपः। अपर्य्यन्तबलो राजा प्रतीच्यां वरुणो यथा॥ १४॥ भगदत्तो महाराज वृद्धस्तव पितुः सखा। स वाचा प्रणतस्तस्य कर्म्मणा च विशेषतः॥ १५॥ स्नेहबद्धश्च मनसा पितृवद्भक्तिमांस्त्वयि। प्रतीच्यां दक्षिणञ्चान्तं पृथिव्याः प्रति यो नृपः॥ १६॥ मातुलो भवतः शूरः पुरुजित् कुन्तिवर्द्धनः। स ते सन्नतिमानेकः स्नेहतः शत्रुसूदनः॥ १७॥ जरासन्धं गतस्त्वेव पुरा यो न मया हतः। पुरुषोत्तमविज्ञातो योऽसौ चेदिषु दुर्म्मतिः॥ १८॥ आत्मानं प्रति जानाति लोकेऽस्मिन् पुरुषोत्तमम्। आदत्ते सततं मोहाद्यः स चिह्नञ्च मामकम्॥ १९॥ वङ्गपुण्ड्रकिरातेषु राजा बलसन्वितः। पौण्ड्रको वासुदेवेति योऽसौ लोकेऽभिविश्रुतः॥ २०॥ चतुर्थभाङ्महाराज भोज इन्द्रसखो बली। विद्याबलाद्यो व्यजयत् स पाण्ड्यक्रथकैशिकान्॥ २१॥ भ्राता यस्याकृतिः शूरो जमदग्न्यसमोऽभवत्। स भक्तो मागधं राजा भीष्मकः परवीरहा॥ २२॥ प्रियाण्याचरतः प्रह्वान् सदा सम्बन्धिनस्ततः। भजतो न भजत्यस्मानप्रियेषु व्यवस्थितः॥ २३॥ न कुलं न बलं राजन्नभ्यजानात्तथात्मनः। पश्यमानो यशो दीप्तं जरासन्धमुपाश्रितः॥ २४॥ उदीच्याश्च तथा भोजाः कुलान्यष्टादश प्रभो। जरासन्धभयादेव प्रतीचीं दिशमाश्रिताः॥ २५॥ शूरसेना भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटच्चराः। सुस्थलाश्च सुकुट्टाश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह॥ २६॥ शाल्वायनाश्च राजानः सोदर्य्यानुचरैः सह। दक्षिणा ये च पाञ्चालाः पूर्वाः कुन्तिषु

कोसलाः ॥ २७ ॥ तथोत्तरां दिशं चापि परित्यज्य भयार्दिताः ।
मत्स्याः संन्यस्तपादाश्च दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ २८ ॥ तथैव
सर्वपाञ्चाला जरासन्धभयार्दिताः । स्वराज्यं सम्परित्यज्य विद्रुताः
सर्वतो दिशम् ॥ २९ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कंसो निर्मथ्य याद-
वान् । बार्हद्रथसुते देव्यावुपागच्छद्वृथामतिः ॥ ३० ॥ अस्तिः
प्राप्तिश्च नाम्ना ते सहदेवानुजेऽबले । बलेन तेन स ज्ञातीनभि-
भूय वृथामतिः ॥ ३१ ॥ श्रैष्ठ्यं प्राप्तः स तस्यासीदतीवापनयो
महान् । भोजराजन्यवृद्धैश्च पीड्यमानैर्दुरात्मना ॥ ३२ ॥ ज्ञाति-
त्राणमभीप्सद्भिरस्मत्सम्भावना कृता । दत्त्वाक्रूराय सुतनुं
तामाहुकसुतां तदा ॥ ३३ ॥ सङ्कर्षणद्वितीयेन ज्ञातिकार्य्यं
मया कृतम् । हतौ कंससुनामानौ मया रामेण चाप्युत ॥ ३४ ॥
भये तु समतिक्रान्ते जरासन्धे समुद्यते । मन्त्रोऽयं मन्त्रितो
राजन् कुलैरष्टादशावरैः ॥ ३५ ॥ अनारभन्तो निघ्नन्तो महास्त्रैः
शत्रुघातिभिः । न हन्यामो वयन्तस्य त्रिभिर्वर्षशतैर्बलम् ॥ ३६ ॥
तस्य ह्यमरसङ्काशौ बलेन बलिनाम्वरौ । नामभ्यां हंसडिम्भका-
वशस्त्रनिधनावुभौ ॥ ३७ ॥ तावुभौ सहितौ वीरौ जरासन्धश्च
वीर्य्यवान् । त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्य्याप्ता इति मे मतिः ॥ ३८ ॥
न हि केवलमस्माकं यावन्तोऽन्ये च पार्थिवाः । तथैव तेषामा-
सीच्च बुद्धिर्बुद्धिमताम्वर ॥ ३९ ॥ अथ हंस इति ख्यातः कश्चि-
दासीन्महान्नृपः । रामेण स हतस्तत्र संग्रामेऽष्टादशावरे ॥ ४० ॥
हतो हंस इति प्रोक्तमथ केनापि भारत । तच्छ्रुत्वा डिम्भको राजन्
यमुनाम्भस्यमज्जत ॥ ४१ ॥ विना हंसेन लोकेऽस्मिन्नाहं जीवितु-
मुत्सहे । इत्येतां मतिमास्थाय डिम्भको निधनं गतः ॥ ४२ ॥
तथा तु डिम्भकं श्रुत्वा हंसः परपुरञ्जय । प्रपेदे यमुनामेव
सोऽपि तस्यां न्यमज्जत ॥ ४३ ॥ तौ स राजा जरासन्धः श्रुत्वा च
विधनं गतौ । पुरं शून्येन मनसा प्रययौ भरतर्षभ ॥ ४४ ॥

ततो वयममित्रघ्न तस्मिन् प्रतिगते नृपे। पुनरानन्दिनः सर्व्वे मथुरायां वसामहे ॥ ४५ ॥ यदाभ्येत्य पितरं सा वै राजीवलोचना। कंसभार्य्या जरासन्धं दुहिता मागधं नृपम् ॥ ४६ ॥ चोदयत्येव राजेन्द्र पतिव्यसनदुःखिता। पतिघ्नं मे जहीत्येवं पुनः पुनररिन्दम ॥ ४७ ॥ ततो वयं महाराज तन्मन्त्रं पूर्व्वमन्त्रितम्। संस्मरन्तो विमनसो व्यपयाता नराधिप ॥ ४८ ॥ पृथक्त्वेन महाराज संक्षिप्य महतीं श्रियम्। पलायामो भयात्तस्य ससुतज्ञातिवान्धवाः ॥ ४९ ॥ इति सञ्चिन्त्य सर्व्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः। कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ॥ ५० ॥ ततो निवेशं तस्याञ्च कृतवन्तो वयं नृप। तथैव दुर्गसंस्कारं देवैरपि दुरासदम् ॥ ५१ ॥ स्त्रियोऽपि यस्यां युध्येयुः किमु वृष्णिमहारथाः। तस्यां वयममित्रघ्न निवसामोऽकुतोभयाः ॥ ५२ ॥ आलोच्य गिरिमुख्यं तं मागधं तीर्णमेव च। माधवाः कुरुशार्दूल परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ५३ ॥ एवं वयं जरासन्धादभितः कृतकिल्बिषाः। सामर्थ्यवन्तः सम्बन्धाद्गोमन्तं समुपाश्रिताः ॥ ५४ ॥ त्रियोजनायतं सद्म त्रिस्कन्धं योजनादधि। योजनान्ते शतद्वारं वीरविक्रमतोरणम् ॥ ५५ ॥ अष्टादशावरैर्नद्धं क्षत्रियैर्युद्धदुर्म्मदैः। अष्टादशसहस्राणि भ्रातॄणां सन्ति नः कुले ॥ ५६ ॥ आहुकस्य शतं पुत्त्रा एकैकस्त्रिदशावरः। चारुदेष्णः सह भ्रात्रा चक्रदेवोऽथ सात्यकिः ॥ ५७ ॥ अहञ्च रौहिणेयश्च साम्बः शौरिसमो युधि। एवमेते रथाः सप्त राजन्नन्यान्निबोध मे ॥ ५८ ॥ कृतवर्म्मा ह्यनाधृष्टिः समीकः समितिञ्जयः। कङ्कः शङ्कुश्च कुन्तिश्च सप्तैते वै महारथाः ॥ ५९ ॥ पुत्त्रौ चान्धकभोजस्य वृद्धो राजा च ते दश। वज्रसंहनना वीरा वीर्य्यवन्तो महारथाः ॥ ६० ॥ स्मरन्तो मध्यमं देशं वृष्णिमध्ये व्यवस्थिताः। स त्वं सम्राड्गुणैर्युक्तः सदा भरतसत्तम ॥ ६१ ॥ क्षत्रे सम्राज-

मात्मानं कर्त्तुमर्हसि भारत। न तु शक्यं जरासन्धे जीवमाने महाबले ॥ ६२ ॥ राजसूयं त्वयावाप्तुमेषा राजन्मतिर्मम। तेन रुद्धा हि राजानः सर्वे जित्वा गिरिव्रजे ॥ ६३ ॥ मन्दरे पर्वतेन्द्रस्य सिंहेनेव महाद्विपाः। स हि राजा जरासन्धो यियक्षुर्वसुधाधिपैः ॥ ६४ ॥ महादेवं महात्मानमुमापतिमरिन्दम। आराध्य तपसोग्रेण निर्जितास्तेन पार्थिवाः ॥ ६५ ॥ प्रतिज्ञायाश्च पारं स गतः पार्थिवसत्तमः। स हि निर्जित्य निर्जित्य पार्थिवान् पृतनागतान् ॥ ६६ ॥ पुरमानीय बद्ध्वा च चकार पुरुषव्रजम्। वयञ्चैव महाराज जरासन्धभयात्तदा ॥ ६७ ॥ मथुरां सम्परित्यज्य गता द्वारवतीं पुरीम्। यदि त्वेतन्महाराज यज्ञं प्राप्तुमभीप्ससि ॥ ६८ ॥ यतस्व तेषां मोक्षाय जरासन्धवधाय च। समारम्भो न शक्योऽयमन्यथा कुरुनन्दन ॥ ६९ ॥ राजसूयस्य कार्त्स्न्येन कर्त्तुं मतिमताम्वर। इत्येषा मे मतीराजन्यथा वा मन्यसेऽनघ। एवं गते समाचक्ष्व स्वयं निश्चित्य हेतुभिः ॥ ७० ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि कृष्णवाक्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। उक्तं त्वया बुद्धिमतां यन्नान्यो वक्तुमर्हति। संशयानां हि निर्मोक्ता त्वं नान्यो विद्यते भुवि ॥ १ ॥ गृहे गृहे हि राजानः स्वस्य स्वस्य प्रियङ्कराः। न च साम्राज्यमाप्तास्ते सम्राट्शब्दो हि कृच्छ्रभाक् ॥ २ ॥ कथं परानुभावज्ञः स्वं प्रशंसितुमर्हति। परेण समवेतस्तु यः प्रशस्य स पूज्यते ॥ ३ ॥ विशाला बहुला भूमिर्बहुरत्नसमाचिता। दूरं गत्वा विजानाति श्रेयो वृष्णिकुलोद्वह ॥ ४ ॥ शममेव परं मन्ये शमात्

क्षेमं भवेन्मम। आरम्भे पारमेष्ठ्यन्तु न प्राप्यमिति मे मतिः ॥ ५ ॥ एवमेते हि जानन्ति कुले जाता मनस्विनः। कश्चित् कदाचिदेतेषां भवेच्छ्रेष्ठो जनार्दन ॥ ६ ॥ वयञ्चैव महाभाग जरासन्धभयात्तदा। शङ्किता स्म महाभाग दौरात्म्यात्तस्य चानघ ॥ ७ ॥ अहं हि तव दुर्द्धर्ष भुजवीर्य्याश्रय प्रभो। नात्मानं बलिनं मन्ये त्वयि तस्माद्विशङ्किते ॥ ८ ॥ त्वत्सकाशाच्च रामाच्च भीमसेनाच्च माधव। अर्जुनाद्वा महाबाहो हन्तुं शक्यो न वेति वै ॥ ९ ॥ एवं जानन् हि वार्ष्णेय विमृशामि पुनः पुनः। त्वं मे प्रमाणभूतोऽसि सर्व्वकार्य्येषु केशव। तच्छ्रुत्वा चाब्रवीद्भीमो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १० ॥

भीम उवाच। अनारम्भपरो राजा वल्मीक इव सीदति। दुर्व्वलश्चानुपायेन बलिनं योऽधितिष्ठति ॥ ११ ॥ अतन्द्रितस्तु प्रायेण दुर्व्वलो बलिनं रिपुम्। जयेत् सम्यक्प्रयोगेन नीत्यार्थानात्मनो हितान् ॥ १२ ॥ कृष्णे नयो मयि बलं जयः पार्थे धनञ्जये। मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्नयः ॥ १३ ॥

श्रीकृष्ण उवाच। अर्थानारभते बालो नानुबन्धमवेक्षते। तस्मादरिं न मृष्यन्ति बालमर्थपरायणम् ॥ १४ ॥ हित्वा करान्यौवनाश्विः पालनाच्च भगीरथः। कार्त्तवीर्य्यस्तपोवीर्य्याद्बलात्तु भरतो विभुः ॥ १५ ॥ ऋद्धा मरुत्तस्तान् पञ्च सम्राजस्त्वनुशुश्रुम। साम्राज्यमिच्छतस्ते तु सर्व्वाकारं युधिष्ठिर ॥ १६ ॥ मन्त्रान् वश्यानतुस्मरन्नेवमेव सतां युगे। निग्राह्यलक्षणं प्राप्तिः धर्मार्थनयलक्षणैः। बार्हद्रथो जरासन्धस्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ १७ ॥ न चैतमनुरुध्यन्ते कुलान्येकशतं नृपाः। तस्मादिह बलादेव साम्राज्यं कुरुते हि सः ॥ १८ ॥ रत्नभाजो हि राजानो जरासन्धमुपासते। न च तुष्यति तेनापि बाल्यादनयमास्थितः ॥ १९ ॥ मूर्द्धाभिषिक्तं नृपतिं प्रधानपुरुषो बलात्। आदत्ते न च नो दृष्टोऽभागः

पुरुषतः क्वचित् ॥ २० ॥ एवं सर्वान् वशे चक्रे जरासन्धः शता-
वरान्। तं दुर्बलतरो राजा कथं पार्थ उपैष्यति ॥ २१ ॥ प्रोक्षि-
तानां प्रमृष्टानां राज्ञां पशुपतेर्गृहे। पशूनामिव का प्रीतिर्जीविते
भरतर्षभ ॥ २२ ॥ क्षत्रियः शस्त्रमरणो यदा भवति सत्कृतः।
ततः स मागधं संख्ये प्रतिबाधेम सङ्गताः ॥ २३ ॥ षड़शीतिः समा-
नीताः शेषा राजंश्चतुर्दश। जरासन्धेन राजानस्ततः क्रूरं प्रवर्त्स्यते
॥ २४ ॥ प्राप्नुयात् स यशो दीप्तं तत्र यो विघ्नमाचरेत्। जयेद्यश्च
जरासन्धं स सम्राट् नियतं भवेत् ॥ २५ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि कृष्णवाक्ये
पञ्चदशोऽध्यायः॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सम्राड्‌गुणमभीप्सन् वै युष्मान् स्वार्थ-
परायणः। कथं प्रहिणुयां कृष्ण सोऽहङ्केवलसाहसात् ॥ १ ॥
भीमार्जुनावुभौ नेत्रे मनो मन्ये जनार्दनम्। मनश्चक्षुर्विहीनस्य
कीदृशं जीवितं भवेत् ॥ २ ॥ जरासन्धबलं प्राप्य दुष्पारं भीम-
विक्रमम्। यमो हि न विजेताजौ तत्र वः किं विचेष्टितम् ॥ ३ ॥
अस्मिंस्त्वर्थान्तरे युक्तमनर्थः प्रतिपद्यते। तस्मान्न प्रतिपत्तिस्तु
कार्य्या युक्ता मता मम ॥ ४ ॥ यथाहं विमृशाम्येकस्तत्तावत्
श्रूयतां मम। सन्न्यासं रोचये साधु कार्य्यस्यास्य जनार्दन।
प्रतिहन्ति मनो मेऽद्य राजसूयो दुराहरः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच। पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्ये च महे-
षुधी। रथं ध्वजं सभाञ्चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ ॥

अर्जुन उवाच। धनुः शस्त्रं शरा वीर्य्यं पक्षो भूमिर्यशो
बलम्। प्राप्तमेतन्मया राजन् दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ ७ ॥
कुले जन्म प्रशंसन्ति वैद्याः साधु सुनिश्चिताः। बलेन सदृशं

नास्ति वीर्य्यन्तु मम रोचते ॥ ८ ॥ कृतवीर्य्यकुले जातो निर्वीर्य्यः किङ्करिष्यति । निर्वीर्य्ये तु कुले जातो वीर्य्यवांस्तु विशिष्यते ॥ ९ ॥ क्षत्रियः सर्वशो राजन्यस्य वृद्धिर्द्विषज्जये । सर्वैर्गुणै-र्विहीनोऽपि वीर्य्यवान् हि तरेद्रिपून् ॥ १० ॥ सर्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्वीर्य्यः किं करिष्यति । गुणीभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ॥ ११ ॥ जयस्य हेतुः सिद्धिर्हि कर्म दैवञ्च संश्रितम् । संयुक्तो हि बलैः कश्चित् प्रमादान्नोपयुज्यते ॥ १२ ॥ तेन द्वारेण शत्रुभ्यः क्षीयते सबलो रिपुः । दैन्यं यथा बलवति तथा मोहो बलान्विते । तावुभौ नाशकौ हेतू राज्ञा त्याज्यौ जयार्थिना ॥ १३ ॥ जरासन्धविनाशञ्च राज्ञाञ्च परिरक्षणम् । यदि कुर्य्याम यज्ञार्थं किन्ततः परमं भवेत् ॥ १४ ॥ अनारम्भे हि नियतो भवेदगुणनिश्चयः । गुणान्नि संशयाद्राजन्नैर्गुण्यं मन्यसे कथम् ॥ १५ ॥ काषायं सुलभं पश्चान्मुनीनां शममिच्छताम् । साम्राज्यन्तु भवेच्छक्यं वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १६ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि जरासन्धवधमन्त्रणे षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । जातस्य भारते वंशे तथा कुन्त्याः सुतस्य च । या वै युक्ता मतिः सेयमर्जुनेन प्रदर्शिता ॥ १ ॥ न स्म मृत्युं वयं विद्म रात्रौ वा यदि वा दिवा । न चापि कञ्चिदमर-मयुद्धेनानुशुश्रुम ॥ २ ॥ एतावदेव पुरुषः कार्य्यं हृदयतोष-णम् । नयेन विधिदृष्टेन यदुपक्रमते परान् ॥ ३ ॥ सुनयस्या-नपायस्य संयोगे परमः क्रमः । सङ्गत्या जायतेऽसाम्यं साम्यञ्च न भवेद्द्वयोः ॥ ४ ॥ अनयस्यानुपायस्य संयुगे परमः क्षयः । संशयो जायते साम्याज्जयश्च न भवेद्द्वयोः ॥ ५ ॥ ते वयं नय-

मास्थाय शत्रुदेहसमीपगाः। कथमन्तं न गच्छेम वृक्षस्येव नदीरयाः। पररन्ध्रे समाक्रान्ताः स्वरन्ध्रावरणे स्थिताः ॥ ६ ॥ व्यूढानीकैरतिबलैर्न युध्येदरिभिः सह। इति बुद्धिमतां नीतिस्तन्ममापीह रोचते ॥ ७ ॥ अनवद्या ह्यसम्बुद्धाः प्रविष्टाः शत्रुसद्म तत्। शत्रुदेहमुपाक्रम्य तं कामं प्राप्नुयामहे ॥ ८ ॥ एको ह्येव श्रियं नित्यं बिभर्त्ति पुरुषर्षभः। अन्तरात्मेव भूतानां तत्क्षयञ्चैव लक्षये ॥ ९ ॥ अथ वैनं निहत्याजौ शेषेणापि समाहताः। प्राप्नुयाम ततः स्वर्गं ज्ञातित्राणपरायणाः ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच। कृष्ण कोऽयं जरासन्धः किंवीर्य्यः किं पराक्रमः। यस्त्वां स्पृष्ट्वाग्निसदृशं न दग्धः शलभो यथा ॥११॥

श्रीकृष्ण उवाच। शृणु राजन् जरासन्धो यद्वीर्य्यो यत्पराक्रमः। यथा चोपेक्षितोऽस्माभिर्बहुशः कृतविप्रियः ॥ १२ ॥ अक्षौहिणीनां तिसृणामासीत् समरदर्पितः। राजा बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिर्बली ॥ १३ ॥ रूपवान्वीर्य्यसम्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः। नित्यं दीक्षाङ्कितततनुः शतक्रतुरिवापरः ॥ १४ ॥ तेजसा सूर्य्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः। यमान्तकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥ १५ ॥ तस्याभिजनसंयुक्तैर्गुणैर्भरतसत्तम। व्याप्तेयं पृथिवी सर्वा सूर्य्यस्येव गभस्तिभिः ॥ १६ ॥ स काशिराजस्य सुते यमजे भरतर्षभ। उपयेमे महावीर्य्यो रूपद्रविणसंयुते ॥ १७ ॥ तयोश्चकार समयं मिथः स पुरुषर्षभः। नातिवर्त्तिष्य इत्येवं पत्नीभ्यां सन्निधौ तदा ॥ १८ ॥ स ताभ्यां शुशुभे राजा पत्नीभ्यां वसुधाधिपः। प्रियाभ्यामनुरूपाभ्यां करेणुभ्यामिव द्विपः ॥ १९ ॥ तयोर्मध्यगतश्चापि रराज वसुधाधिपः। गङ्गायमुनयोर्मध्ये मूर्त्तिमानिव सागरः ॥ २० ॥ विषयेषु निमग्नस्य तस्य यौवनमभ्यगात्। न च वंशकरः पुत्रस्तस्याजायत कश्चन ॥ २१ ॥ मङ्गलैर्बहुभिर्होमैः पुत्रकामाभिरिष्टिभिः।

मासमाद नृपश्रेष्ठः पुत्रं कुलविवर्द्धनम् ॥ २२ ॥ अथ काक्षी-
वतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः । शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं
चण्डकौशिकम् ॥ २३ ॥ यदृच्छयागतं तन्तु वृक्षमूलमुपाश्रितम् ।
पत्नीभ्यां सहितो राजा स च रत्नैरतोषयत् ॥ २४ ॥ तमब्रवीत्
सत्यधृतिः सत्यवागृषिसत्तमः । परितुष्टोऽस्मि राजेन्द्र वरं वरय
सुव्रत ॥ २५ ॥ ततः सभार्य्यः प्रणतस्तमुवाच वृहद्रथः । पुत्र-
दर्शननैराश्याद्वाष्पसन्दिग्धया गिरा ॥ २६ ॥

राजोवाच । भगवन्राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितोऽहं तपोवनम् ।
किं वरेणाल्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे ॥ २७ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । एतच्छ्रुत्वा मुनिर्ध्यानमगमत् क्षुभितेन्द्रियः ।
तस्यैव चाम्रवृक्षस्य छायायां समुपाविशत् ॥ २८ ॥ तस्योपविष्टस्य
मुनेरुत्सङ्गे निपपात ह । अवातमशुकादष्टमेकमाम्रफलं किल
॥ २९ ॥ तत् प्रगृह्य मुनिश्रेष्ठो हृदयेनाभिमन्त्र्य च । राज्ञे
ददावप्रतिमं पुत्रसम्प्राप्तिकारणम् ॥ ३० ॥ उवाच च महा-
प्राज्ञस्तं राजानं महामुनिः । गच्छ राजन् कृतार्थोऽसि निवर्त्तस्व
नराधिप ॥ ३१ ॥ एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं शिरसा प्रणिपत्य च ।
मुनेः पादौ महाप्राज्ञः स नृपः स्वगृहं गतः ॥ ३२ ॥ यथा समय-
माज्ञाय तदा स नृपसत्तमः । द्वाभ्यामेकं फलं प्रादात् पत्नीभ्यां
भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ ते तदाम्रं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे ।
भावित्वादपि चार्थस्य सत्यवाक्यतया मुनेः ॥ ३४ ॥ तयोः सम-
भवद्गर्भः फलप्राशनसम्भवः । ते च दृष्ट्वा स नृपतिः परां मुदमवाप
ह ॥ ३५ ॥ अथ काले महाप्राज्ञ यथासमयमागते । प्राजायेतां
शुभे राजन् शरीरशकले तदा ॥ ३६ ॥ एकाक्षिबाहुचरणे अर्द्धो-
दरमुखस्फिचे । दृष्ट्वा शरीरशकले प्रवेपतुरुभे भृशम् ॥ ३७ ॥
उद्विग्ने सह सम्मन्त्र्य ते भगिन्यौ तदाबले । सजीवे प्राणि-
शकले तत्यजाते सुदुःखिते ॥ ३८ ॥ तयोर्धात्र्यौ सुसम्वीते ते

कृत्वा गर्भसंप्लवे । निर्गम्यान्तःपुरद्वारात् समुत्सृज्याभिजग्मतुः ॥ ३९ ॥ ते चतुष्पथनिक्षिप्ते जरा नामाथ राक्षसी । जग्राह मनुजव्याघ्र मांसशोणितभोजना ॥ ४० ॥ कर्त्तुकामा सुखवहे शकले सा तु राक्षसी । संयोजयामास तदा विधानबलचोदिता ॥ ४१ ॥ ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ । एकमूर्त्तिधरो वीरः कुमारः समपद्यत ॥ ४२ ॥ ततः सा राक्षसी राजन् विस्मयोत्फुल्ललोचना । न शशाक समुद्वोढुं वज्रसारमयं शिशुम् ॥ ४३ ॥ बालस्ताम्रतलं मुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः । प्राक्रोशदति-संरब्धः सतोय इव तोयदः ॥ ४४ ॥ तेन शब्देन संभ्रान्तः सहसान्तःपुरे जनः । निर्जगाम नरव्याघ्र राज्ञा सह परन्तप ॥ ४५ ॥ ते चाबले परिम्लानेपयःपूर्णपयोधरे । निराशे पुत्र-लाभाय सहसैवाभ्यगच्छताम् ॥ ४६ ॥ तेऽथ दृष्ट्वा तथाभूते राजानं चेष्टसन्ततिम् । तञ्च बालं सुबलिनं चिन्तयामास राक्षसी ॥ ४७ ॥ नार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रगृद्धिनः । बालं पुत्रमिमं हन्तुं धार्मिकस्य महात्मनः ॥ ४८ ॥ सा तं बालमुपादाय मेघलेखेव भास्करम् । कृत्वा च मानुषं रूपमुवाच वसुधाधिपम् ॥ ४९ ॥

राक्षस्युवाच । बृहद्रथ सुतस्तेऽयं मया दत्तः प्रगृह्यताम् । तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात् । धात्रीजनपरित्यक्तो मयायं परिरक्षितः ॥ ५० ॥

श्रीकृष्ण उवाच । ततस्ते भरतश्रेष्ठ काशिराजसुते शुभे । तं बालमभिपद्याशु प्रस्रवैरभ्यषिञ्चताम् ॥ ५१ ॥ ततः स राजा संहृष्टः सर्वं तदुपलभ्य च । अपृच्छद्धेमगर्भाभां राक्षसीं तामराक्षसीम् ॥ ५२ ॥

राजोवाच । का त्वं कमलगर्भाभे मम पुत्रप्रदायिनी । कामया ब्रूहि कल्याणि देवता प्रतिभासि मे ॥ ५३ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि जरासन्धोत्पत्तौ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

राक्षस्युवाच। जरा नामास्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी। तव वेश्मनि राजेन्द्र पूजिता न्यवसं सुखम्॥ १॥ गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि राक्षसी। गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयम्भुवा॥ २॥ दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्य-रूपिणी। यो मां भक्त्या लिखेत् कुड्ये सपुत्रां यौवनान्विताम् ॥ ३॥ गृहे तस्य भवेद्वृद्धिरन्यथा क्षयमाप्नुयात्। त्वद्गृहे तिष्ठ-माना तु पूजिताहं सदा विभो॥ ४॥ लिखिता चैव कुड्येऽहं पुत्रैर्बहुभिरावृता। गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सुपूजिता ॥ ५॥ साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तयाम्यनिशं तव। तवेमे पुत्र-शकले दृष्टवत्यस्मि धार्म्मिक॥ ६॥ संश्लेषिते मया दैवात् कुमारः समपद्यत। तव भाग्यान्महाराज हेतुमात्रमहं त्विह॥ ७॥ मेरुं वा खादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम्। गृहसंपूजना-त्तुष्टा मया प्रत्यर्पितस्तव॥ ८॥

श्रीकृष्ण उवाच। एवमुक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत। स संगृह्य कुमारं तं प्रविवेश गृहं नृपः॥ ९॥ तस्य बालस्य यत् कृत्यं तच्चकार नृप स्तदा। आज्ञापयच्च राक्षस्या मगधेषु महोत्सवम्॥ १०॥ तस्य नामाकरोच्चैव पितामहसमः पिता। जरया सन्धितो यस्माज्जरासन्धो भवत्वयम्॥ ११॥ सोऽवर्द्धत महातेजाः मगधाधिपते सुतः। प्रमाणबलसम्पन्नो हुताहुति-रिवानलः। मातापित्रोर्न्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा शशी॥ १२॥

इति सभापर्व्वणि राजसूयारम्भपर्व्वणि जरासन्धोत्पत्तौ अष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥

श्रीकृष्ण उवाच। कस्यचित्त्वथकालस्य पुनरेव महातपाः। मागधेषूपचक्राम भगवांश्चण्डकौशिकः॥ १॥ तस्यागमनसंहृष्टः सामात्यः स पुरःसरः। सभार्य्यः सह पुत्रेण निर्जगाम बृहद्रथः

॥ २ ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयैस्तमर्चयामास भारत। स नृपो राज्य-सहितं पुत्रं तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां पार्थिवाद्भगवानृषिः। उवाच मगधं राजन् प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४ ॥ सर्वमेतन्मया ज्ञातं राजन् दिव्येन चक्षुषा। पुत्रस्तु शृणु राजेन्द्र यादृशोऽयं भविष्यति ॥ ५ ॥ अस्य रूपञ्च सत्त्वञ्च बल-मूर्जितमेव च। एष श्रिया समुदितः पुत्रस्तव न संशयः ॥ ६ ॥ प्रापयिष्यति तत्सर्वं विक्रमेण समन्वितः। अस्य वीर्य्यवतो वीर्य्यं नानुयास्यन्ति पार्थिवाः ॥ ७ ॥ पततो वैनतेयस्य गतिमन्ये यथा खगाः। विनाशमुपयास्यन्ति ये चास्य परिपन्थिनः ॥ ८ ॥ देवै-रपि विसृष्टानि शस्त्राण्यस्य महीपते। न रुजं जनयिष्यन्ति गिरेरिव नदीरयाः ॥ ९ ॥ सर्वमूर्द्धाभिषिक्तानामेष मूर्द्ध्नि ज्वलिष्यति। प्रभाहरोऽयं सर्वेषां ज्योतिषामिव भास्करः ॥ १० ॥ एनमासाद्य राजानः समृद्धबलवाहनाः। विनाशमुपयास्यन्ति शलभा इव पावकम् ॥ ११ ॥ एष श्रियः समुदिताः सर्वराज्ञां ग्रहीष्यति। वर्षास्विवोदीर्णजला नदीर्नदनदीपतिः ॥ १२ ॥ एष धारयिता सम्यक् चातुर्वर्ण्यं महाबलः। शुभाशुभमिव स्फीतां सर्वशस्यधरा धरा ॥ १३ ॥ अस्याज्ञावशगाः सर्वे भविष्यन्ति नराधिपः। सर्वभूतात्मभूतस्य वायोरिव शरीरिणः ॥ १४ ॥ एष रुद्रं महादेवं त्रिपुरान्तकरं हरम्। सर्वलोकेष्वतिबलः साक्षात् द्रक्ष्यति मागधः ॥ १५ ॥ एवं ब्रुवन्नेव मुनिः स्वकार्य्य-मिव चिन्तयन्। विसर्जयामास नृपं बृहद्रथमथारिहन् ॥ १६ ॥ प्रविश्य नगरीञ्चापि ज्ञातिसम्बन्धिभिर्वृतः। अभिषिच्य जरासन्धं मगधाधिपतिस्तदा ॥ १७ ॥ बृहद्रथो नरपतिः परां निर्वृतिमाययौ। अभिषिक्ते जरासन्धे तदा राजा बृहद्रथः ॥ १८ ॥ पत्नीद्वयेनानुगतस्तपोवनचरोऽभवत्। ततो वनस्थे पितरि मात्रो-श्चैव विशाम्पते। जरासन्धः स्ववीर्य्येण पार्थिवानरकोद्दशे ॥१९॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दीर्घस्य कालस्य तपोवनचरो नृपः । सभार्य्यः स्वर्गमगमत्तपस्तप्त्वा बृहद्रथः ॥ २० ॥ जरासन्धोऽपि नृपतिर्यथोक्तं कौशिकेन तत् । वरप्रदानमखिलं प्राप्य राज्यमपालयत् ॥ २१ ॥ निहते वासुदेवेन तदा कंसे महीपतौ । जातो वैरनिर्बन्धः कृष्णेन सह तस्य वै ॥ २२ ॥ भ्रामयित्वा शतगुणमेकोनं येन भारत । गदा क्षिप्ता बलवता मागधेन गिरिव्रजात् ॥ २३ ॥ तिष्ठतो मथुरायां वै कृष्णस्याद्भुतकर्म्मणः । एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा ॥ २४ ॥ दृष्ट्वा पौरैस्तदा सम्यग्गदा चैव निवेदिता । गदावसानं तत् ख्यातं मथुरायाः समीपतः ॥ २५ ॥ तस्यास्तां हंसडिभकावशस्त्रनिधनावुभौ । मन्त्रे मतिमतां श्रेष्ठौ नीतिशास्त्रविशारदौ ॥ २६ ॥ यौ तौ मया ते कथितौ पूर्व्वमेव महाबलौ । त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्य्याप्ता इति मे मतिः ॥ २७ ॥ एवमेष तदा वीर बलिभिः कुकुरान्धकैः । वृष्णिभिश्च महाराज नीतिहेतोरुपेक्षितः ॥२८॥

इति सभापर्व्वणि राजसूयारम्भपर्व्वणि जरासन्धप्रशंसायां ऊनविंशोऽध्यायः समाप्तञ्च राजसूयारम्भपर्व्व ॥ १९ ॥

अथ जरासन्धवधपर्व्व ।

वासुदेव उवाच । पतितौ हंसडिभकौ कंसश्च सगणो हतः । जरासन्धस्य निधने कालोऽयं समुपागतः ॥ १ ॥ न शक्योऽसौ रणे जेतुं सर्व्वैरपि सुरासुरैः । प्राणयुद्धेन जेतव्यः स इत्युपलभामहे ॥ २ ॥ मयि नीतिर्बलं भीमे रक्षिता चावयोर्जयः । मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्नयः ॥ ३ ॥ त्रिभिरासादितोऽस्माभिर्विजने स नराधिपः । न सन्देहो यथा युद्धमेकेनाप्युपयास्यति ॥ ४ ॥ अवमानाच्च लोभाच्च बाहुवीर्य्याच्च दर्पितः ।

भीमसेनेन युद्धाय ध्रुवमभ्युपयास्यति ॥ ५ ॥ अलं तस्य महाबाहु-र्भीमसेनो महाबलः। लोकस्य समुदीर्णस्य निधनायान्तको यथा ॥ ६ ॥ यदि मे हृदयं वेत्सि यदि ते प्रत्ययो मयि। भीमसेनार्जुनौ शीघ्रं न्यासभूतौ प्रयच्छ मे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तो भगवता प्रत्युवाच युधिष्ठिरः। भीमार्जुनौ समालोक्य संप्रहृष्टमुखौ स्थितौ ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अच्युताच्युत मा मैवं व्याहरामित्रकर्षण। पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं चाश्रिता वयम् ॥ ९ ॥ यथा वदसि गोविन्द सर्वं तदुपपद्यते। न हि त्वमग्रतस्तेषां येषां लक्ष्मीः पराङ्मुखी ॥ १० ॥ निहतश्च जरासन्धो मोक्षिताश्च महीक्षितः। राजसूयश्च मे लब्धो निदेशे तव तिष्ठतः ॥ ११ ॥ क्षिप्रमेव यथा त्वेतत्कार्य्यं समुपपद्यते। अप्रमत्तो जगन्नाथ तथा कुरु नरोत्तम ॥ १२ ॥ त्रिभिर्भवद्भिर्हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे। धर्मार्थकामरहितो रोगार्त्त इव दुःखितः ॥ १३ ॥ न शौरिणा विना पार्थो न शौरिः पाण्डवं विना। नाजेयोऽस्त्यनयोर्लोके कृष्णयोरिति मे मतिः ॥ १४ ॥ अयञ्च बलिनां श्रेष्ठः श्रीमानपि वृकोदरः। युवाभ्यां सहितो वीरः किं न कुर्य्यान्महायशाः ॥ १५ ॥ सुप्रणीतो बलौघो हि कुरुते कार्य्यमुत्तमम्। अन्धं बलं जड़ं प्राहुः प्रणेतव्यं विचक्षणैः ॥ १६ ॥ यतो हि निम्नं भवति नयन्ति हि ततो जलम्। यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा जलम् ॥ १७ ॥ तस्मान्नयविधानज्ञं पुरुषं लोकविश्रुतम्। वयमाश्रित्य गोविन्दं यतामः कार्य्यसिद्धये ॥ १८ ॥ एवं प्रज्ञानयबलं क्रियोपायसमन्वितम्। पुरस्कुर्वीत कार्य्येषु कृष्णं कार्य्यार्थसिद्धये ॥ १९ ॥ एवमेव यदुश्रेष्ठ यावत् कार्य्यार्थसिद्धये। अर्जुनः कृष्णमन्वेतु भीमोऽन्वेतु धनञ्जयम्। नयो जयो बलञ्चैव विक्रमे सिद्धिमेष्यति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तास्ततः सर्व्वे भ्रातरो विपुलौजसः। वार्ष्णेयः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्मागधं प्रति ॥ २१ ॥ वर्चस्विनां ब्राह्मणानां स्नातकानां परिच्छदम्। आच्छाद्य सुहृदां वाक्यैर्मनोज्ञैरभिनन्दिताः ॥ २२ ॥ अमर्षादभितप्तानां ज्ञात्यर्थं मुख्यतेजसाम्। रविसोमाग्निवपुषां दीप्तमासीत्तदा वपुः ॥ २३ ॥ हतं मेने जरासन्धं दृष्ट्वा भीमपुरोगमौ। एककार्य्यसमुद्यन्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ ॥ २४ ॥ ईशौ हि तौ महात्मानौ सर्व्वकार्य्यप्रवर्त्तिनौ। धर्म्मकामार्थकार्य्याणां लोकानाञ्च प्रवर्त्तकौ ॥ २५ ॥ कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम्। रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च ॥ २६ ॥ गण्डकीञ्च महाशोणां सदानीरान्तथैव च। एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैत्याव्रजन्त ते ॥ २७ ॥ उत्तीर्य्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वांश्च कोशलान्। अतीत्य जग्मुर्मिथिलां मालाञ्चर्म्मण्वतीं नदीम् ॥ २८ ॥ अतीत्य गङ्गां शोणञ्च त्रयस्ते प्राङ्मुखास्तदा। कुशचीरच्छदा जग्मुर्मागधं क्षेत्रमच्युताः ॥ २९ ॥ ते शश्वद्गोधनाकीर्णमम्बुमन्तं शुभद्रुमम्। गोरथं गिरिमासाद्य ददृशुर्मागधं पुरम् ॥ ३० ॥

इति सभापर्व्वणि जरासन्धवधपर्व्वणि कृष्णपाण्डवमागधयात्रायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीवासुदेव उवाच। एष पार्थ महान् भाति पशुमान्नित्यमम्बुमान्। निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः ॥ १ ॥ वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा। तथा ऋषिगिरिस्तात शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः ॥ २ ॥ एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः। रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम् ॥ ३ ॥ पुष्पवेष्टितशाखाग्रैर्गन्धवद्भिर्मनोरमैः। निगूढा इव लोध्राणां वनैः

काभिजनप्रियैः ॥ ४ ॥ शुद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः। औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान्मुनिः ॥ ५ ॥ गौतमस्य क्षयात्तस्माद्यथासौ तत्र सद्मनि। भजते मागधं वंशं स नृपाणामनुग्रहः ॥ ६ ॥ अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः। गौतमक्षयमभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जुन ॥ ७ ॥ वनराजीस्तु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः। लोध्राणाञ्च शुभाः पार्थ गौतमौकःसमीपजाः ॥ ८ ॥ अर्वुदः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ। स्वस्तिकस्यालयश्चात्र मणिनागस्य चोत्तमः ॥ ९ ॥ अपरिहार्य्या मेघानां मागधा मनुना कृताः। कौशिको मणिमांश्चैव चक्राते चाप्यनुग्रहम् ॥ १० ॥ एवं प्राप्य पुरं रम्यं दुराधर्षं समन्ततः। अर्थसिद्धिन्त्वनुपमां जरासन्धोऽभिमन्यते। वयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेम हि ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः। वार्ष्णेयः पाण्डवौ चैव प्रतस्थुर्मागधं पुरम् ॥ १२ ॥ हृष्टपुष्टजनोपेतं चातुर्वर्ण्यसमाकुलम्। स्फीतोत्सवमनाधृष्यमासेदुश्च गिरिव्रजम् ॥ १३ ॥ ततो द्वारं समासाद्य पुरस्य गिरिमुच्छ्रितम्। बार्हद्रथैः पूज्यमानं तथा नगरवासिभिः। मागधानान्तु रुचिरं चैत्यकान्तरमाद्रवन् ॥ १४ ॥ यत्र मांसादमृषभमाससाद बृहद्रथः। तं हत्वा मासतालाभिस्तिस्रो भेरीरकारयत् ॥ १५ ॥ स्वपुरे स्थापयामास तेन चानह्य चर्मणा। यत्र ताः प्राणदन् भेर्य्यो दिव्यपुष्पावचूर्णिताः ॥ १६ ॥ भङ्क्त्वा भेरीत्रयं तेऽपि चैत्यप्राकारमाद्रवन्। द्वारतोऽभिमुखाः सर्वे ययुर्नानायुधास्तदा ॥ १७ ॥ मागधानां सुरुचिरं चैत्यकन्तं समाद्रवन्। शिरसीव समाघ्नन्तो जरासन्धं जिघांसवः ॥ १८ ॥ स्थिरं सुविपुलं शृङ्गं सुमहान्तत् पुरातनम्। अर्चितं गन्धमाल्यैश्च सततं सुप्रतिष्ठितम् ॥ १९ ॥ विपुलैर्बाहुभिर्वीरास्तेऽभिहत्याभ्यपातयन्। ततस्ते

मागधं हृष्टाः पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ २० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः । दृष्ट्वा तु दुर्न्निमित्तानि जरासन्धमदर्शयन् ॥ २१ ॥ पर्य्यग्न्यकुर्वंश्च नृपं द्विरदस्थं पुरोहिताः । ततस्तच्छान्तये राजा जरासन्धः प्रतापवान् ॥ २२ ॥ दीक्षितो नियमस्थोऽसावुपवासपरोऽभवत् । स्नातकव्रतिनस्ते तु बाहुशस्त्रा निरायुधाः ॥ २३ ॥ युयुत्सवः प्रविविशुर्ज्जरासन्धेन भारत । भक्ष्यमाल्यापणानाञ्च ददृशुः श्रियमुत्तमाम् ॥ २४ ॥ स्फीतां सर्व्वगुणोपेतां सर्व्वकामसमृद्धिनीम् । तान्तु दृष्ट्वा समृद्धिं ते वीथ्यां तस्यां नरोत्तमाः ॥ २५ ॥ राजमार्गेण गच्छन्तः कृष्णभीमधनञ्जयाः । बलाद्गृहीत्वा माल्यानि मालाकारान्महाबलाः ॥ २६ ॥ विरागवसनाः सर्व्वे स्रग्विणो मृष्टकुण्डलाः । निवेशनमथाजग्मुर्ज्जरासन्धस्य धीमतः ॥ २७ ॥ गोवासमिव वीक्षन्तः सिंहा हैमवता यथा । शालस्तम्भनिभास्तेषां चन्दनागुरुरूषिताः ॥ २८ ॥ अशोभन्त महाराज बाहवो युद्धशालिनाम् । तान्दृष्ट्वा द्विरदप्रख्याञ्छालस्कन्धानिवोद्गतान् ॥ २९ ॥ व्यूढोरस्कान्मागधानां विस्मयः समपद्यत । ते त्वतीत्य जनाकीर्णाः कक्ष्यास्तिस्रो नरर्षभाः ॥ ३० ॥ अहङ्कारेण राजानमुपतस्थुर्गतव्यथाः । तान् पाद्यमधुपर्क्कार्हान् गवार्हान् सत्कृतिं गतान् ॥ ३१ ॥ प्रत्युत्थाय जरासन्ध उपतस्थे यथाविधि । उवाच चैतान्राजाऽसौ स्वागतं वोऽस्त्विति प्रभुः ॥ ३२ ॥ मौनमासीत्तदा पार्थभीमयोर्ज्जनमेजय । तेषां मध्ये महाबुद्धिः कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ वक्तुं नायाति राजेन्द्र एतयोर्न्नियमस्थयोः । अर्व्वाङ्निशीथात् परतस्त्वया सार्द्धं वदिष्यतः ॥ ३४ ॥ यज्ञागारे स्थापयित्वा राजा राजगृहं गतः । ततोऽर्द्धरात्रे सम्प्राप्ते यातो यत्र स्थिता द्विजाः ॥ ३५ ॥ तस्य ह्येतद्व्रतं राजन् बभूव भुवि विश्रुतम् । स्नातकान् ब्राह्मणान् प्राप्तान् श्रुत्वा स समितिञ्जयः ॥ ३६ ॥

अप्यर्द्धरात्रे नृपतिः प्रत्युद्गच्छति भारत । तांस्त्वपूर्व्वेण वेशेन दृष्ट्वा स नृपसत्तमः ॥ ३७ ॥ उपतस्थे जरासन्धो विस्मितश्चाभवत्तदा । ते तु दृष्ट्वैव राजानं जरासन्धं नरर्षभाः ॥ ३८ ॥ इदमूचुरमित्रघ्नाः सर्व्वे भरतसत्तम । स्वस्त्यस्तु कुशलं राजन्निति तत्र व्यवस्थिताः ॥ ३९ ॥ तं नृपं नृपशार्द्दूल प्रेक्षमाणाः परस्परम् । तानब्रवीज्जरासन्धस्तथा पाण्डवयादवान् ॥ ४० ॥ आस्यतामिति राजेन्द्र ब्राह्मणच्छद्मसंवृतान् । अथोपविविशुः सर्व्वे त्रयस्ते पुरुषर्षभाः ॥ ४१ ॥ सम्प्रदीप्तास्त्रयो लक्ष्म्या महाध्वर इवाग्नयः । तानुवाच जरासन्धः सत्यसन्धो नराधिपः ॥ ४२ ॥ विगर्हमाणः कौरव्य वेशग्रहणवैकृतान् । न स्नातकव्रता विप्रा बहिर्माल्यानुलेपनाः ॥ ४३ ॥ भवन्तीति नृलोकेऽस्मिन्विदितं मम सर्व्वशः । के यूयं पुष्पवन्तश्च भुजैर्ज्याकृतलक्षणैः ॥ ४४ ॥ बिभ्रतः क्षात्रमोजश्च ब्राह्मण्यं प्रतिजानथ । एवं विरागवसना बहिर्माल्यानुलेपनाः ॥ ४५ ॥ सत्यं वदत के यूयं सत्यं राजसु शोभते । चैत्यकस्य गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिह छद्मना ॥ ४६ ॥ अद्वारेण प्रविष्टा स्थ निर्भया राजकिल्बिषात् । वदध्वं वापि वीर्य्यञ्च ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ ४७ ॥ कर्म्म चैतद्विलिङ्गस्थं किं वोऽद्य प्रसमीक्षितम् । एवञ्च मामुपास्थाय कस्माच्च विधिनार्हणाम् ॥ ४८ ॥ प्रणीतान्नानुगृह्णीत कार्य्यं किं वास्मदागमे । एवमुक्ते ततः कृष्णः प्रत्युवाच महामनाः । स्निग्धगम्भीरया वाचा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४९ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । स्नातकान् ब्राह्मणान् राजन् विद्ध्यस्मांस्त्वं नराधिप । स्नातकव्रतिनो राजन् ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ॥ ५० ॥ विशेषनियमाश्चैषामविशेषाश्च सन्त्युत । विशेषवांश्च सततं क्षत्रियः श्रियमृच्छति ॥ ५१ ॥ पुष्पवत्सु ध्रुवा श्रीश्च पुष्पवन्तस्ततो वयम् । क्षत्रियो बाहुवीर्य्यस्तु न तथा वाक्यवीर्य्यवान् ॥ ५२ ॥ अप्रगल्भं

वचस्तस्य तस्माद्वार्हद्रथेरितम् । स्ववीर्य्यं क्षत्रियाणान्तु वाह्वोर्धाता न्यवेशयत् ॥ ५३ ॥ तद्दिदृक्षसि चेद्राजन् द्रष्टास्यद्य न संशयः । अद्वारेण रिपोर्गेहं द्वारेण सुहृदो गृहान् ॥ ५४ ॥ प्रविशन्ति नरा धीरा द्वाराण्येतानि धर्मतः । कार्य्यवन्तो गृहानेत्य शत्रुतो नार्हणां वयम् । प्रतिगृह्णीम तद्विद्धि एतन्नः शाश्वतं व्रतम् ॥ ५५ ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धवधपर्वणि कृष्णजरासन्धसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

जरासन्ध उवाच । न स्मरामि कदा वैरं कृतं युष्माभिरित्युत । चिन्तयंश्च न पश्यामि भवतां प्रति वैकृतम् ॥ १ ॥ वैकृते वासति कथं मन्यध्वं मामनागसम् । अरिं वै ब्रूत हे विप्राः सतां समय एष हि ॥ २ ॥ अर्थधर्मोपघाताद्धि मनः समुपतप्यते । योऽनागसि प्रसृजति क्षत्रियो हि नसंशयः ॥ ३ ॥ अतोऽन्यथा चरंल्लोके धर्मज्ञः सन् महारथः । वृजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ॥ ४ ॥ त्रैलोक्ये क्षत्रधर्मो हि श्रेयान्वै साधुचारिणाम् । नान्यं धर्मं प्रशंसन्ति ये च धर्मविदो जनाः ॥ ५ ॥ तस्य मेऽद्य स्थितस्येह स्वधर्मे नियतात्मनः । अनागसः प्रजानाञ्च प्रमादादिव जल्पथ ॥ ६ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । कुलकार्य्यं महाबाहो कश्चिदेकः कुलोद्वहः । वहते यस्तन्नियोगाद्वयमभ्युद्यतास्त्वयि ॥ ७ ॥ त्वया चोपहृता राजन् क्षत्रिया लोकवासिनः । तदागः क्रूरमुत्पाद्य मन्यसे किमनागसम् ॥ ८ ॥ राजा राज्ञः कथं साधून् हिंस्यान्नृपतिसत्तम । तद्राज्ञः सन्निगृह्य त्वं रुद्रायोपजिहीर्षसि ॥ ९ ॥ अस्मांस्तदेनोपगच्छेत् कृतं वार्हद्रथ त्वया । वयं हि शक्ता धर्मस्य

रक्षणे धर्मचारिणः ॥ १० ॥ मनुष्याणां समालम्भो न च दृष्टः कदाचन। स कथं मानुषैर्देवं यष्टुमिच्छसि शङ्करम् ॥ ११ ॥ सवर्णो हि सवर्णानां पशुसंज्ञां करिष्यसि। कोऽन्य एवं यथा हि त्वं जरासन्ध वृथामतिः ॥ १२ ॥ यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत् कर्म करोति यः। तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं समवाप्नुयात् ॥ १३ ॥ ते त्वां ज्ञातिक्षयकरं वयमार्त्तानुसारिणः। ज्ञातिवृद्धि-निमित्तार्थं विनिहन्तुमिहागताः ॥ १४ ॥ नास्ति लोके पुमानन्यः क्षत्रियेष्विति चैव यत्। मन्यसे स च ते राजन् सुमहान् बुद्धि-विप्लवः ॥ १५ ॥ को हि जानन्नभिजनमात्मवान् क्षत्रियो नृपः। नाविशेत् स्वर्गमतुलं रणानन्तरमव्ययम् ॥ १६ ॥ स्वर्गं ह्येव समास्थाय रणयज्ञेषु दीक्षिताः। जयन्ति क्षत्रिया लोकांस्त-द्विद्धि मनुजर्षभ ॥ १७ ॥ स्वर्गयोनिर्महद्ब्रह्म स्वर्गयोनिर्मह-द्यशः। स्वर्गयोनिस्तपो युद्धे मृत्युः सोऽव्यभिचारवान् ॥ १८ ॥ एष ह्यैन्द्रो वैजयन्तो गुणैर्नित्यं समाहितः। येनासुरान् परा-जित्य जगत्पाति शतक्रतुः ॥ १९ ॥ स्वर्गमार्गाय कस्य स्याद्विग्रहो वै यथा तव। मागधैर्विपुलैः सैन्यैर्बाहुल्यबलदर्पितः ॥ २० ॥ मावमंस्थाः परान्राजन्नस्ति वीर्य्यं नरे नरे। समन्तेजस्त्वया चैव विशिष्टं वा नरेश्वर ॥ २१ ॥ यावदेतदसम्बुद्धं तावदेव भवेत्तव। विषह्यमेतदस्माकमतो राजन् ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥ जहि त्वं सदृशेष्वेव मानं दर्पञ्च मागध। मागमः ससुतामात्यः सबलश्च यमक्षयम ॥ २३ ॥ दम्भोद्भवः कार्त्तवीर्य्य उत्तरश्च बृहद्रथः। श्रेयसो ह्यवमन्येह विनेशुः सबला नृपाः ॥ २४ ॥ युयुत्समाणा-स्त्वत्तो हि न वयं ब्राह्मणा ध्रुवम्। शौरिरस्मि हृषीकेशो नृवीरौ पाण्डवाविमौ ॥ २५ ॥ त्वामाह्वयामहे राजन् स्थिरो युध्यस्व मागध। मुञ्च वा नृपतीन् सर्वान् गच्छ वा त्वं यमक्षयम् ॥२६॥

जरासन्ध उवाच। नाजितान्वै नरपतीन्नहमादद्मि कांश्चन।

अजितः पर्य्यवस्थाता कोऽत्र यो न मया जितः ॥२७॥ क्षत्रियस्यैतदेवाहुर्धर्मं कृष्णोपजीवनम् । विक्रम्य वशमानीय कामतो यत्समाचरेत् ॥ २८ ॥ देवतार्थमुपाहृत्य राज्ञः कृष्ण कथं भयात् । अहमद्य विमुच्येयं क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् ॥ २९ ॥ सैन्यं सैन्येन व्यूढेन एक एकेन वा पुनः । द्वाभ्यां त्रिभिर्वा योत्स्येऽहं युगपत् पृथगेव वा ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा जरासन्ध सहदेवाभिषेचनम् । आज्ञापयत्तदा राजा युयुत्सुर्भीमकर्मभिः ॥ ३१ ॥ स तु सेनापतिं राजा सस्मार भरतर्षभ । कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्धे उपस्थिते ॥ ३२ ॥ ययोस्ते नामनी राजन् हंसेति डिम्भकेति च । पूर्वं सङ्कथिते पुंभिर्नृलोके लोकसत्कृते ॥ ३३ ॥ तन्तु राजन्विभुः शौरी राजानं बलिनाम्वरम् । स्मृत्वा पुरुषशार्दूलः शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ३४ ॥ सत्यसन्धो जरासन्धं भुवि भीमपराक्रमम् । भागमन्यस्य निर्दिष्टमवध्यं मधुभिर्मृधे ॥ ३५ ॥ नात्मनात्मवतां मुख्य इयेष मधुसूदनः । ब्राह्मीमाज्ञां पुरस्कृत्य हन्तुं हलधरानुजः ॥ ३६ ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धवधपर्वणि जरासन्धयुद्धोद्योगे
द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तं निश्चितात्मानं युद्धाय यदुनन्दनः । उवाच वाग्मी राजानं जरासन्धमधोक्षजः ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । त्रयाणां केन ते राजन्योद्धुमुत्सहते मनः । अस्मदन्यतमेनेह सज्जीभवतु को युधि ॥ २ ॥ एवमुक्तः स नृपतिर्युद्धं वव्रे महाद्युतिः । जरासन्धस्ततो राजा भीमसेनेन मागधः ॥ ३ ॥ आदाय रोचनां माल्यं मङ्गल्यान्यपराणि च । धारय-

न्नगदान् मुख्यान् निवृतौर्विंदनानि च। उपतस्थे जरासन्धं युयुत्सुं वै पुरोहित ॥ ४ ॥ कृतस्वस्त्ययनो राजा ब्राह्मणेन यशस्विना। समनह्यज्जरासन्धः चात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ५ ॥ अवमुच्य किरीटं स केशान् समनुगृह्य च। उदतिष्ठज्जरासन्धो वेलातिग इवार्णवः ॥ ६ ॥ उवाच मतिमान्राजा भीमं भीम-पराक्रमः। भीम योत्स्ये त्वया सार्द्धं श्रेयसा निर्जितं वरम् ॥७॥ एवमुक्त्वा जरासन्धो भीमसेनमरिन्दमः। प्रत्युद्ययौ महातेजाः शक्रं बल इवासुरः ॥ ८॥ ततः सम्मन्त्र्य कृष्णेन कृतस्वस्त्ययनो बली। भीमसेनो जरासन्धमाससाद युयुत्सया ॥ ९ ॥ ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः। वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्य-जयकांक्षिणौ ॥ १० ॥ करग्रहणपूर्वन्तु कृत्वा पादाभिवन्दनम्। कच्चैः कच्चां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः ॥ ११ ॥ स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः। अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो ॥ १२ ॥ चित्रहस्तादिकं कृत्वा कच्चाबन्धञ्च चक्रतुः। गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम ॥ १३ ॥ बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावुभौ। उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ ॥ १४ ॥ करसम्पीड़नं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव। नर्द्दन्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ ॥ १५ ॥ तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कृतवीक्षणौ। सिंहाविव सुसंक्रुद्धा-वाकृष्याकृष्य युध्यताम् ॥ १६ ॥ अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्या-मुभयोरपि। आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरञ्च प्रचक्रतुः ॥ १७ ॥ उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तच्चवन्तौ च शिचितौ। अधोहस्तं स्वकण्ठेतूदरस्योरसि चाक्षिपत् ॥ १८ ॥ सर्वातिक्रान्तमर्य्यादं पृष्ठभङ्गञ्च चक्रतुः। सम्पूर्णमूर्च्छां बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः ॥१९॥ तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम्। एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम् ॥ २० ॥ तयोर्युद्धं ततो द्रष्टुं समेताः पुर-

वासिनः । ब्राह्मणा वणिजश्चैव क्षत्रियाश्च सहस्रशः ॥ २१ ॥ शूद्राश्च नरशार्दूल स्त्रियो वृद्धाश्च सर्वशः । निरन्तरमभूत्तत्र जनौघैरभिसंवृतम् ॥ २२ ॥ तयोरथ भुजाघातान्निग्रहप्रग्रहात्तथा । आसीत् सुभीमः सम्पातो वज्रपर्वतयोरिव ॥ २३ ॥ उभौ परमसंहृष्टौ बलेन बलिनांवरौ । अन्योन्यस्यान्तरं प्रेप्सु परस्परजयैषिणौ ॥ २४ ॥ तद्भीममुत्सार्य्य जनं युद्धमासीदुपप्लवे । बलिनोः संयुगे राजन् वृत्रवासवयोरिव ॥ २५ ॥ प्रकर्षणाकर्षणाभ्यामनुकर्षविकर्षणैः । आचकर्षतुरन्योऽन्यं जानुभिश्चावजघ्नतुः ॥ २६ ॥ ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् । पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ॥ २७ ॥ व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ । बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥ २८ ॥ कार्त्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि । अनाहारं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्त्तत ॥ २९ ॥ तद्वृत्तन्तु त्रयोदश्यां समवेतं महात्मनोः । चतुर्दश्यां निशायान्तु निवृत्तो मागधः क्लमात् ॥ ३० ॥ तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजन् जनार्दनः । उवाच भीमकर्माणं भीमं सम्बोधयन्निव ॥ ३१ ॥ क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय लभ्यः पीड़यितुं रणे । पीड्यमानो हि कार्त्स्न्येन जह्याज्जीवितमात्मनः ॥ ३२ ॥ तस्मात्ते नैव कौन्तेय पीड़नीयो जनाधिप । सममेतेन युध्यस्व बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ एवमुक्तः स कृष्णेन पाण्डवः परवीरहा । जरासन्धस्य तद्रूपं ज्ञात्वा चक्रे मतिं वधे ॥ ३४ ॥ ततस्तमजितं जेतुं जरासन्धं वृकोदरः । संरम्भं बलिनां श्रेष्ठो जग्राह कुरुनन्दनः ॥ ३५ ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धबधपर्वणि जरासन्धक्लान्तौ
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् । बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासन्धवधेप्सया ॥ १ ॥ नायं पाप मया कृष्ण युक्तः स्यादनुरोधितुम् । प्राणेन यदुशार्दूल बद्धकक्षेण वाससा ॥ २ ॥ एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच वृकोदरम् । त्वरयन् पुरुषव्याघ्रो जरासन्धवधेप्सया ॥ ३ ॥ यत्ते दैवं परं सत्त्वं यच्च ते मातरिश्वनः । बलं भीम जरासन्धे दर्शयाशु तदद्य वै ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तदा भीमो जरासन्धमरिन्दम । उत्क्षिप्य भ्रामयामास बलवन्तं महाबलः ॥ ५ ॥ भ्रामयित्वा शतगुणं जानुभ्यां भरतर्षभ । बभञ्ज पृष्ठं संक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च । करे गृहीत्वा चरणं द्वेधा चक्रे महाबलः ॥ ६ ॥ तस्य निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्ज्जतः । अभवत्तुमुलो नादः सर्वप्राणिभयङ्करः ॥ ७ ॥ वित्रेसुर्मागधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्च सुस्रुवुः । भीमसेनस्य नादेन जरासन्धस्य चैव ह ॥ ८ ॥ किन्नु स्याद्धिमवान् भिन्नः किन्नु स्विद्दीर्य्यते मही । इति वै मागधा जज्ञुर्भीमसेनस्य निःस्वनात् ॥ ९ ॥ ततो राजकुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं नृपम् । रात्रौ गतासुमुत्सृज्य निश्चक्रमुररिन्दमाः ॥ १० ॥ जरासन्धरथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् । आरोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास बान्धवान् ॥ ११ ॥ ते वै रत्नभुजं कृष्णं रत्नार्हाः पृथिवीश्वराः । राजानश्चक्रुरासाद्य मोक्षिता महतो भयात् ॥१२॥ अक्षतः शस्त्रसम्पन्नो जितारिः सह राजभिः । रथमास्थाय तं दिव्यं निर्जगाम गिरिव्रजात् ॥ १३ ॥ यः सोदर्य्यवान्नाम द्वियोधः कृष्णसारथिः । अभ्यासघाती संदृश्यो दुर्जयः सर्वराजभिः ॥ १४ ॥ भीमार्जुनाभ्यां योधाभ्यामास्थितः कृष्णसारथिः । शुशुभे रथवर्य्योऽसौ दुर्जयः सर्वधन्विभिः ॥ १५ ॥ शक्रविष्णू हि संग्रामे चेरतुस्तारकामये । रथेन तेन वै कृष्ण उपारुह्य ययौ तदा ॥ १६ ॥ तप्तचामीकराभेण किङ्किणीजालमालिना । मेघ-

निर्घोषनादिन जैत्रेणामित्रघातिना ॥ १७ ॥ येन शक्रो दानवानां जघान नवतीर्नव । तं प्राप्य समहृष्यन्त रथं ते पुरुषर्षभाः ॥ १८ ॥ ततः कृष्णं महाबाहुं भ्रातृभ्यां सहितं तदा । रथस्थं मागधा दृष्ट्वा समपद्यन्त विस्मिताः ॥ १९ ॥ हयैर्दिव्यैः समायुक्तो रथो वायुसमो जवे । अधिष्ठितः स शुशुभे कृष्णेनातीव भारत ॥ २० ॥ असङ्गो देवविहितस्तस्मिन्रथवरे ध्वजः । योजनाद्ददृशे श्रीमानिन्द्रायुधसमप्रभः ॥ २१ ॥ चिन्तयामास कृष्णोऽथ गरुत्मन्तं स चाभ्ययात् । क्षणे तस्मिन् स तेनासीच्चैत्यवृक्ष इवोच्छ्रितः ॥ २२ ॥ व्यादितास्यैर्महानादैः सह भूतैर्ध्वजालयैः । तस्मिन्रथवरे तस्थौ गरुत्मान् पन्नगाशनः ॥ २३ ॥ दुर्निरीक्ष्यो हि भूतानां तेजसाभ्यधिकं बभौ । आदित्य इव मध्याह्ने सहस्रकिरणावृतः ॥ २४ ॥ न स सज्जति वृक्षेषु शस्त्रैश्चापि न विध्यते । दिव्यो ध्वजवरो राजन्दृश्यते चेह मानुषैः ॥ २५ ॥ तमास्थाय रथं दिव्यं पर्जन्यसमनिःस्वनम् । निर्ययौ पुरुषव्याघ्रः पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ॥ २६ ॥ यं लेभे वासवाद्राजा वसुस्तस्माद्बृहद्रथः । बृहद्रथात् क्रमेणैव प्राप्तो बार्हद्रथं नृपम् ॥ २७ ॥ स निर्याय महाबाहुः पुण्डरीकेक्षणस्ततः । गिरिव्रजाद्बहिस्तस्थौ समदेशे महायशाः ॥ २८ ॥ तत्रैनं नागराः सर्वे सत्कारेणाभ्ययुस्तदा । ब्राह्मणप्रमुखा राजन्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २९ ॥ बन्धनाद्विप्रमुक्ताश्च राजानो मधुसूदनम् । पूजयामासुरूचुश्च स्तुतिपूर्वमिदं वचः ॥ ३० ॥ नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दने । भीमार्जुनबलोपेते धर्मस्य प्रतिपालनम् ॥ ३१ ॥ जरासन्धह्रदे घोरे दुःखपङ्के निमज्जताम् । राज्ञां समभ्युद्धरणं यदिदं कृतमद्य वै ॥ ३२ ॥ विष्णो समवसन्नानां गिरिदुर्गे सुदारुणे । दिष्ट्या मोक्षाद्यशो दीप्तमाप्तं ते यदुनन्दन ॥ ३३ ॥ किं कुर्मः पुरुषव्याघ्र शाधि नः प्रणतिस्थितान् । कृतमित्येव तद्विद्धि नृपैर्यद्यपि

दुष्करम् ॥ ३४ ॥ तानुवाच हृषीकेशः समाश्वास्य महामनाः। युधिष्ठिरो राजसूयं क्रतुमाहर्त्तुमिच्छति ॥ ३५ ॥ तस्य धर्म-प्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः। सर्वैर्भवद्भिर्विज्ञाय साहाय्यं क्रियतामिति ॥ ३६ ॥ ततः सुप्रीतमनसस्ते नृपा नृपसत्तम। तथेत्येवाब्रुवन् सर्वे प्रतिगृह्यास्य तां गिरम् ॥ ३७ ॥ रत्नभाजञ्च दाशार्हं चक्रुस्ते पृथिवीश्वराः। कृच्छ्राज्जग्राह गोविन्दस्तेषां तदनुकम्पया ॥ ३८ ॥ जरासन्धात्मजश्चैव सहदेवो महामनाः। निर्ययौ सजनामात्यः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ ३९ ॥ स नीचैः प्रणतो भूत्वा बहुरत्नपुरोगमः। सहदेवो नृणां देवं वासुदेव-मुपस्थितः ॥ ४० ॥ भयार्त्ताय ततस्तस्मै कृष्णो दत्त्वाभयं तदा। आददेऽस्य महार्हाणि रत्नानि पुरुषोत्तमः ॥ ४१ ॥ अभ्यषिञ्चत तत्रैव जरासन्धात्मजं मुदा। गत्वैकत्वञ्च कृष्णेन पार्थाभ्यां चैव सत्कृतः ॥ ४२ ॥ विवेश राजा द्युतिमान् बार्हद्रथपुरं नृप। अभिषिक्तो महाबाहुर्जारासन्धिर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥ कृष्णस्तु सह पार्थाभ्यां श्रिया परमया युतः। रत्नान्यादाय भूरीणि प्रययौ पुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥ इन्द्रप्रस्थमुपागम्य पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः। समेत्य धर्मराजानं प्रीयमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४५ ॥ दिष्ट्या भीमेन बलवान् जरासन्धो निपातितः। राजानो मोचिताश्चैव बन्धना-न्नृपसत्तम ॥ ४६ ॥ दिष्ट्या कुशलिनो चेमौ भीमसेनधनञ्जयौ। पुनः स्वनगरं प्राप्तावक्षताविति भारत ॥ ४७ ॥ ततो युधिष्ठिरः कृष्णं पूजयित्वा यथार्हतः। भीमसेनार्जुनौ चैव प्रहृष्टः परि-षस्वजे ॥ ४८ ॥ ततः क्षीणे जरासन्धे भ्रातृभ्यां विहितं जयम्। अजातशत्रुरासाद्य मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ ४९ ॥ यथावयः समागम्य भ्रातृभिः सह पाण्डवः। सत्कृत्य पूजयित्वा च विस-सर्ज नराधिपान् ॥ ५० ॥ युधिष्ठिराभ्यनुज्ञातास्ते नृपा हृष्ट-मानसाः। जग्मुः स्वदेशांस्त्वरिता यानैरुच्चावचैस्ततः ॥ ५१ ॥

एवं पुरुषशार्दूलो महाबुद्धिर्जनार्दनः । पाण्डवैर्घातयामास जरासन्धमरिं तदा ॥ ५२ ॥ घातयित्वा जरासन्धं बुद्धिपूर्वमरिन्दमः । धर्मराजमनुज्ञाप्य पृथां कृष्णाञ्च भारत ॥ ५३ ॥ सुभद्रां भीमसेनञ्च फाल्गुनं यमयौ तथा । धौम्यमामन्त्रयित्वा च प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ॥ ५४ ॥ तेनैव रथमुख्येन मनसस्तुल्यगामिना । धर्मराजविसृष्टेन दिव्येनानादयन्दिशः ॥ ५५ ॥ ततो युधिष्ठिरमुखाः पाण्डवा भरतर्षभ । प्रदक्षिणमकुर्वन्त कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ५६ ॥ ततो गते भगवति कृष्णे देवकिनन्दने । जयं लब्ध्वा सुविपुलं राज्ञां दत्त्वाभयन्तदा ॥ ५७ ॥ संवर्द्धितं यशो भूयः कर्मणा तेन भारत । द्रौपद्याः पाण्डवा राजन् परां प्रीतिमवर्द्धयन् ॥ ५८ ॥ तस्मिन् काले तु यद्युक्तं धर्मकामार्थसंहितम् । तद्राजा धर्मतश्चक्रे प्रजापालनकीर्त्तनम् ॥ ५९ ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धवधपर्वणि जरासन्धवधे चतुर्विंशोऽध्यायः । समाप्तञ्च जरासन्धवधपर्व ॥ २४ ॥

अथ दिग्विजयपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्ये च महेषुधी । रथं ध्वजं सभाञ्चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । धनुरस्त्रं महावीर्य्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् । प्राप्तमेतन्मया राजन् दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ २ ॥ तत्र कृत्यमहं मन्ये कोषस्य परिवर्द्धनम् । करमाहारयिष्यामि राज्ञः सर्वान्नृपोत्तम ॥ ३ ॥ विजयाय प्रयास्यामि दिशं धनदपालिताम् । तिथावथ मुहूर्त्ते च नक्षत्रे चाभिपूजिते ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । स्निग्धगम्भीरनादिन्या तं गिरा प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ स्वस्ति-

वाच्याऽर्हतो विप्रान् प्रयाहि भरतर्षभ। सुहृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च ॥ ६ ॥ विजयस्ते ध्रुवं पार्थ प्रियं काममवाप्स्यसि। इत्युक्तः प्रययौ पार्थः सैन्येन महता वृतः ॥ ७ ॥ अग्निदत्तेन दिव्येन रथेनाद्भुतकर्मणा। तथैव भीमसेनोऽपि यमौ च पुरुषर्षभौ ॥ ८ ॥ ससैन्याः प्रययुः सर्वे धर्मराजेन पूजिताः। दिशं धनपतेरिष्टामजयत् पाकशासनिः ॥ ९ ॥ भीमसेनस्तथा प्राचीं सहदेवस्तु दक्षिणाम्। प्रतीचीं नकुलो राजन्दिशं व्यजयतास्त्रवित् ॥ १० ॥ खाण्डवप्रस्थमध्यस्थो धर्मराजो युधिष्ठिरः। आसीत् परमया लक्ष्म्या सुहृद्गणवृतः प्रभुः ॥ ११ ॥

इति सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि दिग्विजयसंक्षेपकथने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

जनमेजय उवाच। दिशामभिजयं ब्रह्मन्विस्तरेणानुकीर्त्तय। न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। धनञ्जयस्य वक्ष्यामि विजयं पूर्वमेव ते। यौगपद्येन पार्थैर्हि निर्जितेयं वसुन्धरा ॥ २ ॥ पूर्वं कुलिन्दविषये वशे चक्रे महीपतीन्। धनञ्जयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्मणा ॥ ३ ॥ आनर्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः। सुमण्डलञ्चावजितं कृतवान् सहसैनिकम् ॥ ४ ॥ स तेन सहितो राजन् सव्यसाची परन्तपः। विजिग्ये शाकलं द्वीपं प्रतिविन्ध्यञ्च पार्थिवम् ॥ ५ ॥ शाकलद्वीपवासाश्च सप्तद्वीपेषु ये नृपाः। अर्जुनस्य च सैन्यैस्तैर्विग्रहस्तुमुलोऽभवत् ॥ ६ ॥ स तानपि महेष्वासान् विजिग्ये भरतर्षभ। तैरेव सहितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ ७ ॥ तत्र राजा महानासीद्भगदत्तो विशाम्पते। तेनासीत् सुमहद्युद्धं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ८ ॥

स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोऽभवत् । अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवासिभिः ॥ ९ ॥ ततः स दिवसानष्टौ योधयित्वा धनञ्जयम् । प्रहसन्नब्रवीद्राजा संग्रामे विगतक्लमम ॥ १० ॥ उपपन्नं महाबाहो त्वयि पाण्डवनन्दन । पाकशासनदायादे वीर्य्यमाहवशोभिनि ॥ ११ ॥ अहं सखा महेन्द्रस्य शक्रादनवरो रणे । न शक्यामि च ते तात स्थातुं प्रमुखतो युधि ॥ १२ ॥ त्वमीप्सितं पाण्डवेय ब्रूहि किं करवाणि ते । यद्वच्यसि महाबाहो तत् करिष्यामि पुत्रक ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच । कुरूणामृषभो राजा धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः । धर्म्मज्ञः सत्यसन्धश्च यज्वा विपुलदक्षिणः । तस्य पार्थिवतामीप्से करस्तस्मै प्रदीयताम् ॥ १४ ॥ भवान् पितृसखा चैव प्रीयमाणो मयापि च । ततो नाज्ञापयामि त्वां प्रीतिपूर्व्वं प्रदीयताम् ॥१५॥

भगदत्त उवाच । कुन्तीमातर्य्यथा मे त्वं तथा राजा युधिष्ठिरः । सर्व्वमेतत् करिष्यामि किञ्चान्यत् करवाणि ते ॥ १६ ॥

इति सभापर्व्वणि दिग्विजयपर्व्वणि भगदत्तजये
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच भगदत्तं धनञ्जयः । अनेनैव कृतं सर्व्वं भविष्यत्यनुजानता ॥ १ ॥ तं विजित्य महाबाहुः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । प्रययावुत्तरां तस्माद्दिशं धनदपालिताम् ॥ २ ॥ अन्तर्गिरिञ्च कौन्तेय तथैव च वहिर्गिरिम् । तथैवोपगिरिञ्चैव विजिग्ये पुरुषर्षभः ॥ ३ ॥ विजित्य पर्व्वतान् सर्व्वान् ये च तत्र नराधिपाः । तान् वशे स्थापयित्वा स धनान्यादाय सर्व्वशः ॥ ४ ॥ तैरेव सहितः सर्व्वैरनुरज्य च तान्नृपान् । उलूकवासिनं राजन् बृहन्तमुपजग्मिवान् ॥ ५ ॥ मृदङ्गवरनादिन

रथनेमिस्वनेन च। हस्तिनाञ्च निनादेन कम्पयन् वसुधामिमाम् ॥ ६ ॥ ततो बृहन्तस्त्वरितो बलेन चतुरङ्गिणा। निष्क्रम्य नगरात्तस्मायोधयामास फाल्गुनम् ॥ ७ ॥ सुमहान् सन्निपातोऽभूद्धनञ्जयबृहन्तयोः। न शशाक बृहन्तस्तु सोढुं पाण्डवविक्रमम् ॥ ८ ॥ सोऽविषह्यतमं मत्वा कौन्तेयं पर्वतेश्वरः। उपावर्त्तत दुर्द्धर्षो धनान्यादाय सर्वशः ॥ ९ ॥ स तद्राज्यमवस्थाप्य उलूकसहितो ययौ। सेनाबिन्दुमथो राजन्राज्यादाशु समाक्षिपत् ॥ १० ॥ मोदापुरं वामदेवं सुदामानं सुसंकुलम्। उलूकानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत् ॥ ११ ॥ तत्रस्थः पुरुषैरेव धर्मराजस्य शासनात्। किरीटी जितवान् राजन्देशान् पञ्चगणांस्ततः ॥ १२ ॥ स देवप्रस्थमासाद्य सेनाबिन्दोः पुरं प्रति। बलेन चतुरङ्गेण निवेशमकरोत् प्रभुः ॥ १३ ॥ स तैः परिवृतः सर्वैर्विष्वगश्वं नराधिपम्। अभ्यगच्छन्महातेजाः पौरवं पुरुषर्षभम् ॥ १४ ॥ विजित्य चाहवे शूरान् पार्वतीयान्महारथान्। जिगाय सेनया राजन् पुरं पौरवरक्षितम् ॥ १५ ॥ पौरवं युधि निर्ज्जित्य दस्यून् पर्वतवासिनः। गणानुत्सवसङ्केतानजयत् सप्त पाण्डवः ॥ १६ ॥ ततः काश्मीरकान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः। व्यजयल्लोहितञ्चैव मण्डलैर्दशभिः सह ॥ १७ ॥ ततस्त्रिगर्त्ताः कौन्तेयं दार्वाः कोकनदास्तथा। क्षत्रिया बहवो राजन्नुपावर्त्तन्त सर्वशः ॥ १८ ॥ अभिसारीं ततो रम्यां विजिग्ये कुरुनन्दनः। उरगावासिनञ्चैव रोचमाणं रणेऽजयत् ॥ १९ ॥ ततः सिंहपुरं रम्यं चित्रायुधसुरक्षितम्। प्राधमद्बलमास्थाय पाकशासनिराहवे ॥ २० ॥ ततः सुह्मं सुमालांश्च किरीटी पाण्डवर्षभः। सहितः सर्वसैन्येन प्रामथत् कुरुनन्दनः ॥ २१ ॥ ततः परमविक्रान्तो वाह्लीकान् पाकशासनिः। महता परिमर्द्देन वशे चक्रे दुरासदान् ॥ २२ ॥ गृहीत्वा तु बलं सारं

फाल्गुनः पाण्डुनन्दनः। दरदान् सह काम्बोजैरजयत् पाकशासनिः॥ २३॥ प्रागुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः। निवसन्ति वने ये च तान् सर्व्वानजयत् प्रभुः॥ २४॥ लोहान् परमकाम्बोजानृषिकानुत्तरानपि। सहितांस्तान्महाराज व्यजयत् पाकशासनिः॥ २५॥ ऋषिकेष्वपि संग्रामो बभूवातिभयङ्करः। तारकामयसङ्काशः परस्त्वृषिकपार्थयोः॥ २६॥ स विजित्य ततो राजनृषिकान् रणमूर्द्धनि। शुकोदरसमांस्तत्र हयानष्टौ समानयत्॥ २७॥ मयूरसदृशानन्यानुत्तरानपरानपि। जवनानाशुगांश्चैव करार्थं समुपानयत्॥ २८॥ स विनिर्ज्जित्य संग्रामे हिमवन्तं सनिष्कुटम्। श्वेतपर्व्वतमासाद्य न्यविशत् पुरुषर्षभः २९॥

इति सभापर्व्वणि दिग्विजयपर्व्वणि नानादेशजये
सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

वैशम्पायन उवाच। स श्वेतपर्व्वतं वीरः समतिक्रम्य वीर्य्यवान्। देशं किम्पुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षितम्॥ १॥ महता सन्निपातेन क्षत्रियान्तकरेण ह। अजयत् पाण्डवश्रेष्ठः करे चैनं न्यवेशयत्॥ २॥ तं जित्वा हाटकं नाम देशं गुह्यकरक्षितम्। पाकशासनिरव्यग्रः सहसैन्यः समासदत्॥ ३॥ तांस्तु सान्त्वेन निर्ज्जित्य मानसं सर उत्तमम्। ऋषिकुल्यास्तथा सर्व्वा ददर्श कुरुनन्दनः॥ ४॥ सरो मानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः। गन्धर्व्वरक्षितं देशमजयत् पाण्डवस्ततः॥ ५॥ तत्र तित्तिरिकल्माषान् मण्डूकाख्यान् हयोत्तमान्। लेभे स करमत्यन्तं गन्धर्व्वनगरात्तदा॥ ६॥ उत्तरं हरिवर्षन्तु स समासाद्य पाण्डवः। इयेष जेतुं तं देशं पाकशासननन्दनः॥ ७॥ तत एनं महावीर्य्या महाकाया महाबलाः। द्वारपालाः समासाद्य हृष्टा वचन-

मब्रुवन् ॥ ८ ॥ पार्थ नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथञ्चन। उपावर्त्तस्व कल्याण पर्य्याप्तमिदमच्युत ॥ ९ ॥ इदं पुरं यः प्रविशेद्‌ध्रुवं न स भवेन्नरः। प्रीयामहे त्वया वीर पर्य्याप्तो विजयस्तव ॥ १० ॥ न चात्र किञ्चिज्जेतव्यमर्ज्जुनात्र प्रदृश्यते। उत्तराः कुरवो ह्येते नात्र युद्धं प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥ प्रविष्टोऽपि हि कौन्तेय नेह द्रक्ष्यसि किञ्चन। न हि मानुषदेहेन शक्यमत्राभिवीक्षितुम् ॥ १२ ॥ अथेह पुरुषव्याघ्र किञ्चिदन्यच्चिकीर्षसि। तत् प्रब्रूहि करिष्यामो वचनात्तव भारत ॥ १३ ॥ ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्ज्जुनः प्रहसन्निव। पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्मराजस्य धीमतः ॥ १४ ॥ न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मानुषैः। युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करपण्यं प्रदीयताम् ॥ १५ ॥ ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च। क्षौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते प्रददुः करम् ॥ १६ ॥ एवं स पुरुषव्याघ्रो विजित्य दिशमुत्तराम्। संग्रामान् सुबहून् कृत्वा क्षत्रियैर्दस्युभिस्तथा ॥ १७ ॥ स विनिर्ज्जित्य राज्ञस्तान् करे च विनिवेश्य तु। धनान्यादाय सर्व्वेभ्यो रत्नानि विविधानि च ॥ १८ ॥ हयांस्तित्तिरिकल्माषान् शुकपत्रनिभानपि। मयूरसदृशानन्यान् सर्वाननिलरंहसः ॥ १९ ॥ वृतः सुमहता राजन् बलेन चतुरङ्गिणा। आजगाम पुनर्व्वीरः शक्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ २० ॥ धर्मराजाय तत् पार्थो धनं सर्वं सवाहनम्। न्यवेदयदनुज्ञातस्तेन राज्ञा गृहान् ययौ ॥ २१ ॥

इति सभापर्व्वणि दिग्विजयपर्व्वणि अर्ज्जुनोत्तरदिग्विजये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतस्मिन्नेव काले तु भीमसेनोऽपि वीर्य्यवान्। धर्मराजमनुज्ञाप्य ययौ प्राचीं दिशं प्रति ॥ १ ॥

महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्द्दिना। हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान्॥ २॥ वृतो भरतशार्दूलो द्विषच्छोकविवर्द्धनः। स गत्वा नरशार्दूलः पाञ्चालानां पुरं महत्॥ ३॥ पञ्चालान्विविधोपायैः सान्त्वयामास पाण्डवः। ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः॥ ४॥ विजित्याल्पेन कालेन दशार्णानजयत् प्रभुः। तत्र दाशार्णको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम्॥ ५॥ कृतवान् भीमसेनेन महद्युद्धं निरायुधम्। भीमसेनस्तु तद्दृष्ट्वा तस्य कर्म महात्मनः॥ ६॥ अधिसेनापतिं चक्रे सुधर्माणं महाबलम्। ततः प्राचीं दिशं भीमो ययौ भीमपराक्रमः॥ ७॥ सैन्येन महता राजन् कम्पयन्निव मेदिनीम्। सोऽश्वमेधेश्वरं राजन्रोचमानं सहानुगम्॥ ८॥ जिगाय समरे वीरो बलेन बलिनाम्वरः। स तं निर्जित्य कौन्तेयो नातितीव्रेण कर्म्मणा॥ ९॥ पूर्वदेशं महावीर्य्यो विजिग्ये कुरुनन्दनः। ततो दक्षिणमागम्य पुलिन्दनगरं महत्॥ १०॥ सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रञ्च नराधिपम्। ततस्तु धर्म्मराजस्य शासनाद्भरतर्षभः। शिशुपालं महावीर्य्यमभ्यगाज्जनमेजय॥ ११॥ चेदिराजोऽपि तच्छ्रुत्वा पाण्डवस्य चिकीर्षितम्। उपनिष्क्रम्य नगरात् प्रत्यगृह्णात् परन्तपः॥ १२॥ तौ समेत्य महाराज कुरुचेदिवृषौ तदा। उभयोरात्मकुलयोः कौशल्यं पर्य्यपृच्छताम्॥ १३॥ ततो निवेद्य तद्राष्ट्रं चेदिराजो विशाम्पते। उवाच भीमं प्रहसन् किमिदं कुरुषेऽनघ॥ १४॥ तस्य भीमस्तदाचख्यौ धर्म्मराजचिकीर्षितम्। स च तं प्रतिगृह्यैव तथा चक्रे नराधिपः॥ १५॥ ततो भीमस्तत्र राजन्नुषित्वा त्रिदशक्षपाः। सत्कृतः शिशुपालेन ययौ सबलवाहनः॥ १६॥

इति सभापर्व्वणि दिग्विजयपर्व्वणि प्राचीजये
ऊनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥

वैशम्पायन उवाच। ततः कुमारविषये श्रेणिमन्तमथाजयत्। कोशलाधिपतिञ्चैव बृहद्दलमरिन्दमः॥ १॥ अयोध्यायान्तु धर्मज्ञं दीर्घयज्ञं महाबलम्। अजयत् पाण्डवश्रेष्ठो नातितीव्रेण कर्मणा॥ २॥ ततो गोपालकच्छं सोत्तरानपि कोशलान्। मल्लानामधिपञ्चैव पार्थिवञ्चाजयत् प्रभुः॥ ३॥ ततो हिमवतः पार्श्वं समभ्येत्य जलोद्भवम्। सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे वशं बली॥ ४॥ एवं बहुविधान् देशान् विजिग्ये भरतर्षभः। भल्लाटमभितो जिग्ये शुक्तिमन्तञ्च पर्वतम्॥ ५॥ पाण्डवः सुमहवीर्यो बलेन बलिनां वरः। स काशिराजं समरे सुबाहुमनिवर्त्तिनम्॥ ६॥ वशे चक्रे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः। ततः सुपार्श्वमभितस्तथा राजपतिं क्रथम्॥ ७॥ युध्यमानं बलात् सङ्ख्ये विजिग्ये पाण्डवर्षभः। ततो मत्स्यान्महातेजा मलदांश्च महाबलान्॥ ८॥ अनघानभयांश्चैव पशुभूमिञ्च सर्वशः। निवृत्य च महाबाहुर्मदधारं महीधरम्॥ ९॥ सोमधेयांश्च निर्जित्य प्रययावुत्तरामुखः। वत्सभूमिञ्च कौन्तेयो विजिग्ये बलवान् बलात्॥ १०॥ भर्गाणामधिपञ्चैव निषादाधिपतिं तथा। विजिग्ये भूमिपालांश्च मणिमत्प्रमुखान् बहून्॥ ११॥ ततो दक्षिणमल्लांश्च भोगवन्तञ्च पर्वतम्। तरसैवाजयद्भीमो नातितीव्रेण कर्मणा॥ १२॥ शर्मकान् वर्मकांश्चैव व्यजयत् सान्त्वपूर्वकम्। वैदेहकञ्च राजानं जनकं जगतीपतिम्॥ १३॥ विजिग्ये पुरुषव्याघ्रो नातितीव्रेण कर्मणा। शकांश्च बर्बरांश्चैव अजयच्छद्मपूर्वकम्॥ १४॥ वैदेहस्थस्तु कौन्तेय इन्द्रपर्वतमन्तिकात्। किरातानामधिपतीनजयत्सप्त पाण्डवः॥ १५॥ ततः सुह्मान् प्रसुह्मांश्च सपक्षानपि वीर्य्यवान्। विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानभ्यधाद्बली॥ १६॥ दण्डञ्च दण्डधारञ्च विजित्य पृथिवीपतीन्। तैरेव सहितः सर्वैर्गिरिव्रजमुपाद्रवत्

॥ १७ ॥ जरासन्धिं सान्त्वयित्वा करे च विनिवेश्य ह । तैरेव सहितः सर्व्वैः कर्णमभ्यद्रवद्बली ॥ १८ ॥ स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा । युयुधे पाण्डवश्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ १९ ॥ स कर्णं युधि निर्जित्य वशे कृत्वा च भारत । ततो विजिग्ये बलवान् राज्ञः पर्वतवासिनः ॥ २० ॥ अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् । पाण्डवो बाहुवीर्य्येण निजघान महामृधे ॥ २१ ॥ ततः पुण्ड्राधिपं वीरं वासुदेवं महाबलम् । कौशिकीकच्छनिलयं राजानञ्च महौजसम् ॥ २२ ॥ उभौ बलभृतौ वीरावुभौ तीव्रपराक्रमौ । विर्जित्याजौ महाराज वङ्गराजमुपाद्रवत् ॥ २३ ॥ समुद्रसेनं निर्जित्य चन्द्रसेनञ्च पार्थिवम् । ताम्रलिप्तञ्च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा ॥ २४ ॥ सुह्मानामधिपञ्चैव ये च सागरवासिनः । सर्वान् म्लेच्छगणांश्चैव विजिग्ये भरतर्षभ ॥ २५ ॥ एवं बहुविधान् देशान् विजित्य पवनात्मजः । वसु तेभ्य उपादाय लौहित्यमगमद्बली ॥ २६ ॥ स सर्वान् म्लेच्छनृपतीन् सागरानूपवासिनः । करमाहारयामास रत्नानि विविधानि च ॥ २७ ॥ चन्दनागुरुवस्त्राणि मणिमौक्तिककम्बलम् । काञ्चनं रजतञ्चैव विद्रुमञ्च महाधनम् ॥ २८ ॥ ते कोटिशतसङ्ख्येन कौन्तेयं महता तदा । अभ्यवर्षन्महात्मानं धनवर्षेण पाण्डवम् ॥ २९ ॥ इन्द्रप्रस्थमुपागम्य भीमो भीमपराक्रमः । निवेदयामास तदा धर्मराजाय तद्धनम् ॥ ३० ॥

इति सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि भीमदिग्विजये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। तथैव सहदेवोऽपि धर्मराजेन पूजितः। महत्या सेनया राजन् प्रययौ दक्षिणां दिशम्॥१॥ स शूरसेनान् कार्त्स्न्येन पूर्वमेवाजयत् प्रभुः। मत्स्यराजञ्च कौरव्यो वशे चक्रे बलाद्बली॥२॥ अधिराजाधिपञ्चैव दन्तवक्रं महाबलम्। जिगाय करदञ्चैव कृत्वा राज्ये न्यवेशयत्॥३॥ सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रञ्च नराधिपम्। तथैवापरमत्स्यांश्च व्यजयत् स पटच्चरान्॥४॥ निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतं प्रवरं तथा। तरसैवाजयद्धीमान् श्रेणिमन्तञ्च पार्थिवम्॥५॥ नवराष्ट्रञ्च निर्जित्य कुन्तिभोजमुपाद्रवत्। प्रीतिपूर्वञ्च तस्यासौ प्रतिजग्राह शासनम्॥६॥ ततश्चर्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम्। ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्ववैरिणा॥७॥ चक्रे तेन स संग्रामं सहदेवेन भारत। स तमाजौ विनिर्जित्य दक्षिणाभिमुखो ययौ॥८॥ सेकानपरसेकांश्च व्यजयत् सुमहाबलः। करं तेभ्य उपादाय रत्नानि विविधानि च॥९॥ ततस्तेनैव सहितो नर्मदामभितो ययौ। विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्येन महता वृतौ॥१०॥ जिगाय समरे वीरावाश्विनेयः प्रतापवान्। ततो रत्नान्युपादाय पुरं भोजकटं ययौ॥११॥ तत्र युद्धमभूद्राजन् दिवसद्वयमच्युत। स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः॥१२॥ कोशलाधिपतिञ्चैव तथा वेण्वातटाधिपम्। कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोशलान्नृपान्॥१३॥ नाटकेयांश्च समरे तथा हेरम्बकान्युधि। मारुधञ्च विनिर्जित्य मुञ्जग्राममथो बलात्॥१४॥ नाचीनानर्वुकांश्चैव राजानश्च महाबलः। तांस्तानाटविकान् सर्वानजयत् पाण्डुनन्दनः॥१५॥ वाताधिपञ्च नृपतिं वशे चक्रे महाबलः। पुलिन्दांश्च रणे जित्वा ययौ दक्षिणतः पुरः॥१६॥ युयुधे पाण्ड्यराजेन दिवसं नकुलानुजः। तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणापथम्॥१७॥ गुहा-

मासादयामास किष्किन्ध्यां लोकविश्रुताम् । तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च । युयुधे दिवसान् सप्त न च तौ विकृतिं गतौ ॥ १८ ॥ ततस्तुष्टौ महात्मानौ सहदेवाय वानरौ । ऊचतुश्चैव संहृष्टौ प्रीतिपूर्व्वमिदं वचः ॥ १९ ॥ गच्छ पाण्डवशार्दूल रत्नान्यादाय सर्व्वशः । अविघ्नमस्तु कार्य्याय धर्म्मराजाय धीमते ॥ २० ॥ ततो रत्नान्युपादाय पुरीं माहिष्मतीं ययौ । तत्र नीलेन राज्ञा स चक्रे युद्धं नरर्षभः ॥ २१ ॥ पाण्डवः परवीरघ्नः सहदेवः प्रतापवान् । ततोऽस्य सुमहद्युद्धं आसीद्भीरुभयङ्करम् ॥ २२ ॥ सैन्यक्षयकरञ्चैव प्राणानां संशयावहम् । चक्रे तस्य हि साहाय्यं भगवान् हव्यवाहनः ॥ २३ ॥ ततो रथा हया नागाः पुरुषाः कवचानि च । प्रदीप्तानि व्यदृश्यन्त सहदेवबले तदा ॥ २४ ॥ ततः सुसम्भ्रान्तमनाः बभूव कुरुनन्दनः । नोत्तरं प्रतिवक्तुञ्च शक्तोऽभूज्जनमेजय ॥ २५ ॥

जनमेजय उवाच । किमर्थं भगवान् वह्निः प्रत्यमित्रोऽभवद्युधि । सहदेवस्य यज्ञार्थं घटमानस्य वै द्विज ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः । श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः ॥ २७ ॥ नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना । साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा ॥ २८ ॥ व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्वलते न सः । यावच्चारुपुटोष्ठेन वायुना न विधूयते ॥ २९ ॥ ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम् । नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् ॥ ३० ॥ ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया । चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् ॥ ३१ ॥ तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्धार्म्मिकस्तदा । प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः ॥ ३२ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम् । ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा

नृपः॥ ३३॥ प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः। प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा॥ ३४॥ चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः। वरेण छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः॥ ३५॥ अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः। ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः॥ ३६॥ जिगीषन्ति बलाद्राजन् ते दह्यन्ते स्म वह्निना। तस्यां पुर्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह॥ ३७॥ बभूवुरनतिग्राह्या योषितः छन्दतः किल। एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवारणे॥ ३८॥ स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत। वर्जयन्ति च राजानस्तत् पुरं भरतर्षभ॥३९॥ भयादग्नेर्महाराज तदाप्रभृति सर्वदा। सहदेवस्तु धर्मात्मा सैन्य दृष्ट्वा भयार्दितम्॥ ४०॥ परीतमग्निना राजन् नाकम्पत यथाचलः। उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः॥४१॥

सहदेव उवाच। त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते। मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक॥ ४२॥ पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः। वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि॥ ४३॥ चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो। स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी॥ ४४॥ वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः। कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत्॥ ४५॥ अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे। पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे॥ ४६॥ अपांगर्भ महासत्त्व जातवेदः सुरेश्वर। देवानां मुखमग्ने त्वं सत्येन विपुनीहि माम्॥ ४७॥ ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि। नित्यं सुहुतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम्॥ ४८॥ धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः। सर्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम्॥ ४९॥ एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया। तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिं चैव प्रीतिं चाग्ने प्रयच्छ मे॥ ५०॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुया-
द्विभुम्। ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्व्व पापैः प्रमुच्यते ॥ ५१ ॥

सहदेव उवाच। यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन।
एवमुक्ता तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदिनीम् ॥ ५२ ॥ विधिवत्
पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत्। प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतो-
द्विग्नस्य भारत ॥ ५३ ॥ न चैनमत्यगाद्वह्निर्व्वेलामिव महोदधिः।
तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम् ॥ ५४ ॥ सहदेवं नृणां
देवं सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेयं
मया कृता ॥ ५५ ॥ वेद्मि सर्व्वमभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च।
मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम ॥ ५६ ॥ यावद्राज्ञो हि
हि नीलस्य कुले वंशधरा इति। ईप्सितन्तु करिष्यामि मनस-
स्तव पाण्डव ॥ ५७ ॥ तत उत्थाय हृष्टात्मा प्राञ्जलिः शिरसा-
नतः। पूजयामास माद्रेय पावकं भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ पावके
विनिवृत्ते तु नीलो राजाभ्यगात्तदा। पावकस्याज्ञया चैनमर्च्च-
यामास पार्थिवः ॥ ५९ ॥ सत्कारेण नरव्याघ्रं सहदेवं युधां
पतिम्। प्रतिगृह्य च तां पूजां करे च विनिवेश्य च। माद्री-
सुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ॥ ६० ॥ त्रैपुरं स्ववशे
कृत्वा राजानममितौजसम्। निजग्राह महाबाहुस्तरसा पौर-
वेश्वरम् ॥ ६१ ॥ आकृतिं कौशिकाचार्य्यं यत्नेन महता ततः।
वशे चक्रे महाबाहुः सुराष्ट्राधिपतिं तदा ॥ ६२ ॥ सुराष्ट्रविषय-
स्थश्च प्रेषयामास रुक्मिणे। राज्ञे भोजकटस्थाय महामात्राय
धीमते ॥ ६३ ॥ भीष्मकाय स धर्म्मात्मा साक्षादिन्द्रसखाय वै।
स चास्य प्रतिजग्राह ससुतः शासनं तदा ॥ ६४ ॥ प्रीतिपूर्व्वं
महाराज वासुदेवमवेक्ष्य च। ततः स रत्नान्यादाय पुनः प्रायां-
द्युधां पतिः ॥ ६५ ॥ ततः शूर्पारकञ्चैव तालाकटमथापि च।
वशे चक्रे महातेजा दण्डकांश्च महाबलः ॥ ६६ ॥ सागरद्वीप-

वासांश्च नृपतीन् म्लेच्छयोनिजान्। निषादान् पुरुषादांश्च कर्ण-
प्रावरणानपि ॥ ६७ ॥ ये च कालमुखा नाम नरराक्षसयोनयः।
कृत्स्नं कोलगिरिञ्चैव सुरभीपट्टनं तथा ॥ ६८ ॥ द्वीपं ताम्रा-
ह्वयञ्चैव पर्वतं रामकं तथा। तिमिङ्गिलञ्च स नृपं वशे कृत्वा
महामतिः ॥ ६९ ॥ एकपादांश्च पुरुषान् केरकान् वनवासिनः।
नगरीं सञ्जयन्तीञ्च पाषण्डं करहाटकम् ॥ ७० ॥ दूतैरेव वशे
चक्रे करञ्चैनानदापयत्। पाण्ड्यांश्च द्रविड़ांश्चैव सहितांश्चोड्र-
केरलैः ॥ ७१ ॥ अन्ध्रांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान्।
आटवीञ्च पुरीं रम्यां यवनानां पुरं तथा ॥ ७२ ॥ दूतैरेव वशे
चक्रे करं चैनानदापयत्। ततः कच्छगतो धीमान् दूतान्
माद्रवतीसुतः ॥ ७३ ॥ प्रेषयामास राजेन्द्र पौलस्त्याय महा-
त्मने। विभीषणाय धर्मात्मा प्रीतिपूर्वमरिन्दमः ॥ ७४ ॥ स
चास्य प्रतिजग्राह शासनं प्रीतिपूर्वकम्। तच्च कालकृतं धीमा-
नभ्यमन्यत स प्रभुः ॥ ७५ ॥ ततः संप्रेषयामास रत्नानि विवि-
धानि च। चन्दनागुरुकाष्ठानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ७६ ॥
वासांसि च महार्हाणि मणींश्चैब महाधनान्। न्यवर्त्तत ततो
धीमान् सहदेवः प्रतापवान् ॥ ७७ ॥ एवं निर्जित्य तरसा
सान्त्वेन विजयेन च। करदान् पार्थिवान् कृत्वा प्रत्यागच्छदरि-
न्दमः ॥ ७८ ॥ धर्मराजाय तत्सर्वं निवेद्य भरतर्षभः। कृतकर्मा
सुखं राजन्नुवास जनमेजय ॥ ७९ ॥

इति सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि सहदेवदक्षिणदिग्विजये
एकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। नकुलस्य तु वक्ष्यामि कर्माणि विजयं तथा। वासुदेवजितामाशां यथासावजयत् प्रभुः ॥ १ ॥ निर्याय खाण्डवप्रस्थात् प्रतीचीमभितो दिशम्। उद्दिश्य मतिमान् प्रायान्महत्या सेनया सह ॥ २ ॥ सिंहनादेन महता योधानां गर्जितेन च। रथनेमिनिनादैश्च कम्पयन् वसुधामिमाम् ॥ ३ ॥ ततो बहुधनं रम्यं गवाढ्यं धनधान्यवत्। कार्त्तिकेयस्य दयितं रोहीतकमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ तत्र युद्धं महच्चासीच्छूरैर्मत्तमयूरकैः। मरुभूमिं स कार्त्स्न्येन तथैव बहुधान्यकम् ॥ ५ ॥ शैरीषकं महेत्थञ्च वशे चक्रे महाद्युतिः। आक्रोशञ्चैव राजर्षिं तेन युद्धमभून्महत् ॥ ६ ॥ तान् दशार्णान् स जित्वा च प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः। शिवींस्त्रिगर्त्तानम्बष्ठान् मालवान् पञ्च कर्पटान् ॥ ७ ॥ तथा मध्यमकेयांश्च वाटधानान् द्विजानथ। पुनश्च परिवृत्याथ पुष्करारण्यवासिनः ॥ ८ ॥ गणानुत्सवसङ्केतान् व्यजयत् पुरुषर्षभः। सिन्धुकूलाश्रिता ये च ग्रामणीया महाबलाः ॥ ९ ॥ शूद्राभीरगणाश्चैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम्। वर्त्तयन्ति च ये मत्स्यैर्ये च पर्वतवासिनः ॥ १० ॥ कृत्स्नं पञ्चनदञ्चैव तथैवामरपर्वतम्। उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम् ॥ ११ ॥ द्वारपालञ्च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः। रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः ॥ १२ ॥ तान् सर्वान् स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः। तत्रस्थः प्रेषयामास वासुदेवाय भारत ॥ १३ ॥ स चास्य यादवैः सार्द्धं प्रतिजग्राह शासनम्। ततः शाकलमभ्येत्य मद्राणां पुटभेदनम् ॥ १४ ॥ मातुलं प्रीतिपूर्व्वेण शल्यं चक्रे वशे बली। स तेन सत्कृतो राज्ञा सत्कारार्हो विशाम्पते ॥१५॥ रत्नानि भूरीण्यादाय सम्प्रतस्थे युधाम्पतिः। ततः सागरकुक्षिस्थान् म्लेच्छान् परमदारुणान् ॥ १६ ॥ पह्लवान् बर्व्वरांश्चैव किरातान् यवनान् शकान्। ततो रत्नान्युपादाय वशे कृत्वा च

पार्थिवान्॥ १७॥ न्यवसत कुरुश्रेष्ठो नकुलश्चित्रमार्गवित्। करभाणां सहस्राणि कोषं तस्य महात्मनः॥ १८॥ ऊहुर्दश महाराज कृच्छ्रादिव महाधनम्। इन्द्रप्रस्थगतं वीरमभ्येत्य स युधिष्ठिरम्॥ १९॥ ततो माद्रीसुतः श्रीमान् धनं तस्मै न्यवेदयत्। एवं विजित्य नकुलो दिशं वरुणपालिताम्। प्रतीचीं वासुदेवेन निर्जितां भरतर्षभः॥ २०॥

इति सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि नकुलप्रतीचीविजये द्वात्रिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च दिग्विजयपर्व॥ ३२॥

अथ राजसूयिकपर्व।

वैशम्पायन उवाच। रक्षणाद्धर्मराजस्य सत्यस्य परिपालनात्। शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्मनिरताः प्रजाः॥ १॥ बलीनां सम्यगादानाद्धर्मतश्चानुशासनात्। निकामवर्षी पर्जन्यः स्फीतो जनपदोऽभवत्॥ २॥ सर्वारम्भाः सुप्रवृत्ताः गोरक्षा कर्षणं वणिक्। विशेषात् सर्वमेवैतत् सञ्जज्ञे राजकर्मणः॥ ३॥ दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यो वा राजन् प्रति परस्परम्। राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयन्त मृषा गिरः॥ ४॥ अवर्षञ्चातिवर्षञ्च व्याधिपावकमूर्च्छनम्। सर्वमेतत्तदा नासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे॥ ५॥ प्रियं कर्त्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वभावजम्। अभिहर्त्तुं नृपा जग्मुर्नान्यैः कार्य्यैः कथञ्चन॥ ६॥ धर्म्यैर्धनागमैस्तस्य ववृधे निचयो महान्। कर्त्तुं यस्य न शक्येत क्षयो वर्षशतैरपि॥ ७॥ स्वकोष्ठस्य परीमाणं कोषस्य च महीपतिः। विज्ञाय राजा कौन्तेयो यज्ञायैव मनो दधे॥ ८॥ सुहृदश्चैव ये सर्वे पृथक् च सहिताब्रुवन्। यज्ञकालस्तव विभो क्रियतामत्र साम्प्रतम्॥ ९॥ अथैवं ब्रुवतामेवं तेषामभ्याययौ हरिः। ऋषिः पुराणो वेदात्मा दृश्यश्चैव

विजानताम् ॥ १० ॥ जगतस्तस्थुषां श्रेष्ठः प्रभवश्चाव्ययश्च ह । भूतभव्यभवन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥ ११ ॥ प्राकारः सर्ववृष्णीनां आपत्स्वभयदोऽरिहा । बलाधिकारे निक्षिप्य सम्यगानकदुन्दुभिम् ॥ १२ ॥ उच्चावचमुपादाय धर्म्मराजाय माधवः । धनौघं पुरुषव्याघ्रो बलेन महता वृतः ॥ १३ ॥ तं धनौघमपर्य्यन्तं रत्नसागरमक्षयम् । नादयन् रथघोषेण प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥१४॥ पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् । असूर्य्यमिव सूर्य्येण निवातमिव वायुना ॥ १५ ॥ कृष्णेन समुपेतेन जहृषे भारतं पुरम् । तं मुदाभिः समागम्य सत्कृत्य च यथाविधि ॥ १६ ॥ स पृष्ट्वा कुशलञ्चैव सुखासीनं युधिष्ठिरः । धौम्यद्वैपायनमुखैर्ऋत्विग्भिः पुरुषर्षभः । भीमार्जुनयमैश्चैव सहितः कृष्णमब्रवीत् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । त्वत्कृते पृथिवी सर्व्वा मद्वशे कृष्ण वर्त्तते । धनञ्च बहु वार्ष्णेय त्वत्प्रसादादुपार्जितम् ॥ १८ ॥ सोऽहमिच्छामि तत्सर्व्वं विधिवद्देवकीसुत । उपयोक्तुं द्विजाग्र्येभ्यो हव्यवाहे च माधव ॥ १९ ॥ तदहं यष्टुमिच्छामि दाशार्ह सहितस्त्वया । अनुजैश्च महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥ तद्दीक्षापय गोविन्द त्वमात्मानं महाभुज । त्वयीष्टवति दाशार्ह विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ २१ ॥ मां वाप्यभ्यनुजानीहि सहैभिरनुजैर्विभो । अनुज्ञातस्त्वया कृष्ण प्राप्नुयां क्रतुमुत्तमम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं कृष्णः प्रत्युवाचेदं वर्णयन् गुणविस्तरम् । त्वमेव राजशार्दूल सम्राड़्हो महाक्रतुम् ॥ २३ ॥ संप्राप्नुहि त्वया प्राप्ते कृतकृत्यास्ततो वयम् । यजस्वाभीप्सितं यज्ञं मयि श्रेयस्यवस्थिते । नियुङ्क्ष्व त्वञ्च मां कृत्ये सर्व्वं कर्त्तास्मि ते वचः ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सफलः कृष्ण सङ्कल्पः सिद्धिश्च नियता मम । यस्य मे त्वं हृषीकेश यथेप्सितमुपस्थितः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच। अनुज्ञातस्तु कृष्णेन पाण्डवो भ्रातृभिः सह। ईजितुं राजसूयेन साधनान्युपचक्रमे॥ २६॥ ततस्त्वाज्ञापयामास पाण्डवोऽरिनिवर्हणः। सहदेवं युधां श्रेष्ठं मन्त्रिणश्चैव सर्वशः॥ २७॥ अस्मिन् क्रतौ यथोक्तानि यज्ञाङ्गानि द्विजातिभिः। तथोपकरणं सर्वं मङ्गलानि च सर्वशः॥ २८॥ अधियज्ञांश्च सम्भारान् धौम्योक्तान् क्षिप्रमेव हि। समानयन्तु पुरुषा यथायोगं यथाक्रमम्॥ २९॥ इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुश्चार्जुनसारथिः। अन्नाद्याहरणे युक्ताः सन्तु मत्प्रियकाम्यया॥ ३०॥ सर्वकामाश्च कार्य्यन्तां रसगन्धसमन्विताः। मनोहराः प्रीतिकरा द्विजानां कुरुसत्तम॥ ३१॥ तद्वाक्यसमकालञ्च कृतं सर्वं न्यवेदयत्। सहदेवो युधां श्रेष्ठो धर्मराजे युधिष्ठिरे॥ ३२॥ ततो द्वैपायनो राजन्नृत्विजः समुपानयत्। वेदानिव महाभागान् साक्षान्मूर्त्तिमतो द्विजान्॥ ३३॥ स्वयं ब्रह्मत्वमकरोत्तस्य सत्यवतीसुतः। धनञ्जयानामृषभः सुसामा सामगोऽभवत्॥ ३४॥ याज्ञवल्क्यो बभूवाथ ब्रह्मिष्ठोऽध्वर्य्युसत्तमः। पैलो होता वसोः पुत्रो धौम्येन सहितोऽभवत्॥ ३५॥ एतेषां शिष्यवर्गाश्च पुत्राश्च भरतर्षभ। बभूवुर्होत्रगाः सर्वे वेदवेदाङ्गपारगाः॥ ३६॥ ते वाचयित्वा पुण्याहमूहयित्वा च तं विधिम्। शास्त्रोक्तं पूजयामासुस्तद्देवयजनं महत्॥ ३७॥ तत्र चक्रुरनुज्ञाता शरणान्युत शिल्पिनः। गन्धवन्ति विशालानि वेश्मानीव दिवौकसाम्॥ ३८॥ तत आज्ञापयामास स राजा राजसत्तमः। सहदेवं तदा सद्यो मन्त्रिणं पुरुषर्षभः॥ ३९॥ आमन्त्रणार्थं दूतांस्त्वं प्रेषयस्वाशुगान् द्रुतम्। उपश्रुत्य वचो राज्ञः स दूतान् प्राहिणोत्तदा॥ ४०॥ आमन्त्रयध्वं राष्ट्रेषु ब्राह्मणान् भूमिपानथ। विशश्च मान्यान् शूद्रांश्च सर्वानानयतेति च॥ ४१॥

वैशम्पायन उवाच। समाज्ञप्तास्ततो दूताः पाण्डवेयस्य

शासनात् । आमन्त्रयाम्बभूवुश्च आनयंश्चापरान् द्रुतम् । तथा-परानपि नरानात्मनः शीघ्रगामिनः ॥ ४२ ॥ ततस्ते तु यथा-कालं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । दीक्षयाञ्चक्रिरे विप्रा राजसूयाय भारत ॥ ४३ ॥ दीक्षितः स तु धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः । जगाम यज्ञायतनं वृतो विप्रैः सहस्रशः ॥ ४४ ॥ भ्रातृभिर्ज्ञातिभिश्चैव सुहृद्भिः सचिवैः सह । क्षत्रियैश्च मनुष्येन्द्रैर्नानादेश-समागतैः ॥ ४५ ॥ अमात्यैश्च नरश्रेष्ठो धर्मो विग्रहवानिव । आजग्मुर्ब्राह्मणास्तत्र विषयेभ्यस्ततस्ततः ॥ ४६ ॥ सर्वविद्यासु निष्णाता वेदवेदाङ्गपारगाः । तेषामावसथांश्चक्रुर्धर्मराजस्य शास-नात् ॥ ४७ ॥ बह्वन्नाच्छादनैर्युक्तान् सगणानां पृथक् पृथक् । सर्व्वर्त्तुगुणसम्पन्नान् शिल्पिनोऽथ सहस्रशः ॥ ४८ ॥ तेषु ते न्यवसन्राजन् ब्राह्मणा नृपसत्कृताः । कथयन्तः कथा बह्वीः पश्यन्तो नटनर्त्तकान् ॥ ४९ ॥ भुञ्जताञ्चैव विप्राणां वदताञ्च महास्वनः । अनिशं श्रूयते तत्र मुदितानां महात्मनाम् ॥ ५० ॥ दीयतां दीयतामेषां भुज्यतां भुज्यतामिति । एवम्प्रकाराः सञ्जल्पाः श्रूयन्ते स्मात्र नित्यशः ॥ ५१ ॥ गवां शतसहस्राणि शयनानाञ्च भारत । रुक्मस्य योषिताञ्चैव धर्मराजः पृथक् ददौ ॥ ५२ ॥ प्रावर्त्ततैवं यज्ञः स पाण्डवस्य महात्मनः । पृथिव्या-मेकवीरस्य शक्रस्येव त्रिपिष्टपे ॥ ५३ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा प्रेषयामास पाण्डवम् । नकुलं हास्तिनपुरं भीष्माय पुरुषर्षभः ॥ ५४ ॥ द्रोणाय धृतराष्ट्राय विदुराय कृपाय च । भ्रातॄणाञ्चैव सर्व्वेषां येऽनुरक्ता युधिष्ठिरे ॥ ५५ ॥

इति सभापर्व्वणि राजसूयिकपर्व्वणि राजसूयदीक्षायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः । ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच। स गत्वा हास्तिनपुरं नकुलः समितिञ्जयः। भीष्ममामन्त्रयाञ्चक्रे धृतराष्ट्रञ्च पाण्डवः ॥ १ ॥ सत्कृत्यामन्त्रितास्तेन आचार्य्यप्रमुखास्ततः। प्रययुः प्रीतमनसो यज्ञं ब्रह्मपुरःसराः ॥ २ ॥ संश्रुत्य धर्मराजस्य यज्ञं यज्ञविदस्तदा। अन्ये च शतशस्तुष्टैर्मनोभिर्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ द्रष्टुकामाः सभाञ्चैव धर्मराजञ्च पाण्डवम्। दिग्भ्यः सर्व्वे समापेतुः क्षत्रियास्तत्र भारत ॥ ४ ॥ समुपादाय रत्नानि विविधानि महान्ति च। धृतराष्ट्रश्च भीष्मश्च विदुरश्च महामतिः ॥ ५ ॥ दुर्य्योधनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व्व एव ते। गान्धारराजः सुबलः शकुनिश्च महाबलः ॥ ६ ॥ अचलो वृषकश्चैव कर्णश्च रथिनांवरः। तथा शल्यश्च बलवान् बाह्लिकश्च महाबलः ॥ ७ ॥ सोमदत्तोऽथ कौरव्यो भूरिर्भूरिश्रवाः शलः। अश्वत्थामा कृपो द्रोणः सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ ८ ॥ यज्ञसेनः सपुत्रश्च शाल्वश्च वसुधाधिपः। प्राग्ज्योतिषश्च नृपतिर्भगदत्तो महारथः ॥ ९ ॥ स तु सर्व्वैः सह म्लेच्छैः सागरानूपवासिभिः। पार्व्वतीयाश्च राजानो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १० ॥ पौण्ड्रको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा। आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा ॥ ११ ॥ द्राविड़ाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा। कुन्तिभोजो महातेजाः पार्थिवो गौरवाहनः ॥ १२ ॥ बाह्लिकाश्चापरे शूरा राजानः सर्व्व एव ते। विराटः सह पुत्राभ्यां मावेल्लश्च महाबलः ॥ १३ ॥ राजानो राजपुत्राश्च नानाजनपदेश्वराः। शिशुपालो महावीर्य्यः सह पुत्रेण भारत ॥ १४ ॥ आगच्छत् पाण्डवेयस्य यज्ञं समरदुर्मदः। रामश्चैवानिरुद्धश्च कङ्कश्च सहसारणः ॥ १५ ॥ गदप्रद्युम्नशाम्बाश्च चारुदेष्णश्च वीर्य्यवान्। उल्मुको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा ॥ १६ ॥ वृष्णयो निखिलाश्चान्ये समाजग्मुर्महारथाः। एते चान्ये च बहवो राजानो मध्यदेशजाः ॥ १७ ॥ आजग्मुः पाण्डुपुत्रस्य राजसूयं महा-

क्रतुम । ददुस्तेषामावसथान् धर्मराजस्य शासनात् ॥ १८ ॥ बहुभक्ष्यान्वितान् राजन् दीर्घिकावृक्षशोभितान् । तथा धर्मात्मजः पूजां चक्रे तेषां महात्मनाम् ॥ १९ ॥ सत्कृताश्च यथोद्दिष्टान् जग्मुरावसथान्नृपाः । कैलासशिखरप्रख्यान् मनोज्ञान् द्रव्यभूषितान् ॥ २० ॥ सर्व्वतः संवृतानुच्चैः प्राकारैः सुकृतैः सितैः । सुवर्णजालसम्वीतान् मणिकुट्टिमभूषितान् ॥ २१ ॥ सुखारोहणसोपानान् महासनपरिच्छदान् । स्रग्दामसमवच्छन्नानुत्तमागुरुगन्धिनः ॥ २२ ॥ हंसेन्दुवर्णसदृशानायोजनसुदर्शनान् । असम्बाधान् समद्वारान् युतानुच्चावचैर्गुणैः ॥ २३ ॥ बहुधातुनिबद्धाङ्गान् हिमवच्छिखरानिव । विश्रान्तास्ते ततोऽपश्यन् भूमिपा भूरिदक्षिणम् ॥ २४ ॥ वृतं सदस्यैर्बहुभिर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् । तत्सदः पार्थिवैः कीर्णं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । भ्राजते स्म तदा राजन् नाकपृष्ठं यथामरैः ॥ २५ ॥

इति सभापर्व्वणि राजसूयिकपर्व्वणि निमन्त्रितराजागमने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । पितामहं गुरुञ्चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिरः । अभिवाद्य ततो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ भीष्मं द्रोणं कृपं द्रौणिं दुर्य्योधनविविंशती । अस्मिन्यज्ञे भवन्तो मामनुगृह्णन्तु सर्व्वशः ॥ २ ॥ इदं वः सुमहच्चैव यदिहास्ति धनं मम । प्रणयन्तु भवन्तो मां यथेष्टमभिमन्त्रिताः ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा स तान् सर्व्वान् दीक्षितः पाण्डवाग्रजः । युयोज स यथायोगमधिकारेष्वनन्तरम् ॥ ४ ॥ भक्ष्यभोज्याधिकारेषु दुःशासनमयोजयत् । परिग्रहे ब्राह्मणानामश्वत्थामानमुक्तवान् ॥ ५ ॥ राज्ञान्तु प्रतिपूजार्थं सञ्जयं संन्ययोजयत् । कृताकृतपरिज्ञाने भीष्मद्रोणौ

महामती ॥ ६ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नानां चान्ववेक्षणे।
दक्षिणानाञ्च वै दाने कृपं राजा न्ययोजयत् ॥ ७ ॥ तथान्यान्
पुरुषव्याघ्रांस्तस्मिंस्तस्मिन्नयोजयत्। बाह्लिको धृतराष्ट्रश्च सोम-
दत्तो जयद्रथः ॥ ८ ॥ नकुलेन समानीताः स्वामिवत्तत्र रेमिरे।
क्षत्ता व्ययकरस्त्वासीद्विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ ९ ॥ दुर्य्योधनस्त्वर्ह-
णानि प्रतिजग्राह सर्वशः। चरणक्षालने कृष्णो ब्राह्मणानां
स्वयं ह्यभूत् ॥ १० ॥ सर्वलोकसमावृत्त पिप्रीषुः फलमुत्तमम्।
द्रष्टुकाम सभाञ्चैव धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ११ ॥ न कश्चिदा-
हरत्तत्र सहस्रावरमर्हणम्। रत्नैश्च बहुभिस्तत्र धर्मराजमवर्द्धयत्
॥ १२ ॥ कथन्तु मम कौरव्यो रत्नदानैः समाप्नुयात्। यज्ञ-
मित्येव राजानः स्पर्द्धमाना ददुर्धनम् ॥ १३ ॥ भवनैः सविमा-
नाग्रैः सोदर्कैर्बलसंवृतैः। लोकराजविमानैश्च ब्राह्मणावसथैः सह
॥ १४ ॥ कृतैरावसथैर्दिव्यैर्विमानप्रतिमैस्तथा। विचित्रैरत्न-
वद्भिश्च ऋद्ध्या परमया युतैः ॥ १५ ॥ राजभिश्च समावृत्तैरतीव
श्रीसमृद्धिभिः। अशोभत ततो राजन् कौन्तेयस्य महात्मनः ॥१६॥
ऋद्ध्या च वरुणं देवं स्पर्द्धमानो युधिष्ठिरः। षड़ग्निनाथ यज्ञेन
सोऽयजद्दक्षिणावता ॥ १७ ॥ सर्वान् जनान् सर्वकामैः समृद्धैः
समतर्पयत्। अन्नवान् बहुभक्ष्यश्च भुक्तवज्जनसंवृतः ॥ १८ ॥
रत्नोपहारसन्तन्नो बभूव स समागमः। तिलाज्यहोमाहुतिभि-
र्मन्त्रशिक्षाविशारदैः ॥ १९ ॥ तस्मिन् हि ततृपुर्देवास्तते यज्ञे
महर्षिभिः। यथा देवास्तथा विप्रा दक्षिणान्नमहाधनैः। ततृपुः
सर्ववर्णाश्च तस्मिन्यज्ञे मुदान्विताः ॥ २० ॥

इति सभापर्वणि राजसूयिकपर्वणि यज्ञकरणे पञ्च-
त्रिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च राजसूयिकपर्व ॥ ३५ ॥

अथ अर्घाहरणपर्व ।

वैशम्पायन उवाच। ततोऽभिषेचनीयेऽह्नि ब्राह्मणा राजभिः सह। अन्तर्वेदीं प्रविविशुः सत्कारार्हा महर्षयः ॥ १ ॥ नारद प्रमुखास्तस्यामन्तर्वेद्यां महात्मनः। समासीनाः शुशुभिरे सह राजर्षिभिस्तदा ॥ २ ॥ समेता ब्रह्मभवने देवा देवर्षयस्तथा। कर्मान्तरमुपासन्तो जजल्पुरमितौजसः ॥ ३ ॥ एवमेतन्न चाप्येव-मेवञ्चैतन्न चान्यथा। इत्युचुर्बहवस्तत्र वितण्डां वै परस्परम् ॥ ४ ॥ कृशानर्थांस्ततः केचिदकृशांस्तत्र कुर्वते। अकृशांश्च कृशांश्चक्रु-र्हेतुभिः शास्त्रनिश्चयैः ॥ ५ ॥ तत्र मेधाविनः केचिदर्थमन्यैरुदी-रितम्। विचिक्षिपुर्यथा श्येना नभोगतमिवामिषम् ॥ ६ ॥ केचिद्धर्मार्थकुशलाः केचित्तत्र महाव्रताः। रेमिरे कथयन्तश्च सर्वभाष्यविदांवराः ॥ ७ ॥ सा वेदिर्वेदसम्पन्नैर्देवद्विजमहर्षिभिः। आबभासे समाकीर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिवायता ॥ ८ ॥ न तस्यां सन्निधौ शूद्रः कश्चिदासीन्न चाव्रती। अन्तर्वेद्यां तदा राजन् युधिष्ठिर-निवेशने ॥ ९ ॥ तान्तु लक्ष्मीवतो लक्ष्मीं तदा यज्ञविधानजाम्। तुतोष नारदः पश्यन् धर्मराजस्य धीमतः ॥ १० ॥ अथ चिन्ता समापेदे स मुनिर्मनुजाधिप। नारदस्तु तदा पश्यन् सर्वक्षत्र-समागमम् ॥ ११ ॥ सस्मार च पुरावृत्तां कथान्तां पुरुषर्षभ। अंशावतरणे यासौ ब्रह्मणो भवनेऽभवत् ॥ १२ ॥ देवानां सङ्गमं तन्तु विज्ञाय कुरुनन्दन। नारदः पुण्डरीकाक्षं सस्मार मनसा हरिम् ॥ १३ ॥ साक्षात् स विबुधारिघ्नः क्षत्रे नारायणो विभुः। प्रतिज्ञां पालयंश्चेमां जातः परपुरञ्जयः ॥ १४ ॥ सन्दिदेश पुरा योऽसौ विबुधान् भूतकृत् स्वयम्। अन्योन्यमभिनिघ्नन्तः पुन-र्लोकानवाप्स्यथ ॥ १५ ॥ इति नारायणः शम्भुर्भगवान् जगतः प्रभुः। आदिश्य विबुधान् सर्वानजायत यदुक्षये ॥ १६ ॥ क्षिता-वन्धकवृष्णीनां वंशे वंशभृतां वरः। परया शुशुभे लक्ष्म्या नक्षत्राणामिवोडुराट् ॥ १७ ॥ यस्य बाहुबलं सेन्द्राः सुराः सर्वे

उपास्ते । सोऽयं मानुषवन्नाम हरिरास्तेऽरिमर्दनः ॥ १८ ॥ अहो वत समुद्भूतं स्वयम्भूर्यदिदं स्वयम् । आदास्यति पुनः चत्रमेवं बलसमन्वितम् ॥ १९ ॥ इत्येतां नारदश्चिन्तां चिन्तयामास सर्ववित् । हरिं नारायणं ज्ञात्वा यज्ञै रिज्यन्तमीश्वरम् ॥ २० ॥ तस्मिन् धर्मविदांश्रेष्ठो धर्मराजस्य धीमतः । महाध्वरे महाबुद्धिस्तस्थौ स बहुमानतः ॥ २१ ॥ ततो भीष्मोऽब्रवीद्राजन् धर्मराजं युधिष्ठिरम् । क्रियतामर्हणं राज्ञां यथार्हमिति भारत ॥ २२ ॥ आचार्य्यमृत्विजञ्चैव संयुजञ्च युधिष्ठिर । स्नातकञ्च प्रियं प्राहुः षड्घ्यार्हान् नृपं तथा ॥ २३ ॥ एतानर्घ्यानभिगतानाहुः सम्वत्सरोषितान् । त इमे कालपूगस्य महतोऽस्मानुपागतः ॥ २४ ॥ एषामेकैकशो राजन्नर्घ आनीयतामिति । अथ चैषां वरिष्ठाय समर्थायोपनीयताम् ॥ २५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कस्मै भवान् मन्यतेऽर्घमेकस्मै कुरुनन्दन । उपनीयमानं युक्तञ्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो भीष्मः शान्तनवो बुद्ध्या निश्चित्य वीर्य्यवान् । वार्ष्णेयं मन्यते कृष्णमर्हनीयतमं भुवि ॥ २७ ॥ एष ह्येषां समस्तानां तेजोबलपराक्रमैः । मध्ये तपन्निवाभाति ज्योतिषामिव भास्करः ॥ २८ ॥ असूर्य्यमिव सूर्य्येण निर्वातं इव वायुना । भासितं ह्लादितञ्चैव कृष्णेनेदं सदो हि नः ॥ २९ ॥ तस्मै भीष्माभ्यनुज्ञातः सहदेवः प्रतापवान् । उपजह्रेऽथ विधिवद्वार्ष्णेयायार्घमुत्तमम् ॥ ३० ॥ प्रतिजग्राह तत् कृष्णः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । शिशुपालस्तु तां पूजां वासुदेवे न चक्षमे ॥ ३१ ॥ स उपालभ्य भीष्मञ्च धर्मराजञ्च संसदि । अवाक्षिपद्वासुदेवं चेदिराजो महाबलः ॥ ३२ ॥

इति सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि कृष्णार्घदाने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

शिशुपाल उवाच । नायमर्हति वार्ष्णीयस्तिष्ठत्स्विह महात्मसु । महीपतिषु कौरव्य राजवत् पार्थिवार्हणाम् ॥ १ ॥ नायं युक्तः समाचारः पाण्डवेषु महात्मसु । यत्कामात् पुण्डरीकाक्षं पाण्डवार्चितवानसि ॥ २ ॥ बाला यूयं न जानीध्वं धर्मः सूक्ष्मो हि पाण्डवाः । अयञ्च स्मृत्यतिक्रान्तो ह्यापगेयोऽल्पदर्शनः ॥ ३ ॥ त्वादृशो धर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाम्यया । भवत्यभ्यधिकं भीष्म लोकेष्ववमतः सताम् ॥ ४ ॥ कथं ह्यराजा दाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् । अर्हणामर्हति तथा यथा युष्माभिरर्चितः ॥ ५ ॥ अथ वा मन्यसे कृष्णं स्थविरं कुरुपुङ्गव । वसुदेवे स्थिते वृद्धे कथमर्हति तत्सुतः ॥ ६ ॥ अथ वा वासुदेवोऽपि प्रियकामोऽनुवृत्तवान् । द्रुपदे तिष्ठति कथं माधवोऽर्हति पूजनम् ॥ ७ ॥ आचार्य्यं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनन्दन । द्रोणे तिष्ठति वार्ष्णेयं कस्मादर्चितवानसि ॥ ८ ॥ ऋत्विजं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनन्दन । द्वैपायने स्थिते वृद्धे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ॥ ९ ॥ भीष्मे शान्तनवे राजन् स्थिते पुरुषसत्तमे । स्वच्छन्दमृत्युके राजन् कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ॥ १० ॥ अश्वत्थाम्नि स्थिते वीरे सर्वशास्त्रविशारदे । कथं कृष्णस्त्वया राजन्नर्चितः कुरुनन्दन ॥ ११ ॥ दुर्य्योधने च राजेन्द्रे स्थिते पुरुषसत्तमे । कृपे च भारताचार्य्ये कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ॥ १२ ॥ द्रुमं किम्पुरुषाचार्य्यमतिक्रम्य त्वयार्चितः । भीष्मके चैव दुर्द्धर्षे पाण्डुवत् कृतलक्षणे ॥ १३ ॥ नृपे च रुक्मिणि श्रेष्ठे एकलव्ये तथैवच । शल्ये मद्राधिपे चैव कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ॥ १४ ॥ अयञ्च सर्वराज्ञां वै बलश्लाघी महाबलः । जामदग्न्यस्य दयितः शिष्यो विप्रस्य भारत ॥ १५ ॥ येनात्मबलमाश्रित्य राजानो युधि निर्जिताः । तञ्च कर्णमतिक्रम्य कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ॥ १६ ॥ नैव ऋत्विङ्न चाचार्य्यो न राजा मधुसूदनः । अर्चितश्च कुरुश्रेष्ठ

किमन्यत् प्रियकाम्यया ॥ १७ ॥ अथ वाभ्यर्चनीयोऽयं युष्माकं मधुसूदनः । किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ॥ १८ ॥ वयन्तु न भयादस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । प्रयच्छामः करान् सर्वं न लोभान्न च सान्त्वनात् ॥ १९ ॥ अस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः । करानस्मै प्रयच्छामः सोऽयमस्मान्न मन्यते ॥२०॥ किमन्यदवमानाद्धि यदेनं राजसंसदि । अप्राप्तलक्षणं कृष्ण-मर्घेणार्चितवानसि ॥ २१ ॥ अकस्माद्धर्मपुत्रस्य धर्मात्मेति यशो गतम् । को हि धर्मच्युते पूजामेवं युक्तां नियोजयेत् ॥ २२ ॥ योऽयं वृष्णिकुले जातो राजानं हतवान् पुरा । जरासन्धं महात्मानमन्यायेन दुरात्मवान् ॥ २३ ॥ अद्य धर्मात्मता चैव व्यपकृष्टा युधिष्ठिरात् । दर्शितं कृपणत्वञ्च कृष्णेऽर्घस्य निवेदनात् ॥ २४ ॥ यदि भीताश्च कौन्तेयाः कृपणाश्च तपस्विनः । ननु त्वयापि बोद्धव्यं यां पूजां माधवार्हसि ॥ २५ ॥ अथ वा कृपणै-रेतामुपनीतां जनार्दन । पूजामनर्हः कस्मात्त्वमभ्यनुज्ञातवानसि ॥ २६ ॥ अयुक्तामात्मनः पूजां त्वं पुनर्बहु मन्यसे । हविषः प्राप्य निस्यन्दं प्राशिता श्वेव निर्जने ॥ २७ ॥ न त्वयं पार्थिवेन्द्राणा-मपमानः प्रयुज्यते । त्वामेव कुरवो व्यक्तं प्रलम्भन्ते जनार्दन ॥ २८ ॥ क्लीबे दारक्रिया यादृगन्धे वा रूपदर्शनम् । अराज्ञो राजवत् पूजा तथा ते मधुसूदन ॥ २९ ॥ दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः । वासुदेवोऽप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथा-यथम् ॥ ३० ॥ इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्थाय परमासनात् । निर्ययौ सदसस्तस्मात् सहितो राजभिस्तदा ॥ ३१ ॥

इति सभापर्वणि अर्घाभिहरणपर्वणि शिशुपालक्रोधे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रवत्। उवाच चैव मधुरं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १ ॥ नेदं युक्तं महीपाल यादृशं वै त्वमुक्तवान्। अधर्मश्च परो राजन् पारुष्यञ्च निरर्थकम् ॥ २ ॥ न हि धर्मं परं जातु नावबुध्येत पार्थिवः। भीष्मः शान्तनवस्त्वेनं मावमंस्थास्त्वमन्यथा ॥ ३ ॥ पश्य चैतान्महीपालान् त्वत्तो वृद्धतरान् बहून्। मृष्यन्ते चार्हणां कृष्णे तद्वत्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ वेद तत्त्वेन कृष्णं हि भीष्मश्चेदिपते भृशम्। न ह्येनं त्वं तथा वेत्थ यथैनं वेद कौरवः ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच। नास्मै देयो ह्यनुनयो नायमर्हति सान्त्वनम्। लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हणां नाभिनन्यते ॥ ६ ॥ क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वा रणे रणकृतां वरः। यो मुञ्चति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः ॥ ७ ॥ अस्यां हि समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि। न पश्यामि महीपालं सात्वतीपुत्र तेजसा ॥ ८ ॥ न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः। त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो महाभुजः ॥ ९ ॥ कृष्णेन हि जिता युद्धे बहवः क्षत्रियर्षभाः। जगत्सर्वञ्च वार्ष्णेये निखिलेन प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ तस्मात् सत्स्वपि वृद्धेषु कृष्णमर्चामि नेतरान्। एवं वक्तुं न चार्हस्त्वं माभूत्ते बुद्धिरीदृशी ॥ ११ ॥ ज्ञानवृद्धा मया राजन् बहवः पर्य्युपासिताः। तेषां कथयतां शौरेरहं गुणवतो गुणान् ॥ १२ ॥ समागतानामश्रौषं बहून् बहुमतान् सताम्। कर्माण्यपि हि यान्यस्य जन्मप्रभृति धीमतः ॥ १३ ॥ बहुशः कथ्यमानानि नरैर्भूयः श्रुतानि मे। न केवलं वयं कामाच्चेदिराज जनार्दनम् ॥ १४ ॥ न सम्बन्धं पुरस्कृत्य कृतार्थं वा कथञ्चन। अर्चामहेऽर्चितं सद्भिर्भुवि भूतसुखावहम् ॥ १५ ॥ यशः शौर्य्यं जयं चास्य विज्ञायार्चां प्रयुञ्ज्महे। न च कश्चिदिहास्माभिः सुबालोऽप्यपरीक्षितः ॥ १६ ॥ गुणैर्वृद्धानतिक्रम्य हरिरर्चतमो मतः। ज्ञानवृद्धो द्विजातीनां

क्षत्रियाणां बलाधिकः ॥ १७ ॥ वैश्यानां धान्यधनवान् शूद्राणामेव जन्मतः । पूज्यतायाञ्च गोविन्दे हेतू द्वावपि संस्थितौ ॥ १८ ॥ वेदवेदाङ्गविज्ञानं बलं चाप्यधिकं तथा । नृणां लोके हि कोऽन्योऽस्ति विशिष्टः केशवादृते ॥ १९ ॥ दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्य्यं ह्रीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा । सन्नतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥ २० ॥ तमिमं लोकसम्पन्नमाचार्य्यं पितरं गुरुम् । अर्घ्यमर्चितमर्चार्हं सर्वे संमन्तुमर्हथ ॥ २१ ॥ ऋत्विग्गुरुर्विवाह्यश्च स्नातको नृपतिः प्रियः । सर्वमेतद्धृषीकेशस्तस्मादभ्यर्चितोऽच्युतः ॥ २२ ॥ कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाव्ययः । कृष्णस्य हि कृते विश्वमिदं भूतं चराचरम् ॥ २३ ॥ एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्त्ता चैव सनातनः । परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्मात् पूज्यतमोऽच्युतः ॥ २४ ॥ बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च या । चतुर्विधञ्च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ २५ ॥ अग्निहोत्रमुखा वेदा गायत्री च्छन्दसां मुखम् । राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ॥ २६ ॥ नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम् । पर्वतानां मुखं मेरुर्गरुड़ः पततां मुखम् ॥ २७ ॥ ऊर्द्ध्वन्तिर्य्यगधश्चैव यावती जगतो गतिः । सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो मुखम् ॥ २८ ॥ अयन्तु पुरुषो बालः शिशुपालो न बुध्यते । सर्वत्र सर्वदा कृष्णं तस्मादेवं प्रभाषते ॥ २९ ॥ यो हि धर्मं विचिनुयादुत्कृष्टं मतिमान्नरः । स वै पश्येद्यथा धर्मं न तथा चेदिराड़यम् ॥ ३० ॥ सवृद्धबालेष्वथवा पार्थिवेषु महात्मसु । को नार्हं मन्यते कृष्णं को वाप्येनं न पूजयेत् ॥ ३१ ॥ अथैनां दुष्कृतां पूजां शिशुपालो व्यवस्यति । दुष्कृतायां यथान्यायं तथायं कर्त्तुमर्हति ॥ ३२ ॥

इति सभापर्वणि अर्घाभिहरणपर्वणि भीष्मवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महाबलः। व्याजहारोत्तरं तत्र सहदेवोऽर्थवद्वचः ॥ १॥ केशवं केशिहन्तारमप्रमेयपराक्रमम्। पूज्यमानं मया यो वः कृष्णं न सहते नृपः ॥ २॥ सर्व्वेषां बलिनां मूर्द्धि मयेदं निहितं पदम्। एवमुक्ते मया सम्यगुत्तरं प्रब्रवीतु सः ॥ ३॥ मतिमन्तश्च ये केचिदाचार्य्यं पितरं गुरुम्। अर्च्यमर्चितमर्घ्यार्हमनुजानन्तु ते नृपाः ॥ ४॥ ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम्। मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये वै दर्शिते पदे ॥ ५॥ ततोऽपतत् पुष्पवृष्टिः सहदेवस्य मूर्द्धनि। अदृश्यरूपा वाचश्चाप्यब्रुवन् साधुसाध्विति ॥ ६॥ सर्व्वसंशयनिर्म्मोक्ता नारदः सर्व्वलोकवित्। उवाचाखिलभूतानां मध्ये स्पष्टतरं वचः ॥ ७॥ कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्च्चयिष्यन्ति ये नराः। जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न सम्भाष्याः कदाचन ॥ ८॥

वैशम्पायन उवाच। पूजयित्वा च पूजार्हान् ब्रह्मक्षत्रविशेषवित्। सहदेवो नृणां देवः समापयत कर्म तत् ॥ ९॥ तस्मिन्नभ्यर्चिते कृष्णे सुनीथः शत्रुकर्षणः। अतिताम्रेक्षणः कोपादुवाच मनुजाधिपान् ॥ १०॥ स्थितः सेनापतिर्य्योऽहं मन्यध्वं किन्तु साम्प्रतम्। युधि तिष्ठाम सन्नह्य समेतान् वृष्णिपाण्डवान् ॥ ११॥ इति सर्व्वान् समुत्साह्य राज्ञस्तान् चेदिपुङ्गवः। यज्ञोपघाताय ततः सोऽमन्त्रयत राजभिः ॥ १२॥ तत्राहूता गताः सर्व्वे सुनीथप्रमुखा गणाः। समदृश्यन्त संक्रुद्धा विवर्णवदनास्तथा ॥ १३॥ युधिष्ठिराभिषेकञ्च वासुदेवस्य चार्हणम्। न स्याद्यथा तथा कार्य्यं एवं सर्व्वे तदाब्रुवन् ॥ १४॥ निष्कर्षान्निश्चयात्सर्व्वे राजानः क्रोधमूर्च्छिताः। अब्रुवंस्तत्र राजानो निर्व्वेदादात्मनिश्चयात् ॥ १५॥ सुहृद्भिर्वार्य्यमाणानां तेषां हि वपुराबभौ। आमिषादपकृष्टानां सिंहानामिव गर्जताम् ॥ १६॥ तं बलौघ-

मपश्यन्तं राजसागरमक्षयम् । कुर्वाणं समयं कृष्णो युद्धाय बुबुधे तदा ॥ १७ ॥

इति सभापर्वणि अर्घाहरणपर्वणि राजमन्त्रणे ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ समाप्तञ्च अर्घाहरणपर्व ॥ ३९ ॥

अथ शिशुपालवधपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । ततः सागरसङ्काशं दृष्ट्वा नृपतिमण्डलम् । संवर्त्तवाताभिहतं भीमं क्षुब्धमिवार्णवम् । रोषात् प्रचलितं सर्वमिदमाह युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ भीष्मं मतिमतां मुख्यं वृद्धं कुरुपितामहम् । बृहस्पतिं बृहत्तेजाः पुरुहूत इवारिहा ॥ २ ॥ असौ रोषात् प्रचलितो महान्नृपतिसागरः । अत्र यत् प्रतिपत्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥ यज्ञस्य च न विघ्नः स्यात् प्रजानाञ्च हितं भवेत् । यथा सर्वत्र तत्सर्वं ब्रूहि मेऽद्य पितामह ॥ ४ ॥ इत्युक्तवति धर्मज्ञे धर्मराजे युधिष्ठिरे । उवाचेदं वचो भीष्मस्ततः कुरुपितामहः ॥ ५ ॥ माभैस्त्वं कुरुशार्दूल श्वा सिंहं हन्तुमर्हति । शिवः पन्थाः सुनीतोऽत्र मया पूर्वतरं वृतः ॥ ६ ॥ प्रसुप्ते हि यथा सिंहे श्वानस्तस्मिन् समागताः । भषेयुः सहिताः सर्वे तथेमे वसुधाधिपाः ॥ ७ ॥ वृष्णिसिंहस्य सुप्तस्य तथामी प्रमुखे स्थिताः । भषन्ते तात संक्रुद्धाः श्वानः सिंहस्य सन्निधौ ॥ ८ ॥ न हि सम्बुध्यते यावत् सुप्तः सिंह इवाच्युतः । तेन सिंहीकरोत्येतान् नृसिंहश्चेदिपुङ्गवः ॥ ९ ॥ पार्थिवान् पार्थिवश्रेष्ठः शिशुपालोऽप्यचेतनः । सर्वान् सर्वात्मना तात नेतुकामो यमक्षयम् ॥ १० ॥ नूनमेतत्समादातुं पुनरिच्छत्यधोक्षज । यदस्य शिशुपालस्य तेजस्तिष्ठति भारत ॥ ११ ॥ विप्लुता चास्य भद्रन्ते बुद्धिर्बुद्धि-

मताम्बर। चेदिराजस्य कौन्तेय सर्व्वेषाञ्च महीक्षिताम् ॥ १२ ॥ आदातुञ्च नरव्याघ्रो यं यमिच्छत्ययं तदा। तस्य विप्लवते बुद्धिरेवं चेदिपतेर्यथा ॥ १३ ॥ चतुर्व्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः। प्रभवश्चैव सर्व्वेषां निधनञ्च युधिष्ठिर ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः। भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत ॥ १५ ॥

इति सभापर्व्वणि शिशुपालवधपर्व्वणि युधिष्ठिराश्वासने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

शिशुपाल उवाच। विभीषिकाभिर्ब्बह्वीभिर्भीषयन् सर्व्वपार्थिवान्। न व्यपत्रपसे कस्माद्वृद्धः सन् कुलपांसनः ॥ १ ॥ युक्तमेतत्तृतीयायां प्रकृतौ वर्त्तता त्वया। वक्तुं धर्म्मादपेतार्थं त्वं हि सर्व्वकुरूत्तम ॥ २ ॥ नावि नौरिव संवद्धा यथान्धो वान्धमन्वियात्। यथा भूता हि कौरव्या येषां भीष्म त्वमग्रणीः ॥३॥ पूतनाघातपूर्व्वाणि कर्म्माण्यस्य विशेषतः। त्वया कीर्त्तयतास्माकं भूयः प्रव्यथितं मनः ॥ ४ ॥ अवलिप्तस्य मूर्खस्य केशवं स्तोतुमिच्छतः। कथं भीष्म न ते जिह्वा शतधेयं विदीर्य्यते ॥ ५ ॥ यत्र कुत्सा प्रयोक्तव्या भीष्म बालतरैर्नरैः। तमिमं ज्ञानवृद्धः सन् गोपं संस्तोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ यद्यनेन हता बाल्ये शकुनिश्चित्रमत्र किम्। तौ वाश्ववृषभौ भीष्म यौ न युद्धविशारदौ ॥ ७ ॥ चेतनारहितं काष्ठं यद्यनेन निपातितम्। पादेन शकटं भीष्म तत्र किं कृतमद्भुतम् ॥ ८ ॥ वल्मीकमात्रः सप्ताहं यद्यनेन धृतोऽचलः। तदा गोवर्द्धनो भीष्म न तच्चित्रं मतं मम ॥ ९ ॥ भुक्तमेतेन बह्वन्नं क्रीड़ता नगमूर्द्धनि। इति ते भीष्म शृण्वानाः परं विस्मयमागताः ॥ १० ॥ यस्य चानेन धर्म्मज्ञ भुक्तमन्नं बलीयसः।

स चानेन हतः कंस इत्येतन्न महाद्भुतम् ॥ ११ ॥ न ते श्रुतमिदं भीष्म नूनं कथयतां सताम् । यद्वच्ये त्वामधर्मज्ञं वाक्यं कुरुकुलाधम ॥ १२ ॥ स्त्रीषु गोषु न शस्त्राणि पातयेद्ब्राह्मणेषु च । यस्य चान्नानि भुञ्जीत यस्य च स्यात् प्रतिश्रयः ॥ १३ ॥ इति सन्तोऽनुशासन्ति सज्जनं धर्मिणः सदा । भीष्म लोके हि तत्सर्वं वितथं त्वयि दृश्यते ॥ १४ ॥ ज्ञानवृद्धञ्च वृद्धञ्च भूयांसं केशवं मम । अजानत इवाख्यासि संस्तुवन् कौरवाधम ॥ १५ ॥ गोघ्नः स्त्रीघ्नश्च सन् भीष्म कथं संस्तवमर्हति । असौ मतिमतां श्रेष्ठो य एष जगतः प्रभुः ॥ १६ ॥ सम्भावयति चाप्येवं त्वद्वाक्याच्च जनार्दनः । एवमेतत् सर्वमिति तत्सर्वं वितथं ध्रुवम् ॥ १७ ॥ न गाथा गाथिनं शास्ति बहु चेदपि गायति । प्रकृतिं यान्ति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ १८ ॥ नूनं प्रकृतिरेषा ते जघन्या नात्र संशयः । अतः पापीयसी चैषां पाण्डवानामपीष्यते ॥ १९ ॥ येषामर्च्यतमः कृष्णस्त्वञ्च येषां प्रदर्शकः । धर्मवांस्त्वमधर्मज्ञः सतां मार्गादवप्लुतः ॥ २० ॥ को हि धर्मिणमात्मानं जानन् ज्ञानविदां वरः । कुर्य्याद्यथा त्वया भीष्म कृतं धर्ममवेक्षता ॥ २१ ॥ अन्यकामा हि धर्मज्ञा कन्यका प्राज्ञमानिना । अम्बा नामेति भद्रन्ते कथं सापहृता त्वया ॥ २२ ॥ यां त्वयापहृतां भीष्म कन्यां नैषितवान् यतः । भ्राता विचित्रवीर्य्यस्ते सतां मार्गमनुष्ठितः ॥ २३ ॥ दारयोर्यस्य चान्येन मिषतः प्राज्ञमानिनः । तव जातान्यपत्यानि सज्जनाचरिते पथि ॥ २४ ॥ को हि धर्मोऽस्ति ते भीष्म ब्रह्मचर्य्यमिदं वृथा । यद्धारयसि मोहाद्वा क्लीवत्वाद्वा न संशयः ॥ २५ ॥ न त्वहं तव धर्मज्ञ पश्याम्युपचयं क्वचित् । न हि ते सेविता वृद्धा य एवं धर्ममब्रवीः ॥ २६ ॥ इष्टं दत्तमधीतञ्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः । सर्वमेतदपत्यस्य कलां नार्हति षोड़शीम् ॥ २७ ॥ व्रतोपवासैर्बहुभिः कृतं भवति भीष्म यत् । सर्वं तदन

पत्यस्य मोघं भवति निश्चयात् ॥ २८ ॥ सोऽनपत्यश्च वृद्धश्च मिथ्याधर्मानुशासकः । हंसवत्त्वमपीदानीं ज्ञातिभ्यः प्राप्नुया वधम् ॥२९॥ एवं हि कथयन्त्यन्ये नराः ज्ञानविदः पुरा । भीष्म यत्तदहं सम्यग्वक्ष्यामि तव शृण्वतः ॥ ३० ॥ वृद्धः किल समुद्रान्ते कश्चिद्धंसोऽभवत् पुरा । धर्मवागन्यथावृत्तः पक्षिणः सोऽनुशास्ति च ॥ ३१ ॥ धर्मं चरत मा धर्ममिति तस्य वचः किल । पक्षिणः शुश्रुवुर्भीष्म सततं सत्यवादिनः ॥ ३२ ॥ अथास्य भक्ष्यमाजह्रुः समुद्रजलचारिणः । अण्डजा भीष्म तस्यान्ये धर्मार्थमिति शुश्रुम ॥ ३३ ॥ ते च तस्य समभ्याशे निक्षिप्याण्डानि सर्वशः । समुद्राम्भस्यमज्जन्त चरन्तो भीष्म पक्षिणः ॥ ३४ ॥ तेषामण्डानि सर्वेषां भक्षयामास पापकृत् । स हंसः सम्प्रमत्तानामप्रमत्तः स्वकर्मणि ॥ ३५ ॥ ततः प्रक्षीयमाणेषु तेषु तेष्वण्डजोऽपरः । अशङ्कत महाप्राज्ञः स कदाचिद्ददर्श ह ॥ ३६ ॥ ततः स कथयामास दृष्ट्वा हंसस्य किल्बिषम् । तेषां परमदुःखार्त्तः स पक्षी सर्वपक्षिणाम् ॥ ३७ ॥ ततः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा पक्षिणस्ते समीपगाः । निजघ्नुस्तं तदा हंसं मिथ्यावृत्तं कुरूत्तम ॥ ३८ ॥ ते त्वां हंससधर्माणमपीमे वसुधाधिपाः । निहन्युर्भीष्म संक्रुद्धाः पक्षिणस्तमिवाण्डजम् ॥ ३९ ॥ गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः । भीष्म यान्ताञ्च ते सम्यक् कथयिष्यामि भारत ॥४० ॥ अन्तरात्मन्यभिहते रौषि पत्ररथाशुचि । अण्डभक्षणकर्मैतत्तः वाचमतीयते ॥ ४१ ॥

इति सभापर्वणि शिशुपालबधपर्वणि शिशुपालवाक्ये एकचत्वारिंशोऽध्यायः । ॥ ४१ ॥

शिशुपाल उवाच। स मे बहुमतो राजा जरासन्धो महाबल। योऽनेन युद्धं नेयेष दासोऽयमिति संयुगे॥ १॥ केशवेन कृतं कर्म जरासन्धवधे तदा। भीमसेनार्जुनाभ्याञ्च कस्तत् सध्विति मन्यते॥ २॥ अद्वारेण प्रविष्टेन छद्मना ब्रह्मवादिना। दृष्टः प्रभावः कृष्णेन जरासन्धस्य भूपतेः॥ ३॥ येन धर्मात्मनात्मानं ब्रह्मण्यमविजानता। नैषितं पाद्यमस्मै तद्दातुमग्रे दुरात्मने॥ ४॥ भुज्यतामिति तेनोक्ताः कृष्णभीमधनञ्जयाः। जरासन्धेन कौरव्य कृष्णेन विकृतं कृतम्॥ ५॥ यद्ययं जगतः कर्त्ता यथैनं मूर्ख मन्यसे। कस्मान्न ब्राह्मणं सम्यगात्मानमवगच्छति॥ ६॥ इदं त्वाश्चर्य्यभूतं मे यदीमे पाण्डवास्त्वया। अपकृष्टाः सतां मार्गान् मन्यन्ते तच्च साध्विति॥ ७॥ अथ वा नैतदाश्चर्य्यं येषां त्वमसि भारत। स्त्रीसधर्मा च वृद्धश्च सर्व्वार्थानां प्रदर्शकः॥ ८॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रूक्षं रूक्षाक्षरं बहु। चुकोप बलिनां श्रेष्ठो भीमसेनः प्रतापवान्॥ ९॥ तथा पद्मप्रतीकाशे स्वभावायतविस्तृते। भूयः क्रोधाभिताम्राक्षे रक्ते नेत्रे बभूवतुः॥ १०॥ त्रिशिखां भ्रुकुटीं चास्य ददृशुः सर्व्वपार्थिवाः। ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव॥ ११॥ दन्तान् सन्दशतस्तस्य कोपाद्ददृशुराननम्। युगान्ते सर्व्वभूतानि कालस्येव जिघत्सतः॥ १२॥ उत्पतन्तन्तु वेगेन जग्राहैनं मनस्विनम्। भीष्म एव महाबाहुर्म्महासेनमिवेश्वरः॥ १३॥ तस्य भीमस्य भीष्मेण वार्य्यमाणस्य भारत। गुरुणा विविधैर्वाक्यैः क्रोधः प्रशममागतः॥ १४॥ नातिचक्राम भीष्मस्य स हि वाक्यमरिन्दमः। समुद्वृत्तो घनापाये वेलामिव महोदधिः॥ १५॥ शिशुपालस्तु संक्रुद्धे भीमसेने जनाधिप। नाकम्पत तदा वीरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः॥ १६॥ उत्पतन्तन्तु वेगेन पुनः पुनररिन्दम। न स तं चिन्तयामास सिंहः क्रुद्धो मृगं यथा॥ १७॥ प्रहसं-

श्चाब्रवीद्वाक्यं चेदिराजः प्रतापवान् । भीमसेनमतिक्रुद्धं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् ॥ १८ ॥ मुञ्चैनं भीष्म पश्यन्तु यावदेनं नराधिपाः । मत्प्रभावविनिर्दग्धं पतङ्गमिव वह्निना ॥ १९ ॥ ततश्चेदिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा तत् कुरुसत्तमः । भीमसेनमुवाचेदं भीष्मो मतिमतां वरः ॥ २० ॥

इति सभापर्वणि शिशुपालबधपर्वणि भीमक्रोधे
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच । चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः । रासभारावसदृशं रराव च ननाद च ॥ १ ॥ तेनास्य मातापितरौ त्रेसतुस्तौ सबान्धवौ । वैकृतं तस्य तौ दृष्ट्वा त्यागाय कुरुतां मतिम् ॥ २ ॥ ततः सभार्य्यं नृपतिं सामात्यं सपुरोहितम् । चिन्तासंमूढहृदयं वागुवाचाशरीरिणी ॥ ३ ॥ एष ते नृपते पुत्रः श्रीमान् जातो बलाधिकः । तस्मादस्मान्न भेतव्यमव्यग्रः पाहि वै शिशुम् ॥ ४ ॥ न चैव तस्य मृत्युर्वै न कालः प्रत्युपस्थितः । मृत्युर्हन्तास्य शस्त्रेण स चोत्पन्नो नराधिप ॥ ५ ॥ संश्रुत्योदाहृतं वाक्यं भूतमन्तर्हितं ततः । पुत्रस्नेहाभिसन्तप्ता जननी वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ येनेदमीरितं वाक्यं ममैतं तनयं प्रति । प्राञ्जलिस्तं नमस्यामि ब्रवीतु स पुनर्वचः ॥ ७ ॥ यथातथ्येन भगवान् देवो वा यदि वेतरः । श्रोतुमिच्छामि पुत्रस्य कोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ॥ ८ ॥ अन्तर्भूतं ततो भूतमुवाचेदं पुनर्वचः । यस्योत्सङ्गे गृहीतस्य भुजावभ्यधिकावुभौ ॥ ९ ॥ पतिष्यतः क्षितितले पञ्चशीर्षाविवोरगौ । तृतीयमेतद्बालस्य ललाटस्थं तु लोचनम् ॥ १० ॥ निमज्जिष्यति यं दृष्ट्वा सोऽस्य मृत्युर्भविष्यति । त्र्यक्षं चतुर्भुजं श्रुत्वा तथा च समुदाहृतम् ॥ ११ ॥ पृथिव्यां

पार्थिवाः सर्वे अभ्यागच्छन् दिदृक्षवः। तान् पूजयित्वा संप्राप्तान् यथार्हं स महीपतिः ॥ १२ ॥ एकैकस्य नृपस्याङ्के पुत्रमारोपयत्तदा। एवं राजसहस्राणां पृथक्त्वेन यथाक्रमम् ॥ १३ ॥ शिशुरङ्के समारूढो न तत् प्राप निदर्शनम्। एतदेव तु संश्रुत्य द्वारवत्यां महाबलौ ॥ १४ ॥ ततश्चेदिपुरीं प्राप्तौ सङ्कर्षणजनार्दनौ। यादवौ यादवीं द्रष्टुं स्वसारं तौ पितुस्तदा ॥ १५ ॥ अभिवाद्य यथान्यायं यथाश्रेष्ठं नृपञ्च ताम्। कुशलानामयं पृष्ट्वा निषण्णौ रामकेशवौ ॥ १६ ॥ साभ्यर्चितौ तदा वीरौ प्रीत्या चाभ्यधिकं ततः। पुत्रं दामोदरोत्सङ्गे देवी संन्यदधात् स्वयम् ॥१७॥ न्यस्तमात्रस्य तस्याङ्के भुजावभ्यधिकावुभौ। पेततुस्तच्च नयनं न्यमज्जत ललाटजम् ॥ १८ ॥ तद्दृष्ट्वा व्यथिता त्रस्ता वरं कृष्णमयाचत। ददस्व मे वरं कृष्ण भयार्त्ताया महाभुज ॥ १९ ॥ त्वं ह्यार्त्तानां समाश्वासो भीतानामभयप्रदः। एवमुक्तस्ततः कृष्णः सोऽब्रवीद्यदुनन्दनः ॥ २० ॥ माभैस्त्वं देवि धर्मज्ञे न मत्तोऽस्ति भयं तव। ददामि कं वरं किञ्च करवाणि पितृष्वसः ॥ २१ ॥ शक्यं वा यदि वाशक्यं करिष्यामि वचस्तव। एवमुक्ता ततः कृष्णमब्रवीद्यदुनन्दनम् ॥ २२ ॥ शिशुपालस्यापराधान् क्षमेथास्त्वं महाबल। मत्कृते यदुशार्दूल विद्ध्येनं मे वरं प्रभो ॥२३॥

कृष्ण उवाच। अपराधशतं क्षाम्यं मया ह्यस्य पितृष्वसः। पुत्रस्य ते वधार्हस्य मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥ २४ ॥

भीष्म उवाच। एवमेष नृपः पापः शिशुपालः सुमन्दधीः। त्वां समाह्वयते वीर गोविन्दवरदर्पितः ॥ २५ ॥

इति सभापर्वणि शिशुपालबधपर्वणि शिशुपालवृत्तान्तकथने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

भीष्म उवाच। नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम्। नूनमेष जगद्भर्त्तुः कृष्णस्यैव विनिश्चयः ॥ १ ॥ को हि मां भीमसेनाद्य क्षितावर्हति पार्थिवः। क्षेप्तुं कालपरीतात्मा यथैष कुलपांसनः ॥ २ ॥ एष ह्यस्य महाबाहुस्तेजोंशश्च हरेर्ध्रुवम्। तमेव पुनरादातुमिच्छत्युत तथा विभुः ॥ ३ ॥ येनैष कुरुशार्दूल शार्दूल इव चेदिराट्। गर्जत्यतीव दुर्बुद्धिः सर्वानस्मानचिन्तयन् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो न ममृषे चैद्यस्तद्भीष्मवचनं तदा। उवाच चैनं संक्रुद्धः पुनर्भीष्ममथोत्तरम् ॥ ५ ॥

शिशुपाल उवाच। द्विषतां नोऽस्तु भीष्मैष प्रभावः केशवस्य यः। यस्य संस्तववक्ता त्वं बन्दिवत् सततोत्थितः ॥ ६ ॥ संस्तवे च मनो भीष्म परेषां रमते यदि। तदा संस्तौषि राज्ञस्त्वमिमं हित्वा जनार्दनम् ॥ ७ ॥ दरदं स्तुहि वाह्लीकमिमं पार्थिवसत्तमम्। जायमानेन येनेयमभवद्दारिता मही ॥ ८ ॥ वङ्गाङ्गविषयाध्यक्षं सहस्राक्षसमं बले। स्तुहि कर्णमिमं भीष्म महाचापविकर्षणम् ॥ ९ ॥ यस्येमे कुण्डले दिव्ये सहजे देवनिर्मिते। कवचञ्च महाबाहो बालार्कसदृशप्रभम् ॥ १० ॥ वासवप्रतिमो येन जरासन्धोऽतिदुर्जयः। विजितो बाहुयुद्धेन देहभेदञ्च लम्भितः ॥ ११ ॥ द्रोणं द्रौणिञ्च साधु त्वं पितापुत्रौ महारथौ। स्तुहि स्तुत्यावुभौ भीष्म सततं द्विजसत्तमौ ॥ १२ ॥ ययोरन्यतरो भीष्म संक्रुद्धः सचराचरम्। इमां वसुमतीं कुर्य्यासि शेषामिति मे मतिः ॥ १३ ॥ द्रोणस्य हि समं युद्धे न पश्यामि नराधिपम्। नाश्वत्थाम्नः समं भीष्म न च तौ स्तोतुमिच्छसि ॥ १४ ॥ पृथिव्यां सागरान्तायां यो वै प्रतिसमो भवेत्। दुर्य्योधनं तं राजेन्द्रमतिक्रम्य महाभुजम् ॥ १५ ॥ जयद्रथञ्च राजानं कृतास्त्रं दृढविक्रमम्। द्रुमं किम्पुरुषाचार्य्यं लोके प्रथितविक्रमम्। वृद्धञ्च

भारताचार्य्यं तथा शारद्वतं कृपम् ॥ १६ ॥ अतिक्रम्य महावीर्य्यं किं प्रशंससि केशवम्। धनुर्द्धराणां प्रवरं रुक्मिणं पुरुषोत्तमम् ॥ १७ ॥ अतिक्रम्य महावीर्य्यं किं प्रशंससि केशवम्। भीष्मकञ्च महावीर्य्यं दन्तवक्रञ्च भूमिपम् ॥ १८ ॥ भगदत्तं यूपकेतुं जयत्सेनञ्च मागधम्। विराटद्रुपदौ चोभौ शकुनिञ्च वृहद्बलम् ॥ १९ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पाण्ड्यं श्वेतमथोत्तमम्। शङ्खञ्च सुमहाभागं वृषसेनञ्च मानिनम् ॥ २० ॥ एकलव्यञ्च विक्रान्तं कालिङ्गञ्च महारथम्। अतिक्रम्य महावीर्य्यं किं प्रशंससि केशवम् ॥ २१ ॥ शल्यादीनपि कस्मात्त्वं न स्तौषि वसुधाधिपान्। स्तवाय यदि ते बुद्धिर्वर्त्तते भीष्म सर्वदा ॥ २२ ॥ किं हि शक्यं मया कर्त्तुं यद्वृद्धानां त्वया नृप। पुरा कथयतां नूनं न श्रुतं धर्मवादिनाम् ॥ २३ ॥ आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः। अनाचरितमार्य्याणामिति ते भीष्म नः श्रुतम् ॥ २४ ॥ यदस्तव्यमिदं शश्वन्मोहात् संस्तौषि भक्तितः। केशवं तच्च ते भीष्म न कश्चिदनुमन्यते ॥ २५ ॥ कथं भोजस्य पुरुषे वर्गपाले दुरात्मनि। समावेशयसे सर्वं जगत् केवलकाम्यया ॥ २६ ॥ अथ चैषा न ते बुद्धिः प्रकृतिं याति भारत। मयैव कथितं पूर्वं भूलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ २७ ॥ भूलिङ्गशकुनिर्न्नाम पार्श्वे हिमवतः पुरे। भीष्म तस्याः सदा वाचः श्रूयन्तेऽर्थविगर्हिताः ॥ २८ ॥ मा साहसमितीदं सा सततं वाशते किल। साहसं ह्यात्मनातीव चरन्ती नावबुध्यते ॥ २९ ॥ सा हि मांसार्गलं भीष्म मुखात् सिंहस्य खादतः। दन्तान्तरविलग्नं यत्तदादत्तेऽल्पचेतना ॥ ३० ॥ इच्छतः सा हि सिंहस्य भीष्म जीवत्यसंशयम्। तद्वत्त्वमप्यधर्मिष्ठ सदा वाचः प्रभाषसे ॥ ३१ ॥ इच्छतां भूमिपालानां भीष्म जीवस्यसंशयम्। लोकविद्विष्टकर्मा हि नान्योऽस्ति भवता समः ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततश्चेदिपतेः श्रुत्वा भीष्मः सकटुकं

वचः। उवाचेदं वचो राजंश्चेदिराजस्य शृण्वतः ॥ ३३ ॥ इच्छतां किल नामाहं जीवाम्येषां महीक्षिताम्। सोऽहं न गणयाम्येतांस्तृणेनापि नराधिपान् ॥ ३४ ॥ एवमुक्ते तु भीष्मेण ततः सञ्चक्रुशुर्नृपाः। केचिज्जहृषिरे तत्र केचिद्भीष्मं जगर्हिरे ॥ ३५ ॥ केचिदूचुर्महेष्वासाः श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वचः। पापोऽवलिप्तो वृद्धश्च नायं भीष्मोऽर्हति क्षमाम् ॥ ३६ ॥ हन्यतां दुर्मतिर्भीष्मः पशुवत्साध्वयं नृपाः। सर्वैः समेत्य संरब्धैर्दह्यतां वा कटाग्निना ॥ ३७ ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा ततः कुरुपितामहः। उवाच मतिमान् भीष्मस्तानेव वसुधाधिपान् ॥ ३८ ॥ उक्तस्योक्तस्य नेहान्तमहं समुपलक्षये। यत्तु वक्ष्यामि तत्सर्वं शृणुध्वं वसुधाधिपाः ॥ ३९ ॥ पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना। क्रियतां मूर्ध्नि वो न्यस्तं मयेदं सकलं पदम् ॥ ४० ॥ एष तिष्ठति गोविन्दः पूजितोऽस्माभिरच्युतः। यस्य वा त्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम् ॥ ४१ ॥ कृष्णमाह्वयतामद्य युद्धे चक्रगदाधरम्। यावदस्यैव देवस्य देहं विशतु पातितः ॥ ४२ ॥

इति सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि भीष्मवाक्ये
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः श्रुत्वैव भीष्मस्य चेदिराजरुविक्रमः। युयुत्सुर्वासुदेवेन वासुदेवमुवाच ह ॥ १ ॥ आह्वये त्वां रणं गच्छ मया सार्द्धं जनार्दन। यावदद्य निहन्मि त्वां सहितं सर्वपाण्डवैः ॥ २ ॥ सह त्वया हि मे वध्याः सर्वथा कृष्ण पाण्डवाः। नृपतीन् समतिक्रम्य यैरराजा त्वमर्चितः ॥ ३ ॥ ये त्वां दासमराजानं बाल्यादर्चन्ति दुर्मतिम्। अनर्हमर्हवत् कृष्ण वध्यास्त इति मे मतिः ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा राजशार्दूल तस्थौ गर्ज-

न्नमर्षणः। एवमुक्ते ततः कृष्णो मृदुपूर्वमिदं वचः ॥ ५ ॥ उवाच पार्थिवान् सर्वान् तत्समक्षञ्च पाण्डवान्। एष नः शत्रुरत्यन्तं पार्थिवाः सात्वतीसुतः ॥ ६ ॥ सात्वतानां नृशंसात्मा न हितोऽनपकारिणाम्। प्राग्ज्योतिषपुरं यातानस्मान् ज्ञात्वा नृशंसकृत् ॥ ७ ॥ अदहद्द्वारकामेष स्वस्रीयः सन्नराधिपाः। क्रीड़तो भोजराजस्य एष रैवतके गिरौ ॥ ८ ॥ हत्वा बद्ध्वा च तान् सर्वानुपायात् स्वपुरं पुरा। अश्वमेधे हयं मेध्यं उत्सृष्टं रक्षिभिर्वृतम् ॥ ९ ॥ पितुर्मे यज्ञविघ्नार्थमहरत्पापनिश्चयः। सौवीरान् प्रतियाताञ्च बभ्रोरेष तपस्विनः। भार्यामभ्यहरन्मोहादकामां तामितोगताम् ॥ १० ॥ एष मायाप्रतिच्छन्नः कारूषार्थे तपस्विनीम्। जहार भद्रां वैशालीं मातुलस्य नृशंसकृत् ॥ ११ ॥ पितृष्वसुः कृते दुःखं सुमहन्मर्षयाम्यहम्। दिष्ट्या त्विदं सर्वराज्ञां सन्निधावद्य वर्त्तते ॥ १२ ॥ पश्यन्ति हि भवन्तोऽद्य मय्यतीव व्यतिक्रमम्। कृतानि तु परोक्षं मे यानि तानि निबोधत ॥ १३ ॥ इमं त्वस्य न शक्ष्यामि क्षन्तुमद्य व्यतिक्रमम्। अवलेपाद्वधार्हस्य समग्रे राजमण्डले ॥ १४ ॥ रुक्मिण्यामस्य मूढस्य प्रार्थनासीन्मुमूर्षतः। न च तां प्राप्तवान् मूढः शूद्रो वेदश्रुतीमिव ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमादि ततः सर्वे सहितास्ते नराधिपाः। वासुदेववचः श्रुत्वा चेदिराजं व्यगर्हयन् ॥ १६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिशुपालः प्रतापवान्। जहास स्वनवद्धासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १७ ॥ मत्पूर्वां रुक्मिणीं कृष्ण संसत्सु परिकीर्त्तयन्। विशेषतः पार्थिवेषु व्रीड़ां न कुरुषे कथम् ॥ १८ ॥ मन्यमानो हि कः सत्सु पुरुषः परिकीर्त्तयेत्। अन्यपूर्वां स्त्रियं जातु त्वदन्यो मधुसूदन ॥ १९ ॥ क्षम वा यदि ते श्रद्धा मा वा कृष्ण मम क्षम। क्रुद्धाद्वापि प्रसन्नाद्वा किं मे त्वत्तो भविष्यति

॥ २० ॥ तथा ब्रुवत एवास्य भगवान् मधुसूदन । मनसाचिन्तय-
च्चक्रं दैत्यगर्वनिसूदनम् ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु चक्रे हस्त-
गते सति । उवाच भगवानुच्चैर्वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ २२ ॥
शृणुन्तु मे महीपाला येनैतत् क्षमितं मया । अपराधशतं क्षाम्यं
मातुरस्यैव याचने ॥ २३ ॥ दत्तं मया याचितञ्च तद्वै पूर्णं हि
पार्थिवाः । अधुना बधयिष्यामि पश्यतां वो महीक्षिताम् ॥ २४ ॥
एवमुक्त्वा यदुश्रेष्ठश्चेदिराजस्य तत्क्षणात् । व्यपाहरत् शिरः
क्रुद्धश्चक्रेणामित्रकर्षणः ॥ २५ ॥ स पपात महाबाहुर्वज्राहत
इवाचलः । ततश्चेदिपतेर्देहात्तेजोऽग्र्यं ददृशुर्नृपाः ॥ २६ ॥ उत्-
पतन्तं महाराज गगनादिव भास्करम् । ततः कमलपत्राक्षं कृष्णं
लोकनमस्कृतम् ॥ २७ ॥ ववन्दे तत्तदा तेजो विवेश च नरा-
धिप । तदद्भुतममन्यन्त दृष्ट्वा सर्वे महीक्षितः ॥ २८ ॥ यद्विवेश
महाबाहुं तत्तेजः पुरुषोत्तमम् । अनभ्रे प्रववर्ष द्यौः पपात
ज्वलिताशनिः ॥ २९ ॥ कृष्णेन निहते चैद्ये चचाल च वसुन्धरा ।
ततः केचिन्महीपाला नाब्रुवंस्तत्र किञ्चन ॥ ३० ॥ अतीतवाक्-
पथे काले प्रेक्षमाणा जनार्दनम् । हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपिं-
षन्नमर्षिताः ॥ ३१ ॥ अपरे दशनैरोष्ठानदशन् क्रोधमूर्च्छिताः ।
रहश्च केचिद्वार्ष्णेयं प्रशशंसुर्नराधिपाः ॥ ३२ ॥ केचिदेव सुसं-
रब्धा मध्यस्थास्त्वपरेऽभवन् । प्रहृष्टाः केशवं जग्मुः संस्तुवन्तो
महर्षयः ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणाश्च महात्मानः पार्थिवाश्च महाबलाः ।
शशंसुर्निर्वृताः सर्वे दृष्ट्वा कृष्णस्य विक्रमम् ॥ ३४ ॥ पाण्डवस्त्वब्र-
वीत् भ्रातॄन् सत्कारेण महीपतिम् । दमघोषात्मजं वीरं संस्का-
रयत मा चिरम् ॥ ३५ ॥ तथा च कृतवन्तस्ते भ्रातुर्वै शासनं
तदा । चेदीनामाधिपत्ये च पुत्रमस्य महीपतेः ॥ ३६ ॥ अभ्य-
षिञ्चत्तदा पार्थः सह तैर्वसुधाधिपैः । ततः स कुरुराजस्य क्रतुः
सर्वसमृद्धिमान् ॥ ३७ ॥ यूनां प्रीतिकरो राजन् स बभौ

विपुलौजसः। शान्तविघ्नः सुखारम्भः प्रभूतधनधान्यवान्॥ ३८॥
अन्नवान् बहुभक्ष्यश्च केशवेन सुरक्षितः। समापयामास च तं
राजसूयं महाक्रतुम्॥ ३९॥ तन्तु यज्ञं महाबाहुरासमाप्ते-
र्जनार्दनः। ररक्ष भगवाञ्छौरिः शार्ङ्गचक्रगदाधरः॥ ४०॥
ततस्त्ववभृतस्नातं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्। समस्तं पार्थिवं क्षत्र-
मुपागम्येदमब्रवीत्॥ ४१॥ दिष्ट्या वर्द्धसि धर्मज्ञ साम्राज्यं
प्राप्तवानसि। आजमीढाजमीढानां यशः संवर्द्धितं त्वया॥ ४२॥
कर्मणैतेन राजेन्द्र धर्मश्च सुमहान् कृतः। आपृच्छामो नरव्याघ्र
सर्वकामैः सुपूजिताः॥ ४३॥ स्वराष्ट्राणि गमिष्यामस्तदनुज्ञातु-
मर्हसि। श्रुत्वा तु वचनं राज्ञां धर्मराजो युधिष्ठिरः॥ ४४॥
यथार्हं पूज्य नृपतीन् भ्रातॄन् सर्वानुवाच ह। राजानः सर्वं
एवैते प्रीत्यास्मान् समुपागताः॥ ४५॥ प्रस्थिताः स्वानि राष्ट्राणि
मामपृच्छ्य परन्तपाः। तेऽनुव्रजत भद्रं वो विषयान्तं नृपो-
त्तमान्॥ ४६॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय पाण्डवा धर्मचारिणः।
यथार्हं नृपतीन् सर्वानेकैकं समनुव्रजन्। विराटमन्वयात्तूर्णं
धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्॥ ४७॥ धनञ्जयो यज्ञसेनं महात्मानं
महारथम्। भीष्मञ्च धृतराष्ट्रञ्च भीमसेनो महाबलः॥ ४८॥
द्रोणन्तु ससुतं वीरं सहदेवो युधांपतिः। नकुलः सुबलं राजन्
सहपुत्रं समन्वयात्॥ ४९॥ द्रौपदेयाः ससौभद्राः पार्वतीयान्
महारथान्। अन्वगच्छंस्तथैवान्यान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभाः॥५०॥
एवं सुपूजिताः सर्वे जग्मुर्विप्राः सहस्रशः। गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु
सर्वेषु ब्राह्मणेषु च॥ ५१॥ युधिष्ठिरमुवाचेदं वासुदेवः प्रताप-
वान्। आपृच्छे त्वां गमिष्यामि द्वारकां कुरुनन्दन॥ ५२॥
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं दिष्ट्या त्वं प्राप्तवानसि। तमुवाचैवमुक्तस्तु
धर्मराजो जनार्द्दनम्॥ ५३॥ तव प्रसादाद्गोविन्द प्राप्तः क्रतु-
वरो मया। क्षत्रं समग्रमपि च त्वत्प्रसादाद्वशे स्थितम्॥ ५४॥

उपादाय बलिं मुख्यं मामेव समुपस्थितम् । कथं तद्गमनार्थं मे वाणी वितरतेऽनघ ॥ ५५ ॥ न ह्यहं त्वामृते वीर रतिं प्राप्नोमि कर्हिचित् । अवश्यञ्चैव गन्तव्या भवता द्वारका पुरी ॥ ५६ ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मा युधिष्ठिरसहायवान् । अभिगम्याब्रवीत् प्रीतः पृथां पृथुयशा हरिः । साम्राज्यं समनुप्राप्ताः पुत्रास्तेऽद्य पितृष्वसः ॥ ५७ ॥ सिद्धार्थां वसुमन्तश्च सा त्वं प्रीतिमवाप्नुहि । अनुज्ञातस्त्वया चाहं द्वारकां गन्तुमुत्सहे ॥ ५८ ॥ सुभद्रां द्रौपदीञ्चैव सभाजयत केशवः । निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्माद्युधिष्ठिरसहायवान् ॥ ५९ ॥ स्नातश्च कृतजप्यश्च ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च । ततो मेघवपुःप्रख्यं स्यन्दनञ्च सुकल्पितम् ॥ ६० ॥ योजयित्वा महाबाहुर्दारुकः समुपस्थितः । उपस्थितं रथं दृष्ट्वा तार्क्ष्यप्रवरकेतनम् ॥ ६१ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य समारुह्य महामनाः । प्रययौ पुण्डरीकाक्षस्ततो द्वारवतीं पुरीम् ॥ ६२ ॥ तं पद्भ्यामनुवव्राज धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् वासुदेवं महाबलं ॥ ६३ ॥ ततो मुहूर्त्तं संगृह्य स्यन्दनप्रवरं हरिः । अब्रवीत् पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ६४ ॥ अप्रमत्तः स्थितो नित्यं प्रजाः पाहि विशाम्पते । पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ॥ ६५ ॥ बान्धवास्त्वोपजीवन्तु सहस्राक्षमिवामराः । कृत्वा परस्परेणैव सम्विदं कृष्णपाण्डवौ ॥ ६६ ॥ अन्योऽन्यं समनुज्ञाप्य जग्मतुः स्वगृहान् प्रति । गते द्वारवतीं कृष्णे सात्वतप्रवरे नृप ॥ ६७ ॥ एको दुर्य्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः । तस्यां सभायां दिव्यायामूषतुस्तौ नरर्षभौ ॥ ६८ ॥

इति सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि शिशुपालबधे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तञ्च शिशुपालबधपर्व ॥ ४५ ॥

अथ द्यूतपर्व ।

वैशम्पायन उवाच। समाप्ते राजसूये तु क्रतुश्रेष्ठे सुदुर्लभे। शिष्यैः परिवृतो व्यासः पुरस्तात्समपद्यत ॥ १ ॥ सोऽभ्ययादासनात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः। पाद्येनासनदानेन पितामहमपूजयत् ॥ २ ॥ अथोपविश्य भगवान् काञ्चने परमासने। आस्यतामिति चोवाच धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ३ ॥ अथोपविष्टं राजानं भ्रातृभिः परिवारितम्। उवाच भगवान् व्यासस्तत्तद्वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ दिष्ट्या वर्द्धसि कौन्तेय साम्राज्यं प्राप्य दुर्लभम्। वर्द्धिता कुरवः सर्वे त्वया कुरुकुलोद्वह ॥ ५ ॥ आपृच्छे त्वां गमिष्यामि पूजितोऽस्मि विशाम्पते। एवमुक्तः स कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः। अभिवाद्योपसङ्गृह्य पितामहमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। संशयो द्विपदां श्रेष्ठ ममोत्पन्नः सुदुर्लभः। तस्य नान्योऽस्ति वक्ता वै त्वामृते द्विजपुङ्गव। उत्पातांस्त्रिविधान् प्राह नारदो भगवानृषिः ॥ ७ ॥ दिव्यांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह। अपि चैद्यस्य पतनाच्छन्नमौत्पातिकं महत् ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः। कृष्णद्वैपायनो व्यास इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ त्रयोदश समा राजन्नुत्पातानां फलं महत्। सर्वक्षत्रविनाशाय भविष्यति विशाम्पते ॥ १० ॥ त्वामेकं कारणं कृत्वा कालेन भरतर्षभ। समेतं पार्थिवं क्षत्रं क्षयं यास्यति भारत ॥ ११ ॥ दुर्य्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च। स्वप्ने द्रक्ष्यसि राजेन्द्र क्षपान्ते त्वं वृषध्वजम्। नीलकण्ठं भवं स्थाणुं कपालिं त्रिपुरान्तकम् ॥ १२ ॥ उग्रं रुद्रं पशुपतिं महादेवमुमापतिम्। हरं शर्वं वृषं शूलिं पिनाकिं कृत्तिवाससम् ॥ १३ ॥ कैलासकूटप्रतिमं वृषभेऽवस्थितं

शिवम् । निरीक्षमाणं सततं पितृराजाश्रितां दिशम् ॥ १४ ॥ एवमीदृशकं स्वप्नं द्रक्ष्यसि त्वं विशाम्पते । मा तत्कृते ह्यनुध्याहि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १५ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि कैलासं पर्व्वतं प्रति । अप्रमत्तः स्थितो दान्तः पृथिवीं परिपालय ॥१६॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् कैलासं पर्व्वतं ययौ । कृष्णद्वैपायनो व्यास सह शिष्यैः श्रुतानुगैः ॥ १७ ॥ गते पितामहे राजा चिन्ताशोकसमन्वितः । निःश्वसन्नुष्णमस-कृत्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १८ ॥ कथन्तु दैवं शक्येत पौरुषेण प्रवाधितुम् । अवश्यमेव भविता यदुक्तं परमर्षिणा ॥ ९ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजाः सर्व्वान् भ्रातॄन् युधिष्ठिरः । श्रुतं वै पुरुष-व्याघ्रा यन्मां द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ तदा तद्वचनं श्रुत्वा मरणे निश्चिता मतिः । सर्व्वक्षत्रस्य निधने यद्यहं हेतुरीप्सितः ॥ २१ ॥ कालेन निर्म्मितस्तात को ममार्थोऽस्त जीवतः । एवं ब्रुवन्तं राजानं फाल्गुनः प्रत्यभाषत ॥ २२ ॥ मा राजन् कश्मलं घोरं प्राविशो बुद्धिनाशनम् । सम्प्रधार्य्य महाराज यत् क्षमं तत् समाचर ॥ २३ ॥ ततोऽब्रवीत् सत्यधृतिर्भ्रातॄन् सर्व्वान् युधि-ष्ठिरः । द्वैपायनस्य वचनं तत्रैव समचिन्तयत् ॥ २४ ॥ अद्य-प्रभिति भद्रं वः प्रतिज्ञां मे निबोधत । त्रयोदशसमास्तात को ममार्थोऽस्ति जीवतः ॥ २५ ॥ न प्रवक्ष्यामि पुरुषं भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् । स्थितो निदेशे ज्ञातीनां योक्ष्ये तत्समुदाहरन् ॥ २६ ॥ एवं मे वर्त्तमानस्य स्वसुतेष्वितरेषु च । भेदो न भविता लोके भेदमूलो हि विग्रहः ॥ २७ ॥ विग्रहं दूरतो रक्षन् प्रियाण्येव समाचरन् । वाच्यतां न गमिष्यामि लोकेषु मनुज-र्षभाः ॥ २८ ॥ भ्रातुर्ज्ज्येष्ठस्य वचनं पाण्डपाः सन्निशम्य तत् । तमेव समवर्त्तन्त धर्म्मराजहिते रताः ॥ २९ ॥ संसत्सु समयं कृत्वा धर्म्मराट् भ्रातृभिः सह । पितॄंस्तर्प्य यथान्यायं देवताश्च

विशाम्पते ॥ ३० ॥ कृतमङ्गलकल्याणो भ्रातृभिः परिवारितः। गतेषु क्षत्रियेन्द्रेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिरः सहामात्यः प्रविवेश पुरोत्तमम्। दुर्य्योधनो महाराज शकुनिश्चापि सौबलः। सभायां रमणीयायां तत्रैवास्ते नराधिप ॥ ३२ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरसभायां
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच। वसन् दुर्य्योधनस्तस्यां सभायां पुरुषर्षभः। शनैर्ददर्श तां सर्वां सभां शकुनिना सह ॥ १ ॥ तस्यां दिव्यानभिप्रायान् ददर्श कुरुनन्दनः। न दृष्टपूर्वा ये तेन नगरे नागसाह्वये ॥ २ ॥ स कदाचित् सभामध्ये धार्त्तराष्ट्रो महीपतिः। स्फाटिकं स्थलमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया ॥ ३ ॥ स्ववस्त्रोत्कर्षणं राजा कृतवान् बुद्धिमोहितः। दुर्मना विमुखश्चैव परिचक्राम तां सभाम् ॥ ४ ॥ ततः स्थले निपतितो दुर्मना व्रीडितो नृपः। निश्वसन्विमुखश्चापि परिचक्राम तां सभाम् ॥ ५ ॥ ततः स्फाटिकतोयां वै स्फाटिकाम्बुजशोभिताम्। वापीं मत्वा स्थलमिव सवासाः प्रापतज्जले ॥ ६ ॥ जले निपतितं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः। जहास जहसुश्चैव किङ्कराश्च सुयोधनम् ॥ ७ ॥ वासांसि च शुभान्यस्मै प्रददूराजशासनात्। तथागतन्तु तं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ॥ ८ ॥ अर्जुनश्च यमौ चोभौ सर्वे ते प्राहसंस्तदा। नामर्षयत्ततस्तेषामवहासममर्षणः ॥ ९ ॥ आकारं रक्षमाणस्तु न स तान् समुदैक्षत। पुनर्वसनमुत्क्षिप्य प्रतरिष्यन्निव स्थलम् ॥ १० ॥ आरुरोह ततः सर्वे जहसुश्च पुनर्जनाः। द्वारन्तु पिहिताकारं स्फाटिकं प्रेक्ष्य भूमिपः ॥ ११ ॥ प्रविशन्नाहतो मूर्द्ध्नि व्याघूर्णित इव स्थितः। तादृशं चापरं द्वारं स्फाटिको-

स्तकपाठकम् ॥ १२ ॥ विघट्टयन् कराभ्यान्तु निष्क्रम्याग्रे पपात ह । द्वारन्तु विततकारं समापेदे पुनश्च सः ॥ १३ ॥ तद्वृत्तं चेति मन्वानो द्वारस्थानादुपारमत् । एवं प्रलम्भान् विविधान् प्राप्य तत्र विशाम्पते ॥ १४ ॥ पाण्डवेयाभ्यनुज्ञातस्ततो दुर्य्योधनो नृपः । अप्रहृष्टेन मनसा राजसूये महाक्रतौ । प्रेक्ष्य तामद्भुता-मृद्धिं जगाम गजसाह्वयम् ॥ १५ ॥ पाण्डवश्रीप्रतप्तस्य ध्याय-मानस्य गच्छतः । दुर्य्योधनस्य नृपतेः पापा मतिरजायत ॥१६॥ पार्थान् सुमनसो दृष्ट्वा पार्थिवांश्च वशानुगान् । कृतस्नं चापि हितं लोकमाकुमारं कुरूद्वह ॥ १७ ॥ महिमानं परञ्चापि पाण्डवानां महात्मनाम् । दुर्य्योधनो धार्त्तराष्ट्रो विवर्णः सम-पद्यतः ॥ १८ ॥ स तु गच्छन्ननेकाग्रः सभामेकोऽन्वचिन्तयत् । श्रियञ्च तामनुपमां धर्मराजस्य धीमतः ॥ १९ ॥ प्रमत्तो धृत-राष्ट्रस्य पुत्रो दुर्य्योधनस्तदा । नाभ्यभाषत् सुबलजं भाषमाणं पुनः पुनः ॥ २० ॥ अनेकाग्रन्तु तं दृष्ट्वा शकुनिः प्रत्यभाषत । दुर्य्योधन कुतो मूलं निश्वसन्निव गच्छसि ॥ २१ ॥

दुर्य्योधन उवाच । दृष्ट्वेमां पृथिवीं कृत्स्नां युधिष्ठिरवशा-नुगाम् । जितामस्त्रप्रतापेन श्वेताश्वस्य महात्मनः ॥ २२ ॥ तञ्च यज्ञं तथाभूतं दृष्ट्वा पार्थस्य मातुल । यथा शक्रस्य देवेषु तथा भूतं महाद्युतेः ॥ २३ ॥ अमर्षेण तु सम्पूर्णो दह्यमानो दिवा-निशम् । शुचिशुक्रागमे काले शुष्येत्तोयमिवाल्पकम् ॥ २४ ॥ पश्य सात्वतमुख्येन शिशुपालो निपातितः । न च तत्र पुमा-नासीत् कश्चित्तस्य पदानुगः ॥ २५ ॥ दह्यमाना हि राजानः पाण्डवोत्थेन वह्निना । क्षान्तवन्तोऽपराधं तं को हि तत् क्षन्तु-मर्हति ॥ २६ ॥ वासुदेवेन तत् कर्म यथायुक्तं महत् कृतम् । सिद्धञ्च पाण्डुपुत्राणां प्रतापेन महात्मनाम् ॥ २७ ॥ तथाहि रत्नान्यादाय विविधानि नृपा नृपम् । उपातिष्ठन्त कौन्तेयं

वैश्या इव करप्रदाः ॥ २८ ॥ श्रियं तथागतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे । अमर्षवशमापन्नो दह्यामि न तथोचितः ॥ २९ ॥ एवं स निश्चयं कृत्वा ततो वचनमब्रवीत् । पुनर्गान्धारनृपतिं दह्य-मान इवाग्निना ॥ ३० ॥ वह्निमेव प्रवेक्ष्यामि भक्षयिष्यामि वा विषम् । अपो वापि प्रवेक्ष्यामि न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ॥३१॥ को हि नाम पुमान् लोके मर्षयिष्यति सत्त्ववान् । सपत्नानृध्यतो दृष्ट्वा हीनमात्मानमेव च ॥ ३२ ॥ सोऽहं न स्त्री न चाप्यस्त्री न पुमान्नापुमानपि । योऽहं तां मर्षयाम्यद्य तादृशीं श्रियमागताम् ॥ ३३ ॥ ईश्वरत्वं पृथिव्याश्च वसुमत्ताञ्च तादृशीम् । यज्ञञ्च तादृशं दृष्ट्वा मादृशः को न संज्वरेत् ॥ ३४ ॥ अशक्तश्चैक एवाहं तामा-हर्त्तुं नृपश्रियम् । सहायांश्च न पश्यामि तेन मृत्युं विचिन्तये ॥ ३५ ॥ दैवमेव परं मन्ये पौरुषञ्च निरर्थकम् । दृष्ट्वा कुन्तीसुते शुद्धां श्रियं तां महतां यथा ॥ ३६ ॥ कृतो यत्नो मया पूर्वं विनाशे तस्य सौबल । तच्च सर्वमतिक्रम्य संवृद्धोऽप्स्विव पङ्कजम् ॥ ३७ ॥ तेन दैवं परं मन्ये पौरुषञ्च निरर्थकम् । धार्त्तराष्ट्रा हि हीयन्ते पार्था वर्द्धन्ति नित्यशः ॥ ३८ ॥ सोऽहं श्रियञ्च तां दृष्ट्वा सभां ताञ्च तथाविधाम् । रक्षिभिश्चावहासं तं परितप्ये यथाग्निना ॥ ३९ ॥ स मामभ्यनुजानीहि मातुलाद्य सुदुःखितम् । अमर्षञ्च समाविष्टं धृतराष्ट्रे निवेदय ॥ ४० ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

शकुनिरुवाच । दुर्य्योधन न तेऽमर्षः कार्य्यः प्रति युधि-ष्ठिरम् । भागधेयानि हि स्वानि पाण्डवा भुञ्जते सदा ॥ १ ॥

विधानं विविधाकारं परं तेषां विधानतः । अनेकैरप्युपायैश्च त्वया न शकिताः पुरा ॥ २ ॥ आरब्धापि महाराज पुनः पुनररिन्दम । विमुक्ताश्च नरव्याघ्रा भागधेयपुरस्कृताः ॥ ३ ॥ तैर्लब्धा द्रौपदी भार्य्या द्रुपदश्च सुतैः सह । सहायः पृथिवीलाभे वासुदेवश्च वीर्य्यवान् ॥ ४ ॥ लब्धश्च नाभिभूतार्थैः पित्र्योंऽशः पृथिवीपते । विवृद्धस्तेजसा तेषां तत्र का परिदेवना ॥ ५ ॥ धनञ्जयेन गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी । लब्धान्यस्त्राणि दिव्यानि तोषयित्वा हुताशनम् ॥ ६ ॥ तेन कार्मुकमुख्येन वाहुवीर्य्येण चात्मनः । कृता वशे महीपालास्तत्र का परिदेवना ॥ ७ ॥ अग्निदाहान्मयञ्चापि मोचयित्वा स दानवम् । सभां तां कारयामास सव्यसाची परन्तपः ॥८॥ तेन चैव मयेनोक्ताः किङ्करा नाम राक्षसाः । वहन्ति तां सभां भीमास्तत्र का परिदेवना ॥ ९ ॥ यच्चासहायतां राजन्नुक्तवानसि भारत । तन्मिथ्या भ्रातरो हीमे तव सर्व्वे वशानुगाः ॥ १० ॥ द्रोणस्तव महेष्वासः सह पुत्रेण वीर्य्यवान् । सूतपुत्रश्च राधेयो गौतमश्च महारथः ॥ ११ ॥ अहञ्च सह सोदर्य्यैः सौमदत्तिश्च पार्थिवः । एतैस्त्वं सहितः सर्व्वैर्जय कृत्स्नां वसुन्धराम् ॥ १२ ॥

दुर्य्योधन उवाच । त्वया च सहितो राजन्नेतैश्चान्यैर्महारथैः । एतानेव विजेष्यामि यदि त्वमनुमन्यसे ॥ १३ ॥ एतेषु विजितेष्वद्य भविष्यति मही मम । सर्व्वे च पृथिवीपालाः सा सभा च महाधना ॥ १४ ॥

शकुनिरुवाच । धनञ्जयो वासुदेवो भीमसेनो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च द्रुपदश्च महात्मजैः ॥ १५ ॥ नैते युधि पराजेतुं शक्या देवगणैरपि । महारथा महेष्वासाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ १६ ॥ अहन्तु तद्विजानामि विजेतुं येन शक्यते । युधिष्ठिरं स्वयं राजंस्तन्निबोध जुषस्व च ॥ १७ ॥

दुर्य्योधन उवाच । अप्रमादेन सुहृदामन्येषाञ्च महात्मनाम् । यदि शक्या विजेतुं ते तन्ममाचक्ष्व मातुल ॥ १८ ॥

शकुनिरुवाच । द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो नाम जानाति देवितुम् । समाहूतश्च राजेन्द्रो न शक्ष्यति निवर्त्तितुम् ॥ १९ ॥ देवने कुशलश्चाहं न मेऽस्ति सदृशो भुवि । त्रिषु लोकेषु कौरव्य तं त्वं द्यूते समाह्वय ॥ २० ॥ तस्याक्षकुशलो राजन्नादास्येऽहमसंशयम् । राज्यं श्रियञ्च तां दीप्तां त्वदर्थं पुरुषर्षभ ॥ २१ ॥ इदन्तु सर्वं त्वं राज्ञे दुर्य्योधन निवेदय । अनुज्ञातस्तु ते पित्रा विजेष्ये तान्न संशयः ॥ २२ ॥

दुर्य्योधन उवाच । त्वमेव कुरुमुख्याय धृतराष्ट्राय सौबल । निवेदय यथान्यायं नाहं शक्ष्ये निवेदितुम् ॥ २३ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्य्योधनसन्तापे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुभूय च राज्ञस्तं राजसूयं महाक्रतुम् । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्गान्धारीपुत्रसंयुतः ॥ १ ॥ प्रियकृन्मतमाज्ञाय पूर्वं दुर्य्योधनस्य तत् । प्रज्ञाचक्षुषमासीनं शकुनिः सौबलस्तदा ॥ २ ॥ दुर्य्योधनवचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रं जनाधिपम् । उपगम्य महाप्राज्ञं शकुनिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥

शकुनिरुवाच । दुर्य्योधनो महाराज विवर्णो हरिणः कृशः । दीनश्चिन्तापरश्चैव तं विद्धि मनुजाधिप ॥ ४ ॥ न वै परीक्षसे सम्यगसह्यं शत्रुसम्भवम् । ज्येष्ठपुत्रस्य हृच्छोकं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । दुर्य्योधन कुतो मूलं भृशमार्त्तोऽसि पुत्रक । श्रोतव्यश्चेन्मया सोऽर्थो ब्रूहि मे कुरुसत्तम ॥ ६ ॥ अयं त्वां शकुनिः

प्राह विवर्णं हरिणं कृशम्। चिन्तयंश्च न पश्यामि शोकस्य तव सम्भवम् ॥ ७ ॥ ऐश्वर्य्यं हि महत् पुत्र त्वयि सर्व्वं प्रतिष्ठितम्। भ्रातरः सुहृदश्चैव नाचरन्ति तवाप्रियम् ॥ ८ ॥ आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितौदनम्। आजानेया वहन्त्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः ॥ ९ ॥ शयनानि महार्हाणि योषितश्च मनोरमाः। गुणवन्ति च वेश्मानि विहाराश्च यथासुखम् ॥ १० ॥ देवानामिव ते सर्वं वाचि बद्धं न संशयः। स दीन इव दुर्द्धर्ष कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच। अश्नाम्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुषस्तथा। अमर्षं धारये चोग्रं निनीषुः कालपर्य्ययम् ॥ १२ ॥ अमर्षणः स्वाः प्रकृतीरभिभूय परं स्थितः। क्लेशान्मुमुक्षुः परजात् स वै पुरुष उच्यते ॥ १३ ॥ सन्तोषो वै श्रियं हन्ति ह्यभिमानश्च भारत। अनुक्रोशभये चोभे यैर्वृतो नाश्नुते महत् ॥१४॥ न मां प्रीणाति मद्भुक्तं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे। अतिज्वलन्तीं कौन्तेये विवर्णकरणीं मम ॥ १५ ॥ सपत्नानृध्यतोऽऽत्मानं हीयमानं निशम्य च। अदृश्यामपि कौन्तेयश्रियं पश्यन्निवोद्यताम् ॥ १६ ॥ तस्मादहं विवर्णश्च दीनश्च हरिणः कृशः। अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ १७ ॥ त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्त्ति युधिष्ठिरः। दशान्यानि सहस्राणि नित्यं तत्रान्नमुत्तमम् ॥ १८ ॥ भुञ्जते रुक्मपात्रीर्युधिष्ठिरनिवेशने। कदलीमृगमोकानि कृष्णश्यामारुणानि च ॥ १९ ॥ काम्बोजः प्राहिणोत्तस्मै परार्द्ध्यानपि कम्बलान्। गजयोषिद्गवाश्वस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २० ॥ त्रिंशतं चोष्ट्रवामीनां शतानि विचरन्त्युत। राजन्या बलिमादाय समेता हि नृपक्षये ॥ २१ ॥ पृथग्विधानि रत्नानि पार्थिवाः पृथिवीपते। आहरन् क्रतुमुख्येऽस्मिन् कुन्तीपुत्राय भूरिशः ॥ २२ ॥ न क्वचिद्धि मया तादृग्दृष्टपूर्वो न च

श्रुतः । याद्दग्धनागमो यज्ञे पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ॥ २३ ॥ अपर्यन्तं धनौघं तं दृष्ट्वा शत्रोरहं नृप । शर्म नैवाधिगच्छामि चिन्तयानो विशाम्पते ॥ २४ ॥ ब्राह्मणा वाटधानाश्च गोमन्तः शतसंघशः । त्रिखर्वं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ २५ ॥ कमण्डलूनुपादाय जातरूपमयान् शुभान् । एतद्धनं समादाय प्रवेशं लेभिरे न च ॥ २६ ॥ यन्नैव मधु शक्राय धारयन्त्यमरस्त्रियः । तदस्मै कांस्यमाहार्षीत् वारुणं कलशोदधिः ॥ २७ ॥ शैक्यं रुक्मसहस्रस्य बहुरत्नविभूषितम् । शङ्खप्रवरमादाय वासुदेवोऽभिषिक्तवान् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा च मम तत्सर्वं ज्वररूपमिवाभवत् । गृहीत्वा यत्तु गच्छन्ति समुद्रौ पूर्वदक्षिणौ ॥ २९ ॥ तथैव पश्चिमं यान्ति गृहीत्वा भरतर्षभ । उत्तरन्तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिणः ॥ ३० ॥ तत्र गत्वार्जुनो दण्डमाजहारामितं धनम् । इदं चाद्भुतमत्रासीत्तन्मे निगदतः शृणु । पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां परिविश्यताम् ॥ ३१ ॥ स्थापिता तत्र संज्ञाभूच्छङ्खो ध्मायति नित्यशः । मुहुर्मुहुः प्रणदतस्तस्य शङ्खस्य भारत ॥ ३२ ॥ अनिशं शब्दमश्रौषं ततो रोमाणि मेऽहृषन् । पार्थिवैर्बहुभिः कीर्णमुपस्थानं दिदृक्षुभिः ॥ ३३ ॥ अशोभत महाराज नक्षत्रैर्द्यौरिवामला । सर्वरत्नान्युपादाय पार्थिवा वै जनेश्वर ॥ ३४ ॥ यज्ञे तस्य महाराज पाण्डुपुत्रस्य धीमतः । वैश्या इव महीपाला द्विजातिपरिवेशकाः ॥ ३५ ॥ न सा श्रीर्देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च । गुह्यकाधिपतेर्वापि या श्री राजन् युधिष्ठिरे ॥ ३६ ॥ तां दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रस्य श्रियं परमिकामहम् । शान्तिं न परिगच्छामि दह्यमानेन चेतसा ॥ ३७ ॥

शकुनिरुवाच । यामेतामातुलां लक्ष्मीं दृष्टवानसि पाण्डवे । तस्याः प्राप्तावुपायं मे शृणु सत्यपराक्रम ॥ ३८ ॥ अहमक्षेष्वभिज्ञातः पृथिव्यामपि भारत । हृदयज्ञः पणज्ञश्च विशेषज्ञश्च देवने

॥ ३९ ॥ द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न च जानाति देवितुम्। आहूतश्चैष्यति व्यक्तं द्यूतादपि रणादपि॥ ४० ॥ नियतं तं विजेष्यामि कृत्वा तु कपटं विभो। आनयामि समृद्धिं तां दिव्यां चोपाह्वयस्व तम्॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः शकुनिना राजा दुर्य्योधनस्ततः। धृतराष्ट्रमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत्॥४२॥ अयमुत्सहते राजन् श्रियमाहर्त्तुमक्षवित्। द्यूतेषु पाण्डुपुत्रस्य तदनुज्ञातुमर्हसि॥४३॥

धृतराष्ट्र उवाच। क्षत्ता मन्त्री महाप्राज्ञः स्थितो यस्यास्मि शासने। तेन सङ्गम्य वेत्स्यामि कार्य्यस्यास्य विनिश्चयम्॥४४॥ स हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम्। उभयोः पक्षयोर्युक्तं वक्ष्यत्यर्थविनिश्चयम्॥ ४५ ॥

दुर्य्योधन उवाच। निवर्त्तयिष्यति त्वासौ यदि क्षत्ता समेष्यति। निवृत्ते त्वयि राजेन्द्र मरिष्येऽहं न संशयः॥ ४६ ॥ स त्वं मयि मृते राजन्विदुरेण सुखी भव। भोक्ष्यसे पृथिवीं कृत्स्नां किं मया त्वं करिष्यसि॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच। आर्त्तवाक्यन्तु तत्तस्य प्रणयोक्तं निशम्य सः। धृतराष्ट्रोऽब्रवीत् प्रेष्यान् दुर्य्योधनमते स्थितः॥ ४७ ॥ स्थूणासहस्रैर्बृहतीं शतद्वारां सभां मम। मनोरमां दर्शनीयामाशु कुर्वन्तु शिल्पिनः॥ ४८ ॥ ततः संस्तीर्य्य रत्नैस्तां तक्ष्ण आनाय्य सर्वशः। सुकृतां सुप्रवेशाञ्च विवेदयत मे शनैः॥ ४९ ॥ दुर्य्योधनस्य शान्त्यर्थमिति निश्चित्य भूमिपः। धृतराष्ट्रो महाराज प्राहिणोद्विदुराय वै॥ ५० ॥ अपृष्ट्वा विदुरं ह्यस्य नासीत्कश्चिद्विनिश्चयः। द्यूते दोषांश्च जानन् स पुत्रस्नेहादकृष्यत॥ ५१ ॥ तच्छ्रुत्वा विदुरो धीमान् कलिद्वारमुपस्थितम्। विनाशमुखमुत्पन्नं धृतराष्ट्रमुपाद्रवत्॥ ५२ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानं भ्राता भ्रातरमग्रजम्। मूर्द्ध्ना प्रणम्य चरणाविदं वचनमब्रवीत्॥५३॥

विदुर उवाच । नाभिनन्दामि ते राजन् व्यवसायमिमं प्रभो । पुत्त्रैर्भेदो यथा न स्यात् द्यूतहेतोस्तथा कुरु ॥ ५४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । क्षत्तः पुत्त्रेषु पुत्त्रैर्मे कलहो न भविष्यति । यदि दैवाः प्रसादन्नः करिष्यन्ति न संशयः ॥ ५५ ॥ अशुभं वा शुभं वापि हितं वा यदि वाहितम् । प्रवर्त्ततां सुहृद्द्यूतं दृष्टमेतन्न संशयः ॥ ५६ ॥ मयि सन्निहिते द्रोणे भीष्मे त्वयि च भारत । अनयो दैवविहितो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ ५७ ॥ गच्छ त्वं रथमास्थाय हयैर्वातसमैर्जवे । खाण्डवप्रस्थमद्यैव समानय युधिष्ठिरम् ॥ ५८ ॥ न वाच्यो व्यवसायो मे विदुरैतद्ब्रवीमि ते । दैवमेव परं मन्ये येनैतदुपपद्यते ॥ ५९ ॥ इत्युक्तो विदुरो धीमान्नेदमस्तीति चिन्तयन् । आपगेयं महाप्राज्ञमभ्यगच्छत् सुदुःखितः ॥ ६० ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्य्योधनसन्तापे ऊनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

जनमेजय उवाच । कथं समभवद्द्यूतं भ्रातॄणां तन्महात्ययम् । यत्र तद्व्यसनं प्राप्तं पाण्डवैर्मे पितामहैः ॥ १ ॥ के च तत्र सभास्तारा राजानो ब्रह्मवित्तम । के चैनमन्वमोदन्त के चैनं प्रत्यषेधयन् ॥ २ ॥ विस्तरेणैतदिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज । मूलं ह्येतद्विनाशस्य पृथिव्या द्विजसत्तम ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्तस्तदा राज्ञा व्यासशिष्यो महामतिः । आचचक्षे यथा वृत्तं तत् सर्वं सर्ववेदवित् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु मे विस्तरेणेमां कथां भरतसत्तम । भूय एव महाराज यदि ते श्रवणे मतिः ॥ ५ ॥ विदुरस्य मतं

श्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः। दुर्य्योधनमिदं वाक्यमुवाच विजने पुनः ॥ ५ ॥ अलं द्यूतेन गान्धारे विदुरो न प्रशंसति। न ह्यसौ सुमहाबुद्धिरहितं नो वदिष्यति ॥ ६ ॥ हितं हि परमं मन्ये विदुरो यत् प्रभाषते। क्रियतां पुत्र तत्सर्वमेतन्मन्ये हितं तव ॥ ७ ॥ देवर्षिर्वासवगुरुर्देवराजाय धीमते। यत् प्राह शास्त्रं भगवान् बृहस्पतिरुदारधीः। तद्वेद विदुरः सर्वं सरहस्यं महाकविः ॥ ८ ॥ स्थितस्तु वचने तस्य सदाहमपि पुत्रक। विदुरो वापि मेधावी कुरूणां प्रवरो मतः ॥ ९ ॥ उद्धवो वा महाबुद्धिर्वृष्णीनामर्च्चितो नृप। तदलं पुत्र द्यूतेन द्यूते भेदो हि दृश्यते ॥ १० ॥ भेदे विनाशो राज्यस्य तत् पुत्र परिवर्जय। पित्रा मात्रा च पुत्रस्य यद्वै कार्य्यं परं स्मृतम् ॥ ११ ॥ प्राप्तस्त्वमसि तन्नाम पितृपैतमिहं पदम्। अधीतवान् कृती शास्त्रे लालितः सततं गृहे ॥ १२ ॥ भ्रातृज्येष्ठः स्थितो राज्ये विन्दसे किं न शोभन। पृथग्जनैरलभ्यं यद्भोजनाच्छादनं परम् ॥ १३ ॥ तत् प्राप्तोऽसि महाबाहो कस्माच्छोचसि पुत्रक। स्फीतं राष्ट्रं महाबाहो पितृपैतामहं महत् ॥ १४ ॥ नित्यमाज्ञापयन् भासि दिवि देवेश्वरो यथा। तस्य ते विदितप्रज्ञ शोकमूलमिदं कथम्। समुत्थितं दुःखकरं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १५ ॥

दुर्य्योधन उवाच। अश्नाम्याच्छादयामीति प्रपश्यन् पापपूरुषः। नामर्षं कुरुते यस्तु पुरुषः सोऽधमः स्मृतः ॥ १६ ॥ न मां प्रीणाति राजेन्द्र लक्ष्मीः साधारणी विभो। ज्वलितामेव कौन्तेये श्रियं दृष्ट्वा च विव्यथे ॥ १७ ॥ सर्वाञ्च पृथिवीञ्चैव युधिष्ठिरवशानुगाम्। स्थिरोऽस्मि योऽहं जीवामि दुःखादेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ आवर्जिता इवाभान्ति नीपाश्चित्रककौकुराः। कारस्करा लोहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने ॥ १९ ॥ हिमवत्सागरानूपाः सर्वे रत्नाकरास्तथा। अन्त्याः सर्वे पर्य्युदस्ता युधिष्ठिर-

निवेशने ॥ २० ॥ ज्येष्ठोऽयमिति मां मत्वा श्रेष्ठ्येति विशांपते। युधिष्ठिरेण सत्कृत्य युक्तो रत्नपरिग्रहे ॥ २१ ॥ उपस्थितानां रत्नानां श्रेष्ठानामर्घहारिणाम्। नादृश्यत परः पारो नापरस्तत्र भारत ॥ २२ ॥ न मे हस्तः समभवद्वसु तत् प्रतिगृह्णतः। प्रातिष्ठन्त मयि श्रान्ते गृह्य दूराहृतं वसु ॥ २३ ॥ कृतां विन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम्। अपश्यन्नलिनीं पूर्णामुदकस्येव भारत ॥ २४ ॥ वस्त्रमुत्कर्षति मयि प्राहसत् स वृकोदरः। शत्रोर्ऋद्धिविशेषेण विमूढं रत्नवर्जितम् ॥ २५ ॥ तत्र स्म यदि शक्तः स्यां पातयेऽहं वृकोदरम्। यदि कुर्य्यां समारम्भं भीमं हन्तुं नराधिप ॥ २६ ॥ शिशुपाल इवास्माकं गतिः स्यान्नात्र संशयः। सपत्नेनावहासो मे स मां दहति भारत ॥२७॥ पुनश्च तादृशीमेव वापीं जलजशालिनीम् ॥ २८ ॥ मत्वा शिलासमां तोये पतितोऽस्मि नराधिप ॥ २९ ॥ तत्र मां प्राहसत् कृष्णः पार्थेन सह सुस्वरम्। द्रौपदी च सह स्त्रीभिर्व्यथयन्ती मनो मम ॥ ३० ॥ क्लिन्नवस्त्रस्य तु जले किङ्करा राजचोदिताः। ददुर्वासांसि मेऽन्यानि तच्च दुःखं परं मम ॥ ३१ ॥ प्रलम्भञ्च शृणुष्वान्यद्वदतो मे नराधिप। अद्वारेण विनिर्गच्छन् द्वारसंस्थानरूपिणा। अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः ॥ ३२ ॥ तत्र मां यमजौ दूरादालोक्याभिहतं तदा। बाहुभिः परिगृह्णीतां शोचन्तौ सहिताबुभौ ॥ ३३ ॥ उवाच सहदेवस्तु तत्र मां विस्मयन्निव। इदं द्वारमितो गच्छ राजन्निति पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ भीमसेनेन तत्रोक्तो धृतराष्ट्रात्मजेति च। सम्बोध्य प्रहसिता च इतो द्वारं नराधिप ॥३५॥ नामधेयानि रत्नानां पुरस्तान्न श्रुतानि मे। यानि दृष्टानि मे तस्यां मनस्तपति तच्च मे ॥३६

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्य्योधनसन्तापे

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

दुर्य्योधन उवाच । यन्मया पाण्डवेयानां दृष्टं तच्छृणु भारत । आहृतं भूमिपालैर्हि वसु मुख्यं ततस्ततः ॥ १ ॥ नाविदं मूढ़-मात्मानं दृष्ट्वाहं तदरेर्धनम् । फलतो भूमितो वापि प्रतिपद्यस्व भारत ॥ २ ॥ और्णान् वैलान् वार्षदंशान् जातरूपपरिष्कृतान् । प्रावाराजिनमुख्यांश्च काम्बोजः प्रददौ बहून् ॥ ३ ॥ अश्वां-स्तित्तिरिकल्माषांस्त्रिशतं शुकनासिकान् । उष्ट्रवामीस्त्रिशतञ्च पुष्टाः पीलुशमीङ्गुदैः ॥ ४ ॥ गोवासना ब्राह्मणाश्च दासनीयाश्च सर्वशः । प्रीत्यर्थं ते महाराज धर्मराज्ञो महात्मनः ॥ ५ ॥ त्रि-खर्वं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः । ब्राह्मणा वाटधानाश्च गोमन्तः शतसङ्घशः ॥ ६ ॥ कमण्डलुनुपादाय जातरूपमयान् शुभान् । एवं बलिं समादाय प्रवेशं लेभिरे न च । शतं दासी-सहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम् ॥ ७ ॥ श्यामास्तन्व्यो दीर्घ-केश्यो हेमाभरणभूषिताः । शूद्रा विप्रोत्तमार्हाणि राङ्कवाण्यजि-नानि च ॥ ८ ॥ बलिञ्च कृत्स्नमादाय मरुकच्छनिवासिनः । उपनिन्युर्महाराज हयान् गान्धारदेशजान् ॥ ९ ॥ इन्द्रकृष्टै-र्वर्त्तयन्ति धान्यैर्ये च नदीमुखैः । समुद्रनिष्कुटे जाताः पारे सिन्धु च मानवाः ॥ १० ॥ ते वैरामाः पारदाश्च आभीराः कितवैः सह । विविधं बलिमादाय रत्नानि विविधानि च ॥११॥ अजाविकं गोहिरण्यं खरोष्ट्रं फलजं मधु । कम्बलान् विविधां-श्चैव द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ १२ ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपः शूरो-म्लेच्छानामधिपो बली । यवनैः सहितो राजा भगदत्तो महा-रथः ॥ १३ ॥ आजानेयान् हयान् शीघ्रानादायानिलरंहसः । बलिञ्च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठति वारितः ॥ १४ ॥ अश्मसार-मयं भाण्डं शुद्धदन्तत्सरूनसीन् । प्राग्ज्योतिषाधिपो दत्त्वा भगदत्तोऽव्रजत्तदा ॥ १५ ॥ द्व्यक्षांस्त्र्यक्षान् ललाटाक्षान्नाना-दिग्भ्यः समागतान् । औष्णीकानन्तवासांश्च रोमकान् पुरुषा-

दकान्॥ १६ ॥ एकपादांश्च तत्राहमपश्यं द्वारि वारितान्।
राजानो बलिमादाय नानावर्णाननेकशः॥ १७॥ कृष्णग्रीवा-
न्महाकायान्रासभान् दूरपातिनः। आजह्रुर्दशसाहस्रान् विनी-
तान् दिक्षु विश्रुतान्॥ १८॥ प्रमाणरागसम्पन्नान् वङ्क्षुतीरसमु-
द्भवान् बल्यर्थं ददतस्तस्मै हिरण्यं रजतं बहु॥ १९॥ दत्त्वा
प्रवेशं प्राप्तास्ते युधिष्ठिरनिवेशने। इन्द्रगोपकवर्णाभान् शुक-
वर्णान्मनोजवान्॥ २०॥ तथैवेन्द्रायुधनिभान् सन्ध्याभ्रसदृशा-
नपि। अनेकवर्णानारण्यान् गृहीत्वाश्वान् महाजवान्॥ २१॥
जातरूपमनर्घ्यञ्च ददुस्तस्यैकपादकाः। चीनान् शकांस्तथा चोड्रान्
बर्बरान् वनवासिनः॥ २२॥ वार्ष्णेयान् हारहूणांश्च कृष्णान्
हैमवतांस्तथा। नीपानूपानधिगतान् विविधान् द्वारि वारितान्
॥ २३॥ बल्यर्थं ददतस्तस्य नानारूपाननेकशः। कृष्णग्रीवान्
महाकायान्रासभान् शतपातिनः॥ २४॥ अहार्षुर्दशसाहस्रान्
विनीतान् दिक्षु विश्रुतान्। प्रमाणरागसंस्पर्शान् वङ्क्षूतीरनिवा-
सिनः॥ २५॥ ऊर्णञ्च राङ्कवञ्चैव कीटजं पट्टजं तथा। कुटी-
कृतं तथैवात्र कमलाभं सहस्रशः॥ २६॥ श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पास-
माविकं मृदु चाजिनम्। निशितांश्चैव दीर्घासीनृष्टिशक्तिपरश्व-
धान्॥ २७॥ अपरान्तसमुद्भूतांस्तथैव परशून् शितान्। रसान्
गन्धांश्च विविधान् रत्नानि च सहस्रशः॥ २८॥ बलिञ्च कृत्स्न-
मादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः। शकास्तुखाराः कङ्काश्च रोमाश्च
शृङ्गिणो नराः॥ २९॥ महागजान् दूरगमान् गणितानर्बुदान्
हयान्। शतशश्चैव बहुशः सुवर्णं पद्मसम्मितम्॥ ३०॥ बलि-
मादाय विविधं द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः। आसनानि महार्हाणि
यानानि शयनानि च॥ ३१॥ मणिकाञ्चनचित्राणि गजदन्त-
मयानि च। कवचानि विचित्राणि शस्त्राणि विविधानि च॥३२॥
रथांश्च विविधाकारान् जातरूपपरिष्कृतान्। हयैर्विनीतैः सम्प-

न्नान् वैयाघ्रपरिवारितान् ॥ ३३ ॥ विचित्रांश्च परिस्तोमान् रत्नानि विविधानि च। नाराचानर्द्धनाराचान् शस्त्राणि विविधानि च ॥ ३४ ॥ एतद्दत्त्वा महद्द्रव्यं पूर्व्वदेशाधिपा नृपाः। प्रविष्टा यज्ञसदनं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥

इति सभापर्व्वणि द्यूतपर्व्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

दुर्य्योधन उवाच। दायन्तु विविधं तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ। यज्ञार्थं राजभिर्द्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम् ॥ १ ॥ मेरुमन्दरयोर्मध्ये शैलोदामभितो नदीम्। ये ते कीचकवेणूनां छायां रम्यामुपासते ॥ २ ॥ खसा एकासना ह्यर्हाः प्रदरा दीर्घवेणवः। पारदाश्च कुलिन्दाश्च तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ३ ॥ तद्वै पिपीलिकं नाम उद्धृतं यत् पिपीलिकैः। जातरूपं द्रोणमेयमहार्षुः पुञ्जशो नृपाः ॥ ४ ॥ कृष्णान् ललामांश्चमरान् शुक्लांश्चान्यान् शशिप्रभान्। हिमवत्पुष्पजञ्चैव स्वादु चौद्रं तथा बहु ॥ ५ ॥ उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्चाप्यपोढं माल्यमम्बुभिः। उत्तरादपि कैलासादोषधीः सुमहाबलाः ॥ ६ ॥ पार्व्वतीया बलिञ्चान्यमाहृत्य प्रणताः स्थिताः। अजातशत्रोर्नृपतेर्द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥७॥ ये परार्द्धे हिमवतः सूर्य्योदयगिरौ नृपाः। कारुषे च समुद्रान्ते लौहित्यमभितश्च ये ॥ ८ ॥ फलमूलाशना ये च किराताश्चर्म्मवाससः। क्रूरशस्त्राः क्रूरकृतस्तांश्च पश्याम्यहं प्रभो ॥ ९ ॥ चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान् कालीयकस्य च। चर्म्मरत्नसुवर्णानां गन्धानाञ्चैव राशयः ॥ १० ॥ कैरातकीनामयुतं दासीनाञ्च विशाम्पते। आहृत्य रमणीयार्थान् दूरजान् मृगपक्षिणः ॥ ११ ॥ निचितं पर्व्वतेभ्यश्च हिरण्यं भूरिवर्चसम्। बलिञ्च कृत्स्नमादाय

द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः॥ १२ ॥ कैराला दरदा दर्वाः शूरा वैयामकास्तथा। औदुम्बरा दुर्विभागाः पारदा वाह्लिकैः सह॥१३ काश्मीराश्च कुमाराश्च घोरका हंसकायनाः। शिविस्त्रिगर्त्तयौधेया राजन्या मद्रकैकयाः॥ १४ ॥ अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्च्या वस्त्रपाः पह्लवैः सह। वशातयश्च मौलेयाः सह क्षुद्रकमालवैः ॥ १५ ॥ पौण्ड्रिकाः कुक्कुराश्चैव शकाश्चैव विशाम्पते। अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च शाणवत्या गयास्तथा॥ १६ ॥ सुजातयः श्रेणिमन्तः श्रेयांसः शस्त्रधारिणः। अहार्षुः क्षत्रिया वित्तं शतशोऽजातशत्रवे ॥१७॥ वङ्गाः कलिङ्गा मगधास्ताम्रलिप्ताः सपुण्ड्रकाः। दौवालिकाः सागरकाः पत्रोर्णाः शैशवास्तथा ॥ १८॥ कर्णप्रावरणाश्चैव बहवस्तत्र भारत। तत्रस्था द्वारपालैस्ते प्रोच्यन्ते राजशासनात्। कृतकालाः सुबलयस्ततो द्वारमवाप्स्यथ ॥१९॥ ईषादन्तान् हेमकक्षान् पद्मवर्णान् कुथावृतान्। शैलाभान्नित्यमत्तांश्चाप्यभितः काम्यकं सरः॥ २० ॥ दत्त्वैकैको दशशतान् कुञ्जरान् कवचावृतान्। क्षमावतः कुलीनांश्च द्वारेण प्राविशंस्तथा॥ २१ ॥ एते चान्ये च बहवो गणा दिग्भ्यः समागताः। अन्यैश्चोपाहृतान्यत्र रत्नानीह महात्मभिः॥ २२ ॥ राजा चित्ररथो नाम गन्धर्वो वासवानुगः। शतानि चत्वार्य्यं ददद्धयानां वातरंहसाम् ॥२३॥ तुम्बुरुस्तु प्रमुदितो गन्धर्वो वाजिनां शतम्। आम्रपत्रसवर्णानामददद्धेममालिनाम्॥ २४ ॥ कृती राजा च कौरव्य शूकराणां विशाम्पते। अददद्गजरत्नानां शतानि सुबहून्यथ ॥ २५ ॥ विराटेन तु मत्स्येन बल्यर्थं हेममालिनाम्। कुञ्जराणां सहस्रे द्वे मत्तानां समुपाहृते॥ २६ ॥ पांशुराष्ट्राद्वसुदानो राजा षड्विंशतिं गजान्। अश्वानाञ्च सहस्रे द्वे राजन् काञ्चनमालिनाम्॥ २७ ॥ जवसत्त्वोपपन्नानां वयःस्थानां नराधिप। बलिञ्च कृत्स्नमादाय पाण्डवेभ्यो न्यवेदयत्॥ २८॥

यज्ञसेनेन दासीनां सहस्राणि चतुर्द्दश। दासानामयुतञ्चैव सदाराणां विशाम्पते ॥ २९ ॥ अश्वदन्तजरत्नानां शतानि च बहूनि च। गजयुक्ता महाराज रथाः षड् विंशतिस्तथा ॥३०॥ राज्यञ्च कृत्स्नं पार्थेभ्यो यज्ञार्थं वै निवेदितम्। वासुदेवोऽपि वार्ष्णेयो मानं कुर्व्वन् किरीटिनः ॥ ३१ ॥ अश्वदन्तजमुख्यानां सहस्राणि चतुर्द्दश। आत्मा हि कृष्णः पार्थस्य कृष्णस्यात्मा धनञ्जयः ॥ ३२ ॥ यद्ब्रुयादर्जुनः कृष्णं सर्व्वं कुर्य्यादसंशयम्। कृष्णो धनञ्जयस्यार्थे स्वर्गलोकमपि त्यजेत् ॥ ३३ ॥ तथैव पार्थः कृष्णार्थे प्राणानपि परित्यजेत्। सुरभींश्चन्दनरसान् हेमकुम्भसमास्थितान् ॥ ३४ ॥ मलयाद्दुराच्चैव चन्दनागुरुसञ्चयान्। मणिरत्नानि भास्वन्ति काञ्चनं सूक्ष्मवस्त्रकम् ॥ ३५ ॥ चोलपाण्ड्यावपि द्वारं न लेभाते ह्युपस्थितौ। समुद्रसारं वैदूर्य्यं मुक्तासंघांस्तथैव च ॥ ३६ ॥ शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन्। संवृता मणिचीरैस्तु श्यामास्ताम्रान्तलोचनाः ॥३७॥ तान् गृहीत्वा नरास्तत्र द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः। प्रीत्यर्थं ब्राह्मणाश्चैव चत्रियाश्च विनिर्ज्जिताः ॥ ३८ ॥ उपाजह्रुर्व्विशश्चैव शूद्राः शुश्रुषवस्तथा। प्रीत्या च बहुमानाच्चाप्युपागच्छन् युधिष्ठिरम् ॥ ३९ ॥ सर्व्वे म्लेच्छाः सर्व्ववर्णा आदिमध्यान्तजास्तथा। नानादेशसमुत्थैश्च नानाजातिभिरेव च ॥ ४० ॥ पर्य्यस्त इव लोकोऽयं युधिष्ठिरनिवेशने। उच्चावचानुपग्राहान् राजभिः प्रापितान् बहून् ॥ ४१ ॥ शत्रूणां पश्यतो दुःखात् मुमूर्षा मे व्यजायत। भृत्यास्तु ये पाण्डवानां तांस्ते वक्ष्यामि पार्थिव ॥ ४२ ॥ येषामामञ्च पक्वञ्च संविधत्ते युधिष्ठिरः। अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहाः ससादिनः ॥ ४३ ॥ रथानामर्व्वुदञ्चापि पादाता बहवस्तथा। प्रमीयमाणमामञ्च पच्यमानन्तथैव च ॥ ४४ ॥ विसृज्यमानञ्चान्यत्र पुण्याहस्वन एव च। नाभुक्तवन्तं नापीतं नालंकृतमसत्कृतम्

॥ ४५ ॥ अपश्यं सर्ववर्णानां युधिष्ठिरनिवेशने। अष्टाशीति-सहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ ४६ ॥ त्रिंशद्दासीक एकैको यान् विभर्त्ति युधिष्ठिरः। सुप्रीताः परितुष्टाश्च ते ह्याशंसन्त्यरि-क्षयम् ॥ ४७ ॥ दशान्यानि सहस्राणि यतीनामूर्द्धरेतसाम्। भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४८ ॥ अभुक्तं भुक्तवद्वापि सर्वमाकुब्जवामनम्। अभुञ्जाना याज्ञसेनी प्रत्यवैक्षद्विशाम्पते ॥ ४९ ॥ द्वौ करौ न प्रयच्छेतां कुन्तीपुत्राय भारत। शाम्बन्धि-केन पाञ्चालाः सख्येनान्धकवृष्णयः ॥ ५० ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

दुर्य्योधन उवाच। आर्य्यास्तु ये वै राजानः सत्यसन्धा महा-व्रताः। पर्य्याप्तविद्या वक्तारो वेदान्तावभृथप्लुताः ॥ १ ॥ धृति-मन्तो ह्रीनिषेवा धर्मात्मानो यशस्विनः। मूर्द्धाभिषिक्तास्ते चैनं राजानः पर्य्युपासते ॥ २ ॥ दक्षिणार्थं समानीता राजभिः कांस्यदोहनाः। आरण्या बहुसाहस्रा अपश्यंस्तत्र तत्र गाः ॥३॥ आजह्रुस्तत्र सत्कृत्य स्वयमुद्यम्य भारत। अभिषेकार्थमव्यग्रा भाण्डमुच्चावचं नृपाः ॥ ४ ॥ वाह्लीको रथमाहार्षीज्जाम्बूनद-विभूषितम्। सुदक्षिणस्तु युयुजे श्वेतैः काम्बोजजैर्हयैः ॥ ५ ॥ सुनीथः प्रीतिमांश्चैव ह्यनुकर्षं महावलः। ध्वजञ्चेदिपतिश्चैव-माहार्षीत् स्वयमुद्यतम् ॥ ६ ॥ दाक्षिणात्यः सन्नहनं स्रगुष्णीषे च मागधः। वसुदानो महेष्वासो गजेन्द्रं षष्टिहायनम् ॥ ७ ॥ मत्स्यः स्वक्षान् हेमनद्धानेकलव्य उपानहौ। आवन्त्यस्त्वभि-षेकार्थमापो बहुविधांस्तथा ॥ ८ ॥ चेकितान उपासङ्गं धनुः

काश्च उपाहरत् । असिञ्च सुत्सरुं मत्स्यः शैक्यं काञ्चनभूषणम् ॥९॥ अभ्यषिञ्चत्ततो धौम्यो व्यासश्च सुमहातपाः । नारदञ्च पुरस्कृत्य देवलञ्चासितं मुनिम् ॥ १० ॥ प्रीतिमन्त उपातिष्ठन्नभिषेकं महर्षयः । जामदग्न्येन सहितास्तथान्ये वेदपारगाः ॥ ११ ॥ अभिजग्मुर्महात्मानो मन्त्रवद्भूरिदक्षिणम् । महेन्द्रमिव देवेन्द्रं दिवि सप्तर्षयो यथा ॥ १२ ॥ अधारयच्छत्रमस्य सात्यकिः सत्यविक्रमः । धनञ्जयश्च व्यजने भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ १३ ॥ चामरे चापि शुद्धे द्वे यमौ जगृहतुस्तदा । उपागृह्णाद्यमिन्द्राय पुराकल्पे प्रजापतिः ॥ १४ ॥ तमस्मै शङ्खमाहार्षीद्वारुणं कलशोदधिः । शैक्यं निष्कसहस्रेण सुकृतं विश्वकर्मणा । तेनाभिषिक्तः कृष्णेन तत्र मे कश्मलोऽभवत् ॥ १५ ॥ गच्छन्ति पूर्व्वादपरं समुद्रञ्चापि दक्षिणम् । उत्तरन्तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिभिः ॥ १६ ॥ तत्र स्म दध्मुः शतशः शङ्खान् मङ्गलकारकान् । प्राणदन्त समाध्मातास्ततो रोमाणि मेऽहृषन् ॥ १७ ॥ प्रापतन् भूमिपालाश्च ये तु हीनाः स्वतेजसा । धृष्टद्युम्नः पाण्डवाश्च सात्यकिः केशवोऽष्टमः ॥ १८ ॥ सत्त्वस्था वीर्य्यसम्पन्ना ह्यन्योऽन्यप्रियदर्शनाः । विसंज्ञान् भूमिपान् दृष्ट्वा माञ्च ते प्राहसंस्तदा ॥ १९ ॥ ततः प्रहृष्टो बीभत्सुः प्रादाद्धेमविषाणिनाम् । शतान्यनडुहां पञ्च द्विजमुख्येषु भारत ॥ २० ॥ न रन्तिदेवो नाभागो यौवनाश्वो मनुर्न च । न च राजा पृथुर्वैन्यो न चाप्यासीद्भगीरथः ॥ २१ ॥ ययातिर्नहुषो वापि यथा राजा युधिष्ठिरः । ययातिमात्रं कौन्तेयः श्रिया परमया युतः ॥ २२ ॥ राजसूयमवाप्यैवं हरिश्चन्द्र इव प्रभुः । एतां दृष्ट्वा श्रियं पार्थे हरिश्चन्द्रे यथा विभो ॥ २३ ॥ कथन्तु जीवितं श्रेयो मम पश्यसि भारत । अन्धेनैव युगं नद्धं विपर्य्यस्तं नराधिप । कनीयांसो विवर्द्धन्ते ज्येष्ठा हीयन्त एव च ॥ २४ ॥ एवं दृष्ट्वा नाभिविन्दामि शर्म समीक्ष-

माणोऽपि कुरुप्रवीर। तेनाहमेवं कृशतां गतश्च विवर्णताञ्चैव सशोकताञ्च ॥ २५ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। त्वं वै ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयः पुत्र मा पाण्डवान् द्विष। द्वेष्टा ह्यसुखमादत्ते यथैव निधनं तथा॥ १ ॥ अव्युत्पन्नं समानार्थं तुल्यमित्रं युधिष्ठिरम्। अद्विषन्तं कथं द्विष्यात्त्वादृशो भरतर्षभ॥ २॥ तुल्याभिजनवीर्य्यश्च कथं भ्रातुः श्रियं नृप। पुत्र कामयसे मोहान्मैवं भूः शाम्य मा शुचः॥ ३॥ अथ यज्ञविभूतिं तां काङ्क्षसे भरतर्षभ। ऋत्विजस्तव तन्वन्तु सप्ततन्तुं महाध्वरम्॥ ४॥ आहरिष्यन्ति राजानस्तवापि विपुलं धनम्। प्रीत्या च बहुमानाच्च रत्नान्याभरणानि च॥ ५ ॥ अनार्य्याचरितं तात परस्वस्पृहणं भृशम्। स्वसन्तुष्टः स्वधर्मस्थो यः स वै सुखमेधते॥ ६॥ अव्यापारः परार्थेषु नित्योद्योगः स्वकर्मसु। रक्षणं समुपात्तानामेतद्वैभवलक्षणम्॥ ७॥ विपत्तिष्वव्यथो दक्षो नित्यमुत्थानवान्नरः। अप्रमत्तो विनीतात्मा नित्यं भद्राणि पश्यति॥ ८॥ बाहूनिवैतान्माच्छेत्सीः पाण्डुपुत्रास्तथैव ते। भ्रातॄणां तद्धनार्थं वै मित्रद्रोहञ्च मा कुरु॥ ९॥ पाण्डोः सुतान्मा द्विषस्वेह राजंस्तथैव ते भ्रातृधनं समग्रम्। मित्रद्रोहे तात महानधर्मः पितामहा ये तव तेऽपि तेषाम् ॥१०॥ अन्तर्वेद्यां ददद्वित्तं कामाननुभवन् प्रियान्। क्रीड़न् स्त्रीभिर्न्निरातङ्कः प्रशाम्य भरतर्षभ॥ ११॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

दुर्य्योधन उवाच। यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलन्तु बहुश्रुतः। न स जानाति शास्त्रार्थं दर्व्वी सूपरसानिव ॥ १ ॥ जानन् वै मोहयसि मां नावि नौरिव संयता। स्वार्थे किं नामधानं ते उताहो द्वेष्टि मां भवान् ॥ २ ॥ न सन्तीमे धार्त्तराष्ट्रा येषां त्वमनुशासिता। भविष्यमर्थमाख्यासि सर्व्वदा कृत्यमात्मनः ॥ ३ ॥ परनेयोऽग्रणीर्य्यस्य स मार्गान् प्रतिमुह्यति। पन्थानमनुगच्छेयुः कथं तस्य पदानुगाः ॥ ४ ॥ राजन् परिणतप्रज्ञो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः। प्रतिपन्नान् स्वकार्य्येषु संमोहयसि नो भृशम् ॥ ५ ॥ लोकवृत्ताद्राजवृत्तमन्यदाह वृहस्पतिः। तस्माद्राज्ञाप्रमत्तेन स्वार्थश्चिन्त्यः सदैव हि ॥ ६ ॥ क्षत्रियस्य महाराज जये वृत्तिः समाहिता। स वै धर्म्मस्त्वधर्म्मो वा स्ववृत्तौ का परीक्षणा ॥ ७ ॥ प्रकालयेद्दिशः सर्व्वाः प्रतोदेनेव सारथिः। प्रत्यमित्रश्रियं दीप्तां जिघृक्षुर्भरतर्षभ ॥ ८ ॥ प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा योगो योऽरिं प्रबाधते। तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदनं स्मृतम् ॥ ९ ॥ शत्रुश्चैव हि मित्रञ्च न लेख्यं न च मातृका। यो वै सन्तापयति यं स शत्रुः प्रोच्यते नृप ॥ १० ॥ असन्तोषः श्रियो मूलं तस्मात्तं कामयाम्यहम्। समुच्छ्रये यो यतते स राजन् परमो नयः ॥ ११ ॥ ममत्वं हि न कर्त्तव्यमैश्वर्य्ये वा धनेऽपि वा। पूर्व्वावाप्तं हरन्त्यन्ये राजधर्म्मं हि तं विदुः ॥ १२ ॥ अद्रोहे समयं कृत्वा चिच्छेद नमुचेः शिरः। शक्रः साभिमता तस्य रिपौ वृत्तिः सनातनी ॥ १३ ॥ द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव। राजानञ्चाविरोद्धारं ब्राह्मणञ्चाप्रवासिनम् ॥ १४ ॥ नास्ति वै जातितः शत्रुः पुरुषस्य विशाम्पते। येन साधारणी वृत्तिः स शत्रुर्न्नेतरो जनः ॥ १५ ॥ शत्रुपक्षं समृध्यन्तं यो मोहात् समुपेक्षते। व्याधिराप्यायित इव तस्य मूलं छिनत्ति सः ॥ १६ ॥ अल्पोऽपि ह्यरिरत्यर्थं वर्द्धमानः पराक्रमैः। वल्मीको

मूलज इव ग्रसते वृक्षमन्तिकात् ॥ १७ ॥ आजमीढ़ रिपोर्लक्ष्मी मा ते रोचिष्ट भारत। एष भारः सत्त्ववतां नयः शिरसि धिष्ठितः ॥ १८ ॥ जन्मवृद्धिमिवार्थानां यो वृद्धिमभिकांक्षति। एधते ज्ञातिषु स वै सद्यो वृद्धिर्हि विक्रमः ॥ १९ ॥ नाप्राप्य पाण्डवैश्वर्य्यं संशयो मे भविष्यति। अवाप्स्ये वा श्रियं तां हि शेष्ये वा निहतो युधि ॥ २० ॥ एतादृशस्य किं मेऽद्य जीवितेन विशाम्पते। वर्द्धन्ते पाण्डवा नित्यं वयन्त्वस्थिरवृद्धयः ॥ २१ ॥

इति सभापर्व्वणि द्यूतपर्व्वणि दुर्य्योधनसन्तापे
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

शकुनिरुवाच। यां त्वमेतां श्रियं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रे युधिष्ठिरे। तप्यसे तां हरिष्यामि द्यूतेन जयताम्वर ॥ १ ॥ आहूयतां परं राजन् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। अक्षान् क्षिपन्नक्षतः सन् विद्वान् विदुषो जयेत् ॥ २ ॥ ग्लहान् धनूंषि मे विद्धि शरानक्षांश्च भारत। अक्षाणां हृदयं मे ज्या रथं विद्धि समास्तरम् ॥ ३ ॥

दुर्य्योधन उवाच। अयमुत्सहते राजन् श्रियमाहर्त्तुमक्षवित्। द्यूतेन पाण्डुपुत्रेभ्यस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। स्थितोऽस्मि शासने भ्रातुर्विदुरस्य महात्मनः। तेन सङ्गम्य वेत्स्यामि कार्य्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ५ ॥

दुर्य्योधन उवाच। व्यपनेष्यति ते बुद्धिं विदुरो मुक्तसंशयः। पाण्डवानां हिते युक्तो न तथा मम कौरव ॥ ६ ॥ नारभेतान्यसामर्थ्यात् पुरुषः कार्य्यमात्मनः। मतिसाम्यं द्वयोर्नास्ति कार्य्येषु कुरुनन्दन ॥ ७ ॥ भयं परिहरन्मन्द आत्मानं परिपालयन्। वर्षासु क्लिन्नकटवत्तिष्ठन्नेवावसीदति ॥ ८ ॥ न

व्याधयो नापि यमः प्राप्तुं श्रेयः प्रतीक्षते। यावदेव भवेत् कल्यस्तावच्छ्रेयः समाचरेत् ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। सर्व्वथा पुत्र बलिभिर्व्विग्रहो मे न रोचते। वैरं विकारं सृजति तद्वै शस्त्रमनायसम् ॥ १० ॥ अनर्थमर्थं मन्यसे राजपुत्र संग्रन्थनं कलहस्यातिघोरम्। तद्वै प्रवृत्तन्तु यथाकथञ्चित् सृजेदसीन्निशितान् सायकांश्च ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच। द्यूते पुराणैर्व्यवहारः प्रणीतस्तत्रात्ययो नास्ति न सम्प्रहारः। तद्रोचतां शकुनेर्व्वाक्यमद्य सभां क्षिप्रं त्वमिहाज्ञापयस्व ॥ १३ ॥ स्वर्गद्वारं दीव्यतां नो विशिष्टं तद्वर्त्तिनां चापि तथैव युक्तम्। भवेदेवं ह्यात्मना तुल्यमेवं दुरोदरं पाण्डवैस्त्वं कुरुष्व ॥ १४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। वाक्यं न मे रोचते यत्त्वयोक्तं यत्ते प्रियं तत् क्रियतां नरेन्द्र। पश्चात्तप्स्यसे तदुपक्रम्य वाक्यं नहीदृशं भावि वचो ह्यधर्म्यम् ॥ १५ ॥ दृष्टं ह्येतद्विदुरेणैव सर्व्वं विपश्चिता बुद्धिविद्यानुगेन। तदेवैतद्वैवशादुपैति महद्भयं क्षत्रियजीवघाति ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी दैवं मत्वा परमं दुस्तरञ्च। शशासोच्चैः पुरुषान् पुत्रवाक्ये स्थितो राजा दैवसंमूढचेताः ॥ १७ ॥ सहस्रस्तम्भां हेमवैदूर्य्यचित्रां शतद्वारां तोरणस्फाटिकाख्याम्। सभामग्र्यां क्रोशमात्रायतां मे तद्विस्तारामाशु कुर्व्वन्तु युक्ताः ॥ १८ ॥ श्रुत्वा तस्य त्वरिता निर्व्विशङ्काः प्राज्ञा दक्षास्तां तदा चक्रुराशु। सर्व्वद्रव्याण्युपजह्रुः सभायां सहस्रशः शिल्पिनश्चैव युक्ताः ॥ १९ ॥ कालेनाल्पेनाथ निष्ठां गतां तां सभां रम्यां बहुरत्नां विचित्राम्। चित्रैर्हैमैरासनैरभ्युपेतामाचख्युस्ते तस्य राज्ञः प्रतीताः ॥ २० ॥ ततो विद्वान् विदुरं मन्त्रिमुख्यमुवाचेदं धृतराष्ट्रो नरेन्द्रः। युधिष्ठिरं

राजपुत्रञ्च गत्वा मद्वाक्येन क्षिप्रमिहानयस्व ॥ २१ ॥ सभेयं मे बहुरत्ना विचित्रा शय्यासनैरुपपन्ना महार्हैः। सा दृश्यतां भ्रातृभिः सार्द्धमेत्य सुहृद्द्यूतं वर्त्ततामत्र चेति ॥ २२ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरानयने
षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच। मतमाज्ञाय पुत्रस्य धृतराष्ट्रो नराधिपः। मत्वा च दुस्तरञ्चैवमेतद्राजंश्चकार ह ॥ १ ॥ अन्यायेन तथोक्तस्तु विदुरो विदुषांवरः। नाभ्यनन्दद्वचो भ्रातुर्वचनञ्चेदमब्रवीत्॥२॥

विदुर उवाच। नाभिनन्दे नृपते प्रैषमेतं मैवं कृथाः कुलनाशाद्बिभेमि। पुत्रैर्भिन्नैः कलहस्ते ध्रुवं स्यादेतच्छङ्के द्यूतकृते नरेन्द्र ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। नेह क्षत्तः कलहस्तप्स्यते मां न चेद्दैवं प्रतिलोमं भविष्यत्। धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं सर्वं जगच्चेष्टति न स्वतन्त्रम् ॥ ४ ॥ तदद्य विदुर प्राप्य राजानं मम शासनात्। क्षिप्रमानय दुर्द्धर्षं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरानयने
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः प्रायाद्विदुरोऽश्वैरुदारैर्महाजवैर्बलिभिः साधुदान्तैः। बलान्नियुक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा मनीषिणां पाण्डवानां सकाशे ॥ १ ॥ सोऽभिपद्य तदध्वानमासाद्य नृपतेः पुरम्। प्रविवेश महाबुद्धिः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २ ॥

स राजगृहमासाद्य कुवेरभवनोपमम्। अभ्यागच्छत धर्म्मात्मा धर्म्मपुत्रं युधिष्ठिरम्॥ ३॥ तं वै राजा सत्यधृतिर्म्महात्मा अजातशत्रुर्विदुरं यथावत्। पूजापूर्व्वं प्रतिगृह्याजमीढ़स्ततोऽपृच्छद् धृतराष्ट्रं सपुत्रम्॥ ४॥

युधिष्ठिर उवाच। विज्ञायते ते मनसोऽप्रहर्षः कच्चित् क्षत्तः कुशलेनागतोऽसि। कच्चित् पुत्राः स्थविरस्यानुलोमा वशानुगाश्चापि विशोऽथ कच्चित्॥ ५॥

विदुर उवाच। राजा महात्मा कुशली सपुत्र आस्ते वृतो ज्ञातिभिरिन्द्रकल्पः। प्रीतो राजन् पुत्रगुणैर्विनीतो विशोक एवात्मरतिर्दृढ़ात्मा॥ ६॥ इदन्तु त्वां कुरुराजोऽभ्युवाच पूर्व्वं पृष्ट्वा कुशलञ्चाव्ययञ्च। इयं सभा त्वत्सभातुल्यरूपा भ्रातॄणां ते दृश्यतामेत्य पुत्र॥ ७॥ समागम्य भ्रातृभिः पार्थ तस्यां सुहृद्द्यूतं क्रियतां रम्यताञ्च। प्रीयामहे भवतां सङ्गमेन समागताः कुरवश्चापि सर्व्वे॥ ८॥ दुरोदरा विहिता ये तु तत्र महात्मना धृतराष्ट्रेण राज्ञा। तान् द्रक्ष्यसे कितवान् सन्निविष्टानित्यागतोऽहं नृपते तज्जुषस्व॥ ९॥

युधिष्ठिर उवाच। द्यूते क्षत्तः कलहो विद्यते नः को वै द्यूतं रोचते बुध्यमानः। किं वा भवान् मन्यते युक्तरूपं भवद्वाक्ये सर्व्व एव स्थिताः स्म॥ १०॥

विदुर उवाच। जानाम्यहं द्यूतमनर्थमूलं कृतश्च यत्नोऽस्य मया निवारणे। राजा च मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं विद्वन् श्रेय इहाचरस्व॥ ११॥

युधिष्ठिर उवाच। के तत्रान्ये कितवा दीव्यमाना विना राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः। पृच्छामि त्वां विदुर ब्रूहि नस्तान् यैर्दीव्यामः शतशः सन्निपत्य॥ १२॥

विदुर उवाच। गान्धारराजः शकुनिर्व्विशाम्पते राजाति-

देवी कृतहस्तो मताक्षः । विविंशतिश्चित्रसेनश्च राजा सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । महाभयाः कितवाः सन्निविष्टा मायोपधा देवितारोऽत्र सन्ति । धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं सर्वं जगत्तिष्ठति न स्वतन्त्रम् ॥ १४ ॥ नाहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शासनान्नगन्तुमिच्छामि कवे दुरोदरम् । इष्टो हि पुत्रस्य पिता सदैव तदस्मि कर्त्ता विदुरात्थ मां यथा ॥ १५ ॥ न चाकामः शकुनिना देविताहं न चेन्मां धृष्ट आह्वयिता सभायाम् । आहूतोऽहं न निवर्त्ते कदाचित्तदाहितं शाश्वतं वै व्रतं मे ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा विदुरं धर्मराजः प्रायात्रिकं सर्वमाज्ञाप्य तूर्णम् । प्रायाच्छ्वोभूते सगणः सानुयात्रः सह-स्त्रीभिर्द्रौपदीमादि कृत्वा ॥ १७ ॥ दैवं हि प्रज्ञां मुष्णाति चक्षुस्तेज इवापतत् । धातुश्च वशमन्वेति पाशैरिव नरः सितः ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सह क्षत्रा युधिष्ठिरः । अमृष्यमाणस्तत्पार्थः समाह्वानमरिन्दमः ॥ १९ ॥ वाह्लीकेन रथं यत्तमास्थाय परवीरहा । परिच्छन्नो ययौ पार्थो भ्रातृभिः सह पाण्डवः ॥ २० ॥ राजश्रिया दीप्यमानो ययौ ब्रह्मपुरःसरः । धृतराष्ट्रेण चाहूतः कालस्य समयेन च ॥ २१ ॥ स हास्तिनपुरं गत्वा धृतराष्ट्रगृहं ययौ । समियाय च धर्मात्मा धृतराष्ट्रेण पाण्डवः ॥ २२ ॥ तथा भीष्मेण द्रोणेन कर्णेन च कृपेण च । समियाय यथान्यायं द्रौणिना च विभुः सह ॥ २३ ॥ समेत्य च महाबाहुः सोमदत्तेन चैव ह । दुर्य्योधनेन शल्येन सौबलेन च वीर्य्यवान् ॥ २४ ॥ ये चान्ये तत्र राजानः पूर्वमेव समागताः । दुःशासनेन वीरेण सर्वैर्भ्रातृभिरेव च ॥ २५ ॥ जयद्रथेन च तथा कुरुभिश्चापि सर्वशः । ततः सर्वैर्महाबाहुर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २६ ॥ प्रविवेश गृहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।

ददर्श तत्र गान्धारीं देवीं पतिमनुव्रताम् । स्नुषाभिः संवृतां शश्वत्ताराभिरिव रोहिणीम् ॥ २७ ॥ अभिवाद्य स गान्धारीं तया च प्रतिनन्दितः । ददर्श पितरं वृद्धं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ २८ ॥ राज्ञा मूर्द्धन्युपघ्रातास्ते च कौरवनन्दनाः । चत्वारः पाण्डवा राजन् भीमसेनपुरोगमाः ॥ २९ ॥ ततो हर्षः समभवत् कौरवाणां विशाम्पते । तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् पाण्डवान् प्रियदर्शनान् ॥ ३० ॥ विविशुस्तेऽभ्यनुज्ञाता रत्नवन्ति गृहाणि च । ददृशुश्चोपयातांस्तान् द्रौपदीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ ३१ ॥ याज्ञसेन्याः परामृद्धिं दृष्ट्वा प्रज्वलितामिव । स्नुषास्ता धृतराष्ट्रस्य नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ३२ ॥ ततस्ते पुरुषव्याघ्रा गत्वा स्त्रीभिस्तु संविदम् । कृत्वा व्यायामपूर्व्वाणि कृत्यानि प्रतिकर्म्म च ॥ ३३ ॥ ततः कृताह्निकाः सर्व्वे दिव्यचन्दनभूषिताः । कल्याणमनसश्चैव ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च ॥ ३४ ॥ मनोज्ञमशनं भुक्त्वा विविशुः शरणान्यथ । उपगीयमाना नारीभिरस्वपन् कुरुपुङ्गवाः । अनन्तरञ्च तत् प्राप्य प्रीताः परपुरञ्जयाः ॥ ३५ ॥ जगाम तेषां सा रात्रिः पुण्या रतिविहारिणाम् । स्तूयमानाश्च विश्रान्ताः काले निद्रामथात्यजन् ॥ ३६ ॥ सुखोषितास्ते रजनीं प्रातः सर्व्वे कृताह्निकाः । सभां रम्यां प्रविविशुः कितवैरभिनन्दिताः ॥ ३७ ॥

इति सभापर्व्वणि द्यूतपर्व्वणि युधिष्ठिरसभागमने
अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रविश्य तां सभां पार्था युधिष्ठिरपुरोगमाः । समेत्य पार्थिवान् सर्व्वान् पूजार्हानभिपूज्य च ॥ १ ॥ यथावयः समेयाना उपविष्टा यथार्हतः । आसनेषु पवित्रेषु स्पर्द्ध्यास्तरणवत्सु च ॥ २ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु सर्व्वेष्वथ नृपेषु च । शकुनिः सौबलस्तत्र युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३ ॥

शकुनिरुवाच। उपस्तीर्णा सभा राजन् सर्वे त्वयि कृतक्षणाः। अक्षानुप्ता देवनस्य समयोऽस्तु युधिष्ठिर ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। निकृतिर्देवनं पापं न क्षात्रोऽत्र पराक्रमः। न च नीतिर्ध्रुवा राजन् किं त्वं द्यूतं प्रशंससि ॥ ५ ॥ न हि मानं प्रशंसन्ति निकृतौ कितवस्य हि। शकुने मैव नो जैषीरमार्गेण नृशंसवत् ॥ ६ ॥

शकुनिरुवाच। यो वेत्ति संख्यां निकृतौ विधिज्ञश्चेष्टास्वखिन्नः कितवोऽक्षजासु। महामतिर्यश्च जानाति द्यूतं स वै सर्वं सहते प्रक्रियासु ॥ ७ ॥ अक्षग्लहः सोऽभिभवेत् परं नस्तेनैव दोषो भवतीह पार्थ। दीव्यामहे पार्थिव मा विशङ्कां कुरुष्व पाणञ्च चिरञ्च माकृथाः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। एवमाहायमसितो देवलो मुनिसत्तमः। इमानि लोकद्वाराणि यो वै सञ्चरते सदा ॥ ९ ॥ इदं वै देवनं पापं निकृत्या कितवैः सह। धर्मेण तु जयो युद्धे तत्परं न तु देवनम् ॥ १० ॥ नार्य्या म्लेच्छन्ति भाषाभिर्मायया न चरन्त्युत। अजिह्ममशठं युद्धमेतत् सत्पुरुषव्रतम् ॥ ११ ॥ शक्तितो ब्राह्मणार्थाय शिक्षितुं प्रयतामहे। तद्वै वित्तं मातिदेवीर्मा जैषीः शकुने परान् ॥ १२ ॥ निकृत्या कामये नाहं सुखान्युत धनानि वा। कितवस्याप्यनिकृतेर्वृत्तमेतन्न पूज्यते ॥ १३ ॥

शकुनिरुवाच। श्रोत्रियः श्रोत्रियानेति निकृत्यैव युधिष्ठिर। विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निकृतिं जनाः ॥ १४ ॥ अक्षैर्हि शिक्षितोऽभ्येति निकृत्यैव युधिष्ठिर। विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निकृतिं जनाः ॥ १५ ॥ अकृतास्त्रं कृतास्त्रश्च दुर्बलं बलवत्तरः। एवं कर्मसु सर्वेषु निकृत्यैव युधिष्ठिर ॥ १६ ॥ एवं त्वं मामिहाभ्येत्य निकृतिं यदि मन्यसे। देवनाद्विनिवर्त्तस्व यदि ते विद्यते भयम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। आहूतो न निवर्त्तेयमिति मे व्रत-माहितम् । विधिश्च बलवान्राजन् दिष्टस्यास्मि वशे स्थितः ॥१८॥ अस्मिन् समागमे केन देवनं मे भविष्यति। प्रतिपाणश्च कोऽन्योऽस्ति ततो द्यूतं प्रवर्त्तताम् ॥ १९ ॥

दुर्य्योधन उवाच। अहं दातास्मि रत्नानां धनानाञ्च विशाम्पते। मदर्थे देविता चायं शकुनिर्मातुलो मम ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच। अन्येनान्यस्य वै द्यूतं विषमं प्रतिभाति मे। एतद्विद्वन्नुपादत्स्व काममेवं प्रवर्त्तताम् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच। उपोह्यमाने द्यूते तु राजानः सर्व्व एव ते। धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां ततः ॥ २२ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विदुरश्च महामतिः। नातिप्रीतेन मनसा तेऽन्ववर्त्तन्त भारत ॥ २३ ॥ ते द्वन्द्वशः पृथक् चैव सिंहग्रीवा महौजसः। सिंहासनानि भूरीणि विचित्राणि विभेजिरे ॥ २४ ॥ शुशुभे सा सभा राजन् राजभिस्तैः समागतैः। देवैरिव महाभागैः समवेतैस्त्रिपिष्टपम् ॥ २५ ॥ सर्व्वे वेदविदः शूराः सर्व्वे भास्वरमूर्त्तयः। आवर्त्तत महाराज सुहृद्द्यूतमनन्तरम् ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अयं बहुधनो राजन् सागरावर्त्तसम्भवः। मणिर्हारोत्तरः श्रीमान् कनकोत्तमभूषणः ॥ २७ ॥ एतद्राजन् मम धनं प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव। येन मां त्वं महाराज धनेन प्रतिदीव्यसे ॥ २८ ॥

दुर्य्योधन उवाच। सन्ति मे मणयश्चैव धनानि सुबहूनि च। मत्सरश्च न मेऽर्थेषु जयस्वैनं दुरोदरम् ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो जग्राह शकुनिस्तानक्षानक्षतत्त्ववित्। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३० ॥

इति सभापर्व्वणि द्यूतपर्व्वणि द्यूतारम्भे
एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मत्तः कैतवकेनैव यज्जितोऽस्मि दुरोदरे। शकुने हन्त दीव्यामो ग्लहमानाः परस्परम्॥ १॥ सन्ति निष्कसहस्रस्य कुण्डिनो भरिताः शुभाः। कोषो हिरण्यमक्षय्यं जातरूपमनेकशः। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया॥२॥

वैशम्पायन उवाच। कौरवाणां कुलकरं ज्येष्ठं पाण्डवमच्युतम्। इत्युक्तः शकुनिः प्राह जितमित्येव तं नृपम्॥ ३॥

युधिष्ठिर उवाच। अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः। सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्किणीजालमण्डितः॥ ४॥ संह्लादनो राजरथो य इहास्मानुपावहत्। जैत्रो रथवरः पुण्यो मेघसागरनिस्वनः॥ ५॥ अष्टौ यं कुमुदच्छायाः सदश्वा राष्ट्रसम्मताः। वहन्ति नैषां मुच्येत पदाद्भूमिमुपस्पृशन्। एतद्राजन् धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया॥ ६॥

वैशम्पायन उवाच। एवं श्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत॥ ७॥

युधिष्ठिर उवाच। शतं दासीसहस्राणि तरुण्यो हेमभद्रिकाः। कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः॥ ८॥ महार्हमाल्याभरणाः सुवस्त्राश्चन्दनोक्षिताः। मणीन् हेम च बिभ्रत्यश्चतुःषष्टिविशारदाः॥ ९॥ अनुसेवाञ्चरन्तीमाः कुशला नृत्यसामसु। स्नातकानाममात्यानां राज्ञाञ्च मम शासनात्। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया॥ १०॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत॥ ११॥

युधिष्ठिर उवाच। एतावन्ति च दासानां सहस्राण्युत सन्ति मे। प्रदक्षिणानुलोमाश्च प्रावारवसनाः सदा॥ १२॥ प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता युवानो मृष्टकुण्डलाः। पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन् भोजयन्त्युत। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया॥१३॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। सहस्रसङ्ख्या नागा मे मत्तास्तिष्ठन्ति सौवल। हेमकक्षाः कृतापीड़ाः पद्मिनो हेममालिनः ॥ १५ ॥ सुदान्ता राजवहनाः सर्व्वशव्दक्षमा युधि। ईषादन्ता महाकायाः सर्व्वे चाष्टकरेणवः ॥ १६ ॥ सर्व्वे च पुरभेत्तारो नवमेघनिभा गजाः। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवं वादिनं पार्थं प्रहसन्निव सौवलः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच। रथास्तावन्त एवेमे हेमदण्डाः पताकिनः। हयैर्व्विनीतैः सम्पन्ना रथिभिश्चित्रयोधिभिः ॥ १९ ॥ एकैको ह्यत्र लभते सहस्रपरमां भृतिम्। युध्यतोऽयुध्यता वापि वेतनं मासकालिकम्। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्येवमुक्ते वचने कृतवैरो दुरात्मवान्। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अश्वांस्तित्तिरिकल्माषान् गान्धर्व्वान् हेममालिनः। ददौ चित्ररथस्तुष्टो यांस्तान् गाण्डीवधन्वने ॥ २२ ॥ युद्धे जितः पराभूतः प्रीतिपूर्व्वमरिन्दमः। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। रथानां शकटानाञ्च श्रेष्ठानाञ्चायुतानि मे। युक्तान्येव हि तिष्ठन्ति वाहैरुच्चावचैस्तथा ॥ २५ ॥ एवं वर्णस्य वर्णस्य समुच्चीय सहस्रशः। तथा समुदिता वीराः सर्व्वे वीरपराक्रमाः ॥ २६ ॥ क्षीरं पिवन्तस्तिष्ठन्ति भुञ्जानाः शालि-

तण्डुलान्। षष्टिस्तानि सहस्राणि सर्वे विपुलवक्षसः। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया॥ २७॥

वैशम्पायन उवाच। इतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत॥ २८॥

युधिष्ठिर उवाच। ताम्रलोहैः परिवृता निधयो मे चतुःशताः। पञ्चद्रौणिक एकैकः सुवर्णस्याहतस्य वै॥ २९॥ जातरूपस्य मुख्यस्य अनर्घेयस्य भारत। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया॥ ३०॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत॥ ३१॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि देवने
षष्टोऽध्यायः॥ ६०॥

वैशम्पायन उवाच। एवं प्रवर्त्तिते द्यूते घोरे सर्वापहारिणः। सर्वसंशयनिर्मोक्ता विदुरो वाक्यमब्रवीत्॥ १॥

विदुर उवाच। महाराज विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि भारत। मुमूर्षोरौषधमिव न रोचेतापि ते श्रुतम्॥ २॥ यद्वै पुरा जातमात्रो रुराव गोमायुवद्विस्वरं पापचेताः। दुर्य्योधनो भारतानां कुलघ्नः सोऽयं व्यक्तं भवतां कालहेतुः॥ ३॥ गृहे वसन्तं गोमायुं त्वं वै मोहान्न बुध्यसे। दुर्य्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम॥ ४॥ मधु वै माध्विको लब्ध्वा प्रपातं नैव बध्यते। आरुह्य तं मज्जति वा पतनञ्चाधिगच्छति॥ ५॥ सोऽयं मत्तोऽक्षद्यूतेन मधुवन्न परीक्षते। प्रपातं बुध्यते नैव वैरं कृत्वा महारथैः॥ ६॥ विदितं मे महाप्राज्ञ भोजेष्वेवासमञ्जसम्। पुत्रं सन्त्यक्तवान् पूर्वं पौराणां हितकाम्यया॥ ७॥ अन्धका यादवा

भोजाः समेताः कंसमत्यजन् । नियोगात्तु हते तस्मिन् कृष्णे-नामित्रघातिना ॥ ८ ॥ एवं ते ज्ञातयः सर्व्वे मोदमाना शतं समाः । त्वन्नियुक्तः सव्यसाची निगृह्णातु सुयोधनम् ॥ ९ ॥ निग्रहादस्य पापस्य मोदन्तां कुरवः सुखम् । काकेनेमांश्चित्र-वर्हान् शार्दूलान् क्रोष्टुकेन च । क्रीणीष्व पाण्डवान्राजन् मा मज्जीः शोकसागरे ॥ १० ॥ त्यजेत् कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥११॥ सर्व्वज्ञः सर्व्वभावज्ञः सर्व्वशत्रुभयङ्करः । इति स्म भाषते काव्यो जम्भत्यागे महासुरान् ॥ १२ ॥ हिरण्यष्ठीविनः कांश्चित् पक्षिणो वनगोचरान् । गृहे किल कृतावासान् लोभाद्राजा न्यपीड़यत् । स चोपभोगलोभान्धो हिरण्यार्थी परन्तप ॥ १३ ॥ आयतिञ्च तदात्वञ्च उभे सद्यो व्यनाशयत् । तदर्थकामः पाण्डवान् मा द्रुहः कुरुसत्तम ॥ १४ ॥ मोहात्मा तप्यसे पश्चात् पक्षिहा पुरुषो यथा । जातं जातं पाण्डवेभ्यः पुष्पमादत्स्व भारत ॥१५॥ मालाकार इवारामे स्नेहं कुर्व्वन् पुनः पुनः । वृक्षानङ्गारकारीव मैनान् धाक्षीः समूलकान् ॥ १६ ॥ मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च यमक्षयम् । समवेतान् हि कः पार्थान् प्रतियुध्येत भारत । मरुद्भिः सहितो राजन्नपि साक्षान्मरुत्पतिः ॥ १७ ॥

इति सभापर्व्वणि द्यूतपर्व्वणि विदुरवाक्ये
एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

विदुर उवाच । द्यूतं मूलं कलहस्याभ्युपैति मिथो भेदं महतो वै भयाय । तदा स्थितोऽयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्य्योधनः सृजते वैरमुग्रम् ॥ १ ॥ प्रातिपेयाः शान्तनवा भैमसेनाः सबाह्लिकाः । दुर्य्योधनापराधेन कृच्छ्रं प्राप्स्यन्ति सर्व्वशः ॥ २ ॥

दुर्य्योधनो मदेनैष चेमं राष्ट्रादपोहति। विषाणं गौरिव मदात् स्वयमासृजतेत्मनः॥ ३॥ यश्चित्तमन्वेति परस्य राजन् वीरः कविः स्वामवमन्य दृष्टिम्। नावं समुद्र इव बालनेत्रामारुह्य घोरे व्यसने निमज्जेत्॥ ४॥ दुर्य्योधनो ग्लहते पाण्डवेन प्रीयायसे त्वं जयतीति तच्च। अतः समुन्मज्जति सम्प्रहारो यतो विनाशः समुपैति पुंसाम्॥ ५॥ आकर्षस्तेऽवाक्फलः सुप्रणीतो हृदि प्रौढ़ो मन्त्रपदः समाधिः। युधिष्ठिरेण कलहस्तवाय-मचिन्तितोऽभिमतः स्वबन्धुना॥ ६॥ प्रातिपेयाः शान्तनवाः शृणुध्वं काव्यां वाचं संसदि कौरवाणाम्। वैश्वानरं प्रज्वलितं सुघोरं मा यास्यध्व मन्दमनुप्रपन्नाः॥ ७॥ यदा मन्युं पाण्डवो-ऽजातशत्रुर्न संयच्छेदक्षमदाभिभूतः। वृकोदरः सव्यसाची यमौ च कोऽत्र द्वीपः स्यात्तुमुले वस्तदानीम्॥ ८॥ महाराज प्रभवस्त्वं धनानां पुरा द्यूतान् मनसा यावदिच्छेः। बहु-वित्तान् पाण्डवांश्चेज्जयेस्त्वं किन्ते तत् स्याद्वसु विन्देह पार्थान्॥ ९॥ जानीमहे देवितं सौबलस्य वेद द्यूते निकृतिं पार्व-तीयः। यतः प्राप्तः शकुनिस्तत्र यातु मायायुधो भारत पाण्ड-वेयान्॥ १०॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि विदुरवाक्ये
द्विषष्टितमोऽध्यायः॥ ६२॥

दुर्य्योधन उवाच। परेषामेव यशसा श्लाघसे त्वं सदा च्छन्नः कुत्सयन् धार्त्तराष्ट्रान्। जानीमहे विदुर यत्प्रियस्त्वं बाला-निवास्मानवमन्यसे नित्यमेव॥ १॥ स विज्ञेयः पुरुषोऽन्यत्र-कामो निन्दाप्रशंसे हि तथा युनक्ति। जिह्वा मनस्ते हृदयं

व्यनक्ति ज्यायोऽन्तरात्ममनसः प्रातिकूल्यम् ॥२॥ उत्सङ्गे च व्यालइवाहितोऽसि मार्जारवत् पोषकञ्चोपहंसि । भर्त्तृघ्नत्वान्न हि पापीयमाहुस्तस्मात् क्षत्तः किं न बिभेषि पापात् ॥ ३ ॥ जित्वा शत्रून् फलमाप्तं महद्वै मास्मान् क्षत्तः परुषाणीह वोचः । द्विषद्भिस्त्वं सम्प्रयोगाभिनन्दी मुहुर्द्वेषं यासि नः सम्प्रयोगात् ॥४॥ अमित्रतां याति नरोऽक्षमं ब्रुवन्निगूहते गुह्यममित्रसंस्तवे । तदाश्रितोऽपत्रप किं नु बाधसे यदिच्छसि त्वं तदिहाभिभाषसे ॥ ५ ॥ मा नोऽवमंस्था विद्म मनस्तवेदं शिक्षस्व बुद्धिं स्थविराणां सकाशात् यशो रक्षस्व विदुर सम्प्रणीतं मा व्यापृतः परकार्य्येषु भूस्त्वम् ॥ ६ ॥ अहं कर्त्तेति विदुर मावमंस्था मा नो नित्यं परुषाणीह वोचः । न त्वां पृच्छामि विदुर यद्धितं मे स्वस्ति क्षत्तर्मा तितीक्षून् क्षिणु त्वम् ॥ ७ ॥ एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता । तेनानुशिष्टः प्रवणादिवाम्भो यथा नियुक्तोऽस्मि तथा भवामि ॥ ८ ॥ भिनत्ति शिरसा शैलमहिं भोजयते च यः । धीरेव कुरुते तस्य कार्य्याणामनुशासनम् ॥ ९ ॥ यो बलादनुशास्तीह सोऽमित्रं तेन विन्दति । मित्रतामनुवृत्तन्तु समुपेक्षेत पण्डितः ॥ १० ॥ प्रदीप्य यः प्रदीप्ताग्निं प्राक्चिरं नाभिधावति । भस्मापि स न विन्देत शिष्टं क्वचन भारत ॥ ११ ॥ न वासयेत् पारवर्ग्यं द्विषन्तं विशेषतः क्षत्तरहितं मनुष्यम् । स यत्रेच्छसि विदुर तत्र गच्छ सुसान्त्विता ह्यसती स्त्री जहाति ॥ १२ ॥

विदुर उवाच । एतावता पुरुषं ये त्यजन्ति तेषां सख्यमन्तवद्ब्रूहि राजन । राज्ञां हि चित्तानि परिप्लुतानि सान्त्वं दत्त्वा मुषलैर्घातयन्ति ॥ १३ ॥ अबालत्वं मन्यसे राजपुत्र बालोऽहमित्येव सुमन्दबुद्धे । यः सौहृदे पुरुषं स्थापयित्वा पश्चादेनं दूषयते स बालः ॥ १४ ॥ न श्रेयसे नीयते मन्दबुद्धिः स्त्री

श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा। ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य पतिः कुमार्य्या इव षष्टिवर्षः ॥ १५ ॥ अतः प्रियञ्चेदनुकांक्षसे त्वं सर्वेषु कार्य्येषु हिताहितेषु। स्त्रियश्च राजन् जड़पङ्गुकांश्च पृच्छ त्वं वै तादृशांश्चैव सर्वान् ॥ १६ ॥ लभ्यते खलु पापीयान्नरः सुप्रियवागिह। अप्रियस्य हि पथ्यस्य वक्ता श्रोता हि दुर्ल्लभः ॥ १७ ॥ यस्तु धर्मपरश्च स्याद्धित्वा भर्त्तुः प्रियाप्रिये। अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १८ ॥ अव्याधिजं कटुकं तीक्ष्णमुष्णं यशोमुषं परुषं पूतिगन्धि। सतां पेयं यन्न पिवन्त्यसन्तो मन्युं महाराज पिव प्रशाम्य ॥ १९ ॥ वैचित्रवीर्य्यस्य यशो धनञ्च वाञ्छाम्यहं सहपुत्रस्य शश्वत्। यथा तथा तेऽस्तु नमश्च तेऽस्तु ममापि च स्वस्ति दिशन्तु विप्राः ॥ २० ॥ आशीविषान्नेत्रविषान् कोपयेन्न च पण्डितः। एवं तेऽहं वदामीदं प्रयतः कुरुनन्दन ॥२१॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि विदुरवाक्ये त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

शकुनिरुवाच। बहु वित्तं पराजैषीः पाण्डवानां युधिष्ठिर। आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच। मम वित्तमसंख्येयं यदहं वेद सौबल। अथ त्वं शकुने कस्माद्वित्तं समनुपृच्छसि ॥ २ ॥ अयुतं प्रयुतञ्चैव पद्मं खर्वमथार्व्वुदम्। शङ्खञ्चैव महापद्मं निखर्वं कोटिरेव च ॥ ३ ॥ मध्यञ्चैव परार्द्धञ्च सपरञ्चात्र पण्यताम्। एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच। गवाश्वं बहुधेनूकमसंख्येयमजाविकम्। यत् किञ्चिदनुपर्णाशां प्राक्सिन्धोरपि सौबल। एतन्मम धनं सर्वं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। पुरं जनपदो भूमिरब्राह्मणधनैः सह। अब्राह्मणाश्च पुरुषा राजन् शिष्टं धनं मम। एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच। राजपुत्रा इमे राजन् शोभन्ते यैर्विभूषिताः। कुण्डलानि च निष्काश्च सर्वराजविभूषणम्। एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच। श्यामो युवा लोहिताक्षः सिंहस्कन्धो महाभुजः। नकुलो ग्लह एवैको विद्ध्येतन्मम तद्धनम् ॥ १२ ॥

शकुनिरुवाच। प्रियस्ते नकुलो राजन्राजपुत्रो युधिष्ठिर। अस्माकं वशतां प्राप्तो भूयः केनेह दीव्यसे ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा तु तानक्षान् शकुनिः प्रत्यपद्यत। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अयं धर्मान् सहदेवोऽनुशास्ति लोके ह्यस्मिन् पण्डिताख्यां गतश्च। अनर्हता राजपुत्रेण तेन दीव्याम्यहं चाप्रियवत् प्रियेण ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसिता निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १६ ॥

शकुनिरुवाच । माद्रीपुत्रौ प्रियौ राजंस्तवेमौ विजितौ मया । गरीयांसौ तु ते मन्ये भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अधर्मञ्चरसे नूनं यो नावेक्षसि वै नयम् । यो नः सुमनसां मूढ़ विभेदं कर्त्तुमिच्छसि ॥ १८ ॥

शकुनिरुवाच । गर्त्ते मत्तः प्रपतते प्रमत्तः स्थाणुमृच्छति । ज्येष्ठो राजन् वरिष्ठोऽसि नमस्ते भरतर्षभ ॥ १९ ॥ स्वप्ने तानि न पश्यन्ति जाग्रतो वा युधिष्ठिर । कितवा यानि दीव्यन्तः प्रलपन्त्युत्कटा इव ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यो नः संख्ये नौरिव पारनेता जेता रिपूणां राजपुत्रस्तरस्वी । अनर्हता लोकवीरेण तेन दीव्याम्यहं शकुने फाल्गुनेन ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २२ ॥

शकुनिरुवाच । अयं मया पाण्डवानां धनुर्द्धरः पराजितः पाण्डवः सव्यसाची । भीमेन राजन् दयितेन दीव्य यत् कैतवं पाण्डव तेऽवशिष्टम् ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यो नो नेता यो युधि नः प्रणेता यथा वज्री दानवशत्रुरेकः । तिर्य्यक्प्रेक्षी सन्नतभ्रुर्महात्मा सिंहस्कन्धो यश्च सदात्यमर्षी ॥ २४ ॥ बलेन तुल्यो यस्य पुमान्न विद्यते गदाभृतामग्र इहारिमर्द्दनः । अनर्हता राजपुत्रेण तेन दीव्याम्यहं भीमसेनेन राजन् ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २६ ॥

शकुनिरुवाच । बहुवित्तं पराजैषीर्भ्रातॄंश्च सहयद्विपान् । आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ २७ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अहं विशिष्टः सर्व्वेषां भ्रातॄणां दयितस्तथा। कुर्य्यामहं जितः कर्म्म स्वयमात्मन्युपप्लुते ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः। जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २९ ॥

शकुनिरुवाच। एतत् पापिष्ठमकरोर्यदात्मानं पराजयेः। शिष्टे सति धने राजन् पाप आत्मपराजयः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्त्वा मताचस्तान् ग्लहे सर्व्वानवस्थितान्। पराजयल्लोकवीरानुक्त्वा राज्ञां पृथक् पृथक् ॥ ३१ ॥

शकुनिरुवाच। अस्ति ते वै प्रिया राजन् ग्लह एकोऽपराजितः। पणस्व कृष्णां पाञ्चालीं तयात्मानं पुनर्जय ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। नैव ह्रस्वा न महती न कृशा नापि रोहिणी। नीलकुञ्चितकेशी च तया दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३३ ॥ शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया। शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥ ३४ ॥ तथैव स्यादानृशंस्यात्तथा स्याद्रूपसम्पदा। तथा स्याच्छीलसम्पत्त्या यामिच्छेत् पुरुषः स्त्रियम् ॥३५ सर्व्वैर्गुणैर्हि सम्पन्नामनुकूलां प्रियंवदाम्। यादृशीं धर्म्मकामार्थसिद्धिमिच्छेन्नरः स्त्रियम् ॥ ३६ ॥ चरमं संविशति या प्रथमं प्रतिबुध्यते। आगोपालाविपालेभ्यः सर्व्वं वेद कृताकृतम् ॥ ३७ ॥ आभाति पद्मवद्वक्त्रं सस्वेदं मल्लिकेव च। वेदीमध्या दीर्घकेशी ताम्राक्षी नातिलोमशा ॥ ३८ ॥ तथैवंविधया राजन् पाञ्चाल्याहं सुमध्यया। ग्लहं दीव्यामि चार्व्वङ्ग्या द्रौपद्या हन्त सौबल ॥ ३९ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्ते तु वचने धर्म्मराजेन धीमता। धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृता गिरः ॥ ४० ॥ चुक्षुभे सा सभा राजन् राज्ञां सञ्जज्ञिरे शुचः। भीष्मद्रोणकृपादीनां स्वेदश्च समजायत ॥ ४१ ॥ शिरो गृहीत्वा विदुरो गतसत्त्व

इवाभवत्। आस्ते ध्यायन्नधोवक्त्रो निश्वसन्निव पन्नगः॥ ४२॥
धृतराष्ट्रस्तु संहृष्टः पर्य्यपृच्छत् पुनः पुनः। किं जितं किं जित-
मिति ह्याकारं नाभ्यरक्षत॥ ४३॥ जहर्ष कर्णोऽतिभृशं सह
दुःशासनादिभिः। इतरेषान्तु सभ्यानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम्॥४४॥
सौबलस्त्वभिधायैवं जितकाशी मदोत्कटः। जितमित्येव तान-
क्षान् पुनरेवान्वपद्यत॥ ४५॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदीपराजये
चतुःषष्टोऽध्यायः॥ ६४॥

दुर्य्योधन उवाच। एहि क्षत्तर्द्रौपदीमानयस्व प्रियां भार्य्यां
सम्मतां पाण्डवानाम्। सम्मार्जतां वेश्म परैतु शीघ्रं तत्रास्तु
दासीभिरपुण्यशीला॥ १॥

विदुर उवाच। दुर्विभाषं भाषितं त्वादृशेन न मन्द सम्बु-
ध्यसि पाशबद्धः। प्रपाते त्वं लम्बमानो न वेत्सि व्याघ्रान् मृगः
कोपयसेऽतिवेलम्॥ २॥ आशीविषास्ते शिरसि पूर्णकोपा
महाविषाः। मा कोपिष्ठाः सुमन्दात्मन्मा गमस्त्वं यमक्षयम्॥३॥
न हि दासीत्वमापन्ना कृष्णा भवितुमर्हति। अनीशेन हि
राज्ञैषा पणे न्यस्तेति मे मतिः॥ ४॥ अयं धत्ते वेणुरिवात्म-
घाती फलं राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रः। द्यूतं हि वैराय महाभयाय
मत्तो न बुध्यत्ययमन्तकाले॥ ५॥ नारुन्तुदः स्यान्ननृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत। ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां
वदेदुषतीं पापलोक्याम्॥ ६॥ समुच्चरन्त्यतिवादाश्च वक्त्राद्यै-
राहतः शोचति रात्र्यहानि। परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान्
पण्डितो नावसृजेत् परेषु॥ ७॥ अजो हि शस्त्रमगिलत् किलैकः
शस्त्रे विपन्ने शिरसास्य भूमौ। निकृन्तनं स्वस्य कण्ठस्य घोरं

तद्वैरं माकृथाः पाण्डुपुत्रैः ॥ ८ ॥ न किञ्चिदित्थं प्रवदन्ति पार्था वनेचरं वा गृहमेधिनं वा । तपस्विनं वा परिपूर्णविद्यं भषन्ति हैवं श्वनराः सदैव ॥ ९ ॥ द्वारं सुघोरं नरकस्य जिह्मं न बुध्यते धृतराष्ट्रस्य पुत्रः । तमन्वेतारो बहवः कुरूणां द्यूतोदये सह दुःशासनेन ॥ १० ॥ मज्जन्त्यलाबूनि शिलाः प्लवन्ते मुह्यन्ति नावोऽम्भसि शश्वदेव । मूढो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो न मे वाचः पथ्यरूपाः शृणोति ॥ ११ ॥ अन्तो नूनं भवितायं कुरूणां सुदारुणः सर्वहरो विनाशः । वाचः काव्याः सुहृदां पथ्यरूपा न श्रूयन्ते वर्द्धते लोभ एव ॥ १२ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि विदुरवाक्ये
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । धिगस्तु क्षत्तारमिति ब्रुवाणो दर्पेण मत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः । अवैक्षत प्रातिकामीं सभायामुवाच चैनं परमार्य्यमध्ये ॥ १ ॥

दुर्य्योधन उवाच । त्वं प्रातिकामिन् द्रौपदीमानयस्व न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः । क्षत्ता ह्ययं विवदत्येव भीतो न चास्माकं वृद्धिकामः सदैव ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रातिकामी स सूतः प्रायाच्छीघ्रं राजवचो निशम्य । प्रविश्य च श्वेव हि सिंहगोष्ठं समासदन्महिषीं पाण्डवानाम् ॥ ३ ॥

प्रातिकाम्युवाच । युधिष्ठिरो द्यूतमदेन मत्तो दुर्य्योधनो द्रौपदि त्वामजैषीत् । सा त्वं प्रपद्यस्व धृतराष्ट्रस्य वेश्म नयामि त्वां कर्म्मणे याज्ञसेनि ॥ ४ ॥

द्रौपद्युवाच । कथं त्वेवं वदसि प्रातिकामिन् को हि दीव्ये-

ह्यार्थ्यया राजपुत्रः। मूढ़ो राजा द्यूतमदेन मत्तो ह्यभून्नान्यत् कैतवमस्य किञ्चित् ॥ ५ ॥

प्रातिकाम्युवाच। यदा नाभूत कैतवमन्यदस्य तदादेवीत् पाण्डवोऽजातशत्रुः। न्यस्ताः पूर्वं भ्रातरस्तेन राज्ञा स्वयञ्चात्मा त्वमथो राजपुत्रि ॥ ६ ॥

द्रौपद्युवाच। गच्छ त्वं कितवं गत्वा सभायां पृच्छ सूतज। किन्नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथ वा नु माम् ॥ ७ ॥ एतज्ज्ञात्वा समागच्छ ततो मां नय सूतज। ज्ञात्वा चिकीर्षितमहं राज्ञो यास्यामि दुःखिता ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। सभां गत्वा स चोवाच द्रौपद्यास्तद्वचस्तदा। युधिष्ठिरं नरेन्द्राणां मध्ये स्थितमिदं वचः ॥ ९ ॥ कस्येशो नः पराजैषीरिति त्वामाह द्रौपदी। किन्नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथ वापि माम् ॥ १० ॥ युधिष्ठिरस्तु निश्चेता गतसत्त्व इवाभवत्। न तं सूतं प्रत्युवाच वचनं साध्वसाधु वा ॥ ११ ॥

दुर्य्योधन उवाच। इहैवागत्य पाञ्चाली प्रश्नमेनं प्रभाषताम्। इहैव सर्वे शृण्वन्तु तस्याश्चैतस्य यद्वचः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच। स गत्वा राजभवनं दुर्य्योधनवशानुगः। उवाच द्रौपदीं सूतः प्रातिकामी व्यथन्निव ॥ १३ ॥

प्रातिकाम्युवाच। सभ्यास्त्वमी राजपुत्र्याह्वयन्ति मन्ये प्राप्तः संचयः कौरवाणाम्। न वै समृद्धिं पालयते लघीयान् यत्त्वां समानेष्यति राजपुत्रि ॥ १४ ॥

द्रौपद्युवाच। एवं नूनं व्यदधात् संविधाता स्पर्शावुभौ स्पृशतो वृद्धबालौ। धर्मन्त्वेकं परमं प्राह लोके स नः शमं धास्यति गोप्यमानः ॥ १५ ॥ सोऽयं धर्मो मात्यगात् कौरवान् वै सभ्यान् गत्वा पृच्छ धर्म्यं वचो मे। ते मां ब्रूयुर्निश्चितं तत् करिष्ये धर्मात्मानो नीतिमन्तो वरिष्ठाः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा सूत-

स्तद्वचो याज्ञसेन्याः सभां गत्वा प्राह वाक्यं तदानीम् । अधो-
मुखास्ते न च किञ्चिदूचुर्निर्बन्धन्तं धार्त्तराष्ट्रस्य बुद्ध्वा ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्य्योधनचिकी-
र्षितम् । द्रौपद्याः सम्मतं दूतं प्राहिणोद्भरतर्षभ ॥ १८ ॥ एक-
वस्त्रा त्वधोनीवी रोदमाना रजस्वला । सभामागम्य पाञ्चाली
श्वशुरस्याग्रतो भव ॥ १९ ॥ स गत्वा त्वरितं दूतः कृष्णाया
भवनं नृप । न्यवेदयन्मतं धीमान् धर्म्मराजस्य निश्चितम् ॥ २० ॥
पाण्डवाश्च महात्मानो दीना दुःखसमन्विताः । सत्येनातिपरी-
ताङ्गा नो दीयन्ते स्म किञ्चन ॥ २१ ॥ ततस्तेषां मुखमालोक्य
राजा दुर्य्योधनः सूतमुवाच हृष्टः । इहैवैनामानय प्रातिकामिन्
प्रत्यक्षमस्याः कुरवो ब्रुवन्तु ॥ २२ ॥ ततः सूतस्तस्य वशानुगामी
भीतश्च कोपाद्द्रुपदात्मजायाः । विहाय मानं पुनरेव सभ्यानुवाच
कृष्णां किमहं ब्रवीमि ॥ २३ ॥

दुर्य्योधन उवाच । दुःशासनैष मम सूतपुत्रो वृकोदरा-
दुद्विजतेऽल्पचेताः । स्वयं प्रगृह्यानय याज्ञसेनीं किन्ते करि-
ष्यन्त्यवशाः सपत्नाः ॥ २४ ॥ ततः समुत्थाय स राजपुत्रः श्रुत्वा
भ्रातुः शासनं रक्तदृष्टिः । प्रविश्य तद्वेश्म महारथानामित्यब्रवी-
द्द्रौपदीं राजपुत्रीम् ॥ २५ ॥ एह्येहि पाञ्चालि जितासि कृष्णे
दुर्य्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा । कुरून् भजस्वायतपद्मनेत्रे धर्म्मेण
लब्धासि सभां परैहि ॥ २६ ॥ ततः समुत्थाय सुदुर्मनाः सा
विवर्णमामृज्य मुखं करेण । आर्त्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता
वृद्धस्य राज्ञः कुरुपुङ्गवस्य ॥ २७ ॥ ततो जवेनाभिससार रोषा-
द्दुःशासनस्तामभिगर्जमानः । दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्म्मिमत्सु
जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ॥ २८ ॥ ये राजसूयावभृथे जलेन
महाक्रतौ मन्त्रपूतेन सिक्ताः । ते पाण्डवानां परिभूय वीर्य्यं
बलात् प्रमृष्टा धृतराष्ट्रजेन ॥ २९ ॥ स तां पराकृष्य सभासमीप-

मानीय कृष्णामतिदीर्घकेशीम्। दुःशासनो नाथवतीमनाथव-च्चकर्ष वायुः कदलीमिवार्त्ताम्॥ ३०॥ सा कृष्यमाणा नमिताङ्गयष्टिः शनैरुवाचाथ रजस्वलास्मि। एकञ्च वासो मम मन्द-बुद्धे सभां नेतुं नार्हसि मामनार्य्य॥ ३१॥ ततोऽब्रवीत्तां प्रसभं निगृह्य केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम्। कृष्णञ्च जिष्णुञ्च हरिं नरञ्च त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी॥ ३२॥

दुःशासन उवाच। रजस्वला वा भव याज्ञसेनि एकाम्बरा वाप्यथवा विवस्त्रा। द्यूते जिता चासि कृतासि दासी दासीषु वासश्च यथोपजोषम्॥ ३३॥

वैशम्पायन उवाच। प्रकीर्णकेशी पतितार्द्धवस्त्रा दुःशासनेन व्यवधूयमाना। ह्रीमत्यमर्षेण च दह्यमाना शनैरिदं वाक्य-मुवाच कृष्णा॥ ३४॥

द्रौपद्युवाच। इमे सभायामुपदिष्टशास्त्राः क्रियावन्तः सर्व्व एवेन्द्रकल्पाः। गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्व्वे तेषामग्रे नोत्सहे स्थातु-मेवम्॥ ३५॥ नृशंसकर्मंस्त्वमनार्य्यवृत्त मा मां विवस्त्रां कुरु मा विकार्षीः। न मर्षयेयुस्तव राजपुत्राः सेन्द्रादिदेवा यदि ते सहायाः॥ ३६॥ धर्म्मे स्थितो धर्मसुतो महात्मा धर्मश्च सूक्ष्मो निपुणोपलभ्यः। वाचापि भर्त्तुः परमाणुमात्रमिच्छामि दोषं न गुणान् विसृज्य॥ ३७॥ इदन्त्वकार्य्यं कुरुवीरमध्ये रजस्वलां यत् परिकर्षसे माम्। न चापि कश्चित् कुरुतेऽत्र कुत्सां ध्रुवं तवेदं मतमभ्युपेतः॥ ३८॥ धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां धर्म-स्तथा क्षत्रविदाञ्च वृत्तम्। यत्र ह्यतीतां कुरुधर्मवेलां प्रेक्षन्ति सर्व्वे कुरवः सभायाम्॥ ३९॥ द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सत्त्वं क्षत्तुस्तथैवास्य महात्मनोऽपि। राज्ञस्तथा हीममधर्ममुग्रं न लक्षयन्ते कुरुवृद्धमुख्याः॥ ४०॥

वैशम्पायन उवाच। तथा ब्रुवन्ती करुणं सुमध्या भर्तॄन्

कटाक्षैः कुपितानपश्यत् । सा पाण्डवान् कोपपरीतदेहान् सन्दी-
पयामास कटाक्षपातैः ॥ ४१ ॥ हृतेन राज्येन तथा धनेन रत्नैश्च
मुख्यैर्न तथा बभूव । यथा त्रपाकोपसमीरितेन कृष्णाकटाक्षेण
बभूव दुःखम् ॥ ४२ ॥ दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णामवेक्षमाणां
कृपणान् पतींस्तान् । आधूय वेगेन विसंज्ञकल्पामुवाच दासीति
हसन् सशब्दम् ॥ ४३ ॥ कर्णस्तु तद्वाक्यमतीव हृष्टः सम्पूजया-
मास हसन् सशब्दम् । गान्धारराजः सुबलस्य पुत्रस्तथैव दुःशा-
सनमभ्यनन्दत् ॥ ४४ ॥ सभ्यास्तु ये तत्र बभूवुरन्ये ताभ्यामृते
धार्त्तराष्ट्रेण चैव । तेषामभूद्दुःखमतीव कृष्णां दृष्ट्वा सभायां
प्रविकृष्यमाणाम् ॥ ४५ ॥

भीष्म उवाच । न धर्म्मसौक्ष्म्यात् सुभगे विवेक्तुं शक्नोमि ते
प्रश्नमिमं यथावत् । अस्वो ह्यशक्तः पणितुं परस्वं स्त्रियाश्च
भर्त्तुर्वशतां समीक्ष्य ॥ ४६ ॥ त्यजेत सर्व्वां पृथिवीं समृद्धां युधि-
ष्ठिरो धर्म्ममथो न जह्यात् । उक्तं जितोऽस्मीति च पाण्डवेन
तस्मान्न शक्नोमि विवेक्तुमेतत् ॥ ४७ ॥ द्यूतेऽद्वितीयः शकुनि-
र्नरेषु कुन्तीसुतस्तेन निसृष्टकामः । न मन्यते तां निकृतिं युधि-
ष्ठिरस्तस्मान्न ते प्रश्नमिमं ब्रवीमि ॥ ४८ ॥

द्रौपद्युवाच । आहूय राजा कुशलैरनार्य्यैर्दुष्टात्मभिर्नैकृ-
तिकैः सभायाम् । द्यूतप्रियैर्नातिकृतप्रयत्नः कस्मादयं नाम
निसृष्टकामः ॥ ४९ ॥ अशुद्धभावैर्निकृतिप्रवृत्तैरबुध्यमानः कुरु-
पाण्डवाग्र्यः । सम्भूय सर्व्वैश्च जितोऽपि यस्मात् पश्चादयं कैतव-
मभ्युपेतः ॥५० ॥ तिष्ठन्ति चेमे कुरवः सभायामीशाः सुतानाञ्च
तथा स्नुषाणाम् । समीक्ष्य सर्व्वे मम चापि वाक्यं विब्रूत मे प्रश्न-
मिमं यथावत् ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा ब्रुवन्तीं करुणं रुदन्तीमवेक्ष्य-
माणां कृपणान् पतींस्तान् । दुःशासनः परुषाण्यप्रियाणि वाक्या-

न्युवाचामधुराणि चैव ॥ ५२ ॥ तां कृष्यमाणाञ्च रजस्वलाञ्च स्रस्तोत्तरीयामतदर्हमाणाम्। वृकोदरः प्रेक्ष्य युधिष्ठिरञ्च चकार कोपं परमार्त्तरूपः ॥ ५३ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदीप्रश्ने
षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

भीम उवाच। भवन्ति गेहे बन्धक्यः कितवानां युधिष्ठिर। न ताभिरुत दीव्यन्ति दया चैवास्ति तास्वपि ॥ १ ॥ काश्यो यद्धनमाहार्षीद्‌द्रव्यं यच्चान्यदुत्तमम्। तथान्ये पृथिवीपाला यानि रत्नान्युपाहरन् ॥ २ ॥ वाहनानि धनञ्चैव कवचान्यायुधानि च। राज्यमात्मा वयञ्चैव कैतवेन हृतं परैः ॥ ३ ॥ न च मे तत्र कोपोऽभूत् सर्वस्येशो हि नो भवान्। इमं व्यतिक्रमं मन्ये द्रौपदी यत्र पण्यते ॥ ४ ॥ एषा ह्यनर्हती बाला पाण्डवान् प्राप्य कौरवैः। त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ ५ ॥ अस्याः कृते मन्युरयं त्वयि राजन्निपात्यते। बाहू ते सम्प्रधक्ष्यामि सहदेवाग्निमानय ॥ ६ ॥

अर्जुन उवाच। न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्वदिता गिरः। परैस्ते नाशितं नूनं नृशंसैर्धर्मगौरवम् ॥ ७ ॥ न सकामाः परे कार्य्या धर्ममेवाचरोत्तमम्। भ्रातरं धार्मिकं ज्येष्ठं कोऽतिवर्त्तितुमर्हति ॥ ८ ॥ आहूतो हि परैराजा क्षात्रं व्रतमनुस्मरन्। दीव्यते परकामेन तन्नः कीर्त्तिकरं महत् ॥ ९ ॥

भीमसेन उवाच। एवमस्मिन् कृतं विद्यां यदि नाहं धनञ्जय। दीप्तेऽग्नौ सहितौ बाहू निर्दहेयं बलादिव ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच। तथा तान् दुःखितान् दृष्ट्वा पाण्डवान्

धृतराष्ट्रजः। क्लिश्यमानाञ्च पाञ्चालीं विकर्ण इदमब्रवीत् ॥११॥
याज्ञसेन्या यदुक्तं तद्वाक्यं विब्रूत पार्थिवाः। अविवेकेन वाक्यस्य
नरकः सद्य एव नः॥ १२ ॥ भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च कुरुवृद्धतमावुभौ।
समेत्य नाहतुः किञ्चिद्विदुरश्च महामतिः ॥ १३ ॥ भारद्वाजश्च
सर्व्वेषामाचार्य्यः कृप एव च। कुत एतावपि प्रश्नं नाहतुर्द्विज-
सत्तमौ ॥ १४ ॥ ये त्वन्ये पृथिवीपालाः समेताः सर्वतो दिशम्।
कामक्रोधौ समुत्सृज्य ते ब्रुवन्तु यथामति॥ १५ ॥ यदिदं
द्रौपदी वाक्यमुक्तवत्यसकृच्छुभा। विमृश्य कस्य कः पक्षः पार्थिवा
वदतोत्तरम् ॥ १६ ॥ एवं स बहुशः सर्वानुक्तवांस्तान् सभा-
सदः। न च ते पृथिवीपालास्तमूचुः साध्वसाधु वा॥ १७ ॥
उक्त्वासकृत्तथा सर्वान् विकर्णः पृथिवीपतीन्। पाणौ पाणिं
विनिष्पिष्य निश्वसन्निदमब्रवीत् ॥ १८॥ विब्रूत पृथिवीपाला
वाक्यं मां वा कथञ्चन। मन्ये न्यायं यदत्राहं तद्धि वक्ष्यामि
कौरवाः॥ १९ ॥ चत्वार्य्याहुर्नरश्रेष्ठा व्यसनानि महीक्षिताम्।
मृगया पानमक्षाश्च ग्राम्ये चैवातिरक्तता॥ २० ॥ एतेषु हि नरः
सक्तो धर्मसुत्सृज्य वर्त्तते। तथायुक्तेन च कृतां क्रियां लोको
न मन्यते ॥ २१ ॥ तदयं पाण्डुपुत्रेण व्यसने वर्त्तता भृशम्।
समाहूतेन कितवैरास्थितो द्रौपदी पणः ॥ २२ ॥ साधारणी
च सर्व्वेषां पाण्डवानामनिन्दिता। जितेन पूर्व्वञ्चानेन पाण्डवेन
कृतः पणः ॥ २३ ॥ इयञ्च कीर्त्तिता कृष्णा सौबलेन पणा-
र्थिना। एतत्सर्वं विचार्य्याहं मन्ये न विजितामिमाम्॥ २४ ॥
एतच्छ्रुत्वा महान्नादः सभ्यानामुदतिष्ठत। विकर्णं शंसमानानां
सौबलञ्चापि निन्दताम्॥ २५ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे राधेयः
क्रोधमूर्च्छितः। प्रगृह्य रुचिरं बाहुमिदं वचनमब्रवीत् ॥२६॥
कर्ण उवाच। दृश्यन्ते वै विकर्णेह वैकृतानि बहून्यपि।
तज्जातस्तद्विनाशाय यथाग्निररणीप्रजः॥ २७॥ एते न किञ्चि-

दृप्याह्वयोदिता ह्यपि कृष्णया। धर्मेण विजितामेतां मन्यन्त द्रुपदात्मजाम् ॥ २८ ॥ त्वन्तु केवलबाल्येन धार्त्तराष्ट्र विदीर्य्यसे। यद्ब्रवीषि सभामध्ये बालः स्थविरभाषितम् ॥ २९ ॥ न च धर्मं यथावत्त्वं वेत्सि दुर्य्योधनावर। यद्ब्रवीषि जितां कृष्णां न जितेति सुमन्दधीः ॥ ३० ॥ कथं ह्यविजितां कृष्णां मन्यसे धृतराष्ट्रज। यदा सभायां सर्वस्वं न्यस्तवान् पाण्डवाग्रजः ॥३१॥ अभ्यन्तरा च सर्वस्वे द्रौपदी भरतर्षभ। एवं धर्मजितां कृष्णां मन्यसे न जितां कथम् ॥ ३२ ॥ कीर्त्तिता द्रौपदी वाचा अनुज्ञाता च पाण्डवैः। भवत्यविजिता केन हेतुनैषा मता तव ॥ ३३ ॥ मन्यसे वा सभामेतामानीतामेकवाससम्। अधर्मेणेति तत्रापि शृणु मद्वाक्यमुत्तमम् ॥ ३४ ॥ एको भर्त्ता स्त्रिया देवैर्विहितः कुरुनन्दन। इयं त्वनेकवशगा बन्धकीति विनिश्चिता ॥ ३५ ॥ अस्याः सभायां नयनं न चित्रमिति मे मतिः। एकाम्बरधरत्वं वाप्यथ वापि विवस्त्रता ॥ ३६ ॥ यच्चैषां द्रविणं किञ्चिद्या चैषा ये च पाण्डवाः। सौबलेनेह तत् सर्वं धर्मेण विजितं वसु ॥ ३७ ॥ दुःशासन सुबालोऽयं विकर्णः प्राज्ञवादिकः। पाण्डवानाञ्च वासांसि द्रौपद्याश्चाप्युपाहर ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा पाण्डवाः सर्वे स्वानि वासांसि भारत। अवकीर्य्योत्तरीयाणि सभायां समुपाविशन् ॥ ३९ ॥ ततो दुःशासनो राजन् द्रौपद्या वसनं बलात्। सभामध्ये समाक्षिप्य व्यापाक्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच। आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्या चिन्तितो हरिः। गोविन्द द्वारकावासिन् कृष्ण गोपीजनप्रिय ॥ ४१ ॥ कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव। हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्त्तिनाशन ॥ ४२ ॥ कौरवार्णवमग्नां मामुद्धरस्व जनार्दन। कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन ॥४३॥ प्रपन्नां पाहि गोविन्द कुरुमध्येऽवसीदतीम्। इत्यनुस्मृत्य कृष्णां

सा हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ ४४ ॥ प्रारुदद्दुःखिता राजन् मुख-
माच्छाद्य भामिनी। याज्ञसेन्याः वचः श्रुत्वा कृष्णो गह्वरितो-
ऽभवत् ॥ ४५ ॥ त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्यां कृपालुः कृपयाभ्यगात्।
कृष्णञ्च विष्णुञ्च हरिं नरञ्च त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ॥ ४६ ॥
ततस्तु धर्म्मोऽन्तरितो महात्मा समावृणोद्वै विविधैः सुवस्त्रैः।
आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशाम्पते ॥ ४७ ॥ तद्रूपमपरं
वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः। नानारागविरागाणि वसनान्यथ वै
प्रभो ॥ ४८ ॥ प्रादुर्भवन्ति शतशो धर्म्मस्य परिपालनात्। ततो
हलहलाशब्दस्तत्रासीद्घोरनिस्वनः ॥ ४९ ॥ तदद्भुततमं लोके
वीक्ष्य सर्व्वे महीभृतः। शशंसुर्द्रौपदीं तत्र कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम्
॥ ५० ॥ शशाप तत्र भीमस्तु राजमध्ये बृहत्स्वनः। क्रोधा-
द्विस्फुरमाणौष्ठो विनिष्पिष्य करे करम् ॥ ५१ ॥

भीमसेन उवाच। इदं मे वाक्यमादद्ध्वं क्षत्रिया लोकवासिनः।
नोक्तपूर्व्वं नरैरन्यैर्न्न चान्यो यद्वदिष्यति ॥ ५२ ॥ यद्येतदेव-
मुक्त्वाहं न कुर्य्यां पृथिवीश्वराः। पितामहानां पूर्व्वेषां नाहं
गतिमवाप्नुयाम् ॥ ५३ ॥ अस्य पापस्य दुर्बुद्धेर्भारतापसदस्य च।
नपिबेयं बलाद्वक्षो भित्त्वा चेद्रुधिरं युधि ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य ते तद्वचःश्रुत्वा रौद्रं लोमप्रह-
र्षणम्। प्रचक्रुर्ब्बहुलां पूजां कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥ ५५ ॥ यदा
तु वाससां राशिः सभामध्ये समाचितः। ततो दुःशासनः श्रान्तो
व्रीडितः समुपाविशत् ॥ ५६ ॥ धिक्शब्दस्तु ततस्तत्र समभूल्लोम-
हर्षणः। सभ्यानां नरदेवानां दृष्ट्वा कुन्तीसुतांस्तथा ॥ ५७ ॥ न
विब्रुवन्ति कौरव्याः प्रश्नमेतमिति स्म ह। सुजनः क्रोशति स्मात्र
धृतराष्ट्रं विगर्हयन् ॥ ५८ ततो बाहू समुत्क्षिप्य निवार्य्य च
सभासदः। विदुरः सर्व्वधर्म्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

विदुर उवाच। द्रौपदी प्रश्नमुक्त्वैवं रौरवीति त्वनाथवत्।

न च विब्रूत तं प्रश्नं सभ्या धर्मोऽत्र पीड्यते ॥ ६० ॥ सभां प्रपद्यते ह्यार्त्तः प्रज्वलन्निव हव्यवाट्। तं वै सत्येन धर्मेण सभ्याः प्रशमयन्त्युत ॥ ६१ ॥ धर्मप्रश्नमतो ब्रूयादार्थ्यः सत्येन मानवः। विब्रूयुस्तत्र तं प्रश्नं कामक्रोधवलातिगाः ॥ ६२ ॥ विकर्णेन यथाप्रज्ञमुक्तः प्रश्नो नराधिपाः। भवन्तोऽपि हि तं प्रश्नं विब्रुवन्तु यथामति ॥ ६३ ॥ यो हि प्रश्नं न विब्रूयाद्धर्मदर्शी सभागतः। अनृते या फलावाप्तिस्तस्याः सोऽर्द्धं समश्नुते ॥ ६४ ॥ यः पुनर्वितथं ब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः। अनृतस्य फलं कृत्स्नं स प्राप्नोतीति निश्चयः ॥ ६५ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराङ्गिरसस्य च ॥ ६६ ॥ प्रह्लादो नाम दैत्येन्द्रस्तस्य पुत्रो विरोचनः। कन्याहेतोराङ्गिरसं सुधन्वानमुपाद्रवत् ॥ ६७ ॥ अहं ज्यायानहं ज्यायानिति कन्येप्सया तदा। तयोर्देवनमत्रासीत् प्राणयोरिति नः श्रुतम् ॥ ६८ ॥ तयोः प्रश्नविवादोऽभूत् प्रह्लादं तावपृच्छताम्। ज्यायान् क आवयोरेकः प्रश्नं प्रब्रूहि मा मृषा ॥ ६९ ॥ स वै विवदनाद्भीतः सुधन्वानं विलोकयन्। तं सुधन्वाब्रवीत् क्रुद्धो ब्रह्मदण्ड इव ज्वलन् ॥ ७० ॥ यदि वै वक्ष्यसि मृषा प्रह्लादाथ न वक्ष्यसि। शतधा ते शिरो वज्री वज्रेण प्रहरिष्यति ॥ ७१ ॥ सुधन्वना तथोक्तः सन् व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत्। जगाम कश्यपं दैत्यः परिप्रष्टुं महौजसम् ॥ ७२ ॥

प्रह्लाद उवाच। त्वं वै धर्मस्य विज्ञाता दैवस्येहासुरस्य च। ब्राह्मणस्य महाभाग धर्मकृच्छ्रमिदं शृणु ॥ ७३ ॥ यो वै प्रश्नं न विब्रूयाद्वितथञ्चैव निर्दिशेत्। के वै तस्य परे लोकास्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ७४ ॥

कश्यप उवाच। जानन्न विब्रुवन् प्रश्नान् कामात् क्रोधाद्भयात्तथा। सहस्रं वारुणान् पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ७५ ॥

साक्षी वा विब्रुवन् साक्ष्य गोकर्णशिथिलश्चरन्। सहस्रं वारुणान् पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ७६ ॥ तस्य सम्वत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते। तस्मात् सत्यन्तु वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ॥ ७७ ॥ विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपपद्यते। न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ ७८ ॥ अर्द्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्त्तृषु। पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥ ७९ ॥ अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः। एनो गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ ८० ॥ वितथन्तु वदेयुर्ये धर्मं प्रह्लाद पृच्छते। इष्टापूर्त्तञ्च ते घ्नन्ति सप्त सप्त परावरान् ॥ ८१ ॥ हृतस्वस्य हि यद्दुःखं हतपुत्रस्य चैव यत्। ऋणिनः प्रति यच्चैव स्वार्थाद्भ्रष्टस्य चैव यत् ॥ ८२ ॥ स्त्रियाः पत्या विहीनाया राज्ञा ग्रस्तस्य चैव यत्। अपुत्रायाश्च यद्दुःखं व्याघ्राघ्रातस्य चैव यत् ॥ ८३ ॥ अध्यूढायाश्च यद्दुःखं साक्षिभिर्विहतस्य च। एतानि वै समान्याहुर्दुःखानि त्रिदिवेश्वराः ॥ ८४ ॥ तानि सर्व्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन्। समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चेति धारणात् ॥ ८५ ॥ तस्मात् सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते। कश्यपस्य वचः श्रुत्वा प्रह्लादः पुत्रमब्रवीत् ॥ ८६ ॥ श्रेयान् सुधन्वा त्वत्तो वै मत्तः श्रेयांस्तथाङ्गिराः। माता सुधन्वनश्चापि मातृतः श्रेयसी तव। विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ॥ ८७ ॥

सुधन्वोवाच। पुत्रस्नेहं परित्यज्य यस्त्वं धर्मे व्यवस्थितः। अनुजानामि ते पुत्रं जीवत्वेष शतं समाः ॥ ८८ ॥

विदुर उवाच। एवं वै परमं धर्मं श्रुत्वा सर्व्वे सभासदः। यथाप्रश्नन्तु कृष्णाया मन्यध्वं तत्र किं परम् ॥ ८९ ॥

वैशम्पायन उवाच। विदुरस्य वचः श्रुत्वा नोचुः किञ्चन पार्थिवाः। कर्णो दुःशासनं त्वाह कृष्णां दासीं गृहं नय ॥ ९० ॥

तां वेपमानां सव्रीड़ां प्रलपन्तीं स्म पाण्डवान्। दुःशासनः सभा-
मध्ये विचकर्ष तपस्विनीम्॥ ८१॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपद्याकर्षणे
सप्तषष्टोऽध्यायः॥ ६७॥

द्रौपद्युवाच। तावत् प्रतीच दुष्प्रच दुःशासन नराधम्। पुरस्तात् करणीयं मे न कृतं कार्य्यमुत्तरम्॥ १॥ विह्वलास्मि कृतानेन कर्षिता वलिना वलात्। अभिवादं करोम्येषां गुरूणां कुरुसंसदि। न मे स्यादपराधोऽयं यदिदं न कृतं मया॥ २॥

वैशम्पायन उवाच। सा तेन च समाधूता दुःखेन च तपस्विनी। पतिता विललापेदं सभायामतथोचिता॥ ३॥

द्रौपद्युवाच। स्वयम्वरे यास्मि नृपैर्दृष्टा रङ्गे सभागतैः। न दृष्टपूर्वा चान्यत्र साहमद्य सभां गता॥ ४॥ यां न वायुर्न चादित्यो दृष्टवन्तौ पुरा गृहे। साहमद्य सभामध्ये दृश्यास्मि जनसंसदि॥ ५॥ यां न मृष्यन्ति वातेन स्पृश्यमानां गृहे पुरा। स्पृश्यमानां सहन्तेऽद्य पाण्डवास्तां दुरात्मना॥ ६॥ मृष्यन्ति कुरवश्चेमे मन्ये कालस्य पर्य्ययम्। स्नुषां दुहितरञ्चैव क्लिश्यमानामनर्हतीम्॥ ७॥ किन्न्वतः कृपणं भूयो यदहं स्त्री सती शुभा। सभामध्यं विगाहेऽद्य क्वनु धर्मो महीक्षिताम्॥ ८॥ धर्म्यां स्त्रियं सभां पूर्वं न नयन्तीति नः श्रुतम्। स नष्टः कौरवेयेषु पूर्वो धर्मः सनातनः॥ ९॥ कथं हि भार्य्या पाण्डूनां पार्षतस्य स्वसा सती। वासुदेवस्य च सखी पार्थिवानां सभामियाम्॥ १०॥ तामिमां धर्मराजस्य भार्य्यां सदृशवर्णजाम्। ब्रूत दासीमदासीं वा तत्करिष्यामि कौरवाः॥ ११॥ अयं मां सुदृढं चुद्रः कौरवाणां यशोहरः। क्लिश्नाति नाहं तत् सोढुं

चिरं शच्यामि कौरवाः ॥१२॥ जितां वाप्यजितां वापि मन्यध्वं मां यथा नृपाः । तथा प्रत्युक्तमिच्छामि तत् करिष्यामि कौरवाः ॥१३

भीष्म उवाच । उक्तवानस्मि कल्याणि धर्मस्य परमा गतिः । लोके न शक्यते ज्ञातुमपि विप्रैर्महात्मभिः ॥ १४ ॥ बलवांश्च यथा धर्मं लोके पश्यति पूरुषः । स धर्मोऽधर्मवेलायां भवत्यभिहतः परः ॥ १५ ॥ न विवेक्तुञ्च ते प्रश्नमिमं शक्नोमि निश्चयात् । सूक्ष्मत्वाद्गहनत्वाच्च कार्य्यस्यास्य च गौरवात् ॥ १६ ॥ नूनमन्तः कुलस्यास्य भविता न चिरादिव । तथा हि कुरवः सर्व्वे लोभमोहपरायणाः ॥ १७ ॥ कुलेषु जाताः कल्याणि व्यसनैराहता भृशम् । धर्म्यान्मार्गान्न च्यवन्ते येषां नस्त्वं वधूः स्थिता ॥ १८ ॥ उपपन्नञ्च पाञ्चालि तवेदं वृत्तमीदृशम् । यत् कृच्छ्रमपि संप्राप्ता धर्ममेवान्ववेक्षसे ॥ १९ ॥ एते द्रोणादयश्चैव वृद्धा धर्मविदो जनाः । शून्यैः शरीरैस्तिष्ठन्ति गतासव इवानताः ॥ २० ॥ युधिष्ठिरस्तु प्रश्नेऽस्मिन् प्रमाणमिति मे मतिः । अजितां वा जितां वेति स्वयं व्याहर्त्तुमर्हति ॥ २१ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि भीष्मवाक्ये
अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा च दृष्ट्वा बहु तत्र देवीं रोरूयमाणां कुररीमिवार्त्ताम् । नोचुर्वचः साध्वथ वाप्यसाधु महीक्षितो धार्त्तराष्ट्रस्य भीताः ॥ १ ॥ दृष्ट्वा तथा पार्थिवपुत्रपौत्रांस्तूष्णीम्भूतान् धृतराष्ट्रस्य पुत्रः । स्मयन्निदं वचनं बभाषे पाञ्चालराजस्य सुतां तदानीम् ॥ २ ॥

दुर्य्योधन उवाच । तिष्ठत्वयं प्रश्न उदारसत्त्वे भीमेऽर्ज्जुने सहदेवे तथैव । पत्यौ च ते नकुले याज्ञसेनि वदन्त्वेते वचनं त्वत्-

प्रसूतम् ॥ ३ ॥ अनीश्वरं विब्रुवन्त्वार्य्यमध्ये युधिष्ठिरं तव पाञ्चालि हेतोः। कुर्वन्तु सर्व्वे चानृतं धर्मराजं पाञ्चालि त्वं मोच्यसे दासभावात् ॥ ४ ॥ धर्मे स्थितो धर्मसुतो महात्मा स्वयञ्चेदं कथयत्विन्द्रकल्पः। ईशो वा ते यद्यनीशोऽथ वैष वाक्यादस्य क्षिप्रमेकं भजस्व ॥ ५ ॥ सर्व्वे ह्वीमे कौरवेयाः सभायां दुःखान्तरे वर्त्तमानास्त्वदीये। न विब्रुवन्त्यार्य्यसत्त्वा यथावत् पतींश्च ते समवेक्ष्याल्पभाग्यान् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः सभ्याः कुरुराजस्य तस्य वाक्यं सर्व्वे प्रशशंसुस्तदुच्चैः। चेलावेधांश्चापि चक्रुर्नदन्तो हाहेत्यासीदपि चैवार्त्तनादः ॥ ७ ॥ श्रुत्वा तु तद्वाक्यमनोहरं तद्धर्षश्चासीत् कौरवाणां सभायाम्। सर्व्वे चासन् पार्थिवाः प्रीतिमन्तः कुरुश्रेष्ठं धार्मिकं पूजयन्तः ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरञ्च ते सर्व्वे समुदैक्षन्त पार्थिवाः। किन्नु वक्ष्यति धर्मज्ञ इति साचीकृताननाः ॥ ९ ॥ किन्नु वक्ष्यति बीभत्सुरजितो युधि पाण्डवः। भीमसेनो यमौ चोभौ भृशं कौतूहलान्विताः ॥ १० ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे भीमसेनोऽब्रवीदिदम्। प्रगृह्य रुचिरं दिव्यं भुजं चन्दनचर्च्चितम् ॥ ११ ॥

भीमसेन उवाच। यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो महामनाः। न प्रभुः स्यात् कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥ १२ ॥ ईशो नः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः। मन्यते जितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् ॥ १३ ॥ न हि मुच्येत मे जीवन् पदा भूमिमुपस्पृशन्। मर्त्यधर्मा परामृश्य पाञ्चाल्या मूर्द्धजानिमान् ॥ १४ ॥ पश्यध्वं ह्यायतौ वृत्तौ भुजौ मे परिघाविव। नैतयोरन्तर प्राप्य मुच्येतापि शतक्रतुः ॥ १५ ॥ धर्मपाशसितस्त्वेवं नाधिगच्छामि सङ्कटम्। गौरवेण निरुद्धश्च निग्रहादर्जुनस्य च ॥ १६ ॥ धर्मराजनिसृष्टस्तु सिंहः क्षुद्रमृगानिव। धार्त्तराष्ट्रानिमान् पापान्निष्पिषेयन्तलासिभिः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमुवाच तदा भीष्मो द्रोणो विदुर एव च। क्षम्यतामिदमित्येवं सर्वं संभाव्यते त्वयि ॥ १८ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि भीमवाक्ये
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

कर्ण उवाच। त्रयः किलेमे सधनाः सभायां भीष्मः क्षत्ता कौरवाणां गुरुश्च। ये स्वामिनं दुष्टतमं वदन्ति वाञ्छन्ति वृद्धिं न च विक्षिपन्ति ॥ १ ॥ त्रयः किलेमे ह्यधना भवन्ति दासः पुत्रश्चास्वतन्त्रा च नारी। दासस्य पत्नी त्वधनस्य भद्रे हीनेश्वरे दासधनञ्च सर्वम् ॥ २ ॥ प्रविश्य राज्ञः परिवारं भजस्व तत्ते कार्य्यं शिष्टमादिश्यतेऽत्र। ईशास्तु सर्वे तव राजपुत्रि भवन्ति वै धार्त्तराष्ट्रा न पार्थाः ॥ ३ ॥ अन्यं वृणीष्व पतिमाशु भाविनि यस्माद्दास्यं न लभसि देवनेन। अवाच्या वै पतिषु कामवृत्तिर्नित्यं दास्ये विदितं तत्तवास्तु ॥ ४ ॥ पराजितो नकुलो भीमसेनो युधिष्ठिरः सहदेवार्ज्जुनौ च। दासीभूता त्वं हि वै याज्ञसेनि पराजितास्ते पतयो नैव सन्ति ॥ ५ ॥ प्रयोजनं जन्मनि किन्न मन्यते पराक्रमं पौरुषञ्चैव पार्थः। पाञ्चालस्य द्रुपदस्यात्मजामिमां सभामध्ये यो व्यदेवीद्ग्लहेषु ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी भृशं निशश्वास तदार्त्तरूपः। राजानुगो धर्मपाशानुबद्धो दहन्निवैनं क्रोधसंरक्तदृष्टिः ॥ ७ ॥

भीमसेन उवाच। नाहं कुप्ये सूतपुत्रस्य राजन्नेष सत्यं दासभावं प्रविष्टः। किं विद्विषो वै मामेवं व्याहरेयुर्नादेवीस्त्वं यद्यनया नरेन्द्र ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच। भीमसेनवचः श्रुत्वा राजा दुर्य्योधनस्तदा। युधिष्ठिरमुवाचेदं तूष्णींभूतमचेतनम् ॥ ९ ॥ भीमार्ज्जुनौ यमौ चैव स्थितौ ते नृप शासने। प्रश्नं ब्रूहि च कृष्णां तामजितां यदि मन्यसे ॥ १० ॥ एवमुक्त्वा तु कौन्तेयमपोह्य वसनं स्वकम्। स्मयन्निवैक्ष्य पाञ्चालीमैश्वर्य्यमदमोहितः ॥ ११ ॥ कदलीदण्डसदृशं सर्व्वलक्षणसंयुतम्। गजहस्तप्रतीकाशं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥१२॥ अभ्युत्स्मयित्वा राधेयं भीममाधर्षयन्निव। द्रौपद्याः प्रेक्षमाणायाः सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ १३ ॥ भीमसेनस्तमालोक्य नेत्रे उत्फाल्य लोहिते। प्रोवाच राजमध्ये तं सभां विश्रावयन्निव ॥ १४ ॥ पितृभिः सह सालोक्यं मा स्म गच्छेद्वृकोदरः। यद्येतमूरुं गदया न भिन्द्यां ते महाहवे ॥ १५ ॥ क्रुद्धस्य तस्य सर्व्वेभ्यः स्रोतोभ्यः पावकार्च्चिषः। वृक्षस्येव विनिश्चेरुः कोटरेभ्यः प्रदह्यतः ॥ १६ ॥

विदुर उवाच। परं भयं पश्यत भीमसेनात्तद्बुध्यध्वं पार्थिवाः प्रातिपेयाः। दैवेरितो नूनमयं पुरस्तात् परोऽनयो भरतेषूदपादि ॥ १७ ॥ अतिद्यूतं कृतमिदं धार्त्तराष्ट्रा यस्मात् स्त्रियं विवदध्वं सभायाम्। योगक्षेमौ नश्यतो वः समग्रौ पापान्मन्त्रान् कुरवो मन्त्रयन्ति ॥ १८ ॥ इमं धर्म्मं कुरवो जानताशु ध्वस्ते धर्म्मे परिषत् संप्रदुष्येत्। इमाञ्चेत पूर्व्वं कितवोऽग्लहीष्यदीशोऽभविष्यदपराजितात्मा ॥ १९ ॥ स्वप्ने यथैतद्विजितं धनं स्यादेवं मन्ये यस्य दीव्यत्यनीशः। गान्धारराजस्य वचो निशम्य धर्म्मादस्मात् कुरवो मापयात ॥ २० ॥

दुर्य्योधन उवाच। भीमस्य वाक्ये तद्वदेवार्ज्जुनस्य स्थितोऽहं वै यमयोश्चैवमेव। युधिष्ठिरन्ते प्रवदन्त्वनीशमतो दास्यान्मोक्ष्यसे याज्ञसेनि ॥ २१ ॥

अर्ज्जुन उवाच। ईशो राजा पूर्व्वमासीद्ग्लहे न कुन्तीसुतो

धर्म्मराजो महात्मा । ईशस्त्वयं कस्य पराजितात्मा तज्जानीध्वं कुरवः सर्व्व एव ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे । तं रासभाः प्रत्यभाषन्त राजन् समन्ततः पक्षिणश्चैव रौद्राः ॥ २३ ॥ तं वै शब्दं विदुरस्तत्त्ववेदी शुश्राव घोरं सुबलात्मजा च । भीष्मो द्रोणो गौतमश्चापि विद्वान् स्वस्तिस्वस्तीत्यपि चैवाहुरुच्चैः ॥ २४ ॥ ततो गान्धारी विदुरश्चापि विद्वांस्तमुत्पातं घोरमालक्ष्य राज्ञे । निवेदयामासतुरार्त्तवत्तदा ततो राजा वाक्यमिदं बभाषे ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । हतोऽसि दुर्य्योधन मन्दबुद्धे यस्त्वं सभायां कुरुपुङ्गवानाम् । स्त्रियं समाभाषसि दुर्व्विनीत विशेषतो द्रौपदीं धर्म्मपत्नीम् ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी हितान्वेषी बान्धवानामपायात् । कृष्णां पाञ्चालीमब्रवीत् सान्त्वपूर्व्वं विमृष्यैतत् प्रज्ञया तत्त्वबुद्धिः ॥ २७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । वरं वृणीष्व पाञ्चालि मत्तो यदभिवाञ्छसि । वधूनां हि विशिष्टा मे त्वं धर्म्मपरमा सती ॥ २८ ॥

द्रौपद्युवाच । ददासि चेद्वरं मह्यं वृणोमि भरतर्षभ । सर्व्वधर्म्मानुगः श्रीमानदासोऽस्तु युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ मनस्विनमजानन्तो मैवं ब्रूयुः कुमारकाः । एष वै दासपुत्रो हि प्रतिविन्ध्यं ममात्मजम् ॥ ३० ॥ राजपुत्रः पुरा भूत्वा यथा नान्यः पुमान् क्वचित् । राजभिर्लालितस्यास्य न युक्ता दासपुत्रता ॥ ३१ ॥

धृतराष्ट्रो उवाच । एवं भवतु कल्याणि यथा त्वमभिभाषसे । द्वितीयं ते वरं भद्रे ददानि वरयस्व ह । मनो हि मे वितरति नैकं त्वं वरमर्हसि ॥ ३२ ॥

द्रौपद्युवाच । सरथौ सधनुष्कौ च भीमसेनधनञ्जयौ । यमौ च वरये राजन्न दासान् स्ववशानहम् ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। तथास्तु ते महाभागे यथा त्वं नन्दिनी-च्छसि। तृतीयं वरयास्मत्तो नासि ताभ्यां सुसत्कृता। त्वं हि सर्वस्नुषाणां मे श्रेयसी धर्मचारिणी ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच। लोभो धर्मस्य नाशाय भगवन्नाहमुत्सहे। अनर्हा वरमादातुं तृतीयं राजसत्तम ॥ ३५ ॥ एकमाहुर्वैश्य-वरं द्वौ तु क्षत्रस्त्रियो वरौ। त्रयस्तु राज्ञो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य शतं वराः ॥ ३६ ॥ पापीयांस इमे भूत्वा सन्तीर्णाः पतयो मम। वेत्स्यन्ति चैव भद्राणि राजन् पुण्येन कर्मणा ॥ ३७ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदीवरलाभे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

कर्ण उवाच। या नः श्रुता मनुष्येषु स्त्रियो रूपेण सम्मताः। तासामेतादृशं कर्म न कस्याश्चन शुश्रुम ॥ १ ॥ क्रोधाविष्टेषु पार्थेषु धार्त्तराष्ट्रेषु चाप्यति। द्रौपदी पाण्डुपुत्राणां कृष्णा शान्तिरिहाभवत् ॥ २ ॥ अप्लवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निम-ज्जताम्। पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरेषा परगाभवत् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। तद्वै श्रुत्वा भीमसेनः कुरुमध्येऽत्यमर्षणः। स्त्री गतिः पाण्डुपुत्राणामित्युवाच सुदुर्मनाः ॥ ५ ॥

भीम उवाच। त्रीणि ज्योतींषि पुरुष इति वै देवलोऽब्र-वीत्। अपत्यं कर्म विद्या च यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ ५ ॥ अमेध्ये वै गतप्राणे शून्ये ज्ञातिभिरुज्झिते। देहे त्रितय-मेवैतत् पुरुषस्योपयुज्यते ॥ ६ ॥ तन्नो ज्योतिरभिहितं दारा-णामभिमर्शनात्। धनञ्जय कथंस्वित् स्यादपत्यमभिमृष्टजम् ॥५॥

अर्जुन उवाच। न चैवोक्ता न वानुक्ता हीनतः परुषा गिरः। भारत प्रतिजल्पन्ति सदा तूत्तमपूरुषाः ॥ ८ ॥ स्मरन्ति

सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि । सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध-सम्भावनाः स्वयम् ॥ ९

भीम उवाच । इहैवैतांस्तु वा सर्वान् हन्मि शत्रून् समागतान् । अथ निष्क्रम्य राजेन्द्र समूलान् हन्मि भारत ॥ १० ॥ किं नो विवदितेनेह किमुक्तेन च भारत । अद्यैवैतान्निहन्मीह प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु कनिष्ठै-र्भ्रातृभिः सह । मृगमध्ये यथा सिंहो मुहुर्मुहुरुदैक्षत ॥ १२ ॥ सान्त्वमानो वीक्ष्यमाणः पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा । खिद्यत्येव महा-बाहुरन्तर्दाहेन वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥ क्रुद्धस्य तस्य स्रोतोभ्यः कर्णादिभ्यो नराधिप । सधूमः सस्फुलिङ्गार्च्चिः पावकः सम-जायत ॥ १४ ॥ भ्रुकुटीकृतदुष्प्रेक्ष्यमभवत्तस्य तन्मुखम् । युगान्त-काले संप्राप्ते कृतान्तस्येव रूपिणः ॥ १५ ॥ युधिष्ठिरस्तमावार्य्य बाहुना बाहुशालिनम् । मैवमित्यब्रवीच्चैनं जोषमास्वेति भारत ॥ १६ ॥ निवार्य्य च महाबाहुं कोपसंरक्तलोचनम् । पितरं समुपातिष्ठद्धृतराष्ट्रं कृताञ्जलिः॥ १७ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि भीमक्रोधे
एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । राजन् किं करवामस्ते प्रशाध्यस्मास्त्वमी-श्वरः । नित्यं हि स्थातुमिच्छामस्तव भारत शासने ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अजातशत्रो भद्रं ते अरिष्टं स्वस्ति गच्छत । अनुज्ञाताः सहधनाः स्वराज्यमनुशासत ॥ २ ॥ इदञ्चैवावबोद्धव्यं वृद्धस्य मम शासनम् । मया निगदितं सर्वं पथ्यं निःश्रेयसं परम् ॥ ३ ॥ वेत्थ त्वं तात धर्म्माणां गतिं सूक्ष्मां युधिष्ठिर । विनीतोऽसि महाप्राज्ञ वृद्धानां पर्य्युपासिता ॥ ४ ॥ यतो बुद्धि-

स्तत: चान्ति: प्रथमं गच्छ भारत । नादारुणि पतेच्छस्त्रं दारुण्येतन्निपात्यते ॥ ५ ॥ न वैराण्यभिजानन्ति गुणान् पश्यन्ति नागुणान् । विरोधं नाधिगच्छन्ति ये त उत्तमपूरुषाः ॥ ६ ॥ स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि । सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेचन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ७ ॥ संवादे परुषाख्याहुर्युधिष्ठिर नराधमाः । प्रत्याहुर्मध्यमास्त्वेतानुक्ताः परुषमुत्तरम् ॥ ८ ॥ न चोक्ता नैव चानुक्तास्त्वहिताः परुषा गिरः । प्रतिजल्पन्ति वै धीराः सदा तूत्तमपूरुषाः ॥ ९ ॥ स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि । सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध्वा प्रत्ययमात्मनः ॥ १० ॥ असम्भिन्नार्थमर्य्यादाः साधवः प्रियदर्शनाः । तथाचरितमार्य्येण त्वयास्मिन् सत्समागमे ॥ ११ ॥ दुर्य्योधनस्य पारुष्यं तत्तात हृदि मा कृथाः । मातरञ्चैव गान्धारीं माञ्च त्वं गुणकाङ्क्षया ॥ १२ ॥ उपस्थितं वृद्धमन्धं पितरं पश्य भारत । प्रेचापूर्वं मया द्यूतमिदमासीदुपेचितम् ॥ १३ ॥ मित्राणि द्रष्टुकामेन पुत्राणाञ्च बलाबलम् । अशोच्याः कुरवो राजन् येषां त्वमनुशासिता ॥ १४ ॥ मन्त्री च विदुरो धीमान् सर्वशास्त्रविशारदः । त्वयि धर्मोऽर्ज्जुने वैर्य्यं भीमसेने पराक्रमः ॥ १५ ॥ श्रद्धा च गुरुशुश्रूषा यमयोः पुरुषाग्र्ययोः । अजातशत्रो भद्रं ते खाण्डवप्रस्थमाविश । भ्रातृभिस्तेऽस्तु सौभ्रात्रं धर्मे ते धीयतां मनः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तो भरतश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः । कृतार्य्यसमयं सर्वं प्रतस्थे भ्रातृभिः सह ॥ १७ ॥ ते रथान् मेघसङ्काशानारुह्य सह कृष्णया । प्रययुर्हृष्टमनस इन्द्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ १८ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि खाण्डवप्रस्थप्रस्थाने
द्विसप्ततोऽध्यायः समाप्तञ्च द्यूतपर्व ॥ ७२ ॥

अथानुद्यूतपर्व ।

जनमेजय उवाच । अनुज्ञातांस्तान् विदित्वा सरत्नधनसञ्चयान् । पाण्डवान् धार्त्तराष्ट्राणां कथमासीन्मनस्तदा ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञातांस्तान् विदित्वा धृतराष्ट्रेण धीमता । राजन् दुःशासनः क्षिप्रं जगाम भ्रातरं प्रति ॥ २ ॥ दुर्य्योधनं समासाद्य सामात्यं भरतर्षभ । दुःखार्त्तो भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥

दुःशासन उवाच । दुःखेनैतत् समानीतं स्थविरो नाशयत्यसौ । शत्रुसाद्गमयन् द्रव्यं तद्बुध्यध्वं महारथाः ॥ ४ ॥ अथ दुर्य्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः । मिथः सङ्गम्य सहिताः पाण्डवान् प्रति मानिनः ॥ ५ ॥ वैचित्रवीर्य्यं राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् । अभिगम्य त्वरायुक्ताः श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ६ ॥

दुर्य्योधन उवाच । न त्वयेदं श्रुतं राजन् यज्जगाद बृहस्पतिः । शक्रस्य नीतिं प्रवदन् विद्वान् देवपुरोहितः ॥ ७ ॥ सर्व्वोपायैर्निहन्तव्याः शत्रवः शत्रुसूदन । पुरा युद्धाद्बलाद्वापि ये कुर्व्वन्ति सदाहितम् ॥ ८ ॥ ते वयं पाण्डवधनैः सर्व्वान् सम्पूज्य पार्थिवान् । यदि तान् योधयिष्यामः किं वै नः परिहास्यति ॥ ९ ॥ अहीनाशीविषान् क्रुद्धान्नाशाय समुपस्थितान् । कृत्वा कण्ठे च पृष्ठे च कः समुत्स्रष्टुमर्हति ॥ १० ॥ आत्तशस्त्रा रथगताः कुपितास्तात पाण्डवाः । निःशेषं वः करिष्यन्ति क्रुद्धा ह्याशीविषा इव ॥ ११ ॥ सन्नद्धो ह्यर्जुनो याति विधृत्य परमेषुधी । गाण्डीवं मुहुरादत्ते निश्वसंश्च निरीक्षते ॥ १२ ॥ गदां गुर्व्वीं समुद्यम्य त्वरितश्च वृकोदरः । स्वरथं योजयित्वाशु निर्य्यात इति नः श्रुतम् ॥ १३ ॥ नकुलः खड्गमादाय चर्म्म चाप्यर्द्धचन्द्रवत् । सहदेवश्च राजा च चक्रुराकारमिङ्गितैः ॥ १४ ॥ ते त्वास्थाय रथान् सर्व्वे बहुशस्त्रपरिच्छदान् । अभिघ्नन्तो हयान्राजन् सेना-

योगाय निर्ययुः ॥ १५ ॥ न हंस्यन्ते तथास्माभिर्ज्ज्ञातु विप्रकृता हि ते। द्रौपद्याश्च परिक्लेशं कस्तेषां हन्तुमर्हति॥ १६ ॥ पुनर्द्दीव्याम भद्रन्ते वनवासाय पाण्डवैः। एवमेतान् वशे कर्त्तुं शक्ष्यामः पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ ते वा द्वादश वर्षाणि वयं वा द्यूतनिर्ज्जिताः। प्रविशेम महारण्यमजिनैः प्रतिवासिताः॥ १८ ॥ त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम्। ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश॥ १९ ॥ निवसेम वयं ते वा तथा द्यूतं प्रवर्त्तताम्। अक्षानुप्त्वा पुनर्द्यूतमिदं कुर्वन्तु पाण्डवाः॥ २० ॥ एतत् कृत्यतमं राजन्नस्माकं भरतर्षभ। अयं हि शकुनिर्वेद सविद्यामक्षसम्पदम्॥ २१ ॥ दृढ़मूला वयं राज्ये मित्राणि परिगृह्य च। सारवद्विपुलं सैन्यं सत्कृत्य च दुरासदम्॥ २२॥ ते च त्रयोदशं वर्षं पारयिष्यन्ति चेद्व्रतम्। जेष्यामस्तान् वयं राजन् रोचतां ते परन्तप ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। तूर्णं प्रत्यानयस्वैतान् कामं व्यध्वगतानपि। आगच्छन्तु पुनर्द्यूतमिदं कुर्वन्तु पाण्डवाः॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो द्रोणः सोमदत्तो वाह्लीकश्चैव गौतमः। विदुरो द्रोणपुत्रश्च वैश्यापुत्रश्च वीर्य्यवान्॥ २५ ॥ भूरिश्रवाः शान्तनवो विकर्णश्च महारथः। मा द्यूतमित्यभाषन्त शमोऽस्त्विति च सर्वशः॥ २६ ॥ अकामानाञ्च सर्वेषां सुहृदामर्थदर्शिनाम्। अकरोत् पाण्डवाह्वानं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः॥ २७ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि पुनर्युधिष्ठिराह्वाने त्रिसप्तोऽध्यायः॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच। अथाब्रवीन्महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्। पुत्रहार्द्दाद्धर्मयुक्ता गान्धारी शोककर्षिता ॥ १ ॥

जाते दुर्य्योधने क्षत्ता महामतिरभाषत। नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः॥ २॥ व्यनदज्जातमात्रो हि गोमायुरिव भारत। अन्तो नूनं कुलस्यास्य तन्निबोधत भारत॥ ३॥ मा निमज्जीः स्वदोषेण महाप्सु त्वं हि भारत। मा बालानामशिष्टानामभिमंस्था मतिं प्रभो॥ ४॥ मा कुलस्य क्षये घोरे कारणं त्वं भविष्यसि। बद्धं सेतुं कोऽनुभिन्द्याद्धमेच्छान्तञ्च पावकम्॥ ५॥ शमे स्थितान् को नु पार्थान् कोपयेद्भरतर्षभ। स्मरन्तं त्वामाजमीढं स्मारयिष्याम्यहं पुनः॥ ६॥ शास्त्रं न शास्ति दुर्बुद्धिं श्रेयसे चेतराय च। न वै वृद्धो बालमतिर्भवेद्राजन् कथञ्चन॥ ७॥ त्वन्नेत्राः सन्तु ते पुत्रा मा त्वां दीर्णाः प्रहासिषुः। तस्मादयं मद्वचनात्त्यज्यतां कुलपांसनः॥ ८॥ तथा ते न कृतं राजन् पुत्रस्नेहान्नराधिप। तस्य प्राप्तं फलं विद्धि कुलान्तकरणाय यत्॥ ९॥ शमेन धर्मेण परस्य बुद्ध्या या ते बुद्धिः सास्तु ते मा प्रमादीः। प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्रीर्मृदुप्रौढ़ा गच्छति पुत्रपौत्रान्॥ १०॥ अथाब्रवीन्महाराजो गान्धारीं धर्मदर्शिनीम्। अन्तः कामं कुलस्यास्तु न शक्नोमि निवारितुम्॥ ११॥ यथेच्छन्ति तथैवास्तु प्रत्यागच्छन्तु पाण्डवाः। पुनर्द्यूतञ्च कुर्वन्तु मामकाः पाण्डवैः सह॥ १२॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि गान्धारीवाक्ये
चतुःसप्ततोऽध्यायः॥ ७४॥

वैशम्पायन उवाच। ततो व्यध्वगतं पार्थं प्रातिकामी युधिष्ठिरम्। उवाच वचनाद्राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः॥ १॥ उपास्तीर्णा सभा राजन्नक्षानुप्त्वा युधिष्ठिर। एहि पाण्डव दीव्येति पिता त्वामहि भारत॥ २॥

युधिष्ठिर उवाच। धातुर्नियोगाद्भूतानि प्राप्नवन्ति शुभाशुभम्। न निवृत्तिस्तयोरस्ति देवितव्यं पुनर्यदि ॥ ३ ॥ अक्षद्यूते समाह्वानं नियोगात् स्थविरस्य च। जानन्नपि क्षयकरं नातिक्रमितुमुत्सहे ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। असम्भवे हेममयस्य जन्तोस्तथापि रामो लुलुभे मृगाय। प्रायः समासन्नपराभवानां धियो विपर्य्यस्ततरा भवन्ति ॥ ५ ॥ इति ब्रुवन्निववृते भ्रातृभिः सह पाण्डवः। जानंश्च शकुनेर्मायां पार्थो द्यूतमियात् पुनः ॥ ६ ॥ विविशुस्ते सभां तान्तु पुनरेव महारथाः। व्यथयन्ति स्म चेतांसि सुहृदां भरतर्षभाः ॥ ७ ॥ यथोपजोषमासीनाः पुनर्द्यूतप्रवृत्तये। सर्वलोकविनाशाय दैवेनोपनिपीड़िताः ॥ ८ ॥

शकुनिरुवाच। अमुञ्चत् स्थविरो यद्वो धनं पूजितमेव तत्। महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु भो भरतर्षभ ॥ ९ ॥ वयं वा द्वादशाब्दानि युष्माभिर्द्यूतनिर्ज्जिताः। प्रविशेम महारण्यं रौरवाजिनवाससः ॥ १० ॥ त्रयोदशञ्च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम्। ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश॥ ११ ॥ अस्माभिर्निर्ज्जिता यूयं वने द्वादशवत्सरान्। वसध्वं कृष्णया सार्द्धमजिनैः प्रतिवासिताः ॥ १२ ॥ त्रयोदशे च निर्वृत्ते पुनरेव यथोचितम्। स्वराज्यं प्रतिपत्तव्यमितरैरथ वेतरैः ॥ १३ ॥ अनेन व्यवसायेन सहास्माभिर्युधिष्ठिर। अक्षानुप्त्वा पुनर्द्यूतमेहि दीव्यस्व भारत ॥ १४ ॥ अथ सभ्याः सभामध्ये समुच्छ्रितकरास्तदा। ऊचुरुद्विग्नमनसः संवेगात् सर्व एव हि ॥ १५ ॥

सभ्या ऊचुः। अहो धिग्बान्धवा नैनं बोधयन्ति महद्भयम्। बुद्ध्या बुद्ध्येन्नवा बुद्ध्येदयं वै भरतर्षभ ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नपि नराधिप। ह्रिया च धर्मसंयोगात् पार्थो द्यूतमियात् पुनः ॥ १७ ॥

जानन्नपि महाबुद्धिः पुनर्द्यूतमवर्त्तयत् । अप्यासन्नो विनाशः स्यात् कुरूणामिति चिन्तयन् ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वै मद्विधो राजा स्वधर्ममनुपालयन् । आहूतो विनिवर्त्तेत दीव्यामि शकुने त्वया ॥ १९ ॥

शकुनिरुवाच । गवाश्वं बहुधेनूकमपर्य्यन्तमजाविकम् । गजाः कोषो हिरण्यञ्च दासीदासाश्च सर्वशः ॥ २० ॥ एष नो ग्लह एवैको वनवासाय पाण्डवाः । यूयं वयं वा बिजिता वसेम वनमाश्रिताः ॥ २१ ॥ त्रयोदशञ्च वै वर्षमज्ञाताः सजने तथा । अनेन व्यवसायेन दीव्याम पुरुषर्षभाः ॥ २२ ॥ समुत्क्षेपेण चैकेन वनवासाय भारत । प्रतिजग्राह तं पार्थो ग्लहं जग्राह सौवलः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २३ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि पुनर्युधिष्ठिरपराजये पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः । अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥ १ ॥ आजिनैः संवृतान् दृष्ट्वा हृतराज्यानरिन्दमान् । प्रस्थितान् वनवासाय ततो दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रवृत्तं धार्त्तराष्ट्रस्य चक्रं राज्ञो महात्मनः । पराजिताः पाण्डवेया विपत्तिं परमां गताः ॥ ३ ॥ अद्य देवाः संप्रयाताः समैर्वर्त्मभिरस्थलैः । गुणज्येष्ठास्तथा ज्येष्ठा भूयांसो यद्वयं परैः ॥ ४ ॥ नरकं पातिताः पार्था दीर्घकालमनन्तकम् । सुखाच्च हीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ ५ ॥ धनेन मत्ता ये ते स्म धार्त्तराष्ट्रान् प्रहासिषुः । ते निर्जिता हृतधना वनमेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ६ ॥ चित्रान् सन्नाहानवमुञ्चन्तु चैषां वासांसि दिव्यानि च भानुमन्ति । विवा-

स्यन्तां रुरुचर्माणि सर्वे यथा ग्लहं सौबलस्याभ्युपेताः ॥ ७ ॥ न सन्ति लोकेषु पुमांस ईदृशा इत्येव ये भावितबुद्धयः सदा। ज्ञास्यन्ति तेऽऽत्मानमिहाद्य पाण्डवा विपर्य्यये षण्डतिला इवाफलाः ॥ ८ ॥ इदं हि वासो यदि वेदृशानां मनस्विनां रौरवमाहवेषु। अदीक्षितानामजिनानि यद्वद्बलीयसां पश्यत पाण्डवानाम् ॥ ९ ॥ महाप्राज्ञ सोमकिर्य्यज्ञसेनः कन्यां पाञ्चालीं पाण्डवेभ्यः प्रदाय। अकार्षीद्वै सुकृतं नेह किञ्चित् क्लीवाः पार्थाः पतयो याज्ञसेन्याः ॥ १० ॥ सूक्ष्मप्रावारानजिनोत्तरीयान् दृष्ट्वारण्ये निर्धनानप्रतिष्ठान्। का त्वं प्रीतिं लप्स्यसे याज्ञसेनि पतिं वृणीष्वेह यमन्यमिच्छसि ॥ ११ ॥ एते हि सर्वे कुरवः समेताः क्षान्ता दान्ताः सुद्रविणोपपन्नाः। एषां वृणीष्वैकतमं पतित्वे न त्वां नयेत् कालविपर्य्ययोऽयम् ॥ १२ ॥ यथाफलाः षण्डतिला यथा चर्ममया मृगाः। तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा इति ॥ १३ ॥ किं पाण्डवांस्त्वं पतितानुपास्य मोघः श्रमः षण्डतिलानुपास्य। एवं नृशंसः परुषाणि पार्थानश्रावयद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ॥ १४ ॥ तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी निर्भर्त्स्योच्चैः सन्निगृह्यैव रोषात्। उवाच चैनं सहसैवोपगम्य सिंहो यथा हैमवतः शृगालम् ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच। क्रूरं पापजनैर्जुष्टमकृतार्थं प्रभाषसे। गान्धारविद्यया हि त्वं राजमध्ये विकत्थसे ॥ १६ ॥ यथा तुदसि मर्माणि वाक्शरैरिह नो भृशम्। तथा स्मारयिता तेऽहं कृन्तन्मर्माणि संयुगे ॥ १७ ॥ ये च त्वामनुवर्त्तन्ते क्रोधलोभवशानुगाः। गोप्तारः सानुबन्धांस्तान्नेतास्मि यमसादनम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ब्रुवाणमजिनैर्विवासितं दुःशासनस्तं परिनृत्यति स्म। मध्ये कुरूणां धर्मनिबद्धमार्गं गौर्गौरिति स्माह्वयन्मुक्तलज्जः ॥ १९ ॥

भीमसेन उवाच। नृशंस परुषं वक्तुं शक्यं दुःशासन त्वया। निकृत्या हि धनं लब्ध्वा को विकत्थितुमर्हति ॥ २० ॥ मा स्म वै सुकृतान् लोकान् गच्छेत् पार्थो वृकोदरः। यदि वक्षो हि ते भित्त्वा न पिबेच्छोणितं रणे ॥ २१ ॥ धार्त्तराष्ट्रान्रणे हत्वा मिषतां सर्व्वधन्विनाम्। शमं गन्तास्मि नचिरात् सत्यमेतद्‌ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्य राजा सिंहगतेः सखेलं दुर्य्योधनो भीमसेनस्य हर्षात्। गतिं स्वगत्यानुचकार मन्दो निर्गच्छतां पाण्डवानां सभायाः ॥ २३ ॥ नैतावता कृतमित्यब्रवीत्तं वृकोदरः सन्निवृत्तार्द्धकायः। शीघ्रं हि त्वां निहतं सानुबन्धं संस्मार्य्याहं प्रतिवक्ष्यामि मूढ़ ॥ २४ ॥ एवं समीक्ष्यात्मनि चावमानं नियम्य मन्युं बलवान् स मानी। राजानुगः संसदि कौरवाणां विनिष्क्रामन् वाक्यमुवाच भीमः ॥ २५ ॥

भीम उवाच। अहं दुर्य्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनञ्जयः। शकुनिञ्चाक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति ॥ २६ ॥ इदञ्च भूयो वक्ष्यामि सभामध्ये बृहद्वचः। सत्यं देवाः करिष्यन्ति यन्नो युद्धं भविष्यति ॥ २७ ॥ सुयोधनमिमं पापं हन्तास्मि गदया युधि। शिरः पादेन चास्याहमधिष्ठास्यामि भूतले ॥ २८ ॥ वाक्यशूरस्य चैवास्य परुषस्य दुरात्मनः। दुःशासनस्य रुधिरं पातास्मि मृगराड़िव ॥ २९ ॥

अर्ज्जुन उवाच। नैवं वाचा व्यवसितं भीम विज्ञायते सताम्। इतश्चतुर्द्दशे वर्षे द्रष्टारो यद्भविष्यति ॥ ३० ॥

भीमसेन उवाच। दुर्य्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः। दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३१ ॥

अर्ज्जुन उवाच। असूयितारं द्वेष्टारं प्रवक्तारं विकत्थनम्। भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥ ३२ ॥ अर्ज्जुनः प्रति-

जानीते भीमस्य प्रियकाम्यया। कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तास्मि पत्रिभिः॥ ३३॥ ये चान्ये प्रतियोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः। तांश्च सर्वानहं वाणैर्नेतास्मि यमसादनम्॥ ३४॥ चलेद्धि हिमवान् स्थानान्निष्प्रभः स्याद्दिवाकरः। शैत्यं सोमात् प्रणश्येत मत्सत्यं विचलेद्यदि॥ ३५॥ न प्रदास्यति चेद्राज्यमितो वर्षे चतुर्द्दशे। दुर्य्योधनोऽभिसत्कृत्य सत्यमेतद्भविष्यति॥ ३६॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तवति पार्थे तु श्रीमान्माद्रवतीसुतः। प्रगृह्य विपुलं बाहुं सहदेवः प्रतापवान्॥ ३७॥ सौबलस्य वधं प्रेप्सुरिदं वचनमब्रवीत्। क्रोधसंरक्तनयनो निश्वसन्निव पन्नगः॥ ३८॥

सहदेव उवाच। अक्षान् यान्मन्यसे मूढ़ गान्धाराणां यशोहर। नैतेऽक्षा निशिता वाणास्त्वयैते समरे वृताः॥ ३९॥ यथा चैवोक्तवान् भीमस्त्वामुद्दिश्य सबान्धवम्। कर्त्ताहं कर्मणस्तस्य कुरु कार्य्याणि सर्वशः॥ ४०॥ हन्तास्मि तरसा युद्धे त्वामेवेह सबान्धवम्। यदि स्थास्यसि सङ्ग्रामे चत्रधर्मेण सौबल॥ ४१॥ सहदेववचः श्रुत्वा नकुलोऽपि विशाम्पते। दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत्॥ ४२॥

नकुल उवाच। सुतेयं यज्ञसेनस्य द्यूतेऽस्मिन् धृतराष्ट्रजैः। यैर्वाचः श्राविता रूक्षाः स्थितैर्दुर्य्योधनप्रिये॥ ४३॥ तान् धार्त्तराष्ट्रान् दुर्वृत्तान् मुमूर्षून् कालचोदितान्। गमयिष्यामि भूयिष्ठानहं वैवस्वतक्षयम्॥ ४४॥ निदेशाद्धर्मराजस्य द्रौपद्याः पदवीं चरन्। निर्धार्त्तराष्ट्रां पृथिवीं कर्त्तास्मि नचिरादिव॥ ४५॥

वैशम्पायन उवाच। एवं ते पुरुषव्याघ्राः सर्वे व्यायतवाहवः। प्रतिज्ञा बहुलाः कृत्वा धृतराष्ट्रमुपागमन्॥ ४६॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि धृतराष्ट्रसमीपगमने षट्सप्ततोऽध्यायः॥ ७६॥

युधिष्ठिर उवाच। आमन्त्रयामि भरतांस्तथा वृद्धं पितामहम्। राजानं सोमदत्तञ्च महाराजञ्च बाह्लिकम् ॥ १ ॥ द्रोणं कृपं नृपांश्चान्यानश्वत्थामानमेव च। विदुरं धृतराष्ट्रञ्च धार्त्तराष्ट्रांश्च सर्व्वशः ॥ २ ॥ युयुत्सुं सञ्जयञ्चैव तथैवान्यान् सभासदः। सर्व्वानामन्त्र्य गच्छामि द्रष्टास्मि पुनरेत्य वः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। न ते किञ्चिदथोचुस्तं ह्रियासन्ना युधिष्ठिरम्। मनोभिरेव कल्याणं दध्युस्ते तस्य धीमतः ॥ ४ ॥

विदुर उवाच। आर्य्या पृथा राजपुत्री नारण्यं गन्तुमर्हति। सुकुमारी च वृद्धा च नित्यञ्चैव सुखोचिता ॥ ५ ॥ इह वत्स्यति कल्याणी सत्कृता मम वेश्मनि। इति पार्था विजानीध्वमगदं वोऽस्तु सर्व्वशः ॥ ६ ॥

पाण्डवा ऊचुः। तथेत्युक्त्वाब्रुवन् सर्व्वे यथा नो वदसेऽनघ। त्वं पितृव्यः पितृसमो वयञ्च त्वत्परायणाः ॥ ७ ॥ यथाज्ञापयसे विद्वंस्त्वं हि नः परमो गुरुः। यच्चान्यदपि कर्त्तव्यं तद्विधत्स्व महामते ॥ ८ ॥

विदुर उवाच। युधिष्ठिर विजानीहि ममेदं भरतर्षभ। नाधर्म्मेण जितः कश्चिद्व्यथते वै पराजये ॥ ९ ॥ त्वं वै धर्म्मं विजानीषे युद्धे जेता धनञ्जयः। हन्तारीणां भीमसेनो नकुलस्त्वर्थसंग्रही ॥ १० ॥ संयन्ता सहदेवस्तु धौम्यो ब्रह्मविदुत्तमः। धर्म्मार्थकुशला चैव द्रौपदी धर्म्मचारिणी ॥ ११ ॥ अन्योऽन्यस्य प्रियाः सर्व्वे तथैव प्रियदर्शनाः। परैरभेद्याः सन्तुष्टाः को वो न स्पृहयेदिह ॥ १२ ॥ एष वै सर्व्वकल्याणः समाधिस्तव भारत। नैनं शत्रुर्व्विषहते शक्रेणापि समोऽप्युत ॥ १३ ॥ हिमवत्यनुशिष्टोऽसि मेरुसावर्णिना पुरा। द्वैपायनेन कृष्णेन नगरे वारणावते ॥ १४ ॥ भृगुतुङ्गे च रामेण दृषद्वत्याञ्च शम्भुना। अश्रौषीरसितस्यापि महर्षेरञ्जनं प्रति ॥ १५ ॥ कल्माषीतीरसंस्थस्य

गतस्त्वं शिष्यतां भृगोः। द्रष्टा सदा नारदस्ते धौम्यस्तेऽयं पुरोहितः॥ १६॥ मा हासीः साम्पराये त्वं बुद्धिं तामृषिपूजिताम्। पुरूरवसमैलं त्वं बुद्ध्या जयसि पाण्डव॥ १७॥ शक्त्या जयसि राज्ञोऽन्यानृषीन् धर्म्मोपसेवया। ऐन्द्रे जये धृतमना याम्ये कोपविधारणे॥ १८॥ तथा विसर्गे कौवेरे वारुणे चैव संयमे। आत्मप्रदानं सौम्यं त्वमद्भ्यश्चैवोपजीवनम्॥ १९॥ भूमेः क्षमाञ्च तेजश्च समग्रं सूर्य्यमण्डलात्। वायोर्बलं विद्धि सत्त्वं भूतेभ्यश्चात्मसम्पदम्॥ २०॥ अगदं वोऽस्तु भद्रं वो द्रष्टास्मि पुनरागतान्। आपद्धर्म्मार्थकृच्छ्रेषु सर्वकार्य्येषु वा पुनः॥ २१॥ यथावत् प्रतिपद्येथाः काले काले युधिष्ठिर। आपृष्टोऽसीह कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत॥ २२॥ कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामः पुनरागतम्। न हि वो वृजिनं किञ्चिद्वेद कश्चित् पुराकृतम्॥२३॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा पाण्डवः सत्यविक्रमः। भीष्मद्रोणौ नमस्कृत्य प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः॥ २४॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि युधिष्ठिरवनप्रस्थाने सप्तसप्ततोऽध्यायः॥ ७७॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् संप्रस्थिते कृष्णा पृथां प्राप्य यशस्विनीम्। आपृच्छद्भृशदुःखार्त्ता याश्चान्यास्तत्र योषितः॥१॥ यथार्हं वन्दनाश्लेषान् कृत्वा गन्तुमियेष सा। ततो निनादः सुमहान् पाण्डवान्तःपुरेऽभवत्॥ २॥ कुन्ती च भृशसन्तप्ता द्रौपदीं प्रेक्ष्य गच्छतीम्। शोकविह्वलया वाचा कृच्छ्रादिदवनमब्रवीत्॥ ३॥ वत्से शोको न ते कार्य्यः प्राप्येदं व्यसनं महत्। स्त्रीधर्म्माणामभिज्ञासि शीलाचारवती तथा॥ ४॥ न त्वां सन्देष्टुमर्हामि भर्तॄन् प्रति शुचिस्मिते। साध्वी गुणसमापन्ना भूषितं

ते कुलद्वयम् ॥ ५ ॥ सभाग्याः कुरवश्चेमे यै न दग्धास्त्वयानघे ।
अरिष्टं व्रज पन्थानं मदनुध्यानवृंहिता ॥ ६ ॥ भाविन्यर्थे हि
सत्स्त्रीणां वैकृतं नोपजायते । गुरुधर्माभिगुप्ता च श्रेयः क्षिप्र-
मवाप्स्यसि ॥ ७ ॥ सहदेवश्च मे पुत्रः सदावेक्ष्यो वने वसन् ।
यथेदं व्यसनं प्राप्य नायं सीदेन्महामतिः ॥ ८ ॥ तथेत्युक्त्वा तु
सा देवी स्रवन्नेत्रजलाविला । शोणिताक्तैकवसना मुक्तकेशी
विनिर्ययौ ॥ ९ ॥ तां क्रोशन्तीं पृथा दुःखादनुवव्राज गच्छतीम् ।
अथापश्यत् सुतान् सर्व्वान् हृताभरणवाससः ॥ १० ॥ रुरुचर्म्मा-
वृततनून् ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखान् । परैः परीतान् संहृष्टैः
सुहृद्भिश्चानुशोचितान् ॥ ११ ॥ तदवस्थान् सुतान् सर्व्वानुपसृत्या-
तिवत्सला । स्वजमानावदच्छोकात्तत्तद्विलपती बहु ॥ १२ ॥

कुन्त्युवाच । कथं सद्धर्म्मचारित्रान् वृत्तस्थितिविभूषितान् ।
अक्षुद्रान् दृढभक्तांश्च दैवतेज्यापरान् सदा ॥ १३ ॥ व्यसनं वः
समभ्यागात् कोऽयं विधिविपर्य्ययः । कस्यापध्यानजञ्चेदमागः
पश्यामि वो धिया ॥ १४ ॥ स्यात्तु मद्भाग्यदोषोऽयं याहं युष्मा-
नजीजनम् । दुःखायासभुजोऽत्यर्थं युक्तानप्युत्तमैर्गुणैः ॥ १५ ॥
कथं वेत्स्यथ दुर्गेषु वने वृद्धिविनाकृताः । वीर्य्यसत्त्वबलोत्साह-
तेजोभिरकृशाः कृशाः ॥ १६ ॥ यद्येतदेवमज्ञास्यं वने वासो
हि वो ध्रुवम् । शतशृङ्गान्मृते पाण्डौ नागमिष्यं गजाह्वयम् ॥१७॥
धन्यं वः पितरं मन्ये तपोमेधान्वितं तथा । यः पुत्राधिमसं-
प्राप्य स्वर्गेच्छामकरोत् प्रियाम् ॥ १८ ॥ धन्याञ्चातीन्द्रियज्ञाना-
मिमां प्राप्तां परां गतिम् । मन्ये तु माद्रीं धर्म्मज्ञां कल्याणीं
सर्व्वथैव तु ॥ १९ ॥ रत्या मत्या च गत्या च ययाहमभिसन्धिता ।
जीवितप्रियतां मह्यं धिङ्मांसंक्लेशभागिनीम् ॥ २० ॥ पुत्रका न
विहास्ये वः कृच्छ्रलब्धान् प्रियान् सतः । साहं यास्यामि हि वनं
हा कृष्णे किं जहासि माम् ॥ २१ ॥ अन्तवत्यसुधर्म्मोऽस्मिन् धात्रा

किं नु प्रमादतः। ममाल्पो नैव विहितस्तेनायुर्न जहाति माम ॥ २२ ॥ हा कृष्ण द्वारकावासिन् क्वासि सङ्कर्षणानुज। कस्मान्न त्रायसे दुःखान्मां चेमांश्च नरोत्तमान् ॥ २३ ॥ अनादिनिधनं ये त्वामनुध्यायन्ति वै नराः। तांस्त्वं पासीत्ययं वादः स गतो व्यर्थतां कथम् ॥ २४ ॥ इमे सद्धर्ममाहात्म्ययशोवीर्य्यानुवर्त्तिनः। नार्हन्ति व्यसनं भोक्तुं नन्वेषां क्रियतां दया ॥ २५ ॥ सेयं नीत्यर्थविज्ञेषु भीष्मद्रोणकृपादिषु। स्थितेषु कुलनाथेषु कथमापदुपागता ॥ २५ ॥ हा पाण्डो हा महाराज क्वासि किं समुपेचसे। पुत्रान् विवास्यतः साधूनरिभिर्द्यूतनिर्ज्जितान् ॥ २७ ॥ सहदेव निवर्त्तस्व ननु त्वमसि मे प्रियः। शरीरादपि माद्रेय मां मा त्याचीः कुपुत्रवत् ॥ २८ ॥ व्रजन्तु भ्रातरस्तेऽमी यदि सत्याभिसन्धिनः। मत्परित्राणजं धर्ममिहैव त्वमवाप्नुहि ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवं विलपतीं कुन्तीमभिवाद्य प्रणम्य च। पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रवव्रजुः ॥ ३० ॥ विदुरश्चापि तामार्त्तां कुन्तीमाश्वास्य हेतुभिः। प्रावेशयद्गृहं चत्ता स्वयमार्त्ततरः शनैः ॥ ३१ ॥ धार्त्तराष्ट्रस्त्रियस्ताश्च निखिलेनोपलभ्य तत्। गमनं परिकर्षञ्च कृष्णाया द्यूतमण्डले ॥ ३२ ॥ रुरुदुःसुस्वनं सर्वा विनिन्दन्त्यः कुरून् भृशम्। दध्युश्च सुचिरं कालं करासक्तमुखाम्बुजाः ॥ ३३ ॥ राजा च धृतराष्ट्रस्तु पुत्राणामनयं तदा। ध्यायन्नुद्विग्नहृदयो न शान्तिमधिजग्मिवान् ॥ ३४ ॥ स चिन्तयन्ननेकाग्रः शोकव्याकुलचेतनः। चत्तुः संप्रेषयामास शीघ्रमागम्यतामिति ॥ ३५ ॥ ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम्। तं पर्य्यपृच्छत् संविग्नो धृतराष्ट्रो नराधिपः ॥ ३६ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमागतमथो राजा विदुरं दीर्घ-
दर्शिनम्। सशङ्क इव पप्रच्छ धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १ ॥
धृतराष्ट्र उवाच। कथं गच्छति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधि-
ष्ठिरः। भीमसेनः सव्यसाची माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २ ॥
धौम्यश्चैव कथं क्षत्तर्द्रौपदी च यशस्विनी। श्रोतुमिच्छाम्यहं
सर्वं तेषां शंस विचेष्टितम् ॥ ३ ॥
विदुर उवाच। वस्त्रेण संवृत्य मुखं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः।
बाहू विशालौ सपश्यन् भीमो गच्छति पाण्डवः ॥ ४ ॥ सिकता
वपन् सव्यसाची राजानमनुगच्छति। माद्रीपुत्रः सहदेवो मुख-
मालिप्य गच्छति ॥ ५ ॥ पांशूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलश्चित्तविह्वलः।
दर्शनीयतमो लोके राजानमनुगच्छति ॥ ६ ॥ कृष्णा च केशैः
प्रच्छाद्य मुखमायतलोचना। दर्शनीया प्ररुदती राजानमनु-
गच्छति ॥ ७ ॥ धौम्यो याम्यानि सामानि रौद्राणि च विशा-
म्पते। गायन् गच्छति मार्गेषु कुशानादाय पाणिना ॥ ८ ॥
धृतराष्ट्र उवाच। विविधानीह रूपाणि कृत्वा गच्छन्ति
पाण्डवाः। तन्ममाचक्ष्व विदुर कस्मादेवं व्रजन्ति ते ॥ ९ ॥
विदुर उवाच। निकृतस्यापि ते पुत्रैर्हृते राज्ये धनेषु च।
न धर्माच्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः ॥ १० ॥ योऽसौ राजा
घृणी नित्यं धार्त्तराष्ट्रेषु भारत। निकृत्या भ्रंशितः क्रोधा-
न्नोन्मीलयति लोचने ॥ ११ ॥ नाहं जनं निर्दहेयं दृष्ट्वा घोरेण
चक्षुषा। स पिधाय मुखं राजा तस्माद्गच्छति पाण्डवः ॥ १२ ॥
यथा च भीमो व्रजति तन्मे निगदतः शृणु। बाह्वोर्बले नास्ति
समो ममेति भरतर्षभ ॥ १३ ॥ बाहू विशालौ कृत्वासौ तेन
भीमोऽपि गच्छति। बाहू विदर्शयन्राजन् बाहुद्रविणदर्पितः
॥ १४ ॥ चिकीर्षन् कर्म शत्रुभ्यो बाहुद्रव्यानुरूपतः। प्रदि-
शन् शरसम्पातान् कुन्तीपुत्रोऽर्जुनस्तदा ॥ १५ ॥ सिकता वपन्

सव्यसाची राजानमनुगच्छति । असक्ताः सिकतास्तस्य यथा संप्रति भारत ॥ १६ ॥ असक्तं शरवर्षाणि तथा मोच्यति शत्रुषु । न मे कश्चिद्विजानीयान्मुखमद्येति भारत ॥ १७ ॥ मुखमालिप्य तेनासौ सहदेवोऽपि गच्छति । नाहं मनास्यादरेयं मार्गे स्त्रीणामिति प्रभो । पांसूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलस्तेन गच्छति ॥ १८ ॥ एकवस्त्रा प्ररुदती मुक्तकेशी रजस्वला । शोणिताक्तार्द्रवसना द्रौपदी वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ यत्कृतेऽहमिदं प्राप्ता तेषां सर्वे चतुर्दशे । हतपत्यो हतसुता हतबन्धुजनप्रियाः ॥ २० ॥ बन्धुशोणितदिग्धाङ्ग्यो मुक्तकेश्यो रजस्वलाः । एवं कृतोदका भार्य्याः प्रवेक्ष्यन्ति गजाह्वयम् ॥ २१ ॥ कृत्वा तु नैरृतान् दर्भान् धीरो धौम्यः पुरोहित । सामानि गायन् याम्यानि पुरतो याति भारत ॥ २२ ॥ हतेषु भरतेष्वाजौ कुरूणां गुरवस्तदा । एवं सामानि गास्यन्तीत्युक्त्वा धौम्योऽपि गच्छति ॥ २३ ॥ हाहा गच्छन्ति नो नाथाः समवेक्षध्वमीदृशम् । अहो धिक् कुरुवृद्धानां बालानामिव चेष्टितम् ॥ २४ ॥ राष्ट्रेभ्यः पाण्डुदायादाल्लोभान्निर्वासयन्ति ये । अनाथाः स्म वयं सर्वे वियुक्ताः पाण्डुनन्दनैः ॥ २५ ॥ दुर्विनीतेषु लुब्धेषु का प्रीतिः कौरवेषु नः । इति पौराः सुदुःखार्त्ताः क्रोशन्ति स्म पुनः पुनः ॥ २६ ॥ एवमाकारलिङ्गैस्ते व्यवसायं मनोगतम् । कथयन्तश्च कौन्तेया वनं जग्मुर्मनस्विनः ॥ २७ ॥ एवं तेषु नराग्र्येषु निर्यात्सु गजसाह्वयात् । अनभ्रे विद्युतश्चासन् भूमिश्च समकम्पत ॥ २८ ॥ राहुरग्रसदादित्यमपर्वणि विशाम्पते । उल्का चाप्यपसव्येन पुरं कृत्वा व्यशीर्य्यत ॥ २९ ॥ प्रत्याहरन्ति क्रव्यादा गृध्रगोमायुवायसाः । देवायतनचैत्येषु प्राकाराट्टालकेषु च ॥ ३० ॥ एवमेते महोत्पाताः प्रादुरासन् दुरासदाः । भारतानामभावाय राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥३१॥

वैशम्पायन उवाच । एवम्प्रवदतोरेव तयोस्तत्र विशाम्पते ।

धृतराष्ट्रस्य राज्ञश्च विदुरस्य च धीमतः ॥ ३२ ॥ नारदश्च सभा-
मध्ये कुरूणामग्रतः स्थितः । महर्षिभिः परिवृतो रौद्रं वाक्य-
मुवाच ह ॥ ३३ ॥ इतश्चतुर्द्दशे वर्षे विनङ्क्ष्यन्तीह कौरवाः ।
दुर्य्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा दिव-
माक्रम्य क्षिप्रमन्तरधीयत । ब्राह्मीं श्रियं सुविपुलां बिभ्रद्देवर्षि-
सत्तमः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्य्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि
सौबलः । द्रोणं द्वीपममन्यन्त राज्यं चास्मै न्यवेदयन् ॥ ३६ ॥
अथाब्रवीत्ततो द्रोणो दुर्य्योधनममर्षणम् । दुःशासनञ्च कर्णञ्च
सर्व्वानेव च भारतान् ॥ ३७ ॥ अवध्यान् पाण्डवानाहुर्द्देवपुत्रान्
द्विजातयः । अहं वै शरणं प्राप्तान् वर्त्तमानो यथाबलम् ॥ ३८ ॥
गतान् सर्व्वात्मना भक्त्या धार्त्तराष्ट्रान् सराजकान् । नोत्सहेयं
परित्यक्तुं दैवं हि बलवत्तरम् ॥ ३९ ॥ धर्म्मतः पाण्डुपुत्रा वै वनं
गच्छन्ति निर्ज्जिताः । ते च द्वादशवर्षाणि वने वत्स्यन्ति
पाण्डवाः ॥ ४० ॥ चरितब्रह्मचर्य्याश्च क्रोधामर्षवशानुगाः । वैरं
निर्य्यातयिष्यन्ति महद्दुःखाय पाण्डवः ॥ ४१ ॥ मया च भ्रंशितो
राज्यात् द्रुपदः सखिविग्रहे । पुत्रार्थमयजद्राजा बधाय मम
भारत ॥ ४२ ॥ याजोपयाजतपसा पुत्रं लेभे स पावकात् ।
धृष्टद्युम्नं द्रौपदीञ्च वेदीमध्यादनिन्दिताम् ॥ ४३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तु
पार्थानां श्यालः सम्बन्धिनां मतः । पाण्डवानां प्रियरतस्तस्मान्मां
भयमाविशत् ॥ ४४ ॥ ज्वालावर्णो देवदत्तो धनुष्मान् कवची
शरी । मर्त्यधर्म्मतया तस्मादद्य मे साध्वसो महान् ॥ ४५ ॥
गतो हि पक्षतां तेषां पार्षतः परवीरहा । रथातिरथसङ्ख्यायां
योऽग्रणीरर्जुनो युवा ॥ ४६ ॥ सृष्टप्राणो भृशतरं तेन चेत्सङ्गमो
मम । किमन्यद्दुःखमधिकं परमं भुवि कौरवाः ॥ ४७ ॥ धृष्ट-
द्युम्नो द्रोणमृत्युरिति विप्रथितं वचः । मद्बधाय श्रुतोऽप्ययं लोके

चाप्यतिविश्रुतः ॥ ४८ ॥ सोऽयं नूनमनुप्राप्तस्त्वत्कृते काल उत्तमः। त्वरितं कुरुत श्रेयो नैतदेतावता कृतम् ॥ ४९ ॥ मुहूर्त्तं सुखमेवैतत्तालच्छायेव हैमनी। यजध्वञ्च महायज्ञै र्भोगानश्नीत दत्त च ॥ ५० ॥ इतश्चतुर्दशे वर्षे महत् प्राप्स्यथ वैशसम्। द्रोणस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ५१ ॥ सम्यगाह गुरुः क्षत्तरुपावर्त्तय पाण्डवान्। यदि ते न निवर्त्तन्ते सत्कृता यान्तु पाण्डवाः। सशस्त्ररथपादाता भोगवन्तश्च पुत्रकाः ॥ ५२ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये नवसप्ततोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

वैशम्पायन उवाच। वनं गतेषु पार्थेषु निर्ज्जितेषु दुरोदरे। धृतराष्ट्रं महाराज तदा चिन्ता समाविशत् ॥ १ ॥ तञ्चिन्तयानमासीनं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम्। निश्वसन्तमनेकाग्रमिति होवाच सञ्जयः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच। अवाप्य वसुसम्पूर्णां वसुधां वसुधाधिपः। प्रव्राज्य पाण्डवान्राज्याद्राजन् किमनुशोचसि ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। अशोच्यत्वं कुतस्तेषां येषां वैरम्भविष्यति। पाण्डवैर्युद्धशौण्डैर्हि वलवद्भिर्महारथैः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच। तवेदं सुकृतं राजन्महद्वैरमुपस्थितम्। विनाशो येन लोकस्य सानुवन्धो भविष्यति ॥ ५ ॥ वार्य्यमाणो हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च। पाण्डवानां प्रियां भार्य्यां द्रौपदीं धर्मचारिणीम् ॥ ६ ॥ प्राहिणोदानयेहेति पुत्रो दुर्य्योधनस्तव। सूतपुत्रं सुमन्दात्मा निर्लज्जः प्रातिकामिनम् ॥ ७ ॥ यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम्। वुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽर्वाचीनानि पश्यति ॥ ८ ॥ वुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे समु-

पस्थिते । अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ९ ॥ अनर्था-श्चार्थरूपेण अर्थाश्चानर्थरूपिणः । उत्तिष्ठन्ति विनाशाय नूनं तच्चास्य रोचते ॥ १० ॥ न कालो दण्डमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित् । कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥ आसा-दितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् । पाञ्चालीमपकर्षद्भिः सभा-मध्ये तपस्विनीम् ॥ १२ ॥ अयोनिजां रूपवतीं कुले जातां विभावसोः । को नु तां सर्वधर्मज्ञां परिभूय यशस्विनीम् ॥१३॥ पर्य्यानयेत् सभामध्ये विना दुर्य्यूतदेविनम् । स्त्रीधर्मिणी वरा-रोहा शोणितेन परिप्लुता ॥ १४ ॥ एकवस्त्राथ पाञ्चाली पाण्ड-वानभ्यवैक्षत । हृतस्वान् हृतराज्यांश्च हृतवस्त्रान् हृतश्रियः ॥१५ विहीनान् सर्वकामेभ्यो दासभावमुपागतान् । धर्मपाशपरि-क्षिप्तानशक्तानिव विक्रमे ॥ १६ ॥ क्रुद्धाञ्चानर्हतीं कृष्णां दुःखितां कुरुसंसदि । दुर्य्योधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभ्यभाषताम् । इति सर्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे ॥ १७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तस्याः कृपणचक्षुर्भ्यां प्रदह्येतापि मेदिनी । अपि शेषं भवेदद्य पुत्राणां मम सञ्जय ॥ १८ ॥ भरतानां स्त्रियः सर्वा गान्धार्य्या सह सङ्गताः । प्राक्रोशन् भैरवं तत्र दृष्ट्वा कृष्णां समागताम् ॥ १९ ॥ धर्मिष्ठां धर्मपत्नीञ्च रूपयौवनशालिनीम् । प्रजाभिः सह सङ्गम्य ह्यनुशोचन्ति नित्यशः ॥ २० ॥ अग्नि-होत्राणि सायाह्ने न चाहूयन्त सर्वशः । ब्राह्मणाः कुपिता-श्चासन् द्रौपद्याः परिकर्षणे ॥ २१ ॥ आसीन्निष्टानको घोरो निर्घातश्च महानभूत् । दिव उल्कापतन्तश्च राहुश्चार्कमुपा-ग्रसत् ॥ २२ ॥ अपर्वणि महाघोरं प्रजानां जनयन् भयम् । तथैव रथशालासु प्रादुरासीद्धुताशनः ॥ २३ ॥ ध्वजाश्चापि व्यशी-र्य्यन्त भरतानामभूतये । दुर्य्योधनस्याग्निहोत्रे प्राक्रोशन् भैरवं शिवाः ॥ २४ ॥ तास्तदा प्रत्यभाषन्त रासभाः सर्वतो दिशः ।

प्रातिष्ठत ततो भीष्मो द्रोणेन सह सञ्जय ॥ २५ ॥ कृपश्च सोमदत्तश्च बाह्लीकश्च महामनाः। ततोऽहमब्रुवं तत्र विदुरेण प्रचोदितः ॥ २६ ॥ वरं ददानि कृष्णायै काङ्क्षितं यद्यदिच्छसि। अवृणोत्तत्र पाञ्चाली पाण्डवानामदासताम् ॥ २७ ॥ सरथान् सधनुष्कांश्चाप्यनुज्ञासिषमप्यहम्। अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ २८ ॥ एतदन्तास्तु भरता यद्वः कृष्णा सभां गता। यैषा पाञ्चालराजस्य सुता सा श्रीरनुत्तमा ॥ २९ ॥ पाञ्चाली पाण्डवानेतान्दैवसृष्टोपसर्पति। तस्याः पार्थाः परिक्लेशं न क्षंस्यन्ते ह्यमर्षणाः ॥ ३० ॥ वृष्णयो वा महेष्वासाः पाञ्चाला वा महारथाः। तेन सत्याभिसन्धेन वासुदेवेन रक्षिताः॥ ३१ ॥ आगमिष्यति बीभत्सुः पाञ्चालैः परिवारितः। तेषां मध्ये महेष्वासो भीमसेनो महाबलः॥ ३२ ॥ आगमिष्यति धुन्वानो गदां दण्डमिवान्तकः। ततो गाण्डीवनिर्घोषं श्रुत्वा पार्थस्य धीमतः ॥ ३३ ॥ गदावेगञ्च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः। तत्र मे रोचते नित्यं पार्थैः साम न विग्रहः ॥ ३४ ॥ कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवान् बलवत्तरान्। तथा हि बलवान्राजा जरासन्धो महाद्युतिः॥ ३५ ॥ बाहुप्रहरणेनैव भीमेन निहतो युधि। तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ ३६ ॥ उभयोः पक्षयोर्युक्तं क्रियतामविशङ्कया। एवं कृते महाराज परं श्रेयस्त्वमाप्स्यसि ॥ ३७ ॥ एवं गावल्गणे क्षत्ता धर्मार्थसहितं वचः। उक्तवान्न गृहीतं वै मया पुत्रहितैषिणा ॥ ३८ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायां अशीतितमोऽध्यायः समाप्तञ्च अनुद्यूतपर्व ॥ ८० ॥

इति सभापर्व समाप्तम्।

THE LIBRARY OF CONGRESS

THE LIBRARY OF CONGRESS

LC FT. MEADE
0 019 122 701 3